Huszár Tibor

ERDEI FERENC
1910–1971

Politikai életrajz

CORVINA

Szerkesztette Széchenyi Ágnes

A képeket az Erdei Ferenc Társaság bocsátotta a kiadó rendelkezésére

Könyvterv és nyomdai előkészítés: Környei Anikó és Szalai Éva

Kiadja 2012-ben a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
E-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6101 8

TARTALOM

„Oly kiterjedésű, hatalmú és hogy úgy mondjam, az államok társaságában annyira egyéni színezetű állam, aminő a Szovjetunió, nolentevolente is hatást gyakorol kis szomszédaira, s a Szovjetuniónak nyugati határán ma tényleg csak kis szomszédok vannak... Az egyedüli következtetés, mely lehetséges, nem egyéb, mint őszintén elfogadni és megtalálni azt a magatartást, mellyel szomszédaink, elsősorban keleti nagy szomszédunk bizalmát megnyerve, az új és nézetem szerint változhatlan viszonyok között Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk."

Szekfű Gyula
FORRADALOM UTÁN [1947]

„Az okos éljen, ahogy lehet, nem ahogy szeretne. Amit megadott neki a sors, tartsa többre annál, amit megtagadott tőle... Mit ér a tudás, ha nem gyakorlati? Az élni tudás manapság az igazi tudás."

Baltasar Gracián
AZ ÉLETBÖLCSESSÉGEK KÉZIKÖNYVE [17. sz.]

BEVEZETÉS

Az 1910. december 24-én született Erdei Ferenc életútja, akárcsak annak megítélése, ellentmondások sokaságát rejti. Az életutat magasztaló vagy elítélő, esetenként megkérdőjelező állítások, bizonyosságok képezik gondolatmenetem kiindulópontját. Megkísérlem számbavételüket, de nem ígérhetem, legfeljebb remélhetem azok fellelését, átvilágítását.

Ilyen bizonyosságként említik egyes visszaemlékezések (ezekre a megfelelő fejezetekben visszatérek), hogy Erdei szülővárosa, Makó az egyike a kevés hazai városnak, amelyben a polgári demokrácia működőképes formái fellelhetők voltak. Ezt bizonyítandó Könyves Kolonics József, Diósszilágyi Sámuel, Fried Ármin példájára hivatkoznak, továbbá a városban meghatározó polgár parasztságra és a hagymakertészetre, mint Erdei Ferenc – szellemiségét is meghatározó – kibocsátó közegére. Ez az állítás valós tényeken alapszik, jóllehet zárójelben marad Erdei családja, apja, mintaadó szerepe, az iskolák – a protestáns hagyomány –, de ezek kiegészítése megoldható, mondhatnám, magától értetődő feladat.

Bonyolultabb a helyzet Makó társadalmi és politikai jellemzésével. Igaz, e feladatot nem kis részben maga Erdei oldja meg fiatalon írt, de már érett gondolkodót mutató kismonográfiájában – *Makó társadalomrajzá*ban –, ám az ő fiatalkori írásában sem (vagy nem kellő súllyal) esik szó a Makón erős gyökerekkel – és intézményhálózattal – rendelkező konzervatív és szélsőjobboldali mozgalmakról, illetve azok társadalmi bázisairól.

Magától értetődő vagy legalábbis bizonyított tény továbbá, hogy Erdei Ferenc 1929-től a szegedi egyetem jogi és államtudományi karának hallgatójaként Horváth Barna és Surányi-Unger Tivadar szűkebb tanítványi köréhez tartozott; hogy tagja volt a Bethlen Gábor Társaságnak, rendszeresen eljárt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának vitaestjeire; Bibó István mellett Reitzer Béla tartozott a szűkebb baráti köréhez. Tanárai közül valóban az említettekhez állt a legközelebb, de kérdés: kialakult-e közöttük mester–tanítvány viszony? S egyáltalán: rendszeres óralátogató volt-e Erdei Ferenc; hogy a hagymakertészkedés s más mezőgazdasági munkák mellett jutott-e kellő ideje a diákmozgalmakra, az ún. társadalmi életre, s volt-e Bibó Istvánon, Reitzer Bélán kívül igazi barátja, s ténylegesen vonzotta-e – mint Ortutay Gyula állítja önéletírásában – a Művészeti Kollégium tevékenysége, vagy ellenkezőleg, ilyen-olyan okokból idegenkedett attól?

Időben továbblépve: Erdei Ferenc politikai pályájának fontos állomása volt a Márciusi Front. Neve rendszeresen ott szerepel Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza, Kovács Imre társaságában a Front kiáltványain. Egyes állítások szerint

(ezekre is visszatérünk) kapcsolatban állt a Budapesti Egyetemi Kör vezetőivel is, akik a Front 1937. március 15-i zászlóbontását kezdeményezték, hogy Pesten tartózkodván rendszeresen eljárt a Centrál Kávéházba, amely a Front (s a népi írók, a Kör) gyakori tartózkodási helyéül szolgált. Itt került kapcsolatba az illegális munkát végző Donáth Ferenccel, aki vele együttműködve szervezte a Front 1938. októberi makói találkozóját, és segített országos mozgalommá terebélyesíteni a Márciusi Frontot. Donáth Ferenccel való kapcsolata egyébként a későbbiekben is fontos szerepet játszik Erdei politikai pályáján.

1937. március 15-én Erdei – a fővárostól távol – Makón tartózkodott; országos hírnévre csak könyve, a *Futóhomok* megjelenése és a Márciusi Front megalakulását követően tett szert; a népi íróknak, Veres Péteréknek ekkor válik „egyenrangú" társává. Ekkor még sem Bibó István, sem Reitzer Béla neve nem volt országosan ismert.

Nehéz túlbecsülni a Márciusi Front jelentőségét a legszélesebb körben vélelmezett baloldali erők toborzásában. De Magyarország akkori politikai palettáján csak egy irányzatot képviseltek. Amikor 1937. március 15-én a Márciusi Front a Múzeumkertben nyilvánosságra hozta a maga 12 pontját, egyidejűleg a Vigadó Nagytermében az erős kormánytámogatással, s széles körű társadalmi hálózattal rendelkező Turul Bajtársi Szövetség is megjelentette a maga pontjait. Sem a „történelmi idő", sem a politikai erőtér nem kedvezett ezekben az években a népfront jellegű tömörülésnek. Ilyen körülmények között kérdés: nem volt-e szükségszerű, hogy a Front kezdeményezése politikai tömörülésként rövid életűnek bizonyult, noha a magyar irodalomban komoly értékeket hozott létre.

Ugyancsak Makón alapították meg a Nemzeti Parasztpártot, 1939. június 29-én, Péter-Pál napján – hatósági engedély híján – egy bérelt motoros bárkán, a Maros folyón. Számos történész állítja, hogy a Nemzeti Parasztpárt a kommunista párt meghosszabbítása volt, illetve, hogy a Nemzeti Parasztpárt hetilapja, a *Szabad Szó* fiatal kommunisták legális gyülekezőhelye. Tény, hogy a lap szerkesztésében akkor Donáth Ferenc, Fehér Lajos, Mód Aladár, s több, később kommunista párttag, Györffy-kollégista is részt vett. Mindezt szokás Erdei Ferenc „számlájára" könyvelni.

Ami a fiatal értelmiségiek csoportját illeti: Erdei Ferencnek e közösségben – tudatosan írunk közösséget, s nem szervezetet, mert nem a Bolyai- vagy a Györffy Kollégiumról, hanem a kollégisták egy szellemi-politikai irányultságú csoportjáról beszélünk – valóban jelentős befolyása volt. De a Nemzeti Parasztpárt 1939-ben nem Erdei, hanem mindenekelőtt Kovács Imre kezdeményezésére alakult azzal a céllal, hogy a meglévő baloldali polgári, illetve munkáspártok mellett a szegényparasztságnak is legyen pártja, amellyel – Kovács Imre szavaival – „átmegy a háborún és a háború végén jelentkezhet". A *Szabad Szó* szerkesztőbizottságában Kovács és Erdei mellett Illyés Gyula, Veres Péter, Darvas József neve is szerepelt, a pénzügyi hátteréhez pedig – egyes állítások szerint – mások mellett az ismert iparmágnás, Kornfeld Móric is hozzájárult.

Gazdasági, pénzügyi feltételek változása egyaránt motiválta az Erdei família Makóról Szigetszentmiklósra költözését 1939-ben. Erdei Ferenc maga nem egy helyütt e körülményt „visszahúzódásként" jellemzi. De az volt-e? Az tény, hogy ideje egy részét apjával és öccsével együtt munkálkodva, itt létrehozott családi gazdaságukra fordította, egyidejűleg nemcsak saját ellátásukról gondoskodva, de piacra is termelve. Ezek az évek ugyanakkor tudományos pályája szempontjából is két vonatkozásban meghatározónak bizonyultak. 1938 és 1943 között megírta és megjelentette a *Parasztok*, a *Magyar falu*, a *Magyar város*, a *Magyar paraszttársadalom* című, talán legfontosabb szociográfiai-szociológiai műveit. Ekkor került kapcsolatba a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetével, illetve professzorával, Hajnal Istvánnal. Ez utóbbi kapcsolat meghatározó volt tudományos pályája szempontjából. De csak időlegesen játszott ekkora szerepet, hiszen köztudott, hogy 1945-öt követően a politika vonzása erősebbnek bizonyult. Ám a *Magyar paraszttársadalom* fogalomkészlete – mint később bizonyítani igyekszünk – dokumentálja Hajnal szemléletformáló hatását, s tervezett *A magyar társadalom* című művén is érződik a Hajnal István hatása. De miért maradt befejezetlen ez utóbbi mű, amelyet 1944-ben, már Püski Sándor kiadója a rövidesen megjelenő művek listáján szerepeltetett? A kérdésre visszatérek.

Más vonatkozásban is meghatározóak ezen évek. Házassága Diósszilágyi Évával megromlik, s a Magyarságtudományi Intézetben kapcsolatba kerül Majlát Jolánnal, későbbi második feleségével. Közös kutatásba is kezdenek, amelyben részt vesz Majlát kollégája, szerzőtársa, Márkus István is, akit a műfaj egyik legkiválóbb művelőjeként tartanak számon. Közös terepmunkájuk legfontosabb színtere: *Nagykőrös és vidéke.*

És ennek az időszaknak talán még jelentősebb eseménye az 1943-as balatonszárszói találkozó. Karnyújtásnyira a háború vége. A Soli Deo Gloria üdülőtelepén Püski Sándor könyvkiadó által szervezett tanácskozáson részt vesz a magyar irodalom, szociográfia, ifjúsági mozgalmak számos, a várható jövőt illetően reménykedő, borúlátó, vagy legalábbis kételyekkel küzdő vezetője. A két fő szónok Erdei Ferenc és Németh László volt. Erdei talán egyik legfontosabb – és legvitatottabb – beszéde hangzik itt el.

Erdei Ferenc a „reménykedők", Németh László a „kételkedők" vezéregyénisége. A vitáról részletesen később, ehelyütt Németh László néhány profetikus mondatát szeretném idézni, mert Erdei későbbi drámájának fontos mozzanatait előlegezi meg. „Elsősorban azokhoz a magyar emberekhez fordulok, akik az új magyar szellem két évtizedes erőfeszítéseit ismerik, s az átalakulás vezérkarába is bekerülnek. Tán nincs is tiszta fogalmuk róla, milyen nehézségek elé mennek, mekkora felelősséget vesznek magukra, s milyen borzalmas vád lehet az árnyéka közszereplésüknek..." Majd az angolszász jellegű kapitalizmusnak bevezetésével vagy visszahozásával kapcsolatos veszélyekre figyelmeztető szavait követően azt mondja: „...talán nem annyira szembeszökő, hogy a szocialista rendnek is megvannak tán még nagyobb mértékben az ilyesféle veszélyei. Képzeljenek el egy

szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll..." Erdei Ferenc beszédéről, válaszáról és Németh László pályájáról, hozzászólásáról, 1971-ben kelt visszaemlékezéséről érdemben később.

A tanácskozást követő évben, 1944 októberének végén Püski Sándor Ráday utcai lakásán Veres Péterrel, Erdei Ferenccel, Darvas Józseffel és a népi mozgalom néhány más vezetőjével a várható jövőről beszélgettek. Ekkor merült fel: arra tekintettel, hogy a Dél-Alföld már szovjet kézen van, s megalakult a Magyar Kommunista Párt is, szerencsés lenne, ha az azon a vidéken honos Erdei testvérek és Erdei Sándor átszöknénék a határon, s felvennék a kapcsolatot az ott lévő kommunista vezetőkkel, illetve a Vörös Hadsereg politikai képviselőivel, egyidejűleg kezdeményezve a Nemzeti Parasztpárt újraalakítását. Erdeiék kalandos körülmények között át is jutottak a fronton, s Szegeden találkoztak is Révai Józseffel. Révai *Marxizmus, népiesség* című könyvét Erdei ismerte. A könyv itthon Révai nevével nem jelenhetett volna meg, ezért Kállai Gyula „adta kölcsön" nevét a legális kiadáshoz, s a könyv az ő révén jutott el Erdei Ferenchez. Ennek alapján üdvözölhették egymást régi ismerősként.

A találkozásnak, mint később kiderült, lett – ha nem is azonos mértékben – két súlyos (ha nem végzetes) következménye.

Ami az elsőt illeti: Erdei odaadta Révainak készülő, *A magyar társadalom* címmel a Püski Kiadó könyvében már hirdetett könyve vázlatát. Egyidejűleg Révai megkérte, hogy mert régen járt magyar falvakban, mezővárosokban, tegyen vele egy körutat Szeged általa jól ismert vonzáskörzetében. Az útról hazatérvén Révai megjegyezte: „szeretnek, sajátjuknak tekintenek téged e vidéken, Ferenc. E kapcsolat – idézte fel a várnai szociológiai világkongresszusra utazván kérdésemre, a vonatablakból a tájat szemlélve a történetet néhányunknak Erdei – *népfrontpolitikánk* szempontjából gyümölcsöző lesz, de ezek a »polgárparasztok« a későbbiekben *kuláknak* fognak minősülni, s akkor neked választanod kell: »velünk, vagy ellenünk«. S ha velünk tartasz – amit őszintén remélek –, a kéziratod érvrendszerét *el kell* felejtened." Rövid távon eleget tett Erdei az elvárásnak, de egész pályája végül nem azt tanúsítja-e, hogy a parasztság emancipációja maradt élete végéig a tevékenységét motiváló, meghatározó „belső" parancs? Az említett vázlat aztán regényes körülmények között került elő még a hetvenes években, s azt a *Valóság* című folyóiratban két folytatásban közöltük.

A másik, szegedi tartózkodásához kapcsolódó történet életútja alakulása szempontjából még súlyosabbnak bizonyult. A részletek az „ügy" természetéből és jellegéből következően nem kellően ismertek. Egyes feltételezések szerint Révai József beszélgetéseik során meggyőzte Erdeit, hogy neki, aki Lenin régi híve, s már korábban eljutott a marxizmushoz, a kommunista pártban a helye. Legyen ezért a párt tagja, de igazán hasznára akkor lehet az ügynek, ha megőrzi vezető pozícióját a Nemzeti Parasztpártban, és „fedett párttagként" fog tevékenykedni, ily módon jobban szolgálva „a népfront-politika győzelmét Magyarországon". Az állítás egyetlen bizonyítékaként Gerő Ernőnek a még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyáshoz írt – a Politikatörténeti Intézet archívumában fellelhető – levele szolgál, amelyben az emigrációból elsőként hazaérkező vezetői mag sikereként említi Erdei Ferenc megnyerését. Kérdés: elegendő-e ez a levél vagy a kezdetben valóban jellemző együttműködési készsége a súlyos állítás bizonyításához, hogy a kommunista szervezet tagja volt?

A történet, illetve a levél megértéséhez megemlítendő, hogy 1945-ben még hosszabb átmenettel, koalíciós kormányzattal számoltak Magyarországon, akárcsak a térség több országában. S a földreform, a közigazgatás meginduló átszerveződése, a „nemesi-dzsentri Magyarország" értékrendjének megroppantása e folyamat fontos mozzanatai.

A történet azonban nem zárult le ezen a ponton: a következő három-négy évben a nemzetközi erőtér közismerten átrendeződött, változott a szovjet stratégia, az ún. népi demokráciák a proletárdiktatúrák változataként módosulnak, tartósult a szovjet megszállás, a plurális politikai mező egyneműsödött; a koalíciós pártokat felszámolták vagy beolvasztották, megkezdődtek a törvénysértő perek, a kitelepítések. Radikálisan megváltoztak a tulajdonviszonyok, a gyorsütemű iparosítás a mezőgazdasági tulajdon kollektivizálásával társult. Kiépült a nómenklatúra, a mindent a „Párt" vezető testületeinek alárendelő káderrendszer, a közigazgatás hagyományos intézményei beolvadtak az ún. tanácsrendszerbe, a tudományos, a társadalmi szervezetek – amelyek egyáltalán megőrződtek – érdemben elvesztették autonómiájukat.

Erdei Ferenc egyidejűleg aktív szereplője és vesztese e folyamatnak. Így tevékeny szerepet játszik a *Nemzeti Parasztpárt* ún. jobboldalának felszámolásában: Kovács Imre, Jócsik Lajos és számos középvezető kiszorításában, illetve eltávolításában, majd – már nem erős ellenérzések nélkül – a pártja behátrálásában a rövidesen „füstté váló" Függetlenségi Frontba. A pártalapító Erdei Ferenc így lesz szereplője a Nemzeti Parasztpárt megszün(tet)ésének.

Erdei 1949–1953 között több kormányban vezeti a földművelési tárcát, s így cselekvő részese – ha nem is kezdeményezője – a sztálini politika meghonosításának. Ami e politika jegyében megvalósul, valóban ellentéte mindazon értékeknek, vezérelveknek, amelyeket korábban tanulmányaiban, könyveiben megfogalmazott: tömeges a tulajdonvesztés; a szövetkezetek kényszerszövetkezetekké válnak; a városok elvesztik autonómiájukat; a járási és községi tanácsok a begyűjtést, rekvirálásokat végrehajtó parancsuralmi szervezetekké válnak; megszűnnek a társas élet hagyományos formái, az egyházak megbecsülésnek örvendő vezetőit lemondatják, leváltják, többek között barátjának, Bibó Istvánnak apósát, Ravasz László püspököt is.

Sztálin halálát követően úgy tűnt, hogy a Nagy Imre-kormány megalakulásával változik Erdei politikai mozgástere is. Változott is, de nem tartósan. Kérdés, hogy e kormány igazságügy-minisztereként képes volt-e, s milyen mértékben

visszatalálni korábbi önmagához, s hogy egyáltalán, mit őrzött, vagy mi őrződött meg személyisége belső jellemzőiből? Ami bizonyos: a rehabilitációs perek előkészítése, a polgári és büntetőjogi törvények újrafogalmazása rövid minisztersége alatt kezdődött, s részben meg is valósult. Ám Nagy Imre első miniszterelnöksége is rövid időre korlátozódott, Rákosi visszatért a hatalomba.

A kormány elnöke az egykori Györffy-kollégista Hegedűs András lett, aki Gerő bizalmasaként érdemben nem folytatta a reformokat. Kormányában Erdei miniszterelnök-helyettes, s az marad az SZKP XX. kongresszusát követően is; de a politikai vezetésen belüli harcoknak nem érdemi szereplője. A forradalom napjaiban azonban felsűrűsödnek körülötte az események. Tagja lett Nagy Imre első és második kormányának, majd – a Nemzeti Parasztpárt egykori vezetőjeként – Nagy Imre szűkebb, ún. koalíciós kabinetjének.

A történet érdemi kifejtésének nem itt a helye, azt azonban már itt kiemelten szeretnénk említeni: magát Nagy Imrét is váratlanul érinti, hogy a *Petőfi Párt* néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt Erdeit árulónak minősíti, s nem veszi fel tagjai sorába, s helyette a szűk körű koalíciós kabinetbe Bibó Istvánt jelöli államminiszternek. Minderre már megkésve, november 3-án kerül sor, Bibó nem tudja elfoglalni posztját. Ugyanakkor Nagy Imre a felgyorsuló események sodrában nem vált meg Erdeitől, hanem kvázi miniszterelnökségi államtitkárként megbízza adminisztrációja vezetésével, s hogy kormánya képviseletében a honvédelmi miniszter Maléter Pál társaként delegálja a szovjetekkel való fegyverszüneti tárgyalásokra vezetőként.

Ma már tudjuk: a Mátyásföldön zajló tárgyalásokat szovjet részről szimulálták, s rövid színjátékot követően Erdeit és Malétert ott letartóztatták. Maléter életútjának a halálos ítélet vet véget, Erdeit azonban a Gyorskocsi utcai börtönből – Majlát Jolán elbeszéléséből úgy tudjuk – Kádár János szabadon engedteti. Kérdés, ha valóban Kádár volt a szabadító, mi motiválta lépését, s miért bírálta felül Hruscsov Szerov tábornok deportációs terveit?

Ismereteink szerint imperatív formában két dolgot várt a szovjet vezetés Kádár Jánostól – s e vonatkozásban egyetértés volt az egyébként megosztott SZKP-elnökség véleményirányítói között – Nagy Imre kivégzését és a mezőgazdaság kollektivizálását. Úgy véljük, ezen utóbbi elvárás okán vált Kádár számára fontossá Erdeinek az agrárkérdésekben való komoly jártassága.

Erdei 1956-ot követően nem vállalt miniszteri posztot. Így alakult ki az a vélelem – ezt egyes történetírók meg is erősítik –, hogy Erdei a forradalmat követő éveknek csak jelentéktelen epizodistája. Ez az állítás még betöltött tisztségeit tekintve sem teljesen megalapozott. Mert a Hazafias Népfront főtitkári posztja ugyan nem hatalmi poszt, s a szervezet sok vonatkozásban díszlet funkciót tölt be, igaz, meghatározott nyilvánosságot és szerepkört biztosított. Azonban a Magyar Tudományos Akadémia már korántsem nevezhető „látszat szervezetnek", s a főtitkár szerepe is érdemi feladat. S vegyük hozzá, hogy 1965-től Erdei az Elnöki Tanácsnak is tagja volt. Más, de „személyiségrajza" szempontjából nem mellékes kérdés: mennyire igényelte s fogadta, foglalhatta el „belső tűzzel" e feladatköröket?

Mert 1957-től „otthonra" csak az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetében talált. Az itt eltöltött évek alatt fontos kutatásokat vezetett és jelentékeny publikációi láttak napvilágot. De bármennyire komoly volt az elhatározása, hogy a „politikától", kormányzati munkától távol tartja magát, a szövetkezeti mozgalom nagy – a magyar agrárium egészét érintő – átalakításában tudását, terepismeretét nem tudták nélkülözni. Nyers Rezső még a SZÖVOSZ elnökeként kéri fel, hogy vegyen részt a magyar szövetkezeti mozgalom működésének megújításával kapcsolatos bizottsági munkában, ráadásul annak elnökeként. Később Nyers a KB titkára lett, és mikor 1963 tavaszától megkezdődnek a gazdasági reform előkészítésével kapcsolatos tervezgetések, Bognár József, Vajda Imre, Csikós Nagy Béla és mások társaságában Erdei is résztvevője az „időszerű kérdéseket általános társadalmi elemzéssel vegyítő" beszélgetéseknek. A munkálatokról, s abban Erdei szerepéről érdemben később szólunk, de az életpálya minősítése szempontjából e helyütt is hangsúlyoznunk kell, hogy a viták tétje és eredménye a szövetkezetesítés új koncepciója, a csoportos szövetkezeti tulajdon emancipációja volt. Példaként említjük meg, hogy a nagyobb integrált egységként működő szövetkezetek a külkereskedelmi jogot is megkapták, hogy létrejöhetett a mezőgazdasági szövetkezetek érdekvédelmi szövetsége: a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa [TOT], amely 1967-ben első kongresszusán elfogadja és véglegesíti a Szövetkezeti törvényt.

E törvény koncipiálásának, megfogalmazásának Nyers Rezső és Fehér Lajos mellett Erdei Ferenc volt a kulcsszereplője. S e munkálatok során megvalósult mindaz – s talán több is –, mint amiről ifjúságában álmodott, s aminek gyászos, megalázó visszavételére az ötvenes években kényszerült. A folyamat nem befejezett: jöttek megtorpanások, visszalépések, de Erdei korai halála évében – mindössze hatvan éves, amikor a gyógyíthatatlan kór végez vele – a végkifejlet még nem volt látható. Az ellentmondásokban oly sűrű életére okkal tekinthetett úgy, hogy az nem negatív mérleggel zárul: a parasztság sorsa jobbra fordult, a mezőgazdaság modernizációja előrehaladt. Hagyjuk egyelőre nyitva a kérdést: illúziónak vagy valós eredménynek bizonyult-e hosszú távon e summázat.

Ami azonban bizonyosság: temetése napján ezrek állták körül ravatalát a makói református temetőben, s tízezrek nem jutottak el – csak utólag – a sírig. Az árkokban pedig kerékpárok tömege, amelyeken ez a sokaság az egész Dél-Alföldről – s nemcsak onnan – „saját Ferencét" jött eltemetni.

I. FORRÁSVIDÉKEK

PÁLYAKEZDÉS

„E tanulmány írója kezdő; gondolkodásának társadalomtudományi alapjai, szociográfiai tapasztalatai többirányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak, és így is sok vonatkozásban jól jellemzik állapotunkat."[1] 1931 januárjában e sorok kíséretében közölte Vámbéry Rusztem lapja, a *Századunk* Erdei Ferenc első írását *Királyhegyes művelődési, gazdasági és társadalmi rajza* címmel. Erdei ekkor 21 éves, a szegedi Ferenc József Tudományegyetem másodéves hallgatója.

A korai pályakezdés nem egyedi jelenség ezekben az években Magyarországon. A világgazdasági válság a végletekig kiélezte a magyar társadalom minden ellentmondását. Különösen elviselhetetlen a falusi szegénység helyzete; a jobboldali közírók is „ismeretlen Magyarországról", „hárommillió koldusról" cikkeztek. Felerősödtek a nyugtalanság, az erjedés tünetei az egyetemi ifjúság, az értelmiség soraiban is. A felvidéki Sarlósok, az Erdélyi Fiatalok, a Bartha Miklós Társaság, a Fiatal Magyarország mozgalmait a bethleni kormányzati rendszertől való elfordulás, az útkeresés szenvedélye jellemezte.

E mozgalmakkal keresnek és találnak kapcsolatot a szegedi egyetemista ifjúság lázadó szellemű, újra törő csoportjai. Mikor Erdei Ferenc 1929 őszén beiratkozott az egyetemre, Buday György vezetésével már zászlót bontott a Bethlen Gábor Kör agrársettlement mozgalma. Erdei érdeklődéssel figyeli munkásságukat, s jóllehet maga jogászhallgató, amikor e társaság radikális-baloldali tagjai 1930 őszén megalakítják a Művészeti Kollégiumot, ennek munkájába is bekapcsolódik. A korai pályakezdés ebben a közegben természetesnek tetszhetett; bátorság, önbizalom, az újra törés közös jellemzője a vitákban érlelt és a közösség védelmét élvező írásaiknak. Erdei pályakezdése mégis sok vonatkozásban eltérő jellegzetességeket mutat. Mindenekelőtt: nem érett ifjúként fordult a falu felé, nem jövevényként vállalta a társadalom legelesettebb rétegével, a parasztsággal való „sorsközösséget"; ő a parasztságból jött, a parasztságról szólva önmagáról vallott, saját osztályhelyzetét tudatosította.

[1] *Századunk*, 1931/január, 25. Lásd továbbá Tamasi Mihály: *Királyhegyes társadalma*. Erdei Ferenc Füzetek, 10. Makó, 1994.

A CSALÁD. GIMNÁZIUMI ÉVEK

Erdei Ferenc apai nagyapja kubikos-zsellér paraszt volt, részesaratóként, téglavetőként kereste kenyerét. Anyai nagyapja telkes gazda, félfertály föld tulajdonosa, középparaszt. A két ág: az Erdei és a Szabó család kétfajta paraszti magatartást, életvitelt, szociális típust képviselt: a Királyhegyes környékén gazdálkodó Szabó família – Erdei Ferenc szavaival – „tanyai, feudális, maradi parasztok", a hagymával kísérletező Erdeiek *„haladó, vállalkozó* kapitalista-polgári úton fejlődő polgár parasztok".[2] Ennek megfelelően a két család légköre is különbözött.

Erdei diákéveiben Szabó nagyapa a várostól távol eső tanyai birtokot haszonbérbe adta. Makó belvárosában laktak, közel a főtérhez, „mindig elfüggönyzött, spalettás, négyablakos házban". Ferenc – öccse visszaemlékezéséből kitetszően – a Szabó portán a családi együvétartozás melegében *belülről* ismerte meg a „gazdaparaszt" világát. Ott látott életében először lakatot és karikára fűzött kulcscsomót, ott ízlelt meg először valamit a robotból. Az Erdei háznál a széles porta kapuja a hagymások főutcájára nyílt, kertje pedig az öreg református temetőre. A kulcs nélküli ajtókon, kapukon át folytonos mozgás áramlott; a hagyma, zöldség, búza, kukorica vagy az állatok körüli sokféle munka... S nyitva állt a ház az emberek előtt is.[3]

A szociológiai szempontból oly értékes emléknyomok nem korlátozódtak a két családra. Makón sajátos módon elegyedtek, különültek el a hagymakultúrát kifejlesztő, zsellér eredetű kistermelők társadalmi csoportjai a tanyarendszerben gazdálkodó kis- és középparasztoktól, s a polgárság arcéle is markánsabb volt: tovább élt a radikális hagyomány, a függetlenségi szellem: az úri középosztállyal szemben nemcsak „újtelepes" rétegek képviselték az urbanitást.[4]

Makón a polgárosodó parasztcsaládok minden áldozatot meghoztak fiaik továbbtanulása érdekében. Legtöbbjük elhatározását a feltörekvés, a civilizáltabb élet utáni vágy motiválta. „Apám és gyermekkorom minden parasztársa – írja Erdei egy feltételezhetően 1938-ban írt kiadatlan fogalmazványában – kisbirtokos hagymakertész paraszt. Polgárosodott kisvállalkozó kertészek ezek, s soraikban nemcsak a parasztélet törvényeit, terheit és reménységeit tanultam megismerni, hanem a türelmetlen vágyat is: változzon már ez a rideg sors. Már nem volt idilli nyugalom a parasztélet, amikor én születtem, de serdülésem idején valósággal forrongott már. Minden megmozdult, és a valaha nyugalmas paraszti egyensúly veszedelmes gyorsasággal bomlott meg. Menekültek az emberek régebbi paraszti sorsuktól, és nemigen válogattak az utak közt, amik kifelé vezettek. Aki csak tehette, a maga élete útjait igyekezett derültebb tájakra vezetni. Mentek a városba, iparba, kereskedelembe, hivatali állásokba, a gyermekeiket pedig iskolába íratták, hogy legalább azok ne legyenek parasztok. Amikor én gimnáziumba kerültem, már negyven közül 15-en voltunk parasztivadékok ott, ahova azelőtt kettő, ha bejutott."[5]

[2] Önéletrajzi vázlat. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. [A továbbiakban: MTA KK] MS 5831/47–65.

[3] Az Erdei és Szabó család részletes jellemzését lásd Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. In: *Emberül élni.* Budapest: Gondolat, 1974. 571–578.

[4] Erdei Ferenc: Makó város történeti pályája. In: *Makó az első felszabadult magyar város.* Szerk: Tamasi Mihály. Makó–Budapest: Makó Városi Tanács – Kossuth Könyvkiadó, 1969. 3–50.

Édesapja művelt embert, s nem sorstársait megtagadó urat kívánt nevelni fiaiból. Mint a visszaemlékezésekből is kitetszik, nevelési módszerének két fő tényezője volt: az egyik a társadalmi jelenségek otthoni megbeszélése, a másik a paraszti munka. Az iskolai tanítás reggel nyolctól déli egy óráig tartott, délutánra otthon rendszerint előre kiszabott munkaadag várta a fiúkat: állandó feladatként az állatok körüli teendők, azon kívül még valami – rakodás, vermelés, hagymaválogatás, vetőmagtisztítás – a növénytermelés szezonmunkáiból. A tanulásra a reggel maradt; ha több volt a tanulnivaló, korábban kellett hozzá felkelni. A nyári szünetet – a gyalogosan megtett „falukutató" portyautak két hetétől eltekintve – teljes egészében a mezei munka töltötte ki.[6]

Erdei Ferenc példás előmenetelű tanuló volt, jóllehet „lélekben" nemigen volt jelen az iskolában. 1938. január 1-ji keltezésű önéletrajzában írja: „Nem lelkesedtem az iskoláért, de viseltem. Csak vendégségbe jártam bele, régebbi köreimből ki nem szakadtam, és a mezei munkában éppúgy részt vettem, mintha mi sem történt volna. Soha egy szót nem tanultam otthon, a háziföladatot sem készítettem el egyszer se. Nem voltam diák. Negyedikes koromig biológus akartam lenni, attól kezdve máig forradalmár. Első eszmélésem idejétől kezdve lázadó voltam minden társadalmi láthatósággal szemben..."[7]

A társadalmi-szociális kérdések iránti korai érdeklődését feltételezhetően mindenekelőtt ez az indulat motiválta. A közelmúltban felfedezett diákkori naplók tanúsága szerint ugyanis Erdei Ferencben már gimnazista éveiben megfogalmazódott az elhatározás: feltérképezi osztályos társai életviszonyait. 1927 nyarán édesapjától kapott 27 pengővel és a gimnázium támogató levelével a zsebében egy székelyföldről Makóra települt társa kíséretében gyalog vágott neki a Duna–Tisza közének. Faluról falura járva feljegyzéseket készített a parasztgazdák, summások életviszonyairól, életfelfogásáról.[8] 1928 nyarán a Bácskában és a Dunántúlon portyázott. A falujárás során készített jegyzetanyagot felhasználva szociográfiai naplót szerkesztett, amelyet 1928 őszén megküldött a *Pesti Napló* szerkesztőségének. Írását nem közölték. A rövid, az alcímek tanúsága szerint igen merész, nagyigényű napló a következő alfejezetekből állt: I. A parasztság helyzete a társadalomban, életének meghatározói. II. Tagozódás. Napszámos, gazdapa-

[5] Miért nem lettem a középosztály tagja. Kiadatlan cikktervezet. Erdei Ferenc: *Utam a középosztály felé.* MTA KK Ms 5831/40–41.

[6] Erdei Sándor: *Emberül élni,* 573–574.

[7] Erdei Ferenc rövid önéletírás. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette H. Soós Mária. Budapest: Magvető, 1991. 5.

[8] Erdei Ferenc: Gimnáziumi évek. Jegyzetek a vándorlásból. Erdei Ferenc: Jegyzetek 1933-ig. MTA KK Ms 5847/4.

raszt, kisgazda. III. Parasztkisgazda. A világháború választóvonala. Belenyugvás – kiábrándulás. IV. Paraszt (napszámos-gazda). Idillikus élet. V. Istene. Babona. VI. Hazája, földje. VII. Szerelme. VIII. Virtuskodása. IX. Művészete. X. Egyénisége. XI. Külső kultúrája. XII. Becsülete. XIII. Kisgazda. Átalakulás formái. XIV. Istene.[9]

A napló – a szerző életkorából következően – nem volt mentes a naiv megállapításoktól, a gyermekien fellengzős, világmegváltó kijelentésektől. Ugyanakkor már e zsengékben felfedezhetők a tehetség jegyei, a beleérző képesség, szociális érzékenység, a céltudatosság, amely a szociológus Erdei életművét érett korszakában is olyannyira jellemzi.

Olvasmányairól gimnáziumi éveiben nem vezetett naplót, de néhány feljegyzés erről az időszakról is fennmaradt, és ha a jegyzetek esetlegesek is, sejtetik tájékozódása irányát. Olvasta Széchenyi *Hitelé*t, Apponyi Albert *Emlékiratai*t. Részletes kivonatot készített a Hóman–Szekfű 10 kötetes *Magyar történeté*ről, Grünwald *Új Magyarország* című könyvéről, s reflexióit történelmi tárgyú olvasmányairól egy lírai hangvételű dolgozatban is összegezte.[10] A kamaszos lobogás jellemzi leginkább ezt a feltételezhetően önképzőköri előadásnak szánt, 1927 tavaszán kelt írást, jóllehet a kuruc-protestáns hagyományok iránti elkötelezettség gondolatilag és tényszerűen is megalapozott. Olvasmányai között találjuk Rousseau *Emiljé*t s az *Egy magányos sétáló álmodozásai*t.

Lázadó hevületét mindenekelőtt legszemélyesebb élettapasztalatai motiválják. Édesapja – mint annyi más nemzedéktársa – megjárta a világháború poklait, s a forradalmakból is azt a következtetést vonta le, hogy a paraszti létforma nem természetes s főleg nem emberhez méltó.

Visszaemlékezései szerint Erdei – feltételezhetően édesapja társaságában – már középiskolás korában a téli hónapokban eljárt a szociáldemokrata párt égisze alatt működő munkásotthonba, ahol más baloldali gondolkodású parasztemberek, iparosok, munkások is társaságukba fogadták. A harcos hagyományokkal rendelkező *Függetlenségi Kossuth Párt*ban Makón Diósszilágyi Sámuel, Könyves Kolonics József, Fried Ármin személyében áldozatkész, népbarát értelmiségiekkel ismerkedhetett meg.[11]

[9] Erdei Ferenc kézírásos hagyatéka. Gimnáziumi évek. Erdei Ferenc: Jegyzetek 1933-ig. MTA KK Ms 5847/4. Lásd továbbá Tóth Ferenc: Diákévek emlékezete. In: Varga Gyula (szerk.): *Erdei Ferenc emlékezete*. Szeged: Bába Kiadó, 2010. 282–300.

[10] „Itt ezen a földön, ahol születtem, amely a legszebb a világon, itt él az a nemzet, amely kicsi, jelentéktelen vízcsepp a népek tengerében. Imádom ezt a földet, szeretem ezt a népet, úgy, ahogy Dugovics Titusz v. a 48-as honvédbaka szerette, de az én honszerelmem nem olyan. Én tudom vádolni és lekicsinyelni ezt a hont, ezt a nemzetet, de amikor vádolom vagy ócsárolom, ott lebeg előttem az a szent cél, amelynek elérésére parányi erőmet áldozom… Úgy érzem, hogy aki nem tud bíráló tekintettel nézni nemzete szemébe, és nem tud vádat kiáltani, amikor méltó rá, annak honszerelme nagyon is fogyatékos és egyoldalú." Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Viszony a hazához. Gimnáziumi évek. MTA KK MS 5847/4.

[11] „Már középiskolás koromban kapcsolatba kerültem makói kommunistákkal, Szabó Jánossal és feleségével, Diós Sándorral és a Rozsnyaiakkal […] Bejártam az ottani munkásotthonba, melyet az akkori

Makó plebejus-radikális közéleti fórumai, amelyek Erdei emberi eszmélésében, világnézeti fejlődésében oly fontos szerepet játszottak, nyugtalanították a jobboldal vezető publicistáit is. Makón járva Milotay István is felismerte a veszélyt: radikális és szocialista értelmiségiek, felvilágosult parasztok és szervezett munkások egymást megértve itt frontot alakíthatnak, s akcióegységük erjesztő példává válhat. Cikksorozatban próbálta destruálni a kezdeményezést, s a harmincas évek legelején írt cikkeit később a *Népi válság, népi Magyarország* című kötetben is közreadta. „Kolonics ügyvéd úr ennek a francia jakobinizmusnak elkésett magyar, tiszántúli, vidéki áldozata […] A makói Kossuth-párt, a régi Justh-féle függetlenségi szellem, a Zászló, Nagy Mihályok és Börcsök Kacsa Gergelyek egykori pártja ennek a Kolonics-féle jakobinizmusnak irányítása alatt áll. Sőt még ennél is rosszabbnak. Ő romantikus, jóhiszemű ember, aki ráfizet, tönkremegy a maga politikai és társadalmi radikalizmusán […] És ott van még, akit legelőször kellett volna említeni, Diósszilágyi Sámuel dr. kórházi főorvos, a Jászi-féle radikális párt egykori vezére. Kolonics ügyvéd úr úgy kapaszkodik ebbe a jó magyar hévbe, mintha csak érezné, hogy ez adja a tőrőlmetszett zamatot, a hamisítatlan magyarságot és a keresztény patinát a Kossuth-párti intellektuel rétegeknek."[12]

A PROTESTANTIZMUS HATÁSA

Erdei Ferenc lázadása ezekben az években nem független vallási motívumoktól. Családja – mint oly sok korabeli tiszántúli magyar protestáns parasztcsalád – a szó szakrális értelmében nem volt vallásos. Protestantizmusuk magatartásukban öltött testet, belülről vállalt erkölcsi elveikben, dacos magyarságtudatukban. A predestináció elve beleszövődött életük szövetébe, az életsors feltétel nélküli vállalására kötelezte őket. A családban oly tiszta emberséggel megfogalmazott erkölcsi törvényeket Erdei élete végéig magáénak vallotta. Feljegyzései szerint kamaszéveiben a tételes vallás is hatott reá, s ebben a vallásoktatáson túl szerepet játszott a protestáns diákmozgalom, a Soli Deo Gloria, amelynek makói szervezetében gyakran megfordult. 1928 tavaszáról őrződött meg ez az ima jegyzetei között: „Uram! Magam vagyok, senki más nem hallja eskümet. Még ifjú vagyok, még tudok hinni… Erőm, hitem, szívem, eszem a tiéd, te adtad, hogy sáfárkodjak véle. Sáfárkodni fogok! Uram, fogadd el eskümet. És adj erőt, Uram… Erősíts, hogy a harc le ne győzzön. Zászlóm szent, a te neved van rajta, és a *te* megcsalt képed. Ezrek, milliók jönnek utána. Megyünk, Uram, keresztül tűzön-vízen, nyiss utat az igazságnak."[13]

szoc. dem. párt és szakszervezet tartott fenn." Erdei Ferenc visszaemlékezése. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. (PIL) 867. f. E-42

[12] Milotay István: *Népi válság, népi Magyarország*. Budapest: Stádium 1944. 61–65.

[13] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Szociológiai tájékozódás. A vallásról. Erdei Ferenc jegyzetei. MTA KK Ms 5846/185.

Tiszta, lobogó hite nézetei radikalizálódásával, a „kincstári" vallásosság ellen lázadó, a szociális igazságtalanság nevében perelő indulattal párosult. A Soli Deo Gloria makói szervezetében 1932 áprilisában – feltételezhetően parasztfiatalok előtt – tartott előadásának vázlata világosan tanúsítja világképének átalakulását:

Kivonulni a behajtott ajtók mögül. I. Errefelé válság van körülöttünk. Alaphiba: az embereknek egymáshoz való viszonya bomlott meg, itt vált tűrhetetlenné. Orvosság: emberszerető erkölcs: klasszikus vallása: szeresd felebarátodat. Vallás: egyéni. Világnézet: metafizikai tájékozódás. Erkölcs: társadalmi, másokhoz való viszony, cselekvésszabály: 100%. Vallás az erkölcs teljessége is, de örök a küzdelem. Az őskeresztényeknél: piszkos és műveletlen póroknál együtt volt istenhit és őskommunizmus. De jöve Pál: hit által igazul az ember, gyónás és búcsúlevél csak folytatás. Az erkölcs elsikkadt. A ref.-ban visszaemeltetett az erkölcs, a puritanizmusban is. És lassan elmerült. Ma üres szólam és prédikáció, és itt is alárendelt a hittel szemben.
Tehát idealiter lehet, hogy teljes hit, teljes erkölcs, de tényleg a hit nagyon sokszor eltaszítja az erkölcsöt (háború pl.)... II. Tények: Életberendezkedésünk, mely az átlagéletet meghatározza: gazdaságilag: individualizmus: A gazd. erősebb. Ha az apa bírja, a fiú is marja. Éhezés és pocsékolás.
Jogilag: egyenlő elbánás, szabad szerződés és egy csomó szabadságjog. Kiváltság, kiszolgáltatás.
Társadalmilag: rétegződés: hatalmi helyzetek és leigázottak.
Konkréten: ki-ki gondolja végig, hogy milyen világban él: Az ügyvéd stb. fia. Egy bizonyos jöv(edelem) van. Cselédet tartanak, akiknek munkáját olcsón fizetik, és el is lehet csapni. És minden reggel van kávé... stb. Az Apának, sőt a Mamának is van szavazati joga, azonkívül a törv. hatósági bizottságban is benne van. A papa az alispánnal pertu. És aki a tejet hozza, az úgy köszön be, hogy jó reggelt, nagyságos asszony, és a Mama csak úgy mondja neki: na, behozta Okosné, van cseléd, és úgy mondja nekem, úrfikám, és én azt mondom neki, hogy tisztítsa meg a cipőmet, Bözsi. Vagy a földben avagy mesterségben napszámos gyerek. Esik 10-15 P bér tavasszal, és ezt kínlódva méricskélik, a reggeli pedig kenyér sóval.
Azután az apának a választójoga tévedésből kimarad, az anyának pedig nem is volt; mert nem járt elég iskolát. Az aratásból kizárták, mert a Szoc. Párt tagja. Azután, amikor az adóföllebbezést adta be, és sokan voltak: várj, paraszt! Hogy ezeknek mi köze a hithez és erkölcshöz, azt apróra megvizsgáljuk, és ahogy én látom, azt elmondom. De a kérdést felteszem most. Szereti még a felebarátját az, aki...
Feleljetek magatoknak olyan hittel és olyan erkölccsel, amely most él bennetek.
III. Mit szól az egyház a vadul zúgó tényekhez?
alamizsnát ad, éhbért fizet... a sírhelyeket osztályozza rang szerint...
belenyugvásra biztat embereket
Mit felel a hit?
hányan vannak, akik a fegyvert leteszik, vagy a vagyonokat szétosztják a szegények között, vagy emberi megbecsülést követelnek számukra

Sőt imádkozik a vagyonáért, az ellenség holtáért
És mit szól a nagy parancsolat? Rosszak a hatalmasok, mert nem úgy szeretik alávetetteiket, mint magukat
Rosszak az alávetettek ugyanezért... de ezek nem ítélhetők el, mert befolyásoltak
És rosszak az írástudók, mert kivonják magukat a harcból, mert csak magukat szeretik...
A nagy parancsolat általános, és nem ismert nyugvást...
Míg egy ember is van, fajta vagy csoport, amely kívül van a kölcsönös köteléken, addig hajt a törvény:
hatalmas: alázkodj meg! Nyomorult: lázadj fel: írástudó: állj harcba, segítsd a hatalmast megfékezni, és a nyomorultat felemelni.[14]

A Soli Deo Gloria elnevezésű ifjúsági szervezetet a „harcos biblia", a történeti kálvinizmus ápolása céljából 1921-ben fiatal teológusok alakították. Néhány évvel később – az egyházi vezetők támogatásával – a Soli Deo Gloria ifjú irányítói telket vettek Balatonszárszón. Itt kezdetben nyári tábort, majd téli szálláshelyet építettek, amely ifjúsági konferenciáknak adott otthont. 1925-ben jelentették meg először a mozgalom havi lapját: *Református Diákmozgalom* címmel. A kezdetben harcosan konzervatív orgánum a húszas évek végén radikálisabb hangvételű szociális változásokat követelő írásoknak is nyilvánosságot biztosított, jóllehet ezek a „fehér radikalizmus" szellemében fogantak. Tipikusnak tekinthető írása ennek az időszaknak például Töltéssy Csaba *Szabó Dezső kálvinizmusa; Kálvin és a szocializmus* című cikke.[15]

Az 1928. decemberi számban *A parasztság és a kálvinista fiatalság* című írásával jelentkezett először a folyóirat hasábjain *Fábián Dániel*, aki később a *Bartha Miklós Társaság* ügyvezető alelnökeként fontos szerepet vállalt Erdei első nagyobb lélegzetű írásának publikálásában. „A kálvinista szellemiség elszakadt a falutól – írja Fábián. [...] Akkor fog kezdődni a magyar élet, ha megnyílnak a csatornák a magyar tengerből: a magyar faluból, a parasztságból, és annak új kultúrát, új lelket, új vallásosságot formáló gazdag folyamatai meg átjárják az egész magyar társadalmat. A magyar falura kell kimenni, a kiapadhatatlan népi vallásos rezervoárból meríteni [...] Erre hivatott a faluról elszakadt parasztszármazású intelligens gárda."[16]

Fábián Dániel ez idő tájt a Bethesda Kórház orvosa. Sorozatosan jelennek meg írásai a folyóiratban, amelyeknek feltételezhetően a gimnazista és Soli Deo Gloria-tag Erdei Ferenc is szorgalmas olvasója volt. A folyóiratban 1929-ben publikált írások egyértelműen Szabó Dezső hatását tanúsítják.

[14] Uo. Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/185.
[15] Töltéssy Csaba: Szabó Dezső kálvinizmusa (Szabó Dezső új könyvéről). *Református Diákmozgalom*, 1926. december. Uő: Kálvin és a szocializmus. 1928. május.
[16] Fábián Dániel: A parasztság és a kálvinista fiatalság. *Református Diákmozgalom*, 1928. december.

Ez év októberében a *Református Diákmozgalom* élére *Zeitler Rudolf* személyében új szerkesztő kerül. A szociális kérdések – a világgazdasági válság következményeinek ismeretében – még nagyobb teret kapnak a folyóirat lapjain. 1929 októberében és 1930 májusában folytatásokban közli a lap Fábián Dániel újabb tanulmányát: *A református ifjúsági mozgalom problémái* címmel. „Kiemelődni az éteri különállásból – írja Fábián –, leszállni a földi élet adottságaihoz: korunk súlyos gazdasági, szociális, kulturális kérdéseihez. Alakuljon már ki végre az olyan hívő mentalitás, amely nem fejleszti művészetté a komoly kérdések előli álkegyes kitérést, hanem szembe mer nézni vele, és a megoldást meri vállalni.

Az ifjúsági munkásoknak ki kell termelni azt a szociális szellemet, amely legjobban hiányzik minden szívfacsaró érzelgősség dacára is. Ennek a szociális szellemnek az első alapelve, hogy minden magyar munkásban és parasztban valóban testvért látunk és érzünk. Mégpedig nem filozopteri idealizmussal, hanem komoly evangéliumi testvéri érzéssel [...] A fiatal református értelmiség evickéljen ki az iskola kultúrájából, ehelyett a modern társadalmi élet alapvető sorskérdéseinek ismerete, a modern gazdasági és szociális tanulmányokkal való foglalkozás tegye ki szellemi érdeklődésének anyagát. Erőforrása legyen a magyar nép evangéliumi és társadalmi megújulásának."[17]

Erdei ezen évekből fennmaradt további előadásvázlatai arra engednek következtetni, hogy a Soli Deo Gloria előadójaként felhasználta a *Református Diákmozgalom* idézett írásait, jóllehet első kísérleteiben is formálódó egyéniségéhez alakította azokat. Erről tanúskodnak a Soli Deo Gloriába tömörült makói parasztfiatalok számára tartott előadásának fennmaradt töredékei.

1. Az iskola és a család védettségében: a társ.-i és gazd.-i életet csak vázlatosan látjátok. 2. Ezen belül is a S. D. G.-ben erős hit és általa tartott konkrét erkölcs él bennetek. Egy vérnek teljes megnyugvás. 3. És nincs összeütközésetek a világgal in abstracto. 4. De most egy lazább iskolába kerültök, és a családból is ki. Egy fokozati szabadulás. 5. E réven ki elébb, ki utóbb megtanulja ismerni a világ tényeit. 6. És ez a próbaköve a melegágyakban tenyészett hiteknek és erkölcsötöknek. Fagy és forró nap. 7. Az nem lehet, hogy ne legyen összeütközés, ha nincs, az a hit és erkölcs fogyatékossága. 8. És, jaj, ha nem lesztek új reformátorok, az erkölcs harcosai. 9. Ez eddig az elméleti felállítás volt. Egy irány, de több (tény) is komplikálja. 10. Az ifjú- [illegible] dulásnál nem az evangéliumi mértékkel mér. 12. A nagy válság. Gazdasági. Társ.-i, Hitbeli, Szerelmi életi. Tán Marxnak van igaza: a gazdasági a többit hurcolja. 13. Ez alól a harc alól nincs kivétel. Ebbe benne kell lenni. Akár pap (valaki), akár mérnök... 14. És jaj, aki elfelejtkezik a krisztusi törvényekről. 15. 3 válság, 3 harctér, de van egy mérték, amely abszolút és mindent mér: Krisztus evangéliuma. 16. Ez a reformáció:

[17] Fábián Dániel: A református ifjúsági mozgalom problémái. *Református Diákmozgalom*, 1929. október; 1930. április.

mindent az egységhez mérni. 17. Ez nem szokásos reformot jelent. 18. Akkora változást, amekkora kell, és lehet...[18]

1932 tavaszán Erdei már ideje javát Szegeden tölti, és a *Művészeti Kollégium* tagjaként – mint erről később részletesen szólunk – sokféle mozgalmi tapasztalatot is szerez. Ez is magyarázza, hogy a paraszti vallási élet megnyilvánulásait ez idő tájt már egyértelműen kritikusan szemléli. „Itt a templomban parasztjaink ülnek, és áhítattal hallgatják, hogy a pap elméjét futtatja olyan dolgokról, amelyekről a legkiválóbb elméknek is csak halvány dunsztjuk volt: Isten, Krisztus, megváltás, gyarlóság, szentlélek stb. Ezt hallgatják. Mikor én beszéltem nekik arról, hogy mi a művelődés, akkor kivonultak. Tehát 1. Ezt nem értik a parasztok. 2. Vallásuk a legprimitívebb félelem a pokoltól, 3. hogy itt ülnek, annak az az oka, hogy szokássá kövült bennük: kövessétek az Isten tiszteletesének útmutatását."[19]

Az ellenforradalmi rendszer politikai-hatalmi szervezete oly módon épült fel, hogy erőteljesebb legális ellenzéki mozgások a diák és értelmiségi ifjúság soraiban csak „jobb" felé bontakozhattak ki.[20] A rendszer tudatosan törekedett arra, hogy saját társadalmi, politikai egyesületei keretet biztosítsanak az ellenzéki megnyilvánulások számára, hogy azok e keretek között mérséklődjenek és „felszívódjanak". Különösen fontosnak tartották ezen elv érvényesítését a fiatalság nevelésében. Az iskolai és egyetemi szervezetekben, akárcsak a vallási egyesületekben ezért engedélyezték, sőt támogatták a szociális kérdések napirenden tartását, jóllehet arra gondosan ügyeltek, hogy ezek „nemzetpolitikai" hangszerelést kapjanak, a magyar faj önvédelmi harcával összefüggésben fogalmazódjanak meg. A biztonsági szelepeket mindig jobb felé nyitó mechanizmus a húszas évek végéig lényegileg sikerrel működött; a Bethlen-kormányzat nemcsak a hagyományos baloldal mozgásterét, de a politikai rendszer „fehér radikális" ellenzékét is korlátozta. A világgazdasági válság azonban új helyzetet teremtett. Ennek sokirányú következményeivel később részletesen kívánunk foglalkozni. Itt csak a Református Diákmozgalom irányváltozásai okán utalunk e jelenségre.

A Református Diákmozgalom 1928–1929-ben – az első híreket követően – lelkesen hívta fel a figyelmet a prágai Szent György-cserkészcsapat egykori tagjaiból toborzódott felvidéki Sarló-mozgalom kezdeményezéseire. Üdvözölték Vetés című röpiratuk programját, mert Szabó Dezső szellemét vélték abban felfedezni. [illegible] dása", „a parasztság szerephez juttatása".[21] A Sarlósok azonban túlléptek az „en-

[18] Erdei Ferenc: A vallásról. Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/185.
[19] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/185.
[20] A kérdésről lásd: Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján. In: *Haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak Magyarországon 1918–1945.* Budapest: Kossuth, 1978. 133–165.
[21] *Református Diákmozgalom*, 1929. december. Sipos Péter: Kommunista szervezkedés magyarországi egyetemeken az 1930-as évek első felében. In: Vass Henrik–Szabó Ágnes (szerk.): *Haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak Magyarországon 1918–1945.* Budapest: Kossuth, 1978. 201–259.

gedélyezett" eszmei határokon: a munkásmozgalommal keresték a kapcsolatot, nyíltan vállalták, hogy társadalomvizsgálatuk a történelmi materializmus elvei szerint szerveződik. Ezzel egyidejűleg a budapesti Eötvös Collegiumban „kommunista összeesküvőket" leplezett le a rendőrség. Figyelmeztető tények ezek a rendszer vezetői számára: A marxista radikalizmus 1919-es veresége nem végérvényes; az értelmiségi ifjúság a történelmi baloldal felé is tájékozódhat, éppen ezért a szociális kérdések kezelésében nagyobb körültekintést kell megkövetelni.

A *Református Diákmozgalom* is hangváltásra, a nemzeti öncélúság határozottabb képviseletére kényszerül. 1931 szeptemberében Zeitler Rudolf vezércikkben így összegzi az új feladatokat: „Nagy felszakadó erőket látunk a magyar ifjúságban, melyek építésre éhesek, de nincs, aki kezükbe adná az építés tégláit. Egyik része szemébe vágott német tányérsapkákkal takarja el maga elől a magyar élet legkiáltóbb feladatait, a másik része elől egy internacionális felekezeti érdekszolidaritás fegyelmezi el az egyetemes és magasabb rendű érdekszolidaritás fajt és nemzetet mentő feladatait, egy harmadik csoport leköti energiáit egy szociális kézbe bujtatott tudományosság veszedelmes játékaival [...] A magyarság saját egyéniségű élete érdekében letépni minden cicomát."[22]

1932-ben a hang élesedik. A májusi vezércikk egyenesen ezt a címet viseli: *Nem békességet, elég volt az egyezkedésből.* „A marxi ideológia fanatikus fiataljai, tudományos felkészültséggel, tervszerű munkával, minden kockázatot vállalva, látható eredménnyel dolgoznak: hol van a kálvinizmus isteni kockázata, krisztusi bátorsága. A kálvinizmusra vár a kizsákmányolt magyar munkásosztály; a kálvinizmus hallgat. Reá vár a föld becsapott népe: a kálvinizmus tétlen. A feudális hierarchia fullasztó levegője a demokrácia tiszta levegőjét várja: a kálvinizmus nem hozza ezt a tisztító szelet. A magyar közvéleményt félrevezető üzleti sajtó viszonyok virágoznak: a kálvinizmusnak nincs egy komoly sajtóorgánuma. A magyar katolicizmus meglepő radikalizmussal nyúl kényes kérdésekhez: mi patriarchális nyugalommal pepecselünk... Elemi iskolában is felütötte fejét a vörös propaganda [...] Nemzeti keresztény alapon álló ifjúságunk között hol van ilyen öntudatos, szívós, egységesen szervezett munka?!"[23]

A Soli Deo Gloria vezetőinek irányváltoztatásából Erdei Ferenc levonta a következtetést: a parasztság tényleges felszabadításához – ezt már ekkor életcéljának tekintette – nem ezekben a vallási központokban kell keresni a szövetségeseket:

> Az egyház mint a vallási élet kerete – írja a hitvitázók szenvedélyes hangját felidézve egy az SDG makói szervezetének címzett feljegyzésében – Krisztustól régen elválva legitimálja a legkrisztustalanabb állapotokat. Történelmi és társadalmi tény az egyház: egy kapitalista Krisztus alapján. E kereten belül végtelen örömmel üdvözölnék egy krisztusi mozgalmat: reformatiorum reformatiot.

[22] Zeitler Rudolf: Történelmi feladatok előtt. *Református Diákmozgalom.* 1931. szeptember.
[23] *Református Diákmozgalom*, 1932. május.

> De az S. D. G. nem az.
> Egy komoly reformációs mozgalom éppúgy szétvetné az egyház kereteit, vagy elszakadna, mint Lutheré.
> Sőt egyházat tagadna!
> A reformátorokat az egyházon kívül kell keresni.
> Az S. D. G. így az egyház támasza, és ezt erősíti.
> Ezt nem tehetem. Sőt Krisztus követeli, hogy a pénzváltókat és kufárokat verjem ki a templom aulájából.
> De szerencsére vannak reménységek. Másképp nem is jöttem volna ide. Tán lehet a makói autonómián belül krisztusi munkát kezdeni... Ha ilyen munka a S. D. G. egészét és az egyházat kihívná maga ellen, ám legyen: nem dicstelenek a példák ezen a téren Krisztustól kezdve Kálvinig és Lutherig.[24]

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM JOGI KARÁN

Erdei Ferenc 1929 őszén a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának hallgatója lett.

A kultuszkormányzat ezekben az években komoly erőket összpontosított az ország második egyetemén: új tanszékeket létesített, folyóiratokat szubvencionált; a Kolozsvárról áttelepült egyetemet Klebelsberg saját szellemi gyermekeként patronálta. József Attila egy 1929-ben megjelent glosszájában ironikusan jellemzi e fejlesztési politika kétarcúságát, a „sajátos szegedi tudományosság" jelszavának képtelenségét.[25]

A szarkasztikus hangvételű írás nem volt ugyan alaptalan, de igazságos sem. Szegeden ezekben az években – mindenekelőtt a Bölcsészettudományi Karon – néhány szélesebb látókörű, nagy műveltségű tanár tanított: az irodalmár Zolnai Béla, a nyelvész és műfordító Mészöly Gedeon, a „katolikus vonal" megerősítése érdekében 1929 decemberében alapított II. Irodalomtörténeti Tanszék élére kinevezett Sík Sándor, a pedagógus Imre Sándor, a néprajzos Solymossy Sándor, a klasszika-filológus Marót Károly, a filozófus Bartók György, a pszichológus Várkonyi Hildebrand. Lényegében az egyetem égisze alatt működött a Zolnai Béla szerkesztette *Széphalom* című folyóirat. Ugyancsak az egyetem szakemberei számára teremtett tevékenységi fórumot az 1927-ben alakult szegedi Alföldkutató Bizottság, valamint az id. Bibó István szerkesztésében 1929-től megjelenő *Népünk és Nyelvünk*, amelyben a harmincas évek elején Erdei Ferenc több írása is megjelent.

[24] Erdei Ferenc: A vallásról. Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/185.
[25] „Azt írja egymillió írástudatlannak legfőbb őre a folyóir (!) hirdetési rovatában, hogy a *Széphalom a sajátos szegedi tudományosság folyóirata.* Belzebubra! Nem tréfálunk. Nagyméltóságú miniszter urunk saját kezű állítása ez a sajátos szegedi tudományosság, úgyis mint a grófé, úgyis mint doktoré..." Bűbáj I. Széphalom. *Előőrs*, 1929. december 21. In: *József Attila összes művei* [JAÖM] III. Budapest: Akadémiai, 1958. 45.

A kultuszkormányzat erőfeszítései természetesen meghatározott célt szolgáltak: a még mindig liberális-radikális gondolkodás „rejtett" központjának tekintett Budapest szellemi súlyát kívánták csökkenteni, másrészt ezzel egyidejűleg Szegeden megalapozni az ún. hungarológiai tudományok intézményrendszerét. Az 1929-ben alapított első magyar etnográfiai tanszék manifeszt módon ezt a célt szolgálta.

Az Állam- és Jogtudományi Kar tanári testülete kevésbé neves erőkből verbuválódott. Két tanára azonban, Horváth Barna és Surányi-Unger Tivadar – országos hírnévvel rendelkezett: Erdei Ferenc – fennmaradt jegyzeteinek tanúsága szerint – mindenekelőtt az ő óráikat látogatta rendszeresen.

Erdei terjedelmes, egyetemes és magyar jogtörténeti, büntetőjogi, polgárjogi, közigazgatási és közjogi, pénzügytani, gazdaságpolitikai jegyzeteinek feldolgozása és értékelése hosszabb időt vesz igénybe.[26] Az azonban első olvasatra is kitetszik, Erdei pontos, részletes feljegyzéseket készített, s igen gazdag az előadásokhoz feldolgozott monográfiák anyaga is. Elmélyült munkáról tanúskodnak azok a cédulák is, amelyeket Horváth és Surányi-Unger szemináriumain tartott előadásaihoz, felszólalásaihoz készített. Így fennmaradt Horváth Barna szemináriumán 1930. február 23-án *Ignorantia Juris* címen tartott előadása, továbbá 1931 májusában Surányi óráján *A szovjet szerződések és a nemzetközi jog* című hozzászólásának vázlata. 1932-ben *Játékszabályok és jog* címmel készített hozzászólást. Doktori dolgozatának témáját a büntetőjog köréből választotta. A rendkívül visszafogottan megírt, feltűnően kis terjedelmű dolgozat címe: *A normaszegés tudata.*[27]

Gondolkodására leginkább a már említett Horváth Barna fogalmi igényessége és jogszociológiai tájékozódása hatott ösztönzően. Horváth a jogszociológia tág értelmezésének volt a híve. Úgy vélte, ez nélkülözhetetlen a jogintézmények, szabályok és doktrínák tényleges társadalmi hatásának, továbbá azoknak az eszközöknek a kutatásában, melyekkel a jogszabályokat hatásossá tehetik. Ugyancsak termékenyítő a szociológiai kultúra a jog történelmi tanulmányozásának folyamatában, mint ahogy azok sem mellőzhetik a szociológia módszereit, akik a jogalkalmazás individuális indítékaira kérdeznek rá. „Ha az előző korszak belülről szemlélte a jogot, ma kívülről vizsgáljuk azt. Nem a jog alapelvének metafizikai, történelmi vagy analitikus úton való felkutatására törekszünk, hanem arra, hogy a jogalkotót rábírjuk arra, hogy azokat a társadalmi tényeket, melyeken a jog alapul, és amelyekre a jogot alkalmazni kell, fokozottabban és értelmesebben figyelembe vegye."[28]

Az Erdei-kéziratok egy része az egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódik. Horváth Barna jogelméleti felfogásával kapcsolatban teszi a következő – saját gondolati fejlődése szempontjából tanulságos – megjegyzést: „A jogszociológia

[26] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi és katonai jegyzetek. Szeged 1929–1934. Erdei Ferenc egyetemi jegyzetei. MTA KK Ms 5846/162–174.

[27] Uo.

[28] Horváth Barna: A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány*, 1930. 108.

Horváthnál a jog történeti valóságainak, kauzális összefüggéseinek a vizsgálata – ez alkalmazott szociológia, ha a szoc. csak kauzális összefüggések vizsgálata; ha a társ.-ra vonatkozó általános ismeretek rendszere, akkor az egész jogelmélet alk. társ. elmélet. A jog történeti valóságának demonstrálása a jog változásainak vizsgálata."[29]

Surányi-Unger Tivadar előadásaival kapcsolatban leginkább a gazdaságtudományok rendszertana, a gazdasági ismeretelmélet, a gazdaságtörténet és -rajz, a gazdasági értéktan, a gazdaságpolitika és a gazdasági fejlődéstan, illetve terméléstechnika viszonya foglalkoztatta. Surányi tanácsait felhasználva áttanulmányozta a korabeli – Szegeden hozzáférhető – magyar, német és angol nyelvű gazdaságelméleti és gazdaságtörténeti irodalom javát.[30]

Surányi-Ungernak komoly tervei voltak a páratlanul tehetségesnek tetsző fiatalemberrel. Erdei azonban udvariasan, de határozottan visszautasította professzora közeledését. Fennmaradt feljegyzése Surányi-Unger új könyvéről, melyet professzorától ajándékba kapott. Surányi jelezte, igényt tart hallgatója véleményére, erre írta Erdei *A cél problémája a gazdaságtudományokban* című feljegyzését, s ebben többek között a következőket:

> 1. Újítás a tudományban. Professzor úr könyvének legelső sorai: Minden komoly tud. munkának, különösen pedig a szellemtudományi vizsgálódásnak első feltétele, hogy célját ne egetverő újításokban, hanem a tudomány már elért eredményeinek továbbépítésében lássa. Ez a komoly intelem tilalomfaképpen áll előttem, és nyugodt lelkiismerettel nem mehetek tovább, míg el nem távolítom az útból. Lehet-e a tudományban „újítás"? Vélem, hogy csak az ismeret kisebb vagy nagyobb mértékéről, ill. igazoltságáról lehet szó. Így pedig minden új, ha ismeret, akkor tudomány és nyereség, ha nem ismeret, akkor pedig akár régi akár új haszontalan, mert nem tudomány.

[29] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. Szociológiai tájékozódás. Gazdaságelmélet. Módszertan. Horváth Barna tanulmányaiban egyébként sokoldalúan kifejtette a jogszociológia feladatait. Az általa javasolt program számos elemét találhatjuk meg Erdei tudományelméleti jegyzeteiben. „A szociológiai jogelmélet programjában hat fontos pontot találunk. 1. A jogintézmények, szabályok és a doktrínák társadalmi hatásainak tanulmányozása. 2. Azoknak az eszközöknek a kutatása, amelyekkel a jogszabályokat hatásossá lehet tenni. 3. A jogalkotás előkészítésének a tanulmányozása. 4. A jogászi módszer tanulmányozása. 5. Szociológiai jogtörténet, a jogalkalmazás individualizálása." Az empirikus, leíró jogszociológiával kapcsolatban pedig a következőket állapítja meg: „Meg vagyok győződve arról, hogy semmi sem fejlesztené jobban a jogról való általános tudásunkat, mint egy empirikus, leíró jogszociológia. S hiszem, hogy ez a legelső eredményeket ideológiai kutatással fogja elérni. Mi sem lenne tanulságosabb, mint ilyen ideológiai módszerrel megírni pl. egy bizonyos területnek – mondjuk egy járásbíróságnak a jogszociológiáját. Megírni, hogy mire gondolnak az emberek, miközben jogügyleteket kötnek, bűncselekményeket követnek el, általában jogi cselekményeket végeznek, és mire gondolnak a szorosabb értelemben vett jogi szervek, amikor a jogot alkalmazzák?" (Horváth Barna i.h. 108–113.) Erdei fiatalkori írásaiban a társadalom*tan* és társadalom*rajz* hasonló jellemzésével találkozhatunk. Erdei Ferenc egyetemi jegyzetei. Gazdaságtani kérdések. MTA KK Ms 5847/5.

[30] Erdei Ferenc: Egyetemi és katonai jegyzetek. MTA KK Ms 5846/162–174.

> További korlátot állít fel Professzor úr: „a közgazdaságtan hagyományait tisztelnünk kell". Hagyományt nem tisztelek. Ha ismeretnek látom, elfogadom, ha nem, elvetem. Ismeretről van szó, nem hagyományról.
> Hol állana ma a közgazdaságtan, ha a fiziokraták útján marad, és hol állana a biológia, ha Haeckel és Darwin nem újítottak volna.
> Minden elméleti lépés újítás.
> Azonkívül: „Ne azon fáradjunk csak mindig, hogy hibáikat kárhoztassuk (ti. a hagyományoknak), hanem igyekezzünk előnyeikre is rámutatni".
> Azonban kérdem: lehet más módja igaz ismeretek szerzésének, mint a tévedések folytonos kiküszöbölése?...[31]

Erdei eleget tett tanulmányi kötelezettségeinek, bár többször vizsgahalasztást kért, diplomadolgozatát is kelletlenül és késve készítette el. Ám amit teljesített, az mindig átlagon felüli színvonalat képviselt: tanulmányi előmenetele az egyetemen is példás volt. Mégis: „hivatalos" egyetemi stúdiumai nem játszottak meghatározó szerepet szellemi fejlődésében. Változatlanul erős maradt a szülői ház, a lázadó indulattal megélt tapasztalatok emberformáló hatása, s ez kiegészült az egyetemi társak és a mozgalom iskolájával.

EGYETEMI IFJÚSÁGI MOZGALMAK

A Ferenc József Tudományegyetemen a húszas évek végén számos ifjúsági szervezet működött. A leghangosabb – és szélsőségesen jobboldali – az Árpád, Csaba, Rákóczi, Werbőczi bajtársi egyesületeket tömörítő, német mintára szervezett Turul Szövetség volt. Ugyancsak jobboldali irányultságú a MEFHOSZ helyi szervezete. A katolikus fiatalokat az Emericana tömörítette. Jelszavaik Erdei számára első pillanattól vagy idegenek, vagy elfogadhatatlanok voltak. Rokonszenvvel fordult ugyanakkor a Bethlen Gábor Kör fiataljai felé. Egyetemre kerülése első időszakában feltételezhetően a szervezet protestáns szellemisége is vonzotta, a leginkább azonban meghirdetett szociális programjukkal rokonszenvezett.

A Bethlen Gábor Kör agrársettlement mozgalmát megalapító radikális fiatalok 1928 tavaszán hirdették meg tanyaprogramjukat. Március 20-án hangzott el a Kör rendezésében Gesztelyi Nagy László előadása „A jövendő magyar intelligencia és a tanyakérdés" címmel. A zömmel középosztályból, értelmiségi családokból származó hallgatóság megdöbbenéssel hallgatta a Gesztelyi Nagy által felidézett tényeket. A falu iránti vonzalom koráram volt, sokukban azonban idilli kép élt a faluról. Az, hogy a Szegedet övező kiterjedt tanyavilágban „szaharai állapotok" uralkodnak, úgy érezték: kihívás a cselekvésre. Az Alföldkutató Bizottság jelen lévő vezetői s az egyetem exponensei, akik ily módon is bátorítani kívánták

[31] Erdei Ferenc: Egyetemi évek. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/187.

a hungarológiai törekvéseket, felajánlották segítségüket: vállalták, hogy hetente néhány hallgatót kivisznek a szegedi tanyavilágba.[32]

Nem azonnal találták meg azonban a formát, amely keretéül szolgálhatott a patronáló-segítő munkának. A Kör elnöke, az akkor harmadéves joghallgató Buday György – Buday Árpádnak, az egyetem klasszika-archeológia professzorának a fia – 1928 telén Angliában ismeretséget kötött az angol settlement-mozgalom vezetőivel. Az angliai munkássettlement a külvárosok nyomornegyedeiben kulturális-egészségügyi központokat üzemeltetett. Céljuk kettős volt. Elviselhetőbbé tenni a nyomort, az elesettség következményeit, harcolni a tudatlanság ellen, s ezzel egyidejűleg felébreszteni az értelmiségi fiatalság szociális lelkiismeretét. Mert mint vallották: a tudatos szociálpolitika, az értelmiség és a munkásság közeledése, az osztálybéke, a rend és haladás nélkülözhetetlen feltétele. A későbbiekben Buday a magyar munkássettlement munkásaival is kapcsolatba került, s így módja nyílt tanulmányozni az egyébként angol mintára szervezett újpesti Főiskolai Szociális Telep tevékenységét.[33]

Klebelsberg Kuno is felkarolta a szegedi kezdeményezést, és évi 600 pengő támogatást szavaztatott meg a tanyai agrársettlement részére. Buday György az újpesti telep vezetőinek segítségével kísérli meg tanyai viszonyokra alkalmazni a settlement munkamódszereit. Az 5 millió kat. holdnyi sivatagban az elképzelések megvalósítása erőn felüli feladatnak bizonyult: a tanyákat úttalan utak választották el, minden nagyobb tanyának, tanyacsoportnak önálló settlementre lett volna szüksége. A Klebelsberg biztosította összeg legfeljebb egy-két tanyasettlement évi költségeit fedezte. Buday azon terve sem bizonyult megvalósíthatónak, hogy valamely központi fekvésű tanyacsoportban irányító központot építsenek ki. Végül hosszas viták után 1929 szeptemberére kialakul az a forma, amely a harmincas évek derekáig egzisztált: a Bethlen Gábor Kör szegedi szervezete lesz a kiszállások központja. Erdei ez idő tájt lesz a kör tagja. Évfolyamtársai közül az Állam- és Jogtudományi Karról Reitzer Béla és Bibó István, a Bölcsészettudományi Karról Ortutay Gyula, Tolnai Gábor és Gáspár Zoltán kapcsolódtak a munkába. Hont Ferenc és Tomori Viola korábban, 1928-ban lettek a Kör tagjai. Baróti Dezső, Berczeli Anzelm Károly, Radnóti Miklós és Széll István 1930 őszén csatlakoztak a mozgalomhoz.

A Bethlen Gábor Kör ideológiai arculata kezdeti időszakban nem sokban különbözött a korabeli radikális diák- és értelmiségi mozgalmaktól.[34] Buday György programcikkei könnyen rokoníthatók a *Református Diákmozgalom* idézett cikkei-

[32] Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.* Budapest 1967; Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban, 153–154.
[33] Buday György: Egyetemi ifjúságunk feladatai a tanyán. *Szegedi Szemle*, 1928. május 9.; Uő: Az agrársettlement mozgalom útja. *Nyugat*, 1933. január, 33–34.; Hilscher Rezső: *A főiskolai szociális telep tevékenysége és a settlement munkamódszere.* Szeged: Stúdium, 1929.
[34] Csaplár Ferenc: *A szegedi fiatalok művészeti kollégiuma*, 22–23.; Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban, 147–153.

vel, a Bartha Miklós Társaság vagy az *Erdélyi Fiatalok* programdokumentumaival. Mindezekben felfedezhető a keserű, türelmetlen szembefordulás a nagytőke és nagybirtok uralmát restauráló Bethlen-kormányzattal, amelytől – Szabó Dezső *Új magyar ideológiájá*tól ihletve – az ellenforradalom elsekélyesedését, a „magyar forradalom" elsikkasztását kérték számon. Ők is meghirdették a jelszót: vissza a „tiszta forráshoz", a magyarság méltatlanul mellőzött ősi törzséhez, a parasztsághoz. A program eszmei összetevői legvilágosabban Buday Györgynek ezekben években írt – a Kör gondozásában – megjelent cikkeiből olvashatók ki. „Ifjúságunk népnevelési feladatai és az alföldi rádióleadó" című írásában írja: „A magyar faj sorsa s ezzel a magyar nemzet és haza sorsa is szorosan egybeesik, sőt azonos a magyar falu és tanya parasztságának sorsával, mert fajtánk hazánkban való fokozottabb szerephez jutása és végre valóban öncélú nemzeti állammá való kiépülése csakis a mai intelligenciának a színmagyar parasztság lelkétől és vérétől való regenerálódása útján képzelhető el."[35] A középosztály megújulása csak ennek a gondolatnak a jegyében remélhető. S ez az új értelmiség, új középosztály, „mely nem bűnös és részes azokban a politikai vétkekben, melyeket a társadalmi és politikai életben az utóbbi tíz évben elkövettek" képes lesz a hídépítésre; a magyarságot egységes nemzetté ötvöző „magyar szolidaritás" és az „osztályszolidaritás" megvalósítására.[36]

Erdei Ferenc paraszti sorstársai iránti felelősségtudattól áthatva lépte át a szegedi Ferenc József Tudományegyetem küszöbét. Mint említettük: a romantikus lobogás, a reformátusok újító, profetikus hevülete sem volt idegen tőle; Szabó Dezső mitizált paraszthőseivel azonban nem tudott mit kezdeni: gyermek- és ifjúkora sokféle tapasztalata mást sugallt: a parasztember szorgalmas, a maga erkölcsei szerint szigorú, de elesettebb, megtévesztettebb, megnyomorítottabb. Sokféle paraszt és paraszti világ van: mindegyiknek más a nyűge, az erénye, sorsukban csak az a közös, hogy parasztként nem teljes jogú tagjai a társadalomnak. Megnyomorítottságuknak is ez a magyarázata.

Kiskunmajsán, nyári portyázásának egyik állomásán jegyezte fel még 17 évesen egy kiszolgáltatottságát természetes állapotként tudomásul vevő parasztember portáján: „Én hiszem, és akarom hinni, hogy kevés az ilyen magyar, aki kiegyezik a megalázással, és megcsókolja a sújtó tenyeret. De Csányi bácsinak megbocsátom, öreg már. Van azonban és lesz még olyan ifjú magyar, akiben ezredévek tehetsége, szabadságvágya nyugszik, és akikkel megmutatom a világnak, hogy egyenlők vagyunk. Most nem vagyunk. Testben, lélekben le van maradva a magyar paraszt. És ezt a felismerést vándorlásunknak köszönhetem."[37]

[35] Buday György: *Ifjúságunk népnevelési feladatai és az alföldi rádióleadó*. A szegedi Bethlen Gábor-Kör kiadványa. Szeged: Hírlapkiadó, 1929. 11–12.

[36] Buday György: *A szegedi tanya problémái*. A szegedi Bethlen Gábor-Kör kiadványa 5. Szeged, 1930. 6–9. Idézi Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 22.

[37] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Jegyzetek a vándorlásról. Erdei Ferenc jegyzetei, irodalmi kísérletei 1927–1930-as évek eleje. MTA KK Ms 5846/155.

Ha *Az elsodort falu* Böjthe Jánosának kultusza idegen is tőle, a Bethlen Gábor Kör tagjaiban, úgy érezte, megtalálta azokat az „ifjú magyarokat", akik hű társai lehetnek a parasztság egyenjogúsításáért folytatott harcában, amelyet legsajátabb életprogramjának tekintett. Rokonszenves volt továbbá Erdei számára az agrársettlement vezetőinek meggyőződése is, hogy „nem szabad vértelen teóriák, az íróasztal és a kávéház mellől ismét erősen kísértő formaságok szerint kísérelni meg az országépítést", hogy „közvetlen vizsgálat tárgyává kell tenni azt a helyzetet, mely változtatásra szorul".[38] Erdei első évfolyamos diákként részt vett a kiszállásokon, később előadásokat, ismertetéseket is tartott, a levélírók tanúságtétele szerint sikerrel. Kezdettől fogva fontosabbnak tűnt azonban számára a célirányos terepmunka, a tanyai életviszonyok módszeres feltérképezése. Igyekezett minél szélesebb körben megismerkedni a falujáró fiatalok tapasztalataival. Jegyzeteinek tanúsága szerint áttanulmányozta az Erdélyi Fiatalok, a Sarlósok folyóiratait, a Bartha Miklós Társaság kiadványait.[39] 1930 májusában jelentette meg a Bartha Miklós Társaság füzeteként Fábián Dániel és József Attila a *Ki a faluba* című röpiratot. Bizonyos, hogy ez az egyébként vázlatos kutatási programot is tartalmazó felhívás eljutott Erdei Ferenchez, s egyik ösztönzője volt első önálló szociográfiai vállalkozásának, a Királyhegyesről 1930 nyarán készített tanulmánynak.

1930 késő tavaszát József Attila a sógoránál, Makai Ödönnél töltötte. Itt kereste fel Fábián Dániel – aki ekkor a Bartha Miklós Társaság ügyvezető alelnöke – átnyújtván neki a röpirat vázlatát. József Attila ez idő tájt maga is tagja volt a Társaságnak, szívesen vállalja a szöveg pontosítását, stilizálását.[40] Lénye-

[38] Erdei Ferenc levelezése. MTA KK Ms 5823/473.

[39] Erdei jegyzeteket készített a következő írásokról: Tichi Kálmán: Regősjárás és népművészet, a regös és a falu. *Új Magyar Föld* 3. sz. 53–62., Jócsik Lajos: A regösmozgalom helyzete. *Vetés*. 1929/4. 15–16., Balogh Edgár: A regösjárástól a Szociográfiai Intézetig. *Erdélyi Fiatalok* 1930/6. 82–88., Balázs Ferenc: Mit tehetnek a tanult emberek a falu érdekében. *Erdélyi Fiatalok*, uo. 65–68. Erdei Ferenc: Egyetemi évek II. Szociológiai tájékozódás. Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai kérdések. MTA KK Ms 5847/3.

[40] A Bartha Miklós Társaság 1925. április 2-án alakult. Alapítói és első vezetői fiatal erdélyi menekült értelmiségiek. Szász Bélához, Asztalos Miklóshoz, Rados K. Bélához 1927 nyarán csatlakozott Fábián Dániel. A társaság új alelnökeként megszervezi a Falubizottságot. A Társaság kezdetben az ún. utódállamokban élő magyarság sorsára összpontosította a figyelmét. A szétszórt magyar kisebbségek helyzetének tanulmányozása folyamatában kristályosodott ki az a meggyőződésük, hogy a nemzeti lét alapvető kerete a *kultúra*, amelynek összetartó ereje akkor is biztosítja a magyarság kontinuitását, amikor az államszervezet nem fogja át territoriálisan a nemzet egészét. A nemzeti kultúra legtisztább formában a népi kultúrában, a népszokásokban, folklórban jelenik meg. A nemzeti mivolt megőrzése ennek a *népkultúrának* megőrzésén múlik. Biztosítani kell ezért, hogy e népi kultúra hordozója és újratermelője: a *parasztság* megfelelő szerepet játsszon a társadalom vezérlésében s az új vezető réteg utánpótlási bázisául szolgáljon. Így kapott a mozgalom eszmei programjában központi helyet a *nép* kategóriája, mely fogalom ellentmondásos, különböző irányokba nyitott, különböző irányokba továbbfejleszthető. „A parasztság helyzete iránti érdeklődés az egész kialakuló ifjúsági mozgalmat jellemzi. A jobbszárnyon az érdeklődés megmarad a konzervatív szociálpolitika patriarchális reformersége keretben, ugyanakkor azonban ez a népkoncepció kiindulópontja lesz egy radikális irányzatnak, mely nem csupán szociális

ges változtatásokat hajt végre a szövegtervezeten, amely végül közös opuszként került nyomdába Hódmezővásárhelyen.

Közvetlenül a megjelenést követően Fábián Dániel és József Attila átutaztak Szegedre, mert az agrársettlement vezetőinek – akikkel a budapesti Ady-ünnepségeken ismerkedtek meg – személyesen kívánták átnyújtani felhívásukat. „A Kossuth sugárút egyik diákkorcsmájában találkoztunk Buday Gyurkával és Bálint Sándorral. Még két egyetemista jött Gyurkával, de azok nevét s arcát elmosta az idő emlékezetemből" – idézi fel a találkozást több mint harminc év távlatából Fábián Dániel.[41] Nincs bizonyítható nyoma, hogy a fiatal Erdei Ferenc ez alkalommal találkozott volna József Attiláékkal. De az dokumentálható, hogy írásos felhívásukra egyedül ő válaszolt az agrársettlement tagjai közül.

Fábián Dániel és József Attila kiáltványukat a következő felhívással zárták: „Kérünk benneteket, hogy munkátok eredményét tudassátok a Bartha Miklós Társasággal (Budapest, VIII. Múzeum krt. 10.; II. lépcső. II. em.). Azok közt, akik eredményeiket falutanulmánnyá önmaguk földolgozzák, a BMT a legjobb három munkát jutalmazza, szemléjében, az *Új Magyar Föld*ben közli, és különlenyomatban kiadja."[42] A felhívás eredményét, a szegedi agrársettlementtel való kapcsolatukat summázva Fábián Dániel ezt írja: „Tanulmányt csak egyet kaptunk. Erdei Ferenc írt egy kis monográfiát Makóról. Tanulmányát megmutattam Braun Róbertnek és Varró Istvánnak. Braun ebben az időben az angolszász *Rural Sociologyt* és a román Gusti professzor munkásságát tanulmányozta részletesen. Elismeréssel nyilatkozott Erdei munkájától. Varró István megígérte, hogy leközli lapjában, a *Századunk*ban."[43]

---

olajcseppeket akar cseppenteni a parasztság »felemelése« érdekében, hanem levonja a konzekvenciáit annak a – mindenki által elfogadott – vezéreszmének, hogy a jövő nemzeti életét a parasztságra kell felépíteni." Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban, 147–148. A Fábián Dániel köré tömörülő Falubizottság és az 1928-ban a Társaság életébe bekapcsolódó Raith Tivadar, Féja Géza, Kodolányi János, a fiatalabb évjárathoz tartozó Makkai János és József Attila, Olt Károly, Kertész Dániel ennek a radikálisabb irányzatnak a képviselői. 1929 őszén a BMT vezetése gyakorlatilag az Ady, Móricz, Szabó Dezső nevét zászlójára író, parasztromantikától korántsem mentes radikális csoportjának a kezébe került. A „Ki a faluba" című röpirat előzményének tekinthető a Fábián Dániel szervezte előadás- és vitasorozat, BMT Falubizottsága keretében. Lásd *Új Magyar Föld*, 1929/1. 28–71. Értékeléséről lásd Szabó Miklós: *Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban*, 145–153. és Csaplár Ferenc: *„Ki a faluba!". Tiszatáj*, 1963/1. 1–2.

[41] Fábián Dániel: *József Attiláról*. Budapest: k. n. [Kossuth Kiadó Sokszorosító üzeme], 1974. 75. Fábián Dániel idézett könyvében a *„Ki a faluba!"* című röpirat említett két változatát teljes terjedelemben közli. 45–72.

[42] Fábián Dániel–József Attila: „Ki a faluba!", 72.

[43] Fábián Dániel i. m. 77.

BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG

Fábián Dániel és Erdei Ferenc levelezése hitelesíti a visszaemlékező szavait: csak a tanulmány címét nem idézi pontosan Fábián.[44] Az ő közvetítésével a *Századunk*ban a Királyhegyesről írt kismonográfia jelent meg. Levelezésükből egyébként az is pontosan rekonstruálható, hogyan jutott el a Bartha Miklós Társaság számára írt tanulmány – amelyet Fábián is az *Új Magyar Föld*ben kívánt megjelentetni – a polgári radikálisok köréhez, s miért a *Századunk* vállalkozott végül a pályakezdő fiatalember írásának közlésére. Erdei 1930 szeptemberében egy levél kíséretében felküldte a kiáltványban közzétett címre Királyhegyesről közölt írását. Fábián Dániel 1930. november 9-én válaszolt. „Amint talán már értesültél, a Bartha Miklós Társaság komoly progresszív tagjai az én vezetésem mellett kiléptek a Társaságból, és most egy lapot alapítottunk, ahol lehoznánk három vagy négy részben a te tanulmányodat."[45]

Fábián Dániel – József Attila és mások társaságában – elvi okokból választotta a kilépést. A vezetőségben hangadókká váltak a korporatív társadalomszervezet „nemzeti szocialista" irány hívei; József Attila, Fábián és elvbarátaik nyilvánosan is el kívánták magukat határolni az irányzat képviselőitől. József Attila és Fábián Dániel útjai is elválnak. Az új helyzetben Fábián *Kohó* címmel akart lapot alapítani. Felkérésére Erdei is gyűjtött előfizetőket a laphoz, továbbá közölte: új, nagyobb lélegzetű tanulmány írásához kezdett, ezúttal szülővárosa, Makó parasztságáról. Fábián decemberben újabb levelet ír Erdeinek: „A *Kohó* nem jelenik meg, úgyhogy a gyűjtött előfizetési pénzeket add vissza. Egyelőre várni kell, amíg valami változás lesz, mert egyelőre a legteljesebb káosz van köztünk, azonkívül nincs elég előfizető, főleg nincs megfelelő anyagi alap... Cikked a *Századunk*nál van, a szerkesztőnek van egy-két lényegtelen megjegyzése, amiért leküldi hozzád, és még januárban lehozná akár névvel, akár név nélkül, ahogy akarod. Az említett monográfiát okvetlenül csináld meg, e percben még halálosan biztos ígéretet nem tudok mondani, de véleményem szerint, ha ilyen komoly és alapos lesz, mint ez a munka, úgy érdemes lesz bárkinek kiadni, mert nagy feltűnést fog kelteni. Csak ne kapcsolódj be Gyurkáék pubertásszerű tanyaromantikájába, hanem tovább ezen a komoly kutató úton haladni előre."[46]

Fábián Dániel elhatározása, hogy Erdei cikkét a *Századunk*hoz továbbítja, azért is figyelemre méltó, mert éppen a folyóirat adott helyet talán a legelmélyültebb bíráló írásnak kiáltványukról. „Nem kicsinyelljük le a parasztot azzal, ha szellemi világát nem látjuk mindent átfogóan teljesnek – írja Kecskeméti György recenziójában. – A paraszt olyan kultúra letéteményese, melynek megvannak a maga ősi formái, törvényei: de ezekre a formákra nem lehet ráhúzni mindent,

---

[44] Erdei Ferenc levelezése. Fábián Dániel – Erdei Ferenchez. MTA KK Ms 5823/471–476.

[45] Uo. A kilépés körülményeiről lásd Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban, 152. Fábián Dániel Erdei Ferenchez 1930. nov. 9. MTA KK Ms 5823/471.

[46] MTA KK Ms 5823/472.

amit az emberi szellem a maga széttagoltságában létrehozott. A magyarság nem maradt egyetlen paraszti karámban, s nem vallotta kárát [...] A magyar nemzeti eszmét és kultúrát Kazinczytól Aranyig polgárok [...] teremtették meg, és nem volna magyar nemzet és magyar állam, ha csak a parasztság maradt volna meg parasztin magyarnak [...] A nacionalizmus, az állami különcélúság maga nem paraszti – a mi megfogalmazásunkban az is polgári elv."[47]

1931 januárjában Fábián újabb levelet ír Erdei Ferencnek. Ebből kitetszik, hogy választása nem volt ötletszerű, s hogy Erdei pályakezdő dolgozatát Fábián Dániel valóban átlagon felüli képességekkel rendelkező társadalomkutató jelentkezéseként értékelte. A levelet, amely hű tükre Fábián Dániel világlátásának s annak a szellemi erjedésnek, amely a korabeli értelmiségi ifjúsági mozgalmakat jellemezte, teljes terjedelmében idézzük:

> Nagyon örülök, hogy végre megjelenik a tanulmányod a Századunkban. Nem méltatlan hely, mert ma mégis ez az egyik legnívósabb és legfüggetlenebb szociológiai folyóirat. Körülményeim valószínűleg a közeljövőben sem engedik meg, hogy lemenjek Szegedre, tehát nem találkozhatunk s így nem tudjuk meghányni-vetni személyesen közös problémáinkat. Említetted, hogy Makó szociográfiáját szeretnéd megcsinálni, de azóta nem tudok tervedről. Nagyon kérlek, értesítsél, mennyire van munkád, én a legnagyobb érdeklődéssel kísérem kutatásaidat, és nagyon kérlek, őrizd meg függetlenségedet a mai szélhám ízű álifjúsági mozgalmaktól. Nagy hivatás vár reád, ha komolyan konzekvensen haladsz előre, oly tudománynak lehetsz hivatott képviselője, amely nálunk még gyermekcipőben jár, mert ezeknek a monografikus tanulmányoknak kell megszabnia a jövő agrár társadalompolitikáját és művelődési törekvéseit. Szörnyű itt látni a gyökértelen intellektuelek szánalmas seregét, és borzalmas még rágondolni arra, hogy ezek valaha vezessenek is. Ma már szentül hiszem, hogy a magyar jövő alakulása a legszorosabban összefügg néhány arra hivatott ember életével, helyesebben életük alakulásával. Gondoljuk meg, Massarykék milyen kevesen voltak, vagy a kínai Kuomintang tagjai egy Angliában követségi tisztviselő minőségben megfordult vezető: Dr. Sun Yat Sen mellett, diákok voltak, és egy óriási nép és évezredes kultúra beláthatatlan újraébredését jelentették. A mai magyar ifjúság legértékesebb része is elfordul a magyar szociális és sorskérdések felelősségteljes boncolásától és főleg tennivalók vállalásától. Csak néhányan vagyunk, akik szinte az őrültség határáig valóban hiszünk fajtánk nagy szociális megújhodásában és szolgáljuk a magyarság e történelmileg legnagyobb jelentőségű társadalmi átalakulását, ami kétségtelenül a szocializmus felé vezető útra való lépést jelenti. Mit csináltok; ha valamiben továbbra is segítségedre lehetek, mindenkor a legnagyobb készséggel állok rendelkezésedre.
>
> Budapest, 1931. jan. 7. Maradok baráti üdvözlettel:
> Dr. Fábián[48]

[47] Kecskeméti György: A magyar ifjúság problémájához. *Századunk*, 1930/7. 401–402.
[48] Fábián Dániel – Erdei Ferenchez. MTA KK Ms 5823/473.

Ez Fábián Dániel álláspontja. De miért közölte a *Századunk* a fiatal Erdei Ferenc *Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza* című írását? Ők is felismerték Erdeiben a holnap „irányszabó" gondolkodóját? Vagy liberális hagyományaikhoz híven a „nyitott ajtó" politikáját kívánták ily módon folytatni? Döntésüket feltételezhetően ilyen meggondolások is motiválták. De más elvi megfontolások is.

A *Századunk* gárdáját Szabó Dezső ifjú híveitől mindenekelőtt az választotta el, hogy a polgári radikalizmus szellemi örökösei a magyar társadalom betegségtüneteit a megkésett polgárosodással magyarázták, a polgárosodás akadálytalan kifejlődésétől remélvén a parasztkérdés megoldását is. Szabó Dezső ifjú hívei közül számosan éppen ellenkezőleg, a magyar falu válságát a polgárosodás előrehaladásával hozták összefüggésbe. Romantikus faluképük sajátos kultúrfilozófiai látásmóddal társult. A tradíción alapuló kultúrákkal, amelyekben a szerves társadalomfejlődés áttetsző, természetes emberi kapcsolatokat kristályosít ki, s hagyomány, érzelem, vérségi kapcsolatok szabályozzák az együttélés formáit, a racionalitáson alapuló kultúrákat állították szembe. Ilyen képződménynek minősítették a tőkés társadalmakat, amelyek megbontották az emberi együttélés szerves formáit, érdekkel helyettesítették az értéket, érvénytelenítvén a hagyományt, megszüntetvén minden egyedit, különöst. Más szóval a magyar társadalom, a magyar falu tradicionális rendjét, ősi hagyományait, kultúráját a kapitalista uniformizációtól féltették.

A tényt, hogy a magyar falu válságban van, ily módon egyik irányzat sem tagadta. De míg a polgári radikálisok elégtelennek tartották a magyar társadalom civilizálódását, a romantikus-népi irányzat hívei éppen a polgári civilizáció torzult értékrendjétől kívánták megóvni a magyar falut.

Az évtized fordulóján még nem körvonalazódott a később önálló szellemi arculatú „népi írói mozgalom", ezek az évek a mozgalom előtörténetének évei. Jelentősebb szociográfiai mű sem látott még napvilágot; leginkább felhívások, programdokumentumok, jelszótisztázó viták anyaga forgott közkézen. De a romantikus felhangok ezekből is tisztán kiérezhetők, mint ahogy lényegében ez a romantikus paraszt- és falukép jellemezte Fábián Dániel és József Attila röpiratát is.[49]

József Attila alig két évvel később *Fiatalságunk és a népművészet* című írásában már vitatja a parasztság és a faj fogalmának mitizálását, a népművészet ősi faji kultúraként való jellemzését, s később, 1937-ben, arra a kérdésre válaszolva, hogy „Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?", a marxi társada-

[49] „Hazánkban ma minden társadalmi és gazdasági kérdés: parasztkérdés [...] Ősi kultúrértékeinket a magyar paraszt, a paraszti eredetű nép őrizte meg, de az ő lelkében feküsznek hatékonyan az idegenkultúrának mindama rétegei is, amelyek megmagyarosodtak [...] Magyar fajról kell szólanunk, amikor népünkről beszélünk. Meg kell ösmernünk fajunkat, meg kell ösmernünk elevenen azt a magyar kultúrát, amely előtt a múzeumok halottasházában bámészkodtunk. Hogyan? Hol? A faluban." Fábián Dániel–József Attila: *„Ki a faluba!"*, 62. E kérdésfeltevés és értékszemlélet szerepéről a falukutatók mozgalmában lásd Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938.* Budapest: Gondolat, 1983. 53–54.

lomtudomány nézőpontjából is megvilágította a kérdést.[50] Ugyanakkor, mint említettük, 1930 nyarán Fábián Dániel társszerzőjeként ő is a romantikus parasztfelfogás, falukép mellett érvelt, ennek toborzott híveket. Felhívásuk Erdei Ferencre is ösztönzően hatott. Vámbéry Rusztem és barátai azonban jó érzékkel figyeltek fel arra, hogy a fiatal Erdei Ferenc az akkor igen általánosnak tekinthető társadalomképtől, életérzéstől sok vonatkozásban eltérő világlátást képvisel: regisztrálja a falu, a paraszti kultúra válságának tényeit, de a polgárosodást nem azonosítja a „pusztulással" vagy a „végítélettel".

Erdei első falurajza sajátos hangvételű, ellentmondásos alkotás: világnézeti evolúciójának fontos dokumentumaként romantikus elemeket őriz, s ugyanakkor az azokon való túllépés szándékát is dokumentálja. A civilizatorikus vívmányok igenlése is kiolvasható a tanulmányból, minthogy a kialakuló népi irány romantikus vonulatának hatása is bizonyítható.

Mi az, ami rokonítja e vonulattal? Mindenekelőtt egy formai-alaki mozzanatra kell felfigyelnünk. A *Ki a faluba* című röpirat egy kutatási vázlattervezetet is tartalmazott. Három kérdés köré csoportosították az elképzelt falurajzot: 1. A faji (rassz) és nemzetségi kérdés. 2. Néptani, néprajzi gyűjtés. 3. Művelődési és társadalmi tanulmányok. Erdei Ferenc az első két kérdés vizsgálatát nem vállalta, a harmadik pontban megfogalmazott kérdések nyomvonalán kísérelte meg a tájékozódást. Ha részmozzanatokban mutatkozik is eltérés, falurajzának szerkezete lényegében azonos Fábiánék tervezetével. A formai-alaki kapcsolódás a terminológia részleges átvételével társul. „Iskolák, könyvtárak, újságok nem jellemzik egy falu egész kulturális életét. Egy részét igen; azt a részét, amelyik az általános európai magyar műveltségnek a nyúlványa. A másiknak, a nagyobb résznek semmi köze ehhez; ez az igazi falusi műveltség, szóban, hagyományban élő, magyar és ugyanakkora mértékben paraszt [...] Erről a falusi műveltségről az első megállapítás csak egy lehet: válságban van. Pusztul. Kiszorítja a városi kultúra. A jelenségek mindenütt ugyanazok: a népviselet levetése, dísztelen gyári bútor stb. Ma minden falu átmenet az önmagában élő, kezdetleges, de *igazán faji műveltségből* a polgáriasodott, sőt világpolgáriasodott farmerműveltségbe."[51]

A terminológia – legalábbis részleges – átvételét mélyebb szemléleti okok magyarázzák. S e ponton vissza kell kanyarodnunk a *Református Diákmozgalom* cikkeihez, első szociográfiai stúdiumaihoz, az agrársettlement tevékenységéhez.

Erdeinek 1929 őszéről–teléről fennmaradt feljegyzései azt tanúsítják, hogy ekkortájt mindenekelőtt a „parasztmetamorphosis" kérdései foglalkoztatták. Jegyzetei – amelyeket változatlanul kiselejtezett kereskedelmi ügyiratok hát-

[50] József Attila: Fiatalságunk és a népművészet. *Szabadon*, 1932. január. JAÖM. III. kötet, 114–116. Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak? *Magyar Nap*, 1937. július 26. Kötetben: JAÖM. III. kötet, 192–193.

[51] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. Szociológiai tájékozódás. Parasztmetamorphozis. Erdei Ferenc jegyzetei. MTA KK Ms 5846/184.

lapjaira ír – ezen időszakban igen hevenyészettek, kuszák; sem a pontos dátumot nem jelöli, sem az apropót; a töredékek egybefolynak, nehezen olvashatók, értelmezhetők.

A jegyzetekből az is kitetszik, hogy Erdei nehezen eresztett gyökeret az egyetemen: idegen volt számára a közeg, nehezen elviselhető a légkör: a kötelező úri modor, a tettetett magabiztosság, a formális tudás túlbecsültsége. A parasztság szerepéről a Bethlen Gábor-Körben folyó viták, az értelmiségi ifjúsági mozgalmak küldetéséről olvasott beszámolók ilyen hangulatban ébresztik fel benne újra a reményt: nem céltalan a tanulás, kitűzött életfeladatához talán kapaszkodókat találhat az egyetem világában. S azt is elhatározza, hogy Makón is ifjúsági mozgalmat szervez.

> ...köszönöm, hogy ideológiát adnak a paraszt metamorphosis magyarázatához...
> Ezek után a konkrétumokban sem céltalan az életem.
> Van kedvem újra az élethez.
> Akarok az egyetemen maradni tovább. Mégpedig a következő tanévben bejárok.
> A szünetben megkezdem otthon a szervezést.
> Azután lehet, hogy katonának kell mennem.
> (Később) ösztöndíjjal Pestre... ha nem kapok ... valami állást, keresek, csak hogy odakerüljek a tűzhelyhez, a BMT-hez. Édesapám, ebbe hinni kell. Közgazdasági tanulmányok.
> Mindehhez kedvem van.
> Másképp nézem a „táncot", a társaságot is (bár), az ilyen élet idegen nekem.
> Csak a lányok levegője húz
> Mindez egy ember egyéni életéhez tartozik...
> Ez nyugvóhely énnekem, mikor kifáradtam ebben az életben, ami a parasztság, ill. a magyarság élete.
> Most ez az élet adott nekem vasárnapot.
> Most már látom tisztán az utakat, módokat.
> Fábián Dániel.
> 67-es frázisos, tósztos magyarságnak vége.
> Amit a zsidó intellektuelek láttak meg, most nekünk kell meglátni, a szociális és nemz. ügyeket.
> Most elszakadtunk a németektől, most lehetünk magyarok európai színvonalon.
> Ennek a magyarságnak a kiindulás a parasztság.
> I. Ifjú intelligencia
> a középosztály megmozdulása
> BMT Új magyar kultúra kiépítése a parasztságból.
> II. Régi parasztság: belenyugvás, teremtés, alkotás.
> Kiábrándulás, meghasonulás
> Új parasztság útkeresése
> III. Találkozás kell.
> A BMT feladata az ideológia kiépítése, minél több paraszt, intelligens ifjú bevonásával.

Másrészt ugyanezekkel a parasztság ifjainak megfogása. Ezeknek a parasztifjúsági szervezeteknek a feladata a BMT által kiépített ideológia széthordása a paraszttömegekbe. Természetesen ennek az ideológiának a gazdasági avelantja fordítandó a parasztság felé megszervezése érdekében.[52]

ELSŐ SZOCIOGRÁFIAI KÍSÉRLETEK

Fennmaradtak 1929-es feljegyzései, amelyek tanúsítják: gondosan készült egy művelődésszociológiai tanulmány megírására, jóllehet a rapszodikus jegyzettöredékek azt is dokumentálják, hogy Erdei szociológiai tájékozódása ekkoriban nem terjedt túl az említett programcikkeken, illetve a téma szempontjából másodlagos jelentőségű és fajsúlytalan szerzőkön.

A parasztművelődés szociológiája című feljegyzés első soraiban négy fejezet kidolgozását tervezi: I. Külső erők; II. Belső erők; III. Reakció; IV. Lehető út. A királyhegyesi művelődésszociológiája belső szerkezetében ezek az elemek felfedezhetők, de a fennmaradt jegyzetváltozatban csak a második és feltételezhetően a negyedik ponttal kapcsolatos fragmentumok őrződtek meg. E fragmentumok visszatérő motívuma: a parasztság metamorphozisa. „A parasztság összes problémái summázódnak benne a szemünk előtt. Azonban az első lépés ezeknek a problémáknak a megoldása felé önmagában minden mástól elkülönítve látni ezt az átalakulást és azt, hogy ez közvetlenül mit jelent. Ennek a megismerésnek nem az elméleti fontossága nagy, bár ez is mérhetetlen nagy, hanem a gyakorlati [...] Ezt a paraszti-metamorphosist nem én veszem észre először, és nem most kezdődik, és nemcsak a magyar paraszt megy keresztül rajta. Bebel egészen világosan látja, és éppen így Meline és Riehl. Vagy a magyarok közül Szeberényi... Gesztelyi Nagy László vagy Mihályi Ödön... És így tovább."[53]

Más töredékek romantikus hangulatait dokumentálják és fenntartásait a polgárság, pontosabban a kis városi polgárság „álkultúrájával" szemben. Ez idő tájt az idealista társadalomfelfogás kultúrfilozófiai premisszáit is valósnak tételezi fel:

> Az emberiség célja: a boldogulás elérése. A történelem korszakai csak grádicsok ehhez a célhoz. Egy-egy ilyen korszak irányítója valamely eszme. Az emberiség ennek jegyében véli elérni a célt. És ha a valóság eloszlatja az illúziók ködét, jöjjön a másik eszme, egy újabb, talán magasabb grádics az örök cél felé [...]
> Kultúra? Két világban élünk: a természet és a kultúra világában. A kultúra csak az emberé. De soha nem teremt, hanem csak az új céloknak megfelelően átalakítja, kiformálja azt, ami van, ami megadatott.

[52] Parasztmetamorphozis, uo.
[53] Uo.

> A társadalom: kultúra, a társas élet rendező elve: az eszme, az érték; a válság: a kultúra válsága; a metamorphozis: értékek metamorphozisa.[54]

Egy 1929. október 10-én kelt töredékben pedig így ír:

> Kisváros. Reménytelen félút a kultúra és a természeti élet között. Természeti állapotot már nem hív (?), de kultúrát megöl.
> Nyárspolgári farizeizmusa, kenetes szava, cérnakesztyűje, limonádés tánca és művészete. Közepes és kis kocsmája, harmadosztályú selyemruhája, omnibusza és pora mind-mind halálos levegőt lehelnek minden kultúrára.
> Egyszerűen nem lehet kultúréletet élni itt, hacsak művészi ábrázolásra való témának nem találja az ember. De mit csináljon az eszével és szívével, aki nem művész?[55]

Ugyancsak ez idő tájt jegyzi fel: „Kisközségben olyan nagy a nyilvánosság ellenőrzése, hogy az emberek sokkal kiválóbb munkások és erkölcsűek, mint másutt (Apátfalva, Királyhegyes)."[56]

Az idézett, 1929 őszén, 1930 tavaszán kelt töredékek, vázlatok igazolják a feltételezést: a Királyhegyesről írt tanulmány előkészítése időszakában Erdei világlátása számos ponton rokon a *Ki a faluba!* szemléletével.

A *Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza* című írást ezért nem alaptalanul jellemzik Erdei romantikus korszakának dokumentumaként. Ugyanakkor tény: első falurajzában a romantikus (és agrárius) társadalomképen túlmutató, annak ellentmondó gondolati elemek, feltételezések, ténymegállapítások is világosan felfedezhetők.

Mindenekelőtt: a romantikus falu- és parasztfelfogás hívei – mint arra korábban utaltunk – a társadalmi haladás tényét, lehetőségét liberális-szocialista doktrínaként utasították el. A paraszti létforma értékeit időtlennek, a paraszti társadalmat természeti képződménynek tekintették, a faluban végbemenő változásokat nem belső okokkal magyarázták, hanem erőszakos külső beavatkozás következményének tekintették. E feltételezéseket Erdei nem, vagy legalábbis nem maradéktalanul fogadta el. Megóvták ettől őt saját mezővárosi tapasztalatai és történelmi tájékozódása, igénye. Jegyzetei e szempontból is rendkívül fontos tanulságokkal szolgálnak. Azt dokumentálják, hogy már fiatal éveiben meggyőződésévé vált, hogy csak a történelmi tények ismeretében, a történelem oldaláról fejthetők fel az emberi viszonylatok titkai. A történetiség igénye óvja meg attól, hogy időtlenítse, mintegy kiemelje a paraszti lét elemeit a társadalmi fejlődés folyamatából:

> A jobbágyfelszabadulástól máig esett gazdaságtechnikai, gazdaságszervezeti és kulturális változások nem maradhattak hatás nélkül a parasztságra sem.

[54] Uo.
[55] Uo.
[56] Uo.

Kiváltképpen nem maradhatott hatás nélkül a jogi változás, amit a 48-as törvények idéztek elő.
Nagyjában ez történt a 19. sz. közepén: megszűnt a jobbágy közjogi alárendeltsége; gazdasági téren: egy bizonyos mértékű gazdasági szabadságba került, a technika fejlődése gépekhez juttatta (a falut). Kulturális téren pedig általánosságban emelkedett az elemi oktatás mértéke és nívója, másfelől pedig parasztfiúknak is megnyíltak annyira-amennyire a főbb iskolák. Társadalmilag pedig jelentős körülmény: megerősödött az érintkezés paraszt és nem-paraszt között.
E változások hatása egészében véve: a paraszt kimozdult zárt, jórészt önálló, primitív állapotú parasztkultúrájából, és hasonlóvá lesz a nem-paraszt polgárhoz és a proletáriátushoz.
A folyamat végigkísérése egy darab a magyar társadalom történetéből. A parasztság történetében pedig a legnagyobb jelentőségű korszak.[57]

Ugyancsak konstans jellemzőjévé válik Erdei világlátásának az a bizonyossága, hogy az emberi kultúra fejlődését az értékek egymásra rétegződése jellemzi, hogy a társadalmi és kulturális haladás kölcsönösen feltételezik egymást. Fontos dokumentumnak tekinthető e szempontból annak az előadásnak a vázlata, amelyet 1930. december 26-án *Összefügg-e a mezőgazdaság előrehaladása az általános művelődéssel* címmel tartott – feltételezhetően paraszti hallgatóság előtt – a makói Gazdasági Egyletben. Érvei egyszerűek, helyenként naivak, de irányzatosságuk kétségbevonhatatlan: tapintattal és pátosszal kívánja meggyőzni hallgatóit a művelődés értékeiről, a kultúra egyetemességéről, arról, „hogy a mezőgazdálkodásban nincs haladás különb általános művelődés nélkül", s hogy „ilyen »művelődés« csak iskolában és gyermekkorban szerezhető."[58]

E gondolati kiindulópontok ismeretében érthető, hogy Erdei miért *nem* azonosítja a polgári kultúra elterjedését a „pusztulással", hogy a civilizáció elemeinek a betörését a korábban zárt paraszti létszférába fájdalmas ellentmondásként és egyidejűleg történelmi szükségszerűségként jellemzi:

Sajnálhatjuk ennek az értékes műveltségnek a pusztulását, de ha csak sajnáljuk, ez azt jelenti, hogy nem tudjuk, micsoda folyamattal állunk szemben. Pedig ez a folyamat természetes és történelmi.
Az a színes népműveltség különös életkörülményekből fakadt. E nép, amelyik kitermelte, először is mindentől elszigetelve és magára hagyatva természetes, szinte állati életet élt. Másodszor pedig, és ez az előbbi oka, egész életét másokért való folytonos és embertelen munkában töltötte. Termékeny is csak addig lehet, amíg megvan a harmónia az élet és az életforma között. Akár külső, akár belső okból, ha

[57] Erdei Ferenc: Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza. *Századunk*, 1931/1. 25–35.
[58] Parasztmetamorphozis, uo.

megbomlik a harmónia, a parasztélet válságba jut. A harmóniát külső és belső okok egyaránt felborították.[59]

Erdei tehát egyaránt számol „belső" és „külső" okokkal. *Belső oknak* tekinti az „életviszonyok tágulását": a parasztság egy része megvagyonosodott; felszabadult idő, energia. Ez a vagyonosabb réteg kilép a paraszti formákból, s a folyamat más rétegeket sem hagy érintetlenül. A sűrűbb és szorosabb érintkezést a nemparasztokkal; a népnevelők munkáját, katonáskodást s mindenekelőtt a világháborút jelöli meg *külső okként*. „Határ lett a világháború. Más a paraszt azóta. Régi életformáját elrúgta és mássá szeretné tenni az életet. [...] Tudatos keresés és öntudattalan keresés jellemzi ma a paraszt életét. A keresés most még kispolgári minták utánzásával elégül ki. A parasztműveltség formái ma már nem élő valóságok, hanem műértékek. De értékek, mert a jövő életének alapjai."[60]

Királyhegyes művelődési állapotait ebből a nézőpontból kívánta megrajzolni. Mint írta: a falurajz írója előtt kettős feladat áll: összegyűjteni a régi műveltségből, ami még megvan, és a változást leírni, ahogy ma egy faluban történik. Mert ugyanaz történik mindenütt, csak egyik falu elébb van egy-két állomással, a másik hátrább. Királyhegyes kezdeti állomás. Minden ok, amely másutt a parasztélet átváltozását előidézte, itt vagy hiányzik, vagy kevésbé van meg.

Erdei ifjú éveiben hajlamos volt túláltalánosítani legszemélyesebb tapasztalatait. Első írásaiban az apátfalvai, királyhegyesi tanyákon, a Duna–Tisza közén s különösen Makón szerzett tapasztalatai a magyar mezővárosok és tanyavilág egyetemes modelljeként szerepelnek. E kezdeti – önmagukban rendkívül értékes – tapasztalatok természetesen ilyen széles körű általánosításokhoz nem szolgáltattak kellő alapot. De a családtagként és szemlélőként megélt megfigyelések ahhoz mindenképpen elegendők voltak, hogy érzékelje: Makón, továbbá Kecskeméten és Nagykőrösön, ahol portyázásai során megfordult, kifejlett formában van meg mindaz, ami Királyhegyesen, Apátfalván, a Szeged és Halas környéki településeken csak csíraformában létezik, hogy a polgárosodottabb mezővárosok „műveltségi-emberi" viszonyai kedvezőbbek.

Erdei gondolkodásában ekkortájt jelenik meg a paraszti öntevékenység motívuma, amely később világképének fontos összetevő elemévé válik. A királyhegyesi kép e szempontból is nyugtalanítja. „A királyhegyesi és általában a parasztátalakulás, ahol nincs meg a változás belső oka, különös, de egyúttal természetes jelenséget mutat: *az akaratnak nincs szerepe a változásban*. Ami történik, azt nem akarják, csak engednek a hatásnak. A falusi parasztműveltségből át is juthatnak

[59] Némedi Dénes már a *Királyhegyesről* írt szociográfiája kapcsán felfigyel arra, hogy Erdei – a népi írók más jelentős képviselőitől (Szabó Dezső, Féja Géza) eltérően – „nem abból a szempontból nézte a parasztságot, hogy az lehet alapja egy mások által végig vitt nemzeti mozgalomnak, hanem azt kereste, hogy ez hogyan lehet egyenrangú része a nemzeti társadalomnak."
[60] Erdei Ferenc: Királyhegyes, 26.

a városi kultúrába, természetesen annak megfelelő alsó rétegébe, akarat nélkül, de itt felemelkedni csak akarattal lehet. Ez pedig a királyhegyesi parasztban csak csírájában van még meg, akiben meg is van."[61]

A társadalmi állapotrajz ezen írásában még igen vázlatos, de feltétlen erénye, hogy ez esetben is a történelemből bontja ki a jelent. Legfőbb rétegképző tényezőnek a birtokviszonyokat tekinti. E szempontot érvényesítve beszél a zsellérek, a törpebirtokosok és az „egész telepnél több földdel rendelkező *igazi gazdaemberek*" csoportjáról. A „földtől távolállók" úgy szerepelnek, mint a kultúra terjesztői, de a gazdasági életben nem számottevőek.

A gazdasági válság tényeit röviden, de súlyos szavakkal jellemzi. „Az *eladósodás* egyébként szinte kétségbeejtő. Olyan gazda, aki nem tartozik, 35–40 ha van. A többiek adóssága meghaladja a 400 000 pengőt. Az eladósodás az utolsó jelensége a gazdasági romlásnak. Előtte már minden eladhatót eladtak. Ma ez a leépítés dominál."[62]

A termelési rend, az értékesítés, a munkaszervezet rajzához hasonlóan vázlatosan szól Erdei a lakás, a táplálkozás és egészségügy viszonyairól is.

Dolgozatát a következő szavakkal zárja: „A faluból nézve az egész gazdasági életet, bizonyosnak látszik, hogy nagy változásnak a küszöbén vagyunk. Hogy azonban ebbe a változásba számbeli súlyához képest szólna bele a parasztság, arról szó sem lehet. Aktív szerepre jó ideig képtelen még. Makó, 1930. szeptember 4. Erdei Ferenc joghallgató."[63]

A SZEGEDI FIATALOK MŰVÉSZETI KOLLÉGIUMÁNAK KÜLTAGJA

A Bartha Miklós Társaság válságát Erdei lényegében külső szemlélőként élte meg. E kritikus hónapokban azonban a Bethlen Gábor Körben is felerősödnek a viták, s ezeknek Erdei már közvetlen szemlélője, cselekvő részese volt. A Kör egyes tagjai a Szabó Dezső-i elvek programként való elfogadását ellenezték, mások – e kritikával összhangban – nem tartották elégségesnek a faluorientációt, az agrársettlementben végzett munkát: az elméleti összegzés, az alkotó tevékenység fórumait kívánták a maguk számára megteremteni. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának létrehozását e meggondolások motiválták. Mint a Művészeti Kollégium egyik alapító tagja, Ortutay Gyula írta 1934-ben megjelent tanulmányában: „Az agrársettlement gyakorlati és gyűjtőjellegű munkássága, a kiszállások és előadások, szociográfiai és etnográfiai gyűjtés közben adódott tanulságos élmények szinte kényszerítő erővel kívánták a Művészeti Kollégium létrejöttét, hogy pontosan megformulázhassuk ennek a munkának, a gyűjtött

[61] Uo. 29.
[62] Uo. 33.
[63] Uo. 35.

anyagnak és szerzett élményeknek szellemi, művészeti és tudományos értelmét."[64] A Művészeti Kollégium avantgarde jellegű tömörülés volt: tizenöt alapító tag indította útjára, s az évek során egyetlen új tagot sem vettek fel. Továbbra is megmaradtak a Bethlen Gábor Kör tagjai, s egészen tanulmányaik befejezéséig az agrársettlement munkájában is részt vettek.

A Királyhegyesen eltöltött hosszú nyári estéken Erdei sok kérdést újra végiggondol a maga számára is. Különösen a parasztság önmegismerési igénye, cselekvési terrénuma, a középosztályból jött értelmiségi fiatalság s a parasztság, pontosabban a parasztértelmiség viszonya foglalkoztatja, s ennek kapcsán az agrársettlement munka értelme és hatékonysága. Még 1929 decemberében veti papírra e rapszodikus jegyzeteket:

> Mérhetetlen tájékozatlanság, keresés és nem találás. De „ők" nem is találhatják meg, ők csak érezhetik valamiről, hogy jó vagy nem jó. De ha találnának is valami életformát, az nem lehetne program, mert mi nem férnénk bele.
> Itt csak az találhatja meg az utat, aki végigment a többi osztályok „kultúráján", aki „művelt" ember.
> Kettő kell: 1. Ember, érző, gondolkodó parasztember és 2. Olyan környezet, amely kiválthatja az ilyen emberekből a paraszt világnézetét.
> Itt tehát társadalmi mozgalom kell. Nem az elvek előbb, hanem az élet, belőle majd kivilágianak (tanya!).
> Akármilyen nagy hévvel is ha itt összeülünk, abból soha nem lesz semmi, társadalmi alap, környezet kell hozzá.
> Nemcsak a mi oldalunkról lehetetlen ez másképp, hanem azok részéről, akik most fiatalon élik át a parasztmetamorphozist, halaszthatatlan valami összegyűjtés, iránymutatás...[65]

Közelebbi időpont megjelölése nélkül, de feltételezhetően 1930 őszén vagy 1931 tavaszán egyik jegyzetében kifejtettebb formában foglalkozik a settlement lehetőségeivel és korlátaival: „Settlement. A S. gondolat: *társadalmi szolidaritás kiépítése oázis rendszerrel*... És indul, hogy ezt tegye. Azonban olyan, mint az alamizsna, az oázis megmarad oázisnak. »Te vagy a proletár, én polgár. Na, gyere, legyünk jóban, hallgass rám, becsüljük meg egymást.« Lehetséges, hogy ennek eredménye legyen? Ezzel elismerte a különbséget, és nincs kilátás arra, hogy elsimítsa, nem is akarja..."[66]

[64] Ortutay Gyula: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. *Magyar Szemle*, 1934/január, 45.
[65] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. Szociológiai tájékozódás. Erdei Ferenc jegyzetei. MTA KK Ms 5846/180. Erdei a középosztályból jött ifjak aufklärista tevékenysége helyett a parasztság önfelszabadító eszmélkedését és mozgalmait szorgalmazza: „Mérhetetlen tájékozatlanság, keresés és nem találás. De nem is találhatják meg, ők csak érezhetik valamiről, hogy jó vagy nem jó. De ha találnának is valami életformát, az nem lehetne program, mert mi nem férnénk bele".
[66] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/181.

A Művészeti Kollégium alapítóit 1930 szeptemberében az agrársettlement tagjai titkos szavazással jelölték saját sorukból. A kollégium működési területe szélesebb spektrumot ölelt át: vitaelőadásokat szerveztek, kiállításokat rendeztek, országos visszhangot kiváltó kiadványokat jelentettek meg.

A Művészeti Kollégiumban egyébként 1932 őszén, 1933 tavaszán a következő előadások hangzottak el: Tolnai Gábor *Az erdélyi irodalom fordulójáról,* Gáspár Zoltán a *Háború és békéről* beszélt. Baróti Dezső *Alföldi ember, alföldi irodalom* címmel tartott előadást. Ortutay Gyula: *A magyar lélek alapvonalai népi kultúránkban* témájáról beszélt. Hont Ferenc előadásának címe *Korunk színháza* volt, Erdei Ferenc *A parasztművészetről,* Radnóti Miklós *Az új magyar költészeti és irodalmi problémák*ról beszélt, s végül Bálint Sándor *Szeged a magyar kultúrtörténetben* címmel jelentkezett.

Az előadásokat – már hagyományosan – vita követte. A közönség jórészt egyetemi hallgatókból és rokonszenvező munkásokból verbuválódott, a vitába olyanok is belekapcsolódtak, akik markánsan jobboldali nézeteket képviseltek. „Az első heves összecsapás – írja Baróti Dezső – Erdei Ferenc előadása után zajlott le, amikor az egyik felszólaló felháborodva próbálta visszautasítani az előadáson egyébként valóban vörös fonálként végighúzódó történelmi materialista szándékot."[67]

A parasztművészetről tartott kollégiumi előadás fennmaradt, s ugyancsak megőrződtek jegyzetei, amelyeket az előadáshoz a maga számára rögzített. Amennyire a jegyzet alapján rekonstruálható – az előadás gondolatébresztő: Erdeinek ezúttal is sikerült saját élettapasztalatát, megfigyeléseit kikristályosítania, kérdésfeltevései eredetiek és diákosan őszinték.[68] Az is érzékelhető, hogy Erdei a szociológus szempontjait kívánja érvényesítni, de a történelmi materializmus alkalmazásának „vörös fonálként" végigvonuló szándéka nem dokumentálható.

A Művészeti Kollégium tagsága, s még inkább az agrársettlementé – korántsem volt homogén, egyképletű. Hont Ferenc, Radnóti Miklós, Gáspár Zoltán másfajta munkásmozgalmi kapcsolatokkal rendelkezett, mint Széll István vagy Tomori Viola. Ez is magyarázza, hogy útjuk később – erről a továbbiakban majd részletesen szólunk – sokfelé vezetett.

Erdei Ferenc kezdettől fogva sajátos színt képviselt a Kollégiumon belül, s különállását végig megőrizte. Levelezése is bizonyítja: társai becsülték, s ő is megbecsüléssel közeledett feléjük. Legközvetlenebb munkakapcsolatban ez idő tájt a néprajzi-szociográfiai érdeklődésű Ortutay Gyulával és Tomori Violával került. De a Kollégium egyes tagjainak és különösen az őket körülvevő hívek kételyt nem ismerő magabiztossága – jóllehet értékeiket is elismerte – egyre inkább befelé fordulásra késztették.

[67] Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére,* 341.

[68] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/175.

Műv. koll. előadása. Radnóti Miki beszélt a modern líráról. Kellett nekem a művészeti társaság, ellenállhatatlan erő hajtott. Mind ott voltak, akiket odavártam. Sőt. Rengeteg zsidó, ifjú és hajadon. Amit Radnóti mondott, nem is volt fontos, ahogy beszélt, és ahogy hallgatták, az ejtett meg. A társulásuk, és hogy nekem mi közöm hozzájuk. Álltam zsebre tett kézzel, és néztem őket. Teljesen hatalmába kerített a figyelés az ítélés és elítélés. Az a társaság volt pedig, amely egyedül elviselhető számomra az általam ismert világban, mégis de messze vagyok tőlük, és ők tőlem... Gyarlók, kicsinyesek, hiúk és elbizakodottak, sok kicsi ügyeiket kavargatják buzgón, és azt hiszik, a göncöl szekerét tartják. Mondják is, és el akarják hitetni mással is... Pedig ők a szegedi fiatalok avantgardja. Ha valamikor bizonyosan láttam, hogy nem tudok közéjük elegyedni, még bizonyosabban látom most. Az én nagy komoly ügyeimhez és erőmhöz képest az ő ügyeik és erejük játék és hozzávaló kitermelt mesterfogások.[69]

A Művészeti Kollégium 1931 februárjában tartotta meg első nyilvános előadását. Szokolay Béla *A népművészettől az iparművészetig* című előadására a hallgatóságot részben az egyetem, részben a város értelmiségi és munkásegyesületeiben toborozták. Tavasszal még két előadást szerveztek, március 1-jén Buday György *A modern magyar könyv és reklámművészet*, Berczeli Anzelm Károly: *Az új drámai törekvések* címmel olvasta fel vitaindítóját. Az agrársettlementtel közösen ez évben is megjelentetik a *Szegedi Kis Kalendárium*ot, s útjára indítják saját kiadványsorozatukat. 1931-ben Tolnai Gábor *A szabadvers és a lírai formák válsága* című tanulmánya és Buday György fametszetei, *Boldogasszony búcsúja* címmel jelentek meg a Kollégium gondozásában.

Erdei – akit titkos szavazással szintén megválasztottak a Kollégium tagjának – tartózkodó érdeklődéssel kapcsolódik bele a tervezgetésekbe. Tudatában volt annak, hogy a kollégiumban az egyetemi ifjúság java tömörül, hogy csak előnyére válhat, ha elmeélesítő, látókörszélesítő vitáikban részt vesz: a tömörülés elzárkózó, élcsapat jellegével azonban kezdettől fogva nem rokonszenvezett, s annak is tudatában volt, hogy fekélyes sebet kamillázással nem lehet gyógyítani.

A Művészeti Kollégium tagjai 1931-ben Hont Ferenc közvetítésével kerültek kapcsolatba a szegedi munkásmozgalommal. Erdei remélte, hogy a munkásokkal való rendszeresebb találkozás megóvja a Kollégium tagságát attól, hogy hivalkodó szektává váljon.

Erdeiben azonban ez idő tájt még erős a paraszti különállás igénye, s kezdetben tartózkodóbban, inkább „kívülről" szemléli a történteket. 1930 tavaszán írja: „Változást akarunk. Azt pedig nem csinálhatjuk polgár- vagy proletárreceptre [...] Különben is, én nem tudom úgy elképzelni a forradalmat, mint ők: Én paraszt

[69] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Settlement. Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/182.

vagyok, és érzem, tán tudom, hogy a parasztforradalom csakis a gyökerén kezdődhet [...] Ők várnak minket."[70]

S nem kevesebb idegenkedésről tanúskodnak azok a jegyzetei, amelyekben saját – természetesen még igen kialakulatlan, kevés ismereten alapuló – teoretikus viszonyát kísérli körvonalazni a marxista munkásmozgalomhoz:

A szocialisták azt mondják, hogy nincs paraszt, van kapitalista, és idetartozik a p., ha 1000 holdnál több földje van (ha van ilyen), van kispolgár, ha egyáltalán van földje, és van proletár, ha nincs földje. Tehát a parasztok közül, akinek van földje – ha meg tud belőle élni – hallgasson, ha nincs neki, álljon közénk, mert ő olyan kizsákmányolt, mint mi.
Ebből az következik, hogy ami megkülönbözteti a parasztot a kispolgártól és a proletártól, azt le kell vetnie, vagy le kell vetetni vele, hogy kispolgár és proletár lehessen, hogy így küzdje végig az osztályharcot.
Azonban éppen az ami sallang, ami elválasztja a proletártól, az a lényege a parasztnak, tehát azt le nem vetheti anélkül, hogy létkörülményeit meg ne kellene változtatnia.
Ez a mostani metamorphozis kétségtelenül olyan irányú, amilyet a szocialisták kívánnak... De azt hiszik, hogy élhet ebben a formában a paraszt? Soha.
Paraszt; ez kategória, osztály, magában foglalja mindazt, aki földön él, és ott saját két kezével dolgozik, akár van földje, akár nincs.
És mint osztály éppen úgy élni akar, mint a többi.[71]

A világgazdasági válság következményeként egész Európában s Magyarországon is élesebben kirajzolódtak az osztálykontúrok. Drámai gyorsasággal nőtt a munkanélküliek száma, csökkentek a bérek, tömeges méreteket öltött az eladósodott kisparasztok földjének elárverezése. Ugyancsak csökkent a mezőgazdasági cselédek napszámbére. A kollégisták terepmunkái is elviselhetetlen életszintsüllyedésről tudósítanak, s van olyan vidék, ahol ezek az elviselhetetlennek vélt állapotok évtizedek óta állandósultak.[72] E fájdalmas tapasztalatok, riasztó hírek új módon dokumentálják a marxista barátai által gyakran idézett tételt, hogy a parasztság egyes csoportjainak proletarizálódása a kapitalista mezőgazdaság törvénye. A kapitalista világgazdaság válságának méretei és következményei arról győzik meg, hogy parasztforradalmár számára is időszerű feladat: részt vállalni a világkapitalizmus elleni nemzetközi küzdelemből. Álláspontja módosulását, melynek Erdei a világnézeti konzekvenciáit is igyekezett levonni, feltételezhetően az is motiválta, hogy az általa nagyra becsült Sarlós-fiatalok nyíltan elkötelezték magukat

[70] Parasztmetamorphozis. MTA KK Ms 5846/184.
[71] Uo.
[72] Oltvai Ferenc: Makó gazdasági, társadalmi és politikai élete az 1929–1933-as gazdasági válság időszakában. In: Tamasi Mihály (szerk.): *Makó az első felszabadult magyar város.* Makó–Budapest: Makó Városi Tanács–Kossuth, 1969. 153–155.

a proletariátus ügye, tudományos világnézete mellett, s hogy szülővárosában is aktívabbá váltak a szocialista földmunkások, a volt tizenkilences vöröskatonák.

Szegeden Erdei Hont Ferenc közvetítésével került kapcsolatba a Hétvezér utcai munkásotthon aktivistáival; 1932-től a Művészeti Kollégium több tagjával együtt a szociáldemokrata párt ifjúsági tagozatának összejöveteleire is eljárt.[73] Szombat esténként hol a munkásotthon tanácstermében, hol a nyomdászok Jósika utcai helyiségében tartották összejöveteleiket. A visszaemlékezések tanúsága szerint Gombkötő Péter az imperialista Japánról, Sebes a munkásmozgalomról és kultúrszervezetekről, Szepesi az utópista szocializmusról, Marx életéről tartott többek között előadást.

Erdei több-kevesebb rendszerességgel a tagozat féllegális szemináriumain is megfordult. Kevés jegyzete őrződött meg, de ezekből is következtethetünk a szemináriumok tematikájára és közvetve – jóllehet igen feltételesen – a színvonalra is. Az egyik 1931–1932-ből fennmaradt töredék a társadalmi formák történetének agrárgazdasági vonatkozásait rögzíti. A másik töredék – nem kevésbé vázlatosan – a földbirtokos–jobbágy, illetve a tőkés–munkás viszony jellemzőivel foglalkozik. A szeminárium alapjául feltételezhetően Kautsky *Agrárkérdés* című írása szolgált. Erdei mindenesetre zárógondolatként a következőket jegyzi fel: „A földművelők nálunk túlnyomóak. A szocializmus kérdése nálunk ezeken áll vagy bukik. Láttuk, hogy volt és van. Következik: hogy legyen. Tehát: a szocializmus, hogy alkalmazható a földre és művelőire."[74]

A szemináriumon filozófiai kérdésekkel is foglalkoztak. A vulgármaterialista okfejtés, amelyet az előadók Marx felfogásaként ismertettek, nem győzték meg Erdeit. Horváth Barna jogbölcseleti fejtegetései és korábbi, egyébként eklektikusan összeválasztott filozófiatörténeti olvasmányainak konklúziói és a szemináriumokon hallott féligazságok ütköztek meg benne. Marx képe – finoman fogalmazva – semmiképpen nem volt letisztult, jóllehet eredeti megfigyeléseket tartalmazott.

Marx ott vétette el a dolgot, mikor a társadalmasult ember felfedezésével (érthető túllépése) az emberi lelket is társadalmasította. Pedig hát az igazság nem társadalmasult. Társadalmasultak csak a magatartások, ezekben pedig már kész ismeretek és értékek dolgoznak. Ennyit materializmusáról. A dialektikus fejlődésmenetről pedig: Igaz, hogy a társadalmi viszonylatok által meghatározott konkrét ismeretek és értékek a társalap megváltozásával dialecticusan váltják egymást, de ez mind semmi a kifejlésre nézve. A kifejlés ott kezdődik, ha a dialectica megszűnik, éspedig nyilván nem a dialból következően. Kezdődik pedig ha a társ. feletti lélek társadalmilag is érvé-

[73] Szocdem. szeminárium, Szeged. Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. I. Szociológiai tájékozódás. A társadalmi formák kifejlődése. Szeminárium a Szegedi Munkásotthonban. Erdei Ferenc jegyzetei. MTA KK Ms 5846/178.
[74] Uo.

nyesülést tud szerezni. Ez az út nehéz, és sokszor megalkuvás kell, de meg kell tenni, amit csak lehet [...] Proletariátus dictatúrája helyett szabad szellemek diktatúrája (Ez nem lehet dict.) Marx azonosította a proletariátust a szellemiséggel.[75]

Ugyancsak a tolmácsolt Marx-kép homályosságáról tanúskodik a következő, egyébként igen hevenyészetten megfogalmazott jegyzet: „Marx törvényei azzal a feltétellel érvényesek, ha Marx idejétől megszűnt volna az emberi akarat, vagy olyan maradt volna tartalmában, mint Marx idejében. Hogy azonban nem érvényesült, azt mutatja, hogy nem ilyen az akarat..."[76]

Erdei a másodlagos és igen érvszegény szövegmagyarázatok helyett a gondolatkör akkor Magyarországon még nehezen hozzáférhető klasszikusait kívánta megismerni. Eredeti forrásművek után kutatva találta meg barátja, Reitzer Béla társaságában Lenin két könyve, az *Állam és forradalom*, továbbá *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* német nyelvű példányait.[77]

Lenin iránti vonzalma régebbi keletű volt. Visszaemlékezésében írja: „Átéltem 1918–1919-et, emlékeimben él, hogyan zajlott le Makón, és Lenin neve már akkor ismert volt. Idősebb munkásmozgalmi barátaim úgy beszéltek róla, hogy ő az a nagy ember, aki a cárok uralmát megdöntötte, és a munkáshatalmat kivívja a világnak. Neve így élt családunk tagjai és a hagymás kisparaszti családok körében. A világot megváltó nagy ember legendája benne volt a levegőben. Mindez felkeltette iránta figyelmemet, és ezért természetes, hogy kerestem is a találkozást... Lenin neve élményeinkben nem a föld nacionalizálásának gondolatával volt összekötve, hanem azzal, hogy a parasztoknak adta a földet."[78]

Marx-képe és a marxista irodalomban való jártassága azonban – akárcsak szegedi kollégiumbeli társaié – e stúdiumokat követően is vázlatos, leegyszerűsített maradt.[79]

Ortutay Gyula közlése nyomán e kép tovább pontosítható: a szegedi fiatalok legtájékozottabbjaihoz sem jutottak el Marx fundamentális jelentőségű írásai; nem voltak hozzáférhetőek Leninnek a nemzeti és parasztkérdéssel kapcsolatos fontosabb vitairatai, Sztálin műveit sem olvasták. Reitzer Béla referált a „neomarxista" irodalomról: Heinrich de Man, Karl Korsch, Horkheimer tanulmányairól; Hont Ferenc a francia kommunista értelmiségiek munkásságáról tájékoztatta a művészeti kollégistákat.[80]

[75] Uo.

[76] Uo.

[77] Erdei Sándor: *Erdei Ferenc életrajza*, 588–589.

[78] Erdei Ferenc: Lenin agrárpolitikájáról, Adyról, Bartókról. Bibó István, arra a kérdésre válaszolva, hogy mi képviselte Erdei számára a marxizmust, egyszerűen ezt válaszolta: „Egyszerűen Lenin." Háttérbeszélgetés Erdei Ferenc Benczúr utcai dolgozószobájában. 1976. október. In: Huszár Tibor: *Bibó István* Magyar Krónika. Budapest: Kolonel Lap- és Könyvkiadó, 1989. 226.

[79] Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére*. Budapest: Szépirodalmi, 1977. 204–206.

[80] Erdei Ferenc és a Szegedi Fiatalok. Interjú Ortutay Gyulával. ELTE BTK Szociológiai Tanszék Könyvtára.

1932 áprilisában a rendőrség letartóztatta a Szegeden tevékenykedő illegális sejt tagjait, 1932 szeptemberében bíróság elé állították, és elítélték őket.[81] Ezt követően a Művészeti Kollégium közvetlen kapcsolata a szegedi munkásmozgalommal megszakadt. Eltávolodásukat azonban más tények és folyamatok is motiválták. A világkapitalizmus túlélte a válságot, pozíciói újólagosan megerősödtek, a fasizmus előretörése lelohasztotta az európai baloldali mozgalmak reményeit. A baloldali értelmiségi mozgalmak Európa-szerte megtorpantak. Magyarországon is előretörtek a szélsőjobboldali erők: Gömbös, s a köréje tömörült radikális ellenforradalmi csoportosulások befolyása a kormányzati eliten belül felerősödött. Megtört a hazai baloldal lendülete is. A Művészeti Kollégium tagjainak utópikus elemekkel is átszőtt érzelmi forradalmisága ezt az erőpróbát nem bírta ki. Első találkozásuk a forradalmi munkásmozgalommal, együttlélegzésük a válság hónapjaiban a forrongó Európa tüntető munkásaival, útkereső intellektuális forradalmáraival azonban életre szóló nyomot hagyott gondolkozásukban.[82]

Szarkasztikus éles szavak, s bizonyos, hogy ez esetben Erdei nem is volt teljesen igazságos. Hangulati reflexióit vetette papírra, a hangulatok képlékenyek, illanók: nincs okunk rá, hogy túlbecsüljük e szavak jelentőségét. Erdei egyébként – s ez családi hagyomány volt az Erdei családban – ifjú korában sem volt antiszemita. Ő a zsidó kispolgárok egy meghatározott csoportjáról mint szociális kategóriáról, kulturális típusról beszélt: e típus agresszív felsőbbrendűsége bántotta. A jezsuitizmusra hajlamos katolikusokat, a taktikázó lutheránusokat – más helyütt – hasonló iróniával jellemzi. S az öncélúnak ítélt szerepjátszás, a számára

[81] Erdei ennek ellenére megtartotta előadását. Mondandóját négy gondolat köré csoportosította: A mű társadalmi funkciója; Parasztműalkotás; A mű társadalmi élete; Parasztművészet pusztulása. A parasztműalkotás legfőbb jellemzőjének tekinti, hogy kollektív munka, amely egyéni alkotások mozaikjaiból tevődik össze. „Parasztmű mindig él. Nincs rétegezettsége: nincs sláger, nincs klasszikus mű. Parasztmű élete: alkotással egybefolyó, általános, egységes." „Erdei – mint írja – közhelynek tekinti a társadalmi tényezők és a művészet kölcsönhatását. Ez a módszertani alapállás magyarázza az előadás alaptételét: „Parasztttársadalomban mű nem ragadható meg önmagában, hanem csak az egyéni és társadalmi életmegnyilvánulás kijegecesedett formájaként. Ezért nincs művészfoglalkozás és öncélú mű." In: Interjú Ortutay Gyulával.

[82] Marx-stúdiumaik mélységéről és indítékairól írja Baróti Dezső, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagja: „»Harcosan járt a szánk«, hogy épp Radnóti egyik akkori versének szavaival szóljak. Pedig csak a marxizmus néhány alaptételét ismertük, s többet nem nagyon ismerhettünk, hiszen Marx és Engels néhány szövege mellett csak Plehanov, továbbá Lenin *Állam és Forradalom* című művének német kiadása jutott el hozzánk. [...] A közös politikai szándékot egyénenként sokféle érzelmi, ízlésbeli, sőt morális árnyalat színezte vagy éppen keresztezte, ami a politikai és ideológiai kérdések körül forgó, szinte mindennapos megbeszéléseinken szenvedélyes vitára adott alkalmat. [...] Olyanok voltunk tehát, mint a harmincas évek egyéb kommunista orientációjú diákjai Bécsben, Prágában, Párizsban, Oxfordban vagy Barcelonában." MSZDP XXX. pártgyűlés 1935. szeptember 15–16. Jegyzőkönyv. Elemzésükről lásd Erényi Tibor–Kende János–Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919*. Budapest: Párttörténeti Intézet 1990. 296–297. A korszak jellemzéséről lásd továbbá Lackó Miklós: *Válságok és választások*. Budapest: Gondolat, 1975. 13–52., 318–362. és Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest: Vince, 2001.

véresen komoly szigort és egyszerűséget követelő kérdések mutatványjellegű okoskodó elemzése is elidegenítette. „Teljesen felolvadtam... a kívülálló, játékaikat néző szerepében. Buday elnökölt, és nagyon jól érezte magát az elnöklésben, bólintott, lenézett, szétnézett, és azt hordozta a haja fodrában, szemüvegében, hogy itt van valaki, aki mérvadó, az én vagyok, és ti idejöttetek nézni engem. Itt van Radnóti, ő is azért beszél, mert én akarom..."[83]

Hogy véleménye mennyire nem az akkor kurzusideológia hivatalos rangjára emelt faji princípium szerint előítéletes, általánosító, azt következő – egy nappal korábban keltezett – feljegyzése is tanúsítja:

> Béláéknál voltam vacsorán és éjfél után ott maradtam. Nekem sokáig esetenként külön probléma volt ez a hozzájuk menés. Nem szemtelenség-é, nem terhes-é nekik az én póri mivoltom, mert akkor nem engedi az én paraszt büszkeségem, hogy egyszer is elmenjek. De most szépen lehiggadt a habozás, és aránylag jól éreztem magam... kitárult előttem egy jóindulatú apának szíve-búja...
> Reitzer Béla barátom nagyon szívem szerint való ember, azért barátom. Erkölcsileg ugyan talán kevesebb következtetést von le belőle, mint én. De ez is elég ahhoz, hogy apja aggódjon személyes érvényesüléséért.
> Különben megértő, progresszív ember az öreg Reitzer, de még ő is. Csak radikális változást ne, csak megrázkódtatást ne, inkább...
> Vigasztaló az, hogy az én apám másfajta ember, és ő éppen úgy vesztene el engem, ha én befutnék. Ez is egy erő, mely megőriz engem céljaimnak.[84]

Erdei tehát egyre inkább elkülönült a Kollégiumon belül, baráti szálak csak Reitzer Bélához kötik. Ez idő tájt kerül ugyanakkor közelebb Bibó Istvánhoz, kapcsolatuk néhány hónap alatt nemes és tartós férfibarátsággá alakul. Bibó – Reitzer gyermekkori pajtása és barátja – ugyancsak az államjogi kar hallgatója.

Erdei az apály, a megtorpanás tüneteire sajátos módon reagált. Egy ugyancsak 1932-es keltezésű feljegyzésében így summázza két év mozgalmi tapasztalatait:

> Ha tehát parasztot akarunk emberi létre emelni, sem settlementet nem csinálhatunk, sem proletárosztályharcot. A S. azért nem jó, mert általában nem jó, a szoc. azért nem jó, mert kül. nem alkalmazható. Hanem meg kell fogni azt, ami van... a *parasztváltozást*.
> Ahol ez még nincs, ott megindítani, hogy minél előbb túlessenek rajta, ha már túl kell esni rajta. Rá kell zúdítani a parasztra a civilizációt... minden(t), ami kimozdította és kimozdíthatja parasztállapotából.
> Ahol megvan a kimozdulás, ott beleszállni és öntudatosítani és programmal ellátni a mozgalmat, és megalkotni a kül. frontokat. Olyan *parasztszakszervezet*-féléket kell

[83] Uo.
[84] Uo.

> csinálni. Ehhez már nem használhatók akármilyen egyetemi ifjak, ide már céhbeli parasztok kellenek, vagy olyanok, akik megváltoztatták a jusst hozzá. E munkán belül kell kialakulni a parasztideológiának.

Erdei gondolkodásában ily módon újra előtérbe kerül a parasztmetamorfózis tünetegyüttese, újra középponti kérdéssé válik az öntevékeny parasztmozgalmak szervezése s a paraszti ideológia kimunkálása. Gondolatait mégsem tekinthetjük a Bartha Miklós Társaság-korszakban körvonalazott elvek változatlan felidézésének. Számára ez idő tájt már egyértelműbb bizonyossága: az átalakulást a parasztság érdekében fel kell gyorsítani, hogy a civilizáció törvényszerűen kimozdítja a földművelőt „parasztállapotából".

Erdei – a kollégium sok tagjától eltérően – nem „csalódott" a munkásmozgalomban, nem szakította meg kapcsolatait a szabadlábon lévő szegedi és makói szocialista-kommunista barátaival. Parasztprogramjukat azonban – ha nem is változatlanul – nem tartotta elfogadhatónak, úgy vélte: jelentősebb paraszti tömegek e szervezetekben nem érezhetik otthon magukat: „Minden fejtegetés azon alapszik, hogy suum cuique [mindenkinek a magáét – H. T.]. A marxista szocializmus teljesen kielégítő a városi proletár számára, és ha az volnék, én is az lennék. De emellett ugyanilyen célra más kell a parasztnak. Ezek egymás mellett fennállhatnak."[85]

A marxi társadalomtan egyes elemeit Erdei ugyanakkor tartósan beépítette világfelfogásába, de ezek nem alkottak koherens rendszert, összefolytak az élet tényeit más módon értelmező fogalmakkal, magyarázatokkal. Az új helyzetben ugyanakkor új elemek is feltűnnek Erdei világképében, célválasztásában: az apályjelenségekkel a forradalmi mozgalmakban is társuló terméketlen viták, válságtünetek tartós, egyetemes értékek keresésére ösztönzik. „Nem lehet tovább folytatni – írja az idézett jegyzet befejezéseként – ezt az örökös tézis–antitézis vitát nacionalizmusról, szocializmusról stb. Legyen vége. *Az értékek világában kell legáltalánosabban eligazodni, és azután a tényeket megnézni.*"[86]

Erdei – Reitzer és Bibó társaságában – miközben nagy energiával veti bele magát az elméleti stúdiumokba, új utakat keres a társadalmi tények feltérképezéséhez. A nyári hónapokat – mint minden évben – 1932 nyarán is szülei tanyáján töltötte. Esti óráiban megpróbál számot vetni: mit végzett el, s mi a teendő? Július 5-én veti papírra:

„Hát summázzuk is mán, mert nem megy sehogy: Hát igen, más se bizonyos, csak a cél. Még szó sincs munkáról, csak a saját magam előkészítéséről. Alkotásról legföljebb csak írásművészetéről lehet szó, de az t. k. nem alkotás, hanem a magam előkészítése..."[87]

[85] Uo.
[86] Uo.
[87] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. Szociológiai tájékozódás. Reflexiók. Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/183.

Július 15-i jegyzete patetikusabb, fogadalomszerű. Erdei ekkoriban gyakran forgatja a Bibliát, ennek stiláris hatása érződik.

Hát negyvennapi puszta után szülessen valami... Legyen számadás és ítélet. 21 esztendei előretörés és hidégetés után immár bizonyos, hogy nincs visszatérés. Tehát erre kell menni... Ha eddig készültem is rá, most százannyival készülnöm kell.
Kikezdhetetlenre edzett erkölcsi értékelés a kategórikus imperativusz alapján.
De igazságérték sem kell kevesebb a tarsolyba. Gazdaság, társadalom és jogelméleti készlet.
Esztétikai biztosság is nélkülözhetetlen ahhoz, hogy ezekről is tudjam, mi legyen.
És mindezek hurcolására technikai felszerelés.
Magyarul beszélni úgy, mint írni.
Német, angol, francia, orosz, szinte.
Teljes uralkodás a testen.
Gazdaságtanból: cikkek. Gazdaság és technika.
Értéktan. És összefoglalás: Fejezetek a g. elméletből: Módszertan. G. logika. Jog és társadalomban éppígy. Mindenütt az értéktan és a politika részletesen kifejtve. G-tanban azonkívül g. és technika. T-tanban társ. pszichológia, és a jogtanban a jog és gazdaság. És úgyis, mint igaz historia, úgyis mint értékelésem sugárzója az esetem költői kifejtése nem volna érdektelen. Semmi más, csak az én esetem, mint külön egyéni eset, és a parasztoké. Egyúttal készülés is a társadalmi szemlélet tisztulása és stílusgyakorlat. Esetleg pénzforrás meg narkózis. És egyúttal esztétikai tájékozottság.
Ezenfelül pedig minél szélesebb és minél mélyebb társadalomismeretre van szükségem. A mélység itt meglelhető Makón is ezt e nyáron meg lehetne csinálni. Szélesség pedig a nyelvtanulási csavargással együtt lesz meg. Tehát csinálnom kell e nyáron Makó szociográfiáját és a poézisből v.mit. A gazdaságrajz se ártana...[88]

A kitűzött célok túlméretezettek, a fiatal Erdei azonban páratlan energiatartalékokkal rendelkezett, szorgalma és munkabírása joggal nyűgözte le környezetét. Az említett témákkal módszeresen foglalkozott, az alapoktól céltudatosan haladt az összefüggések mélyebb megértése felé.

1932 nyarán viszonylag legmesszebbre településrajzi és szociográfiai stúdiumaiban jutott. A településrajz szinte valamennyi vitatott kérdése Erdei számára a „parasztvárosok" és a „tanyák" viszonyában összegeződött. A tanyák helyzete, jellege állandó vitatéma volt a Bethlen Gábor Kör agrársettlement mozgalmában is, a terepmunkák során is vitakérdés maradt; merre vezet a tanyák útja, hogy rendezhető emberségesen hazánkban a tanyakérdés? A vita országos jellegű volt, s ezt indokolta a tény, hogy az 1930-as népszámlálás adatai szerint a „külterületeken" 1 896 997 fő lakott, s ha ezek egy része városias-külvárosias külterületen helyezkedett is el, a szigorúan agrárkülterületen lakók lélekszáma is megközelítette a másfél milliót.

[88] Uo.

A tanyakérdéssel foglalkozó vitacikkekben szükségszerűen a társadalompolitikai kérdések kerültek a középpontba. Kaán Károly – az ismert és nagy tekintélyű Alföldkutató – még az agrárválság kitörése előtt tette közzé könyvét, megdöbbentő képet rajzolva a tanyán élők szociális, egészségügyi, művelődési viszonyairól. Egyetlen idézett adatra utalunk; a tanyás vidéken végzett tbc-vizsgálatok során az 1–12 éves gyermekek 25, a 12–20 éves fiatalok 86,3 és 20-tól felfelé a megvizsgáltak 100%-a kifejezetten pozitív. Kaán Károly szerint az ok: a tanyai épületek többsége földes, zsúfolt, szellőzetlen, az étkezés hiányos és egyoldalú, orvosi ellenőrzés és kezelés nincsen; a tanyák birodalmában nincsen rendszer. Mert éppen a teljes magárahagyatottság teremtette a tanyavilágot. Kaán a megoldást egy „országfejlesztési terv" megalkotásában látja, amely „sokoldalú érdekek mérlegelése mellett több évre előreláthatóan megállapítja a forgalmi eszközök hálózatát, meghatározza azokat a pontokat, amelyek különféle érdekek és célok kielégítésére alkalmas faluhelyekül, vagy községek előkészítését serkentő tanyai központok céljaira szolgálnak. Elengedhetetlen a belvízrendezés, a folyamszabályozás, s az öntözés távlati tervének elkészítése is."[89]

Kiss István – a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársa, 1932-ben közzétett tanulmányában, a kérdés kulcsaként a tanyai közigazgatás kiépítését jelölte meg.[90] A kedvezőtlen, sivár helyzet kialakulásáért az anyaközségek és -városok egyaránt felelősek. Az anyatelepülések önzésével szemben az egyetlen radikális védekezés az elszakadás és önálló községgé alakulás. Az adott gazdasági és pénzügyi viszonyok között a tanyai körzetek önálló közigazgatási egységként való elismerése számottevő előrelépést jelenthetne – vélte Kiss István.

A tanyai viszonyok konzerválásának is voltak hívei.[91] Álláspontjukat gazdaságossági meggondolásokkal motiválták. A tanyavilág magárahagyatottságát ők sem tagadták. Ám egyidejűleg azt is hangoztatták, hogy a töröktől elpusztított és kedvezőtlenebb éghajlatú Alföldön éppen a tanyák jóvoltából alakulhatott ki egészségesebb birtokmegoszlás, nagyobb vállalkozási szellem és pezsgőbb üzleti élet, mint a kedvezőbb klímájú, jobban megkímélt Dunántúlon. Az elszigeteltség kétségtelenül hátrány, de ugyanakkor a „helyben lakás" a megművelésre váró földeken kézzel fogható előnyöket jelent. Hartyányi Zoltán – e nézet egyik reprezentánsa – éppen ezért a tanyai település előnyeinek megőrzése mellett érvelt. A jövő a tervszerű, belterjes gazdálkodásé, s ennek előfeltétele, hogy a gazdálkodó egész éven át családostól a tanyán lakjék, és itt elégítse ki kulturális igényeit. Az alföldi civil kétlaki életének meg kell szűnnie, hogy európai értelemben vett tanyarendszerű gazdálkodás alakuljon ki, ennek legfontosabb előfeltétele az úthálózat kiépítése.[92]

[89] Kaán Károly: *Az Alföld problémája.* Pécs: Dunántúli Ny., 1929. 97–110.
[90] Kiss István: *A magyar tanyai közigazgatás. A tanyapolitika vázlata.* Budapest: Egyetemi Ny., 1932.
[91] Hartyányi Zoltán: Falurendszer – tanyarendszer. Hozzászólás Kaán Károly könyvéhez. *Társadalomtudomány,* 1928. 256–259. A vita ismertetését és értékelését lásd Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[92] Hartyányi Zoltán: Falurendszer – tanyarendszer, 258.

Erdei legszűkebb pátriája s portyázási területe is olyan vidék volt, amelyen nagy számban voltak találhatók tanyai (szétszórt) települések. Makó határában 1898 tanya volt. A csongrádi járásban – messze az országos átlag fölött – 62,6%, a kiskunfélegyháziban 58,8 volt a külterületi lakosok aránya, s a kiskunhalasi, kecskeméti körzetben is tömegével voltak egyes és csoportos tanyák. Ez a tény is motiválta Erdei szenvedélyes érdeklődését a kérdés iránt. Legszemélyesebb tapasztalatai azonban nem igazolták azokat a ténymegállapításokat és elméleti eszmefuttatásokat, amelyekkel a szakirodalomban találkozott. S jóllehet a szociális elhanyagoltság fájdalmas tényei őt is nyugtalanították, társai karitatív kérdéskezelését sem tartotta célravezetőnek.

A makói tanyarendszer című munkáját egyébként 1932 kora őszén fejezte be.[93] Az írás érdekesen ötvözi a nyers, Erdei által megélt életanyagot s a számára szokatlan tudományos tárgyalási módot. Hangja kétségtelenül mutál, fogalmi konstrukciói helyenként még mesterkéltek. Az életanyag azonban erősebb spekulatív fogalmi építménynél, erezi, életessé teszi az „elvont általánosságokat".

A tanulmány idézetapparátusa is tanúsítja, a tanyakérdés hazai irodalmának alapos ismeretében vágott neki saját munkája megírásának. Az általa áttanulmányozott irodalomból leginkább Györffy István és Szabó István történeti-településrajzi koncepcióját méltányolta.[94] A tanyakérdéssel foglalkozó szűkebb szakirodalom közös gyöngéjét abban látta, hogy a tanyát érdemben csak településformaként vizsgálták. Eltérés álláspontjukban leginkább abban mutatkozik, hogy önálló településformának minősítik-e, vagy az uralkodó jelleggel bíró községi telep kiegészítőjének. Ez a szemlélet zárójelben hagyja az adott településen belüli elrendeződéseket. Az ún. általános településtani szemlélet „egy egységen belül" nem is alkalmazható. Erdei a tisztánlátás feltételének a gazdaságtani fogalmak bekapcsolását tekintette.[95]

Ez a tétel szervesen következik abból az előfeltevéséből, hogy a tanya elsősorban gazdasági jelenség. A belső elrendeződés – a szerkezet és a funkciók kölcsönös feltételezettsége – ezért a gazdaságtan fogalmaival írható le.

Az anyatelepülés és a tanyák települési egységet alkotnak. Ezen az egységen belül az emberek elhelyezkedése „a gazdasági tevékenység alapvető komplementér funkciómegosztása": a termelés és a fogyasztás viszonyának ismeretében érthető és világítható meg.

[93] *A makói tanyarendszer* először – folytatásokban – a *Népünk és Nyelvünk* lapjain jelent meg. 1932. 4–5. füzet 81–91.; 7–10. füzet 140–148..; 11–12. füzet 193–198. Lásd in: *Erdei Ferenc összes művei.* [EFÖM] *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció: összegyűjtött beszédek és írások.* Szerk. Halász József és Kovács István. Budapest: Akadémiai, 1977. 241–269. A továbbiakban ezen kiadás alapján idézzük.
[94] Györffy István: Alföldi keretes városok. *Ethnographia*, 1926. 5. Györffy István: Hajdúböszörmény települése. *Föld és Ember* VI. 4. 1926; Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember*, IX. 5. 1929.; lásd továbbá Enyedi György–Kovács Katalin: Erdei a vidékpolitikus. In: *Tudományos emlékülés.* Szerk. Varga Gyula. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 22. 58–59.; Pölöskei Ferenc–Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja.* Budapest: Akadémiai, 1980.
[95] *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*, 245.

A német gazdaságtörténeti, gazdaságszociológiai irodalom eredményeit hasznosítva írja: a műhely, üzlet, műterem, iroda és a földművelő gazdasági udvara hagyományosan a termelési üzem különböző megjelenési formái. A „fogyasztási üzem" színtere a lakóház. A „termelési" és „fogyasztási" üzem egymáshoz való viszonya adja egy települési egység jellegét. E kettő ugyanis létezhet egymás mellett és külön, „differenciálatlan egységben", illetve „térben differenciálva". Az előbbi *falu, kisváros...* itt túlnyomóan egybeépülnek a „termelési kisüzemek és a hozzájuk tartozó kispolgári háztartások". Az utóbbi a *város:* itt a gyártelepektől és üzleti negyedektől elkülönülnek a nagypolgári és proletár „fogyasztási üzemek".[96]

S itt érkezik el Erdei legsajátosabb gondolatmenetének logikai megalapozásához. Megkísérli ugyanis az idézett megkülönböztetést alapul véve modellálni a kül- és belterület egy községen belüli lehetséges kapcsolódását. Pusztán logikailag négyféle formáció, változat lehetséges: 1. termelési és fogyasztási üzem differenciálatlanul együtt a belterületen 2. azonos módon együtt a külterületen 3. termelési üzem és háztartás elkülönülve: termelési üzem a külterületen, háztartás a belterületen 4. differenciálódva, de a háztartás a külterületen és a termelési üzem a belterületen. Erdei megállapítja: a különböző *tényleges* települési egységek között pontosan felismerhetők az egyes alakzatok: 1. a falurendszer, 2. a farmrendszer, 3. a tanyarendszer, 4. a kertváros.

A kérdés ilyetén megközelítése esetén a tanyavilág már nem véletlen, amorf alakzat, s Kaán ellenvetése is, hogy a tanyarendszer fogalma – lévén a tanyák világában nincs rendszer – használhatatlan, elveszti érvényét. Mert, ha a tanyák egymás között nem is alkotnak rendszert – kapcsolatuk esetleges, nem rendszeres – van rendszer a tanya és a városi, illetve falusi ház kapcsolódásában. S ennyiben a „tanyarendszer" a „falurendszer" ellentettje. Mindkettő ideáltípus, tehát a valóságban tiszta alakzatként nem fordulnak elő. E változatok közül Erdei egy alakzat részletes kifejtésére vállalkozik. Az a településtípus érdekli, ahol a tanya mint külterületi termelési üzem, hozzátartozik a város vagy falubeli fogyasztási üzemhez. Ez a tanya nem „elmaradt", felszámolásra ítélt alakzat. Ellenkezőleg: a falurendszerrel szemben, ahol a földművelő portája, háza nemcsak fogyasztási üzem, háztartás, hanem termelési üzem is, a tanyarendszer egyrészt differenciálódást, termelési és fogyasztási üzem szétválását eredményezi, más oldalról ugyanakkor az integrálódást: a tanya és falusi vagy városi ház együvé tartozását mozdítja elő. Vagyis – jóllehet Erdei a fogalmat itt még nem használja – egy lépés a polgárosodás irányába.

A fejlődés adott fokán természetesen ez a tanyatípus sem funkcionál csak termelési üzemként. Tulajdonosa vagy bérlője – akinek háztartása a városban vagy a faluban van – idényjellegűen, a mezőgazdasági munka követelményeivel összhangban kint lakik a tanyán.

[96] Robert Mielke: *Das deutsche Dorf.* Leipzig: Teubner, 1907; Uő: *Die Entwicklung der dörflichen Siedlungen und ihre Beziehungen zum Städtebau alter und neuer Zeit.* Berlin: Ernst, 1914; Bogdan Zaborski: *Über Dorfformen in Polen und ihre Verbreitung.* Breslau: Priebatsch Buchhandlung, 1930.

Mert a mezőgazdaságban a termelés és fogyasztás jelzett módon való szétválasztása csak az egyének meghatározott kooperációja útján lehetséges. Ez a kooperáció alapulhat szerződésen vagy családi köteléken. Az előbbi a tanyás vagy más család tartásában áll előttünk. Nagyobb birtokú gazdának a városbeli háza tisztán fogyasztási üzem: ők maguk gyermekeikkel itt élnek, és csak ki-kijárnak a tanyára... Természetesen a cselédek állandóan kint laknak a tanyán, de ez más szempontból jön számításba, a gazdára nézve teljes a differenciálódás. Fokozott mértékben így van ez a közép- és nagybirtokon... normális parasztbirtokon lehetetlen. Itt találkozunk a családi kötelék által fenntartott kooperációval...
E sajátos viszonyoknak megfelelően természetesen nem is olyan határozott a termelési és fogyasztási üzem szétválasztása, mint ipari vagy más üzemeknél...[97]

Erdei számol másfajta „szétszórt", „kültelki" agrártelepülésekkel, tanyatípusokkal, ezeknek azonban – az idézett tipológiával összhangban – más elnevezést javasol. „Vannak azonban olyan tanyák, amelyeknek semmi kapcsolatuk nincs a városi házzal, hanem éppúgy szerepelnek, mint a falusi házak. Itt is azonban tényként kell megállapítanunk azt a tendenciát, amely az ilyen tanyákat a város felé húzza. De mindenesetre vannak olyanok is, melyek nem törekednek termelési üzemmé lenni, hanem egyaránt termelési és fogyasztási üzemek. Ezeket azonban semmi esetre sem lehet a többi tanyákkal egy kalap alá venni, hanem farmoknak kell tekinteni őket, a fentebb vett értelemben, és a telepedés, illetve a termelés ilyen módját farmrendszernek kell neveznünk."[98]

Az idézett gondolatok joggal tűnhetnek olyan logikai konstrukciónak, amelyben a dedukcióé a főszerep. Ehhez hozzátehetjük: a tanyák kialakulásának történeti folyamatát Györffy István kutatásaival, hipotézisével összhangban fejti ki, az ő megállapításait egészíti ki makói helytörténeti adatokkal.[99] Ezen írásában mégis a tapasztalaté a főszerep. A fogalmi építmény – néhol erőszakoltan – egy, a hazai irodalomban úttörő jelentőségű megfigyelés teoretikus igazolását szolgálja: a mű központi tételének tényfedezetéül gazdag életanyag szolgált, s ezeket Erdei – a szociológiai módszertan megjelölését használva – résztvevő megfigyelőként jegyezhette le.

E folyamatot Erdei – *Egy különös falukutatás története* című írásában – így eleveníti fel:

[O]lyan „faluban" születtem, ami voltaképpen város, és olyan tanyán dolgoztam ifjúkoromban, ami városnak a tartozéka, s itt kezdődött az én különös történetem a tanyák kérdésével. Első nagy élményem és első felismerésem a társadalmi összefüggésekről az volt, hogy az a tanya, amit én megismertem, nem sorolható a falu változatai közé, s az a „falu", amelyekben felnevelkedtem, éppen azért város, mert tanyái vannak. Saját szubjektív felismerésemben semmi okom nem lehetett kételkedni, hiszen saját magam éltem át, s velem együtt az ott élők is ugyanúgy fogták fel, viszont bármit olvastam a tanyákról – akár szépirodalomban, akár egyik vagy másik tudomány körében –, az mind azt állította, hogy a tanyák is falunak tekinthetők, csak éppen szétszórt falunak. Ez a nyilvánvaló rejtély nem hagyott nyugodni. [...] Apám mint agrárproletárságból néhány hold földet szerzett makói városi lakos szülők gyermeke, egy régi kisbirtokos tanyán gazdálkodó család lányát vette feleségül, s ekképpen anyám „tanyai lány"-ból lett egy városban lakó hagymakertész kisárutermelő család tagja.
Amíg kisebbek voltunk mi, gyerekek ott laktunk az apai nagyszülőkkel együtt az Aradra vezető út széles utcájának elején. Szüleink ugyanolyan hagymatermelő gazdálkodást folytattak, mint más pár ezer család Makón (egy-két hold földön megtermeltük a szükséges búzát, kukoricát és egy tehén takarmányát, egy-másfél holdnyi hagyma volt a fő árutermelésünk). A gazdálkodás rendje pedig az volt, hogy a határban szétszórtan fekvő földekre naponta jártunk ki hol szántani-vetni, hagymát művelni, s a termést is a városi házba hordtuk haza, egyszóval „falurendszer" szerint gazdálkodtunk. Igen, de mégis *városban* éltünk, s eszünk ágában sem volt magunkat falusinak tartani. A *falu* az Apátfalva, Királyhegyes, Kövegy voltak, s úgy is beszéltünk az odavalósiakról mint falusiakról. A *tanyákat* pedig úgy vettük, hogy azok is a városhoz tartoznak, csak ott éppen másképp gazdálkodnak, mint a hagymások. Ha olykor anyám szüleihez mentünk látogatóba, féltünk ugyan, hogy milyen furcsa, érdekes dolog ott tanyán lakni, de ettől ők éppen olyan makói városiak maradtak, mint mi, mert nekik is volt házuk a városban, csak nem laktak benne mindig.
Később, [...] anyai nagyszüleim megöregedvén, városi házukba költöztek „haza", s a megürült tanyai gazdaságba szüleim költöztek ki velünk együtt. Az ilyen „változás" teljesen megszokott, hagyományos rend volt Makón is, alföldszerte másutt is. Csak számomra volt új és nevezetes, hogy most már innen, „tanyai" pozícióból láthattam a várost és a szomszédos falut, Királyhegyest. Ez 1927-ben történt, s itt kezdtem felfogni a rejtélyt, és itt véltem megfejteni, már mint egyetemi hallgató.[100]

Milyen változást hozott a család életvitelében, életmódjában a „tanyarendszer" szerinti gazdálkodás? Erdei így folytatja a visszaemlékezést:

bár tanyaiak lettünk, semmivel sem éreztük magunkat kevésbé városiaknak, mint azelőtt (házuk éppen úgy megmaradt a városban, mint korábban, a tanyán tartózkodást hosszú lejárati kiszállásnak tekintették). Másodszor [...] a termelőmunkán kívül, életünk minden lényeges eseménye a városban zajlott le. Öcsém a nagyszü-

[97] Uo.
[98] Uo.
[99] Györffy István hipotéziseit gazdag érvrendszerrel, történeti tényanyaggal vitatja Hoffmann Tamás: *Néprajz és feudalizmus*. Budapest: Gondolat, 1975.

[100] Erdei Ferenc: Egy különös falukutatás története. Budapest, 1963. 300–305.; vö. *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. 14–19.

lőktől járt gimnáziumba, minden vasárnap hajnalban hazajártunk a városi házba... apám a városi politikai szervezkedésben tevékenykedett, s én is a városi ifjúsági mozgalomban ügyködtem...
Mindezt felfogva, a rejtély és a megfejtés szinte kényszerítő erővel tárult fel előttem. Ezt próbáltam megfogalmazni első zsengémben *A makói tanyarendszer* címen 1932-ben megjelent tanulmányomban. Olyan ez az írás, mint az első szerelmi vallomás: túlfűtött és zavaros, de az oka és a célja félreérthetetlenül világos: megfogalmazni egy addig meg nem nevezett helyzetet, s kifejezni e helyzet alakulásának a távlatát."[101]

Erdeit fejlődésének ebben a szakaszában foglalkoztatták a tudományelméleti kérdések, különösen a tény- és értékítéletek különbsége és kölcsönös feltételezettsége, az elmélet és gyakorlat viszonya.

Az értékelő vizsgálódásnak – e szempontokkal összhangban – tanyatanulmányában külön fejezetet szentel. E zárófejezet tanulságos módon tükrözi, hogyan keveredtek 1932 nyarán a fiatal Erdei érvelésében az életes megfigyelések és az erőltetetten tudóskodó okfejtések; a parasztság ügyének elkötelezett ember szenvedélyessége és az illúzió, hogy vannak *tiszta* értékek, melyek pártatlanságra köteleznek, s fellebbezhetetlenné teszik az ítéletet. Továbbá rendkívül tanulságos ez a zárófejezet abból a szempontból is, hogy itt betűzhető ki legvilágosabban Erdei határozott fordulata az urbanizálódással összefüggő értékek elismerése irányába. Ami Királyhegyesről írt társadalomrajzában még ellentmondásosan és kifejtetlenül volt jelen, itt egyértelművé és kifejtetté válik. Ezekben az években Erdei egyre határozottabban a *paraszti polgárosodás*[102] híveként lép fel, értékszempontjait is ez az irányulás határozza meg.

Miután a tanyát gazdasági jelenségként írta le, az értékelés elsődleges szempontjaként is a gazdaság – a termelés és a fogyasztás – értékvonatkozásaira hivatkozik. Ha név szerint nem is citálja, de felidézi azok véleményét, akik szerint az ún. farmok azért értékesebb településtípusok, mert termelési rendszerként dinamikusabban fejleszthetők: a termelő állandóan a termelés helyén lakik, tehát több időt szentelhet mesterségének, megtakarítván rengeteg utazást, szállítást. Erdei válasza: tisztán csak a termelés szempontjából valóban jobb lenne a farmrendszer – ha egyenlő képességű és tudású emberek állnának munkába – a farmokon és a falu vagy tanyarendszerű termelésnél.

Csakhogy éppen ez az egyenlő feltétel hiányzik. Eredményes termelésre csak okszerű eljárások vezetnek, ezek az eljárások pedig bizonyos fokú természettudományi műveltséget feltételeznek. [...] Ezt megadni csak az iskola képes. A farmon pedig az iskolázás olyan kérdés, hogy ha körülbelül úgy akarnánk megoldani, mint a faluban vagy városban, [...] akkor többe kerülne, mint összes más nevelést és tudományt szolgáló intézményeink együttvéve. Ez csak az iskola. Az iskolántúli, holtig való tanulás pedig csak intenzív társas érintkezés által tartható fenn... Ami a fogyasztást illeti. A farmlakó absolute kevesebbet fogyaszt, mint a falusi vagy városbeli, másrészt szükségletének egy részét a csereforgalom kizárásával elégíti ki és ezzel elrúgja magától a munkamegosztás előnyeit. [...] Erről az oldalról még inkább alul marad a farm.[103]

[101] Uo. 304.
[102] A polgárosodás fogalmának értelmezéséről lásd Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938,* 203.

A gazdasági értékek azonban közvetett értékek. A fiatal Erdei Ferenc feltételezése szerint előttük vagy felettük *abszolút* értékek állnak, és ezek ítélete a végső. A végső értékek szempontjából való megítélést, ha a kultúrát közvetlen értékek rendszerének tekintjük, kulturális értékelésnek is nevezhetjük. Ebből a szempontból – úgy véli – végérvényesen alulmarad a falu.[104] Ám ezen abszolút értékek tartalmát „rejtjelezve" Erdei lényegében megismétli önmagát: „Kultúrélet csak az iskolák mellett képzelhető el, hogy ez milyen nehézségekkel jár, azt már láttuk. Nemkülönben az állandó társas érintkezés szintén feltétele az emberi életnek, ez pedig a farmlakóknak ismét hiányzik. [...] Végeredményben tehát minden vonalon alulmarad a farmrendszer."[105]

A *falurendszernek* is megvannak a pontosan körvonalazható hátrányai.

Termelési szempontból tisztán hátrány a sok utazás, szállítás: pl. takarmánybehordás, trágyakiszállítás, naponként való hazajárás a szántóföldről, ezt azonban ellensúlyozhatja az említett körülmény, a falusi földmívelő könnyebben tökéletesbítheti szaktudását, tehát eredményesebben termelhet. Tiszta tehertétel azonban az, hogy a faluban *differenciálatlanul együtt van a termelési és fogyasztási üzem*. E tétel a farm számláját is terheli. Térben így fest a differenciálatlanság: télen a lakóház egyúttal csirketeleltető hely, pék-, szíjgyártó- és bognárműhely, nyáron pedig egyúttal udvar, istálló és konyha; az ereszalja: raktár és veranda stb. Időben pedig: a férfi az egyik félórában az állatokat tisztítja, a másikban eszik, azután jószágot etet és mondjuk, bemegy a szobába olvasni. Természetesen ezt ugyanabban a ruhában. Az asszony hasonlóképp: ugyanazon ruhában, esetleg kézmosás nélkül (örökös öltözés, vetkőzés, mosakodás lehetetlen) süti a kenyeret, ajnározza a csirkét, szoptatja a gyereket, tehenet fej, és maga is eszik, vagy megáll beszélgetni. A paraszt életét általában dominálja a termelés (ez az ő passzív hatalmi helyzetének a lényege), de a differenciálatlanság percenként és lépésenként a termelési munka nyűgébe köti a többi cselekvéseit is: a gazdaságtan nyelvén szólva, a fogyasztást. Ha egy egyénről van szó, ennek minden percét betölti a termelőmunka; családnál már egy-két tag felszabadul (cseléd persze még „jobb"), de itt is alig beszélhetünk egészben szabad, bármire felhasználható idő-

[103] Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció,* 264.
[104] Uo. 265. Erdei a korabeli értékelméleti viták irodalmában – feltételezzük – nem mélyedt el, jóllehet ennek gazdag irodalma hozzáférhető volt. Max Schelen nyomán a fogalom közhasználatú értelmezése: az értékek az egyének vagy csoportok által vállalt eszmék arról, hogy mi a kívánatos, a megfelelő jó vagy a rossz. Lásd Anthony Giddens: *Szociológia.* Budapest: Osiris, 1995. 686.
[105] *Településpolitika,* 265–266.

ről, még kevésbé helyről, amely ne lenne a termelő munka helye. Egy szóval *falusi paraszt portán, mely differenciálatlan termelési és fogyasztási üzem, lehetetlen az emberi kultúrélet.* Ha egy művelt ember mezei termelésbe fog, vagy egy földmívelő valami úton magasabb műveltségre tesz szert, első dolga, hogy a ház telkét szigorúan két részre osztja, lakóházra és termelési üzemre, vagy pedig a tanyára viszi ki a termelési üzemet, illetve hazahozza városba, faluba a háztartást. És itt kerül a tanya a falu és farm fölé.[106]

A korlátozásokat láttuk. Termelési és fogyasztási üzem elkülönült. Termelési üzem kinn a termőföldön, nincs felesleges szállítás, helyben terem a takarmány, helyben marad a trágya, eszközök, gépek kéznél vannak stb. Másfelől pedig a városban vagy faluban a háztartás.[107] Az iskoláztatás nem ütközik nehézségekbe, az állandó társas érintkezés folytán nem kapcsolódik ki a földmívelő a kultúra fejlődéséből. A termelési tevékenység független más irányú cselekvésektől, s ily módon megvan a kulturális felemelkedés feltétele.

A tanyának nevezett jelenségek azonban csak kis részben vagy egyáltalán nem ilyenek. Az egyéni differenciálódású tanya a gazdára nézve ilyen, de ez épp azon az áron lehető, hogy cselédjeit, tanyását farmállapotba taszítja, tehát az ilyen tanya csak a gazdára nézve tanya egészen, a cselédnek farm, és jelenti mindazt, amit a farm jelent megszorozva azzal, hogy cselédek. A családi differenciálódású tanya pedig egészen senkire nézve sem tanya. A tanyán lakó aktív fiatal földművelők majdnem farmállapotban élnek, azzal a különbséggel, hogy sűrűbben hazajárnak, és fiaikat a városból járatják iskolába, és maguknak is „otthon" a város, mely háztartásuknak egy részét is magában foglalja. De végképpen csak akkor mennek haza, ha már pályájuk nagy részét megfutották.[108]

Erdei így zárja gondolatmenetét:

Százszázalékos tanyarendszer ez volna: fogyasztási üzemek, lakóházak benn a városban, és csak lakóházak; termelési üzemek, tanya kinn a termőföldön, amelyekben állandóan senki sem lakik, hanem naponként ki-kijárnak a munkára.
Ilyen tanyarendszer azonban elképzelhetetlen individualista berendezkedés mellett. Ehhez szervezet kell. Itt aztán szerephez juthatnak a tanyaközpontok, de nem mint lakóház-, hanem mint termelési központok.[109]

[106] Uo.
[107] Uo.
[108] Uo.
[109] Uo. Az „Egy különös falukutatás története" című írásában a makói tanyarendszerről írt első tanulmányát jellemezve írja Erdei: „Ennek a kísérletnek a folytatása is az lett, ami az első vallomásoké szokott lenni: minden későbbi ismétlése az elsőnek, de mindig különbözik is az elsőtől, ahogy az ember többet tud a világról, és többet élt át önmagában." (i. m. 306. o.) Ezen írás helyéről és szerepéről Erdei tanyakoncepciójában lásd Bibó István: Tanya és urbanizáció. *Valóság*, 1973/12. 36–37.

A Bethlen Gábor Kör agrársettlement mozgalmának tevékenységi területe a falu volt; a Művészeti Kollégium *sokirányú* érdeklődés keretéül szolgált. A Kollégium tagjai eltávolodtak Szabó Dezső világlátásától, de Erdei Ferenc, Ortutay Gyula és Tomori Viola kivételével a módszeres falukutatással is felhagytak; Buday grafikus lett, Baróti Dezső az irodalomtörténet felé fordult, Juhász Gyuláról és Dugonics Andrásról írt tanulmányt, Tolnai Gábor az erdélyi udvarházakról, Radnóti Miklós megjelentette első köteteit és Kaffka Margit művészi fejlődéséről írt doktori disszertációt, Reitzer Béla a proletárnevelés kérdéseiről írt tanulmányt.

Ortutay Gyula és Tomori Viola a néprajz hivatásos kutatóivá váltak. Tomori a parasztság szemléletének alakulását vizsgálta, Ortutay a nyíri és rétközi parasztmesék, az erdélyi balladák gyűjtésével új fejezetet kezdett a hazai folklórkutatásban.[110] Erdei Ferenc továbbment a maga vágta csapáson: Királyhegyesről megjelent tanulmányát követően szülővárosa társadalomrajzának megírására készül. Egyetemi tanulmányait ez idő tájt sem hanyagolja el, de ideje javát – 1932-től egyre határozottabban – a szociológiai-szociográfiai irodalom tanulmányozására fordítja.

Egy feltételezhetően 1932 tavaszán papírra vetett feljegyzésében írja: „Egy közösségi társadalom rajzának megírása, bármennyire induktív irányú legyen is a munka, okvetlenül állásfoglalás a szociológia legfőbb kérdéseiben. A konkrét társadalmi jelenségek felismerését és megítélését meghatározza, hogy mit értünk társadalomnak. Egyáltalán a társ(adalom) mikéntvaló definiálása kihat minden számbajöhető kérdésre, és ezek közt nem utolsósorban a konkrét társadalmi jelenségek rajzára vagy történetére."[111]

A jegyzettöredék így folytatódik: „a *társadalom* 1. több ember 2. közük van egymáshoz. Egymás feltételeit érintik. [...] Az egyén (ember) és a társadalom kölcsönös feltételei egymásnak."[112] S ezen alapgondolat a fragmentumokban többször ismétlődik és variálódik: „A társadalom nem is emberekből, hanem emberi magatartásokból áll; a társadalom: egymást érintő emberi magatartások szövevénye."[113]

A társadalomlélektan kérdéseivel, pontosabban a társadalmi jelenségek pszichológiai, szociálpszichológiai vonatkozásaival ekkoriban kezd elmélyültebben foglalkozni. Mert ha a társadalom magatartások szövevénye, a társadalom kutatója számára kulcsjelentőségűek a magatartások társadalmilag tipikusnak te-

[110] Ortutay Gyula–Buday György: *Nyíri és rétközi parasztmesék.* Szeged: Délmagyarország Ny., 1933; Ortutay Gyula: A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban. ***Népünk és Nyelvünk,*** 1933; Ortutay Gyula–Buday György: *Székely népballadák.* Budapest: Egyetemi Ny., 1935; Ortutay Gyula: Népmesegyűjtés közben. *Magyar Szemle,* 1935. XXIII.; Tomori Viola: *A parasztság szemléletének alakulása.* Szeged 1935.
[111] Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Szociológiai tájékozódás. Mi a társadalom. Erdei Ferenc jegyzetei. MTA KK Ms 5846/189.
[112] Uo.
[113] Uo. Wilheim Wund *Völkerpsychologie* c. könyvét (Lepzig, 1900) Erdei Ferenc Reitzer Bélától kapta kölcsön.

kinthető motivációs készletei. A jegyzetei tanúsága szerint Erdei forgatta Le Bon, Durkheim, Simmel írásait. Keze ügyében voltak Dékány István e tárgykörben írt tanulmányai, s ismerte a szegedi egyetem lélektanprofesszorának, Várkonyi Hildebrandnak felfogását a társadalomlélektani jelenségek természetéről.

Ugyanakkor a szociálpszichológia azon irányzatait, amelyek valamiféle kollektív lelket posztulálnak, nem tartja termékenynek. Azoknak a gondolkodóknak a kérdésfeltevését igyekszik saját alakuló gondolatrendszerébe beépíteni, akik a szociálpszichológia tárgyának a lelki folyamatok társadalmi vonatkozásait tekintik, s akik ebből következően – feltételezése szerint – segíthetik az egymást keresztező emberi magatartások motivációs készletének a feltárását.[114] E kiindulópontból következik, hogy „a lelki tények mind egyéniek, mint ahogy minden emberi tény egyéni. A tartalom lehet közös, a folyamat egyéni."[115]

A terepmunkára, konkrét társadalomkutatásra készülő Erdeit mindenekelőtt társadalomlélektan által megfogalmazott módszertani kérdések foglalkoztatták: „a társadalmi és pszichológiai tény" sajátlagosságai, a társadalmi és egyéni tudat egysége és különbözősége. Jóllehet e rendkívül bonyolult kérdést önmaga számára sem tudta megnyugtatóan megoldani, arra a következtetésre jutott, hogy a „társadalmi tények olyan egyéni folyamatok, amelyek egy közös tartalom körül egymást érintik".[116] E lételméleti mozzanatokat is magába foglaló előfeltételezésből azt a következtetést vonja le, hogy tulajdonképpen „helyesen nem is beszélhetünk társadalmi lélektanról, hanem lelki folyamatok társadalmi vonatkozásairól".[117]

A cselekvés tárgyiasult eredményei s azok bonyolult struktúrái egyelőre látószögén kívül maradnak. Felfogásában a társadalom: interakciós mező. Más szóval: „a különböző magatartások az egyéntől elválva, több ilyen magatartással egy organizmussá szövődve; ez a társadalom".[118] A szociálpszichológiának tehát az egyéni lélek azon tipikus folyamataival kell foglalkoznia, „amelyek az egyéni magatartásokat társadalommá fonják és kötik. A társ. pszich. tehát több lélek tipikus folyamataival foglalkozhat, amelyek a társadalmat kitevő magatartások mögött dolgoznak, és amelyek maguk is társadalmi tények, mert más magatartások határozzák meg feltételeiket." Az önellentmondásoktól nem mentes gondolatmenetet így summázza: végeredményben „ez nem pszichológia [...], hanem szociológia, mert a társadalmi tényeket vizsgálja, amelyek közt természetesen lelkiek is vannak".

Milyen következtetést von le Erdei a társadalmi jelenségek idézett minősítéséből? Ha a társadalom egymást érintő emberi magatartások szövevénye, a társadalom „ténytana" nem törekedhet másra, mint hogy leírja: „hogyan érintik egymás feltételeit a különböző emberi magatartások". Ha a társadalom emberi magatartások bonyolult aggregációja, akkor „a kutató számára *nem* az az alapkérdés, hogy milyenek az ember(i) egyének, hanem hogy milyen ezeknek az egymáshoz való viszonya".[119]

Erdei Ferenc közgazdasági tájékozottsága viszonylag széles körű volt. A gazdasági folyamatok és a szociális viszonylatok kölcsönös feltételezettségének tényét – amelyre empirikus megfigyeléseit értelmezve felfigyelt – mégsem tartotta ez idő tájt irányadónak. Sajátos kettősség alakult ki ily módon Erdei világlátásában: *konkrét társadalmi jelenségek* elemzésében – mint ezt a tanyakérdéssel kapcsolatos gondolatai is dokumentálják – látja és láttatja a szociális jelenségek gazdasági erezettségét, a társadalomelmélet kérdésein töprengve azonban a német szociológia említett korifeusainak véleményére alapozva a társadalmat interakciós mezőként jellemzi, elkülönítvén a gazdaságtól a társas kapcsolatok világát. Mert ha elfogadjuk, hogy a társadalom egymást feltételező magatartások szövevénye, a társadalom szerkezetének objektív gazdasági alapjaival kapcsolatos feltételezések háttérbe szorulnak, helyükbe a szubjektív indíték, az akarat lép. Az idézett gondolati kiindulópontok Erdeinél nem váltak összefüggő, zárt társadalomkép alapzatává, ám tény: szuverén gondolkodóvá érésének ebben a korszakában az abszolút értékek keresése az idealista filozófiák egyes tételeinek elfogadásával társult.

Gondolkodásának ugyanakkor a kezdetektől meghatározó sajátlagossága a valóságközpontúság. Teoretikus feltételezéseit a társadalmi tények elemzésének folyamatában szenvedélyesen és céltudatosan ellenőrizte, ha kellett, módosította. Egyetemi évei alatt azonban nem kisebb dilemmát jelentett számára a konkrét társadalomvizsgálat hazai terepen alkalmazható módszereinek kikísérletezése. Jegyzetei tanúsága szerint ismerte a 30-as években indult amerikai iskola, a *rural sociology* kísérleti technikáit, leginkább azonban a néprajzosok által is alkalmazott megfigyelési technikákkal kísérletezett, kérdőív szerkesztésére ismereteink szerint egyszer vállalkozott.[120] A módszer azonban számára a tárgy függvénye volt, okfejtésének kiindulópontjául mindig egy meghatározott, az esetek többségében élményszerűen is megélt társadalmi probléma szolgált.

A parasztság metamorfózisának kérdése 1932 tavaszán újra Erdei gondolkodásának előterébe kerül. A királyhegyesi vizsgálódásainak pozitív és negatív tanulságait hasznosítva mindenekelőtt e bonyolult, soktényezős folyamat elemzésének megfelelőbb útjait, módszereit kívánja kikísérletezni. Ebben az időszakban papírra vetett jegyzettöredékei jól példázzák, hogyan determinálják a tartalmi meggondolások a módszertani kísérleteit, s egyben azt is dokumentálják: hogyan fogalmazódnak meg és módosulnak egy viszonylag hosszú kutatási periódus leg-

[114] Gustav Le Bon: *Tömeglélektan*; Émile Durkheim: *Társadalmi munkamegosztás*; Georg Simmel: *Történelmi filozófiai problémák* című munkájára utal, forrás megjelölése nélkül.
[115] Erdei Ferenc: Mi a társadalom.
[116] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/189.
[117] Uo.
[118] Uo.
[119] Uo.
[120] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/191.

fontosabb kérdései, s hogyan tisztulnak le, s válnak koherenssé a nemegyszer egymásnak ellentmondó előfeltételezések, nyers megfogalmazások.

Az első jegyzettöredék, mely a *Magyar szociográfia* címet viseli, a paraszttársadalom problematikájára szűkíti a vizsgálandó kérdések körét. *„Magyar szociográfia.* Mai magyar társadalom. Ezt soha, hanem a parasztságot, de ez viszont nem mehet magába. Mégis ezt és a többiből csak annyit, amennyi a megvilágításhoz szükséges. Tán két darabban: A jobbágyság társadalomrajza. A parasztság szociográfiája. Esetleg ettől különálló lehet a parasztcivilizálódás kérdése. De mégse. [...] Ez nem civilizálódás és nem kulturálódás, hanem egyfajta kultúrából átlépés a másikba."[121]

Ezeket a töredékeket a következő – feltételezhetően néhány héttel később, 1932 márciusában papírra vetett – gondolatsor követi. *„Parasztság társadalomtörténete.* Ez szükségeli a társadalomrajzot. És itt legkívánatosabb az úri civilizáció elterjedésének vizsgálata a parasztoknál.

Mely okok segítették elő a terjedését? Itt kissé eldől a marxizmus álláspontjának helyessége is. Mert itt először nem a termelés mozdult, hanem a szellem."[122]

A parasztság metamorfózisának a vizsgálata nem korlátozódhat a civilizálódás külső tüneteire. Számba kell venni, hogy „a civilizálódás hol, milyen hatásokból táplálkozik? *Milyen az állapot:* termeléstechnika; ruházat, bútor, művészetek, fogyasztás, a parasztságot elhagyók száma. A második kérdés: a *Miért?* Legközelebbi város? Táv, út, közlekedés? Cselédség? Iskolák. Mikor és hogyan történt a váltság? [Jobbágyfelszabadítás formája és módja. – A szerk.] Milyen vallásúak? Mely párt van többségben? Fajilag milyenek? Milyen a foglalkozásbeli eloszlás? Milyen vallási életük?"[123]

E főcím alatt talált jegyzettöredékben – mintegy előlegezve a makói parasztság társadalomrajza szerkezetét –, így pontosítja elképzelését:

> A parasztság civilizálódásának vizsgálata. Szempont: Mi van még a régi paraszti kultúrából; élve, és holtan?
> *Állapotfelvétel*
> *Strukturaliter:* a változásban a P-on belül milyen típusok vannak, és vannak-e a parasztságot elhagyók, s milyen irányban?
> A különböző osztályok, felekezetek, pártok mennyire vannak a vált.-ban.
> *Funkcionaliter:*
> Szexuális magatartások. Családi élet, egyke.
> Gazdasági elitben. Termelés, technika. Fogyasztás. Forgalom.
> Nevelés. Írás. Nyelv. Beszéd. Tud. ismeretek. Művészetek. Játékok. Vallás. Erkölcsi érzület.
> Társas érintkezés. Jog.

[121] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/190.
[122] Uo.
[123] Uo.

> *Okvizsgálat:*
> ...Legközelebbi város. Távolság. Út. Közl. Kapcs.
> Mikor és hogy a váltság.
> Foglalkozási eloszlás.
> Birtokviszony. Jöv. eloszlás...[124]

Az 1932 augusztusában kelt jegyzettöredékek a látásmód, a professzionális hivatástudat formálódása szempontjából egyaránt tanulságosak. „Most már nem is tudok nézni a társadalmi szempont kizárásával. És igazolva van elképzelt társ. formáló hivatásom. Tegnap vásár volt. Ahogy ott az emberek mozognak..."[125]

A társadalmi változások irányának pontosabb bemérését reméli a piac intézményének módszeres tanulmányozásától. Kérdőívet szerkeszt, amely a következő kérdéseket tartalmazza:

A szegedi piac

I. Kérdések az eladókhoz:

1. *a)* önállók-e, *b)* bizományosok-e, *c)* alkalmazottak-e?
2. Mit árusítanak?
3. *Csak a piacon árusítanak-e?*
4. Hol adnak el többet?
5. Saját termésüket árusítják?
6. Ha nem saját termésüket, *honnan szerzik be áruikat?*
7. *Mekkora ipari vagy gazdasági üzemük van?*
8. *Milyen régen működnek szakmájukban*
   a) Szegeden, *b)* a piacon?
9. A piacra olyan árut visznek-e, mint amilyet máshol (pl. kereskedésben) árusít el?
10. Miért árusítanak a piacon?
11. Az árusítással kapcsolatos gazdasági célon (haszon) kívül van-e az árusításnak más célja is?
12. Milyen tényezők befolyásolják az árusítás menetét (miért volt jó, vagy rossz a piac)?
13. Egész éven át rendszeresen vagy csak esetenként árusítanak-e, ez esetben mikor?

II. Kérdések a vevőkhöz:

1. A vevők: *a)* helybeliek vagy vidékiek? *b)* bel- vagy külterületiek?
2. Szükségletük hányad részét szerzik be a piacon?
3. Miért szerzik be a piacon, és mit szereznek be?
4. Hol kapnak megfelelőbb árut?
5. Saját részükre vagy viszonteladásra vásárolnak-e?

[124] Uo. Jegyzeteiből kitetszően itt a G. A. Lundberg, R. Bain, N. Anderson szerkesztette *Strömungen in Amerikanische Soziologie* (Leipzig, 1931) című kötetét hasznosította Erdei.
[125] Erdei Ferenc jegyzetei. 1932. VIII. 5. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/192.

6. A közvetlen gazdasági okokon kívül miért vásárolnak a piacon?
7. Milyen cikkeket lehet csak a piacon vásárolni?
8. Milyen cikkek nincsenek a piacon?

III. A piacról általában:
Van-e a piacnak múltja?[126]

A kérdések korántsem rendeződnek szigorú logikai rendbe, a kérdéstömbök nem rajzolnak ki világosan elhatárolható vonatkozásokat, Erdei érthetően nem minden kérdésre kapott értékelhető válaszokat. A kísérlet mégis világosan dokumentálja céltudatosságát, azon igényét, hogy elméleti előfeltételezéseit a parasztság metamorfózisával, polgárosodásával, az áru- és pénzviszonyok kiterjedtségével kapcsolatban *empirikusan* ellenőrizze.

A szociológia ezekben az években szinte lételemévé válik: minden élethelyzetet igyekszik elemzően megélni, elemeire bontani. Tanulságos és bizonyító erejű e szempontból a szegedi utászlaktanyában eltöltött néhány hónap története. Erdei Ferencet 1932 őszén hívták be katonának. Az újonckiképzés előírásainak karpaszományos gyalogosként – mint ezt az M. Kir. Bethlen Gábor gyalogezred Árkász század műszaki tárgyú előadásairól készített alapos jegyzetei is tanúsítják – becsülettel eleget tett.

Az út- és hídépítésről készített pontos jegyzetek mellett azonban megőrződtek – igaz, töredékesen – azok a feljegyzései is, amelyeket a katonaságról mint társadalmi fenoménról, sajátos szociális képződményről önmaga számára készített: „A katonaság alatt pedig kileend fejtve: Emberegyének egy organizmusban és azon kívül, különös tekintettel arra, hogy ott kül(önböző) társ-i rétegből való emberek hogy foglalnak helyet, aztán hogy hat ki a katonai pozíció a külső világra, és fordítva. Mennyiben zárt a kat. org(anizmus)? Mik a fő útjai a fölfelé haladásnak? Mennyiben általánosíthatók az eredmények, egy gazdasági organizmus lehet-é ilyen?"[127]

Egy másik jegyzetben e gondolatkör így variálódik:

Társ-i szerveződés. Egy példa a katonaság. Olyan célra, amelyet merőben antiindividualista eredménnyel szerveznek [...] kitartással fel lehet úgy tüntetni a honvéd előtt a katonáskodást, hogy ez az ő esetében a legfontosabb. Ha pedig ez megvan, a többi megy. Más célokra is építhető bizonyosan org. *Egyének egy org-ban.* A kat. sokak magatartására kiterjed, és a többit determinálja, de mégse mind. Elképzelhető olyan org. is, amely csak bizonyos magatartásokat köt le és determinál. A kat.-nál a hierarchia megvan ugyan a katonák civil dolgaiban is, de ez is könnyen kiküszöbölhető, mert nem abszolút. A „géprész" állapot igazán nem olyan lehetetlen és nem is

[126] Uo.
[127] Erdei Ferenc jegyzetei. Szociológiai tájékozódás. MTA KK Ms 5846/193.

annyira különböző más szabadabbnak képzelt állapotoktól. [...] *A társ.-i* organizálódás mai állapota. A közüzemek, nagyüzemek alkalmazottai, közhivatalnokok mind katonák, mind org-tak.[128]

E sokszor kusza, nehezen követhető jegyzetek tanulsága szerint Erdeit nem a túlformalizált katonaélet abszurditásai foglalkoztatták elsődlegesen, hanem az, ami a „nagy szervezetek" társadalmává átalakuló civil világ és a katonalétben közös. Jóllehet elméleti ismeretanyaga e szervezetek szerveződéséről, működési mechanizmusairól, típusairól ez idő tájt még igen szerény, mégis szükségét érezte, hogy a katonaságnak mint formalizált szervezetnek a működési mechanizmusait alaposan megfigyelje, és e megfigyeléseket rendszerezze. A kérdésnek szociológiai és szociográfiai vizsgálatát egyaránt időszerűnek érezte, jegyzetei dokumentálják: Erdei ekkor már határozottan megkülönbözteti a társadalmi valóság vizsgálatának e két általa feltételezett szintjét. Szenvedélyes tudásszomjáról és naivitásáról egyaránt tanúskodik, hogy jóllehet e vizsgálatok kivitelezésére semmi reménye nem lehetett, mégis töprengett e vizsgálatok problematikáján:

Egyén és társ-i org. Úgy látom, csak egyrendű életet képesek élni az emberek. Ha katona, katona. Ami az org-ban, az másfelé is. Ha phalansterbe tartozik hát szám és gépember. Itt ülünk és várunk. Mivel mint katonák nem csinálunk semmit, hát valóban nem csinálunk semmit. Ennek a gondolatnak a kifejtése lehet szociografikus is, és szociologikus is.
Szociografikus: akkor valóban konkrét tényelőadás: kik, hányan vannak, hogy csinálják a katonáskodást, és utána mit csinálnak, ill. ezen kívül.
Szociologikus: mennyire lehet zárt egy társ-i organizmus, és hogy lehet az ember szimultán orgánum.[129]

Csapongó meditációit egy törvénytelen inzultus szakította meg: 1933 májusában letartóztatták, és a fennálló társadalmi rend elleni izgatással vádolva hadbíróság elé állították. A parancsnokságon – ahol tudtak szegedi munkásmozgalmi kapcsolatairól – figyelték levelezését. Az egyik, öccséhez írt levelében a makói ifjúmunkások szervezkedésére találtak utalást. Rajtaütésszerűen átkutatták katonaládáját, elkobozták könyveit, jegyzeteit, s azokból vádat koholva, gyorsított eljárással két hónapi fogházra ítélték. A börtön megkeményítette, s még egyértelműbben eltávolította őt az uralkodó osztály értékszempontjaitól, ideológiájától.[130]

1933 nyarán, illetve kora őszén a Művészeti Kollégium tagjainak többsége záróvizsgázik, illetve doktorál. Erdei szűkebb baráti köréhez tartozó Reitzer Bé-

[128] Uo.
[129] Uo.
[130] Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza, 589. Lásd *Erdei Ferenc börtönnaplója.* Szerk. és utószó: Tóth Ferenc. Erdei Ferenc Társaság Füzetei, 5. Makó 1994.

lát s az ugyancsak jogi karon tanuló ifjabb Bibó Istvánt doktorrá avatják. Erdei a katonaság következtében évet veszít. Barátai közül többen sikerrel pályáznak külföldi ösztöndíjra: Bibó is, Reitzer is hosszabb időt tölt Bécsben, Bibó Genfben és Párizsban is folytatja stúdiumait.

Erdei a leszerelés utáni hónapokban, a nyári mezőgazdasági munka közepette is folytatja a terepmunkát szűkebb pátriájában, de az egyetemi tanulmányok folytatásához nincs sok kedve: elmulasztja a beiratkozást, időlegesen diplomamunkáját is elhanyagolja. Hazatérését követően Surányi-Unger tanszékén gyakornokoskodó Reitzer Béla nyugtalan hangvételű levelekkel ostromolja barátját: sürgősen iratkozzon be, folytassa doktori dolgozatát, s keresse meg Surányi-Ungert.

> Surányi érdeklődött, én előadtam neki a Te dolgaidat, amit ő meggyőződés nélkül tudomásul vett. Magam részéről igen haragszok egész magatartásodért, mert igen károssá lehet számodra... Neked sokkal nagyobb érdekeid forognak kockán, mint magamnak és lehetetlen dolog, hogy ennyire vitális érdekeid ellen viselkedjél... Térj eszedhez, Ferencem, és ne égesd fel magadnak az utolsó hidakat, amelyek a céljaidhoz közelebb jutáshoz utadat egyengetik.[131]

Ha késéssel is, Erdei folytatja tanulmányait. 1934 januárjában arról tudósítja levélben a Bécsben tartózkodó Bibó Istvánt, hogy készül „vegyes szigorlatára", s áprilisban már arról is szól, hogy befejezte doktori dolgozatát. Hangulata változatlanul kesernyés: személyes sorsának alakulásában, úgy érzi, túlontúl sok a bizonytalansági tényező. Szociológiai stúdiumait s a konkrét szociográfiai terepmunkát változatlan szorgalommal folytatja. Januári levelében már azt is közli, hogy a makói szociográfia első fejezetét megírta, s azt közlés céljából átadta barátja édesapjának, id. Bibó Istvánnak.

> Tárgyaltam Édesapáddal bizonyos szociográfia ügyében, jövő számban hozza különlenyomattal egyetemben. Egyébiránt az Alföld-kutatás irányában is szólott és olyasmit pedzett, hogyha Te hazajössz, tavaszon szűkebb kerettel „újra" munkába állítjuk az ifjú erőket.[132]

Április 29-i levelében pedig így számol be:

> amint sejthető, volt falum társadalmi rajzát mégiscsak megcselekedtem. Abban az állapotban, amint azt Atyádnak átadtam, kb. 4 ívre terjedő valami. Módszerében, ha másnál nem is, de az amerikai szociográfiánál jobb, tárgyában pedig tele van pikantériával. Hát tehetek én róla, hogy dicső társadalmunk dicső valósága olyan?[133]

[131] *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1934*, 17.
[132] Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz, 1934. január 25. *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1934*, 21–22.
[133] Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz, 1934. április 29. *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1934*, 24.

A MAKÓI PARASZTSÁG TÁRSADALOMRAJZA

A levélben említett mű, *A makói parasztság társadalomrajza* – jóllehet szerzője még huszonegyedik életévét sem töltötte be – sok vonatkozásban teljesen érett gondolkodót prezentál, joggal tekinthető úttörőnek a hazai tudományos alapozású szociográfiai kutatás történetében.[134]

Makó parasztságának társadalomrajzát Erdei – mint az a bevezetést helyettesítő lábjegyzetből kitetszik – módszertani kísérletnek szánta, s korábban kialakított elképzeléseivel összhangban tudatosan korlátozta faluja társadalomrajzát a parasztság szociográfiájára: „A tanulmány feladata megrajzolni egy város társadalmi képét a modern társadalomtudomány módszerével. Nem teljes városképet akar nyújtani, hanem a *társadalmi viszonyokat* vizsgálja, és minden jelenséget a társas viszony szempontjából igyekszik megvilágítani. Eleve lemond a teljességről. Egy rétegnek, a város legjellemzőbb osztályának, a parasztságnak társadalom leírásával foglalkozik. Evvel a tárggyal kapcsolatban egy különleges szempontot kellett mindvégig kiemelnie: mik a jellemző *tényei* a most folyó társadalmi átalakulásnak, mik az okai és mi a jelentősége az egész folyamatnak. Közelebbi tárgymegjelölést a következőképpen adhatunk: a makói parasztság átalakulásának társadalomrajza. E vonatkozásban adalék és előtanulmány e dolgozat Makó társadalomrajzához."[135] (Kiemelés – H. T.)

Az általa kiemelt „társadalmi egység" rajzában Erdei teljességre törekedett: valamennyi intézményes forma a nagyítója alá került, amelyben a *parasztság* élt, tevékenykedett. Ez a körülmény is magyarázza, hogy a társadalomrajz helyenként vázlatos, elnagyolt, s híján van a bizonyító anyagnak.

A legfontosabb összefüggések kifejtésében azonban bámulatosan magabiztos. E könyvében tűnik fel először életműve egyik későbbi vezérmotívuma: a *magyar mezőváros* témaköre.

A történelmileg kialakult viszonylatok következménye, hogy hazánkban a „parasztváros" szerkezeti társadalmi képe ugyanaz, mint a parasztfalvaké – írja Erdei Ferenc. – A társadalom eredeti és alaprétege a parasztság, a többi rétegek hozzávaló viszonyuk szerint helyezkednek el körülötte.[136] E strukturális összefüggés magyarázza, hogy minden társadalmi osztálynak „annyi képviselete van Makón, amennyi a parasztság társadalmi funkcióinak irányításához, segítéséhez és ellenőrzéséhez szükséges."[137]

[134] A Művészeti Kollégium vezetői saját sorozatukban szerették volna megjelentetni Erdei könyvét, Erdei azonban – helyi kapcsolatai erősítése érdekében – a Makón megjelenő Eperjessy Kálmán által szerkesztett Csanád megyei Könyvtárat választotta publikációs fórumként. Reitzer Béla Erdei Ferenchez 1934. szept. 18. MTA KK Ms 5825/33.
[135] Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza.* Makó 1934. 3. Újraközölve: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról.* EFÖM. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1980. 9–70.
[136] Uo. 26.
[137] Uo.

A parasztváros ebben az értelemben sajátos magyar képződmény. Jellemezhető a falu „nagyobb arányú kiadásaként" is. Az ilyen szerkezetű település jelentősen különbözik a nyugat-európai értelemben vett várostól. Ugyanakkor a falvaktól is elkülöníthető: a parasztvárosban már nem egy-két pap, tanító, a jegyző, a kovács jelenlétével számolhatunk: e városokban kispolgári, polgári osztály egzisztál. E szociális képződmény értelmezése során nem hagyható figyelmen kívül, hogy:

> egy-egy magyar város társadalmi szerkezete mindenesetre *szelvény* a magyar társadalom egészéből: a magyar társadalom alkotó rétegeinek egy-egy darabját tartalmazza. Valamely szelvény egyaránt lehet az egészre jellemző és egyoldalú. Mivel azonban az egész magyar társadalom rétegződését nem területi okok, hanem a történeti fejlődés útján a legkülönbözőbb, többnyire egységesen ható, területi fekvéshez nem kötött erők alakították ki, minden területi egység többé-kevésbé az egész magyar társadalom összetételét mutatja... *Parasztvárosoknak* e tekintetben különös jelentőségük, hogy talán a *legjellemzőbbek*: népünk foglalkozási megoszlása közel áll az országos arányhoz, és a lakosság területi elhelyezkedése is ugyanolyan, mint az egész magyar társadalomé.[138]

E korántsem vitatható feltételezésből, hogy ti. a mezővárosok magukba foglalják „az egész magyar társadalom rétegeinek egy-egy darabját" következtetett Erdei a parasztvárosok társadalmának másik jellegzetességére: az önellátásra való törekvésre. A zártság és eltérő színeződés azonban egyre jobban csökkent, és a csökkenés arányában növekszik a területi egységek kölcsönös egymásba tagolódása. És ebben az összefüggésrendszerben definiálódik már e műben Erdei életművének egy másik vezérlő motívuma: a város és vidéke sajátos függési rendszere. „A betagolódás minden esetben alárendeléssel jár, parasztközségek belekerülnek a szomszédos nagyobb, városibb községek, azokon keresztül a főváros hatókörébe, és annak vidékévé válnak a szó minden jelentésében. Makó elsősorban Szeged vidéke, rajta keresztül és vele együtt pedig a főváros önállóságra képtelen vidéke."[139]

A mezőváros azonban változatlanul „valóságegész", amely csak a felületen tűnhet egymáshoz véletlenszerűen kapcsolódó jelenségek halmazának. Minden mezőváros – így Makó is – bonyolult függvényrendszer, amelyen belül a társadalmi jelenségek kölcsönös meghatározottsága akkor ábrázolható, ha a kutató képes az adott társadalom „egységeit" egymástól elkülöníteni, s viszonyukat dinamikusan értelmezni: vagyis látni és láttatni kialakulás-folyamatukat, egymáshoz való kapcsolódásukat.

Királyhegyesről írt dolgozata leíró jellegű volt: a társadalmi tények itt életképszerűen elevenednek meg. *A makói parasztság társadalomrajzá*ban már tudatosan

[138] Uo. 27.
[139] Uo.

törekedett arra, hogy a mezőváros társadalmi viszonyainak „rejtett" szerkezetét is feltárja, és a városban élő polgári és paraszti családok társadalmi rétegek szerinti elrendeződését – e rétegek belső tagolódását, egymáshoz való viszonyát, az alá- és fölérendelődéseket jog, szokásjog, erkölcs s mindenekelőtt a gazdasági erőviszonyok alapján – ábrázolja. Erdei a szerkezeti kép részének tekinti a településszerkezet és a foglalkozási struktúrai összefüggését, a nemzedéki, felekezeti tagolódást, a közösség és az egyén viszonyának alakváltozásait.

A mezőváros szerkezeti rajzában – az elmondottakból következően – középponti helyet foglal el a parasztság, amely szerkezeti szempontból már csak „laza egység": a történelmi változások sodrában a gazdává és zsellérré, polgárrá és proletárrá hasadt parasztság a nem-paraszt polgársághoz és proletariátushoz hasonul.[140]

Már e fiatalkori művében visszafordíthatatlan folyamatként ábrázolja a paraszti közösségek felbomlását. Makó s a környéki falvak példája arról győzi meg, hogy a régi parasztközösségekből úgyszólván csak csökevények maradtak fenn. E közösségek fenntartó elemei, akárcsak a patriarchális vezetésük, teljesen a múlté: megváltozott a mezei termelőmunka, a falusi-városi élet egész szerkezete: tegnapi állapot, amikor falvainkban a társadalmi ellenőrzést a közösség gyakorolta, „amelynek mindenki egyaránt szabályalkotó és kötelezett tagja volt".[141] Felbomlóban van a nemzetségi család is.

A közösségi létforma a patriarchális faluban az egyedi lét sajátos módozataival társult: a történelem a „parasztindividualizmus" régi formáit is időszerűtlenné tette. Mert a

> régebbi parasztindividualizmus egészen másvalami volt, mint a modern értelmű egyéniségkifejlesztés. Mindenekelőtt kizárt volt vagy nagyon ritka a pályaválasztás, a foglalkozásbeli egyénieskedés, mivelhogy kötelező ereje volt a földművelő mesterségnek. De még a földművelői munkakörön belül érvényesülő munkamegosztás is korhoz, nemhez igazodott, nem pedig egyéni tulajdonságokhoz. Ugyanez volt a helyzet a *házastárs* választásával. Ami tér ezen kívül az egyéniség érvényesülésének maradt, az nagyon körülkerített valami volt, annyira, hogy helyesebben nem is egyéniség kifejlesztéséről vagy érvényesüléséről, hanem kevésszámú tulajdonságbeli elem tipikus változatairól beszélhetünk. Ilyen társadalmi jelentőségű elemek voltak a vagyon, testi külső, erő, munkabeli ügyesség és szorgalom, beszélőtehetség, kor és nem utolsósorban a nem.[142]

De nemcsak „vízszintes irányban" jutott kevés tér az egyéni tulajdonságoknak: a termelési módszer, ruházkodás, építkezés, beszédfordulatok mind annyira tipikusak voltak, hogy modern értelmezésű egyéniség kifejtéséről szó sem lehetett.

[140] Uo. 29.
[141] Uo. 30.
[142] Uo.

S egyéni kezdeményezésnek sem volt helye: gazdasági téren a termelés módszerében hagyományos eljárások, a termelési elosztásban pedig a nyomásrendszer és a községi szabályozások révén nagymértékű kötöttség érvényesült. Az egyéni kezdeményezés a „szabad egyéniség-kifejtés" hiánya korántsem a szervezett közösség beavatkozását jelentette. Nem hasonlatos a közösségi irányítás a ma ismeretes állami beavatkozáshoz: nem a jogi község szólt bele az egyén társadalmi értékei dolgaiba, hanem a társadalmi község, a szervezetlen közösség.[143]

Erdei társadalmi-politikai irányultságának, politikusi szerepkészletének formálódása szempontjából is jelentős, hogy 1934-ben „alapvető fontosságú elvi kérdés"-nek tekinti, a magyar földművelő társadalom magára tudja-e venni azokat az „individualista kereteket, amelyeket a nyugat-európai városi társadalom kifejlesztett". A „kérdés állásán" nem változtat semmit, hogy „ez az individualizmus az eredő helyén válságban van, és talán valamelyes kollektivizmusnak ad helyet. A tény az, hogy még nem járta át egészen a parasztságot, és még vannak érvényesülési lehetőségei, aminthogy erősen rombolja is még meglévő parasztközösségeket."[144]

E szavakból világosan kitetszik: Erdei a polgári demokratikus fejlődés jelentős tartalékaival számolt, s a parasztság polgárosodási folyamatát sem tekintette befejezettnek: az újratörő, belterjesen gazdálkodó kertészt, polgár-parasztot a makói – a magyar – társadalom dinamikus, haladó figurájának tartotta. Ugyanakkor már ezekben az években is érzékeli: világtörténelmi távlatokban gondolkodva a jövő a „háttérben munkáló másfajta erőké". A látó szemnek – írja – észre kell venni az individualista jelenben olyan nyomokat, amelyek – ha általánosabb szükség nem is kényszerítene – pusztán a mezőgazdasági termelés és a földművelő társadalom belső természetéből folyó okok miatt valamilyen kollektív formára vezetnek. Példaként a korszerű, belterjes mezei termelés szükségleteire, a termésértékesítés közösségteremtő erejére, a tanyaközösségre hivatkozik, amely tendenciák, elemek a jelen szerkezetben csak alárendelt szerepet játszhatnak. A szövetkezeti gondolat ez idő tájt még nem játszik kulcsszerepet Erdeinek a paraszti jövendővel kapcsolatos elképzeléseiben.[145]

A mezőváros szerkezeti jellemzőivel összhangban vizsgálja Erdei a település funkcionális rendjét, életműködését, a szerepek rendszerét és egymás mellé rendelődését. A funkcionális képben Erdei a legrészletesebben a társadalmi normák, eszmények, hagyományok reguláló szerepével foglalkozik.

Akkor is, ha számos állítása *túláltalánosított* – erről Erdei későbbi írásai is tanúskodnak –, emberi vallomásnak hiteles ez a fiatalkori írás, mely a maga fogalmi kultúrájával is meglepi az olvasót. Erdei olyan időszakban lett szálláscsinálója a szociológiában a fogalmak konkrét, történeti analízisének, amikor az

143 Uo. 30–31.

144 Uo.

145 Uo.

Európa-szerte ritka jelenségnek számított. Lényeglátó készsége, célratörése, az a készsége, hogy élettapasztalatát elméleti igényű megállapítássá kristályosítsa ki, s szembesítse a tudomány egyetemes érvényű vagy akként méltatott megállapításaival, már e fiatalkori, s általa is később elvontként jellemzett írásának vonzó sajátossága. A mű ezen erényéből következik korlátja is: túlbecsüli, mintegy hiposztazálja saját élettapasztalatait: az empirikus tényvizsgálat akkor ismert s kísérleti formában általa is alkalmazott formáit e művében nem hasznosítja. Ezért nem érvényesülnek következetesen a vállalt módszertani elvek: a konkrét történetiség a mű egyes fejezeteiben sokkal inkább igény, hipotézis, mint megvalósult szándék. Hivatkozik várostörténeti munkákra, történeti-statisztikai tényekre, különböző időszakokban készített térképeket vet össze, de a mű szövetéből felidézhetően *konkrét adatfelvételező munka* nem dokumentálódik.

Mint említettük, *A makói parasztság társadalomrajzá*ban megőrződtek a marxi irodalomban való tájékozódás nyomai: a konkrét történetiség igénye, az egységes paraszti rend felbomlásának rajza, a tőke viszonystrukturáló szerepe a marxizmus hatásáról tanúskodik. Erdei e művében még határozottabban *távolodott el* a polgárosodást a „pusztulás" víziójával azonosító *romantikus irányzatoktól*, s a parasztság és a magyarság azonosítása sem jellemzi szemléletmódját.

Erdei a mezővárost ebben a művében a magyar társadalom tipikus „szelvényének" tartja, mint említettük: hiányzik az *egész*: a magyar társadalom struktúrájának rajza. Ebből következően e szelvényben az ipari munkásságnak természetesen nincs képviselete. S fogalomhasználata sem mindig egyértelmű: a társadalom fogalmát hol gazdasági folyamatok által meghatározott objektív viszonylatrendszerként, máskor a belső és külső viselkedésmódok állandósulásaként jellemzi. A mű szövetében középponti helyet elfoglaló struktúra fogalmát is különböző jelentéstartalommal használja: mint meghatározott tulajdonviszonyok fennállásából következő érdekkonfliktusok, csoportmagatartások kifejeződését, rendező elvét, mint funkcionálisan elkülönülő foglalkozási csoportok viszonyrendszerét. A társadalmi osztályok jellemzésekor az emberek olyan együttesét tekinti a makói társadalmat strukturáló csoportnak, amelyeknek foglalkozási, gazdasági és társadalmi-politikai státusa azonos vagy rokon.

A makói parasztság társadalomrajza Erdei eredeti problémaérzékenységének, a parasztság ügye iránti elkötelezettségének fontos dokumentuma. Egyidejűleg azonban azt is tanúsítja, hogy az állítás, mely szerint Erdei már a szegedi egyetemi évek alatt a parasztkérdés megoldásában egyértelműen a *szocialista* alternatíva mellett kötelezte el magát, megalapozatlan.

II. KITÉRŐK, VÍZVÁLASZTÓ DISPUTÁK

A kismonográfia befejezését követően 1934. április 29-én Bibó Istvánnak adresszált levelében írja Erdei Ferenc:

> ...hogy tartsam magam b. leveled pontjaihoz, most a közről való beszámolás következik. Nem tudom, téged kitüntettelek-e már gubóhasonlatommal – Béla már ha csak selyemtenyésztésről hall is, harcias ösztönök fellángolását érzi keblében – mert ez itt az irányadó. Arról van szó, hogy én mindaddig lárva valék, amíg csak a magyar szent korona nevében be nem gubózom. A gubó azóta is áll gyönyörűen. És nem is szándékozok hamarosan pillangóvá lenni. – Béla azt mondja: ha más nem, szú leszek – sőt nyilván még visszamoccanok egy időre lárvának. Szóval nem avatkozok a dolgokba semmilyen irányba – hazudok, mert holnap tartok előadást a makói bajtársi szövetségben minden jeles munkás előtt „pusztul-e a magyarság" a parasztok gyalázatos egykézésétől –, hanem inkább magamat szerelgetem fel. Tetőled nem tagadom, hogy végső szerepemnek, ugyi, a reformátorságot vallom, és ha tudományt csinálok, vagy füvet kaszálok, csak erre készülök... Világnézetet is emlegettél és parasztságot. E kettő kb. együtt van nálam, és elég jól van. Nyilván parasztvoltomnak köszönhetem, hogy némi toporgás után újra tudom nézni úgy a világot, amint van, és tudom megítélni, és tudom, hogy érdekeimhez híven mit lehet csinálni, és hogy valamit nekem is lehet csinálni...[1]

A levélből nemcsak az tűnik ki, hogy közvetlenül Illyés Gyula *Pusztulás* című cikke megjelenését követően Erdei felfigyelt az egykekérdésről folyó vitára[2] – Makón e témakörben előadást tartott –, hanem az is: időlegesen visszavonult, „begubó-

[1] Erdei Ferenc levele Bibó Istvánhoz, 1934. április 29. *Levelezés köz- és magánügyben*, 25. Jegyzetei tanúsága szerint Illyés cikkén túl az egykekérdéssel foglalkozó fontosabb demográfiai publikációikat is tanulmányozta Erdei. Előadását hat kérdés köré tömörítette: 1. *A kérdésfeltevés indokoltsága*. 2. *A probléma tükröződése a magyar közéletben:* az ellentétes álláspontok ismertetése. 3. *A tények igazsága*. „Van parasztegyke és általános magyar veszedelem", osztja „Illyés, Móricz, Szabó Pál, Fülep, a dunántúli református papok és tanítók álláspontját". 4. *Mentségek*. 5. *Okok*: Erkölcsi, vallási, Gazdasági, Városi hatás „Az igazi ok: ált. társ. állapot: zárt parasztállapot – egymedrű paraszti élet *b)* parasztkeretek közt telítettség, *c)* társ. oldódás – más, nem paraszti élet igénye; *d)* egységes és általános emancipálódás nincs *Summa*. Egy osztály kétségbeesett menekülése az élet elől." 6. *Orvosság:* „Nevelés, pap, tanító – itt csepp a tengerben. Telepítés. Részleges orvosság. Örökség-törvény. Tüneti kezelés. *Igazi orvosság* az ahhoz mért: olyan társadalmi fejlődés, amely a teljes életet megnyitja... Más bajunknak is ez az orvossága."

[2] Illyés Gyula: Pusztulás. *Nyugat*, 1933/17–18.

zott", noha változatlanul a paraszti érdekek képviseletét tartotta életfeladatának, reformátorként akart változtatni a fennálló rendszeren. A szocialista távlatok elhomályosulása, a marxi tanok általa ismert változataival szembeni fenntartásai, a jobboldali pártok hazai és európai előretörése feltételezhetően egyaránt szerepet játszott megtorpanásában.

Erdei belső válsága nem egyedi, elszigetelt jelenség: a baloldali értelmiségi mozgalmakban az 1934–35-ös év a megtorpanás időszaka. Ortutay Gyula mondotta a vele készített interjúban: „Ez volt az az idő, amikor megbillent bennünk a marxizmusban való hit. Elbizonytalanodás, nagyon sok vita volt közöttünk: hogyan is van ez a magyar történeti valóság? Hogyan is kapcsolható és értelmezhető a marxizmussal az addig előttünk ismert kategóriák szerint?"[3]

A vita részben elméleti, részben gyakorlati-taktikai jellegű kérdésekről folyt. Elméleti követelések a szellemtörténettel kapcsolatos polémiában kristályosodtak ki. A pozitivista, pusztán ténylefró történelem, néprajztudománnyal szembesítve a szellemtörténeti irány kétségtelenül finomabb, szintetizáló elemzés példáját nyújtotta. Ez is magyarázza Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Ortutay Gyula ilyen irányú tájékozódását. A szellemtörténeti módszert azonban a kollégium több tagja – *világnézeti*, ideológiai ellenérveket sorakoztatva fel – ellenezte. Ismét Ortutay Gyula közlését idézzük: „a szellemtörténet elsősorban Szekfűéken keresztül hatott mindnyájunkra, akik filoszok voltunk. Barótira is, Tolnaira is, rám is, tehát éppen a filosz társaságra, és velünk szemben vitázott ebben a kérdésben Reitzer, Hont, Erdei Ferenc, más-más álláspontokról, más-más élmények hatása alatt."[4] A kérdés összekapcsolódott a magyarságtudomány problémakörével, az ún. sorstudományokkal is.

Vajon miért volt ilyen jelentős hatása Szekfű Gyulának – Bethlen István barátjának, a rendszer vezető ideológusának – ezekre a vitathatatlanul baloldali tájékozódású fiatalokra? A kérdés témánk szempontjából fontos összefüggésekre irányítja a figyelmet, ezért vállalnunk kell a látszólagos kitérőt.

Az ellenforradalom egyes csoportjai 1919 őszén, a húszas évek elején a forradalmak jelszavainak a nemzeti-keresztény szellemben való átértelmezését, a középosztály pozícióinak megerősítését szorgalmazták. E csoportok az ellenforradalmi rendszer szociális alapjainak kiszélesítése érdekében a gazdaparasztságra kívántak támaszkodni. A konszolidáció folyamatában – a mágnás arisztokrácia és a fínánctőke érdekeinek következetesen érvényt szerző Bethlen-frakció megerősödésével párhuzamosan – e csoport képviselői kiszorultak a hatalomból: „tartalékállományba kerültek". Az ún. fehér radikális ideológia azonban a rendszer biztosító szelepe maradt: a keresztény-nemzeti eszmerendszer keretei között tartotta az ellenzéki kezdeményezéseket. Voltak „megrendszabályozhatatlan" fenomének – mindenekelőtt Szabó Dezső, vele szemben az elszigetelés taktikáját alkalmazták.

[3] Erdei Ferenc és a Szegedi Fiatalok. Interjú Ortutay Gyulával.

[4] Uo.

Az értelmiségi ifjúsági radikális mozgalmak mérséklése, ideológiai irányultságuk áthangolása, a „véleményirányító" tehetségek integrálása, a korábban kormányzó újkonzervatív csoportok távolabb néző szellemi vezetőit is foglalkoztatta. Szekfű Gyula már a húszas évek végén óvatosan új irányban tájékozódik: 1928-ban az általa szerkesztett *Magyar Szemle* fórumán vitát kezdeményez, 1929 júniusában közli Asztalos Miklós írását a „faluproblémával foglalkozó" ifjúsági mozgalmakról, helyt ad Joó Tibor hozzászólásának, amelyben Asztalos cikkét kiegészítendő ismerteti a szegedi Bethlen Gábor Kör agrársettlement mozgalmát.[5] A *Magyar Szemle* 1930. márciusi számában *Az ifjúság társadalomszemlélete* címmel Szekfű saját tanulmányát közli: „Sajtóban és közéletben napról napra többet szerepelnek az egyetemet végzett fiatalság egyesületei, melyek az utóbbi időben szinte gomba módra: tömegesen és szabálytalan eloszlásban nőttek ki a magyar talajból. [...] Az objektív szemlélő, akinek sikerült magát környékülivé elképzelni, kénytelen e húsz születési évet átfogó fiatalságban új nemzedéket pillantani meg, s benne új ideákat, új gondolkodásbeli és társadalmi struktúrának csíráit keresni."[6]

Szekfűt mindenekelőtt az nyugtalanítja, hogy a fiatalság e mozgalma mindeddig még nem illeszkedett be a „felnőttek" politikai szisztémáiba.[7] Ő pontosan érzékelte: az ifjú értelmiség útkeresése a magyar vezető osztályok krízisét tükrözi. Az ifjúság bizalmatlan a történeti középosztály kínálta értékekkel szemben, új eszmék, értékek irányába tájékozódik. E folyamat kezdetei a századelőre nyúlnak vissza:

> ...a század első évtizedében főként az intellektuális pályákon ott állnak, elszigetelve bár, egyénenként, de elég nagy számmal a *jövő vezetők*... A régi középosztály látszólag még kormányoz, de új ideákat már nem termel. [...] Amit a 40–50 év körüliek e század elejének individualisztikus irányához híven egyenként éltek át, azt kezdik meg tudatosan, csoportokba verődve, kollektív egységként a harmincévesek. Egyik szárnyuk vezetője bátran kimondja, hogy ők tulajdonképpen nem tartoznak többé a középosztályhoz, s kívülállásukkal együtt vállalják az új közösségeket.[8]

[5] Az ifjú nemzedékek tájékozódásával, beilleszkedési nehézségeivel kapcsolatos első hangsúlyosabb írás Weis Istváné: A mai ifjúság. *Magyar Szemle* 1928. II. k. 328–335. Szekfű Gyula cikke, *A magyar ifjúság korosztályai* a folyóirat 1930/3. számában jelent meg (136–139.). Ugyanebben a számban található Jambrekovich László írásai is, *Levél a magyar ifjúságról* (62–68.). Később is megszólalt Weis István, vitaírásának címe: *Fiatalok és öregek. Levél a szerkesztőhöz* (174–175.). Megjelent Asztalos Miklós tanulmánya is a BMT ifjúságáról (239–248.). A korábban ugyancsak a *Magyar Szemlé*ben megjelent publikációk közül felhívjuk a figyelmet még Joó Tibor két írására: *Az ifjúság és a falu népe* (1929. VI. k. 287–279.), illetve *A tanyai agrársettlement mozgalom Szegeden* (1929. VII. k. 375–378.)

[6] Szekfű Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete. *Magyar Szemle*, 1930. VIII. k. 207. Szekfű Gyula szerepéről és különösen a *Három nemzedék és ami utána következik* című kötetéről lásd Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*, 34–53.

[7] Szekfű az Országos Széchenyi Szövetség, a Bartha Miklós Társaság, Magyar Holnap Társaság, a Wesselényi Reform Klub, a szegedi Bethlen Gábor-Kör és az újpesti főiskolai Szociálpolitikai Intézet körül csoportosuló fiatalság példájára hivatkozik. Az ifjúság társadalomszemlélete, 207.

[8] Uo. 209.

A mai fiatalság – állapítja meg Szekfű – is részese a középosztály nagy elproletárosodó folyamatának, mely a háború nagy valutaromlásának és az arra következett gazdasági berendezkedésnek természetes következménye. Ugyanakkor e fiatalság „nemcsak benső összefüggést nem érez a ma még fennlévő középosztály idősebb, hatalmi szervezetben élő tagjával, hanem az elszakadásnak, soha oda nem tartozásnak következményeit is levonva, tudatosan akarja kifejleszteni kapcsolatait a középosztály alatt lévő társadalmi osztályokkal."[9]

Szekfű bírálja a Bartha Miklós Társaság kiadványait, különösen a *Híd* című folyóiratban közzétett „szélsőségesebb hangvételű" írásokat.[10] Azokat a szerzőket, akik a „szabódezsői romantika-naturalizmus regényeiből készítenek maguknak nemzeti világnézetet, sőt kulturális és világpolitikai utópiákat is. Mert utópiánál egyébnek alig nevezhetők az ifjúsági szárny elképzelései a parasztkultúráról, a parasztklasszicizmusról, a magyarság keleti hivatásáról, a »keleti kultúrzónáknak« egy »kultúr unióba« foglalásáról."[11]

A hangsúlyt – korábbi állásfoglalásától eltérően – mégis a pozitívumokra helyezi, s mindenekelőtt az érintkezési pontokat keresi. Értékelni s közvetíteni kívánja az ifjúság követeléseit, hogy azok a hivatalos politika részesévé váljanak, s ily módon mérséklődjenek s beilleszkedjenek a reformkonzervativizmus „társadalomjobbító" mozgalmaiba:

> Ez új társadalomszemlélet nemzeti, magyar alapjaihoz nem fér kétség még ott sem, ahol a liberális korszak „nemzet" fogalmát elhagyják, és helyébe a „népet" állítják. Talán nem csalódom, ha az új társadalomszemlélet kiindulópontjánál tanok és doktrínák helyett mindenütt... a részvétet látom: a magyar lélek részvétét, szerető sajnálkozását a testvéreken, a „koldusokon", a zselléreken, az egy-két holddal gazdákon, a földműves-munkásosztályon, a tanyai tudatlanságon, tüdővészen, a városi munkásosztály proletárgondjain. Ez a részvét csak magyar részvét lehet, magyar szívből ered, távol minden doktrínától s eltanulható társadalomszervezési törekvéstől. Mint ilyen, érzelmi dolog, s innen a gyakori túlzások, minő pl. a „hárommillió koldus" mint a szentimentális könyvcím, innen a folytonos érzelmi túlfűtöttség, a soha nem lankadó pátosz, mely gyakran álpátoszba megy át, innen a „márciusi ifjúsággal" való párhuzam, melyet szívesen alkalmaznak önmagukra, bár józanabb meggondolással

[9] Uo.

[10] „Gondolataikat gyakran oly nehézkesen adják elő, hogy a Kölcseytől kifogásolt Berzsenyi-kifejezés: »torlatok alpesi«, jut eszünkbe olvasásukkor, tartalmilag pedig alig lépnek ki azon fogalmi körből, melyet Szabó Dezsőnek az utóbbi tíz évben írt munkái nyújtanak. Míg azonban Szabó Dezső igen nagy olvasottsággal bír, s ez akkor is meglátszik munkáján, mikor egyszerűen Magyar- és Székelyföldre alkalmazott Victor Hugó-i romantikát kever össze szintén francia naturalizmussal, addig e fiatalok, kik tanítványaiknak nevezik magukat, tipikus unius libri emberek, korlátolt olvasmánnyal és korlátolt horizonttal." Uo. 210–211.

[11] Uo. 211. Teleki Pál nézeteiről lásd Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest: Osiris, 2009. 172–184.

maguk is rájönnek, hogy a márciusi ifjúság valóságos társadalmi teljesítményével nem sokra mehetnénk a küzdelemben, mely *nem vérrel, nem forradalommal, hanem a „konzervatív reform" organikus* átalakulásával, tehát esztendők megfeszített tanulmányaival és társadalmi munkájával kell hogy lefolyjon és célt érjen.[12]

A *Magyar Szemlé*ben Szekfű Gyula rendszeresen szemlézteti az értelmiségi ifjúsági mozgalmak kiadványait, és újólag bírálja a „szélsőségeket": a turáni-szláv parasztállam eszméjét, a marxizáló felhangokat, a nyugatellenességet stb.

Bethlen István miniszterelnök bukását követően (Bethlen a *Magyar Szemle* szerkesztő bizottságának elnöke volt) – ha lehet – még határozottabban az értelmiségi ifjúsági mozgalmak felé fordul.[13] Ortutay Gyula közléséből tudjuk, hogy 1932 nyarán az esztergomi katolikus nyári egyetemen személyesen kérte fel az akkori harmadéves egyetemi hallgatót, írjon cikket a Művészeti Kollégium munkásságáról.[14] Közli Ortutay néprajzi publikációit is, teret kap a *Szemle* lapjain Tolnai Gábor, s egyidejűleg Szekfű megnyitja a folyóiratot a *Fiatal Magyarság* ifjú szociológusai előtt: közölte Kovács Imre, Boldizsár Iván, Szabó Zoltán írásait, publikációs lehetőséget biztosított Kerék Mihálynak, Matolcsy Mátyásnak s az agrárius tábor más exponenseinek, a falukutató Eötvös-kollégistáknak.[15]

[12] Szekfű Gyula: A magyar ifjúság társadalomszemlélete, 212–213. Tanulmánya e részében egyébként Szekfű külön is méltánylóan szól a szegedi Bethlen Gábor-Kör munkásságáról.

[13] A *Magyar Szemle Társaság* lapjaként megjelenő folyóirat szerkesztő bizottságának elnöke Bethlen István gróf volt. A Társaság választmányának is ő volt az elnöke. Alelnök Ravasz László. A választmány tagjai: 1934-ben Chorin Ferenc, Eckhardt Sándor, Ernszt Sándor, Hóman Bálint, Imrédy Béla, Kornfeld Móric báró, Kornis Gyula, Osvald István, Puky Endre, Szász Zsombor, Szekfű Gyula, Walkó Lajos, Weis István. Bethlen István így jellemzi Szekfűvel való együttműködését: „A vele való együttműködés nem volt nehéz feladat, hiszen az én részemről ez a munka abban merült ki, hogy időről időre megbeszéltük a főbb elvi szempontokat, amelyek az előtérben álló közéleti kérdések tárgyalásánál eldöntendők voltak, és ha néha szükségesnek látszott, gondoskodtunk arról, hogy egyes fontosabb közéleti kérdések a közvélemény tájékoztatása és irányítása végett diskusszió tárgyává tétessenek és napirenden tartassanak." *Szekfű Gyula a történetíró és nemzetnevelő*, 1943. 3. A gyakorlatban ez az együttműködés korántsem volt ilyen felhőtlen. Példaként utalunk Somssich László grófnak, az OMGE elnökének Bethlen István grófhoz intézett 1931. június 3-i levelére, amelynek apropójául Weis István *Magyar falu* című könyve szolgált. *Bethlen István titkos iratai*. (Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta Szinai Miklós és Szűcs László). Budapest: Kossuth, 1972. (408–409). Bethlen az indulatos hangú, inszinuáló kijelentésektől sem mentes levelet a következő irat kíséretében küldte el Szekfű Gyulának: „Tisztelt Barátom! Gróf Somssich László folyó hó 5-i kelettel a másolat szerint idemellékelt, hozzám intézett levelében rosszalló kritika tárgyává teszi Weis István népjóléti minisztériumi tanácsosnak »*A magyar falu*« címmel a »Magyar Szemle« kiadmányaképpen megjelent könyvecskéjét. Miután ezeket a velem közölt kifogásokat magam is osztom, szíves gondoskodásodat kérem, hogy a jövőre nézve nagyobb körültekintéssel méltóztassatok vigyázni arra, hogy mit adtok ki a »Magyar szemle« cégjelzéssel. Szívélyes üdvözlettel tisztelő híved." *Bethlen István titkos iratai*, 409.

[14] Erdei Ferenc és a Szegedi Fiatalok. Interjú Ortutay Gyulával. (A szerző birtokában.)

[15] A *Magyar Szemle* fontos írásai: Matolcsy Mátyás: A mesterséges öntözés (1934. XXI. k. 133–142.) Szabó Zoltán: *A fiatalság társadalomkutató munkája* (1934. XXI. k. 231–240.), Tolnai Gábor: *A vidéki irodalom kérdése* (1934. XXII. k. 74–81.), Boldizsár Iván: *A boberhausi vita a Dunavölgyről* (1934. XXII. k.

1934-ben Szekfű a *Három nemzedék* új kiadásához fejezettömböt csatolt, amelyben újólag, a korábbinál részletesebben vázolja fel az új nemzedékek „beilleszkedési nehézségeivel" kapcsolatos feszültséggócokat.[16] Érvelése rendkívül hajlékony. A válság tanulságaival számot vetve kritikai megállapításai számos ponton az értelmiségi ifjúsági mozgalmak szóvivőinek szempontjaival rokonulnak.

> Trianon óta társadalmi életünk, gondolkodásában és annak hordozóiban, az emberekben, erősen elmechanizálódott, formalisztikussá lett, s elutasítva magától (rosszul felfogott önfenntartási ösztönből) a más árnyalatú evolúciót, a másszínezetű fiatalságot: kapui előtt kielégítetlen fiatal tömegeket halmozott fel, melyek egyelőre csak körülzárják, de ha az evolúció meg nem indul, meg is ostromolják a „boldog" bennlévőket. Ez az igazi oka annak, hogy a fiatalság, melynek örülni kellene, ma szinte veszedelemnek számít, s ez az oka annak is, hogy tüneti kezeléssel, rosszul fizetett díjnoki kinevezésekkel megoldani nem lehet a kérdést.[17]

Az ellenforradalmi rendszer általa legfontosabbnak ítélt feszültséggócait számba véve – felismerve a kérdés jelentőségét –, a földkérdéssel, a felekezeti kérdéssel, a zsidóság és a kapitalizmus, valamint a leszakadt magyarság problémakörével egy sorban elemzi az ún. nemzedéki kérdést. Az ókonzervatívok és a szélsőjobboldal exponensei – más-más meggondolásból ugyan – de azonnal kommunistának nevezték az útkereső fiatalokat. Szekfű ellenkezőleg, arra törekszik, hogy jelentkezésükkel a keresztény nemzeti eszme megújulási lehetőségét dokumentálja. Megnyerésük ára: feladni mindent, ami védhetetlen, s elfogadni azt, ami a rendszer alapjainak veszélyeztetése nélkül elfogadható.

Az értelmiségi ifjúsági mozgalmak véleményirányító csoportosulásait jellemezve két korcsoportot különböztet meg: a „harmincéveseket", akik az ellenforradalom viharos óráiban ültek az egyetem padjain, s a „húszéveseket", akiknek pályakezdése a konszolidáció, a világgazdasági válság éveire esik.

Vélekedése szerint az ún. harmincévesekre – a Bartha Miklós Társaság első vezérkarára, a Széchenyi Szövetség funkcionáriusaira, a Czettler Jenő köré tömörülő faluszeminaristákra – Ady és Szabó Dezső eszméi hatottak erőteljesebben.

362–366.), Kovács Imre: Falumunka a Pro Christo Diákházban (1935. XXIII. k. 61–69.), Kerék Mihály: *Az egyke* (1935. XXIII. k. 237–238.), Ortutay Gyula: *Népmesegyűjtés közben* (1935. XXIII. k. 364–373.), Kerék Mihály: *A nagybirtok sorsa Németországban* (1935. XXIV. k. 37–47.), Kosáry Domokos: *Ifjúság és nép közeledése* I. Művelődési szociográfia. – Jelentés a falumunka egy ágáról (1935. XXV. k. 34–45.), Kerék Mihály: *Két alföldi munkáscsalád napi élete* (1936. XXVII. k. 27–37.) Kovács Imre: *A kaszáskereszt mozgalom* (1936. XXVII. k. 324–329.) Boldizsár Iván: *Mellékfoglalkozásos telepítés* (1936. XXVI. k. 323–332.).

[16] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 445.

[17] Uo.

> A harmadik nemzedék hivatalos nemzetfogalmát először Ady törte meg, ő hozta fel a tudat alól a népi összefüggéseket, azt, hogy az igazi nemzeti élet nem a parlamentben és a hivatalban, hanem lenn a népben és az egyes magyar lelkében megy végbe. [...] Azután jött Szabó Dezső, aki a népi összefüggéseket visszavetítette a faji misztikumba, de egyúttal megpróbálta, hogy köréjük jegecesítsen egy egész önelvű társadalmi és kulturális rendszert. Személy szerint a szélső individualizmus képviselője, ő telítette meg a fiatalok fejét a nemzeti kollektivitás fogalmával. Tőle kapták a beteg magyar társadalom, a harmadik nemzedék, a forradalmak és az ellenforradalom bátor és tiszteletlen kritikáját, s Szabó Dezső is ő előttük, az ő kedvükért meztelenítette le a tekintélyeket (köztük nemegyszer igazi, nagy értékeket is), és nyelte be csupasz testüket hatalmas retorikájának görgetegébe.[18]

A „húszévesek arculata" – Szekfű e kortárscsoport elitjéhez sorolja a Szegedi Fiatalok, a Fiatal Magyarság mozgalom exponenseit és néhány mélyebb műveltségű harmincévest – harmonikusabb, több köztük a kiművelt emberfő. Míg a „harmincévesek"-nél még a „nagy kultúra" láttán is az Szekfű benyomása, hogy műveltségük csak félműveltség, az új generáció tanultságát példaszerűnek tartja: műveltségük közelebbi kapcsolatban van a klasszikus magyar gondolkodókkal, humanisztikus szempontból pedig: az európai kultúrákra is kiterjed.[19]

Szekfű ismeri a fiatalok lázadásának indítékait s a közeget, amely e fiatalokat türelmetlenné teszi. Ezért hangsúlyozza: „Nagy tévedés volna azonban e mélyebb, bensőségesebb jelenségből arra következtetnünk, mintha ez a legifjabb korosztály engedelmesen elfogadná az idősebb neobarokk világát. Ellenkezőleg: amíg a harmincévesek csak egyes, bár igen lényeges pontokon dolgozták ki a momentumokat, melyek őket az idősebbektől elválasztják, *addig a húszévesek egész legyezőjét teregetik ki az új önálló ideáknak, melyek homlokegyenesen ellenkeznek az idősekéivel, és végső végrehajtásukban az egész uralkodó szellemiség megváltoztatását jelentik.*"[20]

A húszévesek „forradalmi hevülettel" képviselt programtörekvéseit oly módon összegzi Szekfű, hogy azok egyaránt finoman elhatárolhatók az általa neobarokként jellemzett világ „szokásaitól" és a „harmincévesek" „romantikus" törekvéseitől. Ezek közül a legfontosabbak Szekfű értelmezésében:

> ...mindennemű vallási összeütközés, hitvita mellőzése, népies gondolat ápolása, egy lépéssel közelebb jutva a magyar röghöz, mint a harmincévesek: a falura, tanyára kijárás felújítása (amit korábbi korosztályok elejtettek), a harmincévesek rideg „tanyai szociológiájából" a néppel való teljes együttérzés kialakítása, ami legjobban eddig a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumá*nak sikerült; a magyar parasztsággal és munkássággal való szolidaritás felismerése és ápolása, s ennek következtében magyar demokratikus gondolkodás, a neobarokk osztályöntudatnak és tekintélytiszteletnek elutasítása... a harmincévesek parasztromantikájának elutasítása: a húszévesek igazi *európai*, nem pedig turáni-szláv kultúrát kívánnak látni Magyarországon, mely a nép számára népi, az intelligencia számára *polgári*, *városi*, Budapesten nagyvárosi, de magyar legyen; magyar kultúrának egész mást tartanak, mint az öregek, úgymint zenében Bartók és Kodály hívei, megvetik a „dalköltészetet" és a cigányzenét, mint amely az öregek szerint az igazi magyar zene kifejezése: modernek a festészetben és szobrászatban: Szőnyi, Aba-Novák, Pátzay hívei, mulatnak és bosszankodnak az öregek terrorján, mellyel a müncheni iskolák magyar utánzatait akarják gyökeres magyar művészetként kijátszani, és a magyar néppel belső kapcsolatba jutott modern művészeket hazafiatlanoknak szidalmazzák; a modern építészet híve, végképp elfordulva a történeti stílusutánzástól, és természetesen Ady és Szabó Dezső hatása alatt állnak, de ez már inkább elkeveredik bennük sok más, magyar és idegen kultúrhatással...[21] (Kiemelések – H. T.)

[18] Uo. 451.

[19] Uo.

[20] Uo. 452–453.

Szekfű nemcsak a fiatalok legfontosabb ténymegállapító kijelentéseit emelte be saját gondolatrendszerébe, de úgy tetszhetett, arra is készséget mutat, hogy elismerje: az ún. neobarokk szellemiség megakadályozza az egyébként elodázhatatlan reformok keresztülvitelét. Az új utakat kereső radikális fiatalokra – a visszaemlékezések tanúsága szerint – különösen az gyakorolt mély hatást, hogy Szekfű a „megújulás" mellőzhetetlen feltételeként szólt a földkérdés megoldásáról.[22]

Szekfű patronáló tevékenysége sokirányú volt. Nemcsak cikkeik gondozását vállalta, első nagyobb lélegzetű írásaiknak saját előszavával adott értékfedezetet. S követeléseik mellé is odaállt. A szélsőjobbtól akkor még távol álló Matolcsy Mátyás *Az új földreform munkaterve* című kismonográfiája elé is ő írta a bevezető sorokat: „Matolcsy Mátyás fiatal barátom könyvéhez – írja 1934. szeptember havában – szívesen írom e néhány szót, bár tudatában vagyok annak, hogy gazdaságtudományi ismeretek híján nálamnál mint laikusnál volnának alkalmasabb igazi szakemberek az előszó készítésére. A könyvnek, mint szakmunkának, meglesz a jelentősége, de én azt hiszem, ezen túl is, általánosabb kulturális és nemzeti szempontból is nagy a fontossága."[23]

A méltató sorok ez esetben is kiegészülnek Szekfű finom distinkcióival, s figyelme arra is kiterjed, hogy javaslataikat szalonképessé tegye, hozzácsiszolja az uralkodó értékrendhez, s jelezze: a *reform*konzervativizmus megújulása esetén

[21] Uo. 453.

[22] Kovács Imre: Szekfű Gyula és a nép. In: *Szekfű Gyula a történetíró és a nemzetnevelő 60. születésnapjára.* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1943. 73.

[23] Szekfű Gyula: Előszó az első kiadáshoz. In: Matolcsy Mátyás: *Az új földreform munkaterve.* Világkönyvtár. Budapest: Révai, 1934. 1.

e fiatalok hű társaivá válhatnak a *Magyar Szemle* körül tömörült idősebb értelmiségi autoritásoknak.

> Kívánnunk kell, hogy társadalmunk végre tanuljon a múltból, és komolyan lásson hozzá a végleges rendezéshez. Matolcsy javaslatai távol állanak a forradalmiságtól vagy bármiféle radikalizmustól: lassú, negyedszázadra terjedő átalakítás vonalait rajzolják meg, melynek során, ha egyszer megkezdődik a munka, az egyes részletek bizonyára tisztázódni fognak, így az egyházi birtok kérdése, melyről maga is megemlíti, hogy vallásos-kulturális jelentősége miatt más természetű, mint az egyesek eltartására szánt birtok, s ezért – nézetem szerint – más kezelést is kíván. A lényeges az, hogy e könyv adatai és helyzetrajzai előtt ne hunyja be szemét többé társadalmunk – ez nemcsak a szegény nép és a jövő érdeke, hanem az egész magyarságé és benne a birtokosoké is.[24]

Szekfű megújulási készsége, a neobarokk szellemiség rendkívül invenciózus bírálata, az értelmiségi ifjúság egyes képviselőiben megerősítette azt a meggyőződést, hogy a szellemtörténeti módszer alkalmas a társadalmi állapotok átfogó értelmezésére, bírálatára; hogy a megújult Szekfű Gyulával – e célkitűzések megvalósításában – megértő társként, szellemi vezetőként számolhatnak. Ortutay például *A magyar falukutatás útjai* című, 1935-ös keltezésű tanulmányában a magyar parasztság sorsáról felelősséggel és emberi átéléssel foglalkozó szakmunkák sorában első helyen említi Szekfű *A három nemzedék és ami utána következik* című monográfiáját, „mely megrendítő és igaz távlatokba állítja parasztságunk mai, történeti és egzisztenciális helyzetét".[25] *A magyar népismeret* című kismonográfiában Szekfűt Bartókkal és Kodállyal egy sorba emeli.

> Az, aki parasztságunk lényeges kérdései, létének értelme felé fordítja tekintetét, három életművet láthat maga előtt mint irányítót: Bartók, Kodály és Szekfű Gyula munkásságát... Bartók és Kodály munkája példa arra: hogyan lehet a paraszti kultúra egyik részjelenségét értelmezni az egésznek szükségszerű szem előtt tartásával... A magyar parasztság egészének történeti sorsa, létének, kultúrájának és társadalmának kialakulása Szekfű Gyula történetkoncepciójában helyeződik el először a történeti igazság erejével. A *Magyar történet* vonatkozó kötetei, a *Három nemzedék* megrendítő és igaz távlatokba állítja parasztságunk mai, történeti és egzisztenciális helyzetét. A helyes népismeret történeti alapjait itt találhatjuk. Hármójuk munkája nélkül parasztságunk lényeges kérdéseit illetően szinte a kezdeteknél tartanánk.[26]

[24] Uo. 3.
[25] Ortutay Gyula: A magyar falukutatás új útjai. *Vigilia*, 1935. 113.
[26] Ortutay Gyula: *Magyar népismeret*. Magyar Szemle Társaság kiskönyvtára, 9. 29–30.

Szekfű Gyula az uralkodó osztály azon frakcióihoz állt közelebb, amelyek a kapitalizmus konszolidációjában, a polgárosodás végigvitelében voltak érdekelve, s amelyek a finánctőkével való egyezkedés kül- és belpolitikai konzekvenciáit is vállalták. Chorin Ferenc és Kornfeld Móric báró jelenléte a *Magyar Szemle* szerkesztő bizottságában ebben az összefüggésben jelképesnek tekinthető, mint ahogy a későbbiekben ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy Szekfű az uralkodó körök angolszász irányultságú, németellenes csoportjainak bizalmi emberévé, szószólójává vált. Ennyiben Szekfű álláspontja valóban elhatárolható az „antiliberális újkonzervativizmus" új hullámától s annak irányt adó személyiségétől: Teleki Páltól.[27] De *csak* ennyiben. Mert az antiliberális újkonzervativizmus elméletalkotóinak nézetei, akárcsak Telekié, számos ponton egybecsengtek Szekfű felfogásával: Weis István, s részben Kovrig Béla antiliberalizmusa Szekfű fundamentális művén, a *Három nemzedék*en alapult, nézeteiknek – legalábbis kezdetben – a *Magyar Szemle* biztosított fórumot. Az is tény továbbá, hogy Szekfű szenvedélyesen bírálta a totalitáriánus államszervezet megteremtésére irányuló törekvéseket, a fajelmélet hazai exponenseit, s hogy e kérdés kapcsán a népi írók mozgalmának egyes képviselőivel is szembefordult. Az is tény, hogy elutasította a népkultúra népies felfogását, s ragaszkodott a hivatásos értelmiség társadalmi elkülönüléséhez. Világlátásának ezeket az elemeit Lackó Miklós elemzi árnyaltan. Azon megállapítását azonban, hogy Szekfű a harmincas évek derekán „újra harcos ellenfelévé vált és maradt a megerősödött népi mozgalomnak", túl sommásnak érezzük.[28] Ortutay tehát megalapozottan jellemzi Szekfűt a „helyes népismeret" megalapozójaként, a „népi mozgalom" barátjaként üdvözli. Kovács Imre[29] pedig így jellemzi 1943-ban:

> Amikor a magyar ifjúság egy része a parasztromantika bűvöletének hatása alatt a paraszti állapot konzerválásával akarta egy Duna völgyi államszövetség alapjait megvetni, ő tiltakozott e történelmi öngyilkosság ellen, mert világosan látta, hogy a magyar parasztság, s nyugodtan mondható, az egész kelet-közép-európai parasztság számára csak úgy van jövő, ha ki tud emelkedni elavult kereteiből, ha ki tud lépni csődbe jutott életformájából. Szekfű abba a nagy történelmi perspektívába állította e kérdést, melyet fentebb vázlatosan megadtunk, s jól tudta, hogy a magyar parasztságot nem szabad visszafelé fordítani: a magyar parasztság csak előre mehet azon az úton, mely tényleges felszabadulásához, a polgárosodáshoz, új életformához vezet. Éppen ezért örömmel üdvözölte a falukutatást is, s helyt adott a *Magyar Szemlé*ben mindazoknak a fiatal íróknak, akik hozzá vitték a faluval, a parasztsággal foglalkozó tanulmányai-

[27] Lackó Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években című tanulmányában az uralkodó irányzatokon belül megkülönbözteti az antiliberális újkonzervativizmust és az autokratikus konzervativizmust. Lásd Lackó Miklós: *Válságok és választások*, 330–347.
[28] Lackó Miklós: *Válságok és választások*, 343.
[29] Kovács Imre, Boldizsár Iván és Szabó Zoltán voltak a Cserépfalvi Imre gondozásában 1936-tól megjelenő sorozat szerkesztői. Kovács Imre: *Néma forradalom*, Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*, Boldizsár Iván: *Tiborc panaszai* és Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság* című művei jelentek meg e sorozat keretében.

kat. Szekfű Gyula tette lehetővé, hogy a *Magyar Szemlé*ben hosszú éveken át, mind a mai napig a magyar parasztság sorsát érintő összes kérdések megtárgyaltassanak.[30]

Szekfű Gyula egyébként az általa patronált fiatalok egzisztenciális kérdéseivel is törődött: Tolnai Gábort és az akkor még Kozma Miklósnál házi tanítóskodó Ortutay Gyulát a Széchényi Könyvtárban segítette álláshoz, s jóllehet ez kezdetben ingyenes gyakornoki státust jelentett, az állástalan diplomások reménytelen helyzetét ismerve, a biztos egzisztencia reménye is sokat ígérő megoldásnak tetszhetett.[31]

A diák- és értelmiségi mozgalmak történetében kiemelkedő – mint korábban említettük – Teleki Pál szerepe is. Teleki Horthy és Bethlen legszűkebb baráti köréhez tartozott, a kurzus egyik első miniszterelnöke. Széles látókörű, sokoldalú személyiség: földrajztudós, tudománypolitikus és tudományszervező. 1924-ben ő kezdeményezi a szociográfia intézményesítését, „a hazánk és a környező államok állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és kulturális életének megvilágítására" alkalmas adatok módszeres gyűjtését.[32] Támogatja a Pázmány

[30] Kovács Imre: Szekfű Gyula és a nép, 73–74.

[31] Szekfű Gyula viszonyát az értelmiségi ifjúsági mozgalmakhoz, indítékait és emberi portréját a vele készített interjúban 1977 őszén így jellemzi Kovács Imre: „Nem vitás, hogy ebben a lépésben vezette őket valami olyasféle elképzelés, hogy talán tényleg levezetik a feszültséget. [...] Szekfű ebben sokkal tudatosabb volt, mint Teleki. Szekfűt én nagyon szerettem. Egyszer legnagyobb meglepetésemre a Diákok házában szól a telefon – csak egy telefon van a portásfülkében vagy az irodában, onnan szokott fölkiabálni az öreg portás, hogy ezt vagy azt hívják –, hívtak telefonhoz: Szekfű Gyula. Azt mondja, olvasta az én dolgaimat [...], hogy ő szeretne velem beszélni, hogy én akarok-e a Magyar Szemlének írni? Elmentem hozzá. A Vilmos császár úton volt a szerkesztőség. Nagyon elegáns, süppedő szőnyegek, jó atmoszféra. [...] Azt mondta nekem: miről írnál, mi az, ami a fejedben van? Mondom a gazdasági cselédek, az uradalmi cselédek helyzetéről. Azt mondta, jó, rendben van. Akkor én megírtam a tanulmányomat a gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyairól. Átadtam Szekfűnek. Ő azt mondta, hogy nézd, néhány szakértő ezt majd mg fogja nézni. Mondom, rendben van. Az egyik szakértő volt a Kornfeld Mór, aki maga is, ugye, nagybérlő és a Weiss Manfréd érdekeltség kulturális megbízottja, a másik a Pázmány Péter Egyetem tanára, Farkasnak hívták. [...] Egy évig állt a kézirat különböző íróasztalokon, véleményekkel. Végül azt mondja nekem Szekfű: te olyan biztos vagy ebben, hogy amit írtál, az így van, helyes stb. stb.? Mondom, igen. Cáfolják meg, de adatszerűen, tényszerűen az én állításaimat. [...] Akkor azt mondja nekem a Szekfű, hogy rendben, leközlöm... Élére állította a kérdést. Így jelenhetett meg az én tanulmányom. [...] [Szekfűnek] volt egy asztaltársasága a Parlament kávéházban, minden pénteken. Nagyon vegyes társaság gyűlt össze. Az egyetemről Mátrai László, a filozófus, ott volt Kosáry, Benda, s ő meghívott engem oda. [...] Később jártam Szekfűvel a Keresztes-Fischerhez, hogy lebukott kommunistákat kiszabadítsunk a Margit körútról. [...] Szekfű számomra egy nagy emberi kérdés és rejtély, de ott 1933 és 34 körül, azt hiszem, ott történt nála a váltás. [...] Németh László azt mondta Szekfűről, hogy kitűnően ért a fiatal tehetségek gerincének fájdalommentes elroppantásához. Én nem éreztem, hogy Szekfű el akarta volna roppantani az én derekamat, és ehhez fájdalommentes módszerei voltak. Én az ellenkezőjét éreztem: Szekfű legalább annyira hatott rám, mint amennyire én hatottam Szekfűre..." Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi, politikai mozgalmakról.* Budapest: Corvina, 2005. 186.

[32] Matolay Géza dr: *Gróf Teleki Pál élete és munkássága*. Budapest: Halász Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, é. n. [1941] 37. Lásd továbbá Ablonczy Balázs idézett tanulmányát: *Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa*.

Péter Tudományegyetem Közgazdaságtudományi karán tevékenykedő *Falukutató Intézet*et, felkarolja Steinecker Ferenc és Bodor Antal kezdeményezésére a *Magyar Társaság Falukutató Intézet*-ében és később a *Széchenyi Szövetség*ben kibontakozó falukutató törekvéseket. Teleki pártfogolta Györffy István néprajzi kutatásait, az öregcserkészek falujáró mozgalmát, Kovács Imréék kemsei falumonográfiája a 312-es *Erő* öregcserkész-csapat égisze alatt született, a *Fiatal Magyarság* mozgalma a piarista gimnázium öregcserkész-csapatából rajzott ki. Teleki cserkészbajtársai között a markánsan jobboldali orientációjú Faragó Jenő, a kisbarnaki Farkas Ferenc mellett ott találjuk a keresztény-humanista Sík Sándort, aki 1929-ben Szabó Zoltán, Boldizsár Iván tanára és cserkészvezető a budapesti piarista gimnáziumban, 1932-től pedig – a szegedi egyetem újonnan kinevezett irodalmi tanáraként – Radnóti Miklósnak nyújt védelmet, s patronálója a Művészeti Kollégium irodalmi vitáinak.[33]

Teleki Pál a hazai táj- és népkutatás, a hungarológia eszmei megalapozásában is kulcsszerepet játszott. A földrajztudományok – felfogása szerint – a föld és az ember együttélését hagyományosan az interregionális viszonylatokban kutatták, s ily módon figyelmen kívül hagyták azokat a rendkívül finom kapcsolatokat, amelyek egy adott nép, egy bizonyos nemzet és egy adott tér, egy bizonyos táj között fennállnak.[34] A kor követelménye: nem általános antropocentrikus nézőpontból kell hozzányúlni a problémákhoz, hanem „hungarocentrikus" szempontot kell választani. Más szóval „az ember és a nép fogalma helyébe a nemzet fogalmát, a Föld fogalma helyébe a haza fogalmát kell beillesztenünk".[35] A föld és a nép az állam összetevői. A haza és a nemzet, a magyar föld és a magyar nép Magyarország összetevői, ami már nemcsak egy bizonyos térfogalom, hanem tér és ember szimbiózisából összetett fogalom.

A jelen nézőpontjából tekintve világos: Teleki integratív szándékkal, a szellemi befolyásolás és vezérlés érdekében támogatta az értelmiségi ifjúság útkereső kísérleteit. Nála a legegyértelműbb a törekvés: a szociális kérdést etnikai kérdésként értelmezni, a falukutatást a tárgyi néprajz, a folklór, a hagyomány és szokásgyűjtés irányába orientálni; a helytörténeti kutatásokat a területi revízió szolgálatába állítani.

A *Fiatal Magyarság* korabeli évfolyamai egyébként világosan tükrözik a folyóirat köré tömörült fiatalok indulatos útkeresését, szociális érzékenységét, a lapot

[33] Ortutay Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. Budapest, 1973. 299.

[34] Gr. Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, 1917. Uő: *Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1934. Uő: *Földrajz és néprajz*. A Magyar Néprajzi Társaság Propaganda Bizottságának kiadványa. 1. Teleki Pál és a magyarságtudomány kapcsolatáról. Fodor Ferenc: *gr. Teleki Pál*. Budapest 1941. Kovrig Béla: *gr. Teleki Pál. Magyar politikai gondolatok*. Budapest: Nemzeti Könyvtár 1941.; Gunda Béla: *Gr. Teleki Pál 1879–1941*. Budapest, *Etnographia*. Népélet, 1942. 2. sz. 3.

[35] Ismerteti Fodor Ferenc: Magyar föld- és népismeret. *Magyar Szemle*, 1934. XXI. k. 226.

közvetetten irányító Teleki Pál és Sík Sándor pedagógiai tudatosságát.[36] Gondosan kijelölt és rugalmasan értelmezett határokon belül maximális mozgásteret biztosítottak a szociális nyomor tényeitől őszintén megrendült fiataloknak. Bátorítják törekvésüket, hogy országos mozgalommá terebélyesítsék a falu módszeres vizsgálatát. E mozgalom programja: „megvizsgálni a beteget, az országot, megállapítani az ország minden egyes részének szociális bajait. Az első cél: megcsinálni Magyarország szociográfiáját, fölvázolni a magyar szociális állapotokat föltüntető térképet.[37]

Szabó Zoltánék kérdőíves technikákat alkalmazva táj- és gazdasági egységenként kívánták sorra venni az ország egyes vidékeit, elsőnek a Dunántúlt.[38] Nem minden faluról s nem a falu minden emberéről terveztek „látleletet" készíteni, csak a tipikus, „tehát a falu jellemző szociális állapotú családjaival akartak foglalkozni".[39] Elgondolásaik szerint ezzel a kérdőíves vizsgálattal zárult volna a kutatás első szakasza. A második szakaszban a részleteredményeket és a Szociográfiai Intézet adatlapjait felhasználva szakembergárda összesítette volna az egyes tájegységek anyagát. E célból jelentették meg a *Fiatal Magyarság* szociográfiai különszámát, amelyet módszertani útmutatóként is hasznosítani kívántak.[40] A Szegedi Fiatalokkal is állandósult kapcsolatuk; hárman: Buday György, Ortutay Gyula, Reitzer Béla a szociográfiai különszámban képviselik a Művészeti Kollégiumot.[41]

1934 tavaszán Szabó Zoltánék, tartva magukat az *Eszmék és elszánások* című programdokumentumban lefektetett elvekhez, „balra" és „jobbra" egyaránt kijelölték a mozgáshatárokat. A program egyformán óvott a turanizmustól és a „nemzetköziség lidércétől", az egyoldalú vallási elfogultságtól és a materializmustól, a tulajdon „korlátlan tiszteletétől" és a marxista szocializmustól. „A szocializmusnak a kapitalizmus bűneire vonatkozó kritikai része óriási százalékban kétségbevonhatatlan tényeken alapszik [...], de nem lehetünk szocialisták, marxisták,

[36] A *Fiatal Magyarság* programadó első füzete Eszmék és elszánások címmel 1930 júniusában jelent meg. Szerzői: Aradi Zsolt, Batiz Dénes, Buczkó Emil, Éri Emil, Faragó Ede, Fodor Ferenc, Gacs János, Major Dezső, Molnár Frigyes, Oláh György, Sík Sándor, Szőke Imre, Teleki Pál, Vidovszki Kálmán, Zsombory Gyula. A folyóirat 1931 márciusától havonta jelent meg, Teleki Pál és Sík Sándor több cikkét közölték a folyóiratban.

[37] Szabó Zoltán: A fiatalság társadalomkutató munkája. *Magyar Szemle*, 1934. XXI. k. 237.

[38] Boldizsár Iván: *Lebegők*. Budapest: Magvető, 1989. 331.

[39] Szabó Zoltán: A fiatalság társadalomkutató munkája, 237–238.

[40] *Fiatal Magyarság*, 1934. november. Fontosabb írások: Boldizsár Iván: Széchenyi nevével; Szabó Zoltán: Társadalomkutatás; Bruck György: Forradalmárok-e a szociográfusok? Fodor Ferenc: Földrajz és szociográfia; Ortutay Gyula: Néprajz és szociográfia; Buday György: A művész és szociográfia; Déman Pál: Építészet és szociográfia; Degré Alajos: A szociográfia a jogász munkájában; Bonkáló Sándor: Orvostudomány és szociográfia; Reitzer Béla: A szociográfia módszertani problémája; Somogyi László: A magyar szociográfia a Felvidéken; Haáz Ferenc: A magyar szociográfia Erdélyben; A. Golopentia: A falukutatás Romániában.

[41] *Fiatal Magyarság*, 1934. november 174–176, 181–183.

kommunisták sem. Osztályharc – erőszak, egy osztálynak, tehát részletérdeknek a harca, amely az egész rovására akar érvényesülni. [...] A szocializmus társadalmi diagnózisa, kritikai része nagy részben helyes, az orvosság, amelyet ajánl, rosszabb a betegségnél."[42]

Szabó Zoltán lényegében ebben a szellemben összegezte idézett cikkében a szociográfiai adatgyűjtés alapvető célkitűzését: „A szociográfiai felvételnek nem célja egy önmagáért való anyaggyűjtés, egy puszta, senki által el nem olvasott statisztika, hanem igenis célja az egyes néprétegek egymással való megismertetése és bemutatása annak, hogy a politikai szocializmussal szemben egy társadalmi szociálpolitikával milyen bajokon kell legsürgősebben segíteni".[43]

Más orgánumokban Erdei Ferenc számára is adott volt a lehetőség, hogy nyilvánosság elé lépjen. Mikor Ortutay Gyula 1934 őszén közleményt kért tőle az akkor induló *Magyarságtudomány* című folyóiratba, nem zárkózott el a tanulmány megírása elől.[44]

Erdei azonban e csoportosulásokban kezdettől fogva idegennek érezte magát: a cserkészromantikát öncélú játéknak tartotta, a „parasztra csodálkozás" bántotta, a karitászt megalázónak érezte. Tartózkodását azonban nemcsak érzelmi okok motiválták; a szellemtudományi nézőpont bírálata a Szegedi Fiatalok műhelyvitáiban világlátása lényegéből következett: Szekfű egész munkásságát *elvi* meggondolásból utasította el.

Könyvtárában megőrződött Szekfű *Három nemzedék*ének 1934-es kiadása. Jegyzeteiből, a könyv margóján található tömör replikákból, s későbbi leveleiből egyaránt kitetszik: Szekfűt a Habsburg-történetírás megigéző, s ezért kétszeresen veszélyes utóvédharcosának tekintette. Nem osztotta álláspontját sem a liberalizmus, sem Kossuth értékelésében; Tisza István portréját stilizáltnak tartotta, Ady-képe megbotránkoztatta. A nyugat-európai polgári fejlődés szervességén, illetve a polgári átalakulás hazai megkésettségén meditálva írja külföldi tanulmányútjáról Bibó Istvánnak, 1935. december 24-én: „Újra meg újra lelkesedve gondoltam arra, hogyha Kossuth és Eötvös megcsinálhatták volna a liberális-köznemesi forradalmat, ma de másképp élnénk. – S nekem beszélhet Szekfű, mikor nekünk az kellett volna. S ami rettenetes »liberális« azután jött, akkor se tudtam volna, s ma se tudok mást tenni, mint tiltakozni ellene. S ezt tette városom is ötven éven keresztül, s ezért tartotta Ady Justhot mindenki ellenére az egyetlen politikusnak."[45] Erdei eredendően baloldali világlátásának – mint említettük – sajátos színezetet adott az a kuruc-protestáns szellemiség, amelyet családi örökségként kapott. Az erdélyi XVI. századi magyar irodalom, a felvilágo-

[42] Eszmék és elszánások i. m. III. Egyetemes magyarság.

[43] Szabó Zoltán: A fiatalság társadalomkutató munkája, 237.

[44] Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* 1935/1. 137–147.

[45] Levezés köz- és magánügyben, 47.

sodás, a reformkor nagyjai s mindenekelőtt Kossuth és később Ady ezért álltak hozzá különösen közel.

Erdei tehát a Szekfű felkínálta utat zsákutcának tartotta. „Emlékszem, hogy mindezekben az időkben – olvashatjuk Bibó István visszaemlékezésében – a bölcsészetnek a Szekfűvel szemben való indulgenciáját mi hárman (Bibó István, Reitzer Béla, Erdei Ferenc – H. T.) pl. teljes idegenkedéssel néztük. Különböző okokból, de egyikünk sem szerette Szekfűt. Erdei azért az alapjában véve reakciós magatartásáért, Reitzer Béla ugyanazért, én meg apámon keresztül ezen felül még egy erős kuruc ressentimentből."[46]

Álláspontjuk e kérdésben teljesen egybecsengett Németh László későbbi értékelésével:

> A Trianon utáni írók 1930 táján kezdik nemzedékarcukat mutatni, s a Szabó Dezső elnyomása óta itt füstölgő, össze-összeálló s szétverődő ifjúsági csoportokban csak nem akar elapadni a lélegzet. Minden idétlenségük ellenére is megvan bennük, ami a Magyar Szemle ifjakból hiányzik: a nyugtalankodó és nyugtalanító igazság. Szekfű úgy érzi, hogy e nyugtalanságot okosabb lesz a maga iskolájába fogni, mint a füle mellett elbocsátani. A leszerelésnek két módja van: elnémítani vagy a magunkévá tenni – persze: a magunk módján. Az ifjúsági mozgalom tíz év alatt eléggé megerősödött ahhoz, hogy kikerülhetetlen igazságait Szekfű a maga rendszerébe bölcsen inkorporálja. A gazdasági válság reccsenései a Bethlen-tákolmányt is kipróbálják, s Szekfű nem bánja, ha egy kicsit kijjebb húzódhat a felelősségből. Bethlen már nem miniszterelnök: ez is szabadság egy kis alibi-ellenzékiségre. A megalkuvás a földkérdésben a legkönnyebb: egy kis Bethlen helyett egy kis Qoudragesimo bulla nem is lehet Szekfű hajlama ellen [...] Így kerül be a Magyar Szemlébe a negyedik típus: az alibi ellenzék. Az 1933-i évfolyamban Kerék a magyar mezőgazdasági munkásság siralmas életszintjéről beszélhet, Matolcsy az agrármunkanélküliségről. A tételek elég mérsékeltek. A mezőgazdaságban a népesség majdnem kivétel nélkül talál munkalehetőséget, épp ezért az agrármunkanélküliség kisebb feszítő erejű, mint az ipari. A gyökeres vezetést nem is a feszültség követeli, hanem az alacsony életszínvonal. Hogy a gyökeres rendezés mi? Az ellencikkből látjuk: a telepítés: az a szűkíthető és tágítható gumicikk, amit a Gömbös-kormánnyal együtt, a Magyar Szemle kívánatosnak tart.[47]

[46] Huszár Tibor: *Bibó István*, 224.

[47] Németh László: Szekfű Gyula. Budapest: Bolyai Akadémia, 1940. A tanulmány korábbi részében jellemzett három típus: „Első a »periférikus« munkatárs; Fettich- vagy Györffy-féle kiforrt szakemberek, akik azonban még közömbösebb tárgyakban tudnak érdekeset írni... A második nembe a nagy világnézeti kollaboránsok tartoznak (Gerevich például), akik ugyanazon a Magyarországon munkálnak, mint Szekfű, de maguk is munkavezetők. [...] A harmadik csoport: az ifjúság, Szekfű neveltjei. Ezek azok, akik ismerik a gazda pillantását, s a gerincagyukba ültetett Szekfű-neuronok pontosan arra az esszére rándulnak össze, amelyre a Szemlének szüksége van. Készségük annál csodálatosabb, mert Szekfű lírájából őbennük semmi nincs."

Szekfű Gyula későbbi pályafutásának – akárcsak számos tanítványa életútjának – ismeretében Erdei, Németh idézett értékelése, egyoldalúnak tetszhet, de akkor – a harmincas évek derekán – ők a *Szemle* vonalvezetését így ítélték meg.

Egyébként, hogy mennyire valóságos kérdésként fogalmazódott meg a Művészeti Kollégium közvélekedésében Erdei lehetséges „betörése" a *Magyar Szemle* közegébe, s hogy e fórumon való jelentkezése milyen távlatokat nyithatott volna „előmenetele" szempontjából, erről Reitzer Béla 1934 őszén írt levele is tanúskodik. Erdei ez idő tájt újabb makói szociográfián dolgozott, s barátja arról kívánta meggyőzni, hogy az általa már ismert részleteket Erdei ne a Csanád megyei Könyvtár sorozatában, hanem a Művészeti Kollégium kiadványaként jelentesse meg:

> Rendkívül emelné a tudományos világban egyre növekvő presztízsünket az, hogy az első komoly és igazán tudományos szociográfia, mely már nemcsak kísérlet, hanem eredmény is, náluk, a mi tagtársunk munkájaként jelenik meg. Ami a Te szempontodat illeti, mindannyian spontán egyhangúsággal jelentettük ki azt, hogy *Magad* ellen, és ami fő a szociográfia tudományos érdekei *ellen elkövetett halálos* bűn volna ezt a munkát egy zugsorozatnak, egy vidéki stílű és vidéki publicitású társaságnak odaadni. Ami a Te taktikai szempontjaidat illeti, egyenesen jobb, ha náluk jelenik meg. Mert biztos lehetsz, hogy a mű tárgyánál s a mi mostani helyzetünknél fogva hatalmas visszhangot fog kelteni. Fel lehetsz készülve arra, hogy egy csomó kapu nyílik meg előtted cikk és tanulmány megbízatások formájában. [...] Helyzeted otthon még csak erősebb, és ami fő, megingathatatlanabbá lesz.

Illyés Gyula *Pusztulás* című cikke – mint utaltunk rá – ez idő tájt megjelent már; visszhangot váltott ki Németh László *Tanú*ja is; Féja Géza a *Szabadság* című lapban teremt vitafórumot; a népi írók önálló irodalmi frontba szerveződése azonban még csak kezdetén tart: a *Válasz* első száma 1934 áprilisában jelenik meg, s bár Buday György is tagja az induló folyóirat szerkesztő bizottságának, Erdei ekkor még nem kerül kapcsolatba a kialakulóban lévő munkatársi gárdájával.

E meggondolások és tények is szerepet játszottak Erdei elhatározásában, hogy az egyetemi tanulmányait befejezvén visszatér Makóra, s „hagymamesterként" keresi meg az anyagi és szellemi függetlenséget biztosító kenyeret. 1934 júliusában rövid pihenőt engedélyezett magának – öccsével együtt bebarangolták Ausztria legszebb tájait, ismerkedtek az osztrák parasztok életével –, majd újult erővel folytatta Makó város és Apátfalva szociográfiáját, és egy nagyobb gazdaságelméleti tanulmányba is belekezdett.[48]

[48] Szombatfalvy György – a Magyar Társadalomtudományi Társaság főtitkára – a *Társadalomtudomány* szerkesztője. 1936 nyarán külön levélben kérte fel Erdeit, lépjen be a Társaságba. „Abban a feltevésben, hogy ily működés kifejtője nem lehet közönyös társaságunk munkája iránt, sőt már csak tapasztalatai és agrárnépünk ismerete alapján is előreláthatóan szorosabb együttműködésre is gondolhatunk. Legyen

A MEGTORPANÁS ÉVEI – REFORMÁTOR ÉS SZAKTUDÓS

Makó város szociográfiájának alapozásához Erdei Ferenc még 1934 késő tavaszán hozzákezdett. Újra nekiveselkedett Hayes monográfiájának, Gustav Lunquist és Thomas Carver *Rural Sociology*-jának, s korábbi vizsgálódásainak tanulságait hasznosítva, megkísérelte egy mezőváros társadalomrajzának példáján demonstrálni a szociográfia legfontosabb tárgyi és módszerbeli sajátosságait.

Jegyzetanyagát rendszerezve 1934 nyarán, illetve kora őszén a mű lehetséges szerkezetének több változatát papírra vetette. Az első rész történelmi áttekintés – a második:

A makói társadalom szerkezete

I. A mezővárosi társadalom

A mezőváros. – A falu öröksége. – Átalakulás. – Egyéniség és közösség. – A város előképe. –

II. Területi csoportok

Területi összefüggés. – Makó területi szerkezete. – Városrészek. – Tanyák.

III. Nemzedékek

A nemzedékek társ.-i problémája. – A makói társ. nemzedékviszonyai. – Az első nemzedék. – Második nemzedék. – Harmadik nemzedék.

IV. Rendek, osztályok és egyéb csoportok

Rendek. – Osztályok. – Felekezetek. – A család. – Pártok. – Egyesületek. – Társaságok. –

V. Csoporttudat, csoportharc

Rendi szembenállás. – Osztálytudat. – Osztályharc. – Városrészek. – Nemzedékek. – Egyéb csoportok. –

(A harmadik:) *Társadalmi funkciók*

I. Mezőváros funkcionális alkata

Szerkezeti meghatározottság. – Vezető eszmék. – Vezető csoportok. – Belső társ.-i erők. – Társ.-i ellenőrzés. –Konvencionális értékelés. –

II. Falu rendű funkciók

Különnemű funkciós szerepek. –Nemi élet. – Nevelés. – Termelés – fogyasztás. – Életberendezés. – Egészségügy – orvoslás. –

III. Átmeneti funkciók

Átmeneti terület. – Nyelv. – Megszólítás. – Társas érintkezés. – Közlekedés más egységekkel. – Háború, katonáskodás. – Állampolitika.

szabad Társulatunkat becses figyelmébe ajánlani, s felkérni, hogy amennyiben egyidejűleg megküldött folyóiratunk átnézése után, Társulatunk működése tetszésével találkozott, tagjaink sorába belépni méltóztassék." *Levelezés köz- és magánügyben*, 87.

IV. Városi rendű funkciók

Teljes átváltás. – Vallási élet. – Ismeret – tudomány. – Művészet, játék, sport. – Ünnepek.[49]

A fönnmaradt változatok tanúsága szerint Erdei csak a második rész megírásáig jutott el, jóllehet az első és második rész fejezeteit többször átírta. Először egy külföldi tanulmányút miatt szakította meg a városszociográfia írását, 1936 nyarán a *Futóhomok* világába temetkezett bele, 1937 tavaszán a szövetkezeti mozgalom és a Márciusi Front kötötték le energiáit. A megtorpanásnak azonban feltételezhetően más okai is voltak.

Erdei azon törekvését, hogy szociológiai okfejtését történeti tényanyagra alapozza, a társadalmi élet feltételeit elemző fejezetek is világosan dokumentálják. A munkaigényes történelmi dokumentáció nem pusztán az „előzmények" szemléltetést szolgálta. Erdei messzemenő módszertani következtetéseket vont le abból a tényből, hogy Magyarország *úton lévő* társadalom, hogy intézményei nem megállapodottak, hogy a rendi világ, a polgárosodó létviszonyok átjárják egymást: a „múlt" élő jeleként részese az újjáformálódó társadalmi kapcsolatrendszereknek.

A fennmaradt töredékben Makó társadalomszerkezetét így jellemzi Erdei:

> az új korszak olyan változásokat hozott, amelyek teljesen átalakították a társadalom szerkezetét. Kétirányú volt e változás: egyfelől a régi csoportok zártsága felengedett, másfelől pedig kialakult a városi társadalom jellemző rétege: a polgárság.
>
> A két legjellemzőbb csoportnak, a parasztságnak és a nemességnek a felbomlása különböző okokból és különböző utakon, de ugyanazon eredménnyel történt meg.
>
> A parasztság csoportjából először a parasztrendű iparos és kereskedő réteg szakadt ki; a vagyonosodás révén már a múlt század végén polgári szintre emelkedett ez a réteg, és a polgári osztálynak vált egyik elemévé. Napjainkra a parasztság földművelő része is erősen polgárosodott; a vagyonosabbak egészen polgári szintre futottak, de a többiek is erőteljesen törekednek ezen az úton.
>
> A nemesi rend, amely a korszak elején még jó részben birtokos osztály volt, és élesen elhatárolható csoportot képezett, egyre inkább hivatali osztállyá alakult át, és mint dzsentri, már erősen közeledett a polgárság felé. Napjainkban sokkal inkább jelent már egy sajátságos polgári életformát, sem mint különálló zárt társadalmi csoportot.

Majd így folytatja Erdei:

> A múlt szempontjából teljes bomlás és széthullás jellemzi a mezőváros szerkezetét. A régi csoportok széthullóban vannak, az új ami alakult nagyon szétfolyó még. A la-

[49] *Makó társadalomrajza*. Nyomtatásban először megjelent: Makó, 1982. A Makói Múzeum Füzetei, 27. Újra kiadva in: Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. EFÖM. Budapest: Akadémiai, 1984. 349–436. Kézirata: MTA KK Ms 5826/94–96.

zulás jellemzi a felekezeti, területi és egyéb különleges szerepű csoportosulásait is. Ma ez egyre szűkebb térre szorul, és egyre halványodik. A területi csoportosulás egy századdal előbb három külön községet formált a városból, s ma már csak a nyomokban áll ez is, átengedte helyét az egységes és tagozott városközösség kialakulásának.[50]

Az elkészült fejezetek első fogalmazványát Erdei eljuttatta Bibó Istvánhoz, Reitzer Bélához, s igyekezett hasznosítani az ő megjegyzéseiket is. Makó területi strukturálódásával kapcsolatos fejtegetéseit már e kritikai észrevételek ismeretében teszi közzé a *Népünk és Nyelvünk* 1935-ös évfolyamában *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához* címmel.[51]

A változat tényszerűbb, elemzőbb. A foglalkozási csoportok, etnikai-nemzetségi közösségek elkülönülését és keveredését, „funkciószerepüket" a város fejlődésében, szerkezeti tagolódásában a közlekedés, az érintkezés, a tudat tárgyi alakot öltött tényeivel (gazdasági udvarok megléte vagy hiánya, utcák jellege, csatorna-, vízvezeték-, villanyhálózat kiépítettségi foka, utcanevek stb.) dokumentálja.

A legfontosabb – Erdei további gondolati fejlődésében is nyomot hagyó következtetés – a paraszti közösségek *polgárosodásának* sajátosságaival kapcsolatos.

A rendi korszak közigazgatása – írja – egy adott területen, egymás mellett ismert nemesi és paraszti vármegyét, nemesi és parasztközséget. A különböző funkciót teljesítő területi csoportok területi elkülönültsége rendkívül erőteljes a rendiség évtizedeiben, a családi közösség alapján álló tanyák kifejlődésének idején. Nyolc külön funkciószerepet betöltő határozott területi csoportból állott a város: 1. a központ, a nemesi Makó, mely a város régebbi, megyeközpontot jelölő értelmében város volt, és máig Makó városi fejlődésének magva maradt, 2. Szentlőrinc, a reformátusok parasztközsége, 3. Buják, a katolikusok parasztközsége, 4. Újváros: Szentlőrinc és Buják népfeleslegéből telepített vegyes felekezetű újabb parasztközsége, 5. Oroszrész, 6. a zsidók Ghettója, 7. Cigánybécs, 8. Tanyák.[52]

A vázolt területi szerkezet, a társadalom gyökeres átalakulása következtében, jelentős változáson ment keresztül. Az átalakulásnak két jelentős következménye lett: a fejlődő mezővárosi társadalom új, többé már nem falusi városrészeket teremtett; e különálló városrészek „fölött" pedig erőteljesebb a város „egyetemes, tagozott egysége".[53]

Makó társadalmának városi magva – az egykori nemesi város – egyre növekedvén, a harmincas évek derekán a városi minőséget legjobban megközelítő első

[50] Uo.
[51] Erdei Ferenc: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk*, 1935. 7–12. füzet. 244–252.
[52] Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*, 374. Erdei Ferenc: Makó társadalomrajza. MTA KK Ms 5826/94–96.
[53] Uo. 374–375.

osztályú területi csoportja, része Makónak. Lakói a város társadalmának felső osztályához tartoznak. Teljesen kikövezett utak, részben fedett csatornák, vízvezeték, villany- és távíróvezeték, emeletes házak, gazdasági udvarok hiánya, fürdőszobák és egyéb komforttal ellátott lakások jellemzik e városrész külső képét.

Sugarasan kifelé haladva a régi parasztközségek egységes öve adja a másodosztályú városrészt, mely fejlődésének korai szakaszában sem állt egyetlen falusi közösségből. „Mert amiként gazdasági alapjaiban, azonképp társadalmi vonatkozásban is határa van a falusi közösség kiterjedésének. A naponkénti közlekedéssel elérhető földnek a határa szabja meg a gazdaság oldaláról a falu kiterjedését, az egyenkénti intenzív és különös érintkezés határa pedig a társadalom oldaláról."[54]

Erdei Makó négy „faluösszetevőjéről" ad jellemzést: a református Szentlőrincről, „a hagymatermelők ősi fészkéről"; a katolikus Bujákról, ahol a parasztgazdák a tormatermelésre szakosodtak: a két törzsökfaluból kitelepülők által alapított Újvárosról, mely társadalmi funkcióiban változatlanul a parasztfalu alkatát képviselte, jóllehet kezdetben sem oly zárt falusi közösség, mint az anyafaluké. A negyedik faluösszetevője volt a városnak, a Kis- és Nagyorosz utcákból álló Oroszrész. Az orosz és román telepesek által lakott városrészben a féltékenyen őrzött területi elhatárolódás csak külső kifejezője volt a sokáig szigorúan fönntartott felekezeti és nemzetiségi különbözőségnek. Társadalmi funkcióját tekintve azonban az Oroszrész is parasztfalu volt, és a bujáki és szentlőrinci részek termelési specializálódásához hasonlóan, itt is egy különleges termelési ág állott előtérben: a juhtenyésztés és a vele kapcsolatos tej, bőr- és irhafeldolgozás.

A négy területi rész csak egyéni jegyekben és kisebb jelentőségű funkciószerepekben különbözött egymástól. A változás éppen ezeket az egyéni eltéréseket csökkentette: a négy volt „faluszerű közösség" egyre elhatároltabban egyetlen területi csoporttá, egyetlen városövvé olvad össze.

Az „egységes paraszt városöv" kialakulását – három nemzedék fejlődését figyelembe véve – sajátos módon befolyásolta a parasztság már említett *polgárosodásának* folyamata, az a tény, hogy „*nem* egységes paraszt városrésszé", hanem „egységes, másodosztályú területi csoporttá" alakult át a volt szentlőrinci, bujáki, újvárosi és oroszrészi faluközösségek területe. „Amint lakói, akik az egységesedő társadalom paraszt és egyéb származású kispolgári rétegéhez tartoznak, úgy a városrész is kimozdult harmónikus falusi állapotából, és ezer úton igyekszik megközelíteni a belvárost. A gazdaság kényszerítő feltételei a nagy gazdasági udvarok, az utcai baromfitenyésztés, a takarmány- és trágyafelhalmozás még a falu képében tüntetik fel a város e részének arculatát, a kövezett utcák, aszfaltozott járdák, a villany- és távíróvezeték, egyre városiasodó épületek sokasodása azonban már a város felé mutatnak."[55]

[54] Uo. 375.
[55] Uo. 376.

A területi és társadalmi tagolódás kölcsönös meghatározottságát dokumentálva előbbre lép az őt foglalkoztató módszertani kérdések megoldásában, közelebbről az „elvontabb társadalmi szemlélet" meghaladásában, a „konkrét tényszemlélet" érvényesítésében.

A polgárosodás – mint Némedi Dénes Erdeiről írott művében bizonyítja – „hallatlanul összetett jelentésű szó, s minden korban más-más oldala kerül előtérbe". A népi irodalomban – különböző színvonalon – minden árnyalat képviselve van – igen erőteljesen az a konzervatív romantikus értelmezés is, hogy a nemzeti azonosság alapját, a parasztságot felbomlasztja, s ez a folyamat értékpusztulással jár. Erdei *Makó társadalomrajzá*ban a felbomlás tüneteit bemutatja, de ez nála egyidejű a rendi tagoltság megszűnésének „az urbánus értékek" megerősödésének, „a szokások civilizálódásának" bemutatásával.[56]

Külön foglalkozik a zsidóság szerepével; számon tartja a szerepüket a polgárosodás folyamatában. „A zsidóság első nemzedéke, kizárólagosan a gazdasági érvényesülés kiharcolására vetette magát, kizárólagosabban, mint a magyar polgárság. A hagymakivitelnek (Montag, Maude, Iritz, Straussz stb. családok), a malomiparnak (Landismann, Zeiler) és minden nagyipari és kereskedői vállalkozásnak ez a nemzedék vetette meg az alapját." Erdei szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy ez a tudat hiányzott a makói „polgárság másik eleméből".

Jóllehet Erdei e kézirata érdemben elkészült, de maga sem tartotta azt teljesen befejezettnek. Írását megküldte Buday Györgynek, Reitzer Bélának, Ortutay Gyulának, Bibó Istvánnak, Sárközi Györgynek és a Kecskeméten élő nyomdász barátjuknak, Tóth Lászlónak. 1937. február 10-i levelében írja Ortutaynak Makóról, a kéziratról, amelyet a *Magyarságtudomány* című periodikában kívánt megjelentetni: „Kedves Gyulám! ...Amint láthatod, itt a III. értékelő rész, a konkrét tények előadása, folytatásul jön még értékelő és a politikai rész vagy külön-külön vagy egyben. Idejében az is meglesz". Nem lett meg. Igaz, kellő számú előfizetőt sem sikerült szerezni – a folyóirat kiadását az ilyen periodikák esetében akkor a szerzők, szerkesztők fedezték –, másrészt Ortutay 1937. január 24-i keltezésű leveléből azt is megtudjuk, hogy sem a szükséges 200 pengőt, sem a kéziratot sem juttatta el Tóth Lászlóhoz, a nyomdász-kiadóhoz.

S még egy körülmény befolyásolta a *Makó társadalomrajza* megjelentetését, illetve azzal való foglalatoskodását. Időközben az Athenaeum Kiadó – személy szerint a szerkesztő, Sárközi György – megkezdték a *Magyarország felfedezése* sorozat megjelentetését, s a kiszemelt szerzők között ott volt Erdei Ferenc, aki hozzá is fogott *Futóhomok* című könyve írásához.

[56] Uo. 376.

MAGYARSÁGTUDOMÁNY, MAGYAR GAZDASÁGTUDOMÁNY, MARXIZMUS

Jóllehet a Művészeti Kollégium tagjai már szétszéledtek a szélrózsa különböző irányaiba, változatlan volt azonban szándékuk: megőrzik a Kollégium fórumait és kiadványait, figyelnek egymásra. A divergáló erők azonban erősebbek voltak, és bár a baráti szálak egy-egy belső, szorosabb triumvirátus között egy életen keresztül megőrződtek, a Művészeti Kollégium lassú felbomlási folyamata előrehalad. Ortutay is érzi, hogy új fórumokra van szükség, s új folyóirat szervezését határozza el, amely már nem a Kollégium égisze alatt jelenik meg, bár elsődlegesen kollégiumi harcostársai számára akart országos hatósugarú nyilvánosságot biztosítani.[57]

A folyóirat elnevezését programmegjelölésnek szánta: *Magyarságtudomány*. A hungarológiai tudományok összekapcsolásának, egybehangolásának gondolata nem volt új keletű a szegedi fiatalok közösségében. Solymossy Sándor, Zolnai Béla, id. Bibó István kezdeményezései nyomán már korábban részt vállaltak hungarológiai kezdeményezések kivitelezésében. A *Magyarságtudomány* megjelölést egész tevékenységük keretéül szánta, méghozzá Németh László *Válasz* című folyóiratban megjelent programdolgozata nyomán, ám korántsem teljes egyetértésben a Művészeti Kollégium tagjaival.[58]

A folyóirat első száma 1935 júliusában jelent meg. Mint rövid bevezetőjében Ortutay is jelezte: nem voltak pontos elképzelései a magyarságtudomány mibenlétéről, belső tagozódásáról, funkciójáról.

> Megvalljuk ezt, hogy fejünkre ne olvassák a gyors ítéletmondók, bár közel sem szándékunk a dilettantizmus ápolása: igényünk a magyar valóság és sors és magatartás mind teljesebb és igazabb megismerése. Azonban a helyzet mégis az, hogy tudománytörténeti fejlődésünk eredményeképpen első pillanatra tán e folyóirat munkatársai sem látják hiánytalanul magyarságtudományunk lényegét, tán ők is, mint az olvasó, szétosztanák gyorsan a részlettudományok közé feladatainkat [...] Kétségeink megvallásával kérdezzük, hogy megérett-e a magyarság önmaga lényegének megismerésére, el kell dőlnie.[59]

[57] Lásd Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.*

[58] A „magyarságtudomány", a „hungarológiai" irányultság Ortutayn kívül kétségtelenül fellelhető a kollégium más tagjainak ez idő tájt írt műveiben is. Erdei Ferencnél a megjelölés átmeneti elfogadása a konkrét tényvizsgálat, a hazai valóság számbavételének igényét tükrözi. Buday Györgynél, Tomori Violánál tartósabb a kapcsolódás ehhez az irányhoz. Tolnai Gábor és Baróti Dezső úgy fogja fel a hungarológiát, mint a határtudományok együttműködésének elvi alapot biztosító nézetrendszert, mely kedvező keretet biztosít tudományos terveikhez, s etikai célkitűzéseikkel is egybecseng. Radnóti Miklós, Gáspár Zoltán, Reitzer Béla, Hont Ferenc eszményeiket, a „gyakorlati-politikus tudomány" művelését – egymástól is különbözően – egyetemesebb értékekhez kívánták kapcsolni, s nem értettek egyet az osztályok fölötti nemzet koncepciójával. Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 153–170.

[59] *Magyarságtudomány*. Szerkeszti Ortutay Gyula. I. évfolyam 1935. július. 1.

Ha váratott is magára a fogalmak pontos tisztázása, Ortutay tájékozódási irányát kétségtelenül motiválta a munkásmozgalomtól való eltávolodás, s az a remény, hogy a szellemtudományok módszertani elveit hasznosítva, a hungarológia segítségével megragadható lesz a részproblémákat átvilágító „Egész", a maga „életes valóságában". Úgy vélte továbbá, hogy a magyarságtudomány szellemtörténeti alapozása megóvhatja tömörülésüket mind a fajelmélet fertőzésétől, mind a magyartalanság vádjától. Ortutay helyzetét ugyanis az nehezítette, hogy miközben tegnapi szegedi barátaival is igyekezett megőrizni kapcsolatait, s határozottan vállalta a néprajzi jelenségek szociális meghatározottságának princípiumát, egyidejűleg Szekfű Gyula és Kozma Miklós baráti pártfogolását is kamatoztatta. A *Magyarságtudomány* első számában egyébként Ortutay Gyulán kívül Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Tomori Viola és Erdei Ferenc reprezentálta a Kollégiumot: Tolnai *Egy magyar dilettáns arcképéhez* címmel Kiss Jánosról, az egykori Soproni Önképzőkör megteremtőjéről közölt tanulmányt, Baróti Dezső a közép-európai irodalomtörténet szintézislehetőségéről értekezett, Tomori Viola írásának címe *Paraszttipológia vagy parasztismeret* volt. Ortutay – Buday György fametszetével – rétközi meséket közölt, Erdei makói szociográfiájának egy befejezett részletét tette közzé: *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában* címmel. Erdei tanulmánya a kézirat első változataihoz képest letisztultabb: a leíró részek tömörebbek, pontosabbak. A tényanyag, amellyel e részletben dolgozik, változatlanul történeti, illetve amennyiben jelen idejű, a szerző saját élettapasztalata, megfigyelései képezik a kútforrást. A társadalomrajz módszertani dilemmáinak megoldásában nem sikerült érdemben előrelépnie, saját megfigyeléseit azonban gondosan megszerkesztett fogalmi háló segítségével rögzíti. A közölt részletben érdemben plasztikusabban érzékelteti a múlt és a jelen egymásbajátszását, a „múlt" *jelen*-létét a kortárscsoportok közötti konfliktusokban, azt a tényt, hogy a hagyományokban, a gyakorlati életvitelben tovább élnek a tegnapi élethelyzetek által kialakított értékek, magatartásirányok, s ha ezek nem is meghatározók, maguk is strukturálják a társadalmat: az egyes társadalmi osztályokon belül is – az eltérő élettapasztalatok következtében – markánsan elkülönülhetnek nemzedékek.

> A nemzedékek társadalmi kérdése nem azonos a történeti problémával. A történeti szemlélet a nemzedékek egymás utáni következésére függeszti szemét, és számára a nemzedékek az idő folyásának egy-egy szakaszát: korszakot jelentenek, ellenben társadalmi szemlélet, hasonló vagy szabályosan különböző magatartásoknak a csoportját, társadalmi egységeket lát a nemzedékek szemmel látható korcsoportjaiban. A nemzedékek mint társadalmi egységek két vonatkozásban válnak aktuálissá a társadalomrajz számára. Egyfelől a történeti rendben egymásra következő nemzedékek a társadalom struktúraváltozásainak társadalomtörténeti kérdéseit vetik fel, másfelől pedig az adott időben egymás mellett álló nemzedékek egymástól való különbözésükben vagy éppen egymással való szembenállásukban egy különleges strukturális problémát tárnak fel... Társadalomrajzi szemlélet előtt rendre felsorakoznak egy-egy társadalmi osztály és egyéb csoportjainak belső szerkezeti kérdései és nemzedék harcai, mindent összevéve pedig feltárul az illető társadalom időbeli, korcsoportok szerint való szerkezete.[60]

Tanulmánya sajátos színfoltot képviselt a *Magyarságtudomány* első számában, s bár a közölt részlet egy befejezetlen monográfia fejezete, szellemi fejlődésének mégis fontos dokumentumaként értékelhető. Másodszor jelentkezett fővárosi folyóiratban, s a Királyhegyesről írt szociográfia romantikus felhangoktól nem mentes falu- és parasztképéhez viszonyítva látásmódja racionálisabb lett, a kortárs falukutatók számottevő képviselőinél viszont felerősödött az a meggyőződés, hogy a városiasodás „veszedelmes előrehaladása" a falu teljes erkölcsi, szellemi és fizikai defetizmusához vezet, Erdei a parasztság *polgárosodását* e tanulmányában is határozottan a felemelkedés, a társadalmi emancipálódás folyamataként jellemzi.

A *Magyarságtudomány* nyitó számának meghatározó jelentőségű írása azonban kétségtelenül Németh László *A magyarságtudomány feladatai* című tanulmánya volt. E rendkívül szuggesztív hangvételű programcikk legfontosabb megállapításait olvasva Erdei is elkerülhetetlennek érezte az állásfoglalást. Újra elővesz a gazdaságtudomány feladatával foglalkozó tanulmánytervezetét, s Németh állításait érintve – azokkal egyetértően, vagy azokkal vitatkozva – cikket ír a *Magyarságtudomány* tervezett második száma részére *Magyar gazdaságtudomány* címmel.

Németh László a *Válasz*ban közölte először a Hungarológiai Társaság alapításával kapcsolatos elgondolásait.[61] A leendő társaság alosztályai – Németh László elgondolása szerint – a magyar nyelv ügyével, a mai magyar élet „történelmi geológiájával", kultúrrétegeivel, a magyar tájkutatással, a magyar emberanyag ismeretével és védelmével, összehasonlító népművészettannal, a Duna menti népekkel, az európai eszmék és a magyarság kölcsönhatásával foglalkozhatnának. Javaslatát az a felismerés motiválta, hogy a magyar közgondolkodás nem ismeri a helyet, amelyen él, a népet, amelyhez tartozik, a viszonyokat, amelyek fojtogatják, Európának azt a zónáját, amelybe beékelődtünk. „Ha van műveltségünk, más történelmi-földrajzi helyen és helyhez készült műveltség az, amellyel itthon csak páváskodni lehet; ha vannak is ismereteink a magyarság és magyar helyzet felől, azok szerteszét hevernek, s a köztudatban semmi hajlandóság, hogy kinyúljon értük."[62] Ortutay nyilvánvalóan e tervezet ismeretében kérte fel Németh Lászlót *A magyarságtudomány feladatai* című programcikk megírására.

Tanulmányában Németh László nem a „látható" tudományok látószögéből kísérli meghatározni a diszciplína feladatát. Mint írja, azzal, hogy megjelenik

[60] Erdei Ferenc: Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány* 1935, I. évfolyam 43–49. E fejtegetés alapjául Makó korábban ismertetett társadalomrajza szolgál.
[61] Németh László: Egy hungarológiai társaság terve. *Válasz,* 1934/1. [május], 69–70. Kötetben uő: *Kiadatlan tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1968. 380–382.
[62] Uo. 380.

Hóman–Szekfű *Magyar története*, hogy kiadják négy kötetben *A magyarság néprajzát* s a *Magyar embertant* – jóllehet e vállalkozások jelentősége kétségbevonhatatlan –, még nem alapoztuk meg a magyarságtudományt. Mert a *Magyar enciklopédia* (a magyarsággal foglalkozó szaktudományok könyvtára) „feltétele és fontos segédeszköze a hungarológiának, de még *nem* hungarológia". Azzá csak akkor lesz, „ha e szakok anyagának egy újfajta *sors*tudományi érdeklődéssel" vágunk neki. Frobenius *Schicksalskundé*jának tanulságait hasznosítva, Németh László a társadalmi ellentmondásokat megoldatlan *sors*kérdésként kívánta értelmezni, s a magyarságtudományt e sorskérdések érzékelésére alkalmas látásmódként, gondolati építményként, magatartástudományként határozta meg.[63]

A hivatásos tudósok munkásságáról lesújtó véleménnyel volt Németh László. Mint hódítóhoz a történetíró, úgy szegődött hozzá az alkotó élethez a „magyarázó élet" – írta –, és mint régi hódító történetén új királyok, úgy okult a magyarázatból újra és újra az alkotás. Az, amit ma *„abszolút tudománynak"* nevezünk, tulajdonképp a *szolgák felülkerekedése*.[64]

Mint ahogy van „láthatatlan egyház, van láthatatlan tudomány is. Ebben – írja Németh – tökéletes a rend: szellem és természettudomány mint kétszárnyú épület állnak egymás mellett: a szakokat tiszta folyosók kötik össze, az osztályok csereforgalma tökéletes. A *látható* egyház, melynek káptalanjai a mi keresztény világunkban az egyetemek lettek, már korántsem olyan eszményi. A látható tudományhoz nemhogy egy pásztor, egy nyáj nem elég, de még a káptalanoknál szokásos kanonok szám is semmiség."[65]

> Egy országban az élet mindig csak egy vagy legföljebb néhány nagy dologra készül; ahhoz kellene neki néhány tudós, a régi szolgáló fajtából, aki felelni tud arra, amit kérdez, hadmozdulataihoz térképet nyom a kezébe, vállalkozása előtt elvégzi az időjóslást. Hol talál ma az élet ilyen tudósokat? Tudnak-e felelni az ő kérdéseire a látható egyház kanonokjai? [...] Nagy országokban (ahol ember is több van, még a látható tudomány sem úgy épült fel, mint bizonyos autók, melyeket külföldön gyártott csavarokból itthon raknak össze) még csak akadnak szakadárok, akiket

[63] Németh László: A magyarságtudomány feladata. *Magyarságtudomány*, 1935/1. 1. *Kiadatlan tanulmányok*, 346, 348.

[64] „A tudomány az élet terméke. Az élet mesterkedett, alkotott és ünnepet ült, s ráérő idejében szemügyre vette mesterségeit, alkotásait, isteneit. Az összehasonlításból, szemlélődésből az ember törvényeket vont le, s az ellesett törvények hol új mesterségek nyitját adják a kezébe, hol régi istenek sírját ásták meg. Az egyiptomi mértan halottak szolgálója volt, a keresztény teológiának századok élő hite számára kellett a nyugtalanító görög örökséggel szemben a fölényt biztosítania. Machiavellit a maga államférfiúi és történelmi szándéka tette állambölccsé és történésszé, a természettudományt az új mágia, a technika szövetsége emelte a múlt században a vallás rangjává. Mint hódítóhoz a történetíró, úgy szegődött hozzá az alkotó élethez a magyarázó élet, és mint régi hódító történetén az új királyok, úgy okult a magyarázatból újra és újra az alkotás. Az, amit ma »abszolút tudománynak« nevezünk, tulajdonképpen a szolgák felülemelkedése." *Kiadatlan tanulmányok*, 382–397.

[65] Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*, 383.

> tudományos munkájuk nem idegenít el a közösség sorsügyeitől. Ezek elmennek életet alkotni, és sokszor még az egyházból sem kell kilépniük. A világiaknak és harmadrendűeknek ebből a szektájából nagy országokban az élet mégiscsak összehozza vállalkozásához a tudós kíséretet. Kis országokban ez, úgy látszik, lehetetlen. Az abszolút tudomány, csak hogy a szertartás el ne akadjon, itt még a taplósabb agyvelőkre is igényt tart, s csudaszámba megy, ha az *élet* a tudományból valamire használható feleletet kap.[66]

Ilyen körülmények között „mit kezdjen a görög, akinek Delphi nem felel" teszi fel a kérdést Németh László. Az ember leglényegesebb ügye: a magatartása. Jól vagy rosszul, okosan, ostobán, valahogyan kell viselkednie, s az, hogy hogy viselkedik, hajlamain kívül tapasztalataitól függ. Meg kell értenie magát és a környezetét, s éreznie kell, ami a kettőt összefűzi, a *sors*ot. „Ha a jósda nem világosítja fel őt sorsa felől, maga kénytelen önmaga jósdája lenni. Ösztöneibe néz, és körül a világba, s kitagadottan az abszolút tudomány szentélyéből egy új, gyakorlati magatartástudományt csinál magának innen-onnan összeharácsolt ismeretekből, üdvössége használatára."[67]

A sors- vagy magatartástudománynak a beosztása is egészen más, mint az abszolút tudományé. A sorstudományok elrendeződése négy különböző kerületű, egymást magában foglaló körként jellemezhető. Ember vagyok: egy darab természet nézi bennem a nagy természetet [...] Mi a viszonya a kétféle természetnek egymáshoz? Ami bennem törekszik, hogy függ össze azzal, ami kint kering? Életem csavarvonalait hogy illesszem a közös sors csavarvonalaiba? Ezekre a kérdésekre felelhetne Németh László vélekedése szerint a sorstudomány legkülső köre, az általános sorstudomány.

> De nemcsak ember vagyok én, hanem európai is [...] Bennem: az európai múlt által meghatározott emberség; kívül a föld felülete; élő és elpusztult kultúrák, melyek közt egyik az enyém. Hogy merült fel ez a kultúra a többiből? [...] Mi a hivatása a földön? Íme a második bugyor: *az európai sorstudomány kérdései*. Még szűkebb kör: közép-európai vagyok [...] Uralkodó osztályai ma farkasszemet néznek, de jobbágyságát a népi kultúra közlekedő csatornái egyesítik egy közös nedvkeringésbe [...] Mi ennek az összegubancolódott népcsomónak a viszonya Európa többi népeihez; van-e közös érdekük, közös hivatásuk, s ha igen, mi: ez a *közép-európai sorstudomány* tárgya. A legbelső kör: a magyarság. Körülötte Európa és a kis népek öve; benne a magyar hagyomány, alatta a magyar tájak. Mi ennek a történelmi és földrajzi, helyesebben történelmi-földrajzi helynek a géniusza? [...] mi a magyar lényeg, a magyar hivatás, s milyen magatartást követel azoktól, akik hordozzák? Ha az általános sorstudomány

[66] Uo. 384.

[67] Uo.

a legkülső kör: a *magyar sorstudomány*, vagy mint folyóiratunk címlapja mondja: a magyarságtudomány a legbelső.[68]

Erdei Ferenc *Magyar gazdaságtudomány* című, nagyobb lélegzetű – három részletben közölt – tanulmányának első, bevezető fejezete foglalkozik Németh programcikkével.[69] Erdei nem minden fenntartás nélkül vette tudomásul a hungarológiai társaság eszmei alapvetését. Mindenekelőtt problematikusnak tartotta a magyarságkutatásnak és Frobenius *Schicksalskundé*jának összekapcsolását, a társadalmi ellentmondások megoldatlan szociális sorskérdésként való magyarázatát. Tanulmányából a Németh László vállalkozása iránti emberi rokonszenv és a teoretikus fenntartás mozzanatai egyaránt kiolvashatók.

A *Magyar gazdaságtudomány* című tanulmány ugyanakkor nem korlátozódik a Németh László által megfogalmazott elvek és módszertani meggondolások elemzésére. A gazdaságtudományok belső tagolódásával kapcsolatos feltevéseiben fél évtizedes töprengés eredményei összegződnek. Mindaz, amit korábban a különböző absztrakciós síkok, a leíró gazdaságrajz és az elméleti bázist jelentő gazdasági tan, a tény és érték, elmélet és gyakorlat kapcsolatáról leírt, itt új fénytörésben érettebben újrafogalmazódik. S fontos dokumentuma e kevéssé ismert tanulmány Erdei változó, gazdagodó marxizmusképének is. Ez a körülmény is indokolja, hogy világnézete alakulásában oly fontos szerepet játszó vitacikkét részletesebben bemutassuk.

Németh László a *Magyarságtudomány*tól az „egészre törés szenvedélyét", a szakkutatókat jellemző szűkszempontúság meghaladását remélte. Erdei nem tagadja: a népek sorsának magyarázata szempontjából minden szaktudományt méltán érhet kritika, s talán „legméltóbban" a gazdaságtudományt. Mert „a proletár sorsot magyarázó és alakító szocialista gazdaságtudományon kívül minden egyébfajta gazdaságtan a meglehetősen szerencsétlen kezdet terhével mindenkor sietve fordul el a sorskérdésektől, és kialakította azt a tudománygyilkos dogmát, hogy csak az tudomány, ami a konkrét tényektől és sorsoktól elvonatkoztatott".[70]

A közgazdaságtudományok (az ágazati gazdaságtanok, a funkcionális gazdaságtanok, a regionális gazdaságtanok stb.) gazdag történeti anyagát Erdei önkényesen elszegényíti. Egyetlen példát említve a szűkebb szakma határain túl is jól ismert művet, Heller Farkas *Közgazdaságtan* című kétkötetes monográfiáját, mely később több kiadásban megjelent.

[68] Uo. 385–386.

[69] Erdei Ferenc tanulmánya, a Magyar gazdaságtudomány a *Magyarságtudomány* 1935/2. számában jelent meg folytatásokban. Erdei Ferenc idézett tanulmánya újabb kiadásának I. részét lásd *Tudománypolitika, kutatásirányítási és szervezési tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 1980. 13–26.; a II. és a III. rész a *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció* című kötetben, 269–295.

[70] Erdei Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány*, 1935/2. 137. Újabb kiadása Tudománypolitikai, kutatásirányítási és szervezéstudományi tanulmányok, 13–27. (A továbbiakban innen idézzük – H. T.)

Heller műve nem elvont fejtegetéseket tartalmaz, mindazonáltal Erdei hangot ad meggyőződésének: a gazdasági *tényvilág* és a gazdasági *tudomány* között jelenleg tátongó szakadék áthidalása korparancs; elkerülhetetlen a gazdaságtudomány érdeklődésének alakítása; közelebb kell kerülnie a tények világához. Kritikai megjegyzése azonban mindenekelőtt a marxista politikai gazdaságtant érinti. „A múlt század gazdaságtana hasonló célkitűzésekkel indult, mint a jelen, illetve a jövő tudomány újításának indulnia kell. Ámde »eretneksége«, kisebbségi helyzete mindvégig megmaradt, mert a munkásság, melynek sorstudományaképpen keletkezett, napjainkig megmaradt alárendelt helyzetében, az egyetlen Oroszországot kivéve."[71]

Milyen úton biztosítható az elvontság feloldása, s ami ezzel azonos, a népek „sorskérdéseinek" felemelése a tudományos gondolkodás szféráiba? Más szóval: hogyan válhat a tudomány a világ átalakításának eszközévé?

Németh László – mint láttuk – a „sorsegység" tudományától várta a megoldást: a „sorstudománytól", amely az emberi magatartásra figyel. Erdei érti Németh szándékát. Méltányolja, hogy a magyarság „sorsegységére" irányuló totális szemlélet segítségével kívánja meghaladni a szaktudományok „szeletszemléletét", s az alakító attitűdben oldja fel a tény- és értékkategóriák elvontságát. Érti, mert meggyőződése szerint a gazdaságtudomány is a „szeletszemlélet" foglya; megújítása csak akkor lehetséges, ha a közgazda megtanul az *egészre* figyelni, s valóban a cselekvés antinómiáit is mérlegeli.[72]

Nem vitatja, hogy a gazdaságtudomány jövője szempontjából e megállapítások termékenyítőek lehetnek. De tovább kérdez: „a tények és sorsok helyes felmérése és jó alakítása" valóban megköveteli a kialakult *szak*szempontok feladását? Vagy ellenkezőleg: fokozott és jobban kiművelt alkalmazásuk segítségével tapogathatja le a *szaktudás*, a „rész és az egész" bonyolult dialektikáját?[73]

Miután a gazdasági szempontok különleges fontossága a gazdaságtudományt alkalmassá teszi arra, hogy példáján minden szakismeret jellegzetességeit átvilágítsa, Erdei e tudományterületen kísérli meg a válaszadást a feltett kérdésekre. A gazdasági megismerés szempontja szigorúan elhatárolható és egységes.

[71] Uo. 15. Heller Farkas: *Közgazdaságtan*. I. *Elméleti közgazdaságtan*. Budapest, 1919.; II. *Gazdaságpolitika*. Budapest, 1920.

[72] [illegible] jegyzései tanúsítják – magát a „sorstudomány", „magyarságtudomány" megjelölést sem helyeselte. „Bibó Pistának levelet írok tudománybeli tapasztalataimról: sorstudományról, az én tudományomról, egyáltalán a tudományról." A gondolattöredék egy másik feljegyzésben így folytatódik: „Pusztíthatatlan bizonyosság lesz immár, hogy 1.) tudomány csak egy van, 2.) s ami egy-egy konkrét sors ügye, az is csak e rendszerben lehet tudománnyá. 3.) A magyar Alföld tudományos problémája egy ált. tud. probl. 4.) Viszont egészen más a sorsok alakítása. Ehhez csak segítség lehet a tud. 5. [...]: aki igazán magyar az olyan tud.-t csinál, mely Londonnak is szól". Erdei Ferenc jegyzetei 1933-ig MTA KK Ms 5847/4.

[73] Erdei Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. EFÖM. Tudománypolitika, kutatásirányítási és szervezési tanulmányok, 16–17.

Egyetlen nézőpontból a társadalmi tények teljes világa feltárul, de minden tény csak a kiválasztott – termelés-fogyasztás – nézőpont felé világosodik meg. Igaz, e megközelítési mód is korlátokba ütközik, pontosabban: nem totális. Mert ha már beállítottuk vizsgálódásunkat a termelés-fogyasztás szempontjából, minden más tényt erről az oldalról közelíthetünk meg, tehát a szemlélet rögzítésének feladása nélkül más oldalról nem vizsgálhatók a jelenségek.

Milyen megoldást javasol az egyoldalúság feloldására a sorstudomány? A gazdaság részletező és egyoldalú szemléletét a sorstudomány „az illető társadalmi világot átfogó", szintetikus – kultúrtörténeti, szellemtörténeti – látásmóddal kívánja felváltani. E tetszetősnek tűnő elgondolással kapcsolatban Erdei joggal állapítja meg: a javasolt „szintetikus, kultúrtörténeti, szellemtörténeti" nézőpont csak akkor adhat megbízható ismereteket, ha „sajátságos és körülhatárolt, tehát szakszerű". A tudományok szaktagozódása ugyanis – a társadalom jelen fejlettsége mellett – éppoly gyakorlati szükséglet, mint a termelés társadalmi munkamegosztása: „egyszerűen kivihetetlen az, hogy a dolgok, amelyek önmagukban végtelenül sokoldalúak, minden irányban egyszerre világíttassanak meg".[74]

Tény, hogy minden szakismeret paradox jelenség: egyidejűleg nyújtja a megismerés biztonságát, s korlátozza is azt. A gazdasági szaktudomány például a gazdasági vizsgálódás módszerével és a gazdaság tényeinek szabályszerűségére vonatkozó eredményeivel olyan ismeretanyagot produkált, amely feltétlenül szükséges minden megalapozott ismeret és útmutatás megteremtéséhez: „a szakok kultúrájában olyan biztonság gyökerezik, amely el nem dobható garanciája minden ismeret megbízhatóságának".[75] Ez azonban csak a kérdés egyik oldala, s az önmagába zárkózó szaktudomány – amint ezt a történeti gazdaságtudomány útja is példázza – elszegényítheti a világról alkotott képünket, ha szakszempontjait a „teljességgel" azonosítja. Az angol politikai gazdaságtan klasszikusai például közismerten figyelmen kívül hagyták, hogy a „gazdasági szempont világa" mellett bizonyosan megvilágosodik minden társadalmi tény, de mindig csak *egy* oldalról.[76]

A gondolatmenet summázataként Erdei arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági szempont akkor töltheti be hivatását, ha a maga határai között „belterjesen elemzi a tényeket", miközben tisztában van saját helyével és a többi szempontokhoz és a dolgok egészéhez való viszonyával.

S e ponton tér át Erdei a következő kérdéskörre: az *elmélet* és a *gyakorlat* viszonyára. Azon tudománynak, mely felelősséget érez a népek – népe – sorsáért, feleletet kell adnia minden kérdésre, amely a „sorsalakító" cselekvés folyamatában felmerül, „a feleletadó tudomány és a történeti cselekvés azonban nem lehetnek azonosak".[77]

[74] Erdei Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány*, 1935/2. 138–139.
[75] Uo.
[76] Uo.

A tudomány csak egy – jóllehet fontos – tényezője a történelmi praxisnak, „sorsalakításnak", de nem maga a praxis: a „sorsalakítás". Mert minden tudomány csak akkor szolgálhat jól valamely célt, ha önmagában épül fel a megismerés immanens rendjének szigorúságában, nem vetvén tekintetet a gyakorlati szerep várható következményeire. Élmény és befolyás táplálja a megismerés folyamatát, de elindítván, csak mint feltétlenül önmagában megálló ismeret jöhet létre. Egészen más kérdés, hogy a létrejött ismeret hogyan vétetik segítségül a „sorsalakítás" munkájában.[78]

Erdei az élményen, intuíción alapuló társadalomrajzot – bármely sorsalakító szándék ihlette is azt – nem tartotta a társadalmi cselekvés megbízható iránytűjének. Ezért képviselte a magyar szociográfián belül a tudományos irányultságot, megkövetelvén a szociográfustól a logikai-tudományos megismerés törvényeinek pontos ismeretét.

De nem öncélú ismeretét. Utaltunk arra, hogy Erdei 1932 tavaszán szellemi vákuumba került, saját kifejezését idézve: „begubózott", s belátható időn belül nem is állt szándékában a gubóból kitörni. Az időleges elbizonytalanodás sem avatta azonban Erdeit az elvont tudományosság hívévé.

Az „alakító cselekvés" strukturált: feltételezi „az alakítandó ismeretét, a kitűzött célt és a cselekvés utaira vonatkozó tájékozódást".[79] E tényből Erdei – vitathatóan, de ezen időszakára jellemzően – három különálló módszerű és szerepű tudományág: a ténytudomány, az értéktudomány és a politikai tudomány szükségességére következtet. Nemcsak a tudományszakok tagolják tehát az emberi megismerés folyamatát; a társadalmi cselekvés strukturáltságával összefüggésben az egyes társadalomtudományokon belül is elkülönülnek a megismerés, az értékelés és a cselekvés mozzanatai. Ez a tagozódás – Erdei felfogása szerint – nem szabad, hogy „a lényeg elszabadulása" legyen, hanem éppen biztonsági berendezkedésnek kell lennie a „téves tényismeret", a „könnyelmű célkitűzés" és az „erőpazarló kivitelezés" ellen. Tehát a biztonságot nyújtó széttagolódás azt a követelményt

[77] Uo.
[78] Erdei Ferenc nyugat-európai útján készített feljegyzéseiben már a „sorsalakítás" terminus technicusát is megkérdőjelezi, mint ahogy a tudomány és a magatartástudomány azonosítását is idolumként jellemzi. „Tegyünk itt különbséget. A tudomány az egy dolog. S legyen jó tudomány. Az életnek minél tágabb mezeit szorítsa bele a fogalmak és ismeretek rendszerébe. [...] S egészen más dolog az egyén. A világnak egy-egy darabja. Csinál tudományt, épít hidat is, harcol is, párzik is, és embersége egyiken se fordul meg, viszont mindegyik segítheti hozzá. A *jó tudomány* legyen csak rendszeres. Ismeret és igazolás. [...] Tárgyában is legyen csak teljes. Mindent fogjon át: részletet, egyént, mindez lehetséges. Viszont a »jó ember« egészen más. Az él a tudománnyal és egyebekkel is. [...] *Sorstudomány-gyakorlati tudomány*. [...] Az én »tudományos kritikám« a Németh-féle laikus tudománnyal szemben helyes volt. A jó tudománynak a szempontjait szegeztem neki a nem egészen jó emberi programnak..." [Erdei Ferenc... Sorstudomány–Magyarságtudomány i. m. S 153–1–a.)
[79] *Magyarságtudomány*, 1935/2. 140.

is támasztja, hogy az intenzíven megmunkált részek soha ne záródjanak önmagukba, hanem szemléletük, módszerük és eredményük autonómiája mellett elismerjék a dolgok szuverenitását, és igazodjanak hozzá.[80]

Az okfejtés helyenként „igen görcsös és elvontan tudományos jellegű", mégis rendkívül termékenyítő. Meghökkentő éleslátással érzékelte az elmélet és gyakorlat metszéspontjait, azokat a csapdákat, amelyek a társadalomtudóst veszélyeztetik, ha előzetes értékszempontjait – a tényektől függetlenül vagy azok ellenére – a kutatásra erőszakolja. Egész életpályáját végigkíséri e dilemma: *melyek a szociológus lehetőségei a tények leírásában és értékelésében; mit tehet, ha „reformátori indulatok" vezérlik, s ha a tudománynál is többre tartja a történelemformáló cselekvést? Hogyan lehet megakadályozni, hogy a társadalomalakító szenvedély a forradalmárok új nemzedékeit ne keverje voluntarista kalandokba*? hogy a politikai kiáltványok szerkesztése ne helyettesítse az elmélyült társadalomrajzot? hogy a társadalomtudomány ne váljon öncélú ismerethalmazzá, a „törvénytan" ne szakadjon el a tényektől, hogy a kutató állandóan érzékelje az új folyamatokat? Vagyis hogy *a társadalomtudomány ne fogalomtan legyen, hanem valóban váljon a cselekvést megalapozó történeti tudománnyá.*

Erdei mérlege: jóllehet a nemzetgazdaságtan keletkezési pillanatától törekszik a tényismereti, módszertani és fogalmi elemek szintézisére, egyik szempontnak sem felelhetett meg tökéletesen. Absztraháló beállítottságának megfelelően az elmélet vált dominálóvá; „az elszánt tényelőadás" fokozatosan háttérbe szorult. Más megfogalmazásban: a klasszikus gazdaságelmélet tartalmaz ugyan tényvizsgálati elemeket, azonban a tényelemzés egyfelől nem illeszthető zavartalanul egy általános szempontú kutatásba, másfelől pedig önmagában is fogyatékos és esetleges. E szempontból a XX. század gazdaságtudománya – Erdei akkori ismeretei szerint – nem különbözött lényegesen a megelőző századokétól: „minden részletbeli teljesedés és kifinomodás mellett az alapvonások szinte megkövülten állandók".[81]

Az „elvontság" a gazdaságtudományok minden ágában éreztette hatását. A szűkre szabott gazdasági szemlélet csak azt értékelte gazdasági fenoménként, ami „anyagi", és ami „a termelés és fogyasztás közé eső gondolkodás". Ily módon egyrészt egy sor olyan társadalmi jelenséget kizárt a kutatandó kérdések köréből, amely „eredendően" ugyan nem gazdasági, mégis a termelés és a fogyasztás problémakörének szerves tartozéka, másrészt „konokul elvonatkoztatott" a gazdaságon kívüli világ tekintetbevételétől, nem törekedvén arra, hogy a gazdaság tényeit a „világ és az ember egészébe" elhelyezze. Kétségbeejtő helyzetbe került ily módon az a kutató, aki rászánta magát, „hogy egy terület, vagy egy közösség gazdasági világát feltárja, nem általánosító leírások, hanem

[80] Uo. 140–141.
[81] Uo. 141.

felelős és kimerítő diagnózis alakjában".[82] Ilyen körülmények között nem csodálható, ha „a világ és az ember egészét szem elől tévesztő, és a tények eleven világától távol eső tudomány *nem* talál módot *a sorsalakító cselekvés segítésére*". Mert ha a felkínált elveket „mind a tények immanens rendjétől, mind az értékek hierarchiájától elvonatkoztatva" alakítják ki, ezek érthetően nem szolgálhatnak a politikai cselekvés támpontjául. Történeti tény, hogy a legtöbb gazdaságelméleti irány, mely eredményeire gazdaságpolitikát kívánt építeni, érthetetlenül és tehetetlenül állt a tények szövevényével szemben: vagy a „laisser faire, laisser passer" kényelmes álláspontjára helyezkedik, vagy kuruzslásszerű tüneti kezeléseket tud csak javaslatba hozni.[83]

Erdei utal rá: a század elejei terméketlen gondolkodástól eltérően a harmincas évek gazdaságelméleti törekvései – a határhaszonelméletet, a pszichológiai iskola kezdeményeit említi – tartalmaznak új elemeket. Az újítások azonban részlegesek.[84]

A gazdasági élet gyökeres átalakítása – a monopóliumok egyetemes hatalma, a munkásság szervezettsége, a föld egyötödén berendezkedő szocialista gazdaság kihívása – irányította a figyelmet „a konkrét tények jobb megismerésére". Elsősorban a történeti elemzések (Werner Sombart), de hasonlóan a világgazdasággal foglalkozók (Bernard Harms) és konjunktúrakutatók (Ernst Wagemann) észrevették azt, hogy „nem az egyén a gazdaság alanya a maga elvonatkoztatottságában, hanem csoportok, területi és időbeli közösségek, és ezúton a gazdasági struktúra kérdése merült fel, mint a gazdaságtan megelevenedésének első jelensége".[85] Egy másik termékenynek mutatkozó újítás – Karl Diehlt, Othmar Spannt említi – tekintetbe veszi a gazdaságon túli világot, tehát megkísérlik a gazdaság beállítását „az ember és a világ egészébe".[86]

[82] Uo. 141.
[83] Uo. 141–142.
[84] A század eleji terméketlen irányzatokat jellemezve írja: „A pszichológiai iskola az egyéni lélek reakcióiban keresi a gazdasági élet okait és magyarázatát, mintha egyének lennének a gazdaság alanyai... A határhaszon iskola még adekvátabb példája a teljes elvonatkoztatásnak és a vele járó csődnek. Minden gazdasági jelenség alapja a használati és forgalmi érték, az érték kialakulását pedig a javak határhaszna határozza meg. Nem annyit érnek a javak, amennyit egy-egy egységük önmagában ér, hanem annyi a haszna a jószágkészlet egészének, mint amennyi az utolsó még rendelkezésre álló részegységé." Ami az új elemeket illeti: „napjaink gazdaságelmélete több kérdésben reakcióba lendült, a század eleji terméketlen gondolkodással szemben azonban minden reakciók csak részlegesek és egyenként igen távol esnek egy termékeny tudománybeli újítástól. Igazi és hatékony reakció a szocialista gazdaságtan, azonban az eretnekségében megszorult helyzetéből folyó következtetések meggátolták szempontjainak általános elismertetését. A részletes újítások főképpen a konkrét tényvilág észrevétele és érvényesítése, továbbá a gazdasági szemlélet magába zárt elvontságának a feladása kérdésében jelentkeznek." Uo. 141–143.
[85] Uo.
[86] „A szociáljogi iskola (K[arl]. Diehl) pontosan leméri a társadalom és a jog rendjének összefüggését a gazdasággal, az univerzális gazdaságtanok pedig (O[thmar]. Spann) egyenesen egy eleve megalkotott világegész részeként szemlélik a gazdasági világot". [Uo. 143.]

Meglátása szerint e kísérletek azonban részlegesek: a klasszikus gazdaságtan „apolitikus elvonatkoztatása még nem termelte ki számottevőbb korrekcióját a tudomány síkján".[87] Annál sűrűbben burjánzik viszont a „gazdaságpolitikusi szándék és terv" a publicisztika, valamint a gyakorlati politika területén. A gazdaságelmélet nem mutat elhajlást abban az irányban, hogy mint elmélet megelevenedjék, és olyan ismeretet nyújtson, amely önmagában is helytálló és értékes. Más szóval: az új kísérletek sem szüntetik meg a tiszta elmélet és a konkrét tényvizsgálat elszigeteltségét, nem ösztönzik „a konkrét tények módszeres és rendszeres felderítését", jóllehet egy ilyen jellegű „leíró tudomány megteremtése éppoly elengedhetetlen velejárója a gazdaságtudomány megújhodásának, mint a gazdaságelmélet forradalmasítása, a jobb ismeret és a jobb cselekvés lehetőségében".[88]

Erdei Ferenc megállapításai a közgazdaságtudomány új irányzatairól – mai ismereteink szerint – több ponton korrekcióra szorulnak, s korántsem terjeszthetők ki valamennyi közgazdasági iskolára. Ezen fiatalkori írását azonban nem azért idéztük fel, hogy gazdaságtörténeti iskolázottságát mérlegeljük, vagy számon kérjük az akkor még hazánkban is alig ismert irányok pontosabb jellemzését. *A magyar gazdaságtudomány* című tanulmányt szellemi fejlődése szempontjából tartjuk jelentősnek: tájékozódásának irányát dokumentálja, s nyomjelzője életstratégiája kialakulásának. Másrészt érzékelhetjük, miért váltogatta a kutatói és politikai szerepkört rendkívül tudatosan már a pályakezdés éveiben is.

E ponton azonban újra joggal merül fel a kérdés: a már egyetemi évei alatt a proletárszocializmussal rokonszenvező, jóllehet attól ideiglenesen eltávolodó Erdei miért nem a „proletársorsot magyarázó és alakító szocialista gazdaságtudományban" keresi és találja meg az őt kínzó dilemmák feloldását? E kérdés szorosan összefügg válsághangulatával, a begubózás kényszerképzetével, amelyről 1934 tavaszán írt levele kapcsán korábban szólottunk. E tanulmányában szól indítékairól, a marxi tudományokhoz való viszonyáról.

Részletesen foglalkozik a marxi gazdaságtan klasszikus és új elemeivel. Érvelésének anyaggazdagsága azt tanúsítja, hogy túllépvén a szegedi szemináriumok sémáin, elmélyült stúdiumokat folytatott a marxi gazdaságtan témakörében. Méltánylóan állapítja meg: egyedül a szocialista gazdaságtudomány foglalt állást az „elvonatkoztatás ellen", jóllehet elszigetelt szembenállásáért súlyos árat fizetett. A klasszikus gazdaságtan egyoldalúsága és elvontsága a szocialista gazdaságtanban teremtette meg igazi és százszázalékos reakcióját: a klasszikus gazdaságtan képtelen volt politikus állásfoglalásra és akcióra – a szocialista gazdaságtan mindenestől politika lett; a klasszikus gazdaságtan egyoldalú és zárt

[87] Uo. 143.
[88] Uo. 143. Erdei a gazdaságpolitika tudományos megalapozásának kérdéskörével – mint említettük – Surányi-Unger Tivadar egyetemi stúdiumán találkozott. Surányi könyv alakban is megjelentetett elgondolásai, értékelő megjegyzései azonban érdemben térnek el Erdei megoldási kísérletétől. Surányi-Unger Tivadar: *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdése.* Közgazdasági Könyvtár III. Budapest: Grill Károly, 1927. Különösen érdekes: 11–145.

szaktudomány volt –, a szocialista gazdaságtan egyben társadalom-, történet- és kultúrtudomány, sőt világnézet.[89]

Egy pontban maradt meg az azonosság: egyformán távol esett mindkét gazdaságtan a konkrét tények világától. Az azonosságban az eltérő: „míg a klasszikus gazdaságtan az osztálynélküliség illúziójában teljes elvontságot rögzített meg, addig a szocialista gazdaságtan a kettős osztálytagozódás dogmájára támaszkodva, egy absztrakt közösségnek, a munkásságnak a sorstudománya lett".[90]

Különösen a *pánpolitizmust* [a politikának saját hatalmán való túlterjeszkedését] – a pánökonomizmus visszájára fordított változást – tartja Erdei a kérdést rossz irányba tájoló megoldásnak:

> A szocialista tudományt magát a sorsalakítás vágyának energiája hozta létre, nem csodálatos, ha minden ízében politikai energia feszíti. Nincs is különálló értéktana és gazdaságpolitikája: a gazdaságelmélet és a gazdaságtörténeti elemzés maga egyben értékelés és politikai útmutatás. A pánpolitikus jelleg abban sűríthető össze, hogy amit a szocialista tudomány értékesnek és megvalósítandónak tart a munkásság szempontjából, azt mint szükségszerű következményt adja elő, mely a társadalom dialektikus fejlődése során feltétlenül bekövetkezik. Ez a pánpolitikus attitűdnek olyan fokú kiélezése, mely szélsőbb fogalmazásban már el sem képzelhető.[91]

Erdei számos mentő körülményt hoz fel: olyan közösség szempontjából, melynek sorsa vagy az elesettség vagy a kétségbeesett erőfeszítés, akármennyi politikus energia sem sok; a proletariátus nyomorúságának gazdaságtudományi alapjai és a polgári gazdaságtudomány szűk és merev gazdaságszemlélete egyformán érthetővé teszik a szocialista gazdaságtan totális kiterjedését stb. De a veszteség túl nagy. A szocialista gazdaságtan az „autentikus lendület hevében" ellenkező végletbe hajolt el: az olyan politikus attitűd, amely egyfelől elhomályosítja „a célkitűzés tisztaságát és indokoltságát", másrészt „eltorzítja és illuzórikussá teszi a tények felismerését, végeredményben nem vezet célra". Épp a célkitűzés megvalósítása érdekében szükségeltetik „a felderítő, célkitűző és útmutató tudományok fegyelmezett különtartása". Ha másképpen is, mint „az önmagára hagyatkozó politikai szenvedély" – amely a helyzetfelismerés és a célkitűzés világosságát torzítja el –, a „tagolatlan" totalitás is sok biztosítékát dobja el mind a megismerés, mind az értékelés helyességének.[92]

S ami a tények szenvedélyes kutatóját leginkább nyugtalanítja: az általa ismert művek tanúsága szerint a szocialista tudomány sem tudta kiküszöbölni a „gazdaságtan iszonyát a konkrétumok figyelembevételétől." E vonatkozásban

[89] Uo. 143.
[90] Uo. 143.
[91] Uo. 144.
[92] Uo. 144.

azonban Erdei Ferenc már 1935 őszén éles választóvonalat húz a II. Internacionálé teoretikusai és Lenin között. Ezekben az években Lenin nevének pozitív hangsúlyú említése a legális sajtóban – finoman szólva – korántsem megszokott és természetes. Ne feledjük: a tanulmány Gömbös kormányzásának második évében íródott, s alig három évvel Sallai és Fürst kivégzése után látott napvilágot.

Ami a II. Internacionálé teoretikusainak megítélését illeti: az elvont általánosság szintjén mozgó vélekedése szerint a polgári társadalommal való szembenállás, a klasszikus gazdaságtan eredményeinek tagadása és a proletársors átérzése a tudományos szocializmus Marxot követő első nemzedékében „akként irányította az érdeklődést, hogy a gazdasági helyzet absztrakt felfogásán túl nem tulajdonított jelentőséget a konkrét helyzet változatainak".[93] Az ilyen szocialista elmélet azonban igen hamar ellentétbe került a tényekkel.

Hogyan kívánta feloldani ezt az ellentétet a revizionizmus? Feladta a szocializmus alapjelentőségű elveit, és a ténybeli következmények túlbecsülésével egy „opportunista szocializmust" alakított ki: „kellő figyelemre méltatta a konkrét helyzetek kényszerűségét és lendítőerejét, viszont lemondott arról, hogy éles munkáspolitika legyen".[94]

Egészen más volt Lenin eljárása. „A marxi tételek lehető tiszteletben tartásával úgy érvényesítette Lenin a konkrét helyzet könyörtelen felismerését, hogy hol az egyik, hol a másik erőszakolásával összeegyeztette a kettőt."[95]

Lenin érzékenysége, ténytisztelete, lenyűgöző valóságismerete az októberi forradalom győzelmének fontos feltétele. Mert „alapos gyanú támasztható az irányban, hogy éppen a konkrét helyzetek ignorálása és a munkásság absztrakt sorsközösségének a túlbecsülése akadályozta meg a szocialista mozgalmat és tudományt abban, hogy több helyen győzedelmeskedjék, és viszont a konkrét helyzet ösztönös felfogása révén juttatta uralomra Lenin zsenije az orosz szocializmust".[96]

A Lenin lángelméje iránti tisztelet azonban a kortárs leninistákkal szembeni indokolt fenntartásokkal társult. A lenini gazdaságtan jobban ismeri a konkrétumok erejét, mint a marxi, azonban „mint lényegében szocialista gazdaságtan, gyakorta épít a polgári illúziók antitéziseként proletárillúziókat, a tények könyörtelen felderítése helyett".[97] Majd másutt: „a szocialista tudomány minden értéke abból a körülményből fakad, hogy a proletársors alakításának a szolgálatában fejlődött ki, viszont minden fogyatékossága abból ered, hogy a proletársors – világ proletárjai – nagyon is absztrakt közösség".[98]

A szovjet gazdaságtudomány általa ismert fejlődése – az általa olvasott művekről nincsenek ismereteink – pozitív tanulságokkal szolgált, s ezek olvasatában

[93] Uo. 144.
[94] Uo. 145.
[95] Uo. 145.
[96] Uo. 145.
[97] Uo. 145.
[98] Uo. 145.

közvetve cáfolják a sorstudomány totális látásmódjával kapcsolatos feltételezéseket. „Szaktudományos tagozottságot nem ismerő és politikus volt fejlődése során a szocialista tudomány, úgy, ahogy Németh László népek sorstudományának az arculatát megrajzolta. Nagyon meggondolandó körülmény azonban, hogy *abban a társadalomban, amelyben győzelemre jutott, nagyon is pontos szaktudományi beosztást és nagyon is intenzív tényfelderítést hajtott végre*."[99] Mindez arról tanúskodik, hogy a „sorsalakítás szempontja", más szóval a forradalmi gyakorlat megtermékenyítheti – sőt csak ez termékenyítheti meg – a tudományok fejlődését. A szovjet tudományos élet tapasztalatai szerint is „mind a szakokra való tagozódás, mind pedig a cselekvés mozzanataihoz mért megosztás el nem hagyható garanciája az ismeretek megbízhatóságának. A szocialista tudomány fejlődése során sokáig mellőzte e szempontokat, azonban ott, ahol kifejlődhetett, végül is alkalmazta."[100] S e ponton érintenünk kell egy megfontolást, amely kifejtett formában nincs jelen e tanulmányban, de fontos háttéranyagul szolgál: hogyan viszonyul Erdei Ferenc a harmincas évek közepén, újragondolva a szegedi évek tanulságait, a hazai marxista gondolkodókhoz.

Azt természetesen hetven év távlatából nehéz pontosan rekonstruálni, hogy a harmincas évek derekán milyen könyveket olvashatott Erdei hazai, baloldali tudósoktól, ideológusoktól. De ha számba vesszük a teljes termést – feltételezve, hogy a legjobb munkák szegedi és makói barátai közvetítésével eljutottak hozzá –, abból is kitetszik: egyetlen olyan marxista irányultságú monografikus mű sem jelenhetett meg a húszas-harmincas évek fordulóján, amely valóban szigorú tényfeltáró munkán alapult.

A körülményeket és adottságokat természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül: a Horthy-rendszer ideológiai struktúrája – mint említettük –„balra zárt": ha a szűrőn keresztül is jutott egy-két marxista mű, a végrehajtó hatalom a módszeres kutatás és terepmunka feltételeit a „nyilvántartott" baloldaliaktól rendszeresen megtagadta. A szociografikus tényfeltáráshoz is jogosítvány kellett, vagy legalábbis a helyi vezetők – jegyzők, papok, tanítók – hallgatólagos támogatása; Erdei és Féja visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a *Futóhomok*, illetve a *Viharsarok* munkálatai során, faluról falura járva, református tiszteletesek bizalma jóvoltából végezhették adatgyűjtő munkájukat. A Magyar Királyi Csendőrparancsnokság 1937–7–5056 számot viselő retrospektív összefoglalójából mégis világosan dokumentálható, hogy a *Futóhomok* ifjú szerzőjét, az ajánlólevelek ellenére, gyűjtőútján végig figyelik. „Dr. Erdei Ferenc jelenleg 3 heti szabadságon van. Idejét arra használja fel, hogy adatokat gyűjt az alföldi népek gazdasági és társadalmi helyzetéről [...] Dr. Erdei megfigyelése folyamatban van."[101]

[99] Uo. 145.
[100] Uo. 145.
[101] Magyar Királyi Csendőrparancsnokság 1937–7–5056 sz. retrospektív összefoglalója. PIL 651. fond. – 13.–14. cs. Másolat.

Nem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy a radikális polgári és marxista értelmiség legütőképesebb gondolkodói: Jászi Oszkár, Polányi Károly, Mannheim Károly, Szende Pál, Lukács György, Nagy Imre, Révai József, Bolgár Elek, Fogarassy Béla emigrációba kényszerültek, s hogy az emigrációs lét körülményei között a hazai társadalmi folyamatok elemzésére Révai József, Nagy Imre vállalkozott, experimentális megfigyelésükre azonban nekik sem voltak lehetőségeik. Emigrációban megjelent tanulmányaikat egyébként Erdei nem, vagy csak később ismerte meg.

Igaz, Erdei rendszeres olvasója volt a hazai baloldali folyóiratoknak, könyvtárában az egykori szemináriumi jegyzeteken túl megtalálhatók a két háború közötti években kiadott ilyen irányultságú füzetek, ismeretterjesztő munkák. Ami a radikális polgárok kiadványait illeti: Erdei első cikkét a *Századunk* közölte; kapcsolata a Makói Kossuth Párt vezetőivel bensőségesen baráti volt. Később személyesen is megismerkedett a folyóirat szerkesztőivel: Vámbéry Rusztemmel, Varró Istvánnal, Csécsy Imrével. Humanizmusukat, értéktiszteletüket becsülte, de elméleti írásaikat fogatlannak tartotta. Braun Róbert, Farkas Geiza munkásságával kapcsolatban megemlíti: jóllehet „a magyar falu valóságához nem jutottak közelebb, viszont termékeny kutatási szempontokat vetettek fel. A legnevezetesebb tanulmányok ezek közül: Farkas Geizáé a falusi jellemről, Braun Róberté a falu lélektanáról".[102]

A szociáldemokrata teoretikusok írásai még kevésbé vonzották. Garami Ernő, Mónus Illés, Braun Soma marxista iskolázottsága kétségtelen; írásaikban azonban kísérletet sem tettek arra, hogy a magyar társadalom szerkezeti sajátosságait a maguk tényszerűségében vizsgálják. Erdei Ferencnek az ortodox marxizmussal kapcsolatos fejtegetéseihez nem kis mértékben a hazai legális marxizmus e reprezentánsai szolgáltak modellként.

A harmincas évek legelején a hazai kommunisták is rendelkeztek önálló folyóirattal: 1931 és 1933 között a *Társadalmi Szemle* képviselte – ha nem is kifejezett formában, de mégis köztudottan – a kommunista gondolatot. Emellett a Kolozsvárott megjelenő *Korunk*ban is folyamatosan publikáltak az illegális párt elméleti közírói. Erdei, ha nem is rendszeresen, olvasta a *Társadalmi Szemlé*t és a *Korunk*at.[103] E folyóiratok – igaz, álnéven – közöltek Révai- és Lukács-írásokat, s teret adtak egy szellemi arcélét először kirajzoló fiatal kommunista szerzőgárdának: Haraszti Sándornak, Molnár Eriknek, Sándor Pálnak, Antal Jánosnak. Révai József elméletalkotó készségét Erdei csak később a *Marxizmus és népiesség* című mű olvastán ismerte meg. Lukács György ezen években magyarul kevés s csak másodlagos jelentőségű közleménnyel jelentkezett. Haraszti Sándor írásai felkeltették a figyelmét, vele személyesen is megismerkedett.[104] Sándor Pál és

[102] Braun Róbert: *A falu lélektana*. Budapest: Politzer, 1913.

[103] Huszár Tibor interjúja Erdei Sándorral.

[104] Antal Jánosnak Bede Kálmán és Horváth János néven jelentek meg írásai, Sándor Pál részben saját nevén, részben Köhler Gusztáv, Szalai György néven publikált; Molnár Erik a *Társadalmi Szemlé*ben részben saját nevén, részben Pálfai István nevével jegyezte írásait; Révai József fedőnevei: Jancsó Ferenc, Kelemen László. Molnár Erik (Pálfai István) fontosabb agrárpolitikai írásai: Magyarország és a társadalmi fejlődés iránya. *Társadalmi Szemle*, 1931/1. 17–21., A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon. Uo. 1932/8. 351–356., Magyar középparaszt. Uo. 1933. 53–59. – Lukács György Joó Ferenc álnéven Sholem Asch *Moszkva* című regényét recenzeálta. Erdei Ferenc és Haraszti Sándor kapcsolatáról lásd Haraszti Sándor-interjú: ELTE Szociológiai Tanszék, 14–15.

a rendszerint nem saját nevén publikáló Antal János cikkei nem hagytak benne mélyebb nyomot, de a magyar terepet módszeresen és nagy tudományos felkészültséggel vizsgáló Molnár Erik munkásságára felfigyelt: különösen agrárpolitikai dolgozatait olvasta rendszeresen. E tanulmányok intellektuális tágassága, érvgazdagsága a hazai marxista gondolat új erővonalait érzékeltette, színvonaluk nem volt összevethető a szegedi szeminárium nívójával. Ortutay Gyula interjúját idézzük: „Molnár Eriknek – Jeszenszky és egyéb álnéven írt – írásait mind ismertük és olvastuk. Sőt nagyon becsültük, mert egy sereg olyan indítást tartalmazott, amely éppen a régi parasztképet változtatta meg."[105]

Erdei írásaiban is hasznosította Molnárnak 1932-ben a *Társadalmi Szemlé*ben Pálfai István néven megjelent dolgozatát: *A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon*, egy ugyancsak 1932-ben, a *Korunk*ban közzétett közleményét: *A birtokelosztás a mai Magyarországon*. Ismerte továbbá Jócsik Lajos és Molnár Erik vitáját a *Korunk* 1933-as folyamában az ipar és a mezőgazdaság egyetlen értékmérőjéről és az 1933-as *Társadalmi Szemle* cikkét *A magyar középparasztról*. Erdei becsülte Molnár Erik elvszerűségét, imponáló műveltségét, tudósi munkamorálját, feltétlen hűségét a munkásság ügyéhez, azt, hogy kockára tette biztonságát, feláldozta karrierjét. Kapcsolatuk később barátsággá mélyült, de gondolkodási stílusa, s különösen a parasztkérdésben vallott felfogása, amelyet doktrinernek tartott, mégis idegen maradt számára.[106]

Magyarország agrárviszonyait Molnár Erik – a cikkek egymásutánjából ez a szándéka világosan rekonstruálható – szigorú következetességgel térképezte fel.[107] Tanulmányaiban számos felfedező megállapításra lelhetünk, melyek később mint bizonyosságok szívódtak fel közgondolkodásunkban. Erdei például hasznosítja agrárelméleti stúdiumainak azt a visszatérő gondolatát, hogy

> a magyar birtokos parasztok nagy része a tőke különböző formái, a kölcsöntőke, a kereskedelmi tőke, az ipari tőke részére termel közvetett módon értéktöbbletet, emellett az államot tartja fenn adóival, úgyhogy végeredményben jövedelme nem haladja meg a proletárjövedelmet, és helyzete a termelésben a tőkével szemben közvetett és leplezett alakban ugyanaz, ami a bérmunkás helyzete közvetlen, nyílt alakban, föld- és tőketulajdona, tehát csak formai.[108]

[105] Interjú Ortutay Gyulával. Erdei Ferencről és a Szegedi Fiatalokról. ELTE Szociológiai Tanszék, 14–15.

[106] Interjú Erdei Ferencné Majlát Jolánnal. ELTE Szociológiai Tanszék, 18.

[107] A legfontosabb két világháború közötti agrárelméleti írásait Ránki György szerkesztésével újra megjelentette az Akadémiai Kiadó. Lásd Molnár Erik: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1969. 98–115. és 198–280.

[108] Molnár Erik: A magyar középparaszt. *Válogatott tanulmányok*, 98.

A száraz, tárgyilagos mondatokból – a szikárság és a sallangtalanság Molnár legrokonszenvesebb emberi vonása, a stílus valóban személyiségét reprezentálta – jól kiérződött: Molnár Erik nem részvétlenül figyelte a magyar gazdaparasztságnak a harmincas évek fordulóján kibontakozó személyes drámáját.

Molnár Erik azonban az idézett adatokból arra a következtetésre jutott – s e tételét későbbi tanulmányaiban részletesen ki is fejtette –, hogy a parasztbirtok lehetőségei kimerültek: „a földtulajdonnak csak egy lényeges jelentősége marad a paraszt számára: az, hogy munkaalkalmat biztosít neki".[109] S ez az állapot nemcsak a mezőgazdasági válság kiéleződésének a következménye. Átmeneti javulások által megszakítva a magyar középparaszt – általában a parasztbirtokos – normális helyzetét fejezi ki a világháború óta állandósult válságban.

E tényekből következően – Molnár feltételezése szerint – a parasztkérdés radikális megoldásának egyetlen lehetséges útja a föld nacionalizálása. Más szóval: a paraszti kisbirtokot megsokszorozó földreform követelése ilyen körülmények között nem előremutató: a parasztbirtok történelmi anakronizmus.[110] Az absztrakt igazság – a jövő a szocialista nagygazdaságoké – így élettelenedett el Molnár Erik saját gondolati kiindulópontjához viszonyítva vaslogikájú érvelésében. Ő a munkás–paraszt szövetség elvi megalapozását kívánta szolgálni tételével, azonban *akkor* és *ott* érvelése a ténylegesen létező parasztmozgalmak és a munkásság közötti szigetelő réteggé vált. Molnár Erik egyébként élesen bírálta a faluromantikát, s különösen határozott volt elutasító álláspontjuk azon mozgalmakkal szemben, amelyek irányadó elvként fogadták el a faji princípiumot.

Erdei számára már ezekben az években – jóllehet nézetei korántsem kiforrottak – bizonyossággá vált a felismerés: a magyar parasztság eredendően szociális problémáit az ún. faji forradalom nem oldja meg.[111] De mert a szegedi fiatalok közösségében belülről ismerte és figyelhette meg az értelmiségi ifjúság mozgalmait, annak is tudatában volt, hogy a bajtársi szövetségekkel szembesülő, a bethleni világból kiábrándult mozgalmakban új, pozitív indulatok halmozódtak fel, hogy e szervezkedések legértékesebbjeit nem szabad eltaszítani: a magyar progresszió nem olyan erős, hogy képviselői megengedhetnék erőik megosztását. Egyébként Molnár Erik és Németh László disputája sem eredményezett jobb megértést: távolabb kerültek egymástól.

[109] Uo. 104.

[110] 1936-ban a *Korunk*ban megjelent tanulmányában e következtetést explicit formában is megfogalmazza: „.a kispolgári földreform hívei, akik középparasztságot akarnak létesíteni a nagybirtok helyén a tőkésrendi termelőviszonyok fenntartása mellett, egy tőkésrendben egyébként radikális földreform esetében is csak olyan társadalmi rétegeket teremtenek újjá, amely amellett, hogy ki van szolgáltatva a finánctőkének, a tőkésrendi szerkezetben működő erőknél fogva elkerülhetetlenül felbomlásra s túlnyomó nagy többségben elproletarizálódásra van ítélve." Molnár Erik: A földbirtokviszonyok alakulása Magyarországon. *Válogatott tanulmányok*, 206.

[111] Ezt a feltételezést látszik erősíteni a Münchenből írt, 1935. december 24-i keltezésű, Bibó Istvánnak szóló Erdei-levél. *Levelezés köz- és magánügyben*, 43–44.

Erdei Ferenc időleges megtorpanásának, rezignációjának 1934–1935 fordulóján csak egyik oka a szocialista tudomány állapota. Kommunista mozgalmár ismerősei közül Diós Sándor és Szabó János álltak hozzá legközelebb. Édesapja, sors- és nemzedéktársai hagymakertészek. Érzékelte: saját megszenvedett életükkel hitelesítik érveiket. De sajátos módon e szigorú gondolkodású, korszerűen gazdálkodó parasztemberek is csak az „agrárprolit" tartották az ipari munkásság „testvérosztályának", a polgárparasztot a másik oldalhoz sorolták. Indulatos szavaik a paraszti szokásokról, a vallásról, apja indulataival rokonultak: szinte mindent megtagadtak, ami tegnapi életükre emlékeztetett. Erdei ezzel ellentétben – mint ezt korábban dokumentáltuk – már első makói elemzéseiben arra a következtetésre jutott, hogy a polgárosodás folyamata Magyarországon még nem befejezett, hogy – legalábbis Makó vidékén – a polgárparaszt dinamikus, újra törő figurája a falusi életnek, részvétele a feudális-patriarchális intézmények felőrlésében, a tradicionálisan merev termelési szervezet korszerűsítésében még hosszú ideig nem mellőzhető.

Visszakanyarodva az elemzett műhöz, Erdei tanulmányának alapgondolata: a magyar gazdaságtudománynak, ha „cselekvésorientáló tudásként" kíván funkcionálni, a konkrét tények széles körű ismeretén kell alapulnia. A „hivatalos" magyar gazdaságpolitikát – amelynek teoretikus alapjait egykori egyetemi mestere, Surányi-Unger Tivadar rakta le – is e meggondolások jegyében bírálta.

A gazdaságpolitika Surányi felfogásában hipotetikus tudomány: a feltételezett tények és a feltételezett értékek viszonyában keresi a helyes eszközöket és a lehető módokat. Erdei úgy véli: egy cselekvési kultúra szempontjából célirányos lehet az ily mérvű elvonatkoztatás csoportok és népek konkrét sorsától, mert messze elkerüli kártékony dogmák képzésének a lehetőségét. Ez az indokolt feltételezés azonban nem zárja ki egy nem kevésbé kártékony dogmának a megrögződését, hogy ti. a tudomány csak hipotézisekkel dolgozhat, és hogy a társadalmi tények eleven valóságukban nem közelíthetők a tudomány számára.

A „gazdaságpolitika", amelyet a magyar egyetemeken műveltek – saját tapasztalatai szerint –, oly mértékben elkülönült a gazdasági élet valóságos irányításától, hogy kölcsönösen lehetetlennek tetszett az érintkezés. A „feltételezésekkel dolgozó tudomány embere" méltatlannak tartotta magához és tudományához, hogy a „vásár zsivajába elegyedjék", a gyakorlat embere pedig hasznavehetetlennek bélyegzi a „magasságokban mozgó tudományt". Megszületik egy másik dogma, mely az előbbinek a folyománya: más a tudomány, és más az élet.

Ezen érveket vitatva állítja: ha egy végtelenül szövevényes társadalom *alakításában* egyáltalán lehet szerepe a tudomány világosító erejének, akkor a gazdaságpolitikára óriási hivatás vár abban a társadalomban, amelynek gazdasági nyomorúsága a legnagyobb. Ez a gazdaságpolitika azonban „nem lehet feltételes: fel kell tárnia annak a társadalomnak a tényeit, annak a *közösségnek* az értékrendjét, amely magát a tudományt is élteti, és utat kell mutatnia a »sorsalakító cselekvés« számára".[112]

[112] *Magyarságtudomány*, 1935/2. 146.

Az elvont, metaforikus megfogalmazások nem jellemzőek a reális élethelyzetekben gondolkodó Erdei Ferencre. A válság, az időleges megtorpanás azonban az ő gondolkodásában is nyomokat hagyott: a forradalmi mozgalmak érzékelhető apálya időszakában a „sorsalakító cselekvés" vagy az utópia távlataiban keres mozgásteret, vagy a tényleges közegellenállással számot nem vető reformtervezetekben ölt alakot, s erőtlenedik el.

Az elvontság paradox következménye a gondolatmenet ilyetén végigvitelének, mert Erdei a gazdaságtudományt a *konkrét* tényismeretre kívánta orientálni. Maga is érzi az ellentmondást. Az elvontságot mégsem sikerül feloldania, jóllehet az ezoterikus megfogalmazás is sejteti: Erdeinek nincsenek illúziói a korabeli magyar gazdaságtudomány valóságos lehetőségeivel kapcsolatban:

> Tartózkodó és politikai tudomány helyére a *társadalmi tények véres és könnyes komplexumában kutató tudományt* követelni, nem kisebb újításnak a kívánsága, mint a gazdaságelmélettől azt kívánni, hogy magyarázza ember számára érthetően a gazdasági világ aktuális jelenségeit, ahelyett hogy érthetetlen nyelven beszéljen arról, amit senki sem ért gazdaságinak. Ilyen újítás pedig elengedhetetlen ahhoz, hogy a *gazdaságpolitika* komoly segítője lehessen a *sorsalakító cselekvésnek*. Egy újszabású magyar gazdaságpolitika útja tisztán és félreérthetetlenül kínálkozik: tények feltételezése helyett ragadja meg a magyar gazdasági élet tényeit, feltételezett értékelések helyett támaszkodjék a magyar társadalom aktuális értékrendjére, és úgy derítsen fényt a magyar sorsalakítás útjaira. Nincs olyan tényismeret a magyar társadalom gazdasági világáról, amelyre felelősen építhetne a gazdaságpolitika, és a magyar társadalomban nincs olyan közösségi tartalom, mely irányul vehető értékrendet nyújthatna a politikai cselekvés számára.[113] (Kiemelés – H. T.)

A *Magyarságtudomány* 1935. novemberi száma rövid szerkesztői jegyzet kíséretében közli Erdei tanulmányát. „E tanulmány írójától nemcsak ezt az elvi fejtegetést közöljük: a következő számokban a magyar tanyavilág problematikáján vezeti végig itt vázolt gazdaságtanát. Folyóiratunkból egyáltalán igyekszünk majd kiküszöbölni a *csak* elvi, módszertani elmélkedéseket."[114] Erdei azonban csak néhány hónapos késéssel folytatja tanulmánya írását, ugyanis 1935 novemberében a makói hagymás szövetkezet megbízásából, amelynek munkása és tisztségviselője, nyugat- és észak-európai tanulmányútra indul.

[113] Uo.

[114] Erdei Ferenc tanulmányának folytatását lásd *Magyarságtudomány*, 1936/1. 143–154., illetve 1936/2. 251–263. A tanyakutatás gazdaságelméleti fogalma címmel. [Az említett tanulmány második részének újrakiadását lásd: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*, 269–296.]

NYUGATI UTAS

München, Galbe, Pfalz, Berlin, Hamburg, Hága – ezek Erdei tanulmányútjának fontosabb állomásai. Erdei részben a naplóírást helyettesítendő, részben későbbi írásai vázlataként bőven ír levelet öccsének és barátjának, Bibó Istvánnak.[115]

A levelek tematikája gazdag: meditál emberi sorsról, szerelemről, barátságról, szabadságtudatról, paraszti félszegségről, tudósi és művészeti hitvallásról, egyetemes és paraszti kultúráról, a tömeg és az egyén viszonyáról, a fasizmus politikai masinériájáról, nyugat-európai polgári pártokról, más szóval *mindenről*, amit lényegesnek érzett saját szűkebb pátriája és a magyarság jövője szempontjából.

A levelek napló jellegét a nagy példaképekhez – Bölöni Farkas Sándorhoz, Wesselényihez, Széchenyihez – való hasonulás szándéka motiválta. Erdei esetében a példa nem külsődleges: az összevetés számára személyes próbatétel, felelősségtudatukat vállalja át. Ugyanakkor nem másolja sem kérdéseiket, sem válaszaikat: *saját* tapasztalatait összegzi. Ő is a korabeli Európa és Magyarország fejlődési szintkülönbségeit veszi számba, de a nemesi elődök példáját követve mindenekelőtt az ország akkor legnagyobb számú társadalmi rétege: a parasztság sorskérdéseire keres választ. „Minden ifjú magyarnak – írja öccsének Baselből 1935. január 1-jén –, ki elszakíthatatlan szálakkal kötöztetett népéhez, fajtájához, városához kötelező az ámulás és pironkodás, s kötelező a kétségbeesett elszánás itt, Nyugaton. Régi és kipróbált lefolyása van ennek a próbának. A jó és szükséges tisztulás, mellyel megajándékoztatik az ember, sokat rendez és igazít az emberen s a programmon. Az ember szépen lehiggad, elfelejti a frázisokat, a programm elveszti külön-külön irányát és egységét, szolgálat leszen."[116]

Január 8-i levelében e motívum így folytatódik:

> Széchenyi mondta a svájci hegyek közt, hogy itt tudja igazán, hogy magyar: a pusztalakó keleti rajnak a fia. Itt kívánkozik feljegyzésre, hogy Nyugaton utazó magyarnak két jó és hűséges útikalauza lehet: Ady versei és Széchenyi útleírásai [...] Ami számomra jelent valamit, az a szép [...] Az Alföld nekem nem színek és formák játéka: hanem élmény és tartalom. A szabadság, az éggel és az elemekkel való szembenézés, az ember felmagasodása, minden teremtett dolgok fölé, bátor vállalása szeleknek és viharoknak: a világ parttalan egysége.[117]

Költői hevületű vallomások, prózai sorok, rusztikus egyszerűséggel megfogalmazott kérdések váltják egymást.

[115] Erdei Ferenc levelei Erdei Sándorhoz. Erdei Ferenc: Feljegyzések. MTA KK Ms 5831/47–65. Erdei Ferenc levelei Bibó Istvánhoz. *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*, 40–77.

[116] Erdei Ferenc levelei Erdei Sándorhoz, uo.

[117] Uo.

Újra a város, s immár azt is tudom, hogy soha el nem hagy nosztalgiám a városok látása és kívánása iránt – írja Luganóból január 7-i levelében. – Sok mindent tudtam én már a városokról, még többet éreztem irántuk, de most két kis olasz városka új dologra tanított: ismerni és felfogni olyan várost, amelynek az az első értelme, hogy szép, a többi mind ez után jön, s ezt szolgálja... az ember mindazt megcsinálta a természettel, amit az megengedett és lehetővé tett, és semmi erőszakot nem tett rajta. Ám a tanulság a köteles recept szerint derűtlenebb utakra vezetett: mi van s mi lesz a városaiddal, ó, magyar! A jól ismert mentség ezúttal mindent megértető és minden lehetőséget megengedő élménnyé mélyül. Valóban ezeknek a nyugati városoknak meg volt az alkalmuk arra, hogy a maguk módja szerint kifejlődjenek. Egynémelyiknek ezer esztendő állott rendelkezésére. Szégyellhetné magát, amelyik mégis gubóban maradt. S a mi városaink? Vegyük Makót. – 1717-ben, tehát 219 esztendővel ezelőtt rakosgatták eleink újra házakká a viskókat. 1789-ben kezdtek tanyákat építeni, s 1800-ban még mezők és nádasok övezték, s ugyanakkor a város lakóinak nagy része még a város szempontjából tehetetlen jobbágytömeg volt. 1936-ban, életének 219. esztendejében jutott odáig, hogy lakói tömegükben igénylik a polgárosult és a városi életet, s olykor látható jelét adják kívánságaiknak.[118]

Leveleiben visszatérő motívum az életvitel, a kultúra milyensége, értelme, tartalma, mai szóval: minősége. Davos és St. Moritz meglátogatása után írja 1936. január 5-én öccsének:

Szép és főleg nagy dolgok mindezek. Három, négy, öt nyelven beszélni, ismerni kétháromnemzet, de lehetőleg több, ételének és italának titkát, tudni egyformán síelni, korcsolyázni, táncolni, úszni, érteni mindenfajta művekhez egy bizonyos módon, s minél több várost úgy ismerni, „hogy mikor Rómában voltam egy nyáron". [...] Mindez szép. De megátalkodott paraszti elmével fölteszek két, mint a költő mondja, kérdést: de kultúra ez? de élet ez? Könnyű kérdezni, s az ember, ha szokatlan mélységekre nyer bepillantást, kérdéssel felel magának. Az a határozott gyanúm, hogy a kultúra nem egy csomó ismeret és tudás egy rakáson. A kultúra készség, befogadni a világ benyomásait minél torzítatlanabbul; teremtés: a fölmerülő világ jelenségeit új rendbe sorakoztatni. – S ez az élet sokkal kevesebb és sokkal több, mint e dzsungel itten. Kevesebb díszlet és több szerep és egy csomó rögtönzés.[119]

Egy 25 éves fiatalember úti élményeit rögzítő levéltöredékekben érthetően erős a hangulati ingadozás. Makó és Genova, Királyhegyes és St. Moritz kontrasztja erőteljes, felkavaró. Erdei azonban okkal hivatkozik nagy elődeire: nem a fénytől, csillogástól megszédülő, a világra rácsodálkozó fiatalember képzeletbeli naplóját lapozgatjuk leveleit olvasván; eredeti tudásanyaggal, történelmi léptékű kérdésekkel

[118] Uo.
[119] Uo.

érkezett Nyugatra. E kérdéseket élete első huszonöt évének emlékanyagát feldolgozva – a szó szoros értelmében – kiszenvedte magából. Meglátásai egyszerre személyesek és történetiek, s ami leginkább jellemzőjük: reflexívek. A cselekvés lehetséges módozataira kérdeznek rá. A kultúrával kapcsolatos meditációi is egybeolvadnak saját, legszemélyesebb kötelmeinek, a kelet-európai forradalmárok életprogramjának meghatározásával. Bibó Istvánnak írta Münchenből 1935. december 24-én:

Tudod, hogy én nem szeretem a németeket, most se jobban, de nem kevésbé mint azelőtt, de itt megtanultam egy-két dolgaikért becsülni és irigyelni őket. Nem Hitlerért. A tőle független Németországról beszélek [...] Itt egy rendkívül szokatlan attitűdbe kényszerültem bele: nem tudtam alapjaiban kételkedni e dolgokban, s nem tudtam volna magam az ezekkel szemben való forradalom álláspontján elképzelni: Holott tudod, hogy otthon csak forradalmár tudok lenni, s tudod, hogy a tudományokról, amelyek könyvben vannak megírva, mi a véleményem. Ezek ellenére [...] a kultúrának a jelenlétét éreztem, melynek lehetnek rettenetes hibái, de végül is hagyomány, bázis, történelem, melyre további rétegek épülhetnek. Régi dolog ez, Istvánom, de velem most esett meg. Minden Nyugatra vetődött magyar túlesett rajta, ha otthon is ért valamit az élete s forradalmas szándékkal tört be Dévénynél [...] Sokunknak sorsa s most számomra az én példám ékesen tanúsítja, hogy a forradalom, mely esedékes, a mi kelet-európai kiváltságunk. Bánkódtunk már eleget veled forradalmunk hiányán, s jövendőnek töprengtünk szükségén, s most számomra a szó és elv valóságos élménnyé lett, mely olykor az álmomat vitte el. – Ezeknek itt van valami levegőjük. A részleges polgári tetteik polgári megbecsülést alapoztak meg, munkásforradalmuk a munkásnak adott életet [...] Ezért élnek parasztjaik is polgárul, s belőlük többé forradalmi energia nem sarjad. – Ez az élmény vitt közelebb Kossuthhoz, s adatta a kezembe egy furcsa hazai dolognak a nyitját. – újra meg újra lelkesedve gondoltam itt arra, hogy ha Kossuth és Eötvös megcsinálhatták volna a liberális polgári-köznemesi forradalmat, ma de másképp élnénk.[120]

A sokfelé ágazó, meghökkentő kérdésekben merész ívű levélanyag minden nyomvonalát nem járhatjuk végig. Részletesebben egy kérdésnél időzünk, mely az ifjú Erdei Ferenc gondolatvilágának logikai tengelye, legfőbb vonatkozási pontja: a parasztkérdésnél. Nyugati útja idején is minden egyetemesebb igényű terv, elgondolás innen ágazik el, e kérdéskörbe torkollik bele.

Már a fiatal Erdei tudományos dolgozataiban a megismerés rendjének immanens szigorúságát érvényesíti: gondolkodási stílusa ezért diszkurzív. Tudatában volt: „a cselekvés, mely alakítani kíván, feltételezi az alakítandó ismeretét, a kitűzött célt és a cselekvés utaira vonatkozó tájékozódást".[121] A fogalmak

[120] Uo.
[121] *Magyarságtudomány*, 1935/2. 18.

csonthéjába azonban Erdeinél vulkanikus kőzetek zárulnak: felfokozott indulat, élmény érleli, dobja felszínre a kérdéseket, amelyekre hideg fejjel választ keres. Mint első írásaiból kitetszett, nem volt ment romantikus hangulatoktól a fiatal Erdei gondolati-érzelmi világa, ám tudományos okfejtéseibe csak fogalmi szűrőn engedte beáramlani érzelmileg erősen színezett meglátásait, kérdéseit. Az élményanyag fogalmi „letisztítása" érthetően nem volt sima, kitérőktől mentes. Nyugati levelei *közvetlen* bepillantást engednek Erdei műhelyébe: megválaszolt és megválaszolatlan kérdések, nyers gondolatok, érvek és ellenérvek váltogatják egymást. S e levelek olyan időszakról tudósítanak, amikor egy erős élmény hatására néhány hónap leforgása alatt – igaz, több éves megfigyelés eredményeit összegezve, kételyeit kibetűzve – éppen a számára legfontosabb kérdésben, a *parasztkérdésben* változott felfogása. Vért és páncél nélkül látjuk őt e levelekben; az érzelmek – nem túlzás a szó – földlökésszerű mozgása is érzékelhető.

Erdei azzal a meggyőződéssel vágott neki nyugati útjának, hogy egy fejlődési szakasz lezárult életében, hogy a paraszti polgárosodást gondolkodóként is vállalva, túllépett a parasztságot szabadságküzdelmeiben megkötő „szerves természeti, sőt természetfölötti társadalomszemléleten". A társadalom korábbi kötöttségeitől megszabadult egyenjogú tagjának tekintette magát, így kívánt harcolni „osztályostársai társadalmi felemelkedéséért". Németországi és svájci úti élményei azonban sokkhatásszerűen döbbentik rá: *a kötőanyagok erősebbek, csak gondolatilag lépett túl tegnapi állapotokon.*

Édesapjának írja 1936. január 14-én:

Kedves jó apám, odafejlődött immár ez az én utazásom, hogy semmi, de semmi a világon ki nem marad a hatása alól. Édesapámmal immár 25 esztendeje ismerjük egymást, s lehetett volna elég idő és alkalom arra, hogy minden tekintetben megvilágosodjak viszonyunk felől, s ím, mégis itt a távoli helyen derül fény egészében e dolgokra is... Genf ajándékozott meg azzal az élménnyel, mely az igazsághoz vezetett... Mindeddig nem vettem észre, hogy csak nekem aktuális a paraszt élet történelmi értéke, mások számára meg testi-lelki szorongattatása és kézzel fogható nyomorúsága van jelen. S addig dicsérni és számon tartani a paraszti sors értékeit nem lehet, amíg az emberek nyomorúságban élnek benne. Addig lázadni kell, és pusztítani az ilyen múlt minden emlékét. Majd amikor a lázadásunk mindnyájunkat felszabadított, akkor beszélhetünk arról, hogy hogyan lehet az új életbe beépíteni a paraszt kultúra köveit. Csak köveket, s egy új épületbe.

Az én kinyilatkoztató élményem abból folyt, hogy én minden egyéni felszabadultságom ellenére is paraszt vagyok. Én nem tudok pl. úgy élni csak magának az életnek az érzéséért, mint nem parasztok tudnak, s én nem tudok úgy csak önmagamért ismerni és tudományt növelni, én mindig szolgálni akarok valamit, termelni valamit, s sajnálom a napot, amikor nem építettem valamit. Mint összes parasztőseim, csakhogy nem búzát és kukoricát, hanem igazságot és harci eszközöket a sötétség ellen. S legfőképpen: az én egyéni életem annyira hozzákötött minden szálával a parasztkeretekhez, hogy minden tudományom ellenére nem is rendelkezem azokkal az eszközökkel, melyekkel nem parasztul lehet élni. Semmilyen mesterséget, melylyel lehet csak úgy szabadon élni, nem tudok. A művészet is számomra nem az ember felszabadulásának az élménye, hanem a legmélyebbre való lemerülés a saját és a paraszti sorsban... Egyszóval *én minden felszabadulásom ellenére kötve vagyok...* Ezt a kötöttségem vettem észre rettenetesen, s úgy megrázott ez az élmény, hogy napokig szédültem tőle. Azért Genfben ért el a kinyilatkoztatás, mert itt jártam először francia földön, ha Párizsban jártam volna, ott jött volna rám. A franciák a szabadság népe minden tekintetben. Én azt hittem eddig, hogy én birtokolom az élet teljességét, s emberi szuverenitásomtól függ, hogy mit és hogyan csinálok. S itt kellett megtudnom, hogy számomra a világ ragyogóbb fele örökre el van tiltva, mert én véremben vagyok megkötve s örök szolgálatra rendelve. Paraszt vagyok!

Itt volt először lesújtó és égető élmény számomra ez a szó. Paraszt vagyok, s ezért tilalom védi előlem a fölszabadult s önmagáért tündöklő életet. Nem is tudom, milyen konkrét élmény váltotta ki belőlem a megrendülést, tán Rousseau szobra, aki a szabadság harcosa volt, tán egy önmagáért való szépséggé finomult nő, akitől minden termékenység távol van, tán a népszövetségi épület, melyben oly sokat s oly korszakalkotóan tudnak beszélni semmi láttattal. Nem tudom már, de a sorsom oly világosan éreztem, mint soha. Nem arról van itt szó, hogy én kívánnám az önmagamért való életet, az én testemmel s az én lelkemmel úgy úgyse lehetne élni, de az szakadt rám rettenetes erővel, hogy ha akarnám, se lehetne. Nem akarván, ha módomban állna is, de a választásnak ez a lehetősége mégiscsak az élet teteje, s én ettől mindörökre elestem. Ez a parasztsors. Ezért értem most már a lázadást, és ezért fogom fel teljes mélységében édesapám lázadását...[122]

Édesapjához, akárcsak öccséhez, Erdei Sándorhoz írt első leveleinek hangvétele drámai: Erdei patetikus fordulatokkal is él. A stilizáltság azonban – ha figyelmesebben tanulmányozzuk a vastag levélköteget – csak hámréteg: a levelekben hosszú tépelődés, belső viaskodás, önmegsemmisülés után kikristályosított új elméleti megközelítések, fogalmi megoldások, stratégiai meggondolások visszatérő motívumai a hazatérését követő fél évtized java termésének: a *Parasztok*nak, a *Futóhomok*nak, a *Magyar falu*nak, a *Magyar város*nak.

Európai útja meghatározó élménye: a paraszti léthez életre szóló, elszakíthatatlan szálak fűzik. A lázadás és az azonosulás igénye e periódus jellemző mozzanata. S a hangsúlyeltolódások. Mindenekelőtt annak tudatosítása, hogy szélesebb összefüggésrendszerben a magyar – és a kelet-európai – parasztság minősítő jegyei világosabban különülnek el a nyugat-európai, észak-európai társadalmak földművelőinek csoportjegyeitől: hogy a magyar parasztság erős belső rétegzettsége ellenére – amely az Erdei család példáján is dokumentálható – sajátos tár-

[122] Erdei Ferenc levele id. Erdei Ferenchez. 1936. január 14.

sadalmat képez, s hogy e „társadalomalatti" réteg, a kelet-európai társadalmak szerkezetének sajátosságaiból következően „társadalom a társadalomban".

Hágából írja öccsének 1936. január 22-én:

> Írtad te egyszer: áldott a közel látó szem. Ó, akkor az én szemem százszor áldott, s már-már nem áldás, hanem mérhetetlen teher. – Nem tudom, született-e velem az a képesség vagy parasztörökség, de úgy keresztüllátok itt az idegenségen [...] De nem mulatság ez. S már belefáradtam. Nincs, akinek elmondjam. Kis noteszeim őrzik szómúmiákban az effajta élményeket [...] Valami hazait kívántam, s elővettem a *Népünk és Nyelvünk*-ben azt a cikket, amelyben valami Tálasi ír a kiskunsági cselédek életéről [...] Ezt olvasván, s az álom által élesztvén, teljes erejében fellángolt a genfi élmény: parasztok, parasztok. – S napnál világosabban állott előttem: én mint paraszt bolyongok e nem paraszt tájakon, s ennél feszülőbb élmény ember számára nincs ma Európában... Szóval Genfben egyszerű lázadás volt, s itt most ezzel vegyest a paraszt világnak s egyáltalán a meleg közösségi életnek a dicsérete is búsít. Szüntelenül feljönnek a paraszti világ kísértései. Feküdni a jászolban a lovak fejénél, sohasem mosdani, csak a vasárnapi templom előtt. Szalonnát sütni dérharmatos tavaszi reggelen, mikor a lovat le kell takarni még, s a gőze azon is átüt, s az ember tenyere forró az eke szarvától. Béresnek lenni, akinek a világ két lépés hosszú s ugyanannyi széles, s ezen belül kell megtalálni minden condrát. Véghetetlen pusztán élni bölcs egyedüllétben, s megosztani a kutyával a levest. Ha én ezeket mondom, öcsém, az nem romantika. Kísértet. S a kísértetjárás arra biztat, hogy számba vegyem összes e világba ereszkedő gyökeremet.
>
> 1. Zsellérségből ívelő sors a mezőváros levegőjében: az Erdei atyáméké!
> 2. Kisparasztgazda a gazdák sötét világának minden bölcsességével és korlátoltságával. Tanya. Szabó atyámék. Itt távolabbról béresek sorsáról egy kevés.
> 3. Falusi zsellérek. András, Ágnes, Annus néni, Fekete Jóska, Gémes és a többiek. Sejtelmesen kimozdult világ, mely azonban még egészen zsellér.
> 4. Falusi gazdák. A Szentek, Keresztúriak, Máték s úgy az egész királyhegyesi gazdatrupp. – Paraszti készség s minden paraszt kötés együtt. –
> 5. Civilizált városi gazdák tanyával: Tóth, Nagy Ernő.
> 6. Hagymakertészek. Egy csodálatosan izgató világ: a zsellér eredet bélyege s a korlátlan emelkedés levegője. Energia és fantázia. S a tájak. Szt. Lőrinc, Verebes, Girizdes, Kőkás, Mikócs s közöttük mindnyájunk temetője... Nem, én nem tudok szabadulni a paraszttól s a pusztától, s a szívemben éghetetlen lázadás mindezek ellen. S ebből cselekvő akaratnak kell kipattanni vagy lassan kisarjadni.[123]

[123] Erdei Ferenc levele Erdei Sándorhoz. MTA KK. Tálasi István: *A Kiskunság népi állattartása.* Néprajzi Füzetek. Budapest: Árpád Ny., 1936. Erdei Ferenc: Feljegyzések. Levelek Erdei Sándornak. MTA KK Ms 5831/57.

Azt a tényt, hogy a paraszti világ átalakulóban van, már *Királyhegyesről* írt első dolgozatában dokumentálta. *A makói parasztság társadalomrajzá*ban pedig azt állapította meg, hogy a parasztság mint osztály meglehetősen laza egység: a gazdává és zsellérré, polgárrá és proletárrá hasadt parasztság kezd hasonlóvá válni a nem paraszt polgársághoz és proletariátushoz. Az idézett levelekben érzékletesebben különülnek el az átmeneti típusok, de erőteljesebb hangsúlyt kap együvé tartozásuk, az a felismerés, hogy a paraszti rétegek Kelet-Európában egy *viszonylag zárt parasztársadalmon* belül különülnek el: „Hogy a *paraszt nemcsak osztály, hanem egy külön ország,* azt itt tudtam meg végérvényesen. Azt is most tudtam meg végérvényesen, hogy egy nép és osztály, amíg határai között nyugodtan él, addig nem energia. Mikor bomlóban van, s mássá kíván lenni, akkor politikai energia, amely minden követ képes elgörgetni."[124]

Legszemélyesebb benyomásait, forrásban lévő gondolatait – kialakult munkamódszeréhez híven – fogalmilag rögzíti. Öccsének írja január elején:

> Nyolc napig voltam Hágában, s én eddig kínlódtam, ujjongtam s izzadtam a sok hullámzás és lerakódás között. Most, amiként a táskámban szépen elrendeztem úti poggyászom, azonképpen kívánok egy kis reggeli rendet teremteni innen való tovautazásom előtt egyéb poggyászaim között is, már amennyire ez a fajta poggyász megengedi. E tisztességes és szép szándékon túl azonban arról is szó van ez esetben, hogy a különféle parasztok láttán és tapasztalásán felbuzdult lélek közérvényű parasztszociológiát kíván írni, mely egyelőre az alapgondolatokat és feltételeket kihámozó cikk leend, de később ki tudja, hova fejlend. Az anyag mind könyvtári, mind egyéb tári kazalnyi. Hogy legfölül kezdjem a dolgot, ideírom azt a „definíciót", melyet könyvtári, még helyesebben egyelőre műhelyi használatra „alkottam": eszerint a paraszt a következő lenne: falun, tanyán és mezővárosban lakó, földművelő és munkás társadalmi csoport (ezt nevezem paraszt társadalomnak – általánosságban a társadalom mindég a teljes összefüggést jelenti, sohasem egy réteget, s jó oknak kell lenni ahhoz, hogy az ember egy csoportot társadalomnak merjen nevezni; ilyen jó ok alapján: „Magyar társadalom" s „parasztársadalom", s az egész dolgokról való fejtegetésnek ezt a címet adom: társadalom a társadalomban), mely külső és belső konvenciók (így neveztetnek minden társadalmat irányító szabályok: jog, szokás stb.) által összetartott egységben külön civilizáció és külön kultúra szerint él (parasztkultúra!), állandó és különlegesen rendezett közlekedésben a társadalom többi csoportjával [...]
>
> Végbizonyosságnak tetszik, hogy a *parasztság különelvű és külön magatartásrendet produkáló társadalmi csoport,* mely mint társadalom a társadalomban él a többi réteg között, s külön titkai és megnyilatkozásai vannak. Ugyanilyen végbizonyosság, hogy a parasztság különelvű és különszabályú kultúrát teremtett, s ez idegen, bár nem izolált testként él a másik kultúra szövetében. Hogy e két igazság van, és így van, ez

[124] Erdei Ferenc levele Erdei Sándorhoz. MTA KK Ms 5831/56.

alkalommal mást nem idézek tanúul, mint mindkettőnk életét, akik egyéni utaink minden kitártsága ellenére nem tudtuk elszakítani a csoporthoz való hűség szálait s nem a kultúra köldökzsinórját. Harmadsorban pedig el nem palástolható igazság, hogy a *parasztársadalom életrevaló és fejlesztendő civilizációs értékei mellett egészében kizsákmányolt és megnyomorított*, s ez az állapot mindenáron szabadítást sürget. Itt pedig nem idézek mást, csak Édesapánk életét. Végső igazság pedig, hogy a parasztság oly társadalomszervezési elveket s oly kultúrtetteket produkált, amelyek a kultúrák minden határai fölött örökkévalók, a kultúra javaival való élés tekintetében pedig oly egyedülállót produkált, mely mindenkor mintául szolgálhat. Ennek a tételnek hiteléül pedig Édesanyánkat idézem emlékezetbe. S az igazságok következményéül pedig végérvényes programul látom a *csoport és minden tagjának lázadását a saját határai ellen*, s ezen túl a kultúra példáinak beépítését ama eljövendő egykeretű kultúrában.[125] (Kiemelés – H. T.)

Az idézett levél egyébként fontos adalékokkal szolgál Erdei világnézeti evolúciójával kapcsolatban. Azt, hogy a harmincas évek kommunista agrárpolitikája, a hivatalosként elfogadott Marx-értelmezés nem adott választ az őt elsődlegesen foglalkoztató társadalmi kérdésekre, e levelében is kimondja. Az idézett sorok egyben azt is dokumentálják, hogy Erdei e számára oly válságos hónapokban is lázadónak, szocialistának vallotta magát: belső nyugtalanságát éppen az motiválta, hogy a szocialista parasztpolitika deklarált tézisei csak a magyar agrártársadalom meghatározott ellentmondásaival számoltak.

Hogy e rettentő tudományos fogalmat megszültem, harmadnapra rájöttem egy majdnem szégyellni való dologra: Úgy általánosan munkás és szocialista létemre kifelejtettem vagy legalábbis nem tettem fő helyre a polgári vagy közvetett polgári, vagy ha van, polgári minőséget! A szög fejembe üttetett. S forgattam a dolgot. *Igaz, hogy „kizsákmányoltak és proletárok" vagyunk, de ha a polgár-proletár villába akarom befogni e dolgot, nem megy semmiért.* Itt valami más villa van, ha már mindenáron egyszerűen akarok beszélni e nem egyszerű dologról; paraszt és nem paraszt, vagy ilyen értelemben *paraszt* és *polgár*. Ez a főbb, ez a lényegesebb, s ez a forradalmibb. Most már ezen a vonalon igaz, hogy a paraszt általában proletárforma állapotnak örvend, s hellyel-hellyel polgári forma parasztok is vannak, de ez a minőség mindenkor csak specifikus jegy, a klasszisjegy a csoportautonómia és a kultúrautonómia és a külön közlekedés a többi csoportokkal. E külön egységen belül aztán ismét van polgár-proletár formakülönbözés, végeredményben tehát a munkás és az alsó, illetve alapréteg vagy ehhez hasonló elnevezésekkel kell megelégednem, s fönntartva a más szempontú kiindulást, le kell mondanom arról, hogy marxisták elfogadhatónak tartsák fogalmazásom.[126] (Kiemelés – H. T.)

[125] Erdei Ferenc levele Erdei Sándorhoz. MTA KK Ms 5831/58.
[126] Uo.

E levél tanúsága szerint Erdei nézete ezekben a hónapokban még módosult: egyértelműbben képviseli azt az álláspontot, hogy Magyarországon az agrárfejlődés középponti kérdése a *„rendi" parasztság polgárosodása, amely folyamat, ha kiteljesedik, a paraszti minőség megszűnéséhez vezet*. Mivel a magyar mezőgazdaságban a feudális kötések meghatározóak, a polgárosodás kínjait vállaló paraszt a progresszió legfőbb képviselője. Csak ha a tőkeviszonyok egyetemlegessé – vagy legalábbis uralkodóvá – válnak a falu létviszonyaiban is, módosul érdemben e kép, s jellemezhetők a falvakon belüli antagonizmusok a tőkés vállalkozó és az agrárproletár ellentéteként.

Erdei számára természetesen egy pillanatra sem volt kétséges, hogy a parasztság *történelmi kategória*, hogy a paraszti lét, a paraszti kultúra időtlenítése romantikus utópia. „Reymont olvasásakor az volt az én hiányérzésem – írja idézett levelében –, hogy ő egy darabot hibátlan hűséggel megrajzolt, mint egy természeti tényt, de abból nem sejtet semmit, hogy az abban a darabban is jelenlevő erők más tájékról erednek, és más világba vezetnek, hogy a parasztság társadalmi és történeti elődje a jobbágy, utódja a Bauer: a földművelő polgár és a proletár."[127]

A történelmi időben tallózva elkülöníti a „primitíveket", a „rabszolgákat", a „jobbágyot" és a „polgár-parasztot"; a parasztság térbeli elhelyezkedését számba véve pedig a fejlődési fáziskülönbségeket vázolja fel mintegy munkahipotézisként.

Van egy óriási terület, ahol nincsenek parasztok, vagy csak magnak, s hírből láthatók. Ezek az országok pedig Svájc, Hollandia, Dánia, Anglia és Skandinávia, továbbá a tengerentúlon USA, Kanada, Dél-Amerika, Ausztrália. Ez országokban vagy elintézett a kérdés, vagy meg sem született. E társadalmakban a földművelők csak egy kisebb hányad, azonkívül századok óta polgári szabadságot élveznek, fölötte nem urak, hanem polgárok állottak. Így történt, hogy e század elejére itt elkészültek. Van egy nagy terület, ahol még parasztok s fiatal parasztok e tartomány népei. Ezek pedig a Balkán és Oroszország. Oroszország kiveendő. A Balkánon pedig mind a polgári szabadság, mind a polgárság annyira új dolog, hogy még nem értek rá ez állapotra ráunni. Itt a parasztok még parasztpolitikát vallanak, s parasztnak kijáró helyet követelnek a tanácsban. Van egy nagy terület, mely gyorsan és szépen futja a pályát: Észak. Az orosz és osztrák császári uralom alól felszabadulni kezdő parasztok oly teli tüdővel szívták be a szabadság levegőjét, hogy maholnap nem is lesznek parasztok. Hozzásegítette e parasztokat kifejlődésükhöz országuk politikai, népi felszabadulása azáltal, hogy a fölszabaduló élményből nekik is juttatott nemcsak malasztot, de földet is... S vagyunk mi itt közben (német átmenet az osztrákokkal együtt; a franciát, olaszt, spanyolt nem értem még). Mi jól megültük a stációkat. Mi voltunk lassan és kiadósan parasztok, s a kifejlésnek is megkapjuk minden kínját. Minket nem segített egy polgári forradalom szabadulása, s nem kaptuk egy népi felszabadulásnak a segítségét...[128]

[127] Uo.
[128] Uo.

E problematika is – igaz, letisztultabban – *visszatérő eleme* Erdei későbbi műveinek, mégis szükségét éreztük, hogy részletesen idézzük, mert csak így válik érthetővé az a *dilemma*, amely később e *gondolati konstrukció újrarendezésére késztette* őt. Útja során ugyanis azt tapasztalja, hogy a „polgár-paraszt" valóban egy magasabb létformát képvisel, de új „létminőségében" erjesztő szerepet nem játszik, ellenkezőleg, a konzervatív politikai pártok szociális támasza. A magyar parasztság azonban forradalom előtt áll: a nyugati minta számára ezért nem jelent érvényes történelmi távlatot: *a polgárosodás folyamata itt csak a feudális szerkezet széttörését követően gyorsulhat fel.*

Melyek azok a minőségek, amelyeket Erdei a „nyugati" paraszti életvitelben vonzónak ítélt, s amelyek különösen útja legelején ragadták magával?

> Olyan fogalom, amilyet a magyar paraszt szó takar, erre Nyugat felé nem használatos. A Bauer éppúgy mesterséget jelent, mint a Mauer (kőműves) vagy Wagner (bognár). A megszólítás éppúgy használható a „gazduram" értelmében, mint emezek a „mesteruram" értelmében. Nemcsak a fogalom, de ugyanaz a társadalmi szerep és minőség is hiányzik. A földmívesség itt mesterség, foglalkozás, amelyet éppúgy választanak, mint a másikat, s éppúgy tanulják, mint akár a gépkezelést. A földműves szülőnek a gyermekei hajlandóságuk és lehetőségük szerint mindenféle más pályára mennek, de egy, s feltétlenül csak egy, az apja mesterségében marad. S aki földműves lesz, éppúgy szakiskolába jár, mint aki pap lesz. Maga a földművelő gazdaság is oly gépesített, annyi fölszereléssel jár, mint egy akármiféle más „műhely", s földművelést nem lehet csak úgy elkezdeni. Itt nem beszélhet úgy az ember, hogy valaki „földművelő marad", s „nem tanul tovább", de bizony tanul, s *lesz* földművelő, s nem marad. Itt a földművelő éppúgy polgári osztály, mint akármilyen más foglalkozás, s az élete is éppúgy polgárosult, mint akármely más foglalkozásé. Van egy bizonyos mesterségből folyó különállása és szolidaritása a földművelőnek, de parasztosztály oly értelemben, hogy az egy népi rezervátum, egy népi őstömeg, mely rendszerint földműveléssel foglalkozik, s belőle az emberek kiemelkednek vagy benne maradnak, nem tanulnak tovább, nem létezik.[129]

Ez az érem egyik oldala. S érthető, hogy Erdei, aki saját bőrén tapasztalta a rendi jellegű megkülönböztetések sokféle hátrányát, rokonszenvvel veszi tudomásul a polgári egyenlőség tényeit, a polgárosodás pozitív velejáróit. A paraszti létviszonyok megújulása azonban korántsem ellentmondásmentes következménye a polgári átalakulásnak.

> Semmi sem történik ok nélkül, az ilyetén svájci állapotoknak is megvan az oka. A régi polgári szabadság simán belejuttatta a polgári levegőbe és kultúrába a parasztságot, s ezt a szabadságot nagyrészt a polgárság verekedte ki neki [...] Viszont

[129] Parasztok. Altdorf. 1936. január 9. *Nyugati levelek Erdei Sándornak.* Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei. H. n., é. n. [1996]

> kelet felé a parasztság egészen a legutóbbi időben kapta meg a polgári szabadságot, s nálunk és keletebbre nem elintézett dolog a földművelői mesterséggel járó paraszti minőség, s még jelentékeny történeti eseményeknek lehet a forrása [...] Polgárosodó fejlődésünk érthető következménye, ha parasztságunk előlegezi és igényli azt a szerepet, amit pl. a svájci földművelő élvez, s kisgazdának nevezi magát, aki teheti, de ez a névleges elintézés csak annyi jelentőséggel bír, hogy az igényt és esedékességet bizonyítja, azonban ez erőltetés súlyos következményeket rejt [...] *Egy névleges és felszíni megoldás áfiumával hátráltatja az igazi kifejlést.*[130]

Erdei Ferenc *világnézeti válságát* kiélezte az a felismerés, hogy a polgárosodott mintának tekintett nyugat- és észak-európai parasztság „határai között" nyugodtan él: konzervatív, s hogy e félteke proletariátusa *nem* „robbanó energiájú", forradalmi harcra kész osztály. Helyzetmegítélése bizonyosan vitatható, tapasztalatai részlegesek. 1935-ben már toborzódtak a francia és spanyol népfront erői, a polgárháború pedig azt példázta, hogy Nyugat- és Dél-Európa parasztsága és proletariátusa – akkor – jelentős forradalmi tartalékokkal rendelkezett. Nem lehet azonban feladatunk a nyugat-európai erőviszonyok érdemi jellemzése, az *ő* helyzetmegítélését kívántuk felidézni. S a levelek tanúsága szerint Erdeit útjának tapasztalatai arról győzték meg, nincs remény arra, hogy a magyar parasztság, amely csak forradalmi úton távolíthatja el az útból saját polgárosodásának akadályait, e térségben támaszt találjon.

Szélesebb világtörténelmi összefüggésbe helyezi e kérdéskört öccsének írt, február 8-i keltezésű levelében. Ellentétben a lázas szegedi években megfogalmazott reményekkel, hogy a világgazdasági válság a világforradalom nyitányát jelentheti Nyugat-Európa leghaladóbb országaiban, Erdei úgy véli, a harmincas évek derekán e térségben viszonylag tartós egyensúlyi állapot alakult ki, s a magyar forradalom csak Keletről várhat biztatást:

> A különböző európai népek állama és társadalma egészen más megoldottságot mutat. Végbizonyosságnak tetszik, hogy különböző korokban, különböző rétegek produkálhatnak olyan alaplerakást, mely alapvonásaiban többé nem változik, ellenben terebélyesedik, komplikálódik, szóval tágul, fejlődik. Aligha téved az ember, ha e vonalban Angliát jelöli meg úgy, mint amelyben legrégebben lerakott az alap, éspedig bölcs urak által akképpen, hogy a dicsőséges forradalommal a polgárság helyet kapott a terebélyben, majd pár száz év múlva a munkásság is, minden szocializmusával együtt belefészkelt. Ilyen nincs több. S az eredmény az, hogy ma az angol társadalom olyan tökéletes konvenciórendszert fejlesztett ki, mely teljesen biztosított a „fölforgatás" ellen. Mindenre van precedens. S az élet minden vonalán olyan simára épített utak vannak, hogy az angol ember otthon nem lehet forradalmár. Zárójelben persze ehhez a „garantált" fejlődéshez a gyarmatok adták meg a gazdasági lehetőséget,

[130] Uo.

> a meglepetés ebből folyóan csak innen érheti őket. Én inkább azt kívánom, hogy érje, mint nem, de ez nem fontos most.
> Hasonló az eset Franciaországgal és Belgiummal, nemkülönben a nyugati agrár-indusztriális államokkal, ahol viszont a polgárság cselekedett így, de hagyjuk most az átmeneteket.
> S a másik oldalon Oroszország. Cári abszolutizmus, papírvékonyságú polgárság, ugyanilyen ipari proletariátus, mérhetetlen tömegű parasztság. Itt aztán más ki nem fejlődött, mint egy úri „magaskultúra" balettel és télikerttel, s e „konvenciórendszer" hajszálcsöveivel szemben mérhetetlen tömegben hömpölygött a polgár, proletár és paraszt elintézetlen kérdéseinek és erőinek folyama. Itt aztán nem következhetett be más, mint forradalom. Új alap [...]
> Szóval így néz ki a két véglet. Egyik felől a valószínűség felső határáig minden szokásszerűen meg van oldva, s az ember ott csak simán élhet. A forradalomnak ott sem értelme, sem lehetősége. A másik oldalon pedig minden nyílt kérdés: ami megoldott és kijárt pálya, az oly keskeny, hogy azt csak elboríthatják a többi erők. Itt viszont minden valamire való ember csak forradalmár lehet. Az ősoroszországról szólva lehetett. Már a nagy fordításon túl vannak, s ott most egészen más a levegő. Az alaplerakás, a „konvenciók" szövögetése folyik.[131]

A Közép-Kelet-Európa térségében lévő agrár és agrárindusztriális társadalmak forradalmi erői ilyen nemzetközi erőviszonyok, háttérfolyamatok ismeretében kell hogy felmérjék saját belső erőviszonyaikat és lehetőségeiket:

> Így a két pólus. És az átmenetnek millió fajtája. Bizonyos azonban, hogy mi a másik véglethez vagyunk közelebb vagy éppen középen. De a nyugodt, megoldott és kijárt világhoz mindenesetre messze vagyunk. Afelől nem panaszkodhatunk, hogy az úri világunk nem elég terebélyes. Alighanem nagyon is. De viszont annyira nem, hogy mi is beleférjünk. Meg aztán gyarmatok sincsenek, s immár nemzetiségek sem. Itt nincs „férőhely". Polgárság. Saját terebélyképzéséhez nem jutott el. Minden az úri árnyékban maradt, meg aztán zsidó–német belső bajai is vannak. Itt sok lehetőség ugyancsak nincs. Proletariátus – számra igen kevés, elhelyezése igen mostoha: saját fejlődéséhez soha nem jutott el, német–zsidó utakat követett, amit forradalom neve alatt csinált, az beteg, sőt rossz volt. S ma nincs rá jó világ.

Az idézett levél is tanúsítja: 1935–36 fordulóján a fasizmus előretörése időszakában – jóllehet hite szerint forradalmár maradt, és szocialista – a nyugat-európai és a magyar munkásmozgalmat, a marxizmus szellemi tartalékait borúlátóan ítélte meg. Leveléből továbbá kitetszik, hogy a forradalom egyetlen reményteljes tartalékának a *kelet-európai parasztságot* tekintette.[132]

[131] MTA KK Ms 5831/60.
[132] Uo.

Életművének egyes magyarázói szerint Erdei Ferenc szegedi éveit követően eljegyezte magát a marxizmussal, s különösen Lenin vonzása érződött erőteljesen írásain. Lenin iránti rokonszenve – mint azt a *Magyar gazdaságtudomány* című tanulmány is tanúsítja – valóban erőteljes, de mint idézett, február 8-i keltezésű levele is dokumentálja, ez idő tájt Leninben mindenekelőtt *nemzeti* forradalmárt, a lázadásra készülő parasztok várva várt megváltóját ünnepli. Vonzalma Lenin iránt összefüggött az oroszországi változások pozitív megítélésével, de az orosz forradalom vezérét, a termékeny, doktrinér *Marx ellentéteként* jeleníti meg, s lényegében a munkásmozgalomtól is elkülöníti. Sajátos Lenin-kép ez, melyben mintegy kivetülnek, összegeződnek Erdei akkori elképzelései a *parasztforradalmár ideáltípusról*. Az I. Internacionálét megalapító Marx képe több mint vitatható, Lenin-képe azonban valóságos erényeket tükröz:

> Marx Angliában várta a proletárforradalmat, és Lenin Oroszországban megcsinálta! Egyáltalán, Lenint felfogni legkevésbé egy marxista képes [...] Igazában azt hiszem, az a nemzedék fogja fel, amely kirgiz vagy kisorosz mivoltából Lenin országában lett kultúremberré. Sommásan: Marx egy jó svádájú kötözködő és kellemetlen zsidó, aki a tőke–munka, szellem–anyag polaritást visszájára fordította, viszont Lenin zseni és orosz, aki fölfogott mindent a világból, és hazája felől a végtelenig fejleszthető alapokat rakott le. És közben harcolt, és a harcban használta azt is, amit Marx csinált. De ezenkívül mi mindent még!!![133]

Az első hetek, hónapok felkavaró élménye után Erdei nyugalomra vágyott, s a berlini Staatsbibliothek csendes magányába húzódott vissza. Az elmélyült stúdiumok azonban nem nyugtatják meg. Ellenkezőleg: Berlinben másodszor vizsgálja felül korábbi nézeteit. 1936. február 12-én írja Erdei Sándornak:

> Egy hét múlt el fölöttem, hogy az időt észre sem vettem. Valószínűtlen tömegű könyvet átolvastam, mérhetetlen jegyzeteket csináltam, s gyakorta sétáltam a nagy könyvtár csarnokaiban igen lelkes állapotban. Egy korszak volt, melynek nyomát nem a levelek mutatják. Nem az, hogy elolvastam ama könyveket, s nem is az, hogy a tudomány egyes ágaiban tisztábban látok. Úgy egészében történt valami... S itten szerepe van annak az északi nagy rideg embernek. A levelek, amiket kapsz, átmenetiek. Még a múlt kínlódó korszakról is szólnak, de már 9-ikben az itteni kemény derűnek a levegőjét érezheted.[134]

Február 9-i levele egyébként igen rövid. A „kemény derűt" kiváltó külső és belső okokat veszi igen rapszodikusan számba. Szó esik a természetről és saját természetéről, s mindenekelőtt a könyvtárról, melyben minden számára szükséges könyvet megtalál, arról, hogy bámulatosan egyszerű az adminisztráció:

[133] Uo.
[134] MTA KK Ms 5831/63.

Én itt Lenin könyvei óta úgy olvasok németül, angolul, mint magyarul. Teljesen belefúrtam magam a tudományba, s egy napig töprengve a tudományhoz való viszonyomon, másodnaptól fogva rettenetes erővel búvárlom a szövetkezetet, gazdaságot, társadalmat stb. [...] S last but not least, Lenin. Amióta olvasom, más értelme lesz előttem a szocializmusnak, parasztnak, harcnak stb. Így történt, hogy szép levelet nem tudok írni, viszont erőim teljességével forgolódok a világban, s gyarapítom magam.[135]

S valóban, a február 9-ét követő levelekből korábbi nézeteinek rendkívül szenvedélyes újragondolását s részleges revízióját olvashatjuk ki. A levelek hangvétele ironikus, s az irónia tárgya legtöbbször ő maga. 1936. február 15-én írja öccsének egy kis német mezővárosból, Calbeből a következő levelet:

Kedves jó Sándor Öcsém! Immár nem tudom, hányadikszor érzem én az utazásom alatt, hogy nohát, ez a végső nagy élmény, ami most elővett, s ezután már minden annak megfelelően következik. Ilyen végső élményül azonban a halált tartogatja számomra az Atyaúristen [...] Ezen közben az is kiderül, hogy alighanem én magam vagyok a legnagyobb élmény, a különféle rezdülések és nyilatkozások a változó körülményekből fakadnak. Ebből az is következik, hogy különféle feltételek közepette érzek és mondok ki valamit, azoknak különbözni kell egymástól, ha én magam azonos vagyok. Viszont az is lehet, hogy én is változok. A jóisten tud eligazodni ezek közt a dolgok közt, én csak azt tudom, hogy valamiféle törvénynél fogva még arra is képes vagyok, hogy korábbi fő passzusomat, annak esetleg premisszáit elismerve, megkorrigáljam, esetleg fenékbe fúrjam, egyszóval s ismertebb jelöléssel: revideáljam önmagam. Noha a hamisság itt is kézenfekvő, mert honnan revideálhatnám én magam, mikor egyelőre még egy darabban vagyok... A hang derűje, Öcsém, csak abból származik, hogy szépen süt a nap, és a calbei földek erősen hasonlítanak a palotai útbeliekhez, legfőképpen a kőhíd környékéhez s még néhány ilyen külső dologhoz, valójában igen sötét és komor a dolog, s kicsi híja, hogy nem a régi recept szerint való megrendülésben kesergem el ezeket a dolgokat. Hogy egyenesen „mejjbe" vágjalak, a paraszt mivolt revideálásáról van szó. Az előzményei és hatóokai e revíziónak mindenesetre az Úristen maga, majd teremtő szülőink, de különösképpen a hagymások és Lenin.[136]

Mint ironikusan írja: e levélre az is ösztönözte, hogy „a berlini fenenagy tudományfalás" után újra kakasszóra ébredt a jámbor német faluvárosban, amely éppoly mezővárosforma, mint Makó, továbbá, hogy hagymatermelő lakói „éppúgy nem virtigli parasztok", mint Erdei Jóska, s hasonlóan „pogány liberálisszocialista-Schweinhundok", mint a makóiak.

[135] MTA KK Ms 5831/61.
[136] MTA KK Ms 5831/64.

E nem kis öniróniával felidézett életképet követően teszi fel testvéröccsének a kérdést:

„Hát erre felelj Te most, Öcsém, mi vagy hát: paraszt vagy zsellér s hagymás Schweinhund?" A művész – Erdei Sándor szobrásznak készült ezekben az években – válasza egyszerűbb. Mert a művész mindig egyéni sorsokban, jellemekben ragadja meg a tipikust. Mit feleljen azonban az az ember, akinek „tételeket kell kimondani, s harci egyszerűen fogalmaznia"? S az önirónia újra felerősödik:

Bizony, drága jó Öcsém, a tudós és politikus Erdei Ferenc úr elővesz az általad is ismert parasztfogalmát, s vagy azt mondja, hogy eszerint parasztok csak egy pillanatig voltak a világon, nevezetesen akkor, amikor már jobbágyok ugyan nem voltak, de még szét nem váltak zsellérré és kulákká, vagy szépen magába fordul, s vár sorjára, míg a harci fogalmazás előjön.
Nem más itt a kérdés, Öcsém, mint hogy ma az a paraszt minőség nem tiszta absztrakció-e, melynek konkrét jegyei általában a földművelő minőségből s a munkás minőségből folynak, s mint társadalmi egység, nem elvesző a munkás és polgár és a magyar–nem magyar csoportokban, s vele az egyetlen lehetséges politikus cselekedet a pusztítás. S vajon parasztpusztító hadjárat zászlajára írható-e, hogy paraszt? S legvégül Te vagy én mitől vagyunk ilyenek? Attól-e, hogy nyarakat kaszáltunk, s őszökön szántottunk s hagymások közt lázadtunk a világ ellen, vagy hogy parasztok voltunk? Egyáltalán az Alföldön van-e parasztság úgy, hogy állandó állomása volt az életnek?
[...] Persze minden fogalom megállapodás útján jön elő, de a kérdés az: érdemes-e nekünk ebben állapodnunk meg?! Azt nem kétlem, hogy akár a parasztban, akár a munkásban állapodunk meg, teljes emberségünk garantálja a „kikerekítést", de melyik érdemesebb indulásul.
Töméntelen okunk van, hogy a parasztot válasszuk, de ezt miként kell elhatárolni: mi lesz a parasztkapitalistával, a kisgazdával, mely legalább oly meddő fajta e honban, mint az úr, melynek édes öccse!
[...] Még tovább: kik honunkban a gazdák, s kik nem?
Bizony, bizony, Sándorkám, kell is, hogy az Úristen holtomig megőrizze frisseségem, mert egynéhányszor meg kell „rendülni", mire zászlót akaszthatok a nyakamba. S addig a tudomány vallja a kárát, mert annak a területén rúgtatok fel s alá.[137]

Február 17-én kelt levelében hangja – ha lehet – még szarkasztikusabb:

Az úrangyala bölcs mindentudásából eredő parancsa szerint megszólítván, nem nyughatok most már a dologba. Hogy nagy példát mondjak, úgy vagyok, mint M. A. Ézsiása. Hallván a fontos üzenetet, úgy visszanéztem az üzenethozóra, hogy az is szegény megijedt. Mit akar már megént az úristen?! Nem elég, hogy eddig látogatott

[137] Uo.

mindenfajta próbákkal, most, amikor már beletanulnék a járomba, most arra akar biztatni, hogy nézzek csak utána, s a járom nincsen is! Az csak fantázia.

S e nem kevésbé önironikus bevezetőt követően tovább mélyítve az előző levélben kifejtett gondolatot, újrafogalmazza az öccsének feltett kérdéseket.

> Mit tesz az Neked vagy nekem, úgy hirtelenében, hogy paraszt? Na ugye, hogy valami egyféleképpen kerített embercsoport, mely befelé él, és valamiféle különös törvényekkel s valamiféle különös kultúrával. Kifelé az a fontos, hogy alul van, és hajszálcsövei vannak fölfelé. Vagy esetleg pumpacsövei. Még az is hozzávaló ehhez, hogy ebben az állapotban megragadt valameddig a nép. Ennyi sok egészen egyszerű keret között az is fontos, hogy valami biztos és lassú „kollektív" fejlődés és állandóság sajátja e paraszt valaminek...
> Na most már egészen egyszerűen és fantázia nélkül beszéljünk magunkról [...] Volt a mi életünk egy pillanatig is parasztul biztosítva? Parasztörvénynek engedelmeskedtünk mink, amikor kiszelektált létünkre kaszáltunk? És mind összevéve elképzelhetők vagyunk mink egy valóságos ősi parasztfamíliából? Mindezt nem, drága jó öcsém, s itt más törvények vannak jelen: a lázadásnak és az apellálásnak a törvénye [...]
> Vagy felelj erre: melyik világból akarok én, vagy akarsz te többet elpusztítani és beépíteni: a parasztból vagy a polgárból? Melyikből tanulsz Te vagy én legtöbbet: vagy többet?
> Még kegyetlenebbül: polgár vagy parasztélet a Tiéd vagy az enyém vagy Apánké, vagy valami egészen más? Melyiknek a csapásait ismered jobban, vagy melyikben érzed magad otthonabbul, vagy állapodsz meg benne többet? Vagy egyáltalán egyik is volt-e számodra több, mint múló, tanuló lehetőség és alkalom?
> Nem, drága jó Öcsém, itt dogma nincs! Érts meg, itt dogma nincs! Te nem vagy paraszt, és nem vagy polgár, és nem vagy proletár, hanem ember vagy. Te állasz mindezen ketrecek fölött, és a polgár igazságának nekifordítod a parasztot, és a parasztnak a polgárt, s mindkettőnek a proletárigazságot.[138]

Február 18-án Erdei Ferenc visszaérkezik Münchenbe – innen küldi utolsó „beszámoló-levelét" öccsének –, ahol Bibó István levele várja, s ebben egy *Válasz*-szám. „Közben pedig – írja – István barátom hűsége folytán kaptam egy Választ, amely az Úristen kegyelméből viszont csupa parasztidézéssel vagyon tele [...] A Válasz nem tehet róla, hogy ilyen mohón ragadtam meg."

Hogy melyik *Válasz*-szám került a keze ügyébe, ennyi év távlatából nehéz pontosan rekonstruálni. Tény, hogy számos „paraszt"-definíciót talált e *Válasz*-példányban, s ez még inkább felerősítette benne az igényt: revízió alá kell venni számos konvencionális megállapítást.

[138] MTA KK Ms 5831/65.

> Minden fölösleges líra nélkül: az én revízióm ugyancsak szükséges és hasznos, de a külső népekre is, mit gondolsz, férne rá még egy pár itce revízió?!! Egészen általánosan: a magyar parasztfogalom, egyáltalán a főispánoké, Tiszáé, Adyé, Veres Péteré, mind-mind úgy Móriczé is – nem kíván gyökeres revíziót, Öcsém, hogy komoly program lehessen belőle, akár művészi, akár politikai? Ha Te és én revideáljuk a magunkkal hozott parasztkeretet, úgy beugorhatunk akárki másénak? Ne feledd, Öcsém, proletárt először proletár mondott, visszájára fordítván a munkást![139]

S még egy fontos mozzanat e levélből. Itt találjuk első nyomát Veres Péter iránti rokonszenvének s azon igényének, hogy politikai-eszmei szövetségre lépjenek vele. „Revízió kell itt, öcsém, kegyetlen, s hortobágyi és balmazújvárosi látogatásunkon megállapodást kell kötnünk egymással: Te, Veres Péter s én. Itt más mentség nincs."[140]

A vívódó, töprengő, saját álláspontját újra és újra megkérdőjelező ember rendszerint cselekvőképtelen. Erdei Ferencet azonban e számára válságos hetekben sem a „passzív" befelé fordulás jellemzi. Tanulmányútra – mint erre a bevezetőben utaltunk – a makói hagymások küldték, elsődleges célja a német, holland, svájci kertészetek, szövetkezeti intézmények tanulmányozása, a „tapasztalatszerzés" volt. S Erdei e feladatáról – mint láthattuk – legválságosabb pillanataiban sem feledkezett meg. Napi 10–14 órát dolgozott, szövetkezeteket látogatott, tanulmányozta ügyvitelüket, szervezeti formáikat. Svájcban mindenekelőtt a „szabadság talajából nőtt és gazdasági teljesítményekkel bőven dicsekedhető" svájci fogyasztási szövetkezeteket tanulmányozta, a kisgazdaságokét, a polgári és munkásfogyasztókét egyaránt. Hágában „a magas mezőgazdasági kultúra és a fejlett mezőgazdasági szövetkezetek" titkait igyekezett felfedni, különös tekintettel a termelők szervezkedésének történeti és jelen idejű okaira és a termelés szakosodására. Németországban a hagymás társulásokkal ismerkedett, s még berlini tartózkodása alatt is, amikor a könyvtár magányába húzódott vissza, idejét megosztva felváltva olvasott szociológiai és közgazdaságtani, szövetkezetpolitikai írásokat. Tapasztalatait még útközben összegezte, s így módja nyílt arra, hogy tagtársait folyamatosan tájékoztassa. A levelek egy része a *Makói Újság*ban napvilágot látott. Erdei később tömörítve és megszerkesztve az anyagot „szövetkezeti napló" megjelöléssel fővárosi folyóiratokban is közreadta külföldi útjának tapasztalatait.[141]

Világnézeti dilemmáira azonban sem a nyugati paraszti „életmintákat" tanulmányozva, sem a könyvtár magányában nem talált megnyugtató választ. Utolsó februári leveleiben az öccsének adresszált kérdéseket részben nyitott kérdésként

[139] MTA KK Ms 5846/184.
[140] Erdei Ferenc levele Erdei Sándorhoz. MTA KK Ms 5831/65.
[141] Erdei Ferenc: *Szövetkezetek.* Budapest: Sarló, 1945. 59–86.

hozta haza Magyarországra. A korábban „végbizonyosságként" megfogalmazott tételek „axiomatikus" jellegét feloldotta a válság. Világképe azonban korántsem vált „vagylagossá", nem relativizálódott.

Hite abban, hogy Magyarország forradalomtól terhes, hogy a falusi élet modernizálásának útjában álló akadályokat csak népi forradalom távolíthatja el, még jobban megerősödött. S az sem volt kétséges számára, hogy e forradalom iparosítani fogja a mezőgazdaságot, megsokszorozza termelőkapacitását, fokozatosan megszünteti a város és a falu közötti lényeges különbségeket, hasznosítván a maga számára a korszerű mezőgazdasági termelés nyugati mintáit. Korábban már idézett önéletrajzában írja:

> Ez év őszén 5 hónapos külföldi útra küldtek hagymás társaim, és én bejártam Német-, Hollandországot és Svájcot. Amit a fantáziám és kívánságaim kiépítettek a magyarországi látható társadalommal szemben, annak egy részét láttam a valóságban. Még jobban hittem emberi és politikai ideáljaimban, s még *lángolóbb* lettem. Befelé. Hazajővén, Makó társadalmát írtam meg lefojtott lázadással, és a *hagymás ügyekben forgolódtam báránybőrben. Pályám most is csak egy volt: politikai, amely azonban formát nem talált még.*[142] (Kiemelés – H. T.)

Az érvényes és számára is elfogadható utak, megoldások kikísérletezését, feltérképezését csak a hazai politikai gyakorlattól s hazai terepen végzett tudományos-szociográfiai felmérő munkától remélte.

[142] Erdei Ferenc: Rövid önéletírás. *Levelezés köz- és magánügyben*, 6.

„Jól van kisfiam, ember lesz belőled" – 1915

Erdei Ferenc édesanyjával

A két testvér az édesanyával

Az érettségiző

A szigorló Erdei Ferenc

A fiatal szociológus

Vásárhelyi gyűjtőúton, 1937-ben

Az Erdei fivérek, Sándor és Ferenc

München, 1935

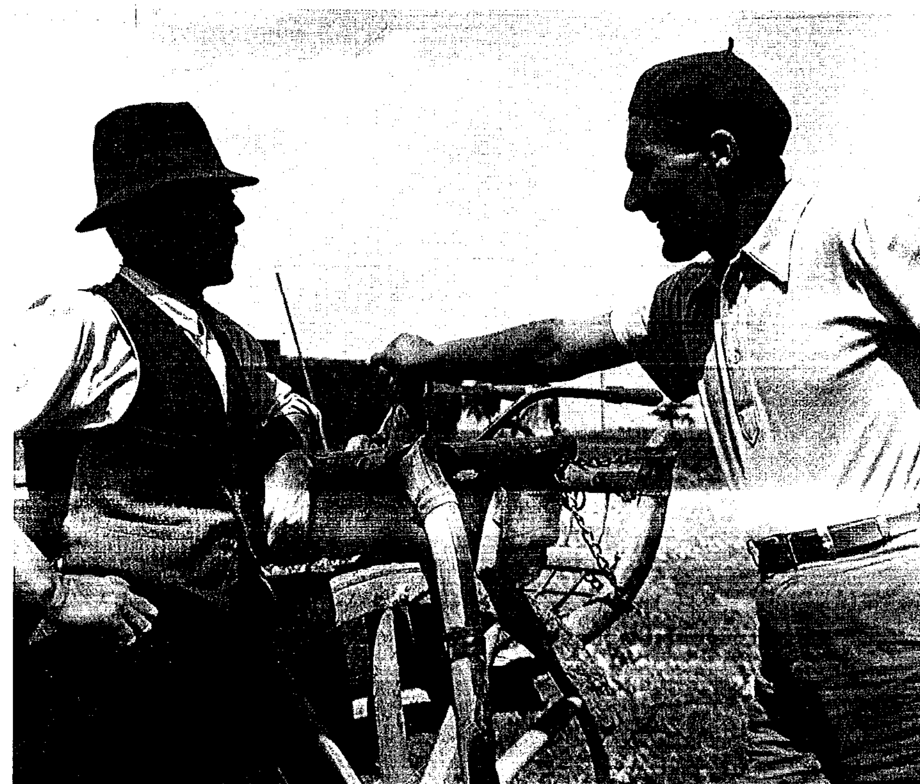
Nagyvárad, 1941

Nagykőrös, 1942

Első feleségével, Diósszilágyi Évával

Apjával

Tanyaépítés
Szigetszentmiklóson
1940-ben

Íme áll a ház

Tapasztás közben
Sándor öccsével

Szántás közben

A szigetszentmiklósi
tanya

Erdei beszél a ceglédi Dózsa-ünnepségen, 1945

Veres Péter, Féja Géza, Asztalos István, Sinka István Balatonszárszón, 1943

Balatonszárszó – középen Veres Péter, Darvas József, Majlát Jolán

A balatonszárszói tanácskozás résztvevői

Erdei előadása

Kodály Zoltánnal

Díszőrség Kodály Zoltán ravatalánál: Kállai Gyula, Ilku Pál, Erdei Ferenc, Tóth Aladár

Az akadémiai és a minisztériumi együttműködés aláírásán Erdey-Grúz Tiborral és Dimény Imrével

A parlament folyosóján Veres Péter, Vályi Péter, Erdei Ferenc

A Magyar Tudományos Akadémia főtitkára

Az Akadémia dolgozószobájában

A Benczúr utcai dolgozószoba az öreg íróasztallal…

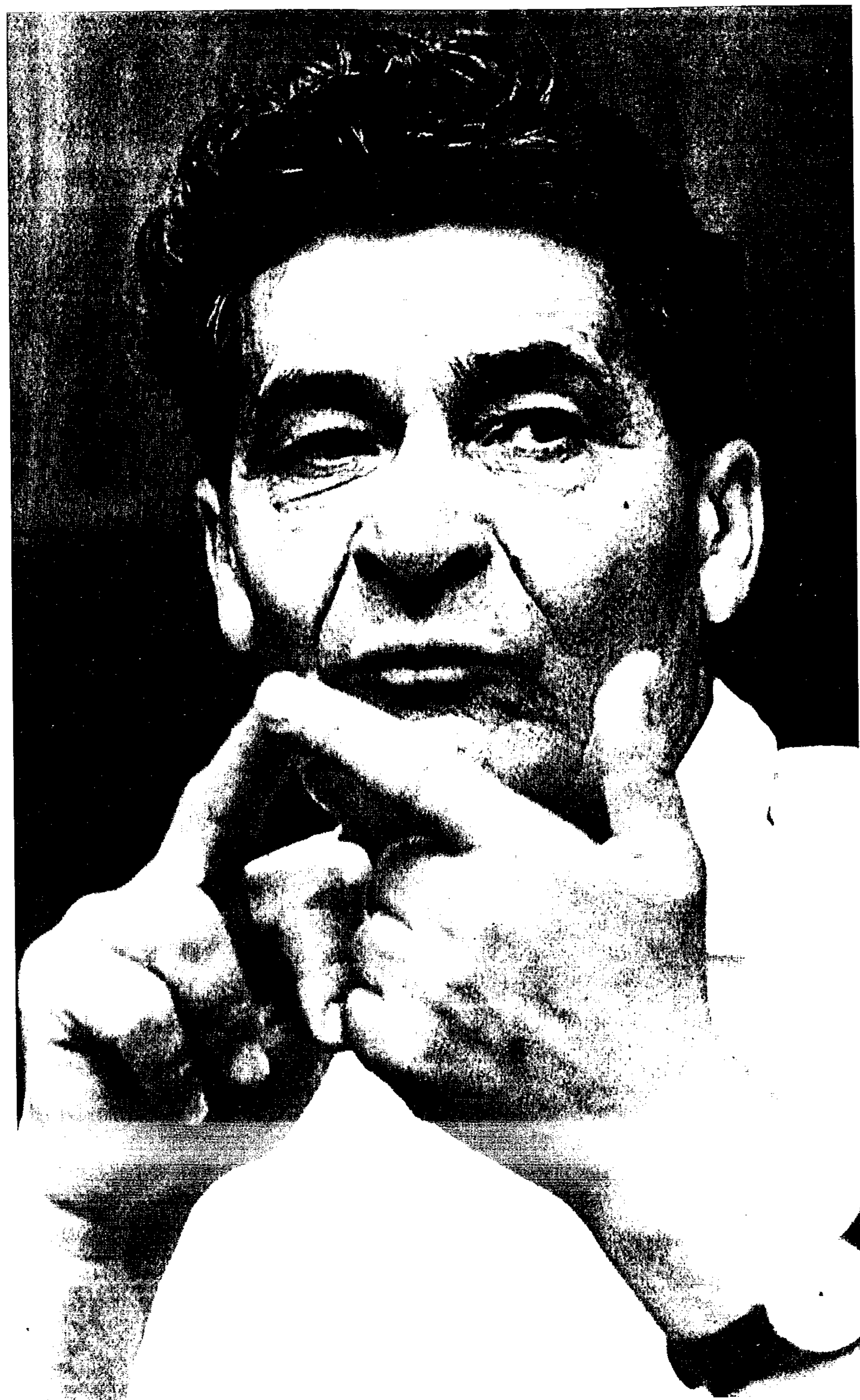
Az ötven esztendős Erdei

Szigetszentmiklósi kirándulás a tágabb családdal

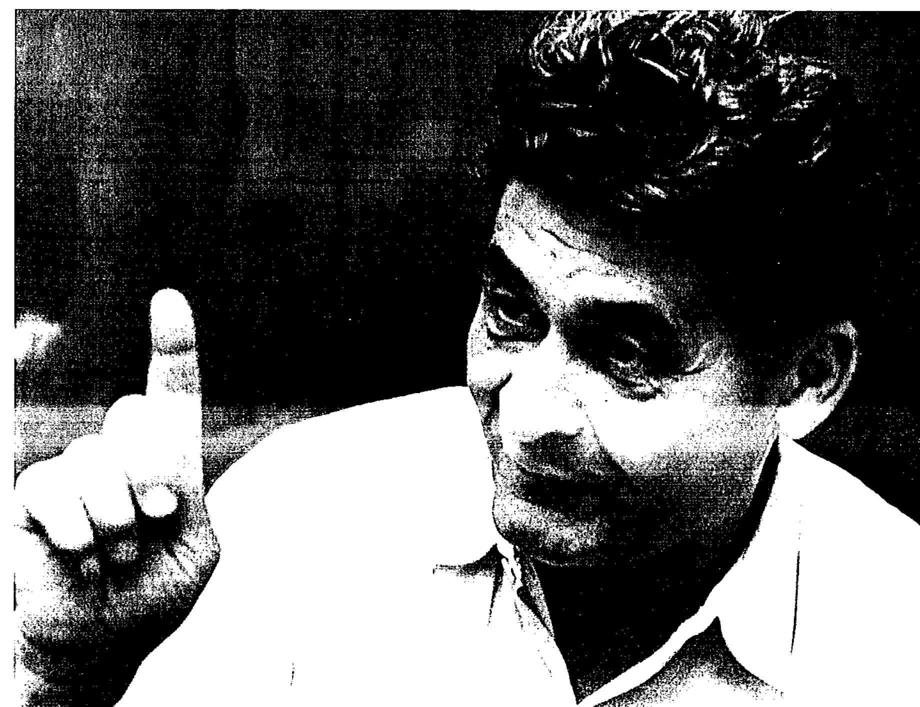
Beszélgetősarok a Benczúr utcai lakásban

„Először ez, aztán meg amaz jön sorra!"

„A dolgoknak megvan a maguk rendje..."

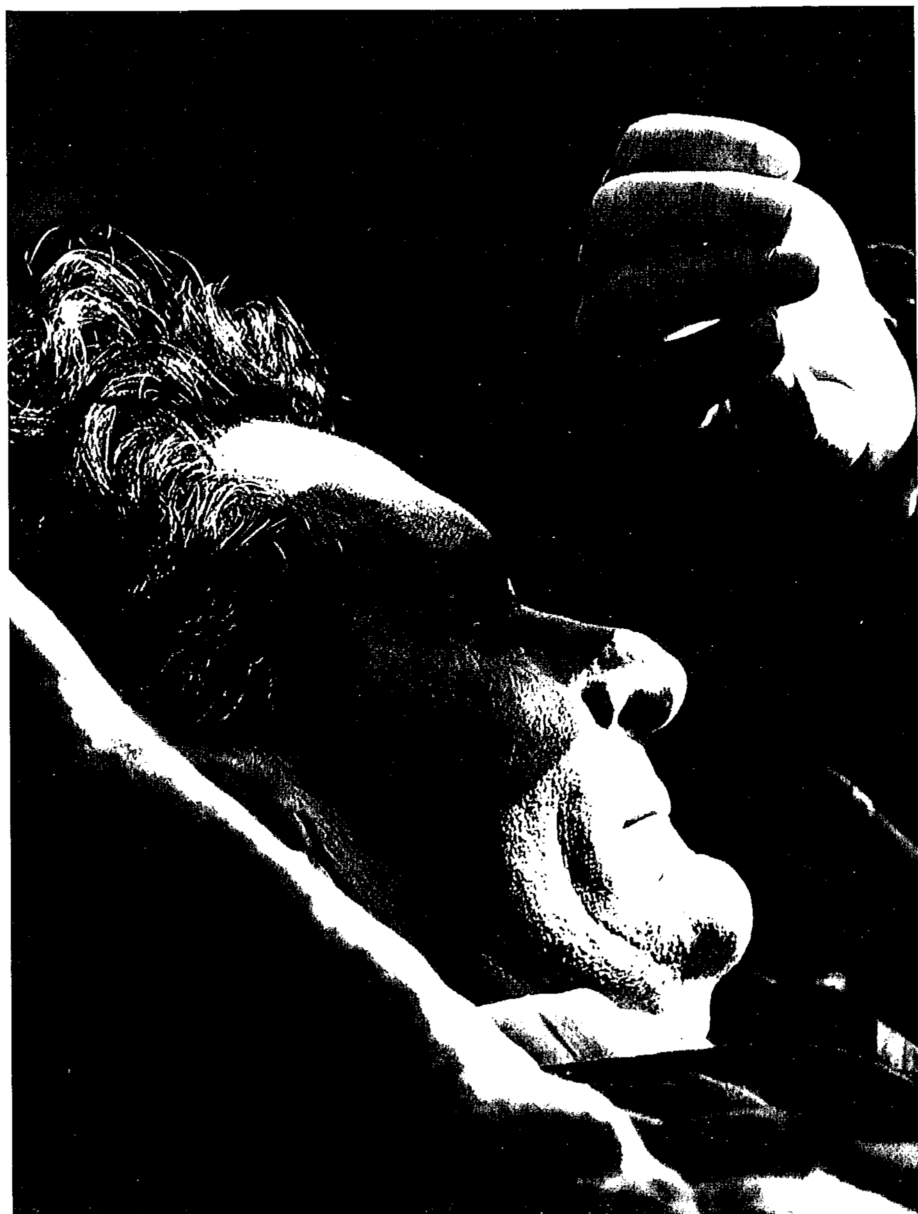

Az élet viharaiban edzett szakpolitikus

Választási nagygyűlés Makón, 1967-ben

A Benczúr utcai lakásban 1971. április 18-án

1971. április 10.

Erdey-Grúz Tibor búcsúztatót mond a makói temetésen 1971. május 15-én

Emléktábla a mai Vidékfejlesztési Minisztérium árkádsorán – Somogyi Árpád domborműve

III. ERDEI FERENC ÉS A MÁRCIUSI FRONT*

ELŐZMÉNYEK

Az 1936 télutóján külföldi tanulmányútjáról Makóra visszatérő Erdei Ferenc pályája új szakaszhoz érkezett. Lényegében négy síkon folynak ezen időszakban élete történései: szövetkezetépítés, politika, elméleti munkásság, házasság. A fordulat elemei ezeken a területeken dokumentálhatók a legátláthatóbban.

A szövetkezetépítés kérdéseivel csak annyiban foglalkozunk, amennyiben a *Makó és Vidéke Hagymakertészeinek Termelő és Értékesítő Szövetkezete* – különösen 1937 tavaszán és nyarán – a politikai erők mozgásának és ütközésének egyik kristályosodási pontjává válik, alakítólag befolyásolva Erdei Ferenc kapcsolatát saját paraszti bázisával. A termelési, értékesítési kérdésekhez kötődő dilemmáiról ezért nem szólunk.[1]

Ebben a fejezetben a középpontban Erdei 1936–1938 közötti politikusi tevékenysége áll, mindenekelőtt a Márciusi Frontban vállalt szerepe 1936-tól egészen 1937 őszéig. Erdei ezekben a hónapokban még makói lakos, azonban a *Futóhomok* sikere – értékelésére visszatérünk –, és a Frontban vállalt szerepe nyomán neve országosan ismertté lesz. Kapcsolata – nem utolsósorban házassága révén – ekkor sem szakad meg a várossal.

Házasságának története sem tárgya dolgozatunknak.[2] Ám ennek is vannak egzisztenciális-szociális vonatkozásai, melyek Erdei közszereplését is motiválták. Az elemzés fókuszában azonban a politikum áll; Erdei a történések egyik alanya, Makó a történések egyik tere. Az idő, az 1936-tól 1938-ig tartó közel három esztendő a Márciusi Front toborzódása, felemelkedése, hanyatlása.

* Könyvünk e fejezete átdolgozott és kiegészített változata a Makói Múzeum Füzetei sorozatban megjelent *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front* [Szerk.: Tóth Ferenc, Makó, 1991] című nagytanulmánynak.

[1] A kérdésről lásd Utazás a hagyma körül. Termelési viszonyok. *Makói Újság*, 1936. április 12.; Utazás a hagyma körül. Szövetkezeti értesítés. Füzetek. *Makói Újság*, április 23.; A makói hagymakertészek szövetkezeti kísérletei. *Makói Független Újság*, 1937. június 14–17.

[2] Erdei életének e fontos epizódjáról lásd: Papp Zoltán: *Makói történet. Egy fejezet Erdei Ferenc életéből.* Makói Múzeum Füzetei, 50. Makó, 1985.

VÁLLALÁSOK, VÁLLALKOZÁSOK SODRÁBAN

1936 tavasza Erdei számára a számadás, a félig megkezdett munkák befejezésének ideje volt. A magyar társadalmat „egészlegesen foglalkoztató kérdések" nem kerülnek ki látóköréből, de Makóra visszatérvén mindenekelőtt helyi, nagyon is gyakorlatias problémákkal kellett szembenéznie: elsőként az utazását finanszírozó közösségnek, a makói hagymakertészeknek kellett útjának szakmai tapasztalatait összegeznie. Ezekről a szélesebb nyilvánosságot is tájékoztatta.[3] A hagymanemesítés kérdései egyébként ez idő tájt olyannyira foglalkoztatják, hogy 1936 márciusától a Hagymakísérleti Telep munkájába is bekapcsolódik, s éveken keresztül irányítja azt. Mivel hazatérését követően a *Makó és Vidéke Hagymakertészeinek Termelő és Értékesítő Szövetkezete* titkári teendőit is ellátja, elméleti stúdiumaival csak az „ellopott órákban" tud foglalkozni.[4] Mindenekelőtt a még 1934–1935-ben megkezdett *Makó város szociográfiája* című munkáját kívánja – némi hezitáció után – befejezni.

Az elkészült részeket megküldi Bibó Istvánnak, s vele osztja meg a publikációval kapcsolatos kételyeit. Újra elolvasván a kéziratot, Bibó az átdolgozást és a kiadást egyaránt szükségesnek tartja, sőt sürgősséggel – úgy véli –, „ha lehet, őszig publikálandó". Reitzer Béla, Buday György is kedvező véleményt mond az írásról, sőt Buday ígéretet is tesz, hogy a *Szegedi Fiatalok Kiskönyvtárá*ban megjelenteti. Később Ortutay Gyula vállalja a kiadást: reményei szerint a *Magyarságtudomány Könyvek* első köteteként látott volna napvilágot a monográfia.[5]

E könyv kalandos sorsát nem követjük nyomon, s tudományos hozadékával sem foglalkozunk. Azt azonban a monográfiánk témája szempontjából is fontosnak tartjuk, hogy Erdei – amikor csak szabad ideje engedi – tovább dolgozik e könyvön, előfizetőket is gyűjt. A téma még 1937 májusában is visszatér Ortutayval folytatott levelezésében,[6] a kézirat azonban – amely közben átmenetileg el is kallódott – akkor sem ér célba; a teljes mű csak halálát követően, 1982-ben lát napvilágot.[7]

A Makó-monográfiának rendhagyó értékei vannak, mert Erdei ebben a munkában lépi át először egyértelműen a helytörténeti írások gondolati és fogalmi

[3] *Makói Újság*, április 12., április 23. *A makói hagyma sorsa. Erdei Ferenc dr. jelentése németországi, svájci és hollandiai tanulmányútjáról és hazai kutatásairól.* Kézirat gyanánt. Makó: 1936. *Makó és Vidéke Hagymakertészeinek Szövetkezete és Egyesülete*. Újra kiadva: Erdei Ferenc Társaság Füzetei. Makó, 1994.

[4] Erdei Ferenc: *A makói hagyma iskolája*. Makói Múzeum Füzetei, 49. Makó: 1985. 29.

[5] A kézirat sorsáról lásd Ortutay Gyula levelét Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. jan. 26. *Levezés köz- és magánügyben*, 110–111.

[6] „Szóljunk ellenben az én mezővárosom sorsáról. Most szedem össze az előfizetési íveket. Lesz ötven előfizető Makóról. Te is Pesten légy szíves szedd össze [...] Most már te is tégy, amit csak megtehetsz, hogy a nyomda fogjon hozzá a szedéshez." Erdei Ferenc levele Ortutay Gyulához. Makó, 1937. május 7. *Levezés köz- és magánügyben*, 96.

[7] Erdei Ferenc: *Makó társadalomrajza*. Makói Múzeum Füzetei, 27. Makó, 1982.

kereteit és korlátait – s ezért e sokáig kiadatlan könyvet tekintem a fiatal Erdei szociológusi névjegyének. Ennek ellenére, Erdei ekkor még marginális helyzetben van; a háló, amely a megyei és fővárosi befolyásos körökkel összekapcsolja, ritka szövésű, támogatói köre szűkös.

Mégis, e kézirat is, amelynek fejezetei – mindenekelőtt Reitzer Béla közvetítésével – több szerkesztőhöz, kozíróhoz eljutottak, szerepet játszott abban, hogy a *Válasz*-kör s személy szerint Sárközi György felfigyelt Erdei Ferenc tehetségére.

Erdei Ferenc és Sárközi György levelezése teljességében nem őrződött meg. Ám a kevés megmaradt levél között található egy viszonylag korai, 1936. áprilisi keltezésű, méghozzá annak a vállalkozásnak tárgyában, amely Erdei Ferenc pályája és a Márciusi Fronthoz való későbbi kapcsolódása szempontjából meghatározónak bizonyult. Így szólt a levél: „Kedves Barátom, a »Magyarország földje és népe« című sorozat írói e hét péntekjén, 24-én délután 6 órakor az Athenaeum könyvkiadó-osztályának helyiségében (VII. Miksa u. 8. fsz.) megbeszélést tartanak a közös irányelvek megállapítása céljából. Erre a megbeszélésre okvetlenül elvár igaz híved Sárközi György."[8]

E sorozat keletkezésének megvan a maga legendáriuma; e helyen nem kívánjuk tisztázni a részleteket, eloszlatni a félreértéseket. A legfontosabb dátumok pontosítása azonban a sorozat és a mozgalom története szempontjából nem mellőzhető. Féja Géza visszaemlékezéseiben ugyanis 1936 kora nyarának egy délelőttjét jelöli meg a találkozás időpontjaként. Önéletrajzában egy, a Sárközivel folytatott négyszemközti beszélgetésre emlékezik: „Nézd, a magyar valóság feltárása ötletszerűen folyik, végre össze kell fognunk a sok becsületes, de szertefutó szándékot. Elég volt immár a portyázásból, tíz részre osztottam Magyarországot, tárjuk fel minden baját és kérdését. Bizonnyal cselekedet lesz ez és megfellebbezhetetlen ítélet [...] Mi lesz a sorozat címe? – kérdeztem – Magyarország felfedezése."[9]

Boldizsár Iván 1936. júniusára teszi a találkozó napját; gazdag „képzelőerejének" köszönhetően még a részletekre is emlékezik: például kinél hagyott Sárközi számára üzenetet; hogyan beszélték meg telefonon a találkozást „tíz perccel tíz óra előtt", hogyan várakozott az Erzsébet körút 5. számú ház előtt: „ott, ahol a kapu oldalán ma Sárközi György emléktáblája függ".[10]

S további változatokat is idézhetnénk. Bizonyos azonban, hogy miközben külön-külön is szót válthattak, Sárközi ugyanazt a nyomtatott meghívót küldte el a tíz kiszemelt írónak: Illyés Gyulának, Kovács Imrének, Németh Lászlónak, Szabó Zoltánnak, Erdei Ferencnek, Veres Péternek, Ortutay Gyulának, Kerék Mihálynak, Boldizsár Ivánnak, Erdős Jenőnek. A tájegységek felosztásáról pedig közösen állapodtak meg. Az időpont azonban kérdéses, és témánk szempontjá-

[8] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1936. április 20. *Levelezés köz- és magánügyben*, 104, 122.

[9] Féja Géza: *Szabadcsapat. Életregény*. Budapest: Szépirodalmi, 1965. 382–383.

[10] Boldizsár Iván: *A lebegők*. Budapest: Magvető, 1989. 414.

ból is fontos. A Sárközivel való levelezés egyértelműsíti a dátumot, 1936. április 20-áról van szó.

Természetesen e könyvben elsősorban Erdei Ferenc pályarajza összefüggésében igyekszünk összerakni a sorozat historikumának, *Válasz*-körhöz való kapcsolódásának mozaikjait. Orientáló értékű Sárközi György és Erdei Ferenc 1936. augusztus 7-i levélváltása. E levélben írja Sárközi: „Kedves Barátom, a *Válasz* szeptemberi számát már javában készítem elő: erre várom dolgozatod a szövetkezeti kérdésről. Nagyon kérlek, hogy küldd mielőbb, vagy ha valami akadály merül fel, sürgősen tájékoztatni légy szíves. Hogy állsz a Duna–Tisza közével? Szeretettel üdvözöl Sárközi György."[11]

A levélből kitűnik, jóllehet Sárközi és Erdei kapcsolatát egyelőre a szerkesztő-szervező viszony kötelező etikettje jellemzi, már közelebbről ismeri Erdei érdeklődési körét, s hogy szó esett közöttük a szövetkezetekkel kapcsolatos terveiről is. Másrészt, kérdő mondata a *Duna–Tisza közé*ről (ez volt a *Futóhomok* provizórikus címe) valószínűsíti, hogy megállapodásuk nem teljesen friss keletű.

Erdei postafordultával válaszol. Tömören ecseteli körülményeit, tudniillik, hogy a hagyma körüli teendőket nem lehet elnapolni, a cikkírásra így kevesebb ideje maradt, mint remélte: „A cikk – mint írja – kevés híján kész, s ha két hétig vársz, küldöm."

Optimista válasza azonban, úgy látszik, nem volt elég megalapozott, négy nappal később ugyanis – felmérve a realitásokat – új levelet ír, s módosítja ajánlatát. E levél szinte valamennyi érintett kérdéssel kapcsolatban tartalmaz információt, s jelentősen segíti a történések időben való tájolását:

> Kedves Barátom, nagyon búsított, hogy nem tudtam megszülni még máig sem azt a szövetkezeti cikket, de akadálya tengernyi volt. Ma a vasárnap, déltől 5 óráig állott rendelkezésemre, hogy kiegészítsem meglevő anyagomat, természetes, hogy nem bírtam kipréselni. Azt viszont nem akarom, hogy teljesen kimaradjak, és Téged hasztalan hitegettelek légyen, küldök tehát a Makó társ. rajzából egy alkalmas, kerek részletet, úgy hiszem, ez is megfelel. Most fejeztem be ezt a dolgot, amiatt is nem tudok a szöv.-i témákba ereszkedni. 30-án lesz házavatásunk, közgyűlésünk, akkorára adom át Budaynak a Makót s attól kezdve fogok lélegezni. Szeptemberre 3 heti szabadságot kaptam s motort, így jutok a Pest megyei barangoláshoz. Néhány pesti utam alkalmával az irodalmat már átnéztem.
>
> E cikket olyan címmel hozd, ahogy a könyvben lesz. Jegyzetül állhat: *Részlet a szerző ősszel megjelenő Makó társadalomrajza c. munkájából.*
>
> A Pest megyei cím sürgős? Nem tudok nyugodtan elmélyedni benne ahhoz, hogy javasolhassak valamit. Ha kell azonban, megszülöm. Elnézésed kérem eljárásomért, és szívből üdvözöllek, Erdei Ferenc.[12]

[11] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1936. augusztus 7. *Levelezés köz- és magánügyben*, 122.
[12] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1936. augusztus 16. *Levelezés köz- és magánügyben*, 86–87.

A levélből kitűnik, hogy Erdei sokféle szerepvállalása, melyet a megélhetés kényszere és többirányú érdeklődése egyaránt motivált (gazdálkodó, kísérleti telep vezetője, a szövetkezés munkása, közíró, kutató), nemcsak gazdag élményforrás, de társuló időzavarának forrása is. Valóban, alig jut idő arra, hogy elmélyülten dolgozzon egy témán. Leveléből továbbá megtudhatjuk, hogy nyáron nem tudta befejezni a *Makó társadalomrajzát*, kéziratának végleges változata így csak ősszel kerülhetett Buday Györgyékhez. S az is dokumentálható – a „Pest megyei címre" történő utalás is erről tanúskodik –, hogy még a *Futóhomok* terepmunkái előtt áll. Fontos adalék, hogy a forrásanyagok felkutatása érdekében többször megfordult Budapesten. Ezen utak ugyanis nemcsak elméleti ismereteit, de kapcsolatait is gazdagították.

Erdei egyébként elküldte az ígért fejezetet, és – mint a Sárközi leveléből kitűnik – egy héten belül már levonatot is kapott, így a cikk *Mezővárosi társadalom* címen a *Válasz* szeptemberi számában meg is jelent.[13]

Budapesti útjain egyébként a formálódó kör több tagjával is kapcsolatba került. Megkönnyítette a tájékozódást, hogy Bibó István és Reitzer Béla már a fővárosban laktak, és hogy Ortutay ismeretségi köre pedig különösen sokirányú volt. Intenzívebbé vált kapcsolata Féja Gézával is. Levelezésükből látható, 1936 őszén együttműködésük nemcsak baráti, de munka jellegű is volt.[14] Féja egyébként a *Viharsarok* előkészítése során Makón is megfordult. Itt – az ő megfogalmazását idézve – Erdei vendége volt. Találkozásaik színhelye Budapesten a Centrál mellett a Philadelphia kávéház, ahol nemcsak arra nyílik mód, hogy szót váltsanak készülő könyveikről – Féja több református tiszteletesnek írt levelet, hogy adjon szállást Erdeinek és segítse munkájában –, de e számára korábban szokatlan miliőben ismerkedik össze Kovács Imrével, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Tamási Áronnal, Kerék Mihállyal, Matolcsy Mátyással (Veres Péterrel a kapcsolata korábbi keletű).[15]

Egy makói munkatársához, H. Szabó Imréhez írt levele eredetien dokumentálja az akkor huszonhat éves Erdei ironikus, kicsit hetyke viszonyát a Centrál kávéház prominens személyiségeihez:

> Pesten vagyok, de a tanulság így sem kevesebb, mintha Báselban lennék [...] Gyakorta vagyok együtt a népi avantgarde-val s már nagyon kiismertem őket [...] Kerék Mihály olyan bölcs agrár-tudós, aki ha az Okh. igazgatója lenne, rendkívül megelégedne. Pocakja és tokája van. – Kovács Imre deli ifjú legény, sokat és ékesen beszél, ő mondja legtöbbször a forradalmat és ő tudja legkevésbé, mi az. Simán tud beszélni

[13] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1936. augusztus 25. *Levelezés köz- és magánügyben*, 88.
[14] Erdei Ferenc levele Féja Gézához. Szeged, 1936. október 7. Féja Géza levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1936. okt. *Levelezés köz- és magánügyben*, 93.
[15] Féja Géza: Makó és a Márciusi Front. In: *Lapszélre*. Budapest, 1982. 185. A Centrál kávéház szerda délutáni összejöveteleinek hangulatát, a *Válasz*-kör törzsasztalának vitáit szuggesztíven idézi fel Kovács Imre. In: Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Budapest: Kossuth, 1983. 103–104.

a kávéházban, olyan tanácstalan lehet a zűr-zavar és az összetett dolgok között. Azért bátor és számottevő ember. – Matolcsy igen művelt, okos közgazda. Elegáns, jól fésült s szívből szereti a parasztokat. Maga azonban olyan úr, akinek ez fontosabb, mint az összes parasztok nyomorúsága. Tipikusan nem forradalmi ember. A két igazán nagy író, Tamási és Illyés, a legkülönb emberek a társaságban, de egyik sem politikus. Tamási nem is csinál ebből gondot magának, ellenben ő szintén együtt érez a jövendő magyar forradalommal. Illyés feltétlenül radikális. Németh László tanulságos ember, ami programot adott, az nem jó, de inspiratív. Egyetlen politikus ember Féja. Bátor és meg nem alkuvó, igazi motor. Nem nacionalista módon magyar és nem marxista módon szocialista. Adynak a folytatója, egy fokkal a realitásokhoz közelebb, viszont a költő zsenije nélkül.[16]

Sommás ítéletei természetesen megkérdőjelezhetők, s bár kapcsolata a kör több tagjával később sem felhőtlen – különösen az 1945 utáni évek tévedései, tragikus vétségei jelentenek e vonatkozásban tehertételt –, eszmei kötődése e körhöz életre szóló. S az sem lehet kérdéses, hogy a viták e közegben nemcsak távlatosabbá teszik Erdei gondolkodását, de politikai tájékozódási lehetőségeit is megsokszorozzák.

Súlya a makói közéletben is megnőtt. Neve a város határán túl is ismertté vált, növelte tekintélyét a makói hagyma termelésében játszott szerepe és a szövetkezet fejlesztése érdekében végzett munkája.

Makón a politikai terep a maga valóságosságában sokkal bonyolultabb, mint azt a városról az elmúlt évtizedekben írott irodalmi visszaemlékezések sejtették.[17] Az persze tény, hogy a *Függetlenségi Kossuth Párt* e városban rendelkezett egyedül jelentősebb paraszti bázissal – Erdei 1936-ban maga is e párt tagja –, s az is tény, hogy a progresszió és a szociális gondolat felélénkülése, valamint a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata és a Függetlenségi Kossuth Párt együttműködése a harmincas évek derekán viszonylag tartósnak bizonyult. Ám az is tény, hogy Makó társadalmi képlete másfajta kombinációknak is kedvezett. Erős maradt az a polgárosult dzsentri réteg, amelynek szíve mélyén ott lappangott az a remény, hogy „mindaz, amit a »liberalizmus lerombolt«, visszaállíttatik, tehát semmi akadálya nem lesz annak, hogy harmonikus jó rendben éljenek urak és parasztok". S e rétegből – ugyancsak Erdei szavait idézve – kiválhat egy olyan vezető elit, amelynek reformszándéka a fasizmusban-hitlerizmusban találja meg az útját.

[16] Erdei Ferenc levele H. Szabó Imréhez. 1935. december. A József Attila Múzeum gyűjteményében. Idézi Tóth Ferenc: Makó és a Márciusi Front. In: Pintér István (szerk.): *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról*. Budapest: Kossuth, 1989. 113–114. Részletesebben. *Egy barátság emlékére. Erdei Ferenc és Féja Géza leveleiből*. Erdei Ferenc Társaság Füzetei, 17. Makó, 2004.

[17] „Makó volt a Márciusi Front »Mekkája«, szent város, ezt pedig történelmi hagyományainak, a hagymának és Erdei Ferencnek köszönheti... Beszélhetünk-e sajátos »makói lélekről«? Igenlő választ kell adnom." Féja Géza: Makó és a Márciusi Front. In uő: *Lapszélre*. Szerk. és a szöveget gondozta Féja Endre. Budapest: Szépirodalmi, 1982. 182.

S a mozgásirányokat az is kiszámíthatatlanná teszi, hogy a „se nem dzsentri, se nem zsidó polgárság, a megkötő hagyományok és az eligazító ideál erőtlensége folytán, széteső és heterogén csoport".[18]

A politizáló elit szociális bázisa tehát korántsem olyan egyképletű, mint azt a Makót idealizáló budapesti értelmiségiek elképzelték: e városban nemcsak Könyves Kolonicsok, Diósszilágyi Sámuelek, Márton Bálintok, ifj. Bíró Sándorok és Fried Árminok laktak. A tradíciók és a szociális tagoltság mellett a konjunkturális tényezők és az országos politikai erőcsoportok akciói is befolyásolták a makói közéleti-politikai, sőt a szövetkezeten belüli erőviszonyokat. Így, jóllehet az 1934. decemberi törvényhatósági választásokon az egyesült ellenzék (a Függetlenségi Kossuth Párt, a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt) minden jelöltje győzött, az 1935. évi országgyűlési választáson a Kisgazdapárt (Eckhardt Tibor közvetlen intervenciója eredményeként) nem támogatta az ellenzék köztiszteletben álló Kossuth Párt-i jelöltjét (csak 3481 szavazatot kapott), s így a hivatalos jelölt Görgey István kormánytanácsos (6849 szavazat) lett Makó országgyűlési képviselője.[19]

Erdei ezeknek a tényeknek ismeretében vállalta el 1937. januárjában a titkári megbízatást a *Függetlenségi Kossuth Párt*ban, s vette át az évenkénti négy-öt alkalommal megjelenő *Várospolitikai Szemle* szerkesztését H. Szabó Imrétől.

Erdei elhatározása s a későbbi történések értelmezése szempontjából azonban még egy mozzanatot kívánunk felidézni. 1936 decemberében H. Szabó levelet ír Erdeinek, s ebben egy országos hatókörű vagy legalábbis ilyen igénnyel fellépő *új* párt alapítását javasolja:

Kedves Barátom! Levelét köszönöm. Nagy hálát érzek érte, mert pontosan azt kaptam e levélben, aminek a hiányát már régen érzem, s amire igen nagy szükségem van. Véleményem: elérkezett a pillanat, amikor ki kell lépnünk! A hazai viszonyok alakulása éppen úgy, mint a világpolitika újabb eseményei, kétségtelenül meggyőztek engem atekintetben, hogy itt másra, mint saját erőinkre, nem számíthatunk. Meg kell tehát csinálni azt a pártot, amely melléktekintetek nélkül veszi programjába a magyar élet megoldásra váró összes problémáit. És az ezért való küzdelmet vállalja még a forradalom árán is. Kis ország vagyunk, szegények, kis ható- és sugárzó erővel, annál több veszélynek kitéve. A külső hatások alól vagy legalábbis hozzájárulása nélkül nem csinálhatunk világpolitikát. Ezzel számolnunk kell, és e számvetés következtében jutok arra a meggyőződésemre, hogy számunkra egy lehetőség adódik, éspedig a magyar szociális problémák megoldása érdekében álló küzdelem. Alakítsuk meg azt a pártot, amely a magyar szociális problémák megoldását írja a zászlajára. Első lépés e tekintetben az általános és maradék nélküli, titkos választójog, második a föld-

[18] Erdei Ferenc: *Makó társadalomrajza*, 44–45. Lásd továbbá H. Szabó Imre: *Makó az ősi ellenzéki fészek*. Makói Múzeum Füzetei, 55. Makó: 1987. 2–24.

[19] Tóth Ferenc: *Könyves Kolonics József politikai pályája*. Makói Múzeum Füzetei, 42. Makó: 1984. 9.

birtokreform, amelynek keretében olyan megoldást kell keresnünk, amely emberies életlehetőségeket biztosít a mai, állati sorban élő földmíves proletáriátusnak. A föld kerüljön az ember szolgálatába, és ne – mint most van – az ember szolgálja a földet. A földet mindenképpen a földmíves munkások kezébe kell adni! Pénzért avagy pénz nélkül, mellékes. Ha lehet, forradalom nélkül, de ha kell, forradalom útján.[20]

H. Szabó a továbbiakban kéri Erdeit, működjék közre Veres Péter meghívásában, s juttassa el (!) levelét Féja Gézának, mert a címét nem ismeri. A titokzatos – már lezárt formában átadott – levél megírását Féja meghívásán túl feltételezhetően az motiválta, hogy Féja 1936. januárjában a *Válaszban* *Magyar parasztpártot* címmel cikket publikált,[21] amelynek legtöbb követelése egybeesett H. Szabó elképzelésével, és mintegy utóiratként felhívja Erdei figyelmét a szövetkezet belső életének néhány történésére. „Galamb és Erdélyi igen dolgoznak, s az a feltevésem, hogy munkájuk Ön ellen irányul. Kérdem: az ő kezük nincs abban, hogy ön e fontos időben ily hosszú időre kikapcsolódott a szövetkezeti munkából? Legyünk résen, és Ön ügyeljen arra a pozícióra, amelyet pótolni aligha lehetne Makón. Válaszát várom!"[22]

Erdei többhetes távollétét egyébként nem ellenfeleinek fellépései magyarázzák. Ezekben a hetekben motorkerékpáron járta a Duna–Tisza közét, s került közelebbi kapcsolatba az alföldi mezővárosok polgárparasztjaival.

VÁLASZ-EST MAKÓN

A nemzetközi és hazai politikában az 1937-es esztendő új felkészültségforrások kialakulásának az éve volt. A német külpolitika agresszív jellege egyre nyilvánvalóbb kihívást jelent; a kormánypárton belül is erősödik a szélsőjobboldal befolyása: a kormányfő, Darányi Kálmán erélytelen, nem tud egyensúlyi helyzetet teremteni a különböző frakciók között. A szociális gyúanyag is halmozódik, aktivizálódnak a különböző – ekkor még szétforgácsolt – nemzetiszocialista-hungarofasiszta mozgalmak.[23]

A francia népfront sikerei, a spanyol polgárháború – s nem utolsósorban a szélsőjobboldal meggyöngítésével kapcsolatos kormányzati elképzelések – lehetőséget biztosítottak egy nemzeti, demokratikus program megfogalmazására és útnak indítására.

Hogy e lehetőség mennyire átmeneti, azt akkor nehéz lett volna egyértelműen megítélni. Imrédy Béla még nem kötelezi el magát egyértelműen a német

[20] H. Szabó Imre levele Erdei Ferenchez. Makó, 1936. december 29. *Levelek köz- és magánügyben*, 171–172.
[21] Féja Géza: Magyar parasztpártot. *Válasz*, 1936/1.
[22] H. Szabó Imre Erdei Ferenchez. *Levelek köz- és magánügyben*, 172.
[23] Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest: Akadémiai, 1970. 16–17.

orientáció mellett, és az „ideális jobboldaliság" kritériumát egy elképzelt egyensúlyban jelöli meg „a társadalom horizontális rétegei között". Darányi felkérésére 1937 márciusában memorandumot készít, amelyben – a később általa megtagadott külpolitikai hangsúlyokkal egybehangzóan – elsődleges feladatának tekinti annak megakadályozását, hogy az értelmiség és a nemzeti kispolgárság nyilas befolyás alá kerüljön. Minden lényeges kérdésben ezt a szélkifogásos módszert vetette latba a tömegmozgalmak erőtlenné tétele és az úri elit hegemóniájának megőrzése érdekében.

Imrédy memorandumát természetesen a toborzódó demokratikus mozgalmak nem ismerhették. A Darányi-kormány be nem váltott ígéretei arra figyelmeztették a mozgalom vezéregyéniségeit, hogy reformelképzeléseiket ne kössék kormányígéretekhez, és egyértelműen vállalják fel annak a rétegnek a követeléseit, amelyre építeni kívántak.

> Mai politikai pártjaink mögött többnyire még osztályokat sem találunk, hanem egészen szűk, de igen jól szervezett érdekszövetségeket. Amennyiben mégis osztályjellegük van, ama osztályokat képviselik elsősorban, melyeknek léte immár történelmi anakronizmus. Némelyik látszólag a tömegekre támaszkodik, de csak azért, hogy a tömegek erejét és hangulatát legszűkebb érdekeinek biztosítására felhasználhassa. E pártok méhéből hiába várjuk a dolgozó rétegek egyezségét, az új nemzeti integrálódást. *A parasztpárt emberi befogadóképessége minden más politikai alakulásnál szélesebb lesz.* Az első és csorbíthatatlan állomás természetszerűleg a parasztosztály felszabadítása, e küzdelemben az új front nem riadhat vissza az osztályharc fegyvereitől sem. De a cél a legszélesebb emberi integrálódás: a felszabaduló osztálynak harc közben nemzetté kell szélesednie.[24]

Programja ugyanakkor – részben a helyzet ellentmondásosságát tükrözve – nem volt konzisztens. Végeredményben ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy e térségben nem alakult ki „komoly s döntő szerepre képes polgárság" s „az ipari munkásság-szerep is másodrangú jelentőségű", s ily módon csak a közép-kelet-európai földmunkásrétegek, parasztpártok és ezek összefogása szolgálhat bázisul az elkerülhetetlen átmenethez. A Féja Géza cikkében 10 pontban összegzett követelések jól tükrözik a program vázlatosságát, egyoldalúságait.[25]

[24] Féja Géza: Magyar parasztpártot. *Válasz*, 1936. 307.
[25] „1. Harc a feudalizmus teljes lebontásáért, ideológiai kísérleteinek teljes eltüntetéséért. 2. Állásfoglalás a kapitalizmussal szemben. 3. A földbirtokreform részletes és gyakorlati munkaterve. 4. Melyik a közép-kelet-európai földművesrétegek számára a legtermőbb társadalmi és gazdasági életforma? 5. Ideológiai alapvetés és részletes terv az összes dolgozó osztályok együttműködésére. 6. Az újállam természetrajza. 7. Az új kultúrpolitika útjai. 8. Állásfoglalás és harc az imperialista rétegekhez szító és velük függvényszerűen összefüggő s a feudalizmustól megfertőzött »agrárpártokkal« szemben. 9. A kelet-közép-európai parasztpártok együttműködésének útjai. 10. Az európai parasztság együttműködésének terve." Uo. 308.

A Függetlenségi Kossuth Párt Makón 1937 januárjában megrendezett gyűlésén – valószínűsíthetően H. Szabó kezdeményezésére – támogatókra találtak a követelések. Szerepet játszhatott az új párt alapítását igenlő vélekedésekben az a tény, hogy a Függetlenségi Kossuth Párt az országos politikában szinte semmilyen befolyással nem rendelkezett, így a makói radikálisok magukra hagyatottnak érezték magukat. A gondolat – mint az Bibó Istvánhoz, a gyűlést követően írt leveléből kitűnik – Erdei Ferenctől sem volt idegen, jóllehet az elszántságuk egy „nekünk való parasztpárt" megalakulására őt is meglepte:

A *Válasz*-est szervezésének tervéről Féját Erdei értesíti. Sajnos levélváltásuk töredékesen maradt fenn, ám ebből is kitűnik, hogy meghívását József Attila egykori makói mecénásai kezdeményezték. E tényt Féja Géza válaszlevele dokumentálja.[26]

Megőrződtek azonban a Veres Péter meghívását tanúsító levelek, amelyek Erdeivel formálódó évtizedes barátságának kezdeteiről is tudósítanak. Veres február 15-i levelében visszaigazolja a meghívás tényét, ám egy tervezett felvidéki rendezvény miatt nem tud egyértelmű választ adni.

> Kedves Barátom! Hogyne emlékeznék magára. Számon tartom az igazi jövő és az igazi magyarok emberei közt. Sajnos az est dolgában nem tudok határozott választ adni, mert febr. 17–27. között egy nyugat-szlovenszkói körút (Pozsony, Komárom stb.) van tervezés alatt. Minden kész van, csak még útlevelem nincs. Makóról csak abban az esetben lehetne szó, ha útlevelet nem kapok. Sajnálom, szerettem volna. Már csak a makói munkások miatt is, akik szegedi előadásomra képesek voltak télben és éjjel átkerékpározni. Üdv. Majd írok, ha változás lesz. Veres Péter.[27]

Egy héttel később újabb levélváltásra került sor. Ebből nemcsak Veres részvételére következtethetünk egyértelműen; levele a növekvő hírneve ellenére – vagy épp ezért – az erősödő represszió szorításában élő író mentalitásának, „világészlelésének" is érdekes dokumentuma:

> *Kedves Barátom!* Nem tudom, honnan tudja, hogy nem megyek Szlovenszkóba. Egyelőre függőben van a dolog. Útlevél eddig nincs, de még nem utasították el végleg, csak halasztódik. De én azt hiszem, hogy nem kapom meg. Már most a makói előadással nem tudom, hogyan leszünk. Be vagyok én is jelentve? S mi az előadás tárgya? Parasztság és értelmiség? Nem lesz az én nevem akadály? Potyára nem szeretnék menni s maguknak költséget sem okozni. Kérem, értesítsen sürgősen. Esetleg arról is, hogy milyen irányban menjek? Debr.–B.-csaba–Hm.-vásárhely? vagy Szolnok–Kk.-félegyháza–Szentes stb.) Egyébként ennek majd magam is utánanézek. Ha megyek, milyen címre menjek, mert hátha éjszaka érkezem. Nyavalyás közlekedés van arra. Barátsággal Veres.[28]

Illyés e levele nem őrződött meg, és nem maradt fenn írásos dokumentum, hogy a meghívón szereplők közül Erdein és Féján kívül ki vett részt a februári *Válasz*-esten. Ám ez a meghívó ennek ellenére érdekes kortörténeti dokumentum. A szereplők jellemzése, műveik ismertetése pontos és „naprakész", határozott szemléletet tükröz.

A *Válasz*-est – kevesebb számú szereplővel is – politikai eseménnyé vált. A történések dinamikáját ugyanis Makón más hatások is befolyásolták: a *Válasz*-est szélesebb összefüggésekbe ágyazta azokat.

—

Mindenekelőtt a meghatározó szerepet játszó hagyma termelésének és értékesítésének ügye, s ebben az összefüggésben a szövetkezet sorsa befolyásolta a közhangulatot a makói közéletben. Ennek historikumával érdemben nem kívánunk foglalkozni: a makói szövetkezet(ek) szövevényes története – mint említettük – külön monográfia tárgyát képezheti. Ám a Márciusi Front makói történései nem értelmezhetők a szövetkezet 1937 tavaszán-nyarán ismétlődő vezetőváltásainak és válságainak a felszínen is érzékelhető indítékai nélkül.

A makói hagymások szövetkezetének 1936–1937 fordulóján 3000 tagja volt és 24 ezer pengő résztőkéje. A szövetkezet üzletpolitikája az „1936–1937-es üzletévben" bekapcsolódott a belföldi és külföldi üzletforgalomba. Az exportügyletek bonyolítására társult a kormányzati kapcsolatokkal rendelkező *METESZ*-szel (Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezete), a belföldi forgalomra pedig két kereskedőt szerződtetett. Egyébként a szövetkezet Makó politikai közéletének ezen időszakában közvetlen részt vállal: egyik társtulajdonosa a *Várospolitikai Szemlé*nek. 1937. február 14-én a szövetkezet tagsága új vezetőséget választ; a tagok demokratikus választás útján kibuktatják a vezetőségből annak konzervatív tagjait. Az új igazgatóság vezetői: Erdei Ferenc és hagymakertész társa, Diós Ferenc.[29]

A makói politikai élet helyi megfigyelői e tényt az erőviszonyok földcsuszamlásszerű átrendeződéseként élték meg, s így reagáltak e tényre Erdei fővárosi barátai is. Bibó István egy nappal a választás napja után kelt levelében, február 15-én így ír:

[26] „Kedves Ferim! Kéziratodat holnap adom fel címedre. Most rettentően sok a dolgom, mert már készül a könyv. Makóra legjobb lenne február második felében jönni. Sajnos József Attilával nem jöhetek, mert a velünk teljesen ellentétben álló Szép Szó egyik szerkesztője. Elég lenne, ha én, Illyés s Veres Péter jönnénk... A viszontlátásig igaz barátsággal ölel: Géza." Féja Géza levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. február 1. *Levelek köz- és magánügyben*, 123.

[27] Veres Péter levele Erdei Ferenchez. Balmazújváros, 1937. február 15. *Levelek köz- és magánügyben*, 125.

[28] Veres Péter levele Erdei Ferenchez. Balmazújváros, 1937. február 23. *Levelek köz- és magánügyben*, 127.

[29] Részletesen lásd Erdei Ferenc: *Hagyma és szövetkezet*. Erdei Ferenc Társaság Füzetei, 11 Makó, 2000. Erdei Ferenc: *A Makói hagyma sorsa*. Erdei Ferenc Társaság Füzetei, 6. Makó, 1994.

Ferencem, a győzelmet mi is diadalujjongással fogadtuk, ha még annyira számítottunk is rá. Forduló és emlékezetes cselekedet ez és jó dolog a továbbiakban is a hívek tombolásának pezsdítő élményeire törni. Most nem voltam benne sem a cselekedetben, sem a tombolásban, de benne vagyok és maradok a hűségben. A Leninről szóló vitát tegyük el szóbeli tárgyalásra; most nem érdekel engem sem. Olyan egyszerűek az ilyen dolgok a cselekedet lendületében és olyan másféle komplikációk várják ott az embert! Ezekről várok most Tőled izgató és új beszédeket. Viszontlátásig szeretettel ölellek. Hűség! István.[30]

Reitzer Béla ugyancsak február 16-án kelt levelében – az országos napilapokból értesülvén a történtekről – így ír:

Ferencem, azt is írhatnám: ave Victor! üdv a győzőnek! Olvasom a honi sajtónkban, hogy esett meg végül is Makó városában. Először nem akartam a szememnek hinni, azt hittem, káprázat. Aztán megmelegedett a szívem, és legjobban nyakadba szerettem volna ugrani és megölelni, édes felem, micsoda ember vagy a gáton! Ilyen arányára a melletted való megnyilatkozásnak gondolni sem mertem volna [...] Hihetetlenül nagy dolog ez, Ferencem.[31]

A parasztság nevében toborzódtak mozgalmak, pártok; „kutatták" őket lelkes monográfusok, regőscserkészek, néprajzosok. De maga a parasztság – kevés számú parasztpolitikustól eltekintve – érdemben „mozdulatlan", mondván, hogy a dolgok nélkülük történnek. A makói történések és ezen belül a hagymaszövetkezetben végbemenő, illetve remélt további változások azonban új távlatot kínáltak, s ez magyarázza Erdei barátainál, harcostársainál a remény és a bizalom „túlcsordulását". A várakozásokat mérlegelve, Féja retrospektív visszaemlékezéseiben már kiemel egy mozzanatot: „A makói szövetkezet példát mutatott, rokon törekvések éledeztek, amennyiben hasonló független, népi szövetkezetek alakulnak, a Márciusi Front alapi anyagot nyer."[32]

Erdei Ferenc nyilatkozatai visszafogottak voltak – ő pontosan tudta, milyen válságjelenségek magyarázzák a szövetkezet vezetésén belüli földcsuszamlásszerű változásokat –, és számolt az ellentámadás lehetőségével is. Mégis: a győzelem – ha illúziók, hitek, remények fel is nagyították jelentőségét – társadalmi *tény volt.*

[30] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. február 15. *Levelek köz- és magánügyben*, 125.
[31] Reitzer Béla levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. február 16. *Levelek köz- és magánügyben*, 123–124.
[32] Féja Géza: Makó és a Márciusi Front. *Lapszélre*, 183.

A MÁRCIUSI FRONT ZÁSZLÓBONTÁSA

A *Várospolitikai Szemle* március 21-i számában megjelent kommünike – az időpontok egymásra tolódását felhasználva – egymásra csúsztatja a makói és a későbbi budapesti történéseket. A kurzivált cím: *Márciusi Front!* Alatta az alcím: *Féja Géza bejelentette a Kossuth-párt új programját. Új, országos szervezkedésre indult a párt.*

Majd a sokat sejtető cím alatt a szöveg: „A makói Kossuth Párt életében fordulópontot jelentett az az irodalmi est, amelyet február 28-án tartottunk a Korona Szálló nagytermében. Az est középpontjában Féja Géza *Irodalom és társadalom* címen megtartott előadása állott, amely a Márciusi-front teljes szemléletét tartalmazza úgy a történelemről, mint a társadalmi problémákról és a magyar irodalomról is."

E szövegből is csak közvetve tűnik ki, hogy Illyés Gyula és Veres Péter a makói esten nem vettek részt. A feltételezhetően H. Szabó által írt kommüniké a hiányon finoman átsiklik, s a következőkben már egybeépíti a február 28-i és március 15-i történéseket: „Kiindulópontja volt ez az előadás annak a szervezkedésnek, amelyet országos vonatkozásban indít meg a Kossuth Párt, s amelynek mai élethez simított programját Márciusi Front címen szintén Féja Géza jelentette be azon a márciusi ünnepségen, amelyet a pesti Nemzeti Múzeum előtt rendezett a pesti ifjúság, pontosan azon a helyen, ahol valamikor a magyar szabad sajtó első példányát mutatták fel..."[33] S ezt követően a *Szemle* közli a Front március 15-én kinyilvánított 12 pontját – ismertetésére visszatérünk – Márciusi Front aláírással.[34]

Az est jelentőségét nem kívánjuk kisebbíteni. Féja Géza előadása bizonyosan élményt jelentett a résztvevőknek, s új lendületet adott a helyi politizálásnak. A Kossuth Párt név azonban ugyanúgy nem merült fel a Márciusi Front megalapítását előkészítő vitákban, mint ahogy 1937 tavaszán a Frontot létrehozó két meghatározó csoportosulás vitáin sem fogalmazódott meg az új párt alapításával kapcsolatos igény.[35] Továbbá: Féja Géza érdemben bizonyosan a később megalakult Front programjával rokon gondolatokat fejtett ki, de a Múzeum-kertben felolvasott 12 pont nem állhatott rendelkezésére, annak végső változatán ugyanis még március 15-re virradó éjszakán is dolgozott a Hársfa utcai Pro Christo Diákok Házában, Kovács szobájában Kovács Imre, Donáth Ferenc és Béki Ernő is.[36] A pártalapítás, a Front és a Kossuth Párt fúziójának gondolata csak néhány hónappal később merült fel. Ennek történetéről majd részletesen szólunk.

[33] *Várospolitikai Szemle*, 1937. március 21. 7.
[34] Uo.
[35] Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest: Magvető, 1982.
[36] Huszár Tibor interjúja Kovács Imrével. Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti szellemi, politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina, 2005. 197–200.

A *Márciusi Front* – hosszú előkészítő munka után – 1937. március 15-én Budapesten alakult meg, és lépett az ország nyilvánossága elé; a 12 pont is ekkor vált ismertté.[37] Az országos visszhangot kiváltó, történelmi jelentőségű megmozdulás részleteit monografikusan is feldolgozták, és ismerjük számos résztvevő egybehangzó visszaemlékezését.[38] Nem tartjuk szükségesnek ezért a történések – gondolatébresztő viták, konspirációs aktusok, a Nemzeti Múzeum kertjében tartott gyűlés – előkészítésének és lefolyásának felidézését. Témánk vonatkozásában itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a *Kiáltvány* megfogalmazásával kapcsolatos előkészületek 1937 februárjában gyorsultak fel, azonban azokban sem Erdei Ferenc, sem Budapesten tartózkodó barátai, Bibó István, Reitzer Béla – akkor – nem vettek részt.[39] Erdeit a Múzeum kávéházban március 15-én gyülekező „vezérkar" ismereteink szerint nem hívta meg, neve nem szerepelt a felkért előadók között.[40] S ez érthető. Zilahy Lajos, Illyés Gyula neve ekkorra széleskörűen ismert volt, a *Néma forradalom* című mű megjelenése szerzőjére, Kovács Imrére irányította a radikális fiatalok figyelmét, s mint a 12 pont egyik szerzőjére, joggal testálták rá annak felolvasását.[41] A következők hangzottak el:

> Önmagával meghasonlott világrendben, önmagával ez ideig tisztában nem jött országban élünk és úgy érezzük, hitet kell tennünk emberségünk és magyarságunk mellett. Erre kötelez bennünket március nagy öröksége, mert minden március a minden idők magyar ifjúsága számára a tetemrehívás hónapja, amikor az első március számon kéri az új márciusokat, az elsikkasztott március szellemi örökségét, hogy felemeljük és követeljük:
>
> 1. Az ország demokratikus átalakítását.
> 2. A gondolat-, szólás-, sajtó-, gyülekezési és szervezkedési szabadságot.

[37] A Márciusi Front megalakulásával kapcsolatban különböző dátumok szerepelnek a hazai publikációkban. Tüskés Tibor Illyés Gyuláról szóló monográfiájában (Budapest: Szépirodalmi, 1983. 152) például 1936 őszét jelöli meg a Front megalakulása terminusának. Ez azonban az előkészítő megbeszélések fázisa.
[38] Salamon Konrád: *Márciusi Front*. Budapest: Akadémiai, 1980. 18–29. Uő: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest: Magvető, 1982. Huszár Tibor: *Találkozások*, 100–110.
[39] Találkozás Illyés Gyulával. Budapest, 1978. In: Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti szellemi, politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina 2005. 108.
[40] „Az ünnepélyen részt vevő írók – Illyés Gyula, Sárközi György, Szabó Lőrinc – a Múzeum kávéházban gyülekeztek. Rajtuk kívül ott volt Donáth Ferenc, valamint az Egyetemi Kör vezetői közül Pataki Ernő és Porga Lajos (a Budapesti Egyetemi Kör tagja – H. T.), akik az utolsó intéznivalókat végezték. A három szereplő, Zilahy Lajos, Féja Géza, Kovács Imre, a kávéháznak a Múzeum körút felé nyíló utolsó ablakánál ülve nyomott hangulatban várta a gyűlés kezdetét, és figyelte a növekvő tömeget." – Salamon Konrád: *Márciusi Front*, 17–24.
[41] A „társszerzők": Sárközi György, Donáth Ferenc, Béki Ernő, Tettamanti Károly neve a hivatalosság szemében csak gyanússá tehette volna az akciót, ők így érezhetően a háttérben maradtak. (Donáth Ferenc-interjú, i. m. Kovács Imre: A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár*, 1958. 2–3. sz. 90. Az elkészült tervezetet egyébként az ünnepség előtt Sárközi György ismertette a Centrál kávéházban a *Válasz*-kör prominensebb tagjaival.

> 3. Az általános, egyenlő és titkos, minden korrektívum nélküli választójogot.
> 4. Az országgyűlési képviselők összeférhetetlenségének legteljesebb betartását: országgyűlési képviselő ne vállalhasson igazgatósági, érdekképviseleti stb. tagságot.
> 5. Az 500 kat. holdon felüli birtokok kisajátítását.
> 6. A bankok, kartelek és monopóliumok magyarságsorvasztó uralmának megszüntetését.
> 7. A progresszív adórendszer bevezetését.
> 8. A munkát minden dolgozni akaró magyar számára: a 40 órás munkahét bevezetését a szellemi és fizikai munkában egyaránt, az álláshalmozás és a mamutjövedelmek megszüntetését.
> 9. A minimális munkabérek megállapítását a biológiai létminimum felett.
> 10. A dolgozók gazdasági vonatkozású szervezkedésének szabadságát.
> 11. Az alsóbb néposztályok érdekében a közép- és főiskolákon a progresszív tandíjrendszer és a minőségi szelekció bevezetését.
> 12. A magyar revíziót: a dunavölgyi népek számára a hovatartozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását.
>
> Márciusi Front.[42]

A baloldali plebejus közvélemény pozitívan fogadta a Márciusi Front színrelépését, a kiáltvány hangütését. A Frontnak a demokrácia eszmeköre iránti elkötelezettségét liberálisok, demokraták, szocialisták és kommunista közírók egyaránt üdvözölték. Szerepet játszott ebben a militáns jobboldali tüntetőkkel való szembesülés és a haza-haladás, nemzet-nemzetköziség problémakörének szintézisére irányuló kísérlet őszintesége.[43]

A pozitív visszhang és néhány nagyszerű kezdemény ellenére a *Kiáltvány* nem tudott olyan energiatartalékokat indukálni, amely egy országos mozgalom kiépítéséhez elégséges lett volna. Viszonylag széles, önálló arculattal rendelkező filiálét csak Debrecenben sikerült létrehozni, mint ahogy maga a kezdemény Debrecenből indult útjára Donáth Ferenc szavaival: „a Márciusi Front mozgalom elindítója valóban a kommunista diákoknak és értelmiségieknek (Zöld Sándor, Kállai Gyula, Újhelyi Szilárd, Losonczy Géza – H. T.) a Debreceni Diétán elhatározott kezdeményezése volt."[44] A többi kísérlet – így a pécsi, győri, szegedi – megkésve indult, s bár az írók fellépésének intellektuális hatása erőteljes volt, a szervezeti kezdeményekből nem lett mozgalom.

[42] Márciusi ifjúság. *Válasz* 1937/4. 256. A 12 pontot bevezető gondolatok a Márciusi Front szórólapján is olvashatók voltak, s azokat Kovács Imre fel is olvasta. Lásd: Salamon Konrád: *Márciusi Front*, 27.
[43] Donáth Ferenc-interjú. Huszár Tibor: *Találkozások*, 77.
[44] Uo. 75.

A makói visszhang ilyen értelemben tipikusnak tekinthető. A napilapok kezdetben lelkes beszámolókat adnak közre, egyidejűleg azonban híradásokat is a jobboldali előretörésről. A Márciusi Front tevékenységével kapcsolatban pedig a csend, legalábbis októberig, amikor Makó egy rövid időre otthont ad a Front sok vonatkozásban sorsdöntőnek bizonyuló tanácskozásának – de ez egy későbbi történet.

Maga Erdei, jóllehet a Front fővárosi aktivistáival kapcsolatba kerül, a Márciusi Front, illetve a *Válasz*-kör által rendezett fővárosi rendezvényeken nem vett részt rendszeresen, a kora tavaszi hónapokban munkásságának középpontjában a *szövetkezet* ügye állt.[45] Ugyanakkor, mint említettük, megjelenik – s nemcsak számára hoz országos hírnevet első nagyobb lélegzetű szociográfiai munkája – a *Futóhomok*, de a Márciusi Front szellemi tekintélyét is erősíti. Nem sokkal korábban (pontosan 1936 szeptemberében) ismerkedett meg Diósszilágyi Évával.[46] Epizód jellegűnek minősíthető, ám nem függetleníthető az életformaváltással és átmenetinek bizonyuló karrier-elképzeléseivel összefüggésben az a tény, hogy 1937. április elejétől október 1-jéig ottani tanítómesterénél, Könyves Kolonics Józsefnél ügyvédjelöltként volt bejelentve.[47]

Mint jeleztük, könyvünkben a tudós Erdei munkásságával részletezően nem foglalkozunk, így a *Futóhomok* érdemi értelmezésére sem vállalkozunk. Könyvéről csupán két vonatkozásban szólunk. Egyrészt a tudományos megközelítés érzékelhető módosulását szeretnénk jellemezni, másrészt politikai aspirációit megalapozó fogadtatásáról adunk hírt röviden.

Milyen értelemben beszélhetünk ebben a műben a megközelítés, a látószög változtatásáról? A korábbi Erdei-írásokhoz viszonyítva van egy első olvasatban is érzékelhető stiláris módosulás. Az analitikus fogalmakat felváltják a metaforák, a tipizálás helyenként lírai hangvételű jellemzésekkel egészül ki. A változások fontos hozadéka a szociológiai műszavak magyar nyelvkészletének gazdagítása.

A felszínen érzékelhető változások mélyebb módosulást tükröznek. Erdei egyike azoknak a hazai szociográfusoknak, akik tudományelméleti iskolázottsággal rendelkeztek. Ilyen irányú tájékozottsága számos okra visszavezethetően nem volt ugyan elég rendszerezett és konzisztens, de az alapvető dilemmákat – például érték-értékeszmény, tény-absztrakció, empirikus fogalom-analitikus fogalom; elmélet-gyakorlat – finom intuícióval tudatosította. Ezen stúdiumaiból vonta le maga számára a következtetést: az empirikus vizsgálat nem igazodhat előzetes célfeltételezésekhez. Bármiféle tényvizsgálat – olvashattuk 1935-ben kelt, *A társadalomkutatás (falukutatás) irányai* című írásában – természetesen

[45] Erdei Ferenc: *Hagyma és szövetkezet.*

[46] Levelek Diósszilágyi Évához. *Levelezés köz- és magánügyben*, 235–237. Diósszilágyi Éva: Erdei. In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 113–119.

[47] Tóth Ferenc: *Könyves Kolonics József politikai pályája*, 10.

közvetlen összefüggésben áll politikai törekvésekkel, viszont nem hangsúlyozható eléggé, hogy a konkrét állapotra irányuló tiszta tényismeret csak akkor szolgálja híven mind a megismerésnek a célját – annak az illető szaktudomány veszi hasznát –, mind az évtizedeknek a tisztaságát – ennek pedig a politikai megbecsülés látja megbecsülhetetlen értékét –, ha elszántan és szenvedély nélkül a tárgyi tényvilágra függeszti szemét, és ismereteinek minél szigorúbb értelmezhetőségére törekszik.[48]

Erdei ezeket az elveket a *Futóhomok*ban teoretikusan nem kérdőjelezte meg, ám e mű írásakor a tudományos megközelítést megkísérelte egységbe hozni az irodalmi-publicisztikai megjelenítéssel, amelynek ugyan szintén megvannak a szigorú műfaji törvényei, de a szubjektívabb hangvétel számára nagyobb teret biztosít.[49]

Az okok, amelyek e módosítást magyarázzák, összefüggnek a németországi tanulmányút tapasztalataival, a *Válasz*-kör színrelépésével, a hozzájuk való közeledéssel, Erdei és Bibó barátságának új tartalmával.

Egy nevezőre hozva e különböző hatásokat: a megváltozott helyzetben a politikusi-írói szerep primátusának felismeréséről, benső parancsként való elfogadásáról van szó, melynek értelmében – ha Magyarország megérett az átalakításra, s e folyamatnak a parasztság lehet egyedül a hegemón tényezője –, az író-szociográfus elsődleges feladata ennek feltétlen szolgálata.

A *Futóhomok* ily módon lett két műfaj: a tudományos publicisztika és az irodalmi szociográfia sajátos ötvözete. A *Futóhomok* az ún. tudós szociográfiának Erdei munkásságában is unikális változata. A könyvben ugyanis hasznosul Erdei Ferenc történelmi-fogalmi kultúrája, páratlan tényismerete, hangsúlyai azonban egy politikai feltételezés által motivált víziónak rendeződnek alá. Felismeri, hogy a polgárosodás felgyorsult a Duna–Tisza köze parasztsága körében – különösen a mezővárosokban –, s így forradalmi energiák halmozódtak fel, de nincs határozott programmal fellépő mozgalom, amely e szunnyadó energiákat felszabadítaná. A felismerés a népi írói mozgalom lehetséges cselekvési terét s egyben küldetését is kijelöli.

A mű szerkezete persze tagoltabb, s a részletes elemzés bemutathatná: hogyan árnyalja, finomítja Erdei e képet. Az adott összefüggésben mégis a könyv program jellegét emeljük ki, azt a jellegzetességét, hogy a létező tendenciákat a szerző azon vállalt meggyőződés jegyében erősíti fel, hogy jóllehet a polgárosodást „a rendi formák" jelenléte számos településen, régióban akadályozza, ám e folyamat felgyorsítható, ha a „technikai és jogi változások" – az alföldi mezővárosok példáján okulva – paraszti szerepvállalással, önkormányzattal, a falusi települések urbanizálásával, a mezőváros-tanya viszonyrendszer optimalizálásával társulnak.

[48] Erdei Ferenc: A társadalomkutatás (falukutatás) irányai. In: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest, 1984. 329.

[49] Erdei Ferenc: *Futóhomok. Duna-Tiszaköz földje és népe*. Budapest: Athenaeum, 1937. Erdei művének eltérő szempontú értékelését lásd Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir, 2010. 29–36.

A kérdés ilyetén megfogalmazása lehetővé tette Erdei számára, hogy *in globale* ne idealizálja a Duna–Tisza köze parasztságának létviszonyait. Láttatja a „csonka falvakat", „a falvakat a pusztában", a kun falvak sajátosságait, a zsellér- és cselédsorsot, a szervezetlenséget, az elesettséget, a nyárspolgáriasság csapdáit. Mégis, e könyvben a magyar társadalom minden más rétege mellékszereplővé válik, s a nép fogalma – amely a táj mellett a könyv másik centrális kategóriája – érdemben a parasztsággal azonosul, miközben Erdei – e rétegen belül is – újólag előtérbe állítja a mezővárosok polgár-parasztjait, bennük láttatva az elkerülhetetlen forradalmi átalakulás lehetséges vezető erejét. Ez a programszerű megfontolásoktól is ihletett társadalomkép magyarázza, hogy Erdei a *Futóhomok*ban is nyomon követi a parasztság felbomlási folyamatát, a könyv általánosító igénnyel megírt passzusaiban mégis a magyar „paraszti társadalom" polgárosodásának jellemzőire helyezi a hangsúlyt.

És tanulságos, hogy Erdei éppen ezekben a fejezetrészekben idézi szinte szó szerint nyugati útjának első heteiben papírra vetett gondolatait.

> A nyugati parasztság polgári társadalomnak polgárosult rétege, mely nem több, mint egy foglalkozási réteg, más foglalkozásoktól elütő sajátos színnel [...] Ilyenfajta parasztság Magyarországon csak „nyugati" tájakon lelhető, különösen németekkel vegyes vidékeken, városok közelében, ahol a társadalmi fejlődésvonala többé-kevésbé párhuzamos a nyugatival: a Kisalföldön és Pestvidéken [...] Magyarországon a parasztság egészen más társadalmi kategória: robbanásig feszülő energiájú társadalmi osztály, mely az ősfoglalkozás ősi kötöttségében elkülönődve fejlődött a társadalom felszíne alatt. A fölötte levő rétegekkel meghatározott rendi formák között érintkezett és elszigeteltségben kénytelen volt megteremteni a maga primitív kultúráját. Így szívódott fel termelési szerepe és alárendeltsége az emberi szellem és kultúra végső edényeibe, mint konvenció, erkölcs és leküzdhetetlen hagyomány. S amikor a jogi abroncsok lehullottak róla, továbbra is megmaradt zárt népi-társadalmi egysége. Úgy járt, mint a hordóba fagyott víz: megtartotta formáját a hordó szétrepedése után is. Ma már olvad a jég: *polgárosodni* kíván a parasztság, vagy legalábbis valamilyen kiutat keres nem kívánt parasztállapotából. Van, ahol sietve és követelőzve polgárosodik, máshol régebbi szabadabb állapotára emlékezve keményen ellenáll úri-polgári hatásoknak, és a maga körében teremt szabad állapotot magának, sok helyen pedig elvesztette már minden reményét s öngyilkosságra szánta el magát.

Majd így folytatja a gondolatot:

> A kelet-európai magyar paraszti réteget jelent, amely ki akar kelni önmagából: polgárosodni akar, vagy elpusztulni. A *„nyugati fajta"* paraszt nem ismeri *ezt* a válságot: *idejében* és *fokozatosan polgárosodott*, meg sem utálta paraszti élete hagyományait s polgárosult állapotában is szívesen viseli.[50] (Kiemelés – H. T.)

[50] Erdei Ferenc: *Futóhomok*, 53–54.

Az általa vizsgált tájegységekben erre mintát – példaként idézve – „Pestvidéken" lelt: „Pestvidéken ott polgárosodott a parasztság nyugati módra, ahol régi jó összeköttetés van a fővárossal s ahol németek laknak. Ilyen helyek az egész ráckevei, monori, gyömrői és gödöllői járás és többé-kevésbé a váci járás. A legtisztább típus Soroksár németsége."[51]

Más fejlődési utat járt be – egy másik példát idézve –, de ugyancsak jellegzetesen „polgárváros" Baja. Erdei szavaival: „jogállása szerint szabadalmas mezőváros, társadalmi összetétele szerint kereskedő-iparos cívisváros volt attól az időtől kezdve, amikor a mai város történelme elkezdődött".[52] A „török utáni berendezkedés idején" szerb, horvát, dalmát és német mesteremberek és tőzsérek özönlöttek ide, ekkor lett Baja a hajóvontatás és szekérforgalom központja „a rendi Magyarország »polgári« városa". A város földesurai, a Grassalkovichok idején, jóllehet pórázon tartották a „szabadalmasokat", a városi létet elismerték. Minden stagnálás ellenére ez volt „a város virágkora". Ekkor kovácsolódott egybe „egy magyar, német, bunyevác, rác cívistársadalom".[53]

Hasonlóan láttatóan írja le a kunsági tanyák benépesülését, városba „tömörülését" Kiskunhalas fejlődését jellemezve. Az etnikum, a templomok, „ősi" temetők, erdők, a lovak rajza egyénített. Egy jellemző mondat: „Öreg református templomát tiszta és fegyelmezett pillanatában alkotta a város: kemény vonalú, egyszerű fehér épület, nem hivalkodik, olyan, mint más mezővárosok templomai."[54] S hasonlóan rusztikus a folytatás: „avas falu kúriák, s öreg cívisházak a templom stílusát veszik széjjel a homokos utcákon s együtt egy darab históriát a város korábbi életéből".[55]

A szépen kikovácsolt mondatok azonban szigorúan alárendelődnek a könyv meghatározó mondanivalójának: Erdeit a Kiskunságon is a polgárosodás, polgárosulás egyediségében is tipikusnak tekintett fejlődési vonalához való viszony érdekli. „A sok és jól kövezett utca messze eltávoztatja a parvenü város látszatát. Halas nem parvenü város és polgárai nem parvenü polgárok, régóta kísérlik már itt a polgárosult életet."[56]

E példák a siker irányába mutatnak, de a „szorító erők" fojtogató hatását e településeken is érzékelteti. Talán a legkevésbé a legsikeresebb (s leginkább elhíresült „három város": Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd) esetében. De az egész mű mégis egy meghatározó ellentét állapotrajza: „a leírt terület minden egyes pontja – Bibó István szavaival – példás valami, és ez a valami mindig az, hogy milyen tényezők emelik ki a parasztot elesett, alázatos, magán segíteni képtelen állapotából, s milyen tényezők tartják ugyanebben..." Erdei olvasása után nem kétséges, hogy az

[51] Uo.
[52] Uo.
[53] Uo. 212.
[54] Uo. 212–213.
[55] Uo. 134.
[56] Uo.

egész különbséget egyrészt a városi szabadság és falusi bezártság, másrészt az „öntudatos, polgárosodás és a magatudatlan parasztállapot különbsége okozza".[57]

Ha a tények értelmezésében kimutathatók is eltérések, a *Futóhomok* állapotrajza, alaphangja beilleszkedik abba a sorba, amelyet a sorozat megindulása előtt Illyés Gyula *Puszták népe*, Szabó Zoltán és Kovács Imre, a Szolgálat és Írás Munkaközösség gondozásában megjelent, *A tardi helyzet*, a *Néma forradalom* című könyve, illetve a Magyarország felfedezése sorozat első kötete, Féja *Viharsarok*ja képviselt. Azt ti., hogy a parasztok, zsellérek, uradalmi cselédek helyzete tarthatatlan, azon változtatni kell. Ám e művek parasztjai kiszolgáltatottak, s ha lázadnak is – a „néma forradalom" végkifejlete az önpusztítás. Erdei *Futóhomok*ja azt sugallja: van esély; az alföldi mezővárosok polgárparasztjai a változtatások szubjektumaivá öntudatosodhatnak, annak népi bázisát képezhetik. S ez volt – túl a megfogalmazás módszertani sajátosságán – Erdei legszemélyesebb hozzájárulása a *Márciusi Front* cselekvési stratégiájához, programelképzeléseihez.

A *Futóhomok* a legjobb időben jelent meg. A *Márciusi Front* körüli viták felkeltették az érdeklődést, a már napvilágot látott szociográfiák – illetve azok egymást követő gyors második kiadása – olvasótábort teremtettek.

A folyóiratok recenziói ugyanakkor hűen tükrözték a politikai-ideológiai szféra tagoltságát. A népi írói mozgalom vezető egyéniségei közül Féja Géza és Szabó Zoltán alig néhány nappal a könyv megjelenését követően befolyásos lapok hasábjain írtak bírálatot a *Futóhomok*ról.[58]

Mindkét recenzió érdemi elemzést ad: miközben felhívja a figyelmet Erdei erényeire, közvetíti könyvének politikai üzenetét is. Különösen plasztikusan emeli ki, idézi fel a rendező elveket – a recenzens szavaival: a „kulcsmozzanatokat" – az Erdeihez politikailag ekkor legközelebb álló Féja. Mint írja, Erdeit három lényeges szempont vezérli: a történetiség, a polgárosodó mezővárosok dinamizáló szerepe, „az egyes társadalmi rétegek – tegyük hozzá: mindenekelőtt vagy kizárólagosan a parasztság – belső összetételének, árnyalatainak pontos és részletes rajza [...] Valósággal epikus bőségben, de éles ellenőrző lencse alatt hullámzik előttünk a nagy lapály egész parasztsága".[59]

Meleg hangú írásban méltatta Erdei művét Móricz Zsigmond is, s az ő szava – irodalmi rangja miatt is, s mert nem tartozott Erdei szűkebb köréhez – különös súllyal esett latba. „Térképfelvételeket ad a meglevőről – írta Móricz Zsigmond –, egy tanult és képzett szociológus agyvelejével: kitűnően, paraszt módjára ért hozzá, hogy tényeket illusztráljon és semmi reflexiót ne fűzzön a legkiválóbb adalékokhoz sem... Hogy ő mit hisz, azt nem tudom mondatokban idézni, csak

[57] Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In: *Bibó István válogatott tanulmányok 1. kötet. 1935–1944*. Budapest: Magvető, 188–189.

[58] Féja Géza. *Magyarország*, május 9., 11.; Szabó Zoltán. Uo. május 9. 9–10. Lásd továbbá: Robotos Imre. *Korunk*, 1937/7–8. 684–687.

[59] Féja Géza, uo. 11.

a tárgyalás szelleme, a vonalvezetése árulja el mély és bensőséges faj-, sőt emberszeretetét. Míg Féja idealizmusában, mint lírai vallomást közli kutatásának minden konzekvenciáját, addig a Féjánál tíz évvel fiatalabb ember zárkózott, mint a természet, s ugyanolyan erőket is sejtet."[60]

A *Válasz* Reitzer Béla gondolatilag kiérlelt, módszertani kérdésekre összpontosító finom elemzését, a *Magyarország* és a *Református Élet* pedig Kerék Mihály egy-egy recenzióját közölte.[61] Nem reagált viszont a Front szűkebb vezérkarából a *Futóhomok* megjelenésére Kovács Imre, Illyés Gyula, Veres Péter, illetve a *Válasz*-körtől akkoriban eltávolodó Németh László.

Darvas József és Erdei Ferenc álláspontja 1937–1938-ban számos lényegi kérdésben eltérő volt: Darvas nem tartozott a *Válasz*-körhöz, a marxista irányultságú *Gondolat* reprezentáns szociográfusa volt. Kritikája – hasonlóan Antal János *Korunk*ban megjelent írásához – alapvetően pozitív hangvitelű, ugyanakkor elvi fenntartásait is hasonlóan markánsan fogalmazza meg.[62] Méltatják Erdei elemzéseinek eredetiségét, elkötelezettségét, elemző- és beleérző képességét, egyidejűleg hiányolva a parasztság belső differenciálódásának „osztályszempontú elemzését", a polgárosodás általa képviselt értelmezését. Darvas József – szemléltetésül idézve – így fogalmaz:

> Nagy tárgyi tudás és éles megfigyelőképesség szerencsés találkozása adja össze nála azt a szociológiai látást, amellyel meggyőzően tudja kielemezni a feldolgozott országrész különböző tájegységeinek [...] sajátos arculatát. A részletismeret bősége mellett azonban hiányzik nála az összefogó társadalmi szemlélet: a jellemző különbözőségek mögött nem látja meg a még jellemzőbb, de legalábbis döntőbb általánosat. Különösen szembetűnő ez a hiányosság a parasztkérdés tárgyalásánál. A vizsgálódása középpontjában álló parasztságról megállapítja, hogy egyes vidékeken milyen adottságok következtében fejlődött olyanná, amilyen, sőt a parasztság helyenkénti rétegződéséről [...], az egyes rétegek szociális, kulturális ideológiai viszonyairól is tájékoztat. Ezeket a kérdéseket azonban *nem osztályszerűleg* nézi: mindenütt a sajátosságot, a „paraszti színkép" kielemzésére helyezi a hangsúlyt és nem veszi észre, hogy az egész magyar parasztság egységesen szemben álló rétegekre szakadozott tömb.[63] (Kiemelés – H. T.)

Takács József recenziója tartalmaz rokon elemeket a *Szocializmus*ban, a *Szép Szó* – K. Havas Géza tollából – pedig rövid ismertetést közölt.[64]

[60] Móricz Zsigmond: Magyarország felfedezése. *Az Est*, 1937. május 12. 9.

[61] Reitzer Béla: Válasz. *Magyarország*, 1937. június 26. 1.; Kerék Mihály, *Református Élet*, október 2.

[62] Darvas József: Magyarország felfedezése. *Gondolat*, 1937. május–június, 169–174.; Rab Imre [Antal János], *Korunk*, 1937. július–augusztus. 684–689.

[63] Darvas József, uo.

[64] Takács József, *Szocializmus*, 1937. július–augusztus. 369–371.; K. Havas Géza, *Szép Szó*, 1937. 282.

A történelmi baloldal figyel fel tehát mindenekelőtt e könyvre, s jóllehet értékszempontjaik sok vonatkozásban eltérőek, az értékelő-ismertető cikkekben közös a felismerés: nemcsak a magyar szociográfia gazdagodott egy értékes művel, de szerzője személyében a magyar politikai életben feltűnt egy nagy terepismerettel rendelkező plebejus tehetség. Baráti köre is kiszélesedik, kapcsolatai a *Válasz*-kör néhány tagjával – például Szabó Zoltánnal, a Szolgálat és Írás Munkaközösséggel – intenzívebbé válnak. Ez kitűnik Szabó Zoltán 1937. május 4-én kelt leveléből.

Kedves Öregem, tegnap este kaptam meg Sárközitől a „Futóhomok" egyik első példányát, és ma délutánra már egyharmadát elolvastam. Mindezt nem azért írom Neked, hogy szorgalmamat tanúsítsam, hanem azért mert annyira megkapott, hogy – bár nem vagyok lelkes levélíró – parancsoló szükségét éreztem annak, hogy levélben és sürgősen gratuláljak.
A könyv, túlzás nélkül mondva, remek. Hogy miért és hogyan, azt, ha megengeded, nem akarom Neked személyesen megírni, hanem majd megpróbálom Sárközi felkérésére a körúti háromság valamelyik lapjában a „Futóhomok"-hoz méltóan kifejezni. Levelezőlapodat megkaptam, köszönöm [...] Lapodon megjegyzed, hogy ha fölkerülsz, megint nyélbe ütjük azt a bizonyos találkozást, mely úgy hiszem, mindkettőnk részéről már régóta esedékes lenne. Megkérlek arra, hogy számíts rá, hogy ezt az ígéretedet mindenképpen számon tartom, és ha feljössz, úgy gyere, hogy egyik estédet megőrzöd számunkra. A többes szám alatt Boldizsárt és Kovács Imrét értem. Nagyon örültem annak a néhány sornak, amit a Szolgálat és Írásról írtál. Nagyon szeretném, ha a jövőben valahogy sor kerülne arra, hogy közelebb kerülhessünk egymáshoz, és ne véletlen találkozásokon múljon csak, hogy elmondhassuk egymásnak, amit szeretnénk.
Kötetedhez még egyszer nagyon nagy örömmel és szeretettel gratulálok, és készülj fel arra, hogy legközelebbi feljöveteled alkalmából még egy dedikációt is kérek a nyomtatott szöveg mellé. Addig is szeretettel és barátsággal gondolok leendő együttlétünkre. Sz. Zoltán.[65]

Erdeit szinte a könyv megjelenése pillanatától ankétokra, irodalmi estekre hívják, az Egyetemi Kör terveiben egyre fontosabb helyet foglal el, be akarják vonni a Márciusi Front vezetésébe és a *Válasz* szerkesztésébe, energiáit azonban késő tavasszal még erőteljesebben kötik le a szövetkezeten belüli csatározások. Ezt messzemenően meghatározta az a körülmény – s e tény Erdei barátai számára sem volt ismert –, hogy az „Erdei-szárny" győzelmét nem utolsósorban a szövetkezet gazdasági válsága tette lehetővé.[66]

[65] Szabó Zoltán levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. máj. 4. *Levelek köz- és magánügyben*, 132.
[66] Lásd részletesen Erdei Ferenc: A makói hagymakertészek szövetkezeti kísérletei. *Makói Függetlenségi Újság*, 1937. június, 14–17. In: *Szövetkezeti írások*. 1. k. Szerkesztette és az utószót írta Fekete Ferenc. EFÖM. Budapest: Akadémiai, 1979. 12–13.

A válságot előidéző gazdasági folyamatokkal, illetve az azokat előidéző konceptuális döntésekkel csak annyiban kívánunk foglalkozni, amennyiben azok a politikai erőviszonyokat érdemben befolyásolták.

Erdei 1937 tavaszán egy sor ilyen történésnek került a középpontjába. Miután „az igazgatóság átvett egy rosszul megszervezett üzletet és az üzlet résztőke felét meghaladó veszteségterhet", drákói intézkedésekre kényszerült.[67] A hagymakertészek azon csoportja, akik tisztséget vállaltak a szövetkezetben, „idővel beleélték magukat abba az illúzióba, hogy ők már nem hagymakertészek többé, hanem »állásuk« van... Az igazgatóság első dolga volt, hogy ezeket az illúziókat lerombolja." Ám ezek a befolyásos emberek, akik ezen „illúziók révén végképp elszakadtak a hagymatermelő érzés- és gondolatvilágától, nemkülönben életmódjuktól",[68] rögtön fölajánlkoztak a METESZ-nél, s ott bátorítást kaptak. Újabb feszültséget szült az új vezetés azon kísérlete, hogy kikapcsolja a közvetítőket, és az árut a budapesti piacon értékesítse. „Teljesen a termelők autonómiájára és véleményére támaszkodva" intézményesíteni kívánták továbbá a termelői érdekeket, és közvetlenül kívántak megállapodást aláírni a kereskedőkkel.[69] Erdei úgy vélte, e lépés támogatásra talál, s egyben ellensúlyozhatja az aktivizálódó „ellenzék" bázisteremtő lépéseit. Csalódnia kellett. A kereskedők féltek a METESZ nélkül bármilyen akciót megvalósítani, az pedig monopolhelyzete megvédése érdekében a termelők körében agitációba kezdett, s mozgósította a minisztérium illetékeseit is. Ügyüket támogatandó sikerült a veszteséget megosztani, s fokozatosan olyan helyzetet előidézni, hogy Erdei elszigetelődjön, majd lemondásra kényszerüljön.

A „direkt akció" időpontja: 1937. június 22. A *Makói Független Újság* e napon közli: „Megszületett a hagymaegykéz. A vörös makói hagyma exportjára kizárólagossági jogot kapott a METESZ." Ezen döntés a Makó és vidéke Hagymakertészeinek Termelő és Értékesítő Szövetkezetét válaszút elé állította: ha kitartanak Erdei mellett, a szövetkezet működése lehetetlenné válik, meg kell tehát tőle szabadulni. Erdei azonnal reagált a kihívásra, s a maga drámaiságában fogta fel a döntés értelmét, elvi állásfoglalását publikussá tette a *Makói Független Újság*ban közzétett nyílt levelében:

Oly kézzelfoghatóan egyszerűvé vált most a kérdés. Teljes hatalommal monopóliumot kapott a METESZ a hagymaértékesítésre, és [...] kizárták a hagymakertészek szövetkezetét. Erre a szövetkezet vezetői kérésre fogták a dolgot, és bebocsáttatást kértek. A METESZ vezérlői pedig azt feleltek: amíg dr. Erdei ott van a hagymások között, addig ne számítson kedvezésre a szövetkezet. A szó fogott és a híres hagymavezérek kegyelemre megadták magukat s engem is arra kértek, hogy én is adjam meg magam vagy álljak félre. A feleletet akkor [...] az igazgatóság [...] s most itt

[67] Uo. 13–14.
[68] Uo. 14.
[69] Uo. 14–15.

> a legnagyobb nyilvánosság előtt is megadom: én soha magamat meg nem adom sem a METESZ, sem más hatalmak előtt, s nincs erő, amely eltéríthetne attól a néptől, amely fölnevelt [...] azt senki el nem veheti tőlem, hogy ezer más úton küzdjek soha meg nem tagadott fajtámért, osztályomért.[70]

A levél poétikus hangja ugyanúgy érthető, mint iróniája („a híres hagymavezérek"). Fájdalom, keserűség, dac motiválta e sorokat. S a sebet leginkább nem is az okozta, hogy az állami támogatást élvező „hivatalos" egyesülés korifeusai felülkerekedtek, hanem hogy saját hívei mily könnyen meghátráltak. Politikai vereség volt ez, amely illúziót rombolt, s próbára tette a mezővárosi parasztságba vetett hitét.

Erdei mindenesetre a történtekből levonta a szükséges következtetéseket: a július 18-i közgyűlésen nem jelöltette magát, és legközelebbi elvbarátaival együtt ki is vonult a teremből.

A MÁRCIUSI FRONT VEZÉRKARÁBAN

A fővárosban végbemenő események természetesen nem kerülték el Erdei figyelmét, s fordítva, a személye iránti érdeklődés sem csökkent: a *Futóhomok* felértékelte személye súlyát. A mű sikere nyomán megerősödtek a már korábban létező kapcsolatai, s újak teremtődtek. A *Budapesti Egyetemi Kör* (továbbiakban: BEK) baloldali irányultságú bölcsész, jogász, orvostanhallgatók tömörülése volt.[71] A Kör szellemi inspirátora – mint említettük – Donáth Ferenc volt, az ő révén került Erdei is kapcsolatba a BEK-kel.

Donáth Ferenccel való – a későbbiekben mélyülő, s évtizedeken átívelő – kapcsolatának kezdetei – ismereteink szerint – visszanyúlnak a Centrál kávéházi találkozásokhoz. E kávéház egyik páholyában az ún. szerda délutáni összejöveteleknek gyakori vendége volt a már említett Illyés Gyula, Féja Géza, Sárközi György, Kovács Imre, Szabó Zoltán, s ha Pesten járt, Veres Péter és Erdei Ferenc. E törzsasztalt – kapcsolatteremtés céljából – Donáth Ferenc is gyakran látogatta.[72]

Donáth a kávéház szerepét a BEK-kel rokonítja, amely „mozgalmi" kávéház is volt azokban az esztendőkben, ahol a mozgalom törzskara találkozott.

Összejövetelükre Illyés Gyula, Féja Géza, Kovács Imre előadását követően február 3-án Erdei Ferencet látták vendégül.[73]

[70] Erdei Ferenc nyílt levele. *Makói Független Újság*, 1937. június 28.

[71] Munkásságukról lásd Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest: Magvető, 1982. 83–86.

[72] Kovács Imre. *Új Látóhatár* 1977. május 15. 2–3.

[73] Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*, 168. Erdei Ferenc *Történelem és társadalomkutatás* című gyűjteményes kötetében a szerkesztő 1938. február 7-i dátummal adja közre a BEK-ben azonos címmel megtartott előadását, 453–454. Az MTA Archívumában e címmel megtalálható előadásvázlaton (ETB 2901. sz.) is e dátum szerepel.

Egyébként a budapesti – Múzeum kerti – március 15-i ünnepséget is az Egyetemi Kör égisze alatt rendezték, a rendőrség az ő kezdeményezésüket fogadva el, nevükre engedélyezte a gyűlést.[74] „Nagy lovasrendőr különítmény volt ott, a rendőrtisztek idegesek voltak, amikor látták a nagy tömeget [...] Tele volt a Múzeum-kert, és kint a járdán is voltak tömegek. Megérett a helyzet arra, ifjúság, munkásság, hogy közeledjünk valami felé, tehát most kell valamit csinálni. Féja és Zilahy a szónokok és nekem a *Márciusi Front* kiáltványát kellett ismertetnem." A gyűlést egyébként Porga Lajos a BEK elnöke nyitotta meg, s hivatásos szónokként Zilahy Lajos és Féja Géza voltak megnevezve.[75] A Front 12 pontban összefoglalt manifesztumát ezt követően olvasta fel Kovács Imre.[76]

A gyűlésen Erdei Ferenc nem volt jelen. A makói *Várospolitikai Szemlé*ben is csak később, 1937. november 12-én jelentette meg a Front kiáltványát.

Féja Gézát a gyűlés szervezésében való részvétele, írásai okán „nemzetgyalázás" vádjával perbe fogták és elítélték. Erdei *A szabadság politikája* című írásában szolidaritást vállalt Féjával. „Súlyosan elítélték Féja Gézát, nem egyszer elítélték már Veres Pétert, elítélték Kovács Imrét, el fognak ítélni minden írót, aki csak alkalmat ad rá, olyan írói cselekményekért, amelyekért szabadabb államban haja szála sem görbül senkinek."[77]

Állítását igazolandó kitágítja az optikáját a történésnek. „A szabadságjogokat egyáltalán a szabadságot nem lehet kikunyerálni [...] Szabadságjogok csak ott vannak, ahol azokat politikai tényezők megépítették, van, aki megvédelmezze a szabadságot. Van tehát a nyugati demokráciákban, ahol polgári és munkásforradalmak lerakták az alapját s azóta felszabadult emberek, tevékeny autonómiák és demokratikus állam állanak őrt mellette."[78]

A hatalom sem maradt tétlen. Féja Gézát, miután elítélték, tanári állásából is (Pesterzsébeten tanított) elbocsátották. A bírósági tárgyalás anyagát a Márciusi Front nevében Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Veres Péter adta ki.[79] Erdei Ferenc perére is sor került. Erről később.

[74] Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monoria. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Budapest: Századvég, 1992. Lásd továbbá: Kovács Imre Interjú. Huszár Tibor: Találkozások, 198.

[75] *Találkozások*, 198.

[76] Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski, 1989.

[77] Erdei Ferenc: A szabadság politikája. *Válasz*, 1937/12. 717. Újra közölve Erdei Ferenc: *Művekkel élő társadalom: írások, beszédek irodalomról, művészetről, művelődésről*. EFÖM. Szerkesztette és az utószót írta Erdei Sándor. Budapest: Akadémiai, 1978. 16. Féja Gézát nemzetgyalázás vádjával fogtrák perbe és ítélték el. A bírósági tárgyalás anyagát a Márciusi Front adta ki: *A „Viharsarok" a bíróság előtt. Féja Géza pere*. Budapest: Bachner Ernő, 1937.

[78] Erdei Ferenc: *A szabadság politikája*, 718.

[79] Féja Géza szócikk a Magyar Életrajzi Lexikon III. kötetében. Budapest: Akadémia, 1985. 107.

KITÉRŐ: A DEBRECENI MÁRCIUSI FRONT

A „Csaba Törzse" említése a debreceni egyetemisták mozgalmára, pontosabban annak kezdeteire utal.

E baloldali tömörülés ugyanis sok ágból indul s az egyik ág a debreceni *Turul* egyetemi mozgalmából. A debreceni tudományegyetem valamennyi karáról kiszorult csoportként indítják meg lapjukat, a *Továbbot*.[80]

Könyvünkben érdemben nem kívánjuk részletezni a Márciusi Front rendkívül rokonszenves tagjainak tevékenységét, csak Erdeiék tevékenységének kisugárzásaként idézzük fel e fontos kezdeményt, jóllehet Erdei – akkor – nem került közvetlenül kapcsolatba e csoport tagjaival. A harmincas évek kezdetén egyébként különösen erős volt a *Turul* mozgalom. E mozgalom meghatározó jegye – Újhelyi Szilárd szavaival – „a magyarkodás, az elveszett területek visszasírása, a szabad királyválasztás volt".[81]

A *Turul* belső életformája a német „Burschenschaftok" utánzása volt, bizonyos magyar változtatásokkal, mert az elnevezések „ősmagyar" elnevezések voltak: pl. „törzsfői tábor", „fővezérű", „zádor", „íródiák" meg hasonló „tisztségek". A *Turul* tulajdonképpen mindenféle egyesületnek keretét adta és összeforrt más egyetemi fórumokkal is. Például volt külön jogász egyesület, s majdnem íratlan szabály volt, hogy a jogászelnök a Werbőczi BE (Bajtársi Egyesület – H. T.) elnöke volt." 1935-ben – első éves hallgatóként! – Újhelyi Szilárd lett ennek a törzsnek (bajtársi egyesületnek) a fővezére, illetve elnöke.

E markánsan jobboldali – kurzushű – tömörülésben 1936 tavaszán indult meg a már korábban észlelhető belső erjedést követően a tisztulás, a széttartó iránykeresés. Ekkor került sor az egyetemi ifjúsági szervezetek ún. *Második Dieta*jára. (Az elnevezés nyilván reformkori mintát követ.) Ezen – a baloldali elkötelezettségű orvostanhallgató, Zöld Sándor „keresztapaságától" ösztönzötten – Újhelyi Szilárd új utak keresésére ösztönző határozati javaslatot terjesztett elő. Szövegezésében egyébként a vitában meghívottként felszólaló Veres Péter is segített. Jóllehet határozati javaslatukat első alkalommal nem fogadták el, fellépésük új jegecesedési pontot hozott létre, amely köré csoportosult Zöld barátja (és szobatársa) Kállai Gyula, később a francia szakos Losonczy Géza, az orvostanhallgató Zöld Sándor, a történelem-latin szakos Fehér Lajos és mások.[82]

[80] Uo.

[81] Tóth Pál Péter interjúja Újhelyi Szilárddal. In: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez.* Szerk.: Somlai Péter. Szociológiai Füzetek. OM M–L Főosztálya kiadványa. Budapest, 1980. Az interjú 1976. június 11-én készült. 134.

[82] Részletesen lásd: Tóth Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig.* Budapest: Kossuth, 1983. Lásd továbbá Salamon Konrád: *A Márciusi Front.* Budapest: Magvető, 1980.; Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. In: *Válságok és választások.* Budapest: Gondolat, 1975. 3–31.; Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957,* Budapest: 1956-os Intézet, 1998. 41–65.; Donáth Ferenc: *Márciusi Fronttól Monorig,* 51–58.; Tariska István: Egyetemi Diákmozgalom az ország érdeklődésének előterében.

A baloldali – később kommunista – irányultságuk erősödését az őket a *Második Dieta* után rendszeresen felkereső Donáth Ferenccel fennálló személyes, illetve levélkapcsolatuk is elősegítette. Donáth visszaemlékezése szerint e találkozások során merült fel – Újhelyi Szilárd javasolta –, hogy legyen a tömörülés neve *Márciusi Front*. Csatlakozásukra a mozgalom 1937. március 15-i zászlóbontásán került sor. De a publicitásnak ára lett: az *Egyetemi Tanács* fegyelmit indított, később sor került kiszorításukra az egyetemről, szellemi hatásuk dokumentálható.[83] A *Tovább* 1938. március 15-i programadó számában megjelent Újhelyi Szilárd Losonczy Gézával közösen fogalmazott cikke, amely közvetlenül utal Erdei *A szabadság politikája* című írására:

> De tudomásul kell venni, hogy minden politika már eleve feltételez egy bizonyos fokú szabadságot, mozgási lehetőséget. Éppen ezért a Márciusi Front nem dolgozhat ki ma egy végső okokig és végső célokig tisztázott reformprogramot. Nem dolgozhat ki, már csak azért sem, mert nincs annyi szabadság nálunk, amelyik egy őszinte politikai kiállást eredményessé tehetne. Nálunk a szabadság nem jog, legfeljebb engedmény, ami bármikor elvonható (és el is fogják vonni), valahányszor a hatalmon lévők érdeke úgy kívánja.[84]

A MAKÓI TALÁLKOZÓ

A Márciusi Front kezdeti térnyerése ellenére 1938 késő tavaszán már érzékelhető volt a megtorpanás, amelynek okait jól észlelték a mozgalom írói és diák vezetői. Féja Géza a *Válasz* júniusi számában igyekezett számba venni azokat a kérdéseket, amelyeknek tisztázása újabb ösztönzést adhat a mozgalomnak.[85] Féja rövid történeti áttekintését követően mindenekelőtt a Márciusi Frontot támadó jobboldali erők érveit a revízió ügyében, az ún. zsidókérdésben veszi bonckés alá. Pozitív programja: „erős, öntudatos, komoly feszítőerővel rendelkező magyar közösség", amely Féja értelmezésében a magyar politikai, gazdasági, illetve kultúrközösség létrehozását jelenti.

Mindezen kérdések megválaszolásának elsődleges feltétele, „minden magyar kérdés megoldásának alapja a föld, s amíg a föld elosztásának alapjai gyökeresen meg nem változnak, addig semmiféle komoly politikai átalakulásra nem számithatunk".[86]

A Márciusi Front debreceni történetéhez. In: *Tanulmányok és források a Hajdú megyei munkásmozgalom történetéhez.* Budapest, 1977. 227–235.

[83] Tóth Pál Péter interjúja Donáth Ferenccel. Szociológiai Füzetek, 305.; Tóth Pál Péter interjúja Újhelyi Szilárddal. Uo. 163–165.; Lásd továbbá: vö. *Metszéspontok,* 143.; Kövér György: *Losonczy Géza,* 59.

[84] Egy év. Március 15-e elé. *Tovább.* 1938. márc. 1. Idézi Kövér György: *Losonczy Géza,* 60–61.

[85] Féja Géza. Márciusi Front. *Válasz,* 1938. június. 462.

[86] *Válasz, 1934–1938.* [Antológia] Szerk.: Széchenyi Ágnes. Budapest: Magvető, 1986. 462.

A földreform kérdése azonban nem pusztán és elsősorban gazdasági kérdés. Elválaszthatatlan kölcsönhatásban van a kultúrpolitika, a nemzetismeret, a magyar etika megújulásával, s ez feltétele a magyar közösség belső megújulásának is.[87]

Féja téziseit, amelyek elsősorban abban különböznek Erdei korabeli megnyilatkozásaitól, hogy a szociális elemet egyértelműbben rendelik alá a magyar közösség metaforájában összegzett nemzeti princípiumnak. Érdemben nem kívánjuk értékelni: a kulcsfogalmak terminológiai jelölése, a „nyelvi minták", pontosan jelzik a nemzeti radikalizmus azon jegyeit, amelyeket Féja Géza a Fronton belül képviselt. Témánk szempontjából ugyanis fontosabb az, amit a Márciusi Front jellegével és jövőjével kapcsolatban e cikkében megfogalmaz; e kérdések kerülnek ugyanis a következő hónapokban a viták középpontjába. Álláspontjának lényegét Veres Péter a Fronthoz való csatlakozását bejelentő levelének citálásával is szükségesnek lát megerősíteni: „A márciusi front azzal a szándékkal alakult, hogy nem politikai párt, s nem hajlandó a politikában részt venni. Tagjai szabadon helyezkedhetnek el bármelyik politikai pártban, hiszen szellemet képviselnek, melyet társadalmi és politikai keretbe is bevihetnek. Így figyelmeztetik igazán a politikai s társadalmi életet a szellemre, a felettük vigyázó csillagra."[88]

Ebből az alapállásból írja le, közelíti meg a Front hivatását: „A magyarságnak egyre szociálisabb berendezkedésű s egyre szélesebb európai kultúrájú, példaadó néppé kell nőnie, nehogy a mostoha viszonyok Duna-völgyi nemzetből Duna-völgyi törzzsé süllyesszék." A feladat: folytatni a felfedező munkát, újraértékelni, írni a magyar történelmet s irodalomtörténetet, tisztázni a közelmúlt évtizedek szociológiai és történelmi jelentőségét, „tervszerű művekben" kiépíteni „a magyarság helyes életberendezése érdekében a helyes európai tájékozódást". Továbbá a magyar munkásfiatalságot „az élő magyar géniusz közelébe kell hozni, rendre meg kell újítani a magyar parasztfiatalság szemináriumát, meg kell szervezni az egyetemi ifjúságot, amelyre kulcsfeladat hárul e feladatok megvalósításában."[89]

Más módon közelítették meg a gyakorlatban a Front feladatait az Egyetemi Körben tömörült fiatalok. Jóllehet a különböző megtorló eljárások következtében a budapesti egyetemen lehetőségeik – legalábbis időlegesen – beszűkültek, teljesen nem engedték magukat kiszorítani. Sőt kísérletet tesznek kapcsolataik kiszélesítésére, új emberek bevonására, és – Féjával egybehangzóan, ha nem is azonos értelemben – az elvi kérdések újravitatását is szorgalmazzák. Jól tanúskodnak erről a tényről a Kör vezetőségéhez tartozó mérnökhallgató Tettamanti Károly (Zubi) és Porga Lajos Erdei Ferenchez korábban, 1937 tavaszán, illetve nyarán írt levelei.

[87] Uo. 462–463.
[88] Uo. 467–468.
[89] Uo. 470.

Az első – nem sokkal Féja könyvének betiltását követően – 1937. április 3-án íródott. A megszólításból egyértelműen kitetszik, hogy Erdei kapcsolata ekkor már a Kör vezetőivel személyes, baráti jellegű. Tettamanti ebben közli, hogy a 12 pontról – külön-külön tárgyalva minden pontot – előadássorozatot terveznek. A felkérendő előadók: Németh Imre, Illyés Gyula, Kerék Mihály, Veres Péter, Matolcsy Mátyás, Kovács Imre, Ortutay Gyula és Féja Géza. Erdei Ferencet az 5-6. pont értelmezésére kérik fel, „finom" instrukcióval egészítve ki kérésüket: „Az előadásoddal kapcsolatban volna *egy kérésünk*, amit ne tekints úgy, mintha bele akarnánk szólni a dolgodba, de magunk részéről taktikusnak tartjuk: a zsidókérdésről van szó. Azt hiszem, hogy úgysem tudnád kikerülni ezt a bankok stb.-vel kapcsolatban. Szükség van az állásfoglalásra, különben könnyen elintéznek mint zsidóbérenceket. Szögezd le a saját álláspontodat *keményen* és *őszintén*, sőt talán szellemi szempontból is. Mi így látnók helyesnek."[90]

Nincs tudomásunk róla, hogy Erdei az előadást megtartotta volna, de e kérdésről később – a Márciusi Front 1938. évi kiáltványának előkészítése kapcsán – kifejtette álláspontját, amelyről később részletesen szólunk. E helyen azt kívánjuk elsődlegesen dokumentálni, hogy az Egyetemi Kör vezetésében tömörülő kommunista irányultságú fiatalok – akik egyébként már ekkor érzékelhetően másfajta affinitást képviseltek a nemzeti és a földkérdésben, mint az illegális KMP ezen időszakban egyébként feloszlatott hazai és külföldi törzskara – a kapcsolatok és a szervezet további kiépítését szorgalmazták. E törekvésükre világosan utalnak Makóval kapcsolatos soraik: „Még egy kérés: lehetséges volna-e, hogy a makói Kossuth-párt szintén adna egy nyilatkozatot, hogy mellénk áll (a Márciusi Front egyetemi filiáléja mellé – H. T.). Elvileg, azt hiszem, nincs akadálya, hiszen a lapotokban úgy hoztátok le a 12 pontot, mint a Kossuth-párt programját. Rajnisék ellen minden erőt fel kell vonultatni. A debreceniek csatlakozása jól jött. Tegnap csatlakozott a Turul Csaba-Törzse is. Még várunk egy-két csatlakozást..."[91]

A következő levél május 11-i keltezésű. Ebből kitűnik: Erdei válaszolt – ez a levél ismereteink szerint nem őrződött meg –, de a válaszból kitetszik: Erdei szorgalmazta az Egyetemi Kör és a Márciusi Front elhatárolását. Tettamanti levelének a Márciusi Front megalakulására, az Egyetemi Kör és a népfront viszonyára vonatkozó megállapításai érdemelnek különös figyelmet, illetve annak megállapítása, hogy a mozgalom történetében lezárult egy korszak.

Leveledneк örültem [...] a Márciusi Frontnak mint mozgalomnak az első része lezárult: puccs volt, de sikeres, a névnek jó hangzása van és eddig jobboldalról sem tudták sikeresen kikezdeni.

[90] Tettamanti Károly levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. április 3. *Levelezés köz- és magánügyben*, 176–177.
[91] Uo.

De a puccsnak vége, most mást kellene csinálnunk. Igazad van: tökéletesen el kell választani az Egyetemi Kört a Márciusi Fronttól. Nekünk (E. Kör) egy feladatunk volt eddig, megcsinálni a M. F.-ot, azt hiszem, sikerült mindenkit alája hozni, ezután pedig *össze kell tartani*. Ez a nehezebb: gondolok itt Féjára stb. Féja veszedelmes ember: mindenkit megnyer. Pl. Tutus [Ortutay Gyula – H. T.] is sokat érzékenykedik miatta újabban, nem mondom indokoltan, de azt a luxust semmi szín alatt sem engedhetjük meg magunknak, hogy kettészakadjon a M. F. Mi ezt tudjuk, igyekszünk ezt kompenzálni, ha másképp nem, úgy, hogy túlságosan egyiket sem toljuk a másik elé. Ami a M. F. további dolgát illeti, ez rátok tartozik. Mi nem csináltunk mást eddig, mint titeket előtérbe tolni, ez helyes volt, több úgy sem telt tőlünk.[92]

Leveléből egyébként az is kiderül, hogy a tervezett előadások közül tavasszal csak Tamási Ároné hangzott el – a *Válasz* 1937. májusi számában meg is jelent –, s hogy szándékukban áll a sorozat folytatása, így várják Erdei előadását is, lehetőleg írott formában, mert „1000–2000 példányban" a 12 ponttal foglalkozó előadásokat ki akarják nyomtatni, „és 10 fillérért (vagy esetleg ingyen) szétosztani az egyetemen". Vállalkoztak egyébként a *Viharsarok*, a *Futóhomok* eladására is. („[P]ersze csendesen kell ezt csinálni, de elég jól megy, kár, hogy most ennyi is kimeríti a diákok zsebét.")[93]

Néhány nappal később egy Bachner Ernővel közösen postázott levélben megismétli kérését. Itt esik először szó egy hosszabb programtervezetről, amelyet Erdei Porga Lajosnak, a Kör egy másik vezetőjének levelében ígért. Tettamanti egyidejűleg felkéri Erdeit, társelőadóként lehetőleg vegyen részt a MÉFHOSZ szegedi rendezvényén – Kovács Imre utazott Budapestről az előadást megtartani –, Bachner pedig tolmácsolja, hogy május 29-én a Városi Színházban megrendezendő *Válasz*-esten számítanak a részvételére. Egyúttal azt is jelzi, hogy pécsi terveikről külön levélben tájékoztatja. E levél is tanúskodik szívós szervezetépítő, népszerűsítő munkájukról és egyben jelzést tartalmaz az érdeklődők becsült köréről (Szegeden kb. 50 ember részvételére számítottak).[94]

Tettamanti Károly június 14-i újabb levele két szempontból is fontos közlést tartalmaz. Egyrészt körvonalazza a Front őszi terveivel kapcsolatos elképzeléseket, másrészt újólag dokumentálja a Körben tömörült radikális baloldali fiatalok kezdeményező-ösztönző szerepét és erősödő bizalmukat Erdei személye iránt. E levél egyben azt is tanúsítja, hogy Tettamantiék Bibóval is kapcsolatba kerültek, s hogy ez a kapcsolat személyes baráti kontaktussá vált. Tekintettel a levélben található információk jelentőségére, a levelet teljes terjedelmében közöljük:

[92] Tettamanti Károly levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. május 11. *Levelezés köz- és magánügyben*, 183.
[93] Uo.
[94] Tettamanti Károly és Bachner Ernő levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. április–május. *Levelezés köz- és magánügyben*, 176–177.

Kedves Feri! Régen írtam, de nem is volt miről: uborkaszezon van. A Márciusi Front ügye eddig sajnos nagyon összefüggött az Egyetemi Körrel, már pedig június van és a fiúk tanulnak, hazautaztak stb. Mindenesetre a rektornál megpiszkáltuk az ügyet: reményünk van arra, hogy jövőre tisztességesebb keretek között működhetünk. A M. F. azért él, és jövőre (őszre) komolyan meg akarjuk csinálni mindazt, amit programba vettünk: Márciusi Front füzetek (már Tamási és most Féja különlenyomata is ilyen volt) programadás (itt rád nagyon számítunk: Féja mostani *Válasz*-beli cikke, úgy érzem, nem tette feleslegessé). Tervbe van véve egy M. Front-est is; 3 este: politikai, irodalmi (*Válasz*-gárdával) és zenei (Bartók-, Kodály-kórusokkal). Persze ezek tapogatódzások a tennivalók felé. Kezd gond lenni a szervezettség kérdése is. Ezt még most szeretnők elintézni a nyár előtt. Péntekre hozunk össze egy megbeszélést (valószínűleg Sárközi lakásán) azok közt, akik mindenkor komolyan vehetők és eddig is a M. F. gerincét alkották: Féja, Illyés, Kovács, Sárközi (talán több nem is) és nagyon szeretnők, ha *Te* is fel tudnál jönni péntek estére (mondjuk 8 órára). Még Veres Pétert szeretnők, de őt sajnos nehéz felmozdítani Pestre. Azért merjük remélni, hogy fel tudsz jönni, mert Bibó Pista mondta, hogy szombatra úgy is feljössz. (Szombaton valószínűtlen, hogy össze lehet hoznia találkát, Kovács elutazik, víkend van, Illyés nehezen kaparható elő stb.) Ha azt írod, hogy semmiképp nem tudsz péntekre feljönni, megpróbálom mégis szombatra helyezni az egészet, de nem ígérem.
Ettől függetlenül nagyon szeretnők, ha tudnánk veled beszélni, okvetlen szakíts magadnak időt erre, tudjuk, hogy nem vagy időmilliomos, de csak pár óráról lenne szó. Akartam többet is írni, de inkább szóban, a fejem is borzasztó fáj, alig látom a sorokat, ezért is olvashatatlanabb az írásom a szokottnál. Így hát a viszontlátásig ölel Zubi.
Igaz: írd meg okvetlen, hogy melyik vonattal jössz, hogy találkozzunk![95]

A tervezett összejövetel sorsáról nincs írásos dokumentum: valószínű, hogy az időpontokat nyáron már nem tudták egyeztetni.

Az is motiválhatta a Kör vezetőinek elhatározását, hogy Debrecen mellett más vidéki „bázisokat", illetve a Front vidéken élő más exponenseit személyesen felkeresik. Béki Ernő és Tettamanti Károly Donáth Ferenc kíséretében biciklin vágott neki az útnak, felkeresvén Kecskemétet, Szegedet, Makót, Hajdúböszörményt és Balmazújvárost.

Makói tárgyalásaik Erdei Ferenc Sárközi Györgyhöz intézett, 1937. július 28-i levele alapján rekonstruálhatók. Ebből kitetszik, hogy az ún. *Makói találkozó* terve tulajdonképpen e látogatás során körvonalazódott, igaz, eredendően más időpontot és programot célozva meg:

Alighogy hazaértem, benyitott hozzám Béki, Donáth és Tettamanti – írja Erdei –, akik biciklitúrán járnak. Persze, megmutogattam nekik a makói látnivalókat, és kisütöttünk egy érdekes és érdemes tervet. Itt Makón szept. 5–11-ig nagy kiállítás,

[95] Tettamanti Károly levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. június 14. *Levelezés köz- és magánügyben*, 189.

> vásár e. t. c. lesz, ezt az alkalmat fölhasználhatjuk egy márciusi találkozóra. Itt van egy Olvasókör, amelyet H. Szabóval (egy derék agitátor) vezetünk, ez van lekötve, 5-én, vas. egy *Válasz*-estet s utána 8-ig minden du. egy „praktikumot" csinálnánk, szöv. kertgazdaságok, tanyák megszemlélésére, és utána este ankétszerű megbeszélés a Kör helyiségében. Témák lehetnek: 1. szövetkezet, 2. a magyar termelés struktúrája, 3. választójog. Hogy eredményes legyen ez a találkozó, az kell hozzá, hogy az egész Márc. Front itt legyen, azonkívül vidéki egyetemek emberei s azok a vidékiek, akik számba jöhetnek. (Gyula, Kőrös, Kecskemét, Vásárhely), [E]zenkívül Pestről kath. és prot. reformerek, Gondolat-ék és a szocialisták rendes emberei. Az előadás megrendezésének a költségeit és Veres P. útiköltségét behozza az est bevétele, a szállás vendégség útján megoldható, tehát csak az útköltségek jelentenek terhet, azonban a kiállítás alkalmával 50%-os kedv.-t tudunk adni.
> Donáthék nagyon lelkesednek, és már toboroznak is Gyulán, Debrecenben. Légy szíves, tedd meg észrevételeidet, hogy a dolgot konkréte előkészíthessem.[96]

E munkálatokról korábban visszaemlékezések alapján tudósíthattunk, levelek is előkerültek azonban, amelyek egyrészt megerősítik, másrészt számos új elemmel egészítik ki korábbi ismereteinket a Márciusi Front talán legjelentősebb tanácskozásáról.

A legtöbb információt Donáth Ferenc két, Erdeihez írott levele tartalmazza. Fennmaradásuk azért is tekinthető kuriózumnak, mert Donáth illegális kapcsolatai okán ritkán írt (írhatott) politikai-szervezeti információkat tartalmazó levelet, ám Donáth, úgy látszik, a legális formák vállalásával vélte leginkább „lefedhetőnek" e szervezeti kötődéseket és legitimálhatónak tevékenységét. Alig két héttel makói találkozójukat követően, 1937. augusztus 11-én, Budapestről adja fel az első, a találkozó előkészítő munkálataival kapcsolatos levelét:

> Kedves Barátom! Megbeszélésünk értelmében utunk folyamán mindenütt felvetettük a makói napokon való részvételt. A valószínű eredmény, hogy Debrecenből és környékéről 5-6 diák és Veresen kívül 2-3 földmunkás részt vesz a konferencián – Marik Dénes barátod, aki igen szívélyesen fogadott bennünket, szintén többedmagával való részvételüket jelentette be. Természetesen szükséges, hogy részletesebb tájékoztatás kapcsán levélileg újból megkeressed, főként azirant, hogy a békési függ. kisg. párti szervezetből minél többen képviseltetnék magukat. Másokat hasonlóképpen mi is még egyszer értesíteni fogunk. Juhász-Nagy Sándorral nem tudtunk beszélni, a debreceniek azt találják legjobbnak, ha Kolonics Jóska bácsi *közvetlenül írna nekik* és hívná meg. A demokratikus erők szempontjából ma Juhász-Nagynak van a legnagyobb jelentősége az egész Hajdúságban, igen népszerű, részvételével a „Makói Napok" politikai jelentősége nagyon sokat nyerne. Takács (Ferenc) lemenetele elintézettnek tekinthető-e? Akikkel csak beszéltünk, nagyon örvendetesnek és fontosnak találták ezt a találkozást.
> Itt Pesten is nagy várakozással tekintenek elébe és szeretnék már ismerni a részletes, fix programot. Erre nekünk is már mielőbb szükségünk van. Az itteniek véleménye alapján a program tekintetében csak az az előterjesztésünk van, hogy a nyilvános est alkalmával, tehát 5-én, valaki, azt hisszük, legjobb ha Féja, a választójog kérdéséről szóljon, mert ma viharosan a politikai érdeklődés középpontjában áll, és várják is tőle, hogy ebben a kérdésben világosan megnyilatkozzon. (A választójogi borsúra tervezete akkorára elkészül, és megvitatás végett levisszük.) A másik propozíciónk, hogy az utolsó nap programjaként a demokratikus erők együttműködésének lehetőségét, módját, esetleg akadályait beszéljük meg. Ezzel kapcsolatosan a sajtó kérdését és egyéb, a gyakorlati együttműködést elősegíteni alkalmas indítványokat. Az a véleményünk, hogy mindenképp legjobb, ha ezt a kérdést Te referálnád, vagy ha bármi okból nem vállalnád, akkor H. Szabó. Ti ezt már gyakorlati szemmel látjátok, tapasztalattal és nekünk erre van szükségünk, nem pedig üres fecsegésre.
> Ha esetleg a már megjelölteken kívül gondolsz még másokat is meghívni, úgy írd meg azt, valamint ha nyomtatványban nincs is még meg, közöld a programot és egyéb oly felvilágosításokat (utazásra, kell-e igazolvány vagy jegy a kiállításra, elszállásolásra stb.), amiket a megszervezésnél feltétlenül ismernünk kell. Írd meg, hogy milyen stádiumban van lent a dolog, s nem tudnánk-e valamiben segítségedre lenni.
> Üdvözöl Donáth Ferenc.[97]

Az előkészületek azonban nem mennek zökkenőmentesen. A találkozó tervét nemcsak a hivatalosság, de – igaz, más megfontolásoktól vezettetve – egyes baloldali pártcsoportosulások sem fogadták kedvezően. Így a szociáldemokraták már augusztusban publikálták őszi–téli programjukat, s nem mutattak együttműködési készséget. Nem ültek el a szövetkezeten belüli viharok sem: a 2500 termelő aláírását sikerült összegyűjteni egy, a hagyma szabad forgalmazását szorgalmazó beadványban, amelyet a miniszterhez adresszáltak – és a METESZ vezetőinek ellenakciója sem késlekedett. Nehézséget jelentett továbbá Erdei katonai behívója.

Erdei néhány tartalmi kérdés (választójog, a mozgalom jellege, a pártokhoz való viszony) előzetes megvitatását is szorgalmazta. Erdei mindezen aggodalmát megírja Donáthéknak. – Ha levele nem is maradt fenn, megőrződött Donáth Ferenc 1937. augusztus 15-i válaszlevele:

> Kedves Barátom, lapod tartalmát minden szempontból alaposan megtárgyaltuk, és arra az eredményre jutottunk, hogy a dolgot mindenképp most meg kell csinálnunk. Az a véleményünk, hogy a jelenlegi körülmények között nem sikerülhet oly gyengén a dolog, hogy annak ellenére nagy mértékben ne vinné előre ügyünket. Távolmaradásod, mondanom sem kell, mint derült égből a mennykő ért bennünket. Minthogy

[96] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1937. július 28. *Levelezés köz- és magánügyben*, 155–156.

[97] Donáth Ferenc levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. augusztus 11. *Levelezés köz- és magánügyben*, 157.

hétfőn Félegyházán van dolgom, informálásod és az ügy végleges rendezettsége végett átmegyek hozzád, és amint a menetrendből látom, kedd du. 3-kor leszek Makón. Addig is üdvözöllek Donáth Ferenc.[98]

Sor került személyes találkozásukra, és valószínűsíthetően ekkor állapodtak meg a résztvevők köréről és a „menetrendről".[99] Erdei mindenesetre szükségét látta, hogy a helyi orgánumokban megkezdje a találkozó szellemi előkészítését. A faj fogalmának Féja Géza és az általuk különösen becsült (egyébként évtizedes szociáldemokrata párttagsággal rendelkező) Veres Péter cikkeiben előforduló értelmezése a szociáldemokraták s részben a Kossuth Párt egyes csoportjait visszatartotta az együttműködéstől. (Veres tanulmányait Fejtő Ferenc a *Szocializmus* című folyóirat hasábjain élesen bírálta, s válaszát – amelyet ugyanezen folyóirat közölt ugyan –, hasonlóan elmarasztalóan ítélte meg.[100])

Erdei Ferenc a makói *Várospolitikai Szemlé*ben, *A nép* címmel közölt cikkének célja vélhetően e vita egyes előfeltevéseinek pozitív meghaladása volt az osztály és a nemzeti elv szintézise segítségével. Rövid történeti visszatekintést követően Erdei megállapítja:

a világháború és az azt követő forradalmak után a tényleges állapot változatlanul az osztályok és nemzetek harca maradt, azonban a politikai jelszavak két újabb harci egységet vetettek föl: a fajt és a népet. Európa szerte kialakult egy sablon: jobboldalon fajt ismernek a nemzet helyett, s ez nem más, mint a vérség szálán egybetartozók csoportja, s ez az egység föloldja az osztályokat egymást föltételező rendekké; a baloldalon pedig *népről* beszélnek, s ez magában foglalja a „dolgozó" osztályokat: a munkásságot, a parasztságot és a tőke és a nagybirtok szolgálatából emancipálódott értelmi munkásokat.[101] (Kiemelés – H. T.)

Ez a megközelítés – vallja Erdei – nagyjában eligazított a magyar társadalmi harcok porondján is; a legutóbbi időben lefolyt elméleti viták azonban minden felelősen gondolkodó embert álláspontja újragondolására kötelezik.

S Erdei nem rejti véka alá: Veres Péter sokak által félreértett és szenvedélyesen elmarasztalt álláspontjának értelmezésére, védelmére kíván vállalkozni. Úgy tartja, Veres Péterről senki sem mondhatja, hogy nem szocialista, „hacsak

[98] Donáth Ferenc levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. augusztus 15. *Levelezés köz- és magánügyben*, 158.
[99] A találkozó tényét Donáth Ferenc a vele készített interjú során megerősítette. Huszár Tibor: *Találkozások*, 82–83.
[100] Fejtő Ferenc: A faji szocializmusról. *Szocializmus*, 1937. június. 253–258.; Veres Péter: Faji szocializmus vagy tiszta szocializmus. Uo. 259–302.; Kérdés és szocializmus. Viszontválasz Veres Péternek. *Szocializmus*, 1937. július–augusztus. 302–313.
[101] Erdei Ferenc: A nép. *Várospolitikai Szemle*, Makó, 1937. augusztus 22. 1. Újraközölve: Erdei Ferenc: *Politikai írások*. 1. k. EFÖM. Az elő válogatásban közreműködött Gyarmati György. Budapest: Akadémiai, 1988. 115–116.

nem elfogult a beszámíthatatlanságig". S lám, ő is minden írásában fajról beszél, amely felfogása szerint „mint történeti, földrajzi, gazdasági, vérségi tényezők által meghatározott csoport, éppoly valóság, mint az osztály". Mint szocialista állítja, hogy számolni kell a „fajjal" – s Erdei itt már idézőjelbe teszi a fogalmat –, „mert az van, és kizsákmányolások forrása, s ezt is fel kell oldani az osztályokat feloldó s emberi igazságokat megvalósító osztálynélküli társadalom[ban]". Szavaira a szocialista párt hivatalos teoretikusai heves ellenzéssel feleltek, és antiszemitizmussal marasztalták el a faji szocialista Veres Pétert.[102]

Erdei jelzi, nem kíván döntőbíróként fellépni a vitában, csak egy adalékot akar szolgáltatni annak helyes eldöntéséhez. A valóságban finoman pontosítja, igazítja Veres Péter álláspontját, amelynek érdemi igazáról meg van győződve, miközben pontosan érzékeli, hogy a faj-fogalom szociológiailag nehezen védhető, hogy a „vérségi különbségek" – ha vannak ilyenek – osztálykontextusban nem „feloldhatók". Mert a politikai szövetség megőrzése érdekében közelíteni akarja a vitatkozó feleket, igyekszik a vita és az indulatok szövetéből kifejteni a marxista szocialisták és Veres Péter szocializmusának egymással korántsem antagonisztikusan szemben álló álláspontját, egyidejűleg saját korrekcióit is bevezetve.

Erdei értelmezésében „a marxista szocializmus, amely egyfelől az osztályok gazdasági szembenállásának rideg valósága is, egy legáltalánosabb emberi igazságnak az értékére támaszkodik, valóban nem ismerhet fajt, sem úgy mint valóságot, sem úgy mint követelményt".[103] Erdei ugyanakkor azt is érzékeli – korrekciói ennyiben nem csak politikai-ideológiai természetűek –, hogy legalábbis a polgári társadalmak ismert alakzataiban, „az osztályok gazdasági valósága és általános emberi igazsága közt van egy közbeeső fokozat: az osztályok gazdasági harca egy nép társadalmában különleges feltételek között folyik le, s az általános emberi igazságot minden nép a maga képének hasonlatosságára valósítja meg".[104] Más szóval, a társadalmi szerkezet nemzeti határok között objektiválódik, és ennyiben sajátos, különös, az adott nép történelme által is meghatározott.

Erdei a doktriner társadalomfelfogás egyik leglényegesebb hiátusára irányítja ily módon a figyelmet: a nemzeti kontextusra, arra, hogy az osztályok egy *nemzet tagjaként részesei a munkásság*, a népek *nemzetközi szolidaritásának*. Védve Veres igazságát, egyben korrigálva álláspontjának egyoldalúságait. „Veres Péter csak mond fajt, de népet ért. A nép pedig igenis valóság. Van úgy is, mint osztályok harcát egybefogó és módosító tény és úgy is, mint az emberi igazságokat átélő és megvalósító értékkövetelmény."[105] S a fajelméleti értelmezést egyértelműen kiiktatandó, az alaptételt megismétli: „Ez a nép természetesen nem »vérképlet« és

[102] *Várospolitikai Szemle*, 2–3.; Fejtő Ferenc a szocialista orientáció markáns – és talán legeredetibb – képviselője, s egyidejűleg a *Szép Szó* körének vezető egyénisége is. Annak ellenére, hogy gyakran közölt írásokat a *Szocializmus*ban – az MSZDP elméleti orgánumában –, nem volt a párt hivatalos teoretikusa.
[103] *Várospolitikai Szemle*, uo.
[104] Uo.
[105] Uo.

nem mindent felfaló egység. Egyszerűen egy olyan érvényes társadalmi csoportosulás, amely az emberiség nagy földi társadalmán belül az egyetlen komolyan számításba jöhető kerete a társas életnek. Olyan egység, amelyen belül közelítheti meg az ember az igazság kisebb vagy nagyobb mértékét."[106]

Ezen a ponton Erdei túlzottan ki is tágítja a fogalmat, amit az is magyaráz, hogy a nemzet kategóriáját, pontosabban a nép és nemzet fogalmának viszonyát zárójelben hagyja. A műfaj és a terjedelem azonban egyaránt behatárolták lehetőségeit. Írása így is eleget tett funkciójának: elvi alapokat segített lerakni egy, a magyar progressziót megosztó fájdalmas nézetkülönbség tisztázásához. Más kérdés, hogy e nézetkülönbségek – hol lappangva, hol manifeszt módon s különböző ideológiai jelmezekben – napjainkban is a progressziót megosztó viták alapjául szolgálnak. A Márciusi Front szintéziskísérlete – s Erdei írása része e folyamatnak – ezért megbecsülendő hagyomány.

Erdeit a makói találkozó előkészítésével kapcsolatos vitákkal összefüggésben is foglalkoztatta az az újra és újra tapasztalt tény, hogy az irodalmi hatás, népszerűség nem egyenértékű a politikai befolyással, pontosabban a politikai bázis tartós megerősítésével, ami a sikeres politikai akció nélkülözhetetlen feltétele. Ezért – kezdetben a helyi sajtóban – megkísérli a direkt politizálást. A *Makói Független Újság*ban, a *Várospolitikai Szemlé*ben sorra jelennek meg az *országos* politika történéseit szemléltető írások, tárcák. Pártpolitikai írások ezek a javából; a politikus Erdei Ferenc névjegyei.

Két jellemző cikket idézünk, melyek különösen alkalmasak Erdei korábbi írásaitól – a szociográfiától, szakcikkeitől, szövetkezetpolitikai reflexióitól – stílusukban, hangvételükben eltérő jellemzők szemléltetésére.

Az őszi politikai szezon elé című, augusztus 22-én kelt írás tömör Darányi-pamfletként is értelmezhető. Igen, a kies fürdőhelyen „egységes nemzeti pártjának rejtelmes egységéről" elmélkedő kormányfő rajza szarkasztikus, „bölcsessége" Erdei politikai krétarajzában korlátoltságként argumentálódik.

Hasonlóan tömör és lucidus a többi politikai párt, különösen a két ellenzéki párt bemutatása. Szellemes a Kisgazda Párt kétkulacsosságának szemléltetése, a szociáldemokrácia helyzetének aforisztikus tömörségű, méltányos jellemzése: „A szociáldemokrata párt most is mint annyi év óta, állóharcot folytat. Az állóharc a vereségnek az előjele rendszerint, de lehet-e felpanaszolni a vereség kockázatát ott, ahol az sem lenne csodálatos, ha elpusztult volna minden védősereg, amelyben az ember a szabadság kockázatáért küzd? Mindenesetre nincs más menedéke ma az ember és a gondolat szabadságának, mint a szocialista sajtóorgánumok megtépázott lapjai."[107]

[106] Uo.

[107] Erdei Ferenc: Az őszi politikai szezon elé. *Várospolitikai Szemle*, 1937. augusztus 22. 5. Újraközölve: *Politikai írások*, 1. k. 115.

A másik írás apropójául is Darányi beszéde szolgál, amelyben Erdei a miniszterelnök egy patetikus, ám történelmileg megalapozatlan kijelentése kapcsán a fasiszta veszélyre figyelmeztető mini-esszét vázol fel. Jelesül: Darányi azon kijelentéséről ír, amely szerint „a világnézeti kérdés Magyarországon eldőlt, a keresztény nemzeti politikán a poklok kapui sem vethetnek diadalt".[108]

Erdei két idődimenzióban szembesíti a bombasztikus kijelentést a magyar történelem realitásaival. A múlttal, ami arról tanúskodik, hogy országunkban „a világnézeti kérdés Szent István óta soha nem dőlt el" – ami Európa mai országait mélységében is átjárta „egy-egy időre, az mihozzánk csak kísértetként lopózott be kapunkon, és ha hittek is bennük néhányan a rajongók közül", mások hátborzongva hessegették „a halvány árnyakat". Példaként a reneszánsz, a reformáció, a francia forradalom eszméinek, a szocializmusnak hazai történetére utal. Ám a hangsúlyt a jelenre teszi, amikor „sötét kísértetként" jelen van s nyomul előre országunkban is a nácizmus rémsége.[109]

A kormányfő kijelentésével szemben Erdei kérdése prózai: a színtéren mozgó pártok szellemi arzenáljában van-e ezzel az ideológiai métellyel szemben immunitást biztosító „védőanyag"? S a válasz az ellenzéki pártok vonatkozásában is nemleges. Ugyanakkor azonban – érvel Erdei – az sem hagyható figyelmen kívül, hogy bármennyire is felszíni volt a „felsorolt" progresszív eszmék hatása, „annyit belopott szívünkbe, hogy nemcsak én vagyok a világon, nemcsak az én bandám és nemcsak az én fajtám, hanem az *Ember* is van", hogy „ennek az *emberiségnek* mindnyájan részesei vagyunk, vagy részesei kellene [...], hogy legyünk."[110] (Kiemelés – H. T.)

Az új „kísértet" alapjaiban veszélyezteti ezt a kellően meg nem gyökereztetett értékszemléletet. Mert híveik azt hirdetik: „csalás és ámítás mindez [...], és külön Istene van a Te fajtádnak, s ez halálos ellensége a másiknak. Mindenek fölött pedig van egy választott fajta, amely polipként tenyészik a többi fajták közt, és egyetlen szándéka, hogy felfalja a többi fajtákat."[111]

Erdei tudatában van a veszély nagyságának. Realizmusa ugyanakkor nem lefegyverző, ellenkezőleg, mozgósító: „Senki ne higgyen itt akár a reformáció, akár a liberalizmus, akár a szocializmus varázserejében sem, hogy majd elűzi a rémeket. Sötétben élünk mi, és a sötétben nekünk kell szembeszállni a kísértettel."[112]

A publicisztikai írás célja: a makói értekezlet előkészítése jegyében mozgósítani kíván minden antifasiszta, németellenes erőt. Az írás hangvétele, stílusa ugyanakkor alkalmazkodik a lap olvasóközönségéhez, „nyelvi mintái" képletesek, egyszerűsítőek:

[108] Erdei Ferenc: Kísértetek. *Várospolitikai Szemle*, 1937. szeptember 24. Újraközölve: *Politikai írások*, 1. k. 117.

[109] Uo.

[110] Uo.

[111] Uo.

[112] Uo. és *Politikai írások*, 118.

Képletek nélkül beszélve mindezekről: a mai magyar társadalmi és politikai életnek egyetlen történelmi jelentőségű mozzanata, hogy egyfelől egyre sokasodnak a Németország felől érkező náci kísértetek, másfelől pedig egyre több és több a riogatás ellenük. Akik szólnak azonban a náci kísértetek ellen, maguk sem egyebek, mint kísértetek.
Mi lenne itt ha egyszer az összes kísértetek ellen fölkelnének az életre és a világosságra valók? Mi lenne itt ha élni lehetne ebben az országban a napsütés világossága mellett, ha már összes kísérteteink elűzettek?
Én hiszem, hogy ez megtörténhet s tudom, hogy el is maradhat. Akkor azonban lészen itt továbbra is sötét éjszaka és kísértetek járnak rozzant ablakainkon s kiki meggyújtja a maga mécsesét és ennek gyönge világánál didereg...[113]

E cikkek politikailag nem „semleges" közegben íródtak, s újból és újból hangsúlyozzuk: körülhatárolható funkciójuk volt. A *Kísértetek* című cikk például alig néhány nappal azelőtt íródott, hogy Csanád megye közgyűlése felhatalmazást kért, hogy a *Viharsarok* miatt rágalmazási pert indíthasson Féja Géza ellen.[114] Lévén a könyvben Csanád megye is érintett, a Féja elleni hajsza közvetlenül is veszélyeztette a makói találkozó megrendezését. S ne feledjük: a hajsza elindításában Darányi Kálmán parlamenti expozéja közvetlen szerepet játszott.

Hogy aggodalma mennyire nem volt alaptalan, azt tanúsítja, hogy a helyi olvasókör rendezésében az első napra tervezett tanácskozást hivatalosan nem engedélyezték. A résztvevők köre azonban az előzetes elképzeléseknek megfelelően alakult. A találkozóra megérkeztek a Front író-reprezentánsai, az Egyetemi Kör vezetői, a debreceni, a nagykövi, a békéscsabai és a szegedi mozgalom képviselői és néhány, a Front célkitűzéseivel rokonszenvező folyóirat, illetve mozgalom képviselői, így a makói Kossuth Párt több vezetője is.

Október 2-án este „közel negyven fő részvételével zártkörű megbeszéléssel kezdődött el a Makói találkozó, mely másnap már a hagymások székházában folytatta munkáját".[115] Mint azt Féja Gézának a *Válasz*ban júniusban közzétett cikke is előlegezte, a vita középpontjába már az első este a mozgalom jellegével kapcsolatos kérdések kerültek, mindenekelőtt a párttá alakulás kérdése. E gondolatot határozottan Erdei és Kovács támogatták. Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza a szellemi mozgalom misszióját tartotta elsődlegesnek, Donáth Ferencék egy népfront jellegű koalíció hívei voltak.

[113] *Politikai írások*, 118.
[114] *Makói Független Újság*, 1937. szeptember 29.
[115] Október 2-án este dr. Kiss Károly Hajnal u. 12. sz. alatti villájában kezdődött a tanácskozás, amely másnap délelőtt a makói hagymások székházában folytatódott. (Donáth Ferenc-interjú.)

E kérdésben nem sikerült konszenzust kialakítani, mint ahogy megmaradtak a nézetkülönbségek az ellenzéki pártok megítélésében, illetve a velük való kapcsolattartás formáit illetően is. Mint látni fogjuk, a mozgalom jellegét illető eltérő állásfoglalások a következő hónapokban is megosztó viták tárgyai maradnak, s a megegyezés hiánya is szerepet játszik a Front későbbi felbomlásában. Igaz, néhány elvi kérdésben sikerült közös álláspontot kialakítani.

A Márciusi Front kiáltványa, ez a tömör dokumentum bevezető soraiban megismétli a 12 pontot, s megállapítja: e pontok sok ellentmondást és támadást váltottak ki, de még több helyeslést és egyetértést, különösen az utódállamok magyar ifjúsága körében.[116] Hangvétele polemikus s a bevezető részben talán még védekező is. Ezt vélhetően a Frontot ért bal-, és mindenekelőtt jobboldali támadások, illetve a menetrendszerűen egymást követő perek magyarázzák.

„Támadóink három kifogása – írják –, hogy népi demokráciát akarunk, a dunai népek összefogását hirdetjük, szerintük a társadalmi átalakulás hirdetésével a zsidókérdésről eltereljük a figyelmet."[117]

A válaszok tömörek, a defenzív hangvétel ellenére nem tartalmaznak érdemi visszalépést, legfeljebb hangsúlyeltolódás észlelhető, mindenekelőtt a harmadik követelés vonatkozásában.

A népi demokrácia terminus – amelyet fenntartás nélkül vállalnak a Kiáltvány szerzői – feltételezhetően kompromisszum eredménye. Sem a polgári, sem a szocialista jelzőt elvi vagy gyakorlati megfontolásból nem vállalták. Így adódott megoldásként e fogalom. Természetesen csak vázlatosan körvonalazta tartalmi jellemzőit, amely a polgári szabadság, a szociális biztonság és az „alulról felépített politikai nemzet" szintézisét hivatott kifejezni.

A dunai népek összefogásának szükségességét megismétlő állásfoglalás újólag utal a germán és a szláv hódító törekvésekből adódó veszélyre, a közös érdekekre és a történelmi együttélés produktumaként kialakult népi kultúrák közös gyökérzetére. Számol azzal, hogy ezen adottságok ellenére a „történelmi összefogást csak a Duna-völgyi államok *népi erőinek* uralomra jutásától remélhetjük". Ezen követelés utópikus jellegét az adott feltételek között nehéz lenne elvitatni, ám e tézis értékét nem a közvetlen megvalósíthatóság adja, hanem elvszerűsége, bátor szembefordulása az irredentizmussal.

A zsidókérdésben kifejtett álláspont lényegileg Féja korábbi elvi megfogalmazásait erősíti meg. Az a megfogalmazása, hogy a „zsidóságnak a nemzetre nézve kártékony elemeit egy percig sem védjük, de a nemzettel közösséget vállalókat nem vagyunk hajlandók a nemzet életéből kitaszítani", ugyanúgy tartalmaz engedményt a „korszellemnek", mint az a kinyilvánított elv, hogy „arra kérjük a magyar ifjúságot, hogy szeresse jobban a maga fajtáját, mint ahogy a zsidóságot

[116] Márciusi Front Kiáltványa. *Válasz*, 1937. november 11. In: *Válasz, 1934–1938*, 472–474.
[117] *Válasz, 1934–1938*, 472.

gyűlöli".[118] Az első ugyanis nem a kizsákmányolók vagy uzsorások fajra és nemre tekintet nélküli korlátozását hirdeti, hanem úgy védi a konstruktív zsidóságot, hogy implicite tudomásul veszi a „kártékonyak" kitaszítását, míg az utóbbi egyrészt még csak nem is utal a faj fogalmának az általunk is idézett Erdei-cikkben is pontosan körülírt „konfuzitására", másrészt kritikátlanul természetes érzületként veszi tudomásul a magyar ifjúság antiszemitizmusát, amely egyébként korántsem volt általánosan jellemző az ifjúság minden rétegében.

Ha a megfogalmazás helyenként vitatható is, a Kiáltvány szerzői joggal tekintik a mozgalom legfontosabb eredményének; „sikerült felrázni az ország lelkiismeretét."[119] Úgy véljük, ebben fontos szerepet játszott a szociográfiák átütő sikere: e műveknek köszönhetően sikerült köztudottá és köztudattá tenni a magyarság megoldatlan sorskérdéseit, mindenekelőtt a földtulajdonlás, a birtokviszonyok és a jövedelem-megoszlás aránytalanságait, az ún. néma forradalom tényeit. A Kiáltvány a feltáró munka folytatását szorgalmazza, s igen taktikusan az utódállamok fiatalságának javaslataira hivatkozva hangsúlyozza újólag: „fel kell tárnunk a betegségeket, mert különben nincs gyógyulás".

Az 1937. március 15-én elfogadott 12 pontban foglalt minden követelés időszerűségét hangsúlyozva, a Kiáltvány – tekintettel a perekre s általában a kül- és belpolitika aktuális történéseire – szükségesnek tartja egy pont külön kiemelését: a *választójog és a szabadságjogok* kérdését.

S végül: ha a mozgalom párttá szervezése kérdésében nem is sikerült közös nevezőre jutni, az akcióprogramok megvalósítása érdekében laza szervezeti keretek megteremtésének szükségességében egyetértettek. E gondolat jegyében határozták el röpiratok kiadását – az elsőt a választójog kérdésében –, és választottak vezetőséget, melynek tagjaiul a kiáltvány aláíróit: Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kovács Imrét, Veres Pétert választották meg.[120]

Október 3-án, vasárnap került sor a nyilvánosság számára *Ország és irodalom* címmel rendezett irodalmi estre. A *Makói Független Újság* hírverésének köszönhetően is, a Korona Szálló nagytermében ezen a délutánon – a szigorú biztonsági intézkedések ellenére – nem maradt üres hely.[121] Sárközi György a *Válasz* történetéről s a közönségről szólt, Kovács Imre a földkérdésről, annak irodalmi megjelenítéséről, Veres Péter a munkásság és a paraszti nép kapcsolatáról, Erdei a parasztság társadalomrajzáról, Féja Géza a polgárságról és az irodalomról. Az írói demonstrációt a *Válasz* szerkesztői nevében Sárközi György szavai zárták.[122] A forró hangulatú est mélyen impresszionálta a Front tagjait. A makói demokra-

[118] Uo. 474.
[119] Uo. 473.
[120] Uo. 474.
[121] A *Makói Független Újság* négy száma is közölt ismertetést az „Ország és Irodalom" című rendezvény programjáról, előadóiról.
[122] *Makói Független Újság*, 1937. október 5.

ták rokonszenvtüntetése – ha a vitás kérdéseket nem is oldhatta fel – erősítette az összetartozás érzését.

A *Makói találkozó* és a *Kiáltvány* azonban nem tudott olyan energiákat felszabadítani, amelyek – összhangban az eredeti célkitűzéssel – a Frontot országos mozgalommá terebélyesítik. Mint említettük: tartós hídfőállást csak Debrecenben sikerült kiépíteni; a havonta megjelenő *Híd* a tervezett hetilapot nem helyettesítette;[123] s jóllehet a *Válasz* szerkesztőbizottságában a népi irodalom reprezentánsai jelen voltak,[124] a színvonalas irodalmi folyóirat példányszáma azonban nem emelkedett.

—

Erdei Ferenc politikai státusát és helyzetérzékelését érdemben nem módosította, léthelyzetét azonban kétségkívül alapjaiban érintette elhatározása, hogy 1937 októberében *Budapestre költözik*. Kapcsolata a makói közélet egyik meghatározó egyéniségének, Diósszilágyi Sámuelnek lányával ekkor válik közismertté, s Budapesten megszokott életformáját is fel kell adnia. Anyagi hátteret a vállalkozáshoz – ezúttal a *Parasztok* című munkájára – az Athenaeummal kötött újabb szerződése s egyéb honoráriumok segítségével kívánta megteremteni.

Hogy a változások a szó egzisztenciális értelmében valóban léthelyzetét érintőek, az Diósszilágyi Évához írt leveleiből is kitűnik. E kapcsolat historikus felidézése érdekében – egy hosszabb pillanat erejéig – megtörjük a kronológia sorrendjét. 1937. október 17-én írja:

> Az történik itt velem, Éva, amit nagyon vártam már, hogy ti. másokkal való vonatkozásban is észrevegyem magam. Hát itt most rá kellett jönnöm, hogy vagyok valaki. Közember lettem, s az emberekkel való érintkezésben politikát kell folytatnom, viselkednem kell, tervszerűen föllépnem stb. Mindez együttvéve azt jelenti, hogy kezdek kilábalni abból a metafizikai ködből, amit oly hosszú időn keresztül erjesztettem magam körül... S még egy, Éva: minden közvonatkozásaim és ritka jó barátaim mellett, egészen furcsán egyedül vagyok. Öcsémtől kissé eltávolodtam, Bibó néni, aki anyám helyett anyám, nagyon együtt érez velem, nem tud kételkedni bennem.[125]

[123] A *Hitel* 1938–1940 között jelent meg Kovács Imre szerkesztésében.
[124] A *Válasz* 1937. májusi számában olvasható az új szerkesztőbizottság névsora: „Erdélyi József, Féja Géza, Fodor József, Gulyás Pál, Illyés Gyula, Kerék Mihály, Kodolányi János, Kovács Imre, Németh László, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos." A névsorból kitetszik, hogy a *Válasz*-kör és a Márciusi Front vezetőgárdája csak részben azonos. Gulyás Pál, Kodolányi János, Németh László, Szabó Lőrinc – más-más okból – nem vállaltak szerepet a Frontban, ugyanakkor néhányan a Front reprezentánsai közül – többek között Erdei Ferenc – nem voltak tagjai a szerkesztőbizottságnak. A *Válasz* 1937. decemberi számában közölt szerkesztőségi hír ennek korrekciójáról tudósított: „a szerkesztőbizottság meghívta tagjai közé dr. Erdei Ferencet, dr. Matolcsy Mátyást és Szabó Zoltánt".
[125] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Budaliget, 1937. október. 24. *Levelezés köz- és magánügyben*, 237–238.

A perek és az ellenzéki pártok a fővárosban közvetlenebbül érzett álságossága, illetve tisztességgel társuló tudálékossága, korlátok közé szorítottsága vagy erőtlensége élezi ki Erdeiben a dilemmát: milyen legyen a jellege és merre vezessen a Márciusi Front útja. Mert azt is látja, hogy azok az értelmiségi csoportok, amelyek egy-egy folyóirat körül csoportosulnak és irodalmi politikát folytatnak, nem jutottak még odáig, hogy politikai érvénnyel szólhatnának az emberekhez.

Ugyanakkor mindez személyes kihívást is jelentett számára.

> Igen a politika [...] Ez úgy jött, mint ahogy komoly nagy dolgok szoktak jönni: magától, de kikerülhetetlenül. A múltkori pesti létemkor tapasztaltam először, hogy valaki vagyok a pestiek közt, olyasvalaki, akire hivatkoznak és akit érvül emlegetnek. De akkor író voltam és gazdasági-szociológiai szakember. De most, hogy rossz világ jön az írókra, és hogy az írói országháborítás zsákutcába jutott, komolyan politikus emberek szükségeltetnek, és ilyenfajta várakozás nincs felém. A M. F.-on belül van egy „politikus" párt az „írókéval" szemben, s ez rám hivatkozik és támaszkodik elsősorban. Akartam, vártam és örülök neki, s ilyen minőségben az a heti két nap, amit a városban töltök, politikai forgolódások közt telik el. Vagy 14–20 olyan haladó csoport van Pesten – folyóiratok, párttöredékek –, ami valamiféle szellemi népfront egységbe kívánkozik, és hajlandó politikai gondolkodásra, most ezeket illesztgetem egybe, s ez jó munka, és ebben egy kicsit már „késznek" mutatkozom. Az emberek, akik közt ez a forgolódás folyik, fantasztikusan sokfélék. Hogy csak határesetet említsek: Vámbéry Rusztem – Dessewffy Gyula gróf – Katona Jenő – Darvas József – a márciusi agráriusok, ortodox marxisták – liberálisok – zsidók és fajvédők etc.[126]

A huszonhét éves fiatalember szíve választottjához írt levele tartalmaz „poetikus" túlzásokat, és mint később látni fogjuk, a hangulati ingadozásokat nemegyszer önértékelési zavar magyarázza, ám ezeket Erdei irodalmi anyaggá szublimálja: a *Parasztok* lírai részeinek egyes nyersfogalmazványai is így születtek. Ám *ez* a levél nem tartalmaz túlzásokat. Erdei kapcsolatrendszere valóban szinte napok alatt épült ki, pontosabban: vált virtuálisan létező, évek óta épülő kapcsolatból – élő, személyes viszonyrendszerré.

Valamennyi kód megfejtésére nem vállalkozunk – levelezési anyaga s más források alapján később megkíséreljük majd kapcsolatrendszerének – a lehetőség határain belül – teljesebb rekonstrukcióját. Az adott összefüggésben azt tartjuk dokumentálandónak, hogy Erdei nem egyszerűen keresett egy szerepet; egy meghatározott csoportosulás fel is kínálta neki azt. Figyelemre méltó továbbá, hogy Erdei októberben a haladó csoportok valamiféle szellemi népfrontjában gondolkodik. A liberálisok, októberisták: Vámbéry Rusztem, Supka Géza – a levélben meg nem nevezett –, Csécsy Imre, Nagy Vince és a körülöttük tömörülő töredékpártocskák alkothatták e formálódó laza „szövetségi blokk" egyik támpillérét – a baloldali

[126] *Levelezés köz- és magánügyben*, 240–243.

katolikus Katona Jenő (a *Vigília*, *Ország Útja*) a másikat; Darvas József a marxista *Gondolat-kör*rel való kapcsolatot jelentette, az *Egyetemi Kör* a független kommunista baloldali diákokat: Bachner Ernőt, Tettamanti Károlyt, Porga Lajost, Béki Ernőt. Megkeresték Erdeit a Kisgazda Párt parasztpolitikusai, a fővárosban ritkán megforduló Takács József révén kiépültek szociáldemokrata kapcsolatai.

Az említett szociális körön belül mintegy annak kötőanyagaként találjuk barátai, harcostársai körét: Reitzer Bélát, Ortutay Gyulát, Szabó Zoltánt, dr. Borbély Mihályt, Birbauer (Borbíró) Virgilt, illetve a Márciusi Front szűkebb vezérkarát: Sárközi Györgyöt, Kovács Imrét, Féja Gézát, Illyés Gyulát és Donáth Ferencet.

Ám a körön belül volt még egy szűkebb mag; melyet Erdei politikai világlátásának és cselekvésének alakításában meghatározónak érzett. Diósszilágyi Évának így jellemzi kapcsolatukat:

> Kérdezi, hogy mi az a politikai értelmi hatás, amit István (Bibó István) és Veres Péter jelent. Könnyen szavakba foglalhatom. István nemcsak barátom emberileg, hanem politikus gondolkozó és tervező társam. Minden politikailag érvényes gondolatunk úgy születik, hogy én megpendítem és ketten a csillagokig végiggondoljuk. Ő tökéletes intellektus és abszolút nívójú, európai politikai kultúrájú ember. Itt pestiek közt kifelé én „reprezentálok", s befelé talán kezdeményezek, de egymás nélkül nem vagyunk elgondolhatók. Veres Péter külön egzisztencia, de ő az a hiteles ember, akin le kell és lehet mérni politikai eszmék jelentőségét. Ő marxista és proletár, mi szocialisták vagyunk enélkül, tehát össze aligha férhetünk, azonban az ő véleménye fontos.[127]

Erdei közben dolgozik a *Parasztok* egyes fejezetein is, jóllehet annak első változataival nincs megelégedve. Hangulata ezért is erősen hullámzó. A család, a megszokott környezet hiánya újra felfakasztja a régi sebeket, a sikerek illékonynak tűnnek, az új szereppel való azonosulás nem olyan szilárd, mint azt kezdetben maga is gondolta.

Íme a hangulati hullámzás, az identitáskeresés néhány nyomjelzője:

> Az este azzal feküdtem le, hogy felébredek a *Parasztok* világába és szigorúan írom. A szép reggeli napsütés meggyőzött arról, hogy ez nem oly egyszerű. Teli vagyok a parasztokon túli szféra gondjával, ízeivel. Miután nagy kínlódások után odáig jutottam, hogy magam is belekóstoltam egy szabad emberség ízeibe, és politikus vagy nem politikus használatra való igazságaim egyszer már szilárdan megálltak ezen a szinten, nem tudok könnyen „visszaesni".[128]

A Diósszilágyi Évához őt oldó-kötő újfajta érzelmek is motiválják labilitását, az új identitás keresésének küzdelmét.

[127] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Budaliget, 1937. október 14. *Levelezés köz- és magánügyben*, uo.
[128] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Budaliget, 1937. október 25. Uo. 243–244.

Valaha pedig nagyon szerettem a hűvös komolyságot és a rideg nagyszívűséget – írja 1937. november 1-jén –, de most nem esik jól. Kicsiny dolgokban annyi buta zavart halmoztam össze az elmúlt napokban, hogy a történőknek a nagyszerűségeit nem tudtam tisztán fölfogni [...] Majd ha egyszer méltóbb állapotba leszek, ha már tettem néhány lépést a szükséges úton, ha nagy dolgoknak a szférájába emelkedtem vissza, ha már eleget megírtam a *Parasztok*ból, ha már túljutottam az apró hazugságok szennyén, talán azon a karácsonyon, akkor majd kimondom [...] Most pedig, ajtóim behajtva a *Parasztok* világába menekülök, és vágom a kérget, amely nem akar fölengedni.[129]

Majd később: „Tisztulnak terveim és írom a *Parasztok*at. Apró kis nyavalygásokat magam mögött hagytam – írja 1937. november 2-án Budaligetről –, és már szeretem a hűvös magánosságot és a nagy dolgok ridegségét."[130]

A ridegségre-hidegségre való utalás nem egyszerűen jelképes. Fűtetlen szobában, egy kutyával osztva meg magányát, él az akkor még a főváros peremgyűrűjének, kies pontjának számító Budaligeten. Ám ugyanakkor a jelzők szimbolikus jelentőségűek is, a hangulat, életérzés törékenysége pedig léthelyzet és alkat találkozása.

E helyütt sok mozzanatot zárójelben hagyunk – különösen az ingadozásokat motiváló intimebb utalásokat. A levelek ugyanakkor olyan belső történésekről tudósítanak, amelyek Erdei 1937. őszi közszereplésének indítékrendszerét finomabban árnyalják, és kapcsolatrendszerének, terveinek pontosítását is lehetővé teszik.

A Márciusi Frontnak a fővárosban októberben két nyilvános rendezvénye volt, amelynek szervezésében, illetve lebonyolításában Erdei is részt vállalt, és folytatódtak a programviták is. Az elsőre november 13-án került sor a Zeneakadémián, és ez a Front és a *Magyar Múzsa* közös akciója volt.

A *Magyar Múzsa* fő inspirátora Erdei és Bibó baráti körének egyik legeredetibb tagja, dr. Borbély Mihály volt. Foglalkozását tekintve orvos, a *Válasz*ban és a *Kelet Népé*ben több cikket közölt a magyar egészségügy halaszthatatlan reformjáról. Érdeklődési köre széles, s mert kitűnő szervező is volt, így lett organizátora a *Magyar Múzsá*nak. E laza tömörülés célja az volt, hogy a Front körül fürtszerűen szimpatizáns tömörülések jöjjenek létre, az *értelmiségi elit* nagy tekintélyű képviselőiből. Az Oktogon téren lévő Savoy kávéházban – a hely kiválasztását az Operaház és a Zeneakadémia közelsége magyarázhatja – jelen volt Szervánszky Endre, Székely Endre, Török Erzsi, Kállay Ernő, Lengyel Balázs, Tettamanti Károly. Erdei Ferenc Bibó társaságában fordult meg többször összejöveteleiken.

A Márciusi Fronttal közösen rendezett, már említett nyilvános estjeik Bartók és Kodály életműve előtti tisztelgés volt. Jóllehet ezt a rendezők maguk sem

[129] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Budaliget, 1937. november 1. Uo. 245.
[130] Uo.

remélték, Bartók Béla vállalta a fellépést. Tekintettel a folyó perekre, ez részéről a Márciusi Front iránti szolidaritás nyilvánvaló kifejezése volt.[131]

November 21-én kerül sor ugyancsak a Zeneakadémián a *Válasz* irodalmi délelőttjére. A szervezés bonyodalmait nem részletezzük, és a matiné lefolyásánál sem időzünk. A Front – és a háttérben változatlanul szerepet vállaló Egyetemi Kör – talán legsikeresebb fővárosi rendezvényére került sor ez alkalommal. Az írók közül Féja Géza, Fodor József, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos olvasott föl írásaiból. Kerék Mihály, Matolcsy Mátyás, Németh Imre a szaktudományt, illetve a politikát képviselték.[132]

Erdei számára e szereplők köre sajátos kihívást jelentett: *politikusként* is, *íróként* is helyt kellett állnia. *Parasztok* címen felolvasott esszéje mindkét követelménynek megfelelt, s érthető, hogy a termet zsúfolásig megtöltő, zömmel fiatal hallgatóságban szociológiai iskolázottságát tükröző, pallérozott, mégis lírai ihletettségű, romantikus felhangoktól sem mentes szavai kedvező fogadtatásra találtak.

A tömör szöveg számos eleme visszatér a *Parasztok* című monográfiában. A Zeneakadémia közönsége előtt – dramatizáltan – az irodalom szerepét hangsúlyozza erőteljesebben, s már a bevezető mondatokban: „Tengernyi válság terhe nyomja társadalmunkat és nincs út sehol, amelyik kifelé mutatna ebből a tengerből. Egyedül az irodalomban forrnak azok az eszmék, amelyek a szabadság és az emberi méltóság kiharcolásának útját egyengetik."[133]

De kire számíthat az irodalmárok csapata? Mely osztályok fogékonyak a programra? Az előadás másik alapgondolata: csak egy reménysége van itt a történelmi vállalkozásnak, s ezt a parasztság táplálja.

Ám a parasztság nem egységes, s létformáját jellemző időfelfogása következtében történelmi tudata érthetően fejletlen. A tömör vázlat összegzi és az egész országra kiterjeszti a *Futóhomok*ból ismert főbb téziseket. A kép csak annyiban módosul, hogy a mezővárosok polgárparasztsága itt nincs a centrumban. Viszont a szellemi erő, amely a parasztságot virtuális politikai erőből politikai néppé avatja, éppen az irodalom, amely „ösztönös tájékozódása és művelőinek eredete folytán már kezdettől fogva a parasztság felé vonzódott".[134] Ebben a találkozásban látja 1937 őszén Erdei Ferenc a nagy történelmi lehetőséget.

Történelmi bizonyosság nincsen, de a lehetőség adott. Sőt „a többi osztályok életre és világosságra való elemei is csak ebben a szövetségben találnak utat a történelem tisztább tájai felé, ám ebben bizonyosan találnak".

[131] Tóth Aladár: A „Márciusi Front" Bartók–Kodály estje. *Pesti Napló*, 1937. november 17.
[132] Az Egyetemi Kör szerepéről és a Front megújult kapcsolatáról Salamon Konrád: *Márciusi Front*, 143.
[133] Erdei Ferenc: Parasztok. A Válasz matinéján tartott előadás. Budapest, 1933. november 21. Erdei Ferenc: *Művekkel élő társadalom*, 13.
[134] Uo. 15.

Erdei tehát ebben az előadásban a népi irodalom és a paraszti hegemónia elkötelezettjeként lép fel. A kép, amelyet felrajzol, vállaltan irodalmi és ideologikus: a szociografikus háttérrajz politikai következtetéseket hivatott megalapozni. Egy ponton azonban Erdei hűen önmagához, szemben az ezen az estén is reprezentált romantikus vonulattal, s az azokat racionalizáló ideológiai mintákkal, amelyek cselekvési mintákat is közvetítő normatív mozzanatokat is tartalmaznak. Számára nem program a paraszti jelleg megőrzése, hanem kiindulópont. S ha a fordulat nem is következik egyértelműen az állapotrajzból, a politikai felhang félreérthetetlen: „a parasztok többé szívük szerint nem parasztok már, emberek akarnak lenni és élni akarnak szabadon".[135]

Az est sikere, előadásának kedvező fogadtatása naplóértékű leveleiben ellentmondásosan tükröződik. A hangulati kilengések – ha lehet – még erőteljesebbek.

1937. november 13-án, az első zeneakadémiai est napján írja Diósszilágyi Évának:

> Nézze, Éva, én már egészen elfogadható dolgokat csináltam összes nyavalyáimmal és komplexusaimmal a szívemben – legtisztábban a *Futóhomok*ot –, most is a fölszín alá kell szorítanom ezeket, s megírom a *Parasztok*at. Eddig megírtam két fejezetet, és nem vagyok nyugodt felőle, hogy jó mederben vagyok. De eldöntöm, s ha törik, ha szakad, készen kell lennie karácsonyra.
> [...] Nincs értelme, hogy politikai forgolódásomat részletezzem: a fontos az, hogy vannak, s én központjukban vagyok – már a mi köreinkben –, de most a *helyzetből* nem születik megoldás, mert nincs kész, s emberekből szintén nem, mert hiányzik mindből valami, belőlem is, mert én sem vagyok kész. Tehát mind előmunkálat, amit csinálok, alkalmat adok rá, hogy az emberek várjanak tőlem valamit. Komolyan akkor kezdődik majd a dolog, ha önbizalommal tudok föllépni s tudom vállalni a legnagyobb igényt.[136]

Egyébként már ekkor körvonalazódik terve, hogy apjával és öccsével Pest környékén földet bérel s kertészkedik, így biztosítván családi-anyagi hátteret s függetlenséget a szellemi munkához. Egyidejűleg a makói hídfőállás megőrzését is tervezte, ez utóbbi sajnos nem valósult meg.

> Persze kell a társaság is... Ide tartozik egy tervem. Apámék a tavasszal följönnek Soroksárra, ahonnan öcsém bejárhat, s apám kertészete jövedelmezőbb lesz, s én úgy rendezem be a lakásom otthon, hogy egy kis és nagy szobás lakást bérlek, a kicsiben berendezkedem és a nagyobbik az életrehívandó Belvárosi 48-as kör helye lesz, s fizeti

[135] Erdei Ferenc, i. m. 15.

[136] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Budaliget, 1937. november 13. *Levelezés köz- és magánügyben*, 249–250.

> a bért. A körnek alapszabálya, politizáló joga (gyűlés, kiadvány), mindene megvan, tehát kész keret arra, hogy a makói szellemi élet fészke legyen...[137]

Három nappal később, november 16-án – egy héttel a zeneakadémiai szereplés előtt – így ír:

> Amikor már a kapujában voltam a saját életem különépítésének, úgy estem vissza, mint a madár, akit a falnak vágott a szél. Azt hittem, hogy az ember, ha erős és tiszta szándékú, akkor mindene megvan hozzá, hogy éljen szabadon, bátran és dicsőségesen. Nem, nem így van. Az életünknek közege van, tér, amelyben kiterjedhet, s az enyémnek és még hányaknak ezen a bús lapályon nincs ilyen közege, csak gátja és korlátja tengernyi. De most nem siratom ezt az elveszett szabadságot. Hadd forrjon a vér így bezárva és lefojtva, hadd marja az elme a titkok kegyetlen szikláit úgy a sötétben, és hadd szoruljon ökölbe a kéz, így tehetetlenül és lekötelezve. Jöjjenek a *Parasztok*, a terhelt ember gondjai és a sorvasztó magyar nyavalygások. Jöjjön még egyszer az egész kísértetjárás, hadd puhuljon az ember, vagy hadd keményedjen aszerint, hogy elégésre való tőzeg vagy csillogásra való érc. Jöjjön, hiszen kívántam, vártam, akartam.[138]

Tételezzük fel, hogy a szerelméhez, leendő élettársához írt levél nem mentes teátrális effektusoktól, vagy hogy Erdei a „nyugati levelek" mintáit követve dramatizálja helyzetét. Közben azonban Erdei országos hírű szerző lett, egy nagy reményekre jogosító mozgalom egyik vezéregyénisége. Bizonyos, hogy Erdei tudatában volt e „kondícióknak", a „túladagolt színek" mégsem egyszerűen egy „szerep" készletei, hanem egy lelkiállapot, objektív alapokat nem nélkülöző válsághelyzet tükröződései is. Lényeglátás és szenzibilitás, forradalmárt jellemző küldetéstudat és az állhatatosság hiánya egyidejűleg jellemzik személyiségét, s ezen alkati adottságok felerősítik a valóságban észlelt krízistüneteket.

> Itt nyüzsögtem én, mintha seregek álltak volna a hátam mögött, s mintha zászlóm és vértezetem mind készen lett volna. Tudtam, hogy nincsen, de azt reméltem, hogy majd csuda révén előáll a harc hevében, s hogy az első hó leesett, most érzem, hogy nem, azt nekem kell megszerezni. Nem, erre nem balsikerű harcába bocsátkozás tanított meg, hanem az ösztöneim világossága. Ezek itt körülöttem nem tudnak semmiről, csak várják, hogy kidugjam a zászlót. Várják, hiszen van, mert lesz a csata idejére.[139]

S a következő sorokban egy újabb hangulati váltás vagy (és) a tudat egy mélyebb, lefojtott rétegéről tudósító szavak:

[137] Uo.

[138] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához, 1937. november 16. *Levelezés köz- és magánügyben*, 251–252.

[139] Uo.

> Igen, nemcsak írom a *Parasztok*at, Éva, hanem benne is élek ebben a kísérteties világban. Csak amikor eloltom este a lámpát, és napsütötte tájakra emlékező képzeletem szabadul föl, akkor gondolom el, hogy mi lenne az ember, mi lennék én, ha nem lenne paraszt és magyar gond, ha legjobb perceimet nem a fölszabadulás kísérleteire kellett volna pocsékolnom, s nem arra, hogy közeget teremtsek magam körül a süketség helyébe, hanem szabadon szárnyalhattam volna vágyaim szerint, s szelek szolgálták volna röpülésem. De hagyjuk, ez fantázia, s a mi országunkban más az élet törvénye.[140]

Ha e levélben nincs is többről szó, mint egy lelkiállapot kivetüléséről, a nosztalgikus sorok mélyén a tudós Erdei későbbi pályafutása szempontjából meghatározó dilemma húzódik meg: a szembesülés a kelet-európai adottságokkal. Sorsszerűen fogalmazódik újra Csokonaitól Adyig a magyar irodalmat jellemző léthelyzet. Ám a muszáj-Herkulesség az irodalomban fájdalmas, ám mégis csodálatos – olykor világirodalmi rangú – művekben csapódik ki. A tudományos szerep, különösen a modern tudományokban más követelményeket támaszt. A „mindenes" szerep meghaladott, inadekvát, s azért is nagy árat kell fizetni, ha hiányoznak a módszeres és folyamatos kutatómunka feltételei. Erdeit a tudomány nemzetközi műhelyeitől való távollét, a velük való kommunikációnak hiánya is nyomasztotta. A *Parasztok* esetében azonban, amely Erdei leginkább lírai ihletésű műve, paradox módon e vállalt, de sebeket fakasztó korlát s a fájdalom, amely a megsebzettség kísérő tünete, szublimálható anyagot kínált, s ezt Erdei tudta és jól kamatoztatta.

A *Parasztok* első három fejezetével egyébként még novemberben elkészül, ám ezeket sem tekinti befejezettnek, a műfaji kérdéseket sem érzi megoldottnak. Ám a könyv írása nem tudja teljesen lekötni: belülről látván a mozgalom megosztottságát, biciklin gyakran jön be a városközpontba, vitázik a Centrálban.

Ugyanakkor ezek a viták új hiteket, elszánásokat ébresztenek benne.

> A pesti nyüzsgést – írja öt nappal a *Válasz*-est előtt – nehéz lesz leépíteni, de mégis építem (!), mert muszáj. Nagyon sehogy se áll a front. Írók ezek, fantaszták és képzelődők. Szóval magyarok. Egy nagyszerű emberem van a másik kettőn kívül.[141] Borbély Miska ... de nagyon kitűnő ember. Van egy kis pénzünk, tehát csinálni kell valamit, s fogunk, már amit a *Parasztok* kára nélkül meg lehet csinálni. Mindenesetre is, az én számomra az az eredmény az egészből, hogy az az önérzethiány, ami akadályozta kifejlésem, az csaknem egészen eltűnt. Nagyon sokan, és nagyon komoly emberek várnak tőlem eligazítást, tehát én magam is merek valamit várni magamtól.[142]

[140] „Nyoma lesz ennek a kínlódásnak egy műben, s maga előtt töröm át a falakat, ha áttöröm." Uo.
[141] Az utalás ez esetben valószínűsíthetően Borbély Mihályra, illetve Bibó Istvánra és Reitzer Bélára vonatkozik. Egy *kiadó* vagy/és egy *szövetkezet* terve körvonalazódik baráti köreikben. A Magyar Múzsáról szólottunk, a további tervekre, elképzelésekre visszatérünk.
[142] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához, 1937. november 19. *Levelezés köz- és magánügyben*, 225.

Erdei november 23-iki előadása *ezt* a lelkiállapotot tükrözi, s a lelkes tömeg – mint erre utaltunk –, ha lehet, megsokszorozhatta önbizalmát, ám az alaphelyzeten – léthelyzetének megoldatlanságán, a mozgalom megosztottságán és azon a tényen, hogy a mozgalom a magyar társadalom hártyavékony rétegét képviselte – nem változtatott. A Zeneakadémia közönsége is zömmel értelmiségi, illetve a középosztályhoz tartozó fiatalokból verbuválódott; a paraszti bázis – in praxis – nem mozdult, hangját nem hallatta.

S a *Parasztok* elkészült fejezeteit említett barátai is fenntartással fogadják. Újra erőt vesz rajta a borúlátás. December 1-jén írja Budaligetről Diósszilágyi Évának:

> Évám, a látszat derű és az akart munkakedv újra összeomlott. Pár szava elég volt hozzá, mivel *bennem is vannak ilyen hangok*. Nem hiúság ez, jól tudom már, hanem *létgond*, s ha magában véve nem lenne elég nagy és rettenetes, most a *Parasztok* miatt az. Jó, hiszen ha lenne bennem sokkal több erő, mint amennyi most készenlétben van, akkor megvetném a lábam és minden kétség ellenére írnék is olyat, hogy eloszlatna minden kétséget, de mert nem hagy, mert nagyon sok az ellentmondás, és nagyon sok ami zavar.[143] (Kiemelés – H. T.)

Az ellentmondások objektív volta nehezen megkérdőjelezhető. Csak ezek a komponensek Erdei labilitását azonban nem magyarázzák. S az alkatra való utalás sem elégséges, jóllehet élete későbbi drámai fordulópontjait – 1945, 1947–48, 1956–57 – értelmezve e komponens nyilvánvalóan figyelembe veendő. Erdei Ferencnek azonban – maradva egyelőre az 1937-es év dilemmáinál – csapdahelyzeténél nem egyszerűen „az ezerszer messiások a magyar messiások" keresztjét kellett felemelnie, hanem azt a szociális terhet is, amelyre az elsőgenerációs értelmiségi sors predesztinálta. S ha az leendő szociológusként pluszt jelentett számára, hogy egyetemista korában is folyamatosan végzett mezőgazdasági munkát, „időmérlegét" e tény ugyanúgy kedvezőtlenül befolyásolta, mint a rendszeres utazás stb. Ennél is jelentősebb energiát követelt azonban az értelmiségi szocializációhoz nélkülözhetetlen „infrastruktúra" teljes hiánya, s azoknak a „láthatatlan küszöböknek" az átlépése, amelyekről először nyugati leveleiben tudósított.

> Veszedelmesen egyén lettem – folytatódik a „látszatderű", a „munkakedv" összeomlásáról tudósító levél –, és veszedelmesen a líra útvesztőibe tévedtem. S ami a legdöntőbb, gyermekségemtől kezdve a legnagyobbakra tettem föl az életem, anélkül, hogy törődtem volna az eredménnyel és a nagysággal. Most már benne vagyok, és ez a komisz esztendő belesodort a maga gőzkörébe anélkül, hogy akár világképem, akár a magam erői harci rendbe sorakoztak volna. Sőt, elveszítettem a világ parasztul biztos szemléletét és a magam tisztaságát és aszkéta hidegségét

[143] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához, Budaliget, 1937. december 1. *Levelezés köz- és magánügyben*, 256.

[...] Ott tartok, hogy keresem a menekülés útjait, pedig nem a menekülés kell már – teli volt ez az esztendő vele, hanem a mentség [...] Csak nemzedékeknek az ereje halmozódott bennem, és a magam arca sem torzult még el, csak buta menekülésekkel elhomályosodott. Nem elég, hogy magam *feltétlenül* bízok, és mint nap az égen, olyan bizonyos vagyok a helyemben és kifejlésemben, hiszen most is tudom ezt, s mégsem tudok zavartalanul dolgozni, ennek útja van és ha könnyű volt gyermetegfővel ellágyulni, most nagyon nehéz lesz visszanyernem régi erőimet s azonfölül a szükséges stílust.[144]

Erdei e levelekben is tükröződő harca egy új identitásért a *Parasztok* keletkezésfolyamata szempontjából bizonyosan forrásértékű. E napló igényű levelekből kirajzolódó kép azonban egyoldalú, túlexponált. A levelek címzettje és műfaja egyaránt magyarázza e tényt, jóllehet a levelek valós folyamatokat tükröznek.

Erdei azonban ebben az időszakban már egy többdimenziójú – s egyre gazdagodó – szociális térben mozog, amelynek kétségtelen a Front, a *Válasz* kör és Makó a középpontja. Ám a vonatkozási körök sokasodnak, az 1937. október–novemberében történtek rajza szükségszerűen egyoldalú lenne, ha ez új viszonylatokat figyelmen kívül hagynánk.

Említettük, hogy a szűkebb és tágabb *baráti* kört egy sokféle csoportosulást ötvöző *szociális* kör veszi körül. 1937 őszén a korábbi kapcsolatok e körön belül megszilárdulnak, és egyidejűleg újakkal egészülnek ki. A megőrződött levelekből s más forrásanyagokból a következő kapcsolatok dokumentálhatók: megismerkedik Cs. Szabó Lászlóval, aki előadások tartására kéri fel a rádióban;[145] a MEFHOSZ[146] rendezvényein szívesen látott vendég. A Szövetség felkéri a *Magyarok Könyvtára* című sorozatban való részvételre. Csécsy Imre örömmel nyugtázza levelében, hogy a jövőben számíthatnak Erdei közreműködésére.[147]

A Függetlenségi Kossuth Párt országos vezetőségével is kapcsolatba kerül. Nagyszabású tervek motiválják tárgyalásait a párt elnökével, Nagy Vincével. Ezen elképzelések összefüggnek a Márciusi Front jövőjével, a makói politikai bázis megerősítésével, dinamizálásával.[148]

Erdei úgy ítélte meg: a korábban még kellő alap és előkészítés nélkül meghirdetett tervek a Függetlenségi Kossuth Párt és a Márciusi Front fúziójáról, talán realizálhatók. S érthető, hogy az elképzelések megvalósulása számára hátteret biztosíthattak, s egyidejűleg – legalább az ország egy szegletében – teoretikus elképzeléseit igazoló folyamatokat gerjeszthettek volna:

[144] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. 1937. december 1. *Levelezés köz- és magánügyben*, 255–256.
[145] Cs. Szabó László levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. március 4. *Levelezés köz- és magánügyben*, 194.
[146] Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége.
[147] Csécsy Imre levele Erdei Ferenchez. 1937. december. *Levelezés köz- és magánügyben*, 170–171.
[148] Nagy Vince – Erdei Ferenchez. Budapest, 1939. december 6. *Levelezés köz- és magánügyben*, 168.

Kedves Jóska Bácsi – írja Könyves-Kolonicsnak –, én nagyon halk írói szándékkal jöttem föl, s csöndes remeteségben akartam írói művet szerezni, azonban bölcs rendelés folytán mindez be nem következett, hanem annál inkább az, hogy belekeveredtem a pesti nyüzsgésbe és itt szüntelenül politikai témákban forgolódunk, írunk, tárgyalunk és tervezünk. A Márciusi Front komoly fordulat előtt áll. Mindenki érzi, hogy az írói játék után következnie kell valaminek, s ebben az irányban nagy a buzgalom. Vagy új társaságot alapítunk, vagy egy meglévőbe ömlünk bele, de ezután határozott mederbe terelődünk. Annál is inkább, mert külső jelek is intenek politikusabb magaviseletre. – Addig is, amíg ez a formálódás kialakul, itt Pesten egy „szabadságvonalat" hoztunk létre az összes számbajöhető folyóiratokkal és értelmiségi csoportokkal, mely időnként összeül itt, s máskor vidéken és írói politikát folytat. – A komolyabb elemek azonban az íróiságtól független politikát kívánnak, s itt hamarosan történik valami. Én a pesti Kossuth Párttal tárgyaltam – remek helyiségük van, gyűjtik a pénzt – és Nagy Vince nagy lelkesedéssel fogadta a tervet. Ha sikerül a gondolatot megkedveltetni Féjával és a többiekkel, meglehet, hogy úgy megyek már haza, hogy a Kossuth Párt és a M(árciusi) F(ront) egy. Persze ez Makón is óriási lehetőséget nyitna meg. Hogy állandóan itt vagyok a fórumon, erősen megnőttem, s ha lesz valami a Kossuth párti bevonulásból, akkor nagyon meg lesz alapozva nem írói minőségben is. Most sem író vagyok már. Amiket írok: cikkek, előadások, mind inkább politikai jellegűek, s a *Parasztok* is kész lesz akkorra, tehát dec. 18-ára szándékozom otthon lenni, s azután természetesen a hazai szakmában dolgozni... Keményen öleli Feri.[149]

Nagy Vince e közeledést valóban örömmel fogadja, annál is inkább, mert pártja hullámvölgybe került. Előadás-sorozatot tervezett, amelynek keretében a Front minden vezetőjét meg kívánta szólaltatni. Ismereteink szerint csak egy ilyen előadásra került sor: Féja Gézáéra.

Felmerült egy országos lap indításának terve is. Ennek érdekében nemcsak Erdei Ferenccel, Féja Gézával, Kovács Imrével, Sárközi Györggyel, de a lehetséges mecénásokkal is tárgyalt. A terv szerint meg kívánták vásárolni a *Magyar Hírlapot*, amely a Függetlenségi Kossuth Párt és a Márciusi Front közös orgánumaként jelent volna meg. Elképzelésük azonban nem valósult meg.

A szociáldemokrácia irányában Erdei nem tájékozódik, s Mónus vitacikke *A szabadság politikája* című írásáról – erről később szólunk – még inkább elidegeníti őt a magyar munkásság, s tegyük hozzá: a baloldal legjelentősebb pártjától. E tartózkodásnak azonban e vitán túlmutató okai is voltak. A *Futóhomokban* a munkásság pesszimisztikus ábrázolása e vonatkozásban ugyanúgy szerepet játszhatott, mint a *Válasz* konfrontálódása a szociáldemokrata szimpatizánsokat is tömörítő *Szép Szóval* és a *Szocializmusban* publikáló csoportjaival. E tény alapvetően nem módosítja, csak árnyalja a szociáldemokraták agrárpolitikájának alakításában fon-

[149] Erdei Ferenc levele Könyves-Kolonics Józsefhez. Budaliget, 1937. november 12. Idézi: Tóth Ferenc: *Könyves-Kolonics József politikai pályája*, 11.

tos szerepet vállaló hódmezővásárhelyi Takács Ferenccel való kapcsolata s az Erdeihez különösen közel álló Veres Péter korábbi aktív szerepvállalása az MSZDP-ben.

A Kisgazda Párthoz való viszonya változatlanul nem egyértelmű. Miközben maga s a Front többi vezetője is keresik a kapcsolat, az együttműködés hatékony formáit, egyidejűleg féltik a mozgalom önállóságát. E szempontból is tanulságos Könyves-Kolonics Józsefhez adresszált 1937. november 22-i keltezésű levele, amelyben egyébként újólag kitér Nagy Vincéékkel folytatott tárgyalásaira is:

> Kedves Józsi bácsi, már egész levélsorozat gyűlik egybe, mire el tudom küldeni, de most újra komoly hozzáírni valóm van.
> I. A kisgazdapárt erős akcióra készül Makón. Szinte bizonyos, hogy Makó az egész torontáli és kiszombori járással egy választókerület lesz, tehát most erre a területre akarja küldeni a párt Kerék Mihályt, hogy gyúrja meg. Ugyancsak neki beleavatkozást akarnak biztosítani a *Független Újság* szerkesztésébe. Én jól ismerem: szimpla kispolgár és ha nagyon muszáj, radikális is tud lenni, mind amellett jó kisgazdapárti. Tehát vigyázni. Én igyekeztem elijeszteni, de lehet, hogy mégis próbálkozik. Decben Makóra megy az illető s ott a bajtársaknál előadást tart és akkor puhatolódzik...
> A Kossuth Párt körül sajnos nem történik semmi, látta Jóska bácsi, hogy miért, nem lehet ezekkel a jámborokkal mit kezdeni. Viszont a M(árciusi) F(ront) nem lesz egyhamar politikai párt. Tehát ridegen fönnáll a dilemma
> 1.) egyelőre leszámolunk minden országos vonatkozással és politikai sikerrel és állunk a strázsán, vagy
> 2.) a kisgazdák felé teszünk engedményeket és mozgunk. Én azt mondom, álljunk a vártán és kivárjuk az időt...
> Keményen öleli Ferenc.[150]

Hasonló hangnemben írt Könyves-Kolonics Józsefnek Féja Géza is, ő is a Kossuth Párt sáncait félti a Kisgazdapárt mandátumszerző tevékenységéről.

> Kedves Bátyám! Szerkesztőm olyan értesüléseket kapott, hogy a *Viharsarok* megjelenése óta a tájon bizonyos javulás állott be a viszonyok terén, már ti. a szociális viszonyok terén. Bizalmasan közlöm, hogy ilyen irányban valószínűleg egy utat kell tennem. Légy kegyes tehát postafordultával értesíteni, hogy igaz-e ez, s milyen megírandó témák lennének. Másrészt úgy értesültem, hogy Kerék Mihály mandátumszerzési előkészületek céljából Makóra akar utazni. Anélkül, hogy befolyásolni akarnálak Benneteket, közlöm, hogy nem tagja a Márciusi Frontnak, a parlamentben felolvasott szolidaritási nyilatkozatot gyávaságból nem írta alá, s nem képviseli a mi eszméinket, csak bizonyos közös céljaink vannak...
> Szeretettel ölel, tisztelő híved: Féja Géza.[151]

[150] Erdei Ferenc levele Könyves-Kolonics Józsefhez. Budapest, 1937. november 22. Tóth Ferenc: *Könyves-Kolonics József politikai pályája,* 11–12.

[151] Féja Géza levele Könyves-Kolonics Józsefhez. Budapest, 1937. november 18. Tóth Ferenc: *Könyves Kolonics József politikai pályája,* 12.

Bizonyos, hogy Kerék Mihály egész munkássága árnyaltabb megítélést igényel. A földreformok történetéről írt műve: *A magyar földkérdés* alapkönyv, s közírói tevékenysége is számos pozitív elemet tartalmaz. Reformkonzervatív nézőpontból következetes bírálója volt a fennálló[152] birtokviszonyoknak, a Márciusi Front radikalizmusát azonban nem vállalta. Innen az Erdei, Féja, illetve Kerék pozíciójában mutatkozó ellentét, amely a pártharcokban aktuálpolitikai felhangokkal társult.

Könyves-Kolonics Erdeit budaligeti lakásán is felkereste. H. Szabó hosszú levélben osztja meg gondjait, s kínál új szövetséget. E levél november 17-i keltezésű, és így Erdei azt *A szabadság politikája* című cikk megírását követően és megjelenése előtt kapta kézhez. Ezért figyelemre méltók a hangsúlybeli egybevetések.

> Kedves Mester! [...] A márciusi fronttal teljesen tisztában vagyok. Szellemi front volt. De csak volt. A jelentősége felmérhetetlen. A munkát befejezték, de hatásuk még ezután jelentkezik. Ők az erjesztők. S hogy ezt a lusta, energiáitól megfosztott kovászt valamelyest erjedésbe tudták hozni, az olyan érdem, amelyet ma felmérni és értékelni sem tudunk. Így van. De a hivatásukat befejezték. Tragédia volna, ha nem jelentkezne a következő garnitúra. Ezek vagyunk mi. A helyzet tiszta. Álmodozásnak nincs helye. Csak azt lehet tenni, aminek a feltételei és lehetőségei tisztázva vannak. Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy a jelenlegi rendszerrel szemben forradalmárok vagyunk. És olyan eszközt használunk vele szemben, amely a legcélirányosabb. ... Mik vagyunk mi? Valószínűleg agrár szocialisták. Szocialisták kiélezett marxizmus nélkül és nacionalisták imperialista célok és törekvések nélkül. De nem fontos annak a megállapítása, hogy mik vagyunk. Nem fontos, sőt veszedelmes volna a magunk törekvésének beskatulyázása egy már meglévő rendszerbe. A népért megyünk azzal a néppel, akit előbb meg kell nyerni a népi politika számára. A terep tisztázott. Tisztázta a Márciusi Front. Sőt nemcsak a terepet tisztázta, de tudományos alapon is igazolta azt, amit mi fogunk tenni.[153]

Szöllősi Jenő 1937. november 20-i keltezésű levele arról tanúskodik, hogy a nemzeti radikalizmuson belüli irányzatok Makón sem különültek el még világosan. A későbbi nyilas miniszter ekkor még a Kisgazdapárt egyik makói vezetője, kapcsolatai azonban már ekkor többirányúak, jóllehet meghatározóan jobboldali irányultságúak és ezen a talajon „reformpártiak". Érdekesen dokumentálódik e tény az általa kezdeményezett előadás-sorozat tervezetében. A felkért előadók között Erdei mellett – levele tanúsága szerint – Kerék Mihály, Németh Imre mellett Rajniss Ferenc is megtalálható. „Téged is arra kérlek – olvashatjuk a levélben –, hogy vállalj egy témát s tarts arról január havában előadást, vagy felolvasást. Neked a földmunkások fejezetet szántam. Kérlek, fogadd és vállald jó szívvel közeledésemet."[154] Ismereteink szerint Erdei nem vállalta az előadást.

[152] Kerék Mihály: *A magyar földkérdés.* Budapest: MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939.

[153] H. Szabó Imre levele Erdei Ferenchez. Makó, 1937. november 7. *Levelezés köz- és magánügyben,* 163.

[154] Szöllősi Jenő levele Erdei Ferenchez. Makó, 1937. szeptember 10. *Levelezés köz- és magánügyben,* 200.

A politikai színskála különböző pólusát képviselők felfigyelnek tehát Erdei tehetségére. Mert a sort folytathatnánk: az újabb levélrészletek csak megerősítenék egyrészt a szociális kör tágulását és tagoltabbá válását s ezen keresztül azt a feltételezésünket, hogy a kettősség nem egyszerűen Erdei lelkiállapotát jellemzi: objektív léthelyzetet tükröz. Budaligeten, fűtetlen házban, elemi létgondokkal viaskodva írja könyvét egy huszonhét éves fiatalember, küszködve a múlt árnyaival, időhiánnyal, „megverve" rendkívüli tehetséggel, beleérző készséggel, a feloldhatatlan dilemmák tudatával, miközben a szerveződő – igaz, ideiglenesen – új erőre kapó demokratikus mozgalmaknak s a népi irodalomnak egyik ünnepelt alakja, potenciális vezéregyénisége. A forradalmi hevület s a csüggedés, a túlcsorduló magabiztosság s önbizalomvesztés „változását" ezért nem magyarázzák csupán vagy elsődlegesen pszichológiai komponensek, alkati sajátosságok.

—

Akik a *Válasz* decemberi számában egyszerű olvasóként találkoztak Erdei Ferenc *A szabadság politikája* című írásával, természetesen e belső történéseket nem ismerték, s arról sem volt tudomásuk, hogy a cikk korábban – a vita kezdetibb szakaszában – íródott. Az új fellobbanó dialógus tárgyát, amelybe több párt, mozgalom képviselője is bekapcsolódott, ez a tanulmány képezte.[155] S ez így természetes: az irodalmi, politikai történéseket a tárgyi alakot öltő művek, cselekedetek alakítják elsődlegesen.

Erdei írását, amelynek alapvető mondanivalója valóban a Márciusi Front politikai jellegének erősítése, már kortársak és ezek sorában egyes ellenzéki pártok vezetői is félreértették. A cikk tézisét ugyanis új párt alapításának szándéknyilatkozataként értelmezték. Ilyen üzenetet azonban az írás a „sorok között" sem tartalmazott: az eredendően szellemi-politikai mozgalom politikai jellegének, erősítésének szorgalmazása nem azonos egy választási program- vagy politikai tömegpárt alapításának szándékával. Erdei mindenekelőtt figyelmeztetni kívánt az irodalmi hatás természetes korlátaira a politika erőtereiben anélkül, hogy alábecsülte volna azok tudatformáló szerepét.

A legfajsúlyosabb bírálatot nem sokkal a cikk megjelenését követően a *Szocializmus* című folyóirat hasábjain Mónus Illés, a párt elismert teoretikusa írta. Felkészültségét, bírálatának konstruktív irányultságát, életművének ismeretében nem lehet kétségbe vonni. Erdei cikkének alap-mondanivalóját azonban félreértette, igaz, egyidejűleg az írás homályos pontjaira is jó érzékkel irányította a figyelmet.

A félreértés legfőbb forrása, hogy Mónus az Új Szellemi Front, a Márciusi Front, illetve a népi írói mozgalom egyes tagjainak a kormányhoz való viszonyát lényegében egyképletűnek tekintette. Innen a feltételezés is: Erdei azért „csalódott", mert a kormány nem fogadta támogatóan reformjavaslataikat. „Nem személyeskedünk, becsüljük *Erdei Ferenc* munkásságát, tiszteljük jóhiszeműségét,

[155] Erdei Ferenc: A szabadság politikája. *Válasz* 1937/12. 712–721.

de fejtegetései azt a benyomást keltik bennünk, hogy ő vagy barátai nem voltak tisztában se munkásságuk, se vállalt messiás szerepük jelentőségével. Hát ők arra számítottak, hogy az uralkodó tényezők lelkiismeretét sikerült felébreszteni? Nyilván ebben látták a siker feltételét. S hogy ez nem sikerült, most megbánóan, csalódottan látják »eredménytelen törekvéseiket«."[156]

Erdeinek azonban nem voltak ilyen illúziói, s cikke nyílt polémia azon társakkal, akik „a tőke, a birtok, a hivatal fedezékében ülők" lelkiismeretét kívánták felébreszteni, jóllehet ezen uraknak „ilyenfajta lelkiismerete nemcsak, hogy nincsen, de nem is lehet".[157]

A „félreértés" egyértelmű: Erdei nem a „hivatalosság", hanem azok támogatását hiányolta, akik nevében és képviseletében műveik íródtak. Hasonlóan tévesen értelmezi Erdei szavait, amikor a paraszti bázis megteremtésével kapcsolatos valós dilemmát egyszerűen a pártalakítás problémájává redukálja, s azt az egyéni érvényesülés, egyéni karrier indítékával motiválja.[158]

Bántóak és fölényesek Mónusnak azok a sorai, amelyek egyidejűleg e mozgalom szociális indítékainak félreismerését is tanúsítják.

> Abban azután egyenesen téved Erdei, hogy a politizálás vagy meglévő párthoz való csatlakozás hatékony *menedéket* nyújthatna. Csak abban az esetben, ha abbahagyják a szociográfusi tevékenységet. Akkor viszont mondjuk meg őszintén – senkit sem érdekelnek, és a parasztság társadalmi és politikai küzdelmeinek sora egy illúzióval szegényebb és csalódással gazdagabb lett. Nem a szabadság politikáját kell csinálni, hanem a politika szabadságát úgy, ahogy elkezdték.[159]

Nos, Erdei egyetlen mondata sem sugallja, hogy a Márciusi Fronthoz tartozó írók, szociográfusok – önmaguk biztonsága érdekében – tegyék le a tollat, csak azirányú kétségét fejezi ki, hogy a szociográfiák – s e vonatkozásban a műfaji kérdések másodlagosak – helyettesíthetik-e a politikai cselekvést. S egyáltalán, nem kérdés számára, hogy „a demokratikus követelményeknek, a szabadságjogoknak és egyéb politikai előfeltételeknek a hangoztatásával – *akkor* és *itt* (Kiemelés – H. T.) – politikai tényezővé lehet válni.[160] Erdei egyébként sem általában a szabadságjogokért vagy a titkos és általános választást garantáló jogokért való harc jelentőségét tagadta – mint azt Mónus sejtetni engedi –, hanem e harcnak a konkrét történelmi feltételektől függetlenített fetisizálása ellen emelt szót:

[156] Mónus Illés: Válaszúton. *Szocializmus*, 1937/12.

[157] Erdei Ferenc: A szabadság politikája. *Válasz*, 1937/12.

[158] „Legyünk tisztában azonban azzal, hogy az az úgynevezett politikai tevékenység, programadás és nyilván pártalakítás – egyéni érvényesülésre kiválóan alkalmas lehet és néhány tehetséges embernek karriert is biztosíthat. Ennek azonban semmi köze sincs – ne vegyék rossz néven – ahhoz a messiási hivatáshoz, amit a falukutatók csoportja vállalt és hirdetett." Mónus Illés: *Válaszúton.*

[159] Uo.

[160] Erdei Ferenc: *A szabadság politikája.*

„Ilyen eszközökkel biztos a vereség, akár a totális állam és a fajelmélet megszállottjaival, akár az osztályharc és a szocializmus kollektivista dogmatikusaival szemben."[161] S a kormány által 1938 januárjában a „választójog titkosságáról" beterjesztett törvényjavaslat – amely nem volt s az adott feltételek között nem lehetett egyenlő és általános – Erdei e kérdésben tanúsított borúlátását igazolta, nem szólva az 1939-es választások eredményéről.

Ugyanakkor Erdei írása valóban nem ment az ellentmondásoktól. A cikk ugyanis, miközben a politikai hatás kiterjesztésének szükségessége mellett érvel, argumentumok egész sorát vonultatja fel, amelyek azt tanúsítják: az adott helyzetben a politikai cselekvési tér beszűkült, sőt ellehetetlenült. Az ellentmondás azonban nem logikai természetű: a demokratikus politika legális terrénumai valóban megsemmisülőben voltak, s feladatként a szabadság politikusa egy, az ismeretlen jövő számára való program kidolgozását jelölhette meg reális feladatként. Erdei szavaival: „az elvi tisztázódást, a reformprogramnak a végső okokig és végső célokig való megalkotását, a kiviteli terv politikus kidolgozását".[162]

A szabadság politikája című írást más pártok képviselői, s a Márciusi Front egyes exponensei is bírálták vagy legalábbis vitatták. A kommunista párt külföldi vezetői egy magyarországi népfront megteremtésének esélyei szempontjából ítélték meg a kibontakozó vitát, a kisgazdapártnak elkötelezett parasztpolitikusok pártjuk integratív célkitűzéseit tekintették irányadónak. Hogy mennyire felületes volt Erdei cikkének egyik-másik olvasata, azt a *Kelet Népe* 1938. januári számában szerkesztőségi cikként megjelentetett „Belpolitikai szemle" tanúsíthatja. Alcím: „A szabadság politikája". S íme a „felvezetés":

> Ezen cím alatt nagyon értelmes dolgot írott Erdélyi Ferenc [!] a *Válasz* decemberi számában. Éppen azért, mivel ezt az írást igen értékes írásnak tartjuk, hozzá írjuk a következőket:
> A részleteiben hősiességgel [!] harcoló márciusi front bölcsőjét már egy olyan politikai parasztszervezet ringatta, amely jóval megelőzte ennek a fordulatnak a szellemi kirobbanását [!]. A cikk tudatja: ez a parasztszervezet: a *Kisgazdapárt*. Miben marasztalható el Erdélyi Ferenc – teszi fel a kérdést – kitűnő cikke, amely, mondanivalójának summázásaképpen, ha körülírva nem is, de odavetett szóban új politikai fegyver megteremtését hirdeti. A meglévő és tömegeiben szédületes [!] Kisgazdapártról megfeledkezik.[163]

[161] A Makói Kossuth Párt és a Makói Szociáldemokrata Párt közgyűlésen tiltakozott a törvénytervezet ellen. A határozat szövegét és Erdei Ferenc felszólalását lásd „Tiltakozunk". *Várospolitikai Szemle*, 1938. január 22.
[162] Révai József: Szellemi vagy politikai mozgalom. *Magyar Nap*, 1938. február 25.
[163] 1937 januárjától Barsi Dénes, Muharay Elemér és Tatay Sándor vesznek részt a lap szerkesztésében. A *Kelet Népe* irányvonala, szerzői gárdája 1938 májusát követően módosult.

A névelírás lehet sajtóhiba, a stiláris gondatlanság kapkodás következménye, a politikai motiváció azonban nehezen félreérthető: a *Kelet Népe*, amelynek ezen időszakban Szabó Pál – akkor a Kisgazdapárt alelnöke – volt a főszerkesztője, a kezdetektől bizonyos távolságtartással figyelte a Márciusi Front színrelépését, nem adott hírt annak tevékenységéről, és tudjuk, hogy a szerkesztői perek ügyében sem volt hajlandó elkötelezni magát.

—

A Márciusi Fronton belüli polémiákat beárnyékolták az újabb represszív intézkedések. Túl a pereken, a politikai cselekvés korlátaira legegyértelműbben a tervezett kecskeméti találkozó körüli huzavona, majd annak betiltása figyelmeztetett. A több napra tervezett tanácskozást, ellenzéki szervezetek széles körű részvételével, március 13-án kívánták megnyitni, s a nemzeti ünnep délutánján – egy évvel a mozgalom zászlóbontását követően – olvasták volna fel a „fiatalság közös határozatát".[164]

A találkozó előkészítő megbeszélését azonban, amelyen a reméltnél is szélesebb körű volt a megjelentek politikai színképlete, technikai okokra hivatkozva a rendőrség feloszlatta.[165] S a gyakorlat 1938 elején kezdett általánossá válni: a politikai vagy irodalmi mozgalommal kapcsolatos vita az érzékelhetően változó helyzetben új, „ridegebb" feltételek között folytatódott. A mozgalom – ha más értelemben is, mint Mónus Illés megfogalmazta – valóban válaszút elé érkezett.

Milyen reális lehetőségek között választhattak tagjaik? Megmaradni demokratikus szellemi mozgalomnak a jobbra tolódó országban, egy világháború előestéjén? Az egység, a megmaradás érdekében zárójelbe tenni az egyre nyilvánvalóbb nézetkülönbségeket, vagy a tisztulás érdekében vállalni az újabb programvitát? Kollektívan vagy egyénileg belépni az ellenzéki pártokba, s ily módon kombinálni a politikai és irodalmi jelenlétet?

Féja Géza *A szellem politikája* című cikkében – mintegy Erdeivel dialogizálva – meg is fogalmazza a kérdéseket.[166] A kérdésre adott válaszok részben eltérnek Erdei álláspontjától. Alaptézise azonban rokon Erdeiével, s tulajdonképpen reprodukálja az ő válaszában is a fellelhető ellentmondást. Összegezően: vállalni kell a hatalom minden csapását és erőszakoskodását inkább, mintsem hogy ... szektává váljék. Mivel pedig egészen nyilvánvaló, hogy a magyar politika [!] is

[164] Féja Géza: Kecskeméti találkozó. *Magyarország*, 1937. november 10.; Féja Géza: Mit akar a magyar ifjúság a kecskeméti találkozón. *Magyarország*, 1937. november 19.
[165] A megtartott és elhalasztott ülésekről lásd Salamon Konrád: *A Márciusi Front*, 118–122.; Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*, 264–267.
[166] „Sok ízben felmerül a kérdés: vajon a Válasz írógárdája, tehát a Márciusi Front elegyedjék-e a napi politikába? Alkosson pártot, vagy olvadjon bele valamelyik hozzá közel álló pártba? Keressenek-e tagjai a maguk számára gyakorlati politikai szerepet is, vagy egyedül szellemi tevékenység útján igyekezzenek a politikai életre hatást gyakorolni? Erre a kérdésre adta le a Válasz legutóbbi számában Erdei Ferenc a maga szavazatát. S erre a kérdésre igyekszem én is válaszolni." A szellem politikája. *Válasz*, 1938/január.

vár tőle valamit, dolgozza ki a magyar átalakulás teljes és reális munkatervét, ha a jelenlegi szerepre nem is vállalkozhat, de *jelentse be a magyar közösség teljes politikai igényét.*

Féja pozíciója kardinális kérdésekben *programigényű*: adjon-e politikai orientációt is nyújtó programot a Front, avagy ki-ki tevékenykedjen a 12 pont szellemében a maga judíciuma szerint; legyen jelen műveivel a magyar közéletben, s ha politizálni akar, lépjen be valamelyik parlamenti képviselettel, és napi sajtóval rendelkező pártba?

Ezek a körülmények kényszerítő hatása magyarázza a megosztottság, a kifáradás nyilvánvaló tüneteit, amelyek a Front spontán felbomlásához, illetve (és) tudatos elsorvasztásához vezettek.

A „körülmények" mindenekelőtt a nemzetközi erőtér további átrendezésével kapcsolatosak. Folytatódott a hitleri Németország térhódítása, pozícióinak erősödése. 1937 őszén Mussolini csatlakozott az Antikomintern-paktumhoz; Darányi Kálmán látogatást tett Berlinben, s ezt követően megkezdődött egy Csehszlovákia elleni együttes katonai fellépés előkészítése, Halifax angol külügyminiszter Berlinbe látogatott; az 1938 februárjában Ausztria és Németország vezetői között aláírt megegyezés újabb lépés volt az Anschluss felé vezető úton. 1938. március 12-én hajnalban a Wehrmacht egységei át is lépték a német–osztrák határt.

A Darányi-kormány jobbra tolódása a belpolitikában is érzékelhetőbbé vált. A Szálasi mozgalmának megerősödésétől való félelemnél is közvetlenebbül befolyásolta a kormányzati politikát az ún. úri jobboldal kezdetben „álcázott", ám szívós és hatékony előretörése. Darányi Kálmán 1938. március 5-én Győrben elhangzott beszédét – nem ok nélkül – a fegyverkezési program bejelentéseként értékelték. Az egymilliárdos invesztíciót bejelentő nyilatkozat azonban az alkotmányos jobboldaliság jegyében meghirdetett nemzeti koncentráció programja is volt.[167] Az „úri jobboldal" megnyerése feltételezte a katonatiszti-államhivatalnoki-középbirtokosi rétegek hegemóniájának erősítését, s a program populista felhangokkal való átszínezését. Az 1938. március 9-én újjáalakított Darányi-kormány összetétele is ezt a benyomást volt hivatva erősíteni.

A Márciusi Frontot – s tágabban a népi írói mozgalmat – ezek a változások közvetlenül is érintették. 1937 tavaszán Kémeri Nagy Imréék szélsőjobboldali „kopjás" félkatonai militáns mozgalmának ellensúlyozása érdekében Darányi hallgatólagosan tudomásul vette az „ellentáborok" szerveződését, jóllehet a baloldali tendenciák jelentkezését akkor sem tolerálta. 1937 tavaszán azonban a Márciusi Front „beazonosítása" még nem történt meg, de 1937–1938 télfordulóján már a Márciusi Frontot, illetve azon mozgalmak laza szövetségét, amelyek hozzá kapcsolódtak, a belügyi kormány átvilágította, s a hivatalos Magyarország megkezdte

[167] Darányi Kálmán miniszterelnök beszéde. MOL MTI 1938. március 5.

a Front megosztását, amely egyaránt, s néha egyidejűleg, jelentette az „elszívás", a megbénítás és a felmorzsolás taktikáját.

Jól példázza ezt a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetségével (MEFHOSZ) kapcsolatban alkalmazott taktika. 1938. január 28-iki keltezésű a következő, Erdeihez adresszált levél:

> Nagyságos Erdei Ferenc úrnak, Budapest.
>
> Igen tisztelt Barátunk!
> F. hó 25-én kelt sorainkban tisztelettel szíves tudomásodra hoztuk, hogy szövetségünk Fall Endre, a Revíziós Liga igazgatójával karöltve f. évi február 1-én este vacsorát ad. Ezzel kapcsolatban mély tisztelettel közöljük, hogy a vacsora este ½ 9 órakor a Pannóniában lesz.
> Szíves megjelenésedre feltétlenül számítva, maradunk baráti üdvözlettel:
>
> Bokor István, főtitkár — Potoczky Kálmán dr., mb. szöv. elnök.[168]

Ha a Revíziós Liga, s annak elnöke nem is tartozott a hatalom kemény magjához, a baráti vacsora és a munkaterv közös kidolgozása mégis olyan kísérletnek minősíthető, amely a Frontban szerepet vállaló népi írókat a baloldaliként azonosított Egyetemi Körtől eltávolítja, szereplésükhöz új cselekvési terrénumot biztosít.

Erre annál is inkább szükség volt, mert a MEFHOSZ – ha részlegesen is – a Front befolyása alá került; a *Híd* című folyóirat a Front és a MEFHOSZ közös kiadványa volt; a szerkesztésben Kovács Imre meghatározó szerepet játszott.

A *Híd* 1937. decemberi 2. számát egyébként a rendőrség elkobozta; a vacsora időpontja egyben egybeesett a perük előkészítésével. A vádhatóság intencióját félreérthetetlenül tükrözte az ügyész vádbeszéde: „A *Híd* olyan szellemi mozgalmat reprezentál, olyan szellemű előkészítéseket végez, amelynek célja nem a nyugodt reformmunka, hanem a forradalmi szellem felépítése."[169]

A január 29-én kelt levél már a munkavacsorán megerősített, illetve részlegesen módosított elképzelésekről tudósítja Erdeit:

> Nagyságos Erdei Ferenc úrnak, Remetekertváros-Budaliget.
>
> Igen tisztelt Barátunk! Engedd meg, hogy mély tisztelettel szíves tudomásodra hozzuk, hogy szövetségünk a magyar ifjúság ismereteinek kiegészítésére, a magyar sorsproblémákkal szembeni felelősségtudatának és hivatásérzetének felélesztésére kulturális előadássorozatot tervezett, melynek első előadását 1937. december 10-én Kovács Imre, második előadását f. évi január 14-én Matolcsy Mátyás, harmadik elő-

[168] A MEFHOSZ Elnökségének levele Erdei Ferenchez. 1938. január 28. *Levelezés köz- és magánügyben*, 204.
[169] Híd-perek. *Híd*, 1938/5.

adását pedig folyó hó 21-én Veres Péter tartotta meg. A további előadások és felkért előadók a következők: február 8. Kerék Mihály, Szabó Zoltán: „A magyar parasztságról", február 15. Mester Miklós, Kovács Imre, Ölvedy János: „Kelet-közép-európa", március 2. Illyés Gyula, Erdélyi József, Szabó Lőrinc: „Márciusi gondolatok", április 15. Tamási Áron: „Magyarország kívülről".
Érezzük, hogy az előadássorozat által tervezett célunk sikeres elérését mozdítaná elő, ha értékes közreműködésedet megnyerhetnénk. Mély tisztelettel fordulunk Hozzád, hogy f. évi április 1-én „Zsidókérdés" címen méltóztassál előadássorozatunk egyik előadását megtartani. Az előadás helye: A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének helyisége, Rákóczi út 15. II. emelet. Időpontja: este 8 óra.
(...)
Mielőbbi szíves válaszodat várva, vagyunk mély tisztelettel, őszinte híveid:

Kovács Imre	Potoczky Kálmán dr.	Kovács Imre
főtitkár	mb. szöv. elnök	kulturális osztályvezető.[170]

Ismereteink szerint Erdei Ferenc az előadást nem tartotta meg. Egyébként – függetlenül a rendező szerv elismertségétől vagy manifesztált céljaitól – 1938 tavaszán az esetek többségében az ilyen jellegű rendezvényeket a kormány már nem engedélyezte. Sőt Makón például – 1938. február 20-án – feltételezhetően a helyi hatalmasságok túlbuzgóságából, a Kisgazdapárt támogatását élvező Kerék Mihály előadása is elmaradt. Erdei Ferenc Debrecenben, Kiskunfélegyházán szerepelt volna íróbarátaival, ám egyik rendezvényre sem kapták meg a hatósági engedélyt.[171] A Márciusi Front megosztására, megbénítására irányuló erőfeszítéseknek azonban mindezen lépések még csak a nyitányát jelentették; a Front történetének egy fontos fejezete még előttünk áll.

A MÁRCIUSI FRONT 1938. ÉVI PROGRAMJÁNAK SZÖVEGVÁLTOZATAI – BIBÓ ISTVÁN SZEREPVÁLLALÁSA

Reményei ellenére, Erdei nem tudta befejezni a *Parasztok*at. Visszatért Makóra. Nem a családi otthon melege várta: édesanyja halálát követően a „három férfi": apja, öccse és saját útja háromfelé ágazott – csak később, Szigetszentmiklóson találtak újra egymásra. Erdei kezdetben albérletben lakott. Kapcsolata Diósszilágyi Évával meghittebbé vált, de korántsem volt kiegyensúlyozott. Eljegyzésre csak március 15-én került sor, de már 1938. februártól Diósszilágyi Sámueléknál kap külön bejáratú szobát. A *Parasztok*at itt fejezi be, s innen intézi levelezését.

[170] A MEFHOSZ levele Erdei Ferenchez. 1938. január 29. *Levelezés köz- és magánügyben*, 204. A levelet főtitkárként aláíró Kovács Imre *nem* azonos az író-szociográfus Kovács Imrével.
[171] Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*, 265.

A szerelem, az azonosulás vágya és az idegenségtudat egyszerre jellemzi kapcsolatukat. Levelei és Diósszilágyi Éva évtizedek távlatából is szeretettel, finom tapintattal felidézett szavai tanúskodnak erről.[172] Erdei Ferenc és a menyasszonya családja kapcsolatát jellemezve arra a tényre is emlékeztetnünk kell, hogy Diósszilágyi Sámuelt Erdei a citoyen-eszmény letéteményesének tartotta, testközelből ugyanakkor a család létformája, szokásai sejtidegenek voltak számára. S a másik oldalon: az eljegyzést a „makói urak" körében úgy kommentálták: „Samu bácsi lánya rangon aluli házasságra készül".[173]

Az 1938-as, Erdeit érintő közéleti-politikai helyzet fonákságát – és a csapdalehetőségeket – a genfi tanulmányútjáról hazatért Bibó István ismerte fel. Erdeihez december utolsó napjaiban írt levele világosan tükrözi e helyzetet:

> Kedves Ferencem! Az emberek igen buzognak a Te nevedben s minél előbbi megjelenésed kívánatos. Baj nincs semmi sem, de a kapitalista fantázia nem hagyja nyugodni barátainkat. Zubiék[174] voltak az úrnál,[175] s január elejére beszéltek meg folytatást. Ugyanakkor (kb. egy hete) Miskáék[176] is tartottak egy konventikulumot, amiről csak tegnap hallottam Bélától,[177] ahol Zubiéktól teljesen függetlenül ugyanazt az Urat vették célba. Az előző alkalommal felbuzdított K.[178] és M.[179] ugyanis most mindenképpen akarnak valami mást közvetíteni s így sütötték ki a Zubiék által már felvetett ötletet. Tegnap e miatt telefonáltam Balázsnak,[180] hogy a január elejei folytatást függesszék fel mindaddig, amíg Te fel nem jössz, mert az komikus és káros volna, ha két külön csoportozat a Te nevedben többé-kevésbé különböző elgondolásokat, de esetleg azonos memorandumot terjeszt elő valahol. Egyáltalán: ha arról van szó, hogy valami csinálódják, akkor szükséges és jó minden momentumra éles vagy-vagyokat felállítani. Vagy akarsz egy s mást, vagy nem. Ha akarod, akarjad és szabd meg pontosan, mit akarsz és ebből ki mit cselekedhet a Te nevedben. Különben hamar megalakulnak a Te cégéred alatt a korlátolt felelősségű társaságok.
> Különben mindez nem tragikus, csak éppen némileg meghőköltem az öntevékeny közvetítőknek e nagy buzgását, amit meg kell szokni és főleg meg kell nyergelni. A zsidóknak ősnemzés útján az ügyekben való beleszaporodását már megtárgyaltuk [...] Ferencem, az 1938. év nem indul történelmi dátumnak, vagy legalábbis nem kívánom, hogy valamiről is történelmi szám legyen, mert az a valami nem igen lenne jó.

[172] Diósszilágyi Éva: Erdei. In: Varga Gyula (szerk.): *Erdei Ferenc emlékezete*, 113–120.
[173] Tóth Ferenc: Emlékezés Diósszilágyi Sámuelre. MMF 3. sz. Makó, 1982.
[174] Tettamanti Károly.
[175] Az úr Fenyő Miksa. Ebben az időszakban a GYOSZ titkára.
[176] Dr. Borbély Mihály, orvos.
[177] Reitzer Béla.
[178] Keszthelyi Nándor, a MIKSZ tagja.
[179] Borbély Mihály.
[180] Lengyel Balázs egyetemi hallgató, utóbb író, az *Újhold* című irodalmi folyóirat szerkesztője.

De a mi belső és szűkebb körű dolgainkban sok minden el fog dőlni ez esztendőben s kell, hogy jóra dőljenek.
Ennek reményében szeretettel ölel Pista.[181]

Erdei budapesti kapcsolatai ez idő tájt sem lazulnak, jóllehet a kommunikáció nehezebbé válik. Baráti körének a Márciusi Front iránti elkötelezettsége nem szűnik meg – sőt mint látni fogjuk, Bibó István és Reitzer Béla esetében a végjátékban a tennivalók megsokszorozódnak –, többen új folyóirat, esetleg Irodalmi-Művészeti Szövetkezet alapításán törik fejüket.

Az ezekkel a vállalkozásokkal kapcsolatos tervek számos részlete ismert. A tervezésben, tárgyalásokban részt vevők körének tagjai a már említett Borbély Mihály, Bibó István, Reitzer Béla, Bierbauer Virgil, Keszthelyi Nándor, a volt szegedi kollégisták Ortutay köré tömörülő csoportja, és az Egyetemi Kör tagjai közül Lengyel Balázs, Tettamanti Károly voltak.

Terveik megvalósítását – egyebek mellett – pénzhiány akadályozta. Mecénást találtak ugyanis, ám a támogatás elfogadása olyan kötelezettségekkel vagy minősítésekkel társult, amelyet egységesen nem vállaltak. Ezért a tárgyalások e baráti kört is megosztották, s testközelbe hozták az ún. zsidókérdést, amelyet e körben korábban nem tematizáltak.

A laza szálakkal egymáshoz kötődő baráti csoportok tagjainak többsége egyébként ezen időszakban Erdei Ferencet a leendő tömörülés szellemi vezetőjének tekintette, mások – talán mindenekelőtt Ortutay és köre – nevét kívánták a tárgyalások során felhasználni.

Ezen ügy történetét nem követjük nyomon, csak jelezzük, hogy az Ortutay Gyula vezette Magyar Munkaközösség, valamint a demokrata írókat, képzőművészeket s más értelmiségieket tömörítő *MIKSZ* e kezdeményből nőtt ki.[182] A Munkaközösség és a szerény hatásfokú, engesztelhetetlenül antifasiszta tömörülés historikuma azonban már nem tárgya írásunknak. 1937–1938 télfordulóján a Márciusi Front programja és további sorsa körüli viták foglalkoztatják e szűkebb kör tagjait is. Erdei tágabb szociális-politikai közegében is e kérdés kerül középpontba Pesten és Makón egyaránt, ha nem is azonos hangsúllyal.

—

Annak igénye, hogy a Márciusi Front megalakulásának első évfordulóján újabb nyilatkozatban összegezzék a Front programját, már a makói találkozón felmerült. A mozgalom jellegével kapcsolatos vita nyomán vált ismét időszerűvé, jóllehet néhányan a Front vezetői közül – mindenekelőtt Veres Péter – feleslegesnek ítélték az újabb programok szövegezését.[183]

A levelekből és a fennmaradt interjúkból rekonstruálhatóan a szöveg megszerkesztésében még Erdei budapesti tartózkodása idején Kovács Imre, Erdei Ferenc, Féja Géza, Donáth Ferenc és Sárközi György állapodott meg, értesítvén elhatározásukról Illyés Gyulát és Veres Pétert. A programterv első változatát a megállapodás értelmében Erdei Ferenc készítette elő; ehhez két akcióprogram-tervezet kapcsolódott, amelyet – a terv szerint – Erdei és Kovács vázoltak fel. E menetrendet látszik igazolni Erdei Sárközi Györgyhöz írt, 1937. december 30-iki keltezésű levele.

Kedves Györgyöm, szerdán este fönnleszek. A makói Kossuth Párt paraszt elnökével érkezem, s fél hatra a Centrálba leszünk, kérlek, hogy Te is légy ott és hétkor együtt menjünk a Kossuth Körbe. Értesítsd Féját és Kovácsot is. A megbeszélt programtervet viszem, tehát fönnlétem alatt megtárgyalhatjuk. Úgy tudom, Péter is fönn van, ha lehet, tartsátok ott addig, hogy ő is részt vegyen a vitában. Én szombat 11.20-ig maradok (este), tehát csüt. és pént. este legjobb az összeülés. – Olvastad Mónus cikkét? A választ[184] a febr. számra írom meg. Úgy gondolom, hogy a „Mit akar az M. F.-ot" is akkorra hozhatjuk, s persze különnyomatot is csinálunk belőle. Én az akcióprogramot megírom, remélem, Kovács is, tehát lesz anyag „szerkesztésre". – Addig is, míg szóval nem mondhatom, boldog új évet kinek-kinek, Mátyást sem hagynám ki. Ölel Ferenc.[185]

Erdei kézzel írt vázlata megőrződött. Az eredetileg ceruzával írt változaton néhány – felismerhetően Erdei által – tintával eszközölt javítás található, ezek azonban nem érintik a mondanivaló lényegét és a tervezet szerkezetét.

A vázlat számos gondolati eleme beépült a Kiáltványba, azonban az érintett kérdések köre szélesebb, mint amit egy ilyen dokumentum tartalmi, terjedelmi, műfaji megfontolásokból átfoghat. A tervezet Erdei korábbi tanulmányainak latens szerkezetét és gondolati elemeit reprodukálja, azonban minőségileg új elemeket is tartalmaz, s egyes pontokon túlmutat akár az akkor még nem teljesen befejezett *Parasztok*ban képviselt szemléleti meghatározottságokon.

A vázlat kifejtetlen tőmondatai nem adnak lehetőséget ezen állítás érdemi bizonyítására, de annyi felelősen megállapítható, a társadalmi szerkezetet alkotó viszonyrendszerek, azaz az aktorok köre itt teljesebb, és előlegezi Erdei későbbi legjelentősebb elméleti teljesítményeit.

[181] Bibó István Erdei Ferenchez. Budapest, 1937. december 27. *Levelezés köz- és magánügyben*, 207.

[182] A *Magyar Munkaközösség Igazgatósága* független színházi kiadói tevékenységet folytató szövetkezet volt a *MIKSZ* társasági élet keretéül szolgáló laza tömörülés. Interjú Lengyel Balázzsal. Készült 1988. január. ELTE Szociológiai Intézet.

[183] Salamon Konrád: *Márciusi Front*, 142.

[184] Ismereteink szerint Erdei e cikket nem írta meg.

[185] Sárközi Mátyás születéséhez gratulál Erdei Ferenc. Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1937. december.

Ugyanakkor – mint ezt látni fogjuk – egyidejűleg a Kiáltvány követelményeinek is eleget kíván tenni, ezért a korszak gondolkodási sémáira rímelő frázistöredékek eklektikusan elegyednek teoretikus igényű megközelítésekkel.[186]

A félreértéseket elkerülendő: a *Tézisek* című „elöljáró szöveg" nem követeléseket igazol, hanem a jobboldali radikalizmus szociális kontextusaiból kiszakított jelszavainak kritikáját előlegezi.

Az „elöljáró szövegben" ugyanakkor – Erdei ismert műveitől eltérően – az ún. zsidókérdés nagyobb hangsúllyal szerepel. A *Téziseknek* azonban nem ez a vezérmotívuma, hanem következetesen antifeudális program, a polgári demokratikus átalakulás szükségességét igazoló szerkezeti-szociális vonatkozások számbevétele s csak ennek elemeként az ún. zsidókérdés.

Kovács Imre téziseit nem ismerjük, arra vonatkozó utalást sem találtunk, hogy azok elkészültek-e, az azonban dokumentálható, hogy a programváltozatok megfogalmazásában aktív szerepet vállalt, s ő is szorgalmazta a mozgalom politikai jellegének erősítését. Ebben hasonlónak mutatkozott Erdeivel, igaz, nem azonos platformon.[187]

A téziseket Erdei elküldte Bibó Istvánnak és Reitzer Bélának is, akik „hivatalosan" ekkor még nem tartoztak a Front vezetőségéhez. A későbbi változatok megfogalmazásába és a szerkesztésbe közvetlenül is bevonja barátait. Bibó és Reitzer is változatokat készített, melyek – erősítve a program demokratikus polgári orientáltságát – a viták alapjául szolgáltak. Így váltak ők is társszerzőivé a két háború közötti demokratikus mozgalmak talán legfontosabb politikai dokumentumának.

Hasonló módon vonta be Erdei Bibó Istvánékat a tizenkét pont újrafogalmazásába, illetve a kiáltvány végleges szövegének elkészítésébe. Az „első fordulóban" ez még nem vált „felfedetté", ám februárban Erdei már közli Sárközi Györggyel, hogy a korrekciós munkákban Bibó István az ő „pesti rezidense": „Kedves Györgyöm" – írja február 14-én kelt levelében – „a pontokat újra átrágtam s többeknél új vagy visszamódosítást ajánlok. (A jelzett módosításokra visszatérünk – H. T.) Ezt küldtem Veresnek is. Most már ezt kell valahogy véglegesíteni. Küldd el Veresnek is az egészet, ha még nem tetted volna, ha igen, akkor nem kell ezt sem küldened, mert én küldtem neki. A pestiekkel vagy egyenként beszéld meg, vagy hívj össze gyülekezetet, ahol engem teljhatalommal Bibó István képvisel. Ölel Ferenc. P. S. Van néhány javítás, amit semmiképpen nem hagyunk el, értesd meg a többiekkel is. – Szombat este álmosak vagy türelmetlenek voltak."[188]

[186] A Márciusi Front 1938. évi programjának előzetes tézise. Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* Makói Múzeum Füzetei, 68. 1991. 109–112, 52.

[187] Kovács Imre már Makón politikai párt megalakulását szorgalmazta, s ezen álláspontja mellett kitartott. Lásd Kovács Imre: Levél a Márciusi Frontról. *Kelet Népe*, 1940/6.

[188] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó 1938. február 8. *Levelezés köz- és magánügyben*, 217.

Mint látni fogjuk, nem minden közösen kidolgozott és általuk kardinálisnak tekintett javaslatukat sikerült a Front vezetőivel elfogadtatniuk. Tekintettel arra, hogy az egyeztető tárgyalásokon Erdei vett részt, e tény – talán először *politikai* barátságuk történetében – Erdei és Bibó viszonyát is megterhelte – igaz, akkor csak átmenetileg. A vita tárgyát képező javaslatokat, illetve módosításokat – pontosabban annak dokumentálható írásos nyomait – igyekszünk a továbbiakban rekonstruálni.

Az „elöljáró szöveg" első változatát – figyelembe véve a vázlattal kapcsolatos reflexiókat – még januárban elkészítette Erdei. E fogalmazvány már tartalmazta a megjelentetett program számos elemét, ám terjedelmesebb, s nem kísérli meg tételesen az 1937 márciusában deklarált 12 pont újrafogalmazását. Ezt egy külön fogalmazvány tartalmazta.

A véletlenek szerencsés egybejátszása következtében megőrződtek az „elöljáró szöveg" s a módosított 12 pont változatai, s számos utalás azon elvi jelentőségű vitákra, reflexiókra, amelyek eredményeként a végső – a *Válasz* 1938. áprilisi számában publikált – változat megszületett.[189] Tekintettel a dokumentumok forrásértékére, teljes terjedelemben közöljük a korábban hozzáférhetetlen szövegvariánsokat.[190] Ily módon pontosabban rekonstruálható nemcsak a végleges szöveg kialakulásának folyamata, de mindenki számára értelmezhetőbbé válnak azok a vitakérdések, amelyekre a fennmaradt – s a továbbiakban idézendő – levelekből, reflexiókból következtethetünk.

Erdei az első hétoldalas szövegváltozatban – valószínűsíthetően Bibó közreműködésével – hasznosította a makói vita tanulságait és a korábban elkészített vázlattal kapcsolatos reflexiókat. Ez a változat még tagolatlanul tartalmazza az Erdei által egyértelműen irodalminak mondott mozgalom rövid értékelését, s azokat a szociális, politikai, eszmei indítékokat, amelyek a Márciusi Front politikai mozgalommá való továbbfejlesztését indokolják. Gondolatmenete e ponton rímel decemberi cikkére, jóllehet – a konszenzus érdekében – kategorikusabban fogalmaz: „a Front az adott helyzetben nem kíván politikai párttá válni".

A politikai mozgalom jellegét és a programadás szükségességét elemző rész érdemben egyezik a publikált változattal.

Egy bekezdés azonban teljességgel elmaradt, s e tényt – mint az a levelezésből is rekonstruálható – a politikai helyzet megítélésével kapcsolatos nézetkülönbségek magyarázzák. E bekezdés a következőket tartalmazta: „Nem alakul párttá a Márciusi Front azért sem, mert ma teljes a bizonytalanság politikai viszonyainkban és minden pártmozgalmat, ha az nem NEP [Nemzeti Egység Pártja – H. T.] vagy nyilas agitáció, közigazgatási elnyomás fojt meg. Most esedékes

[189] Mit kíván a magyar nép. A Márciusi Front programja. *Válasz*, 1938. április.

[190] A változatokat közreadta Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 109–137. A közlés Tóth Ferenc múzeumigazgató érdeme.

annak eldőlte, hogy állami életünk kevés és megszorított szabadságnak vagy a szabadság teljes hiányának az állapotába kerül. Ezt a döntést nekünk meg kell várnunk s a lehetőségek szűkülése vagy kiterjedése fogja megszabni tevékenységünk további útját."[191]

Mi motiválta az idézett bekezdés elhagyását? Minden álláspont nem rekonstruálható. Bibó és Erdei levelezéséből azonban tudjuk, 1938 télfordulóján, illetve tavaszán ők a totalitáriánus uralmi formák kizárólagossá válását Magyarországon nem tartották elkerülhetetlennek, s jóllehet a nemzetiszocializmus térhódításával számoltak, a törvényesség „játékszabályait" jobban szem előtt tartó *konzervatív* kormányzati erők pozícióit erősebbnek ítélték.[192]

Nem fogadták el a szerzők a „nem vagyunk jobboldaliak, nem vagyunk baloldaliak" önminősítést sem, jóllehet e bekezdésbe foglalt gondolatok – átszerkesztve – megtalálhatók a Kiáltvány végleges szövegében. A miérttel kapcsolatban Sárközi levelében is van utalás: „Az ötünk által[193] megállapított programszövegen Illyés és Veres még némi módosítást kívántak (Illyés hétfőn feljött hozzám, Veresnek meg hétfőn küldtem egy szöveget, de ő mielőtt Pestre jött volna megkapta). Az ő enyhítő és kisebb jelentőségű módosításaikhoz szerdán délután a többiek is hozzájárultak. Lényeges az, hogy a »nem vagyunk jobboldaliak... nem vagyunk baloldaliak« ellentétpárt elhagytuk, mivel a baloldalisághoz mindenki kicsit ragaszkodott..."[194]

A szövegváltozatokat olvasva – a részletekben megmutatkozó különbségek ellenére – ugyanakkor világos képet nyerhetünk arról, mit jelentett s mit nem jelent a baloldaliság fogalma a Márciusi Frontban tömörülők számára.

Jelentette mindenekelőtt az európai jogállamiság és kultúra, a személyes szabadságjogok, a szociális igazságosság egyidejű igenlését, a következetes antifasizmust, a korporatív államrend, a faji mítoszok feltétel nélküli elutasítását. A Kiáltvány végleges változatában a „Hiszünk a magyar népben", „Hiszünk az egyénben", „Hiszünk a szabadságban" című bekezdések érdemben, módosítások nélküli beépítése a szövegbe azt mutatja, hogy e kérdésben konszenzust sikerült kialakítani a Frontban részt vevő áramlatok képviselői között.[195] A polgári, egyéni szabadságjogok vállalása új színt jelentett a korántsem egységes, ám a világosan

[191] A Márciusi Front 1938-as kiáltványának tervezete. Első változat 1938. január [?]. Másolat. ELTE Szociológiai Intézet Kézirattár.

[192] A Márciusi Front kiáltványtervezete, uo. Mit kíván a magyar nép. A Márciusi Front programja. *Válasz*, 1938. 60–65.

[193] Február 6-án Sárközi lakásán Féja Géza, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Sárközi György és Donáth Ferenc vettek részt az Erdei, illetve Bibó által kidolgozott s Erdei által képviselt változat vitáján. Ezen a találkozón megfogalmazódtak a nézetkülönbségek a 12 ponttal kapcsolatban is, ezért a vitára, illetve Sárközi leveleinek további részleteire a későbbiekben visszatérünk.

[194] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. 1938. február 18. *Levelezés köz- és magánügyben*, 231.

[195] Lásd A Márciusi Front programjának Erdei Ferenc által javított változatát: Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 62.

körvonalazható valóságfelfogást képviselő népi ideológia társadalomképében s a munkásmozgalom radikális irányzataival kapcsolatban álló egyetemi fiatalok esetében egyaránt.

Az is világosan kifejtett, hogy mit *nem* jelentett a baloldaliság, jóllehet a szocialista értékek s ezen értékek megvalósításának útját, módját illetően korántsem alakult ki ilyen egységes vélemény a szövegezésben részt vállaló irányzatok között.

Mindenekelőtt: nem jelentette a nemzeti célok alárendelését a nemzetközi érdekviszonyoknak, szimbólumoknak, nem jelentette továbbá a bármily magasztos célra történő utalás esetében sem diktatórikus eszközök vagy totalitáriánus megoldások elfogadását. S – ha eltérő megfontolásokból is – elutasították a liberális tradíciót is, s a neoliberalizmust, amely olvasatukban nem kevésbé volt doktriner és utópikus.

Ugyanakkor nem sikerült közös nevezőre jutni az osztályharc kérdésében. Mit tartalmaz az eredeti változat:

> Hiszünk abban, hogy az emberek csak egy nép osztálynélküli társadalmában élhetnek szabadon és emberhez méltóan és hisszük, hogy ez a társadalom lehetséges, azonban nem hisszük, hogy megvalósításának az osztályharc az útja. A tőke, a földbirtok és a hivatal urainak az osztályharcára nem a munkásság és az osztályharag a felelet, hanem az emberi méltóság föllázadása minden osztályuralom és osztályharc ellen. Osztályuralmat és osztályharcot soha sem fogja megszüntetni olyan politika, amely maga is ezekkel az eszközökkel indul.[196]

A javallt szöveg *helyett* a következő megfogalmazást találjuk a végső változatban:

> Valljuk, hogy az egyének szabadságát, a termelés gazdaságos szervezeteit és a kultúra teljességét nem a világtársadalom légüres tere, de egy nép társadalmának egysége valósíthatja meg. Magyarország dolgozóinak felszabadítása és a magyar politikai szabadság kivívása nem csupán a világ dolgozóinak remélt szolidaritásán és nem a világ imperialistáinak kollektív letörésén fordul meg, hanem elsősorban a magyar dolgozók összefogásán és a magyar osztálykiváltságok megszüntetésén. Ha adatik ember számára szabadság, jólét és kultúra a társadalomban, ez a magyar számára csak a magyar nép sorsközösségében teljesülhet.[197]

[196] Lásd uo. Megjegyezzük, hogy az elöljáró szöveg első változata az említett kérdésekben érdesebb, szókimondóbb megfogalmazásokat tartalmaz. „Tagadjuk azt az *osztálynemzeti államot*, amely közjogi eszközökkel tartja fönn osztályok uralmát, tagadjuk azt a *liberális osztályállamot*, amely a külsődleges demokrácia örve alatt szabad uralkodást enged a hatalmasabb osztályállamoknak a gyöngébbek felett és tagadjuk azt a *totális államot*, amely – akár *fasiszta*, akár *bolsevista* legyen – az uralkodó párt vagy diktátor kezében tartott államhatalmat teszi meg a társadalom mindenható urává."

[197] A Márciusi Front 1938. évi programjának Erdei Ferenc által javított végleges változata. Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 134–139.

Fennmaradt az „Elöljáró szöveg" egy teljesebb (tizenegy oldalas) változata is. Az első hét oldal érdemben egyezik az első változattal, a további négy azonban új. E változat elemei azonban már nem az „Elöljáró szövegbe", hanem a 12 pont új változatába épültek, igaz, töredékesen. A számos eredeti megközelítést tartalmazó szövegváltozatban tartalmi-stiláris jellemzők alapján felismerhetők Erdei, Bibó, valamint Reitzer Béla egyes gondolatai, megfogalmazásai.

Így kifejtetlenül megtaláljuk Bibó és Erdei közigazgatásireform-tervét, a nemesi vármegye bírálatát, a „város és vidéke" koncepció elemeit. Ezen elgondolások lényegét a „Mit kíván a magyar nép" 2. pontja tartalmazza.[198]

Ugyancsak megtalálhatjuk e változatban Bibó Istvánnak a jogállamisággal kapcsolatos néhány fontos tézisét. A hangsúlyt azonban itt nem a hatalmi ágak elválasztására helyezi – erre vonatkozó utalás is található a szövegben –, hanem a jog tiszteletére, „a szilárd jogrendszer védelmére". Nyilvánvalóan az 1937-es moszkvai perek keltette félelmek is motiválták annak hangsúlyozását, hogy „az állam és társadalom fejlődését a múló időkre biztosíthatja csak az, ha az államhatalom önkényes törvénymódosításokkal és a bíráskodás befolyásolásával osztály- és párturalom céljára használja az igazságszolgáltatást. Mi csak a tökéletesen kiépített bírói függetlenségben tudunk bízni és ennek érdekében követeljük meg, hogy a bírák a nép minden rétegéből valók legyenek s működésüket különleges törvények védjék meg minden osztályuralom befolyásától."[199]

Sajátos a külső és belső magyar revízió, a *Dunai Államszövetség* értelmezése. Míg a Kiáltvány *Válasz*ban közzétett pontjai közül a 12. a *magyar revízió* feltételeként a Duna völgyi népek önrendelkezési jogának érvényesítését, minden nagyhatalmi imperializmusnak a Duna völgyéből való kirekesztését, idegen hatalmak szálláscsinálóinak a magyar politikai életből való kivonulását, a magyar nemzetvédelem teljes felkészültségét, és olyan *belpolitikát* követel, mely „önálló magyar külpolitikának ad biztos alapot" (Kiemelés – H. T.), addig a Bibó Istvánnak tulajdonított első változat a Darányi-kormány győri programját közvetve bírálva megállapítja ugyan, hogy szükség van erős honvédségre, de nem a társadalom militarizálása árán:

> Nagyon jól tudjuk, hogy egy állam és egy nép fejlődésének nem az a biztosítéka, hogy ágyúi és repülői vannak, hanem hogy öntudatos és népi felelősséget érző tagjai. Fegyverek csak osztálynacionalista államok hódításainak és legyőzetésének az eszközei, a dolgozók közösségére épült népállam társadalmát nem katonai célokra, hanem a termelés céljaira kell berendezni. – Szükségesnek tartunk viszont minden olyan reformot a honvédség belső szervezetében, amely erejét és teljesítőképességét növeli és a magyar nép legjobb erői számára megnyitja az érvényesülés útját ezen

[198] Uo.
[199] A Márciusi Front 1938. évi programjának első javított teljes változata. *Párhuzamok és kereszteződések*, 117–124.

> a pályán is. – Szükségesnek tartjuk azt különösen, hogy a magyar honvédség levetkőzze a porosz drill minden tökéletlenségét és azzá legyen, ami volt már valaha: a magyar vitézi élet, a magyar virtusos önvédelem kultúrájává.[200]

A külpolitikai szándékainknak – így e változat – nem „a részben elképzelt, részben valóságos" veszedelmekhez kell igazodniuk, hanem azok „népünk és államunk biztonsága és fejlődési szükségletei szerint alakulnak".

A magyar revíziót ebben az összefüggésben tekinti érvényesítendőnek. Ennek van belső és külső vonatkozása. A belső egybecseng külpolitikai érdekeinkkel: legyen az anyaországban „kiegyensúlyozott társadalom, fejlődő gazdaság és virágzó kultúra". Külső feltételnek azt tekinti, hogy „Magyarország foglalja el a helyét a Duna völgyében, amely múltja, fekvése, belső erői és tudata szerint megilleti".[201]

Hogy ezen célok megvalósításának feltétele a területi revízió, az e fogalmazványból nem tetszik ki. Egyértelműen foglal viszont állást általában a nagyhatalmak és különösen a német hegemón törekvésekkel szemben, egyidejűleg megőrizve, új módon definiálva a Dunai Államszövetség gondolatát.

Érdekesek, ám sok vonatkozásban ellentmondásosak azok a javaslatok, amelyeket feltételezhetően nagyobbrészt Bibó István és Reitzer Béla fogalmaztak, valószínűsíthetően Erdeivel a későbbiekben egyeztetve a szöveget.

E szövegváltozatokban találhatók olyan alapkövetelések, amelyeket minden korábbi Márciusi Front-dokumentum és a Kiáltvány publikált változata is tartalmaz, igaz, politikai opcióként, nem leíró formában. Ezek a feudalizmus teljes lebontásával (lásd a Kiáltvány 3. pontját), illetve a nagytőke hatalmának korlátozásával kapcsolatosak. Ugyanakkor találunk olyan megfogalmazásokat, amelyeket a későbbi változatok ebben a formában nem tartalmaznak, s amelyek sejteni engedik, milyen sajátos, gazdasági (gazdaságpolitikai) összefüggések s elképzelések motiválták a tervezet szerzőinek harmadik utas elképzeléseit vagy ez irányú tájékozódásukat.[202]

A tőkés gazdaság tagadása egyértelmű, jóllehet a kiinduló tételek korántsem tekinthetők minden vonatkozásban tisztázottnak, s részben magyarázzák a harmadik utas megfontolásokat. „A kapitalizmus még azt sem végezte el Magyarországon – olvashatjuk a szövegtervezetben –, amit másutt legalább megtett, hogy kifejlesztette volna a termelőerőket és könnyített volna gyarmati helyzetünkön, monopolista formáinak kifejlődése után pedig különösen nem várhatunk tőle mást, mint gyarmati kiszolgáltatottságot és kizsákmányolást."[203]

[200] Uo.
[201] Uo.
[202] Erdei „társszerzőségét" valószínűsítik azok a szövegegyezések, amelyek Erdei Ferenc *Válasz*ban közzétett *Szövetkezeti mozgalmak* (*Válasz*, 1937. 412–427.), illetve *Szövetkezetek* (*Válasz*, 1937. 673–684.) című írásaiban kimutathatók. Az általunk elemzett szövegszerkezet azonban kiforratlan formában – radikálisan új mozzanatokat, politikai opciókat s egy makrotársadalmi megoldásra vonatkozó elgondolást is tartalmaz.
[203] A Márciusi Front 1938. évi szövegének első javított teljes változata. *Párhuzamok és kereszteződések*, 117–125.

Ez a tézis a tőkés gazdaság magyarországi kialakulásának elsődlegesen negatív következményeivel számol, s figyelmen kívül hagyja az egyes termelő ágazatok dinamikus fejlődésének pozitív hozadékait, azok modernizáló hatását a kiegyezést követő évtizedekben. A gyarmati „státus" is vitatható, mert a nemzetközi munkamegosztásba való betagolódás a félperifériás térségben elhelyezkedő magyar gazdaságot egyszerre dinamizálta és tette függővé a nemzetközi pénz- és iparvilágtól. E folyamatok értékelése nemcsak a múlt, de a jövőkép értelmezése és alakítása szempontjából is stratégiai jelentőségű volt. Összefüggött ugyanis azzal a kérdéssel: kimerültek-e a tőkés fejlődés lehetőségei Magyarországon, illetve, hogy milyen mértékben bontakoztatható ki, gyorsítható – kibontakoztatható-e egyáltalán – a „polgárosodás", ha eredendő létformájából következően nemzetközi tőkés pénz- és áruviszonyok idegennek minősülnek, s felszámolásukat, lebontásukat szorgalmazzák, igaz, egyidejűleg hangsúlyozva a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel jelentőségét.

A szövegtervezet ez utóbbi mellett kötelezi el magát, ügyelve arra, hogy radikalizmusa egyetlen létező – magát szocialistának nevező – állam, társadalmi rendszer – 1938-at írunk! – gazdaságpolitikájával se legyen rokonítható. Egyidejűleg utasítva el az uralmi rendszerek újabb keletű magyar változatait is: „De nem akarunk államkapitalizmust sem, akár fasiszta, akár kommunista legyen az. Vakon irányított termelés, bürokratikus elosztás és pártérdem, vagy vezéri kegy alapján rétegződő fogyasztás még mai nyomorúságunkban sem kívánatos. Különösen apellálunk azonban a mai magyar feudálkapitalista-fasiszta gazdasági rend ellen. Tengődő termelés, balkézzel irányított belső és külső forgalom és nyomorúságos fogyasztás: ez a mérlege a magyar gazdaságpolitikának. A magyar dolgozóknak egyetlen álláspontja lehet csak ezzel a rendszerrel szemben: lebontani és mását emelni a helyébe."

Milyen pozitív megoldást javasolt tehát a tervezet? Az elképzelések kiforratlanok, nem konzisztensek, a műfaj természetéből következően kidolgozatlanok, jóllehet az elhatároló jelzések fontosak. Értékirányai, kulcsszavai: önállóság, egyenrangúság, szövetkezeti elv prioritása, a gazdaság integrálása, kollektivitás, szervezettség, az állam és a termelő szervezet elhatárolása. A tervezet olyan harmadik utas programot körvonalaz, amely – igaz, kimondatlanul – a „magyarság szocialista gazdasági rendjét" a minőségszocializmustól és a Kert-Magyarország víziójától is elhatárolja:

> *Mi önállóan és az egyenrangúság elve alapján szervezett gazdasági rendet,* egyszóval a magyarság szocialista gazdasági rendjét akarjuk.
> Legyen önálló a magyar gazdaságszervezet.
> *Önálló kifelé*: úgy vesz részt a nemzetközi tőke és áruforgalomban, mint egyetlen nagy gazdaság. Egy vállalat a magyar nemzetgazdaság, amelynek munkása és tulajdonosa egy személyben a magyar dolgozók összessége. *Nem önellátás ez, csak önálló és egységes gazdálkodás.* Olyan kiviteli és behozatali forgalmat bonyolít le ez a kollektív gazdaság, amilyet csak megengednek a nemzetközi viszonyok, de ezt egy vállalatként teszik.
> *Önálló befelé: nem államkapitalista gazdaság, hanem a magyar társadalom kollektív gazdasága.* Az állam a társadalom teljes egységének a képviselője, képtelen arra, hogy különleges szerepeket is jól betöltsön. A magyar nemzetgazdaságnak olyan kollektív rendjét, amely a termelés és a forgalom gazdaságait úgy fogja egybe, hogy az a termelés egységes irányítását és a forgalmi ár egységes kiképzését lehetővé teszi. *A gazdaságszervezet állam az államban:* vezetésére és igazgatására *önálló szervek* kellenek, amelyek *különleges gazdasági testületek.* Az állam törvényhozó testülete nem lehet érdekképviseleti, mert az egyén mint ember polgára az államnak, viszont a gazdaságszervezet irányító testületei csak érdekképviseletek lehetnek: az egyén kisgazda, paraszt vagy nagyüzemi munkásként részesedik a társadalom gazdaságában. *Részei szerint nem épülhet másként a magyar gazdaságszervezet önálló rendje, mint szövetkezeti nagyüzemeknek és szövetkezeti kisgazdaságoknak a központjaiból, s azok egybefutó legmagasabb szövetségéből.*[204] (Kiemelés – H. T.)

Az osztályharc „kiiktatása" – ezen utópikus megfontolásoktól nem mentes tervezet szerint – együtt kell hogy járjon a munkaerőpiac kiiktatásával, a tulajdonos és a munkavállaló státuszának radikális megváltoztatásával.

Ennek érdekében a tervezet egyrészt kinyilvánítja: „a magyar nép gazdasági sorsának egyetlen megoldása van, olyan gazdasági szervezet, amely eltünteti a munkás és munkaadó szembenállását és megvalósítja a közösség minden tagjának egyenrangú gazdasági együttműködését. Ez értelemszerűen akkor valósulhat meg, ha a magyar föld és az ország összes termelőeszközei a magyar nép tulajdonát képezik és a magyar nemzetgazdaság a közösség minden tagjának a munkaadója."

Az ily módon strukturált gazdasági szervezet a korporatív, illetve az államszocialista modellel rokonul. Ezért a szerzők, miközben elutasítják a szovjet modellt, amelyben „mindenkor és minden helyzetben kizárólag a kollektív nagyüzem lehet a szocialista gazdaság szervezeti formája", negatív minősítést kap a „tőketulajdon szövetkezeti keretek közötti megőrzése németországi gyakorlata" is.[205]

A tervezet szerint a *dolgozók akaratára* kell bízni a gazdasági forma megválasztását. Községenként, nagyobb üzemenként döntsék el maguk a dolgozók, mit akarnak, *„szövetkezeti gazdaságot vagy gazdaságok szövetkezetét"*.[206] (Kiemelés – H. T.)

Hogy ez mit jelent közelebbről, azt sejteti a tervezet következő megfogalmazása:

[204] Uo.
[205] Uo. 123.
[206] Uo. A két szövegrész értelmezéséhez Erdei: *A szövetkezeti mozgalmak* c. *Válasz*-beli írására kell támaszkodni. Újraközölve: Erdei Ferenc: *Szövetkezeti írások*, 29–55.

A magyar gazdaságszervezetet egészben véve *szövetkezetek hálózatának* gondoljuk el. – Termelési áganként és termelési egységenként kell megalkotni a szövetkezeti gazdaságnak és a gazdaságok szövetkezeteinek a magasabb egységeit s ezeket végül egy országos gazdasági központban egyesíteni. – A gazdaságszervezet minden vonalán éppúgy a *demokrácia érvényesülését* akarjuk, mint az állami szervezetben. – Csak kapitalista vagy fasiszta rendszernek van szüksége a vállalkozói pénzre épített, vagy a kinevezett vezér államhatalmára támaszkodó diktatúrára. – Mi a *gazdaság demokráciáját* akarjuk, mert meggyőződésünk, hogy csak teljes szabadság és a teljes önrendelkezés alkalmas a kollektív fegyelem és a népi felelősségérzet kifejlesztésére.[207] (Kiemelés – H. T.)

Az agrárpolitika – amely a tervezet szerint kiindulópontja és erjesztője lehet az elkerülhetetlen társadalmi átalakulásoknak – e kontextusban körvonalazódik:

A magyarság szocialista gazdasági rendjének a kiépítése legnagyobb reménnyel a *parasztság oldaláról* indulhat. Félig meddig iparosodott és gyarmati helyzetű termelőrendünkben az ipari munkásság osztálytudatos és osztályharcos szervezetei bármilyen eredménnyel harcoljanak is, tőkés ellenfelük mindég visszaszerzi pozícióját nemzetközi kapcsolatai révén. – A földtőke, noha egy erős államszervezet védi és frontját legalább olyan nehéz áttörni, mint a pénztőkét, mégis legyőzhető ellenfél, mert ha egyszer alól maradt, nem segíti többi szövetséges társ.
Gazdaságpolitikánk ugrópontja éppen ezért a *földreform*:
Első lépés: *a feudalizmus maradványainak teljes lebontása.* – Minden ötszáz holdon fölüli nagybirtokon szövetkezeti nagygazdaságok vagy szövetkező kisgazdaságok létesítése, kisebb birtokokon pedig minden kisgazdaságnak szövetkezeti egységekbe való szervezése. –
Második lépés: a *megfelelő termelési ágak földerítése*, minden termelési ágon belül a *belterjesség* és a *specializálódás* elősegítése és a szövetkezeteknek és *szövetkezeti gazdaságoknak nagyobb egységekbe való szervezése.* (Kiemelés – H. T.)

Az átmenet nem lehet sima, nincsen hosszú lejáratú türelem – állapítja meg a továbbiakban a tervezet. Megváltásról is csak annyiban lehet szó, amennyit néhány ezer birtokosnak az új rendbe való beilleszkedése megkíván.

A tervezet végül kinyilvánítja: a helyes agrárpolitika *is* azt követeli, hogy a gazdasági élet iparosodjék. „Iparosodásunknak meg kell valósítania azt, hogy a mezőgazdasági iparokban és néhány kevésbé nyersanyaghoz kötött iparágban elérjük a világpiaci nívót, s termékeinket veszteség nélkül tudjuk exportálni."[208]

---

[207] A Márciusi Front 1938. évi programjának első javított teljes változata. Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 119–120.

[208] A Bibó István és Reitzer Béla által javasolt javításokat lásd Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 132–134.

Az Erdei Ferenc által megküldött Tervezetet február első napjaiban Sárközi György lakásán vitatták meg a Front vezetői, ez alkalommal nem teljes létszámban. Illyés Gyula nem tudott elmenni, telefonon közölte észrevételeit; Veres Péter egy nappal később tudott a fővárosba indulni.

A szombaton késő estébe nyúló vita szenvedélyes volt, s nem sikerült konszenzust kialakítani. Végül abban állapodtak meg, hogy a többség által elfogadott szempontokat alapul véve Sárközi György elkészít egy új változatot, s azt Erdei Ferenc véglegesíti.[209]

Erdei, miután kézhez kapta a módosított szöveget, azt megküldte Bibó Istvánnak és Reitzer Bélának, s az ő pontokba foglalt, illetve írásban rögzített megjegyzéseiket is figyelembe véve érdemben visszaállította az eredeti szövegváltozatot.

Erdei Ferenc levele, amelyben kommentálja a történteket, nem maradt meg, de megőrződött Bibó István és Reitzer Béla válaszlevele. A három barát politikai szemléletében, kapcsolatában végbemenő változások szempontjából is fontos jelzések találhatók e levelekben, amelyekben a Márciusi Front vezetőiről alkotott kép módosulása szempontjából is fontos adalékok találhatók.

Mindenekelőtt Bibó István – mint említettük – rendkívül rossz néven vette, hogy Erdei egy sor kérdésben az említett szombat esti ülésen nem kellő következetességgel védte az általuk gondosan kiérlelt tervezetet, sőt – mint az a levélből kitetszik – e tényt az ügyhöz méltatlan „hanyag eleganciával" vette tudomásul, illetve kommentálta.

Nem kívánunk messzemenő következtetéseket levonni Erdei akkori tárgyalási stílusából, az ügyhöz való hozzáállásából – mint látni fogjuk, e hónapokban élete több síkon zajlik s a siker, kudarc, válság mozzanatai egyszerre szövik át életének e meghatározó mozzanatait: konfliktusa apjával, házassága, mely már megköttetése pillanatában instabil; a *Parasztok* című mű írásával kapcsolatos nehézségei; elhúzódó vitája Ortutay Gyulával a Makó társadalomrajza elkallódása okán, az azonban egyre inkább érzékelhető, hogy a forradalmi elkötelezettsége nem társul a személyiség kiegyensúlyozottságával; emberi kapcsolataiban igen befolyásolható.

Ugyanakkor az is jól érzékelhető, hogy Bibó István a politikai és személyes kapcsolatokban – különösen elvek s eszmék megítélésében – ugyanazt a szigort érvényesíti, amelyet önmagával szemben a tudomány műhelyeiben tanúsított. A tárgyalásokat kommentáló levele mindenesetre adalékul szolgálhat azok számára, akik e feltételezést források felhasználásával – igenlés vagy elvetés okán – ellenőrizni, tanulmányozni kívánják.

Idézzük hát e levélnek azt a részletét, amelyben Bibó az említett szombat esti vitáit, illetve Erdei ott elfoglalt pozícióját minősíti – vállalva az ismétlést – teljes terjedelemben. Külön felhívjuk a figyelmet a levél instruktív részére. Ez

---

[209] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. február 24. *Levelezés köz- és magánügyben*, 231–232.

nemcsak abból a szempontból szolgál fontos adalékokkal, hogy Erdei mennyire megmaradt ekkor is e szűkebb kör meghatározó képviselőjének – ez többé-kevésbé közismert –, hanem azt is érzékelteti, hogy hármójuk viszonyában milyen változás történt, s hogy Bibó tulajdonképpen ezen ügy kapcsán vált láthatóan a Kiáltvány társszerzőjévé:

> Ferencem, a dolgot javasolt formájában igen jónak találom. Ami a keresztülvitelt illeti: hátrányos volt, hogy Te épp három nehézkes emberrel[210] tárgyaltad végig őket, s nélkülöztél kettőt,[211] mint segítséget, akik közül az egyik bátor, a másik fantáziás lett volna. Tehát: az egyik példányt okvetlenül küldd el Veresnek, sőt akár az eredetit is, hadd lássa a jó „kollektivista" pontokat, bár nem azoknak a kihagyása volt a legnagyobb baj, kivéve a 4. pont részét, ahol okvetlenül kell valamit csinálni. De ugyanakkor gépeltesd le egy végleges formában, s az egyiket küldd el Veresnek, a másikat nekem, mert most nincs példányom.
> Közbevető, de lényeges megjegyzés: mikor a kitervelt pontokkal hazajöttél, azt feleltedaz én elképzelésemre: Te ezen nem tudsz elképedni, ez a politika. Azt elismerem, hogy ha valaki egy ügyet tárgyal – közben álmos egy kicsit és haza akar menni már Makóra –, s ennek során hol enged, hol nem, s végül megegyezik, ez politikus cselekedet élménye. De ha egy más valaki otthon ül és várja az eredményt és kap egy olyan megfakult búval baszott szöveget, mint amilyet te hazahoztál, az egészen más élmény, s csak az illedelem gátol abban, hogy megmondjam, milyen. Ilyen lehet az, ha egy kiváló törvényelőkészítő helyettes államtitkár a parlament karzatán tépi a haját, mialatt közönyös minisztere a legvadabb javításokat fogadja el. Erre joggal felelheted, hogy magamra vessek, hogy ilyen állapotban vagyok, s ez igaz is. Itt azonban nem ez a fontos, hanem az, hogy ezeknek a pontoknak vagy jóknak kell lenni vagy semmilyeneknek, s a politikájukhoz nem elég az, hogy politikus huzavonák során alakuljanak ki, hanem az is kell, hogy politikus hatást váltsanak ki.
> Tehát: az általam, általad s Veres által eszközölt javítások, pláne esetleges visszaállítások esetleg egy újabb megbeszélést tesznek szükségessé a pestiekkel. Ha elkerülhető ez, kerüld el, s állítsd be a dolgot sic rolo, sic iubeo alapra. Ha elkerülhetetlen, akkor küldd fel a véglegesnek szánt szöveget, írd meg Sárközinek, hogy tartson még egy megbeszélést, s abba delegálj engem alter egóként, aki jogosult nevedben engedni és megcsökönyölleni. A szerzői részesedésemről, ha eddig nem szóltál nekik, a legmélyebben hallgass, mert ez csak bizalmatlanságot kelt az alter egóság irányában. Hogy viszont én „politikus" módon eljutok velük egy végleges szöveghez és nevedben nem csökönyöllöm meg magamat végleg, abban megbízhatsz. Mindenesetre: vagy teljesen elkerülni még egy tárgyalást (de nem a szöveg elsilányítása árán!), vagy teljes súllyal résztvenni, illetve velem résztvetetni. Eleget jajgattunk a programbajok miatt ahhoz, hogy most egyszer csak natúr-módra meg ne mutassad ezeket a pontügyeket csak azért, mert hazudnak egy kicsit. A pontoknak *muszáj* jóknak lenni.
> Mellékelten küldöm a különféle piszkozatokat: a bevezető és záró részben kék ceruzával van pár kis javítás, illetve módosítás. A negatív részben a „jobboldal-baloldal"-nál a régi nem egészen tökéletes: próbálj valami újat csinálni. Minél előbbi írást remélek Tőled, s szeretettel ölellek Pista.[212]

Az ülésen történtekkel kapcsolatban Reitzer Béla reakciója nem ennyire éles. Tartalmi megjegyzései azonban azért figyelemre méltóak, mert megkönnyítik annak pontosabb rekonstrukcióját, hogy az eredeti szövegben mely gondolatok, elvi megközelítések megfogalmazását kezdeményezte. Figyelemre méltóak továbbá a Front vezetőire vonatkozó megjegyzései. Reitzer reflexiói egyébként nemcsak a 12 ponttal, a Tervezet egész szövegével kapcsolatosak.

> Drága Ferencem! Pista, mint mondá, elküldte már neked a 12 pont átdolgozott szövegét. Napokon át gyúrtuk és faragtuk, és azt hiszem, hogy tisztességes formát sikerült neki adni, s tetszeni fog Neked ebben a formában. Én őszintén szólva el voltam hűlve azoktól a „javításoktól", melyeket szerelmes frontvezértársaid végeztek az eredeti szövegben. Elsősorban is kínosan lepett meg bizonytalanságuk és gyávaságuk, mellyel mindentől, ami színessé és határozottá teszi a dolgot, húzódnak, másodszor is nagyon silány politikai fantáziájuk, mellyel a legfontosabb dolgok mellett elmennek, avagy attól egyenesen visszariadnak (különösen a „szocialista" ízű dolgoktól). Az eredeti 12. pont húzása szívemet majd ketté hasította, mert az olyan sikerült és ép mondat volt, mintegy históriák sommázata minden előtte mondottaknak. Sajnálom is, hogy nem álltál jobban a sarkadra, és nem igyekeztél megtartani bizonyos alapvető szempontokat, mint pl. svábok és zsidók együtt való szüntelen emlegetését, „szocialista" ízű mondatokat és kinyilatkoztatásokat a munkásságról (úgy látszik, Féjáékat csak az agrárfeudalizmus érdekli, vagy talán nem is tudnak másféle „feudalizmusról"?) stb. Azután pedig van egy pár betoldás, mint pl. „a nagyiparnak a munkásság igényei szerint való alakítását", mi ez? Ha ennek van valami értelme egyáltalán, akkor Féjáékat utolérte az a végzet, hogy amit marxizmus címén kidobtak az ajtón, sokkal rosszabb, valóban rossz kiadásban visszajött az ablakon. Éppen ezért azt a megoldást választottuk Pistivel, hogy egyes pontokat egymás mellé tettünk táblázatosan, hogy már kívülről is kitűnően meglássék a különbség, mely nem lényegtelen és amellett a lelki üdvösségünket is megmentsük az egykori olvasó előtt, aki így meg tudja mérni a kívülről egységesnek látszó fronton belül a nagy különbségeket bölcsességben. Pista bizonyára minden szempontot megírt, ami az átszövegezésben szerepet játszott, de azért egyet-kettőt én is ideiktatok. Legelőször is a gazdasági pontok szerkezetét kellett egy kicsit átfésülni. Az első pont külön áll: a föld kérdései, a másik pontnak témája a termeléspolitika: tehát kartelek, az üzemek belső szerkezete (mi

[210] Féja Gézával, Kovács Imrével és Sárközi Györggyel.

[211] Veres Pétert, Illyés Gyulát.

[212] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Hely nélkül. 1938. február. *Levelek köz- és magánügyben*, 240.

ide a munkásnak a termelőeszközökhöz való joga helyett, minthogy ez túl marxista ízűnek találtatott, ezt a fogalmazást iktattuk: a munkás és vállalkozó demokratikus együttműködése, az a bizonyos industrial democracy, amely nélkül nem lehet meglenni tisztességes társadalomban, lásd a francia átalakulást, azt hiszem bővebben nem kell Neked fejtegetnem a dolgot), a kisipar megszerzése, mert ez is lényeges, de nem „szövetkezeti", hanem „szövetkezésen alapuló" formában. Ezt a változtatást még a parasztokra vonatkozó részben is bevettük, mert egyáltalán nem tartom értelmesnek a be nem vált termelőszövetkezeti forma mellé lekötni magunkat, mikor a „szövetkezés" mindent megenged és még a szövetkezetet sem zárja ki, ha lehet vele tényleg kezdeni valamit a termelés terén. Ide kell venni a hitelkérdést is, mely eminensen termeléspolitikai kérdés, és végül nem lehet elhagyni a vállalkozásban való részesülést és tőkeképződés hangsúlyozását sem. Társaid tudatlansága ennek a pontnak az elhagyásában tűnik legkirívóbban. Miért félnek ettől a szótól, hogy tőkeképződés. A következő pontba került aztán a javak forgalmának a kérdése, valamivel megrövidítve a fogalmazást. Külön egy pont a jelenlegi szövetkezetek ellen, de valamivel szűkebben fogva a bevezető mondatot. Nem értem ugyanis, mit jelent a gazdasági élet „általános szövetkezeti megszervezése" – van ennek értelme? Lehetőségéről nem is szólva. Én így ezt naivnak tartom és szükségtelennek, amivel nagyon közel kerülnénk a szövetkezeti paradicsom prédikátorainak látszatához. Ettől, azt hiszem, magad is óvakodni akarsz. Az általános szó nyugodtan el is maradhat. Ezután kell egy általános szakasz, mely a társadalmi élet alapproblémáját fogalmazza meg, a vezetés és tekintély aberrációját, azt hiszem fogalmazásunk megnyeri a tetszésedet. Az árjaszakasz fogalmazása is nyert, azt hiszem. Az „asszimiláció szubjektív meggyőződése", ami az első változatban szerepelt, mint emlékszel, aggályos volt előttem akkor is, így szerencsésebb, mert minden szubjektív meggyőződés-kutatás és igazolás helyett egy objektív tényt állít előtérbe: a származást és a külön érdekvédelmi törekvést. Kíváncsi vagyok, mit szólsz hozzá. A kultúrszakaszok nagyjából változatlan maradtak, ami változás esett rajtuk, az szükséges volt, különösen a kelet-közép-európai parasztkultúrára való utalás, mely téren az iniciatívát feltétlenül magunknak kell megszerezni, az oláhok amúgy is sokat beszélnek valami ilyesmiről, persze a maguk fazonja szerint. A parasztkultúra „felemelésére" is kellett valami kadenciát mondani, és méghozzá világosat mind a „romantikusok", mind az egyoldalú városi likvidálók felé. A nemzetközi szakasz a végére maradt. Itt nem ártott és javaslatomra beszúrtunk egy nyilatkozatot a nemzetközi joguralom felé, ami meglehetősen franciásan hangzik. Számolni kell ugyanis azzal, hogy a pontokat nagyon erősen fogják olvasni külföldön, elsősorban az utódállamokban, jelesen a cseheknél, akiknél ez igen jó benyomást fog tenni. A többi változásoknak is igen sok tanakodás volt az előzménye és most már igazán szükséges volna, hogy ezek így meg is maradjanak. Nagyon nagy kár volna, ha megint színtelen vagy pláne naiv dolgokat hangoztatnátok március idusán, most már egészen ép és határozott politikai koncepcióknak kell kiderülniök, és minden irányban az összes szögletekkel és élekkel. Én eleinte az elmaradt 12. pont helyébe, míg nem volt más helyette, egy negatív pontnak a beiktatása mellett voltam, ahol ugyanis minden kijelentő mondás ellenére és után egy tagadó mondat lett volna felvéve, diktatúrák, államkapitalizmus, fajmítosz, Szálasi, nyilasok stb. ellen. Nagyon fontosnak tartom, hogy most már igazán elváljon a savó a túrótól, amennyire ezt csak meg lehet engednünk magunknak. De minthogy nem sikerült épen megfogalmazni, elmaradt. Mit tartasz erről az ötletről, és nem volna-e rá szükség? Én a szabadság gondolatának modern és okos szellemű hangoztatását nagyon lényegesnek tartom, nemcsak a történelmi alkalom és dátum kötelező ereje folytán, hanem egyéb nyomós okokból is. Szerettem volna a gazdasági szakaszokba is valahogy egy kirohanást a „céhszellem" ellen, hangsúlyozni a kisember vállalkozó szabadságát. Sajnos nem került bele, de ettől függetlenül, a szabadságot, ha nem is pozitív, de ellenfeleivel szemben nagyon is erősen kell hangsúlyozni.
Ferencem, légy szíves a Pista által leküldött szövegeket leírás után visszaküldeni, egy példányt el akarok tenni magamnak mindenképpen. Nagyon érdekel, mit szól Veres Péter, és e sok recenzió után mégis mi marad meg a szövegből, hogy annak füle-farka legyen. Nagyon fontos volna, hogy itt akár puccs után (Veres Pétert meg kellene ehhez nyerni) a tisztességes és ép szöveg maradjon meg, és erre nagyon jó megoldás az, amit Pista is ajánl. Ha kell az erősebb hang, akkor örömmel megyek vele én is kontrázni, bár nem tudom, hogy erre sor kerülend-e...
Ölel keményen Béla.[213]

E lucidus, ám helyenként hevenyészett s talán ennek következtében homályosnak tetsző szövegben – ne feledjük, nem tanulmány, hanem egymás gondolatait félszavakból is ismerő elvbarátok levelezését idéztük – napjaink történéseinek ismeretében néhány meghökkentően időszerű megfogalmazást találhatunk. Utalunk a szabadságelv széles körű érvényesítését szorgalmazó elgondolásokra, a vállalkozó és a munkás demokratikus együttműködésével, az üzemek belső szerkezetével, a gazdaság általános szövetkezeti megszervezésével kapcsolatos javaslataira, illetve bírálatára, a vállalkozásokban való részvételre, a tőkeképződésre vonatkozó fenntartások elutasítására.

Tekintettel arra, hogy az ún. „árjaszakasz" 1938 tavaszán e körben az egyik legvitatottabb kérdésnek bizonyult, a témára – mint azt jeleztük – az első zsidótörvénnyel kapcsolatos memorandum aláírásával, illetve annak elhárításával összefüggésben még visszatérünk. Ugyanakkor már itt felhívjuk a figyelmet: e levélből ismerhetjük meg – ha töredékesen is – Reitzer e kérdéssel kapcsolatos álláspontját. Mert bármely tömörek, kifejtetlenek is reflexiói, azok a lényegre vonatkoznak, s ezért vízválasztók. Elutasítja ugyanis a magyarság személyes meggyőződésen, kulturális identitáson alapuló vállalását, s ezzel szembeállítja – tehát nem kiegészíti – a származást mint objektív tényt és a külön érdekvédelmi törekvést.

---

[213] Reitzer Béla levele Erdei Ferenchez. *Levelezés köz- és magánügyben*, 229.

Erdei Ferencet nyilván érzékenyen érintette Bibó szigorú, de vitathatatlanul *baráti* intelme. Hogy a szigorú szavak Erdeiben kiváltották-e érzelmi ellenállást, nem tudjuk. Egy bizonyos: szinte egy napon belül realizálja mindazt, amit Bibó tőle mind tartalmi (az eredeti szöveg rekonstrukciója, az általuk javasolt sorrend visszaállítása), mind „szervezeti" vonatkozásban kért. Azt is közli Sárközivel, hogy a további tárgyalásokon távollétében Bibó „teljhatalommal képviseli őt".

> Kedves Györgyöm, a pontokat újra átrágtam, s több helyen új vagy visszamódosítást ajánlok. Itt kapod az általam végképpen helybenhagyott példányt. Ezt küldtem Veresnek is. Most már ezt kell valahogy véglegesíteni. Küldd el Veresnek az egészet, ha még nem tetted volna, ha igen, akkor nem kell ezt sem elküldened, mert én küldtem neki. A pestiekkel vagy egyenként beszéld meg, vagy hívj össze gyülekezetet, ahol engem teljhatalommal Bibó Pista képvisel (155–250). Az elöljáró szövegben javaslom az 5. l-on a 2. bek. végén a „Hisszük, hogy a tört." kezd. mondat és a 9. oldalon a „Különösen a mi..." c. mondat visszaállítását. A pontoknak csak jóknak szabad lenni, tehát ne siess a nyomdával és ne sajnáld a fáradságot. – Ölel Ferenc. Van néhány javítás, amit semmiképpen nem hagyunk el, értesd meg a többiekkel is. Szombat este álmosak vagy türelmetlenek voltak...[214]

Sárközi Györgyöt kellemetlenül érintette az egyszer már kialakított konszenzus felrúgása. Értetlenül állhatott e ténnyel szemben, s Erdei magatartása sem volt számára értelmezhető. 1938. február 18-án kelt válaszlevelében ezért nemcsak csalódottságának ad hangot, de azt is közli, hogy az ominózus szombat estén elfogadott változattal – utólagos egyeztetés eredményeként – Illyés Gyula és Veres Péter is egyetért. Sőt az általuk javasolt kisebb módosításokat Sárközi a többiekkel is egyeztette. Ezért nem tartja elfogadhatónak az Erdei által megküldött változatot, s azt kéri, hogy a közösen elfogadott szöveget véglegesítse egy ponton: a községi autonómiák szerepével kiegészítve azt.[215]

Egyébként Kovács, Féja, Illyés s maga Sárközi is az alapvető célok megfogalmazásában osztották az Erdei által eredendően képviselt változatot – a *Tervezet* és a *Válasz*ban publikált dokumentum egybevetése legalábbis azt tanúsítja, hogy az egyezések a meghatározóak –, különösen két kérdésben azonban: a kisebbségek minősítésében s a tulajdonformák lehetséges változataiban elhibázottnak tartották a javasolt formulát. Vitatták továbbá a beterjesztett változatban hangsúlyosan képviselt néhány érték érvényességét vagy időszerűségét, illetve egyes megfogalmazásokat nem tartottak elég kiforrottnak. Voltak a pontok sorrendjével, illetve részletező kifejtésével kapcsolatban is fenntartásaik. A paternalizmus jellemzésével például egyetértettek, egy manifesztum jellegű dokumentumban ugyanakkor részletező tárgyalását nem tartották sem indokoltnak, sem célszerűnek.

[214] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1938. február 8. *Levelezés köz- és magánügyben*, 225.
[215] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. február 18. *Levelezés köz- és magánügyben*, 231.

Egészen más jellegűek Veres Péter megjegyzései. Ő Erdeiék szövegváltozatát érdemben elfogadhatónak tartotta – s mint az leveléből kitetszik –, különösebb tartalmi ellenvetése sem volt. Ám – részben Féja véleményét támogatva – maga is szkeptikusan viszonyult a kiáltványhoz, mint műfajhoz, másrészt – visszautalva a Makón kibontakozó vitára – a Márciusi Front politikai mozgalommá való átalakulásától féltette vállalkozásukat. „Ne értsük félre mozgalmunk eszmei és gyakorlati, tehát történelmi jelentőségét és szerepét – írja még a vonaton sebtében Erdeinek adresszált levelében. – Láthatjuk a magyar valóság mai állapotából, hogy eszméink, célkitűzéseink aktuálpolitikai megvalósítására nincs sem lehetőségünk, sem embereink [...] Viszont, ha ez így van, akkor nincs értelme újabb kiáltványokat és programokat kiadni. Ellenben írói feladatunk marad *továbbra is*, hogy az egyes programpontokat *elvi és gyakorlati* szempontból egészen messzemenően kidolgozzuk, vagyis tanulmányokat, esetleg könyveket – *jó könyveket* – írjunk ezekről a kérdésekről."[216]

Újraolvasva a Kiáltványt, részlegesen módosítja álláspontját. Újabb javaslatai azonban – az adott keretek között – már nem voltak kivitelezhetőek.[217]

Erdei, érzékelvén, hogy az idő is elfogyott, és mozgástér sem maradt, kompromisszumos javaslattal élt. Beleegyezett a vezetőség által javasolt sorrend visszaállításába, ugyanakkor a szövegben megőrizte a végrehajtott korrekciókat. Elfogadta Sárközi korábbi javaslatát, hogy a vezetőség tagjainak neve helyett aláírásként szerepeljen: Márciusi Front.[218] Ugyanakkor – Veres első levelére is reflektálva – kitart amellett, hogy a Kiáltványt publikálják. Mert a vitás pontok ellenére „mégis teszünk egy lépést, ha csak irodalmit is, noha az én nézetem az, hogy elvit is".[219]

A történések valóban felgyorsultak. A nyomdából megérkezik a kefelevonat, s Sárközi szeretné a vitát lezárni. Ezért megkéri Bibót, hogy keresse őt fel az Athenaeum szerkesztőségében. Erre február 24-én sor is kerül. Bibó beszélgetésükről még aznap tájékoztatja Erdeit:

> Kedves Ferencem! Sárközi tegnap szólt nekem, s mára hívott a hivatalába: ma azután közölte, hogy további megbeszélni való nincs, az ügy le van zárva, Veled és Veressel levelezve és további változtatás nem megy. Egy kicsit alkudoztam vele az „illetéktelen idegen" szörnyű szóösszetétele felett, de úgy látszik, végleg unja a huzavonát, és nyomtatva akarja látni az egészet. A szöveg úgy áll, ahogyan szombat este megcsináltátok: a Sárközi javadra döntő diktatúrájának nyomát nem láttam. Az autonómiapont nem rossz. Az egész programnak program és szerepét nagyban és egészben így

[216] Veres Péter levele Erdei Ferenchez. H. n. 1938. február 20. *Levelezés köz- és magánügyben*, 225.
[217] Veres Péter levele Erdei Ferenchez. Balmazújváros, 1938. február 21. *Levelezés köz- és magánügyben*, 234.
[218] A Kiáltvány végül Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter aláírásával jelent meg.
[219] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1938. február 23. *Levelezés köz- és magánügyben*, 237.

is be fogja tölteni. Hogy ilyen tökéletlenségeknek benne kellett maradniok, abban erősen kételkedem. Ezzel slussz, ez a téma be van fejezve.[220]

Sárközi György habitusától is idegen volt ez a fajta döntési mód, és a Front vezetésében elfoglalt helye sem tette lehetővé az „ügy" adminisztratív lezárását. Határozottságával elejét kívánta venni a további huzavonának, intervencióját azonban elsődlegesen szerkesztői s nem politikai megfontolások magyarázták. Ezért természetesnek minősíthető, hogy ugyanazon a napon, amikor Bibóék buzgalmának gátat vet, kiengesztelő lépésre határozza el magát, meleg hangú levél kíséretében elküldi a Program gépírt szövegét s a kefelevonatot.

> Kedves Feri, itt küldöm a Program gépírt példányát, mely a megbeszélt szöveget tartalmazza. A ceruzával történt javítások Illyés és Veres hozzászólása után – tehát már a Te tudomásod nélkül – történtek. Küldöm a nyomdai levonatot is – s apró hibákkal ne törődj –, melyen viszont a Te legutolsó javaslataidat vittem keresztül. Ezeket megbeszélni a többiekkel már nincs idő, tehát a változtatást saját szakállamra eszközöltem. Azt hiszem, a többiek (a gépírt példányon ceruzával jelölt) változtatásaihoz viszont Te járulhatsz hozzá minden további nélkül. Nekem a lapot most már nyomtatni kell. Hétfőre várom a könyved [a *Parasztok* – H. T.] kéziratát, s márc. 10-re okvetlenül a végét. Légy óvatos a fogalmazásban – mert megint rosszabb idők járnak.
> Ölel György.[221]

A levonatokon végrehajtott változtatások már csak a szövegen belüli sorrendiséget érintik: a *Híd* és *Válasz* márciusi számában megjelent a Kiáltvány.

A levelekből rekonstruált nézetkülönbségek sejtetik, kitapinthatóbbá teszik a Fronton belüli „törésvonalakat", ám felidézésük nem homályosíthatja el a tényt: a Márciusi Front 1938-as Kiáltványa – minden meglévő fogyatékossága ellenére – a két világháború közötti évtizedek *demokratikus* mozgalmainak egyik legértékesebb kezdeménye, s több évtized távlatából akkor is joggal tekinthető történelmi jelentőségű dokumentumnak, ha az adott történelmi helyzetben törvényszerűen visszhangtalan maradt.

A POLITIKAI ERŐTÉR ÁTRENDEZŐDÉSE – VÁLSÁGTÜNETEK

1938. március 12-én a Wehrmacht egységei átlépték a német–osztrák határt s az Anschluss következményeképpen – nem számba véve e lépés egyéb kihatásait – a terjeszkedő Harmadik Birodalom Magyarország közvetlen nyugati szomszédja lett. Mindez törvényszerűen vonta maga után a német befolyás erősödését.

[220] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. február 24. *Levelezés köz- és magánügyben*, 241.
[221] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. február 24. *Levelezés köz- és magánügyben*, 231–232.

Nemcsak a szociáldemokrácia vagy a liberális-demokratikus kezdemények, de még a legitimista irányzatok is erőteljesebb nyomás alá kerültek: míg a jobboldali radikalizmus térhódítását ösztönző gesztusok erősödtek. A változások a parlamenten belüli erőviszonyok módosulását is maguk után vonták: „megindult a képviselők vándorlása középről jobbra".[222]

Az ún. zsidókérdéssel kapcsolatos viták is radikalizálódtak: Csilléry András március 29-én az alsóházban előterjesztette a kereszténypárt határozati javaslatát a zsidókérdésben, összegezvén a parlamenti képviselettel rendelkező militáns jobboldali csoportosulások „őrségváltással" kapcsolatos elképzeléseit. A javaslat nemcsak a zsidó vagyonok vizsgálatát szorgalmazta, de a „zsidók állampolgárságának" felülvizsgálatát és szükség esetén megsemmisítését is.[223] A kormány – részben, hogy kifogja a szelet a szélsőjobb vitorláiból – megkezdte az első zsidótörvény kidolgozását. Pozíciója azonban megrendült. 1938. április 3-án a kormányzó rádióbeszédében egyértelművé tette a Darányi-kormánnyal szembeni bizalmatlanságát. Megkezdődtek a kormányalakítási tárgyalások, s májusra már nyilvánvalóvá vált: a befutó Imrédy Béla. Májusban már kormányprogramot hirdet, amelybe manipulatív módon beépíti a népi mozgalom számos kezdeményét, minden demokratikus iniciatívát kiiktatva, felcserélve azokat korporatív fasiszta elemeket tartalmazó – a nemzetiszocializmustól egyidejűleg elkülönülő – programcélkitűzésekkel.

Az Imrédy-kormányban szerepet kaptak olyan miniszterek is – utalok Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterre, gr. Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi és Hóman Bálint tárca nélküli propagandaminiszterre –, akik jól ismerték a népi írói mozgalmat, annak különböző irányzatait, s igaz, különböző értékszempontokból vezéreltetve – szerepet játszottak a Márciusi Front pacifikálásában, a népi mozgalom „áthangolásában" vagy legalábbis az arra irányuló kísérletben.[224]

Imrédy „sokjelentésű" programbeszédét egyébként kezdetben a művelt nyugat mértéktartó politikusai egységesen, s a kormányzó párttól távol álló ellenzéki pártok is kedvezően fogadták.[225]

A Márciusi Front historikuma, s különösen végjátéka szempontjából különösen figyelemre méltó a Független Kisgazda és Polgári Párt szónokának, Tildy

[222] Jóllehet a kormányzati erőviszonyok szempontjából nem meghatározó, témánk szempontjából azonban figyelemre méltó, hogy a Kisgazdapártból is kilépett hat képviselő, s „Nemzeti Földmíves és Munkáspárt" néven új szélsőjobboldali pártot alapított. E „törpepárt" legismertebb tagja az 1937-ben még a Márciusi Front harcostársaként és oltalmazójaként fellépő kiváló agrárközgazdász: Matolcsy Mátyás volt. Egyébként a kereszténypártból is kilépett a szélsőjobb Maróthy Meizler Károllyal az élen, s létrehozta a „Keresztény-Nemzetiszocialista Frontot". Sipos Péter: *Imrédy Béla*, 31–32.
[223] 1935. évi április 27-re hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. IX. k. 308.
[224] Kovács Imre: Levél a Márciusi Frontról. *Kelet Népe*, 1940. 6. sz. 13–14. A szocialista titkárok intézményéről lásd továbbá: Beszélgetés Kovács Imrével. New York, 1977. október 28–30. In: Huszár Tibor: *Találkozások*, 209–210. Találkozás Szabó Zoltánnal. London, 1977. október 28. In: Huszár Tibor: *Találkozások*, 144–149.
[225] *Képviselőházi Napló 1935–40*. XIX. K. 89, 336.

Zoltánnak felszólalása a kormányprogram vitájában. Személy szerint benne és sok hívő keresztény magyar emberben Imrédy „nagyon megrendítő invokációja, amellyel útjára elindult... azt a meggyőződést keltette, hogy jó és erős kézben van az ország kereke. Beszéde befejezéseként azt kérte, hogy a „jó Isten áldja meg mindkét kezével ennek a kormánynak a munkáját".[226]

Március első napjaira Erdei érdemben befejezi a *Parasztok*at, s azokat „megolvasásra" felküldi Sárközinek s Bibó édesanyjának, akihez édesanyja halálát követően került igen közel, s most már hagyomány, hogy stilárisan átfésüli Erdei szövegét.

Mint jeleztük, e munkánkban Erdei teoretikus életművének részletező elemzésére nem vállalkozunk. Elsődleges elemzési szempontunk: változik-e – s ha igen, milyen irányba – direkt politikai szerepvállalásával összefüggésben Erdei látószöge, elemzési módszere.

Már a *Futóhomok* bemutatása során jeleztük: Erdei korábban vállalt és a *Makó társadalomrajzá*ban több-kevesebb következetességgel megvalósított metodikai elvektől, „az elfogulatlan tárgyszerű tényvizsgálattól" elvi megfontolásból eltávolodott.

Más módon és részben más okokra visszavezethetően vonatkozik ez az 1938 tavaszán befejezett *Parasztok*ra, amelyet Erdei vallomásos műként aposztrofál.

Bár e mű valóban Erdei leglíraibb hangvitelű monográfiája – s e tény, mint azt később dokumentálni igyekszünk – sokféle zavar forrása, mégis joggal sorolják a tudós szociográfiák közé. Erdei korábbi eredményeit összegző ideáltipikus fogalmi konstrukcióval dolgozik. S ha a „paraszti társadalom", a „mezővárosok és tanyák" rajza ez esetben sem ment utópikus elemektől, ám ez összehasonlító történelmi módszer alkalmazásával a paraszti típusokat és településeket sikerül úgy megjelenítenie, hogy plasztikusan érzékelhetővé válik a fejlődési ív a *még nem paraszti* állapottól a *paraszti létminőség történelmi térben és időben eltérő minőségének megjelenéséig,* illetve *meghaladásáig.*

A fejlődési ív ilyetén megrajzolása jól érzékelhető funkcionális célt szolgált. Meg akarta ingatni a paraszti lét természeti állapotként való ábrázolásának ideologikusan rögzített sztereotípiáit. A „paraszti társadalom" ezen többvonalú fejlődési modellben ott és akkor jön létre, amikor a korábban törzsi szervezetben élő őstermelők alávetettként betagolódni kényszerülnek a társadalom egészébe. Ha a makrotársadalmak változó szerkezetének, uralmi-hatalmi viszonyainak rajza zárójelben marad is, azt Erdei meggyőzően ábrázolja, hogy a *függő viszonyban lévő* „paraszti társadalmak" a történelem produktumai – nem eredendően adottak tehát –, s ily módon meg is haladhatók, ha a földművelő *szabad polgárként* emancipálódik.[227]

[226] Uo. 89.

[227] Erdei Ferenc: Tanulmányi jelentés. In: *Történelem és társadalomkutatás,* 341.

A „paraszti társadalom" lényegi jellemzője továbbá e konstrukcióban a közösségi jelleg. Erdei ennek ábrázolásában ismétli korábbi műveit, különösen a *Makói parasztság társadalomrajzá*nak megfelelő fejezeteit. Hangsúlyosabb ugyanakkor a paraszti társadalmon *belüli* rétegkülönbségek és az osztálytagozódás általános rendező elveinek elkülönítése. Míg a polgári társadalomban – Erdei olvasatában – „osztály és osztály között gyökeresen különböző életrend, öntudat és világfelfogás áll szemben egymással, addig parasztok közt egységes életberendezés, egységes társadalmi tudat és világfelfogás különböző fokozatait jelentő egy-egy osztály."[228]

Az európai fejlődés e vonatkozásában is eltérő típusokat produkál, jóllehet ezek egyben fejlődési fokozatok is. Igaz, nem egy unilineáris modellben. A nyugat-, észak-, dél- és kelet-európai paraszti gazdálkodási típusok létminőség, kultúrformák összehasonlító történelmi ábrázolása úttörő vállalkozás volt még akkor is, ha a hazai és a nemzetközi irodalom egyenetlen ismerete következtében a trendek helyenként elrajzoltak s a módszeres tudományos argumentációt a gondolati konstrukció, a személyes élményanyag „kiterjesztése", az irodalmi igényű megjelentetés kombinációja helyettesíti.[229]

A fejlődési ív ilyetén megrajzolása pontosan körülhatárolható funkcionális célt szolgált. A nyugat- és észak-európai parasztársadalom mintegy ellenpontozza a fejlődési zavarokkal küzdő magyar parasztársadalmat, amelynek fejlődési zavarait más-más módon fejezik ki a „türelmetlenek", a „menekülők", a fáradtak, a lázadók.

A *Parasztok* legfőbb rendező elve, centrális kategóriája is a polgárosodás, amely Erdeinél nem korlátozódik a tőkés árutermelő üzemek megjelenésére, hanem – ettől nem függetlenül – a mezőgazdasági települések civilizálódásának, urbanizálódásának kifejezője és fokmérője, más megfogalmazásban azt jelenti, hogy a paraszti termelés – meghaladván a feudális rendi kötöttségeket – magasabb termelési szinten, fejlettebb módszerekkel, az árutermelés arányának növekedésével és fejlettebb üzemi formákban halad előre. Mert a kapitalista árutermeléshez Erdei olvasatában „nem kell semmiféle kötöttség és szövevényes szabályokkal egybetartott társadalom. A tőkés termeléshez tág lehetőségek és szabadság kellenek. Az kell, hogy szabadon csoportosulhassanak az emberek, minden korlátozás nélkül vállalkozhassanak és vállalhassanak munkát. Szabadnak kell tehát lenni a társadalomnak, s a csoportosulások sem követhetnek más elvet".[230]

[228] Erdei Ferenc: *Parasztok.* Budapest: Athenaeum, 1938. 95.

[229] Erdei Ferenc: *Parasztok,* 163–191. Maga Erdei a könyvében felhasznált irodalmat ismertetve írja: „Ez az írás nem forrásanyagok tanulmányozásából született, hanem rendszerbe foglalt vallomásként került papírra. Hitele a vallomás hitele, nem pedig a forrásoké [...] A parasztokról szóló irodalom arra való csak, hogy bizonyosság legyen a vallomás mellett". Uo. 213–217. A mű értékeléséről lásd Kulcsár Kálmán utószavát. Hasonmás kiadás. EFÖM. *Parasztok,* 223–235. Némedi Dénes: *A népi szociográfia,* 227–235. Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája,* 38–46.

[230] Erdei Ferenc: *Parasztok,* 194.

S e tételből nyilvánvalóan adódik a következtetés: *„a paraszt nem soká maradhat fönn az ilyen rendben* [...] – ha már egyszer a termelésben megváltozott társadalmi helyzetében is változnia kell: itt is *föl kell szabadulnia.*"[231] (Kiemelés – H. T.)

A *Futóhomok*tól eltérően, amelyben a magyar paraszti társadalmat a könyv „mandátumából" következően egy régión belül vizsgálja, elhelyezvén a magyarországi településeket egy, az eltérő fejlődési fokozatokat kimutató skálán, s a mezővárosok paraszttársadalmában lelvén fel az áttöréshez nélkülözhetetlen „kritikus tömeget", a könyvben nincs „királyi út", nincs az átalakulást indukáló öntudatos paraszti bázis, településtípus. A *Parasztok*ban elsősorban anómiás jelenségeket dokumentál, s borúlátó mind a reálfolyamatokat, mind a távlatokat illetően. S ez egyaránt vonatkozik a kapitalista és a szocialista fejlődés kínálta távlatokra, különösen Magyarországon, ahol „magában véve is tökéletlen polgári rend" a kiindulópont; zsákutcának minősíti a nemzetiszocialisták kínálta alternatívát, s kétségeket ébresztenek benne a parasztországgal kapcsolatos utópikus megoldások is.

Válságos állapotról tudósít tehát ez a könyv, amely maga is válságtermék. E válságnak több síkja, rétege van. Bibó István 1940-ben írt munkájában a magyar falukutató irodalom klasszikus vonulatát válságirodalomként, a „magyar parasztság válságának" irodalmaként jellemzi.[232] A jelen összefüggésében zárójelben hagyható: indokolt-e a párhuzam Spengler, Huizinga, Ortega munkáival; az mindenesetre bizonyos, „hogy a magyar parasztság válságirodalmában külön színként kell elhelyeznünk Erdei Ferenc ezen időszakban írt munkáit". A *Futóhomok*, a *Parasztok* vonatkozásában nem alap nélküli azon tézise sem – jóllehet nem ment bizonyos túlzástól –, hogy Erdei munkássága „sem irodalom, sem tudomány, sem politika magában, hanem egyetemes érvényű megtámadása az irodalom, a politika, a tudomány világában egyaránt jelentkező és válságba vivő illúzióknak".[233]

Ám Erdei a *Parasztok*ban – amelynek Bibó legfőbb érdemét a parasztromantikával való szembenállásban, annak kimondásában látja, hogy „a végeredmény tehát az, hogy parasztnak lenni most már nem lehet"[234] – az irodalmi apparátust sajátos módon hasznosítja. Míg a *Futóhomok*ban az irodalmi-metaforikus betétek egyrészt kifejezték a népi írói mozgalommal való szolidaritást, az íróként való megmérettetés vállalását, ideológiai funkciójuk ugyanakkor egy réteg mozgósítása volt, azt remélvén, hogy a mezővárosok ellenzéki, politizáló polgárparasztjainak látomásos ábrázolása – a mozgalom, a Márciusi Front – mobilizáló hatása eredményeként – önbeteljesítő prófécia lesz. A *Parasztok*ban – mindenekelőtt

[231] Uo.
[232] Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In: *Bibó István válogatott tanulmányok* 1. k., 186–187.
[233] Uo.
[234] Uo. 192.

annak első és zárófejezetében – az irodalmi forma az objektív és szubjektív nézőpont ötvözését volt hivatva biztosítani. „Mindent szeretne kivallani ez az írás: amit én éltem át, amit a magyar parasztság átélt, és amit egyáltalán a parasztember és a paraszt társadalom átélt. A vallomás kétfelől szab határt magának. Az egyik oldalon – mivel az egészről akarja lefejteni a titkot – csak általánosat mondhat, olyat, ami a mindennapi jelenségek fölött is érvényes, a másik oldalon pedig csak az európai parasztról tud érthetőt mondani."[235]

Erdei ily módon maga is megjelöli a határt, ahol a vallomásos forma elégtelen: az általános nem ragadható meg közvetlenül. Ám míg az irodalmi szociográfiákban – a legbravúrosabban a *Puszták népé*ben Illyésnél – a kifejezési forma, a módszer váltakoztatása az irodalmi alkotás törvényei szerint realizálódik: Illyés ezen opusában a tényirodalmat és a lírai vallomást egy mű szerves alkotóelemeiként kezeli, s a szubjektív nézőpontot csak az átélt kifejezésre használja, a *Parasztok* fentebb jelzett értékeit paradox módon a vallomásos forma alapjaiban azért nem érinti, mert – ott, ahol szintetizáló igénnyel ír le folyamatokat – az irodalmias vallomásos fordulatok csak díszítőelemek.[236]

Erdei e könyvében – ezt különösen a zárófejezet bizonyítja – a vállalt ideológusi szerepben is elbizonytalanodik. „Egy olyan időszakban kívánta paraszti identitását újólag e vallomásos formával megerősíteni, amikor a parasztság a politikában – számára fájdalmas módon – nem bizonyult mozgósítható, forradalmasító erőnek, miközben szociológusként jól tudta: a rendies uralmi keretek, a nagybirtokrendszer evolúciós úton való megszüntetése ugyanúgy hiú ábránd, mint a hagyományos paraszti életforma megőrzése. A parasztságra hivatkozó népies ideológia tartópillérei benne magában is megroppantak, bizonytalanná váltak a népiesség alapeszméi."[237]

Ezért véljük úgy, hogy e könyv nemcsak a parasztság válságát ábrázolja, de a szerző válságának is tanulságos dokumentuma, természetesen Erdei tehetségének színvonalán.

A paraszttársadalom és kultúra eróziója, a Márciusi Front érzékelhető megtorpanása, a paraszti bázis tartózkodása, válságjelenségek által motivált, s azt egyidejűleg erősítő politikai folyamatnak bizonyul: Erdeinek a *Válasz*ban publikált cikke rendőrségi aktává vált. A Márciusi Front kiáltványának ügyében – társaival együtt – ezekben a napokban kapja kézhez a vádiratot. Megfelelő ügyvéd keresése anyagi gondjait sokszorozza.

[235] Erdei Ferenc: *Parasztok*, 10.
[236] Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest: Nyugat, 1936. Egyébként az 1939-ben írt *Csizma az asztalon* című könyvében ez a perspektívaváltás már korántsem ennyire megoldott, a szociológiai következtetések külsődlegesek, deduktívak, derivátumai egy előzetesen kialakított teoretikus pozíciónak. A *Puszták népe* jellemzését adja Némedi Dénes: *Népi szociográfia*, 185–191. A *Parasztok* és a *Puszták népe* egybevetéséről uo. 233.
[237] Némedi Dénes: *Népi szociográfia*, 233.

De miért éli meg e történéseket Erdei – a szó filozófiai értelmében – *egzisztenciális* válságként? Milyen történések rendítik meg – időlegesen vagy tartósan – az intimebb szférákban is Erdei helyzetét, létérzékelését? Tágabb és szűkebb baráti körében felüti fejét a viszály, igaz, két legközvetlenebb elvbarátjával: Bibó Istvánnal és Reitzer Bélával kapcsolata alapvetően nem romlik meg. E hónapokban azonban őket is rezignáció jellemzi.

Reitzer Béla esetében érthetően tartósabban, ám Bibóban – ha nem is ennyire végzetszerűen – egyre erőteljesebben tudatosulnak az európai humanizmus pozícióvesztésének lehetséges következményei. A Márciusi Front megtorpanását ő is személyes kudarcként éli meg, s az idézett okból alkotói válsággal is küzd. „Én igen csordultig volnék sok minden, elsősorban engem érintő dologgal, de azok várhatnak. Viszont ezeknek a dolgoknak a személyemre vonatkozó mérlege – írja Bibó – oly siralmas, hogy a legnagyobb mértékben hívságosnak és oktalannak tudom azt a tévtant, amit magam is oly csúnyán terjesztgettem magam körül, mely szerint én, ha magamat nem is, mindenki mást a legbölcsebb tanácsokkal és mérlegekkel tudok megokosítani."[238]

Néhány nappal később – Erdei levelére válaszolva – újból vall alkotói-emberi válságáról: „Nagy leveled mellett is vártam, hátha telefonálsz. Belőlem ugyanis most semmi nagy levél nem telik ki. Ún. nagy leveleim amúgy sem mások, mint betűbe takart tehetetlenségek. Amit a heréltekről írtál, mind igen igaz. A te nyavalyáid nincsenek rossz úton, a magaméi annál inkább..."[239]

Bibó válsághangulatai a saját magával szemben szigorú követelményeket támasztó ember önvizsgálatainak pillanatai. A válság azonban az ő esetében olyan időszakasz, amely megalapoz egy új konstruktív fordulatot. S valóban, Bibó éppen ezen korszakban helyezi új alapokra stúdiumait, ám ez későbbi kifejlet.[240] Mindenesetre Erdei is észleli a megtorpanást, az útkeresést.

Erdei válságtudatát erősítette, hogy a polgári létforma teoretikus igenlése pályájának e szakaszán ellentétbe került a saját életvezetésében igenelt értékekkel. A sokasodó közéleti tennivalók és az országos hírnév ellenére élethelyzetét az intim szférában a magány, sajátos idegenségtudat jellemezte, amelyet csak látszólag oldottak a Budaligetről Diósszilágyi Évához írt platonikus ihletettségű levelei, majd Makóra való visszaköltözését követően együttlétük 1938 tavaszán.

Kezdetben, a *Parasztok* első fejezeteinek írásakor – idéztük – Évát szinte alkotótárssá kívánta avatni. Hamar kitűnik azonban, hogy Diósszilágyi Éva érzékenysége, finom megfigyelőkészsége e könyv írása közben nem hasznosítható. Sőt! Az Erdei által vállalt vallomásos forma csak érzékelhetővé tette a kétféle életút, látásmód létező távolságait. Erdei abba a paradox helyzetbe került, hogy miközben a mezővárosok polgárságát eszményítette, annak konkrét létező „alakzatait", forma- és ízlésvilágát, életformáját is idegennek érezte.

[238] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. március 1. *Levelezés köz- és magánügyben*, 269.
[239] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. március 6. *Levelezés köz- és magánügyben*, 271.
[240] Lásd Huszár Tibor: Bibó István a gondolkodó és a politikus. In: *Bibó István válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet. Budapest: Magvető, 1986. 294–397.

Budaligeti elesettségében hogy várta a Makóra való visszatérést, az adventi estéket, a szerelemben való feloldódást! S a remények az első napokban úgy tűnik, igazolódnak.[241] Ám hamar kiderült: az idill pillanatai csak feledtetik, de nem oldják a szociális, egzisztenciális válság mély, a személyiség alapstruktúráját érintő tünetegyüttesét.

A petrarcai szonettek hangulatát idéző levél után alig egy héttel, éles – az említett válságjegyek pszichés dimenzióit is plasztikusan érzékeltető – hangulatváltás jellemzi újabb levelét. (E kapcsolat historikuma – újból hangsúlyozzuk – csak annyiban tárgya e dolgozatunknak, amennyiben segít értelmezni a politikus, a gondolkodó Erdei személyiségének változását, attitűdjeinek módosulását. Az idézett levél ebből a szempontból kínál számunkra tanulságot.)

> Évám, tavaly ilyenkor Remetéről írtam Bibó néninek és nem a múltba, hanem a jövőbe tekintő levelet. Ebben az esztendőben sok mindennek változtán nem a jövő felé nézek, hanem bolondos esztendőm elmúltán tűnődök és türelmetlenül sürgetem az újat, mert ebből nagyon elég volt immár.
> Te is és Bibó néni is gyakorta olvastátok rám, hogy hangulatok embere vagyok, és oly szeszélyesen változom, mintha csak alanyi költő vagy nő volnék. Nem védekezem. Így van, pedig így nincsen jól. Egyik jelensége ez ennek a bolondos esztendőnek, s vele járt az is, hogy gyönge voltam, a magam közösségekbe kapaszkodó kemény tartását föladtam, s helyébe tétova, romantikus és szeszélyes magam maradtam. Sírni lehetne mindezen, de szabad reménykedni. Én most egyiket sem teszem ezek közül, hanem komoran tűnődök. Hát ennyi az egész saját emberségem? Föllobbanó szerelem, unott lemondás, hiú életkedv és keserves tehetetlenség? Ennyi vagyok, ha csak magam vagyok. Jó, ha alanyi költő lennék, megérné, mert föllobbanásaim, lemondásaim és keserveim elég [...] ahhoz, hogy témák legyenek, de minek ez most, Ady után, és ha nem akarnék mást, mint hogy egy tisztes polgári körnek legyek kedvelt embere s egy asszonynak mindene, amit férfi adhat – igen, akkor jó lett volna ez az esztendő. Ámde mindez hiú fantázia és beteg reménykedés. Első eszmélésem óta úgy folyt az életem, hogy nagyobbakért van, mint magam, vagy kicsi műveim, s ettől a vonaltól gyengeség, hitványság és butaság lenne eltérni. De nem is tudok. Lehet, hogy nem egy-két napi megrendülés állít vissza az utamba, de hogy nagyon közel idők teszik ezt meg velem, abban bizonyos vagyok. Mint meglódított inga, úgy csapódtam jobbra-balra, s most nehéz megállani. De megállok, és itt nem számít sem a magam kínja,

[241] „Évám. Ez már hétfő. Ragyogóan süt be a nap az ablakomon és úgy pattognak a reménység rügyei, mint a tavaszi gyep fűszálai. Sohasem vagyok magam. Amikor lefeküdtem, féltem elaludni, mert az álom öntudatlansága Tőled foszt meg, s amikor fölkeltem, a Te neved jelentette a reggelt és a napsütést halkan rezdülő zörrenéssel." Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Makó, 1937. december 28. *Levelezés köz- és magánügyben*, 258.

> sem a mások keserve. A magam kínjával már csordultig a pohár. Tehetetlenül ülni és kétségbeejtő perceken át hallgatni a pillanatok múlását, s ezenközben veszve érezni mindent, amit méltónak hittem az életre – árnak, úgy hiszem, elegendő volt. Tudom és ezt lelkiismeret-furdalás nélkül bevallom, hogy a mások keserveivel sem gazdálkodtam. Legjobb barátaimat állítottam kétségek elé, s aki anyám akar lenni jobban, mint aki szült, azt méltatlan esendőségekkel gyötörtem, egészen addig, amíg életét látta nagyon céltalannak, és két egyformán belémkapaszkodó gyönge asszonyembert löktem el magamtól, csak azért, mert miután mindenüket nekem adták, már nem volt más, amit adhattak volna. Tenger könny öntözte utamat ebben az esztendőben, s én egyet sem tudtam hullajtani. Most kellene, ha olyan jó és gyönge lennék, ahogy a szentek írásai követelik.
> Nem tudok. Hamar és kemény indulatok szállják meg a szívemet és minden zászlócskák fölött messze látok, tisztán, hidegen és érzéketlenül a fájdalmak iránt.[242]

S Erdei vállalt érzelmeit szembeállítja forradalmár szerepvállalásával, a predesztináció tana által is ihletett küldetéstudatával, majd maga kérdőjelezi meg ezen érzelmek megbízhatóságát:

> Itt vagy Te. Szeretlek. Te vagy az egyetlen asszony életemben, akiért áldozatokra mertem gondolni, s életem vállalkozásának kezdő tőkéjéül reménykedtem Benned. Nem hazudtam, csak ingaként hajló hangulataim ejtettek meg. Szeretlek, jobban, mint bárkit ezen a világon, azt is tudom, hogy ritka emberségű társam és támaszom lehetsz, csak annak ne higgy, hogy gyarmatra tudnék menni érted, vagy polgári falaidat tisztelni, ha azok ellenem állanak. Két esztendő küszöbén és sok híven eltöltött esztendő után mondom, hogy nincsen nekem más igaz istenem, mint a lázadásé és az egyéni életek kisded embersorsán átgázoló forradalomé. Magam nem vagyok külön istene önmagamnak, meg tudok halni, vagy nyomorultul elsorvadni, ha kell, de egy különb világ imádatát és szolgálatát soha nem tudom föladni. Azt is tudom, hogy nem reménytelen ez a szörnyű hit, mert van erőm bőven a harchoz és vannak még emberek ezen a lapályon. Keményszívű és rettenetes az én istenem, és nem nézi el egyetlen csókom és egyetlen saját kis gyönyörűségem ízes pihentetőjét. Megbosszulja. Most egy egész esztendőt bosszul rajtam s nyugtom nem lehet, amíg vissza nem hódolok föltétlenül és megadással.
> Évám, énbennem nem lehet bízni, énrám nem lehet egy élet biztonságát vagy nyugalmát alapítani. Én csak az én szenvtelen istenemhez vagyok hű, senki máshoz ezen a bús világon. Lesznek hangulataim, amikor úgy érzem és úgy mondom, hogy mindenem vagy, tudd meg, hogy hazudok. Csak akkor vagy mindenem, amikor karjaim közt, vagy megtört fényű szemem tükrében tartalak, másnap, vagy a következő percben már követelődző istenemet szolgálom. De ne hidd, magamhoz is hogy hívebb vagyok. Mindenem kockán van mindennap és nem is keresem a magam biztonságát. Nem tudom keresni, soha polgári létem és nyugalmam nem lesz, ha eszközeim meg is lennének hozzá. Most már érted, hogy miért voltam komor és akartam hűséges tájaimra menni és miért voltam érthetetlenül konok. Meg tudod lágyítani a szívemet és enyhet tudsz adni hányattatásomban, ezért Neked vallok és a magam kínzásán keresztül is világosságot akarok előtted.[243]

Az említett előre menekülés azonban csak látszólagos. Erdei határozottsága a bizonytalanság álcázása; a valóságban megtorpan. Levele egyszerre hű kifejezője egy lelkiállapotnak, s ugyanakkor tudósít a házasság, a családalapítás ódiumát vállalni nem akaró, vagy (és) merő férfi könnyen kibetűzhető, keserű és önsanyargató praktikáiról.

> Évám, engem nem érdemes szeretni. Lehet, hogy jó és emberséges, lehet, hogy fanyar ízeim jobbak a szőlő nedvénél, de nem érdemes. Én nem vagyok hálás és nem vagyok engedelmes. Nyugalmat sem adok, ellenben megpróbáltatást annál többet. Én hűséges sem vagyok. Ezerszer el foglak hagyni és meg foglak tagadni kegyetlen isteneim miatt. Szerethetsz, de ne várd, hogy ezért azt kapod, amit méltán várhatnál. Ha maradsz mellettem, meg kell tagadnod szülőidet, osztályodat, egy puhára párnázott világ lanyhaságát, szóval mindent, s helyébe még engem sem kapsz egészen. Lehet, hogy mégis érdemes. Te tudod, én szeretlek és azt érzem, hogy minden más asszonyi állatok nem lesznek létezők számomra, ha Te velem maradsz, de ez nem sok biztatás.
> Hogy jó szülőid kívánsága szerint légy a feleségem, az bizonyosan nem történhet meg. Én lehetek neked életed értelme és tartalma, de nem lehetek támasza és biztonsága. Nem folytatom, Évám. Többet hasztalan mondanék, most már rajtad a sor. Én egyszer a Te kétségeidre úgy feleltem, hogy határoztam és méltónak tudlak a mellettem állásra, most Te felelj: vagyok-e méltó a szerelmedre?
> Bús szerelemmel ölel Ferenc.[244]

Tudjuk, hogy Erdei Ferenc végül „megadta" magát: 1938. március 15-én eljegyezte, majd 1938. június 25-én feleségül vette Diósszilágyi Évát.[245] Az após és Erdei közéleti szerepe, ismertsége egyaránt magyarázza, hogy az esküvő társadalmi esemény volt Makón. A korabeli városi sajtó is hírt ad az eseményről. Figyelemre méltók a külsőségek is. „Ma, szombaton tartotta esküvőjét dr. Erdei Ferenc író Diósszilágyi Évával, dr. Diósszilágyi Sámuel kórházi főorvos lányával. A polgári esketést Nikelszky Jenő polgármester végezte délben a városházán, a polgármes-

[242] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. Makó, 1937. december 31. *Levelezés köz- és magánügyben*, 258.

[243] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. *Levelezés köz- és magánügyben*, 260.

[244] Erdei Ferenc levele Diósszilágyi Évához. *Levelezés köz- és magánügyben*, 261.

[245] Diósszilágyi Éva (1914–2010), utóbb egyetemi oktató, a József Attila Tudományegyetem pedagógiai tanszékén működött. Második férje Nagy István volt, fiuk Nagy Bálint építész, a SZETA alapító tagja, az illegális *Beszélő* szerkesztője.

ter hivatali szobájában. Az egyházi esketés délután fél hét órakor a református templomban volt, ahol vitéz Bánáthy Péter végezte a szertartást. A templomot teljesen megtöltötte az előkelő, díszes esküvői közönség, amelynek soraiban ott láttuk Ring Béla alispánt is."[246] Diósszilágyi Éva visszaemlékezése szerint az eseményre rengeteg ember eljött, „ahogy akkoriban mondták: az egész Makó".[247]

Az ünnepélyes külsőségek, a nyugat-európai nászút, Erdei felhőtlennek tűnő öröme a külső szemlélő számára azt sejtették: Erdei révbe érkezett.

Ám az esküvő külsőségei – amelyek nem szándékai ellenére voltak ilyen reprezentatívak, hagyománytisztelők – inkább Erdei érzelmeinek egyidejű ellentétességét tükrözték. A felhőtlen – vagy annak tetsző – öröm rövid lejáratúnak bizonyult. A mindennapokban az idézett levélben említett polgári falak, a létforma konvenciói – a vizitek, családi csevejek – kevésbé bizonyultak elviselhetőnek: visszavágyott az ezerszer „elátkozott" paraszti környezetbe.

Apjával közösen földet vesznek Szigetszentmiklóson – úgy vélte, itt a szellemi munka mellett egy mintagazdaságot is létrehozhat –, s azt javallja feleségének: költözzön ő is szigetszentmiklósi tanyájukra. Hamar kiderült: e történet folytathatatlan, s bár 1946-ig Diósszilágyi Éva de jure Erdei felesége, a gyakorlatban kapcsolatuk elhidegül, érdemben megszakad. Ez azonban egy későbbi történet.

Szerelme és házassága történetének e könyvben tematizálható vonatkozásai Erdei személyiségével kapcsolatos feltevéseinket új oldalról világították meg. Különösen érdekes tanulságokat kínál azonban e fájdalmasan szép história, ha az 1937–38-as év történéseit egy folyamat állomásaiként vizsgáljuk és „egymásra fényképezzük" a külön szálon futó, de időben egybeeső tényeket: makói szövetkezeti vállalkozásának kudarcát – s e történet még áthúzódik az 1938-as évre is –, a *Futóhomok* megjelenését, a fővárosi közszereplésének hullámmozgását, a Márciusi Front vezetésében zajló vitákat, a *Parasztok* születését. Mindezek egymásba játszásának ismeretében a hangulati hullámzások nem egyszerűen a kedélyállapot változásának tünetei. S a társadalmi szerepek váltógazdasága: a „paraszt", a „polgár", a „forradalmár", a „reformer", a „nomád" – tiszta képletként nem is elkülöníthető – szerepkészletének sokszor dramatizált „személyes homlokzatként" való előtérbe állítása sem magyarázza önmagában e tünetegyüttest. Erdei nem cinikus, hisz a küldetésben, amelyet felvállal, s hogy szerepjátszóként aposztrofálja önmagát, az ő esetében nem egyszerű szerepkonfliktus a szó szociológiai értelmében, s nem Én-jének álcázása, hanem sokkal inkább a menekülés sajátos formája. Ő egyszerre keresi saját *szociális* és *személyes* önazonosságát. Mert küldetéstudata erős, fel akar nőni azokhoz a szociális szerepekhez, amelyeket eszményített változatukban jelenít meg, ugyanakkor – úgy tetszik – nincs mindig kellő belső tartása, hogy a választott úton végigmenjen.

[246] *Makói Újság*, 1938. június 25.
[247] Papp Zoltán: *Makó története*, 24.

Munkabírása, szorgalma, sokirányú kötelezettségvállalása – amelyet felerősít páratlan beleérző képessége, intuíciója – ellentmondani látszik e ténynek. Ám e kapcsolat története – s az ember egész személyisége reprodukálódik az ilyen típusú kapcsolatokban – azt sejteti, hogy Erdei intellektusa, elméletalkotó készsége, érzékenysége, képzelőereje és a személyiség önregulációs mechanizmusai nem arányosan fejlődtek. Minden szociális ingerhatást felfokozva él meg, könynyen lángra kap, ám az újabb vonzások és taszítások hasonló hőfokon vonják maguk után a csalódást, a kiábrándulást, az új kapcsolat, szerep, hivatás ekkor még felhőtlen, őszinte, belülről vezérelt keresését.

—

A népi mozgalom más irányzatai is felfigyelnek Erdei személyére. Ez részben vonatkozik különböző vallási, egyetemi egyesületekre – a MEFHOSZ-szal kialakult kapcsolatáról korábban szólottunk –, bajtársi szövetségekre, részben olyan exponált személyiségekre, akik ezen irányzatok vezető (véleménynyilvánító, szervező) személyiségei. Így kerül ismeretségbe – Bibó közvetítésével – Soós Gézával, a *Soli Deo Gloria* egyik befolyásos vezetőjével – később Teleki Pál bizalmasával. Ő 1938 áprilisában az egyik legelső szárszói nyári tanácskozáson előadói részvételre kéri fel.[248]

Erdei Ferenc s Bibó István 1938 tavaszán azonban elsősorban ahhoz a baloldali, demokratikus csoportosuláshoz kötődik, amely a *Válasz*-körben és a Márciusi Frontban vélte megtalálni, akarta továbbépíteni a saját politikai világlátásával összhangban lévő mozgalmat.[249]

De 1938 áprilisában, májusában éppen e körön belül jöttek létre, illetve váltak érzékelhetőbbé törésvonalak, megosztottságok, amelyek később gyorsították a felfeslés folyamatát, jóllehet a Front felszámolódásának, a *Válasz*, a *Híd* megszűnésének, illetve az Egyetemi Kör feloszlatásának elsősorban e körön kívüli okai voltak.

A legfontosabb kül- és belpolitikai mozgásirányokra már utaltunk. Itt most csak néhány – a Front működését közvetlenül befolyásoló – tényt emelnénk ki. A választójogi törvény vitája – amelyben a Front is megfogalmazta a maga elvi álláspontját[250] – olyan eredménnyel zárult, amely előrevetítette a jelentős jobboldali

[248] „Ezen konferencián a jövendő lelkipásztorok, tanítók és jegyzők számára szeretnők népünk legégetőbb kérdéseit és a magyar földműves rétegek kevésbé ismert embereinek élettörténetét, harcait megbeszélni. Mivel meghívónknak minél előbb ki kellene jönni a nyomdából, mély tisztelettel kérem szíves mielőbbi válaszát. Szívességéért előre is köszönetet mondva őszinte tisztelettel és nagyrabecsüléssel vagyok: dr. Soós Géza kir. bir. joggyak. ügyv. alelnök". Soós Géza levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. április 29. *Levelezés köz- és magánügyben*, 293.
[249] A *Válasz*-kör történetéről, a Márciusi Front és a folyóirat kapcsolatáról lásd Széchenyi Ágnes: *„Sznobok és parasztok". Válasz 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek.* Budapest: Argumentum, 1997.
[250] Közös frontot a választójogért. *Tovább*, 1938. 1. sz. 4–6. A választójogról. *Válasz*, 1938. Féja Géza: Nem ugrunk a sötétbe. *Magyarország*, 1938. február 13.; Donáth Ferenc: Választójogi színjáték. *Híd*, 1938. 5. sz.

előretörés lehetőségét az 1939. évi választásokon.[251] 1938. április 8-án fogadta el a parlament az új sajtótörvényt, mely *mindennemű* lapalapítást miniszterelnöki engedélyhez kötött.

1938. május elején megbukott a Darányi-kormány, s az új miniszterelnök, Imrédy Béla további szigorító intézkedéseket vezetett be. „Az állami rend megóvása végett szükséges büntetőjogi rendelkezésekről" május 29-én elfogadja az 1938. VI. t.c.-et, amely többek között a felségsértés, lázadás, izgatás, valamint az ezekkel kapcsolatos bűnpártolást 5 tagú különbíróság hatáskörébe utalta.[252] Az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlását tárgyaló 1938. XVII. t.c. tételesen kimondja: tilos bármely egyesületben vagy pártban „esküt, fogadalmat, ünnepélyes ígéretet vagy bármely olyan nyilatkozatot megkívánni, amely lelkiismeretbeli kötelezettséggel jár".[253] A május 20-án kibocsátott 3400/1938. sz. Miniszterelnöki Rendelet minden közszolgálati alkalmazottnak megtiltotta, hogy *belépjen* vagy *megmaradjon* olyan egyesületekben vagy pártokban, amelyeknek tagsága ellentétbe állíthatja őket a „törvényes rend követelményeivel, vagy legalábbis annak látszatát keltheti".[254]

BIBÓ ISTVÁN, ERDEI FERENC ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS

1938. április 8-án, még a Darányi-kormány nyújtotta be az első zsidótörvény tervezetét, amelyet május 29-én fogadott el a parlament. Jóllehet a végrehajtási utasítás csak június 25-én jelent meg, már a törvény rendező elveinek elfogadása nyomán új helyzet állt elő: a teoretikus viták áttevődtek a gyakorlatba, a kérdés értelmezése körüli állásfoglalások – in concreto – az egzisztenciális fenyegetettség igazolását vagy elutasítását jelentették. Az első „zsidótörvény" a sajtó-, a film-, a színművészet és az ügyvédi, mérnöki, valamint orvosi kamarákban, illetve minden, tíznél több értelmiségit foglalkoztató vállalatnál a zsidók arányát 20%-ra korlátozta.

A törvény megjelenését követően neves értelmiségiek egy csoportja – névsorukra s a kérdésre még visszatérünk – tiltakozó memorandumot fogalmazott. Baloldali körökben megütközést keltett, hogy Illyés Gyula, Veres Péter, Erdei Ferenc neve nem volt az aláírók között. Egyébként Bibó István is tartózkodó álláspontot foglalt el.

[251] Az 1938. április 7-én elfogadott választójogi törvény titkossá tette a szavazást, de olyan megkötéseket tartalmazott, amelyek következtében jelentős számú dolgozó csoportok szorultak ki a választásra jogosultak köréből. Választásra a törvény értelmében csak 26 évnél idősebb férfiak, illetve 30 éven felüli nők voltak jogosultak, ha magyar állampolgárságuk 1929 előtti keltezésű volt, ha 6 éve ugyanazon helységben laktak és elvégezték az elemi iskola 6 osztályát.

[252] MOL MTI 1938. május 20.

[253] Magyar Törvénytár (MT). 1938. Budapest, 1939. 147.

[254] *Magyarország évkönyve 1938.* 16. sz.

Veres Péter egy napilap-cikkben világosan kifejezte álláspontját, Illyés Gyula állásfoglalása közvetett.[255] Témánkból következően azonban elsődlegesen Erdei és Bibó tartózkodásának motívumait kívánjuk értelmezni.

A Márciusi Front monográfusa szerint a Front vezetőinek távolmaradását „nem elvi, hanem taktikai fenntartások" magyarázzák, jelesül, nem tartották szerencsésnek a demokráciáért folytatott küzdelmet zsidókérdésre szűkíteni, még akkor sem, ha demokráciaellenes intézkedések külön-külön támadnak egy kiszemelt csoportra, mint adott esetben a zsidóságra.[256]

Taktikai megfontolások a kérdés kezelésében valóban motiválták véleményüket – erről tanúskodik az 1938. évi kiáltvány fogalmazásának s végső megszerkesztésének története –, ám a népi mozgalom története általában, e törvény fogadtatása pedig különösen arról tanúskodik, hogy a taktikai megfontolásoknál fontosabb szerepet játszottak az elviek, s – ha lehet – e megállapítás hatványozottabban vonatkozik Erdei Ferencre és Bibó Istvánra, akik – erre visszatérően utaltunk – szorgalmazták, hogy a Front e kérdésben nyilvánosan és félreérthetetlenül fogalmazza meg saját *elvi* álláspontját.

Ezek az elvek a fennmaradt dokumentumok segítségével rekonstruálhatók, de először talán ismerkedjünk meg a „távolmaradás"' konkrét körülményeivel, annak írásban megőrződött emléknyomaival: a tiltakozó memorandum fogalmazásának és körözésének időpontjában Bibó István Budapesten, Erdei Ferenc Makón volt, részben ennek köszönhetően találunk utalást erre levelezésükben.

Az egyik forrásértékű levelet egyébként Reitzer Béla írta, akit a törvény személyében érintett. A levél írásának időpontjában – feltételezhetően 1938. májusában – még a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alkalmazottja, és reménykedik, hogy tehetsége okán helyén maradhat. E levélből egyrészt kitűnik, hogy Erdei korábban tájékoztatta barátját fenntartásairól, s hogy Makay Miklós[257] – a tiltakozás egyik kezdeményezője – már felkérte őt az akciójukhoz való csatlakozásra. Kitűnik továbbá, hogy a memorandum már megjelent, Reitzer ezért számolhat be a visszhangról, s hogy a második megjelentetés célja új támogatók toborzása.

> Kedves Ferencem, úgy eltűntél, mint a kámfor, míg végre Makayhoz írt leveledből kellett megtudnunk, hogy a tanyán vagy, és éled jobbik életedet [...] Most Makay kérésére írok. Kér, hogy értesítsd sürgősen, aláírod-e a deklarációt, mely a hét végén vagy a jövő hét elején újra megjelenik, mert vannak újabb jelentkezők. Én nem szóltam

[255] Veres Péter: Hát a parasztkérdéssel mi lesz? *Népszava*, 1938. április 24. Illyés Gyula: *Magyarok* II. é. n. [Budapest: Nyugat, 1938.] 282–310.

[256] Salamon Konrád: *Márciusi Front*, 162. A szerző Illyés Gyula és Bibó István szóbeli közlésére, valamint Varga Rózsa írására hivatkozik.

[257] Makay Miklós író, közéleti személyiség. 1938 májusában egyik szervezője volt az első zsidótörvény elleni deklarációnak. A felhívást megfogalmazásában és az aláírások gyűjtésében részt vett még Fodor József, Horváth Barna, Gáspár Zoltán, Erdős Jenő és Remenyik Zsigmond.

neki semmit érzéseimről, melyet leveled keltett bennem, tehát ezt a levelet se úgy vedd, mint az én rábeszélésemet, tisztán, mint az ő kérésének interpretálását. A mai idők sajnos szinte mazochizmusig fejlesztik bennem azt a savanyú objektivitást, melyet a szóban forgó ügyhöz hasonló esetekben mindig kénytelen vagyok vallani. Nem szólok szubjektív érzéseimről sem, csupán azzal a felvilágosítással szolgálok, hogy bizony a nyilatkozatnak nem lett nagy szele, csupán Oláh Gyurka írt rá egy pimasz cikket, és egypár ember regisztrálta jólesőn az egész ügyet. Politikai jelentőséget nem vártak tőle azok sem, akik kiadták, csak egy afféle salvavi animam meam-nak szánták. Ez pedig minden rendes keresztény embernél elkel, ha nagyon gondol a lelke túlvilági üdvösségére. Viszont a lélek evilági üdvössége napjainkban fokozottan jelentőségesebben tűnik fel. Tégy tehát belátásod szerint.[258]

Bibó István levele június 2-i keltezésű. Az Erdeinek címzett levél nemcsak az akció félreérthetetlen minősítését tartalmazza, de legalábbis egy vonatkozásban – egy megjegyzés erejéig – sejteti azt a gondolati pozíciót, attitűdöt, amelyből szemlélve Bibó a memorandum aláírását megítélte.

Kedves Ferencem! A leveledthe nagyon örültem. Régóta hiányzott és nagyon jól esett. A többit – nem tudom, mikor, de ha lehet, minél előbb – szóban.
Külön örvendezésem, hogy a Makay-nyilatkozatot nem írtad alá. Ez azért külön öröm, mert Makay azt újságolta, hogy aláírtad, s én ezen igen meghökkentem. A zsidók körül pro és kontra érzelmek gennyébe nem szabad belemennünk s a „zsidóbérenc"-ség nem csak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot. A hökkentést tehát most örömmel visszavonom.[259]

Természetesen egy levélrészletből messzemenő következtetést nem szabad levonnunk, de már az abban található nyilvánvalóan hevenyészett megfogalmazások is sejtetik, hogy Bibó tartózkodása nem taktikai természetű.

Ennél gazdagabb dokumentáció áll azonban rendelkezésre ezen feltételezés igazolására. Már a Márciusi Front készülő, 1938. márciusi Kiáltványa kapcsán idéztük Erdei tervezetének néhány megállapítását, s azt is, hogy Bibó és Reitzer szorgalmazták a Kiáltványban az ún. zsidókérdés részletezőbb kifejtését. Egyben jeleztük, a témára később térünk vissza. Úgy véljük, most van itt az ideje akkori álláspontjuk rekonstruálásának. Ily módon tartózkodásukat motiváló elvi megfontolásaikat is pontosabban értelmezhetjük.

Erdei kiáltvány-tervezete társadalmi kontextusban vizsgálja a kérdést. „A meghatározó koordináták: termelési szerkezet, nagybirtok, úri rend; nagyvállalat, racionális kapitalista nagyüzem; burzsoázia jelentékeny zsidó %-kal szövetségben a feudalizmussal; jövedelemelosztás."[260]

A faj kérdését idézőjelben a magyarság és az emberség általános garantálásának tézise vezeti be. Ezek után jön a kérdés részletezőbb kifejtése.

1) „Előrebocsájtás; a biológiai faj használhatatlan »rasszos«; ellenben történelmi kategória, a logikai species magja; az egyén fölötti számba veendő univerzális egység a *Nép*."[261] (E tézisét részletesebben kifejti a *Nép* című, általunk idézett cikkében Fejtő és Veres Péter vitája kapcsán.)

2) *„Faji kérdés, mint gazdasági probléma nincs."*[262] A megállapítás első olvasásra meghökkentő, mert ellentmond Erdei – s már a népi irodalom vonzásköréhez tartozó szerzők azon tézisének, hogy a probléma gyökere a tőke zsidó kézben való összpontosítása, a zsidó bérlők számának növekedése stb. Erdei ezzel szemben – indokoltan, de az írás szinopszis jellegéből következően kifejtetlenül – azt állítja, hogy a gazdasági hatalom egyrészt állami beavatkozással, társadalmi szerveződéssel (feltételezhetően: szövetkezés) megváltoztatható; másrészt, hogy Magyarországon „a jelenlegi faji társadalmi kategóriák szerepe teljesen zavaros".[263]

Erdei értelmezésében ez azt jelenti, hogy a „fajok" gazdasági uralmi, illetve kizsákmányolt helyzete nem egyértelmű, vagyis feltételezve, de nem elfogadva a terminust, sem mondható, hogy a „zsidó" kizsákmányoló, a magyar kizsákmányolt, mert a szociális pozíciók nem fajfüggőek.

Másrészt – e tézistől nem elválaszthatatlanul – Erdei feltételezi: „egyszerű szerepcsere több rosszat, mint jót jelent (németek, Gömbös félék)".[264]

E premisszákból szervesen következik a harmadik tézis: „A magyar társadalom lét problémá(i) csak a gazdasági struktúra változásával oldhatók meg; Itt pedig egyedül a gazd. osztályhelyzete a döntő; kis zsidók és nagy zsidók, kizsákmányolók és kizsákmányoltak."[265] Más szóval, Erdei megközelítésében döntő a struktúra megváltozása, mert a lakosság szociális rétegződését nem a „faji" hovatartozás magyarázza.

A kulturális faktort meghatározóbbnak tartja. E tézis igazolásául természetesen felidézhetők meghatározott szociológiai tények, így a „zsidó populáció" túltengése a sajtóban, a színház- és filmvilágban. Azonban e „tények" az Erdei által korábban szociológiailag kezelhetetlennek minősített előfeltevéseken alapulnak, a faji princípium elfogadásán, nem különítve el ezen az alapon a kulturális szférában a beilleszkedett, a magyar identitással rendelkező – esetleg vegyes házasságból származó – izraelitákat, keresztény vallásúakat vagy szabadgondolko-

[258] Reitzer Béla levele Erdei Ferenchez. H. n., d. n. *Levelezés köz- és magánügyben*, 289–290.

[259] Bibó István és édesanyja levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. június 2. *Levelezés köz- és magánügyben*, 300.

[260] A Márciusi Front 1938. évi programjának előzetes tézisei. Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 109–112.

[261] Uo.

[262] Uo. 111.

[263] Uo

[264] Uo.

[265] Uo.

dókat; a magukat magyar zsidónak tekintőket vagy a Magyarországon élő – itt egzisztáló – világpolgárokat, cionistákat stb.

Erdeinél az inkonzisztencia nem a kérdés végiggondolatlanságának következménye: a magyar történelmi fejlődés sajátosságaiból következően ő a polgárságot – a kapitalizmust – ugyanis nem szerves képződménynek, hanem idegen testnek tekintette – megítélésünk szerint – egyoldalúan ítélve meg a kiegyezést követően felgyorsuló modernizációt, s annak kulturális kihatásait.

E megállapítás nemcsak a zsidó vagy a német polgárságra s annak kulturális reprezentánsaira vonatkozik, de azokra is. Nyilvánvalóan képtelenség azonban a történész Angyal Dávid, Acsády Ignác, Kiss József, Munkácsy Mihály vagy Erkel Ferenc magyarságát faji alapon megkérdőjelezni s alkotásaikat nem a magyar kultúra „szerves" részének tekinteni, s kulturális státusukat – a zsidó tematikánál maradva –, habitusukat Herzl Tivadaréval, a cionizmus Magyarországról elszármazott megalapítójáéval közös nevezőre hozni anélkül, hogy az utóbbinak negatív értéktartalmat minősítenénk.

Erdei azonban a vitatható premisszából nem von le a „korárammal" egybehangzó következtetéseket. Ellenkezőleg. Egyértelműen kijelenti: „...s ehhez a tolakodó *antiszemitizmus* az út? Nem. Aki más emberi méltóságát gyalázza. Az antiszemitizmus megbélyegző és nem hatékony."[266] S egy margón található jegyzet újra a szociológiai vonatkozást állítja előtérbe: „Fajvédelem: egy társ[adalomban], amely osztott, nem a zsidó nem zsidó, de úr és paraszt..."[267]

S e megjegyzés „visszazökkenti" a gondolatmenetet eredeti síkjára. A politikai aspektus vázlatos összegezésében újra a gazdasági szerkezet hazai sajátosságaiból következően a mamuttőke elleni harc kerül középpontba, igaz, idézőjelesen ugyan, de visszaemeli a szövegbe a fajiságot, nem elfogadható elvként, hanem a kor realitásait alakító szociológiai tényként. Ebből adódik a következtetés, amely felfogásunk szerint a memorandummal kapcsolatos állásfoglalását is motiválta:

„3) aki a zsidókérdést teszi főhelyre – csal, mert leplezi az igazi kérdést.

4) Ebben a gazdasági harcban, amely a létért megy, van szerepe a »fajiságnak« is. De csal, (ugye így van?) aki antiszemita és csal, aki (a) nagytőkét védi a zsidóvédelem címén."[268]

Bibó István már idézett álláspontját a 12. pont Reitzer Bélával közösen készített változatából, illetve korrekciós javaslataiból ismerjük. Ebből világosan kitetszik, hogy a történelmi-társadalmi vonatkozások az ő megfogalmazásukban is meghatározóak, de a magatartást formáló társadalometikai, társaslélektani, különösen kulturális minták szerepe konfliktusok kezelésében, nála hangsúlyosabb.

[266] A Márciusi Front 1938. évi programjának előzetes tézisei. Huszár Tibor: *Párhuzamosok és kereszteződések*, 11.

[267] Uo.

[268] Uo.

Ebben a szövegkörnyezetben tárgyalja a tervezet kisebbségi kérdésként értelmezve a zsidó, illetve német származásúak státusát. Idézzük fel újra a teljes szöveget: „A magyarság vezető szerepét a magyar társadalom egész területén: a német és zsidó öntudatú kisebbség számára a kisebbségi jogok teljességét, a valóságos beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás örve alatt külön érdekvédelmet folytató ... német és zsidó eredetű rétegek ... közéleti vezető szerepének és *hangoskodásának* [kihúzva, helyette] *és hatalmi helyzetének* (B. I.) megszüntetését."[269]

Mint látjuk, a kisebbségi jogok szavatolásának, a valóságos beolvadás teljes megbecsülésének követelése egybecseng a Kiáltvány-tervezet demokratikus irányultságával, és ellentétes a készülő zsidótörvény értékszemléletével. A faji elv érvényesítésének igénye – a szó történelmi s nem nemzetiszocialista „fajbiológiai" értelmezésében – ugyanakkor áthatja e megfogalmazást. A „magyarság vezető szerepét igényli a társadalom minden terén", de a tervezet nem válaszolja meg a kérdést: kit tekint magyarnak. A törzsökösöket talán, de mi a törzsökösség kritériuma, ha a vérségi elvet nem fogadja el? A felmenők magyar eredete? S ezt hány nemzedéken keresztül kell igazolni, s mi minősíti: a szűkebb pátria földrajzi hovatartozása, az állampolgárság, az anyanyelv, az önmeghatározás vagy a vallási hovatartozás?

Sem a náci ideológia, sem a konzumkultúra ellen nem lehet úgy harcolni, hogy a kultúrát bármely nemzet, nép, etnikum származékaként értelmezzük, vagy akár „terméketlen" produktumának minősítjük. Mert akarva-akaratlan, e megközelítés logikai végeredménye: ami magyar – mert magyar –, a pozitív, ami német vagy zsidó – mert német vagy zsidó –, a negatív értéktartományba kerül, holott a tények előítélet-mentes elemzése – mint azt éppen Bibó későbbi, klasszikusnak tekinthető művei példázzák – azt tanúsítja, hogy minden nemzet kultúrájában vannak „beteg" gócok, az emberi méltóságot lefokozó alkotások, szokások, beidegződések, irányzatok.

Ám a fiatal Bibó István, későbbi álláspontja alapján bármily nehezen valószínűsíthető, e kérdésben – akárcsak Erdei Ferenc – akkor *nem* volt ment előítéletektől. Plebejus, demokratikus, mélyen humanista elkötelezettségek elegyedtek világlátásukban a kor szellemisége által sugallt reformkonzervatív vagy (és) nemzeti radikális hatásokkal.

Ugyanakkor a fennmaradt dokumentumok fényében legalábbis egyoldalúnak kell minősítenünk Reitzer Bélának a memorandumot s annak aláíróit értékelő szavait. Makay Miklós motívumait nem ismerjük, e kezdeményezés azonban nem Makay magánakciója volt; jeles költők, írók, publicisták: Fodor József, Horváth Béla, Remenyik Zsigmond és az egykori szegedi társ, Gáspár Zoltán tartoztak ahhoz a körhöz, amely *A nemzet lelkiismeretéhez* című memorandum megfogalmazásában szerepet vállalt. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy egyes alá-

[269] A Márciusi Front 1938. évi tervezetének Bibó István és Reitzer Béla által javított ponttervezete. Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések*, 132–134.

írókra vonatkoztathatók Reitzer szavai, ám a többséget és mindenekelőtt a kor legszuverénebb magyar művészeit, gondolkodóit – Bartók Bélát, Kodály Zoltánt, Móricz Zsigmondot, Schöpflin Aladárt, Somlay Artúrt – nyilvánvalóan nem vezették alibiszándékok.[270]

Az uralkodó közhangulat egyébként is másfajta igazodást követelt, s jóllehet a memorandumot Németh Imre a parlamentben is felolvasta, az aláírók „az ár ellen úsztak": a közel két évtizedes, érzelmileg is hatásosan irányított nevelő-propaganda munka nemcsak az úri középosztálynak az őrségváltásban közvetlenül érdekelt rétegeiben alakította ki azt a meggyőződést, hogy Magyarországon az ellentétek csak a „zsidóság" ellenében oldhatók meg: ők a bajok okozói, elfedői stb.

A kérdés ilyetén egyoldalú értelmezése természetesen Bibó és Erdei számára elfogadhatatlanok voltak; a polgári jogegyenlőség liberális értelmezését – s e memorandum vezéreszméje e gondolat volt – azonban ugyanolyan egyoldalúnak tartották, mint a szociális konfliktusok jobboldali radikális fajelméletre hajazó, egytényezős magyarázatát.[271]

Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter, Erdei Ferenc tartózkodása baloldali körökben negatív visszhangot váltott ki, ennek taglalásától azonban eltekintünk. Az adott összefüggésben számunkra ugyanis fontosabb a kérdés: milyen értékmegfontolások motiválták Erdei, illetve Bibó elvi állásfoglalását.

Korábban azt az álláspontot képviseltük, hogy Erdei Ferenc igen korán meghaladta a magyar társadalom ellentmondásainak Szabó Dezső-i hatásokon alapuló nemzeti radikális értelmezését; Bibó Istvántól pedig, gondolkodói alkatából, habitusából következően, eredendően idegen volt Szabó romantikus világlátása.

Ezen állítás alapjaiban védhető, de az új dokumentumok fényében a részleges kiigazításuk elkerülhetetlen: 1938-ban mindkettőjük gondolkodásában – ha eltérő módon is – ez a hatás kimutatható, sőt felerősödött. Erdei Ferencnél ez mindenekelőtt – mint erre utaltunk – a magyarországi kapitalizmus „idegen" eredetének, anorganikus jellegének, „gyarmatosító" szerepének kihangsúlyozásában nyilvánul meg – s ez a gondolat az életmű későbbi, tudományos produktumait tekintve legértékesebb korszakában is jelen van[272] –, ott kísért továbbá a „hagyományos értelmiség" gondolkodási sémáinak, mintáinak „a magaskultúra idegenségének" és az „alsó társadalom konkrét képével színrelépő népi értelmiség" *egyoldalú* szembeállításában. Az ún. zsidókérdés e kontextusban vált társadalomfelfogásában a magyar társadalom egyik meghatározó, jóllehet tágabb társadalomszerkezeti, gazdaságszerkezeti és szociális determinánsok összefüggésrendszerében értelmezendő, ennyiben másodlagos jelentőségű ellentmondásává.

[270] A teljes névsor: Apponyi György, Bartók Béla, Bárczy István, Berda József, Berecz Sándor, Bernáth Aurél, Blaskó Mária, Bóka László, Csécsy Imre, Csók István, Darvas József, Erdős Jenő, Eszenyi Jenő, Győry Farkas, Győri Imre, Ferenczy Noémi, Féja Géza, Fodor József, Földessy Gyula, Földessy Gyuláné, Gáspár Zoltán, Hermann Lívia, Hertelendy István, Horváth Béla, Pálóczy-Horváth György, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, D. Kocsis László, Kodály Zoltán, Kozma Erzsébet, Kun Zsigmond, Lovászy Márton, vitéz Makay Miklós, Márffy Ödön, Mátyás Gusztáv, Rados Gusztáv, Remenyik Zsigmond, Riedl Margit, Schöpflin Aladár, Simándy Pál, Somlay Artúr, Supka Géza, Szabó Zoltán, Szakasits Árpád, gróf Széchenyi György, Szimonidesz Lajos, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Aladár, Vaszary János, Vikár Béla, Várkonyi Titusz, Vilt Tibor, Zilahy Lajos. (*Esti Kurír*, 1938. május 6.)

[271] 1937–1938. évi április 27-re hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. (1935–40) XVII. k. 368.

[272] Lásd és vö.: *Magyar parasztttársadalom*. Budapest, 1942.; Magyar társadalom a két világháború között (1943.). In: Vö. *A magyar társadalomról*. Budapest, 1930. 298–300., 324–331.

Bibó Istvánnál e hatás 1938-ig csak az idézett tervezetben dokumentálható közvetlenül szövegszerűen; egyes tanulmányaiban – saját megítélése szerint – inkább Németh László *Kisebbségben* című művének átértelmezett hatása mutatható ki.[273]

—

Messzire vezetne s túlmutatna az általunk tárgyalható kérdések körén, hogy a népi irodalom azon vonulata, amely a Márciusi Front programjában felvállalta a polgári átalakulás célkitűzéseit, az alapvető szabadságjogok valóra váltásának programját, miért szűkítette le vagy azonosította a magyarországi polgárságot *a* német, illetve *a* zsidó származású polgárságra vagy polgársággal, illetve miért nem polemizált határozottan ezen álláspont képviselőivel.

E szempontból különösen elgondolkodtató azon társadalmi előzmények, illetve szellemi örökség nem kellő méltánylása, amelyet történelmileg az Eötvös, Szalay, Trefort és Csengery-vonulat reprezentál. Itt természetesen nemcsak s nem is elsősorban a zsidókérdésben vallott nézeteik korabeli megítélésére gondolunk, hanem azon szabadelvű programokra, amelyek a kiegyezést követően a modernizációs folyamatok felgyorsulását eredményezték.

Az a kettősség, amely Szekfű *Három nemzedék*ében nyer markáns megfogalmazást, hogy ti. a fiatal Eötvös, Szalay szerepe pozitív, a kiegyezés kori döntéseikkel azonban már a későbbi „romlás" elősegítői, nem szólva a liberálisok őket követő nemzedékeiről, a népi mozgalom teoretikusainak állásfoglalásaiban is fellelhető. Így Bibó István, ha későbbi írásaiba be is emeli például Eötvöst a nagy elődök közé, az 1867-es történelmi kompromisszum előkészítőinek és igazolóinak egyoldalúan negatív megítélése 1945 utáni írásaiban is dominál.

A kiegyezés korának kérdése összetett, árnyoldalai is szembeötlők. Ám bármilyen hálátlan feladatokat rótt is a történelmi kompromisszum e korszak szereplőire, a feladatok, amelyeket a nemzetgazdaság, a modern közigazgatás kiépítésében megoldottak, jellegzetesen polgáriak, s életvitelük is ezen polgári értékek – munkabírás, racionális szakszerűség – jegyében szerveződött.[274] A nemesi és dzsentri „társadalom" a politikai szférában megőrizte hegemón helyzetét, ám a modernizáció felgyorsulása következtében az erőviszonyok módosultak,

[273] Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon. In: *Bibó István válogatott tanulmányok*. Második kötet. Budapest: Magvető, 1986. 627–797.

[274] Cs. Szabó László: A magyar liberalizmus. In: Cs. Szabó László: *Haza és nagyvilág*. Budapest: Franklin, é. n. [1942]. 118–125.

s a kialakuló polgári struktúrák és intézmények – ha következetlenül, felemásan is – európai minták szerint szerveződtek, fokozatosan megerősödtek. Így volt ez a kultúra és a nyilvánosság szféráiban is.

A két világháború között számos okra visszavezethetően e folyamat lelassul. Ebben szerepet játszott az is, hogy az erőteljesebben polgárosodott dél- és felvidéki, valamint erdélyi városok el-„csatolása" következtében a polgári felmenőkkel rendelkező rétegek fontos szocializációs intézményeit vesztette el az ország. Lelassult, de folytatódott.

A kultúra szféráiban maradva, olyan jellegzetesen polgári intézmények, mint a *Nyugat* – hogy egyetlen, bár önmagán túlmutató, erős kisugárzású példát idézzünk – nemzeti intézménnyé vált, s e folyóirat és szerzői, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád a modern polgári Magyarország értékrendjét reprezentálta. S további példákat említve ugyancsak öntudatos polgári volt Fülep Lajos, Benedek Marcell, Cs. Szabó László vagy Csécsy Imre – hogy más irányzatok, intézmények képviselőire is utaljunk –, s ki kérdőjelezheti meg érvényesen az említettek nemzeti identitását?

Ám a Szabó Dezső-i hatás következtében ezen irányzatok és személyiségek nem minősültek virtigli polgároknak. Visszatérve a *Nyugat* reprezentánsaihoz, elgondolkoztató, hogy a Márciusi Front vezető személyiségei – Illyés kivételével – nem keresték velük a kapcsolatot. Köztudott továbbá, hogy Babits jelentőségteljes esszéje talán mindenkinél érzékenyebben reagált a Szabó Dezső-i, Németh László-i „kisebbségben-komplexusra". Bibó, Erdei levelezésében nincs nyoma annak, hogy Babits érveire felfigyeltek volna.[275] Hasonlóan nem reagáltak Cs. Szabó fundamentális, a kiegyezés-korabeli polgárságot, a magyar liberalizmust újraértékelő, a népi ideológiai szűkkeblűségét bíráló esszéire.[276]

Közvetve e jelenség is arra figyelmeztet, hogy a Márciusi Front heroikus nyitási kísérlete a demokratikus mozgalmak irányába ekkor még nem járt együtt a népi és a polgári értékek, kultúra és civilizáció kettős osztatú szembeállításának elméleti igényű lebontásával. A polgári, urbánus, liberális és zsidó ezen övezetben érdemben azonos jelentésű fogalmak maradnak, a *Szép Szó* s a radikális-liberális újságok pedig a pesti polgárság kizárólagos minősített szócsövei.[277]

Bibó István idézett visszaemlékezésében utal az emberi szolidaritásra, amelyet barátai irányában nem gyöngített semmilyen ideológiai hatás, politikai megfontolás, bár – szavai szerint – bizonyos előítéletek e kapcsolatokra is rávetítették árnyékukat.

[275] Babits Mihály: Pajzzsal és dárdával. In: *Babits Mihály művei. Esszék, tanulmányok*. II. k. Budapest: Szépirodalmi, 1978. 602–621.

[276] Cs. Szabó László: Mérleg I–II. In: Cs. Szabó László: *Haza és nagyvilág*, 166–202.

[277] Fejtő Ferenc: A háború. *Szép Szó*, 1937. 295–296. Lásd továbbá *Szép Szó 1936–1939*. Szerk.: Bozóki András. Budapest: Kossuth–Magvető 1987. 183.; József Attila. *Szép Szó*, 1937. július–augusztus. IV. k. 3. füzet; József Attila: Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak. *Szép Szó*, 1937. szeptember V. k. 2. füzet 172–173.

Az érzelmek s a felelősségtudat felerősödésének folyamata Erdei számára is tragikus felhangokkal terhes folyamat; az első zsidótörvény – az 1938. XV. tc. – disputája során mégsem mérte fel ennek minden – tulajdonképpen nemcsak az érintettekre rávetülő – ember- és erkölcspusztító következményét. Az első figyelmeztető jelzést éppen testi-lelki jó barátjától, Reitzer Bélától kapta.

Mikor a Márciusi Front 1938-as Kiáltványának e kérdésben való kiigazítását követelték, Reitzer még szerzőtársa. Ez az élesen látó, finom elemzőkészséggel rendelkező fiatal közgazdász – korábbi leveleiből tudjuk – tele volt belső bizonytalansággal, érzékeny idegrendszere minden külső hatást sokszorosan felerősített. Az ún. zsidókérdés szociális vonatkozásainak korrekt végiggondolásától nyilván ő sem remélte a „farkasszenvedélyek" lecsillapodását, de bízott abban, hogy a „jobbak" tömörítését elősegítheti. A csodavárás, az „egyéni megoldás" lehetőségének illúziója még 1938 őszén is felfedezhető leveleiben, miközben politikai helyzetmegítélése – a folyamatok általános jellemzőit illetően – realista, illúziómentes. A katonai szolgálat megaláztatásai minden alaptalan reményétől megfosztották: nemcsak egy jobb jövőben nem reménykedett, úgy érezte, a megaláztatások múltjától, barátaitól is megfosztották.

E levél nemcsak az „elhárító mechanizmusok" közérzetformáló hatásáról tanúskodik, de arról is, hogy a veszély valóságossága ellenére maguk a veszélyeztetettek, vagy legalábbis nem minden csoportjuk mérte fel és élte meg azt 1938-ban a maga teljes mélységében.[278] Azonban ahogy a törvény megvalósítása előrehaladt, majd újabb, szigorúbb törvények születtek, egyre rusztikusabban rajzolódtak ki e törvények fizikai és morális következményei.

Reitzer 1938. december 28-án Erdei Ferenchez írt levelén már érződik a léthelyzet alapjait érintő hangulatváltás. A második zsidótörvény tervezetének ismertté válását követően – ismertetésére visszatérünk – az ország időleges elhagyásának gondolata is felmerül benne, jóllehet erre nem szánja rá magát. E levél ugyanakkor azt is tanúsítja, hogy a szolidaritás Erdeiben is erős volt, s hogy ez a kötelék az oly érzékeny Reitzer számára milyen jelentős volt.

> Drága Ferencem! ... Én most kissé fájdalmasan komikusnak érzem a boldog új esztendők kívánságát, de úgy érzem, nem hagyhatom magam ennyire zavartatni a zűrzavartól, ami elborított bennünket. És nagyon forrón szeretném, ha mához egy évre megint csak budapesti kelettel írhatnék Neked derűsebb sorokat, és dokumentálhatnám azt, amit leveledből is boldogan olvastam, túl néha-néha elvonuló kétségeken,

[278] Bálint György, Kóbor Tamás, Zsolt Béla publicisztikája tanúsítja, hogy más példák is felhozhatók; Márai Sándor, Rassay Károly, Apponyi György írásai pedig azt dokumentálják, hogy a *veszélyérzet* nemcsak a veszélyeztetettek csoportjaiban fogalmazódhatott meg: a keresztény humanisták, az intranzingens demokraták tisztán látó exponensei első pillanattól az emberiség – s minden kisebbség – elleni merényletként jellemezték a faji törvényeket. Rassay Károly: Képviselői hozzászólás. *Újság*, 1938. április 23.; Apponyi György: Vannak még ilyen keresztények. *Esti Kurír*, 1938. április 10.

hogy barátságunk és szövetségünk éppoly erős, mint valaha és minden, ami velünk történt közben, sorsszerűen csak edzette és edzeni fogja.
Leveled nagyon nehéz napokban jött támogatásul. Az első napokban, megvallom, magam sem tudtam kivonni magamat az alól a dermedtség alól, amely erőt vett itt mindenkin. Életem talán legválságosabb napjait éltem át, mert szakadékszerűen és kérlelhetetlenül nyílt fel előttem minden alapkérdése életemnek és sorsomnak. Természetesen megint a gátak meredtek elébem élesen, ezek a gátak igen sokfélék és alapjában igen egyfélék: summásan annyit jelentenek, hogy nem sok értelmét látom az életnek másutt, mint itt. Ezúttal azonban a gátak nem mutatkoztak olyan mereveknek, mint máskor. Magyarországunk kezd átalakulni olyanná, amely már egyedül vágyainkban és legszentebb érzéseinkben él tovább és helyébe olyasmi lép, amely undorító és zavaros, agresszíven ostoba. És noha nem tartozom azok közé, akik mindenáron „élni" szeretnek, rá kellett ébrednem arra, hogy ennek a Magyarországnak jelenlegi céljaiért nem volna érdemes bőrünket kockáztatni. Ha tehát egy praktikus lehetőség nyílik is rá, arra az útra fogok lépni, amelytől eddig tiltakozva elfordultam, és megpróbálok eljutni oda, ahol másképpen segíthetek vágyaink megvalósításában, ahol kívülről lehet Magyarországot felépíteni. Leveled után úgy érzem, hogy nem fogod félreérteni ezeket a sorokat, hangsúlyozom, hogy bőrömet nem sajnálom, és emiatt itt maradnék. Most úgy érzem, hogy el tudnék menni egy időre, mert végleg soha és semmi körülmények között. Persze nagyon nehéz problémák ezek gyakorlatilag, Ferencem, mert eddig elég renyhén éltem, és elég lusta voltam érvényesülésemben, és nem tudom, tudok-e kinn valamiben megkapaszkodni ebben a rettentő csuszamlásban. Pénzem nincs, hiszen szüleim alól nem húzhatom ki az utolsó párnát, Öcsém itt van még etc. nem kell sokat beszélnem erről, Ferencem. De Isten talán megsegít, én most mindenesetre úgy érzem, hogy nyugodt vagyok, és szinte különös, milyen hamar visszanyertem egyensúlyomat az első sokkok után. Igaz, hogy sok minden véd: védenek barátaim, és Ferencem, nem tudod, milyen jót tettél velem leveleddel, melyet kissé lemondóan, de makacsul vártam, és nem is maradt el, véd ingathatatlan hitem abban, hogy ez a komédia nem tarthat már sokáig, véd a gyűlöletem, melyből eltűnt minden megbocsájtás és „megértés", „primitív"-en kemény lett, mint a kard. Nem tudom még, hogy sikerül megoldani majd a praktikus kérdéseket, kikre számíthatok kinn, akik nélkül semmire sem mehetek, kikre nem, és hova vetődöm el ebben a fejvesztett tolongásban, amelynek méreteiről nincs fogalma annak, aki nem látja ilyen undok közelségből. Ha sikerül, akkor megpróbálom azt, amitől eddig ebben a formában egy kicsit féltem, gyengeségből is. Ha nem sikerül, akkor pedig elpusztulok, de a bőrömet igen drágán adom oda. Igaz, amit írtál, hogy ami eszköz volt eddig életemhez, az sovány volt, de hiszen ebben van az egésznek a keserves íze, hogy most kezdett volna kövérebb és emberibb lenni, legjobb energiámat kevésbé lekötő és több időt, több emberséget nyújtó. Ha erre gondolok, nagyon szomorú vagyok, aztán nem gondolok vele többet, de időnként nagyon elővesz. Ha egyébként meglátod új lakásomat, akkor jobban megérted talán ezt: oly édes, olyan nyugtató és olyan serkentő kis otthon, úgy tudok benne dolgozni, hogy fantasztikus, fenn van a házak felett, igazi fellegvár. Ha arra gondolok, hogy két évi munkám után most megint odébb kell állni, és ki tudja, honnan megint elkezdeni, elég sovány reményekkel, akkor nem vagyok nagyon derült, ezt az érzést ellenségeimnek sem kívánom. De a gyűlölet talán kisegít belőle. És ha akármi is történik velem, Ferencem, arra kérlek, ne ítélj nagyon keményen, akkor a legnagyobb erőfeszítéssel sem sikerült okosabb megoldást találnom.
Konkrét terveim egyelőre gomolyognak, bevallom, ostobán naiv voltam, és lehet, hogy ezért most alaposan meg kell fizetnem. De nem szűnök meg addig spekulálni, míg valamit ki nem agyalok, amivel megpróbálhatom átmenteni magam. Te tudod, hogy életem egyetlen célja volt eddig is: egy tisztességes, emberi és lendülő Magyarországon akármily kis szolgálatot is teljesíteni. Ostobán csak erre gondoltam mostanáig is, és nem tudok másra gondolni ezután sem...[279]

E törvények egyébként baráti köréből Sárközi Györgyhöz való kapcsolatát is beárnyékolták. Erdei és Sárközi György kapcsolata a közös munkában az évek során barátsággá alakult, ha kapcsolatuk a legintimebb kérdésekben nem is oly nyílt, mint Erdei és Bibó vagy Reitzer barátsága. Sárközi Márta (Molnár Ferenc leánya) férje révén ismerte meg Erdei Ferencet. E nagyformátumú asszonyt érdekelte és vonzotta is a paraszti őstehetségként és férfiként is érdekes Erdei Ferenc. Leveleiben mesterien elegyíti a hűvös tartózkodást, a sokértelműséget anélkül, hogy a legkisebb célzást tenne arra, hogy Erdeitől a családi status quo felrúgását reméli, vagy azt megengedi. Csak példaként idézzük 1938 tavaszán kelt levelét, mely nem ment az említett felhangoktól, rendhagyó nem túl gyakori leveleik sorában. Sárközi Márta, miközben magától értetődően (vagy tüntető öniróniával) idézi fel egy „jó házban élő" polgárasszony hétköznapjait, hasonlóan rusztikusan teszi szóvá férje és mindenekelőtt gyermekei veszélyeztetett helyzetét, az antiszemita közhangulat abszurditását:

Kedves Feri, köszönet a szép hosszú levélért. Kár, hogy szépségben nem tudok versengeni, soha sem volt erős oldalam a lírai levelezés. Majd igyekszem viszont annál hosszabban referálni.
Tehát: míg Maguk Gyurkával dőzsölnek és mulatnak, itt síri hangulat van. Sári húgom ideköltözött Gyuri helyére, hogy ne legyek egész elhagyatott az ünnepek alatt. De nem teszünk jót egymásnak. Deprimáljuk egymást, dühös és vastagon beolajazott arccal naphosszat fekszünk a balkonon, hiányos öltözetben és zilált frizurával. Időnként hajat mosunk vagy tussolunk, tejfeles túrót eszünk a jégszekrényből és csodálkozunk, hogy az élet szép lassan elmúlik, és nem történik velünk semmi olyan igazán nagyon jó, amiért érdemes olyan sok igazán nagyon rosszat lenyelni!
A légkör bizony elég ronda errefelé. A fiamat (Sárközi Mátyást – H. T.) már kétszer lezsidózták a játszótéren, és tegnap azt ordították neki, hogy „betöröm a szájad, te

[279] Reitzer Béla levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. december 29. *Levelezés köz- és magánügyben*, 346–348.

zsidó". Hát most gondolkodom, hogy minek is szültem őket tulajdonképpen. Ha minden jól megy, és nem jön rosszabb, csak marad a mai helyzet, akkor az én gyerekeimnek a következő kilátásaik vannak: ha az iskolát el is végzik, nagy zsidózások és megaláztatások közepette, utána a világon semmi lehetőség nem nyílik számukra. Egyetemre nem mehetnek, állást nem kaphatnak, hiszen a 20 százalék érdekében mindenütt elküldik a zsidókat, nem hogy újakat vennének föl. És mondom, ez az optimális kilátás. Mert ha rosszabb viszonyok jönnek, akkor vagy bevonulhat az apjuk Hitler seregébe katonának, és őket naponta verik majd fejbe német átvonuló seregek, vagy végleg rossz lesz nekik, és visszavonulhatnak a Rumbach utcába, sárga folttal a fenekükön. És ezt a Gyuri szerint türelemmel be kell várnom és el kell szenvednem, mert Gyuri magyar, magyarnak született, itt élnie-halnia kell stb. Hát így teljesen egyedül maradok evvel az óriási felelősséggel: Gyuri egyszerűen átadja magát ennek a nagy fene patetikus hazaszeretetnek és frázisokat felel a reális skrupulusokra. És én úgy érzem, hogy vétkes könnyelműség ülni, várni és hagyni, hogy három gyerek tönkremenjen. Magának mi a véleménye erről? Azért részletezem az egész ügyet, mert szeretnék egy elfogulatlan véleményt hallani. Maga hagyná leköpni a gyerekeit, vagy menekülne velük, amíg nem késő, feláldozva esetleg a saját meggyőződését? Szóval, ilyen jó dolgok vannak körülöttem, és van min gondolkozni éjjel, mikor Matyika amúgy sem hagy aludni, mert fáj a beoltott karja...[280]

Erdei Ferenc és Sárközi György között 1938 májusa és decembere között sűrű a levélváltás. E levelek témái: a *Válasz* megszűnése, a *Kelet Népé*vel kapcsolatos tervek és Erdei Athenaeummal kötendő új szerződései. A Sárközi Márta által szóvá tett kérdésre Erdei valószínűleg csak egy fél évvel később, 1938 karácsonyán reflektál (ugyanezen a napon ír hosszabb szünet után Reitzer Bélának is levelet).

A történtekhez hozzátartozik, hogy a kormánypárti parlamenti bizottság december 12-én tárgyalta az új, „második" zsidótörvény tervezetét, és 23-én nyújtotta be a parlamentnek.[281] A nagy publicitást kapott javaslat, eltérően az első zsidótörvénytől, már nem felekezeti, hanem „leszármazási alapon" határozza meg, kit minősít zsidónak. Miután a tervezet e kategóriába sorolta azokat is, akiknek nagyszülei közül legalább kettő volt izraelita vallású, továbbá az ún. félvéreket (vagy a keresztény és zsidó házasságból születetteket) tekintet nélkül azok hitfelekezetére – e törvény sokkal szélesebb kört érintett.[282]

S szigorúbbak voltak a korlátozó előírások is. Elkülönítette választójogukat, 6%-ra csökkentette arányukat a törvényhozó testületekben is. Az államapparátus, közigazgatás, közszolgálat zsidót többé nem alkalmazhatott, a sajtóban és a kulturális intézményekben fel kellett függeszteni a törvény szerint zsidónak

[280] Sárközi Márta levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. pünkösd. *Levelezés köz- és magánügyben*, 342–343.
[281] Az elfogadott törvény (1939: IV. tv.) szövege az Országos Törvénytár 1939. május 5-én kiadott 4. számában jelent meg.
[282] *Újság*, 1938. december 12. és 23.

minősülőket. Még a magánvállalatoknál is 12 százalékban korlátozta az alkalmazhatók arányát, munkásegyesületekben és munkásszervezetekben való részvételüket pedig egyenesen tiltotta.

S a vállalkozásokat is minősítették: zsidó vállalatnak kívánta a törvénytervezet minősíteni azokat, amelyekben a tulajdonos(ok), illetve részvénytársaságok esetében az elnök(ök) közt több zsidó volt.

Jóllehet a törvény elfogadására csak 1939-ben került sor, azonban már 1938 karácsonyán nyilvánvalóvá vált, hogy elfogadása esetén – amelyhez természetesen nem fért kétség – életét a népi mozgalomra feltevő, a magyar kultúra minden értékét primer módon magáénak valló Sárközi Györgyöt – akárcsak Reitzer Bélát – ez a törvény kiközösíti, egyidejűleg megfosztva őt az alkotó-szerkesztői munka minden létfeltételétől.[283] E körülmények ismeretében Sárközi Márta levele nem maradhatott megválaszolatlan.

Erdei levele emelkedett hangvételű, deklaratív. Mintha a levelét – legalább annak első bekezdéseit – nem barátjának, hanem a nyilvánosságnak adresszálná. Nemcsak a stiláris fordulatok, de a megszólító és megszólított többes szám első személyben való megjelenítése is erre enged következtetni.

> Az éjszaka egyre fölébredtem, és az volt a kényszerítő érzésem, hogy most nekem a vérszerinti fajtám nevében okvetlen szólnom kell Hozzád és sorsosaidhoz, hogy annak a lélek és vállalkozás szerint való magyarságnak a nevében, amelyhez legalább úgy, mint mi tartozol, megmondjam, hogy ezt a kísérletet tébolyodott labancok és a versenyben lemaradt nyomorultak csinálták, s úgy viseld, ahogy ezt a kényszerű hősiesség megkívánja. Tudom, hogy ezt mind nem kell mondanom, mert anélkül is így látod és így viseled, azonban még az Isten is jó néven veszi, ha iránta való érzelmeinket újra és újra hangoztatjuk.[284]

A szituáció dramatizálása, a szerepvállalás kényszere első olvasásra elidegenítő, ám a szöveg valós érzéseket „rejt" és szép, érvényes gondolatot fejez ki: „A lélek és a vállalkozás szerinti magyarság" és a fajelmélet szembeállítása, a kiközösítő magyarság-meghatározások emelkedett tagadása, és Sárközi beemelése e lélek s vállalkozás szerinti magyarok közösségébe, e törvény betűjének és szellemének nyilvánvaló elutasítása.

A levél további részletei azonban már korántsem ilyen egyértelműek; nem teljesítik ki, nem viszik végig e gondolatot: az őszinte jóindulatból fakadó szavakból, azzal társuló ünnepélyes hangvétel elfedi a közölt szavak problematikusságát; Sárközi Györgynek a status quónak megmásíthatatlanként való tudomásulvéte-

[283] Az 1939. IV. tc. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" végül 1939. május 3-án lépett életbe. Sárközi György még hosszabb ideig mentességet élvezett, de sorsát ezzel együtt sem tudta elkerülni, 1945 elején halt meg Balfon Szerb Antallal és Halász Gáborral együtt.
[284] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1938. december 24. *Levelezés köz- és magánügyben*, 342–343.

lét tanácsolja, s visszatérve – jóllehet nem utalva – Sárközi Márta kérdésére, tulajdonképpen ésszerű alternatívaként ajánlja barátjának az emigráció vállalását, igaz, nem egyetlen vállalható megoldásként:

> Amit ezen túl kell mondanom, az arra vonatkozik, hogy mit követel most tőled a magyarság, és mit éntőlem.
> Nem szólhatok a fajtám nevében, mert Te is úgy tudod, mint én, hogy ez a szép és nagy valóság az idők méhében szunnyad és különben is honnan veszem a jogot, hogy annak a nevében beszéljek, mégis kell szólnom magyarul a közös magyarságunkért. Tudom, hogy Te érzés és érzelgés nélkül „leszámoltál" avval, hogy idetartozol és még az érthető megindultságot is elhagyva vállalod, ami jön, s nem jut eszedbe még gyermekeid és feleséged késztetésére sem, hogy itt hagyd ezt a földet, azonban engedj meg egy megjegyzést. Nem az itt a kérdés, hogy a hűség és a gyávaságtól való távolság mit követel tőled. Akármit csinálsz, mi tudjuk, hogy hűséges maradtál hozzánk, és ha el is kellene menni innen, ott is velünk együtt szolgálod az ügyünket, s ha a világ és a történelem előtt való igazolásra kerül sor, mi akkor is ott leszünk. Az itt a kérdés, hogy hol szolgálhatsz többet, annak az ügynek, amit mi is szolgálunk. *Akkor-e, hogyha itt maradsz örökre, örökös bizonytalanságban, és tőled távolálló munkában fogyasztod magad, vagy keresed az alkalmat, hogy határainkon kívül légy segítségünkre.* Bizonyos, hogy amilyen bizonytalan az itteni sors, ha itt maradsz, épp olyan bizonytalan, hogy kinn hogyan leled meg a munkahelyedet, és miben lehetsz nekünk segítségünkre, *azonban egy bizonyos: itt ha tényleg segítesz is, az kifelé kétes segítségnek számít az őrültek által megvadított közvéleményben.* Mindazonáltal én nem akarom ezt a kérdést számodra eldönteni, Te tudod, hogy melyiket vállalhatod több reménnyel. Én csak szükségesnek éreztem, hogy ezt most így tárjam eléd, és a magam részéről megmondjam: ha azt az utat választanád, hogy elmész, akkor én és bizonyára még többen az igazak közül, *ott leszünk és igazolunk benneteket és egymásközt ugyanazt a magyarságot tartjuk fenn és dolgozunk érte együtt, mint amelyik eddig éltetett bennünket.* Ha pedig ott maradsz és vállalsz mindent, ami itt vár Rád, akkor is ott vagyok, és akár arról a dologról lenne szó, amiről már beszéltünk, akár másról, állok rendelkezésedre.[285] (Kiemelés – H. T.)

Az idézett sorok nem tartalmaznak szándékoltan bántó részletet. Ellenkezőleg: Erdei érzékelhetően meg akarja könnyíteni barátjának a fájdalmas, jóllehet önként vállalt sorsából következően számára elfogadhatatlan elhatározást.

S mégis: ismerve kapcsolatuk történetét, joggal merül fel a kérdés: miért enynyire személytelen a barátságot himnikusan megfogalmazó és úgymond igazoló hűségnyilatkozat. Felfogásunk szerint azért, mert jóllehet kinyilvánítja szolidaritását barátjával, ha a törvény „embertelen brutalitásán" felháborodik, elutasítván a faji osztályozást is, a megváltozott helyzetben is igazolhatónak látja a 12

[285] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1938. december 24. *Levelezés köz- és magánügyben,* 244–245.

ponthoz készített kiegészítést s a Makay-féle memorandum aláírásának elhárítását. A kettősség tehát megőrződött gondolkodásában: egyrészt tudta, hogy a humanizmus, a demokratikus értékek vállalása e helyzetben egyértelmű és fenntartás nélküli tiltakozást igényel, másrészt állásfoglalását még mindig motiválta azon vélekedése, hogy a zsidóság visszaszorításának nyilvános elítélése az *egész* zsidóság, tehát a zsidó tőkés és bérlők érdekeit *is* szolgálja, s ennyiben árt a szociális igazságosságnak:

> Azt is tudod bizonyosan, hogy ha emberi minőségemben is felháborodok ezen az embertelen brutalitáson, és minden tiszteletreméltó politikai eszmére hivatkozva tiltakozom az ilyen módszer ellen, s minden együttérzésem – amennyi minden szenvedőnek kijár – a sújtottaké, az én magatartásom mégsem a filoszemitáé. Nyugodtabb időben lehet ilyen az ember, azonban én most magyarként reagálhatok ezekre a dolgokra, és így szólok hozzá. Nem vagyok kapható a zsidóság védelmében kereszteslovaggá lenni, azonban mindenre, amit tehetek, kész vagyok azokért a zsidókért, akik már nem azok, hanem *sokkal különben magyarok, mint azok, akik most magyarkodnak.* De hiszen azt is tudod Te nagyon jól, és most csak azért mondom el, hogy *kell valamit tennünk abban az irányban, hogy az ilyen „faji" osztályozás ellen fölemeljük szavunkat, és hitet tegyünk azoknak a magyarsága mellett, akikéről vérségi eredetük ellenére is jobban meg vagyunk győződve, mint a hangosakéról.* Még nem tudom, hogy lenne ez a legjobb, azt tudom, hogy mindenesetre nem úgy, mint ahogy Makayék csinálták. Én újév után nyomban fönn leszek, és akkor a többiekkel együtt majd kitalálunk valamit. Emlékezz rá, hogy méltatlanul elfeledett 12 pontunkban milyen élesen fogalmaztuk meg már akkor ezt... S ennél több most sem kell, s minden zsidóbérencség vádja messze elmarad – akkor inkább vállalták ezt embereink –, de amit kötelességünk kimondani, azt mégis kimondjuk. (Kiemelés – H. T.)
> Együttérző barátsággal ölel Ferenc.
> Egy elintézendő ügy: én még nem küldtem el az Athenaeumnak a szerződés szövegét (*A magyar város* szerződésére utal Erdei – H. T.) aláírva. Hogy ezt a jogviszonyt mégis alapítsuk meg, most pótlom a mulasztást és kérlek, hogy intézd, úgy, hogy emiatt semmi hátrányunk ne legyen. Annál is inkább kérlek erre, mert a kézirat március 1-re meglesz.
> Mihelyt fönn leszek 2–3-án, nyomban fölhívlak.[286]

Sárközi válaszlevele, kommentár nélkül:

> Kedves Feri, meleg szívvel olvastam leveledet s noha sem a magad hitvallását nem kell bizonygatnod, sem engem a magam hitében erősítened, igazad van, mégis jól esett a baráti vallomás.

[286] *Levelezés köz- és magánügyben,* 345.

A második zsidótörvényt sok szempontból aljasnak tartom s a germán szadizmus silány, a munka ellen támadó, de a tőke és profit felé gyáva másolatának. De még harmadik és negyedik zsidótörvény kell ahhoz, s az sem lesz elég, hogy ki tudjon szakítani abból a közösségből, ahová tartozónak vallom magam. A gazdasági rendszabályok nem érdekelnek, a szegénységtől nem félek, a megaláztatást is elviselem, mert nem az én vállalt közösségemtől, hanem egy gyülevész úri rendtől jön. Választójoga Veres Péternek nincs, tanulni Kovács Imrének sem szabad – miért igényelném én? Nagyon nehéz problémám a család – de elmenni mégsem tudok, mert alaposan foglalkoztam a *magyar* emigrációk lélektanával: eredménye a züllés, a kétségbeesés vagy az elidegenedés. Abban a *zsidó* emigrációban pedig nem kívánok részt venni, ami mindig odafut, ahol jobb dolga van. Tudom, hogy segíteni itthon sem igen tudok, de attól tartok, senkifia nem tud itt már segíteni az egész magyarság germán elözönlése ellen.

Az aláírt szerződést köszönöm, az ellenlevelet majd ittlétedkor adom át, amikoris bővebben beszélgethetünk egyről-másról.

Szeretettel ölel Gyurka.[287]

Összegzésképpen e töredékesen megőrződött dokumentumok ismeretében ily módon megállapítható: ha motiválták is taktikai megfontolások a Makay-féle *Memorandum*mal kapcsolatban, Bibó és Erdei elutasító gesztusait alapvetően elvi megfontolások magyarázzák. A tragikus végkifejletet bizonyosan egyikük sem akarta, s annak ismeretében vélhetően másképp döntenek.

FELBOMLÁS ÉS ZÁRÓAKKORD

A Márciusi Front felbomlása – a már korábban vázolt bel- és külpolitikai folyamatok által is befolyásoltan – 1938 márciusát követően felgyorsult. Ez a bomlási folyamat a mozgalom sajátos szerveződési elvei következtében nem összpontosult egy testület vagy szervezet működési zavaraiban, s nem is kapcsolható egy történéssorhoz.

A Frontban szerepet vállalók ugyanis laza szálakkal kötődtek egymáshoz: a szellemi (irodalmi) és politikai akciók jelentették a Front létformáját, a vezetők művei teremtették meg mindenekelőtt azt a mágneses erőteret, amelyben a hagyományos szervezeti keretek híján is, a Front mozgalmi feladatokat láthatott el.

A szellemi hatás azonban csak akkor tartósítható, ha legalább hetilapok, folyóiratok, periodikák biztosítják a folyamatos dialógust: a *Válasz*, a *Hitel*, a debreceni *Tovább* – ha jellegükből más-más módon is – ezért volt közvetítő közege s egyben ösztönzője mozgalmaknak. Mint látni fogjuk, a jobbra tolódás következményeképpen ezek az orgánumok fokozatosan megszűnnek, s a *Kelet Népe*

[287] Sárközi György levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. december 28. *Levelezés köz- és magánügyben*, 345.

– amely hivatva lett volna a *Válasz* örökébe lépni –, e szerepet – tiszteletre méltó erényei ellenére – már nem tudta betölteni.[288]

A mozgalmi jelleg ugyanakkor igényelte a közös akciókat, vitaüléseket, irodalmi esteket, amelyek a Márciusi Front nyilvánosságában – a szerzők és a művek által meghatározottan – politikai jelentést kaptak. Ezek szervezésében 1937–1938-ban főszerepet vállaltak az Egyetemi Kör, illetve a debreceni filiálé aktivistái. A megváltozott légkörben az Egyetemi Kör is halálra ítéltetett, s jóllehet 1938 őszén még utóvédharcokat folytattak, feloszlását nem lehetett megakadályozni,[289] a megtorlások következtében a debreceni hídfőállás sem volt már ekkor védhető.[290]

A Front fokozatos felmorzsolása szempontjából azonban – épp a Front sajátos jellegéből, „szerveződési sémáiból" következően – különös súllyal esett latba az a tény, hogy a „vezérkarban" erősödtek fel a rejtetten korábban is meglévő ellentétek. Személyes mozzanatok is motiválták e konfliktusokat, ám a megosztó külső hatásokra adott különböző válaszokat végső soron az egyre markánsabban elkülönülő szellemi-politikai álláspontok magyarázzák.[291]

A kérdések teljes körű megválaszolása nem e dolgozat feladata; a végjáték történetét elsődlegesen Erdei és Bibó látószögéből kíséreljük meg felidézni. Nyilvánvaló, hogy ez a történetnek csak egyik lehetséges olvasata, jóllehet vélekedéseikben objektív történésekre reflektálnak.

A konfliktusok egyik csomópontja Imrédy Béla személyének és programjának a megítélése. A folyamat rekonstrukciójára törekedve, kiindulópontunk nem lehet Imrédy háború utáni megítélése. Mint említettük, 1938 májusában Imrédy útja még bizonyos fokig nyitott: korábbi angolszimpátiája, szociális programja sokakat vonz, másokat megtéveszt, a baloldal is üdvözli a nyilasokkal szembeni fellépését.[292] A népi mozgalom egyes irányzatai rokonszenveznek a kultuszminiszterével: Teleki Pál nemzetpolitikai-nemzetnevelési programja, hitelessége, affinitása a szociális kérdések iránt, úgy tetszett, széles fronton teremti meg az együttműködés lehetőségét.[293]

E tények és körülmények magyarázzák, hogy a legnehezebb években is következetesen antifasiszta Illyés Gyula, 1938 januárjában, korábbi kapcsolatukra építve – Imrédy a Nemzeti Bank elnöke volt, amikor Illyés a bank sajtóreferense – Imrédy Bélától kért tanácsot: fogadja-e el a *Pesti Napló* főszerkesztői poszt-

[288] A *Válasz*, a *Kelet Népe* megszűnését követően 1941 októberében e szélesebb összefogást elősegítendő, jelenteti meg a *Magyar Csillag* című folyóiratot. A folyóirat historikumáról lásd Tüskés Tibor: *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi, 1983. 203–206.

[289] Az Egyetemi Kör megszüntetésének történetét Salamon Konrád rekonstruálta. *A Márciusi Front*, 165–167.

[290] Kövér György: *Losonczy Géza*, 64–65.; Salamon Konrád: *A Márciusi Front*, 179–180.

[291] A szellemi közegről lásd Juhász Gyula kiváló, ám korai halála okán vázlatos munkáját: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest: Kossuth, 1983.

[292] Üdvözölte is a kormányprogramot a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt parlamenti frakciója, illetve sajtója. 1938. június 22. *Képviselőházi Napló, 1935–1940*. XIX. k. 336.

[293] Imrédy Béla az említett időpontban a Darányi-kormány pénzügyminisztere. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 122–126.

ját. Illyés válasza végül elutasító volt, ám e tárgyalás ténye is jelzi, hogy a frontok *jelen idejű* áttekintése korántsem olyan egyszerű, mint utólagos megítélésük.[294]

A kormány kezdeményezéseinek megítélése visszatérően vitatéma 1938 késő tavaszán, azonban a Front vezetésén belül élesebben exponálódik a Kisgazdapárthoz való viszony: a belépés, a fúzió, a felolvadás. E kérdésben a viták mindenekelőtt Féja Géza, Kovács Imre és Erdei között éleződnek ki.

A kérdésnek van előtörténete: emlékeztetek Féja Géza és Könyves-Kolonics József 1937. májusi, illetve novemberi levélváltására. 1938 tavaszán azonban újra előtérbe került a kérdés. Féja visszaemlékezése szerint ennek apropójául az szolgált, hogy Eckhardt – a legitimistákkal való flörtjét követően – 1938 márciusában „balfelé is próbálkozott" szövetségest találni. „938-ban – írja Féja – a népi írókkal meg akarta csinálni a Kisgazda Párt balszárnyát. Mint bizalmasan közölte, »velünk megerősödve tudna komoly küzdelmet indítani« az esedékes reformokért. A népi írók közül Erdeivel és velem tárgyalt. A kísérlet némi reményt adott volna arra, hogy a seszínű Kisgazdapártból, vagy legalább haladóbb elemeiből parasztpártot alakítsunk."[295]

A tárgyalások során újólag felmerült, hogy a belépési szándékot egyeztetni kell a Függetlenségi Kossuth Párttal, mindenekelőtt annak erős paraszti bázissal rendelkező makói szervezetével. Féja Géza 1938 februárjában tájékoztatta elképzeléseiről Könyves-Kolonics Józsefet:

> Kedves Józsi Bátyám! Erdei Feri ittlétekor fontos politikai megbeszélésünk volt Eckhardt Tiborral. Régóta aktuális volt ez a dolog, mert az egész Márciusi Front politikai szempontból a levegőben lógott [...] Arra semmi remény sincsen, hogy önálló gyakorlati politikai mozgalmat indíthassunk. Csakis parlamenti képviselettel bíró párt kap gyűlésengedélyt, a választást a parlamenti képviselettel nem rendelkező pártoknak jóformán lehetetlenné teszik, tehát egy meglévő pártkeret felhasználása nélkül egyikünk sem vehet részt a gyakorlati politikában. Gondosan körülnéztünk, kapcsolatot teremtettünk a Kossuth Párttal is. Meg kellett győződnünk arról, hogy ennek a pártnak Makót kivéve komoly talaja sehol sincsen. A Kisgazdapártnak tagadhatatlanul nagy tömegei vannak. Maga a párt frakciókra oszlik, de sok jóindulatú tagja és nagyszerű tömegei vannak, tehát megvan a remény, hogy keretében komoly és felelősségteljes magyar radikalizmust építsünk. A párt vezére, Eckhardt Tibor a diktatúra ellen folytatott harcával s az utóbbi években folytatott politikai szerepével mindenképpen becsülést és rokonszenvet érdemel. Képességeit pedig még ellenfelei sem tagadhatják. A mi [...] mozgalmunkban vannak fiatalok, mint Erdei Feri és Kovács Imre, akik elsősorban politikai pályára valók. Politikai pálya nélkül gazdasági törekvéseiket sem tudják megvalósítani. (A makói hagymaszövetkezet sorsára céloztam. F. G.) Nem azért támogatjuk a Kisgazdapártot, hogy becsapjuk. De nem is olyan áron, hogy eszméinket feladjuk. Részt akarunk venni programjuk kidolgozásában, eszmei hatást akarunk gyakorolni a párt politikájára. Ez kötelességünk, és arra kérlek, hogy ebben a munkában támogass bennünket. Tudom, hogy nehéz dolog ez Neked, de mindnyájunknak számolnia kell a nehéz és keserves idő lehetőségeivel. Ma a Kisgazdapárt a legkomolyabb demokratikus hajlamú párt. Nekünk nincsenek anyagi lehetőségeink, s nincs szervezkedési szabadságunk. Ha ilyen felkészületlenül megbontanánk a Kisgazdapárt sorait, sokat ártanánk nékik, s a magunk ügyét sem tudnánk előre vinni [...] Eckhardt Tibor megígérte nekünk, hogy a demokratikus vonaltól sohasem tér el. Nagyon kérlek, Józsi Bácsi, hogy fontold meg ezeket, beszéld meg Ferivel s barátainkkal. Hosszas és kínos töprenkedés után döntöttem, s így döntött Feri is, akit igen szeretek, s igen nagyon becsülök. Soraidat várva igaz szeretettel és nagyrabecsüléssel ölel őszinte híved: Féja Géza.[296]

Féja Géza leveleiben visszatérően utal arra, hogy Erdei ez alkalommal is ígéretet tett Eckhardtnak: belép a Független Kisgazda és Polgári Pártba. Féja ezt a „tényt" Erdei Budapesten élő – az ügybe be nem avatott – barátainak is elhíresztelte.[297] Erdei azonban – tekintettel arra, hogy ezen időben a Függetlenségi Kossuth Párt makói szervezetének vezetőségi tagja – csak arra tett ígéretet: konzultál makói barátaival, s egyetértő határozatuk esetén vállalja a belépést. Könyves-Kolonics József, Fried Ármin s a nagy befolyású parasztgazda, Márton Bálint azonban – tudván, hogy e lépés egyenértékű saját pártjuk lefejezésével – az ajánlatot elutasítják. A vitát Fried Ármin – a *Várospolitikai Szemlé*ben valóban – *Idejétmúlt-e a Kossuth Párt?* című válaszában publikussá is teszi.[298]

Emlékezéseiben Féja visszamenőlegesen igazolta Erdei ilyen irányú nyilatkozatát, s Könyves-Kolonics álláspontját is méltányolta.[299] Ám akkor e tény az Erdei és Féja között kialakult konfliktus egyik forrása lett. Erdei érzékelhetően nem kívánta e konfliktust élezni, s Kovács Imrével is igyekezett kerülni az ütközést, annál is inkább, mert az aktív politizálástól való visszavonulását fontolgatta.

Jól tükrözi e szándékát 1938. május 12-én Sárközi Györgyhöz írt válaszlevele. Sárközi ugyanis nemcsak azt közli barátjával, hogy a *Válasz* az adott helyzetben ellehetetlenült, amikor levelében többek között a következőket írja:

> Kedves Barátom, lapodat abban a percben kaptam, amikor betettem a gépbe a papírt, hogy írjak Neked. A *Válasz* csakugyan megszűnik. Szomorúsággal közlöm ezt, de úgy érzem, hogy nem hoztam szégyent az alapítókra, és nyugodt lélekkel állhatok föl helyemről. A *Válasz* magas nívóját mindvégig megőriztem, egyetlen sorában a magyar

[294] Teleki Pál szerepéről a Táj és Népkutató Központ kialakításában lásd Huszár Tibor: *Találkozások*, 209–211.
[295] Féja Géza: A félember. In: Féja Géza: *Lapszélre*, 168–169.
[296] Féja Géza: *Lapszélre*, 192–193.
[297] Korom Mihály: *A Márciusi Front az újabb tudományos kutatások tükrében*. Márciusi Front. Erdei Ferenc Társaság Füzete. Makó, 1997. 14–15.
[298] Fried Ármin: Idejétmúlt-e a Kossuth Párt? *Várospolitikai Szemle*, 1938. május.
[299] Féja Géza: *Lapszélre*, 192.

és szociális gondolatot megtagadni nem engedtem, s ezenfelül a *Válasz* a legbecsültebb, s a kis ország határain túl is ismert iránymutató lap lett.
Furcsa ezek után azt mondani, hogy a megszűnés egyik oka anyagi. A *Válasz* közönsége egyre szaporodott, de mindvégig nem tudta azt a mértéket elérni, hogy legalább a nyomdaszámlát fedezhessük. A segítségek kiapadtak. Magam sem tudok többet áldozni, s úgynevezett »közgazdasági jövedelmek« után szaladgálni szégyenletesnek tartottam volna. A parasztsághoz csak elvétve jutott el a róla szóló folyóirat, de honnan is fizethette volna meg azt a kis előfizetési díjat is? A középosztálynak is a legszegényebb rétege állt mellénk. A zsidóság idegenül, a nagy konzervatív keresztény tisztviselő és birtokos réteg ellenségesen, a nyilas gyanakodva a magas hangra, értetlenül állt velünk szemben. Legnagyobb hatása kétségtelenül az ifjúságra volt, az ifjúság legjobbjaira, de ezek, persze, eltartani nem tudták.
Erkölcsi okok is közrejátszottak: az az írócsoport, amely a *Választ* hosszabb-rövidebb ideig írta, s a lap élén jegyezte, már nem volt egységes. Miközben én a lap legfőbb feladatának a radikális földreform és ipari munkásvédelem mellett a magyar öntudat kialakítását, s a nemzeti öncélúság minden körülmények közötti védelmét tartottam, akadtak németekre kacsingató, nácizáló társaink, akik lelkükben már nem vállalták a közösséget a többiekkel, s alig várták, hogy a *Választ* betiltsák, vagy más módon megszabadulhassanak közülünk. Tiszta helyzetet kellett teremteni.
Végül pedig úgy éreztem, s ebben Németh László nézetével találkoztam, hogy a *Válasz* betöltötte hivatását, ideje lejárt, s a legszebb tett: a kellő pillanatban meghalni. Az idők megsűrűsödtek körülöttünk: az ideológiai építgetésre (egy meglehetősen körülhatárolt körben) nincs idő, ki kell állni a politikai küzdőtérre. Ilyen kísérleteinkre azonban, amelyekkel mi, független, de végtelen írócsoport próbálkoztunk, a politika kíméletlen ellentámadással, hatalmi eszközökkel, börtönnel felelt.
Az új sajtótörvény életbeléptetésével, ha ugyan megújítják lapengedélyünket, mely megbízhatatlan kezekben van, még megnehezedett volna a helyzet. Így alakult ki az a gondolat, hogy a politikai kapcsolatokkal rendelkező *Kelet Népével* – az erők koncentrálása végett is – egyesüljünk. A *Kelet Népét* Féja Géza és Szabó Pál szerkesztik, kívánságukra én is résztveszek a szerkesztésben, de több okból névtelenül. Többek közt azért is, hogy feltűnés nélkül, a szakadás látszata nélkül távozhassam. Szerkesztő bizottság nem lesz. Ez a *Válasznál* sem vált be. Németh László Féja személye miatt nemigen fog írni – sajnos a lapba, de ezt a lehetőséget nem zárta ki. Ő azonban már a *Válaszhoz* is csak rajtam keresztül kapcsolódott. Rád okvetlenül számítunk, s a főbb munkatársak még Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Tamási Áron, Veres Péter, Kerék Mihály, Kovács Imre, Szabó Zoltán stb. lesznek. A *Kelet Népe* átveszi a *Válasz* jól kiépített rovatait, s általában inkább fog emlékeztetni a régi *Válaszra*, mint a régi *Kelet Népére*. A *Válasz* beolvadása azt is sejteti, hogy az előfizetőinek – akik ma már inkább politikai érdeklődésűek – a *Kelet Népét* küldjük tovább.[300]

[300] A *Válasz* megszűnésének körülményeiről és utódlási lehetőségeiről lásd Sárközi György: Búcsú az olvasótól. *Válasz,* 1938. 309–310. Sárközi György levele Gulyás Pálhoz. Közli: K. Nagy Magda: *A Válasz,* 250–251.

Erdei május 12-én kelt válaszlevelében a következőket írta:

> *Kedves Györgyöm,* szomorú szívvel vettem tudomásul a *Válasz* elmúlásáról írottakat, s ez a szomorúság akkor is hatalmába kerít, ha az összes érveket elfogadom. Nem mondok tehát ellent a megszüntetésnek, azonban Veled együtt nagyon őszintén sajnálom. A tervekhez ellenben már van hozzátenni valóm. A *Kelet Népéből* elhiszem, hogy lehet jó folyóiratot csinálni, sőt azt is elhiszem, hogy elterjeszteni is sikerül. Azt azonban nem tudom elképzelni, hogy olyan iránymutató orgánummá legyen, mint amilyent kívántunk a Válasszal megteremteni. Tudom, hogy nem sikerült, és azt is tudom, hogy a Kelet Népével sem sikerül. Hogy miért, azt hosszú volna elbeszélni, s csak élőszóval lehet. Mindamellett szorgalmas munkatárs leszek, és nagyon szívesen írok bele, és jónak tartom a Féja szerkesztését.
> Közreműködésem azonban nem lehet ilyen buzgó továbbmenőleg a kisgazda párttal. Makón még mindig nincs rendben a Kossuth-párti dolog, anélkül pedig én nem léphetek be. Nem mintha a Kossuth-pártot valamire tartanám, hanem azért, mert a kisgazdapártban sem látok semmi fantáziát, tehát a semmiért nem csinálhatok politikai fordulatot. Mindamellett kérlek, hogy tájékoztass a tervekről, mert együtt vagyok veletek, ha nem is olyan buzgón, mint egykor gondoltam. Az menjen teljes erővel, aki mindenáron ma is politizálni akar. Gondolom, Féja és Kovács. Úgy vélem, Te és Gyula (Ortutay – H. T.) kívül maradtatok, mert egyszerűen nem látjátok értelmét a politizálásnak, én viszont rezerválom magamat jobb időkre. Kézcsókom Mártának, s téged igaz barátsággal ölel Ferenc.[301]

A tapintatos válasz ellenére a félig kimondott gondolatokból a figyelmes olvasó következtethet az egykori harcostársak eltávolodására, a Fronttal kapcsolatos tervek feladására. Arra vonatkozóan pedig világos utalást találhatunk, hogy a Kisgazdapárttal való aktívabb együttműködést nehezíti – vagy esetleg kizárja –, hogy Makón, a Kossuth Párt-i dolog még nincs rendben, továbbá, hogy Erdei a Kisgazdapártban sem látott olyan politikai erőt, amellyel azonosulni érdemes.

A Kovács Imrével és különösen Féjával való konfliktus azonban adott volt. A latens feszültséget erősítette, hogy Féja a kormányhívők felé is tájékozódott, hogy viszonya rossz volt Németh Lászlóval, akihez Erdei és Bibó ez idő tájt közeledni kívánt.

Kovács Imre és Matolcsy Mátyás baráti kapcsolata is problémák forrásául szolgált, miután a korábban a Fronthoz közel álló politikus és közgazda kivált a Kisgazdapártból, és Nemzeti Földmíves és Munkáspárt elnevezéssel új szélsőjobboldali pártot alakított.[302]

Erdei elhatározását tehát az Anschlusst követően a gyorsan változó belpolitikai erőtér átrendeződése is motiválta, s e folyamat az Imrédy-kormány megala-

[301] Erdei Ferenc levele Sárközi Györgyhöz. Makó, 1938. május 12. *Levelezés köz- és magánügyben,* 289–283.
[302] Sipos Péter: *Imrédy Béla,* 321.

kulását követően, az Eucharisztikus kongresszus és a várható országgyarapítás kiváltotta euforikus légkörben érzékelhetően felgyorsult.[303]

Eckhardt a változó erőtérben maga is új tájékozódási pontokat keres. Felmerült a kormányba való belépésének a gondolata is.[304]

Nemcsak Erdei, de Bibó és a volt szegedi barátok is fenntartásokkal figyelték e változásokat, Kovács és Féja politikai sasszé lépéseit, a Kisgazdapárthoz való közeledést, s borúlátóan ítélték meg a Front jövőjét, az országos politikában való aktív részvétel lehetőségét. Egyébként Ortutay az új kultúrapártoló-menedzselő szövetkezet építésébe kívánta bevonni Erdeit – ennek részleteire nem térünk ki –, s tartózkodását érzékelve, talán ezért dramatizálta ellentéteiket.[305]

Bibó István a januári-februári programszerkesztési kísérletek kudarcát követően bizonyos távolságtartással figyelte a történteket. Május végén – tehát a fentebb vázolt politikai történések ismeretében – hosszabb szünet után ír újra Erdeinek. Ítélete a Márciusi Frontról s annak egyes vezetőiről – enyhén szólva – lesújtó. A barátnak adresszált levél nem hűvös tárgyszerűséggel elemző tanulmány: hangvétele – a műfajból következően – érdesebb, szubjektívabb, az érzelmi impulzusok a kijelentő mondatokat kihegyezettebbekké teszik.

> Kedves Ferencem! Nagyon rég nem írtam Neked: tudod, hogy a levél olyan műfaj számomra, amitől szinte félek. A baj tudniillik éppen abban van, hogy mindig *műfaj* számomra, és leginkább éppen azokkal szemben, akikkel nem műfaji keretekben tartozom össze. De ezek szamár beszédek: vagy helyesebben, a műfaj követelte *bevezetés*. Úgy kiszakadtam a reformpolitika folyamatosságából s néha elég hosszú időre barátaink közösségéből is, hogy mikor Béla és Gyula óvó leveleiről írtál, előbb zavarodottan kérdeztem magamat, hogy tulajdonképpen mitől is óvtak ők Téged? De közben találkoztam Bélával, aki mint újabb adatot közölte velem, hogy Te a Pesti Napló híradása szerint Szegeden előadtál Kovács Imrével egy pódiumról és ott a jövő méhének a Márciusi Frontot állítád tenni. Ilyen módon kezdettek fogalmaim lenni a Téged fenyegető veszedelmek mineműségéről.
> Ferencem, ezek a veszedelmek Téged az országos politikában nem fenyege*thet*nek, abból az okból, mert abban még nem vagy benne. A könyvedben jószemű emberek örvendetesen észrevették már effajta igényeidet is, de Te ezeket eddig be sem jelentetted, s nincs is itt az ideje. Helyi politikában pedig a fenti veszélyek nem fenyegetnek, ezt tudom, mióta lenn jártam. Mert a kisgazdapártba való helyi beolvadás *nagyon* nagy veszedelem volna. De ez nem fenyeget és ne is fenyegessen! Országosan viszont olyan nagy a köd, hogy csinálhatsz és beszélhetsz, amit akarsz, a józan ész határain

[303] 1938. május 14-én alakult meg Imrédy Béla kormánya, május 25–30. között rendezték meg az Eucharisztikus kongresszust.
[304] Kozma Miklós naplójában tesz említést arról, hogy Imrédy kormányalakítási tárgyalásai során felvetette Eckhardtnak, hogy a későbbiekben koalíciós kormánnyá szélesíti kabinetjét, amelyben Eckhardt pártja képviseletében a kereskedelmi tárcát kapta volna meg. Kozma Miklós: *Kéziratos Napló*. MOL K 429. 41. cs.
[305] Ortutay Gyula levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. június 2. *Levelezés köz- és magánügyben*, 302–304.

> belül, s nem reszkírozol vele semmit. A „márciusi front" neve nagyon jó, a létező keret egy nagy szar, emberei jó anyag, de széteső, és szét is fog esni. Ki hozzánk, ki máshoz. Ha a „márciusi front" nevét el tudjuk venni jelenvaló hordozóiktól, s ez nem kivihetetlen, akkor nyertünk egy jó szót és néhány jó embert. Ennek érdekében nyugodtan mondhatod *ma*, hogy a márciusi fronté a jövő. (Ha egyáltalán így mondtad!) Persze tisztázottabb viszonyok között az ilyen meggondolandó. Ami a személyeket illeti, Te is tudod, mi a helyzet: Matolcsytól óvakodni, Németh Imrétől ugyanúgy, bár kevesebb ijedelemmel, de azért mindkettőt bizonyos közelségben és distanciai bizalomban kell tartani, mert ha Mecsérék[306] letűnnek, akkor lehet, hogy ők lesznek az a kormány, aminek ellenzékéül kell majd fellépni. Kovács Imre és Féja a legnagyobb erőfeszítéssel győzendők és tartandók meg. Főleg az előbbit fenyegeti az elkisgazdálódás veszélye, de attól Te nyugodtan cseresznyézhetsz vele egy tálból, amíg ő színt nem vall. Ha kisgazdán vall színt, úgy nem mész vele: ő dezertált, Te helyben maradtál. Számodra ma egyetlen volna a komoly veszedelem: ha a helyi pozíciódat vesztenéd el. Világos, hogy az Eckhardt–Matolcsy stílus kormányra tör, s ez sikerülhet is nekik. Ha e téren közeledik a tisztázás, akkor vigyázni kell, nehogy a teljes népi háttér hamis tollait szolgáltasd nekik abban a részben, ameddig a kezed elér.[307]

Bibó azonban levelében az Eckhardt-jelenség megítélésében ugyanakkor finom distinkciót alkalmaz. Az adott körülmények között – Imrédyvel szemben – Eckhardt kormányra kerülését pozitív fejleményként értelmezi, igaz, nem erős paraszti mozgalom élén, mert az „ijedelemhez, diktatúrához és hitlerista műforradalomhoz vezethet".[308]

Miért tartja támogathatónak akkor azt a fenomént, amelyet *eckhardtizmus* néven jellemez? A kérdés megválaszolása azért figyelemre méltó, mert ismerve a „kisebbik rossz" támogatásának kockázatát, mégis vállalja azt. S még egy megjegyzés: a taktikus, a reális alternatívákat észlelő s mérlegelő politikus attitűdje e levélben már markánsan érzékelhető.

> Mert az eckhardtizmus kell – írja levelében a továbbiakban –, hogy véghezvigyen néhány üdvös, bár elégtelen népi előfeltételt, mely egyszer meglévén, visszaszívhatatlan lesz (titkos v. jog, több szabadság stb.), mert ezek nélkül, mire „eljő a Tavasz és rendet teremt, nem lesz más itt, csak csupa rend". Igaz, hogy az eckhardtizmusnak meg lehet az a veszélye, hogy potenciális szövetséges erőket megszelídít és semlegesít, de ez a veszély nem oly nagy, mint ahogyan látszik: mire odajutnak, elurasodnak ők is, akár akarnak, akár nem. S ők alapjában akarnak. De az ő veszedelmük csak kisebb,

[306] Mecsér András a kormánypárt szélsőjobboldali szárnyának vezetője. Gróf Károlyi Viktorral társulva mérlegelte a NEP-ből való kilépés lehetőségét, amelyhez Matolcsyék és más kisgazda-, illetve keresztény pártból való kilépettek is csatlakoztak volna. *8 Órai Újság*, 1938. május 17. Bibó levelének kelte május 20.!
[307] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. május 20. *Levelezés köz- és magánügyben*, 286–287.
[308] Uo.

mint a Mecséréké: mert ez utóbbiak a teljes „faji halál" veszedelmét hozhatják ránk, a külpolitikai veszedelmekről nem is szólva.[309]

S végül Bibó, néhány hónappal a müncheni egyezmény aláírása előtt[310] – olyan időpontban, amikor a hitleri Németországtól befolyásos magyar politikusok a magyar revíziós törekvések tartós megoldását remélték – világosan ismeri fel a törésvonalat, amelynek mentén a progresszív és retrográd erők az elkövetkező években – bármily áttekinthetetlen és kusza a pillanatnyi helyzet – el kell hogy különüljenek:

Így látom a mérleget, Ferencem. Neked otthon metszően világosnak kell lenned: de az országban belemehetsz akármiféle gyölekezetbe, mert ma minden gyölekezet keverve búza és konkoly. Kell is beléjük menned és igaz embereket keresni bennük. A zavar teljes és tökéletes: az igaz emberek hitleristáktól kommunistákig mindenütt szét vannak szórva. Ez a helyzet, amelyben idővel megjelenik egy választóvíz-gondolat, s az egykori baj- és zajtársakat két frontra állítja egymással szemben. A két front ma németbarátság és -ellenség síkján kezd egészen homályosan kialakulni: ez kezdetnek nem rossz, de végső kifejezésben a káténak kell majd tisztáznia mindent [...] A viszontlátásig ölel Pista.[311]

Erdei nem rögtön válaszol barátjának – közben Apátfalván Bibóék családi nyaralójában találkoznak, de e beszélgetésnek nincs írásos nyoma –, de megőrződött Ortutay Gyulához írt újabb levele, melyben félretéve a korábbi vitakérdéseket, ő is szövetkezet vagy kulturális irodalmi egyesülés létrehozását szorgalmazza. Ebben nemcsak arról tudósítja barátját, hogy az Athenaeummal meg kívánja szakítani kapcsolatait – erre végül nem került sor –, de azt is kijelenti:

...az egész MF társaság most már igazán nem jó semmire, [...] most már én is befutottam az utat, amit Te. Féjáékkal nincs mit kezdeni, tehát egymással kell olyan bokrot alkotnunk, amiből lehet valami, s ez egyelőre nem politika, hanem kultúra, de viszont ezen a területen, akármilyen politikus és országháborító lehet. Egyedül Illyés és Sárközi, meg Németh László azok, akikkel együtt mehetünk. Azok, akik politikusoknak írók, s íróknak politikusok, immáron elvégezték kisded munkájukat. Tehát kérlek, hogy válaszoljál, s ebben a reményben igaz barátsággal ölelek, Ferenc.[312]

Terveiről is tájékoztatja barátját: újra fel szeretné venni a tudományos munka fonalát, be akarja fejezni *Makó társadalomrajzát*, s tovább kíván dolgozni a *Magyar város* című könyvén. E munka hozadékából javasol egy műsorsorozatot a Rádiónak. Ez azonban – korábbi bírói elítéltetése okán – nem valósulhatott meg.

Közben újabb közléseket kap a személyével kapcsolatos híresztelésekről, amelynek kútfője Féja Géza. Ezért újabb udvarias, ám határozott hangú levelé-

[309] Uo.
[310] 1938. szeptember 29-én írták alá a müncheni paktumot.
[311] Bibó István levele Erdei Ferenchez, *Levelezés köz- és magánügyben*, 287.
[312] Erdei Ferenc levele Ortutay Gyulához. Makó, 1938. május 27. *Levelezés köz- és magánügyben*, 297.

ben közli Féjával, hogy nincs esély a fúzióra, maga sem kíván a Kisgazdapártba belépni, s kimerülőben vannak a Márciusi Frontban rejlő tartalékok is.

Levelében ugyanakkor élesen visszautasítja azt a híresztelést is, hogy bármilyen formában kapcsolatot teremtett volna a nyilasokkal. Figyelemre méltó az argumentáció is: ha nem is úgy szocialista, mint debreceni barátai (vagyis nem kommunista), gondolkodása *mégis inkább szocialista*, semhogy ily módon jobbra tolódhatna:

Kedves Géza, régóta hallgatok a politikáról, aminek egyik oka, hogy egyáltalán nem lelkesítők az állapotok, a másik pedig, hogy itt Makón nagyon keservesen folytak a dolgok, és végül is semmi eredményre nem vezettek a törekvéseim.
A Kossuth Párt vezetőivel előbb szűk körben, majd a negyventagú választmány előtt megtárgyaltuk a kisgazdapártban való belépés, illetve az együttműködés kérdését, és egyhangúan szembehelyezkedtek a gondolattal a derék magyarok. Különösen Kolonics és Fried ellenezték nagyon a gondolatot, s Márton Bálint, akire különösen hallgatnak az emberek. A dolog most már bevégeztetett, mégegyszer fölvetni semmi értelmét nem látom. H. Szabó, Joó Sándor és Nagy Gy. Mihály rokonszenveznek a gondolattal, azonban együttesen sem képviselünk annyi erőt, hogy az egész tömeget vigyük, s különösen semmi eszközünk nincsen arra, hogy Friedet és Kolonicsot megakadályozzuk abban, hogy szembe ne forduljanak az egész kisgazda-orientációval. Csorba (a Kisgazdapárt helyi szervezetének vezetője – H. T.) természetesen még tehetetlenebb ebben a dologban, mint én.
Ezek után számomra sincs más út, amit Eckhardt előtt is kijelentettem, hogy a Kossuth-párt nélkül nem lépek be a kisgazdapártba, viszont a Kossuth-pártban természetesen semmi fantáziát nem látok, nincs más tehát, minthogy passzív tagja maradok mégis régi pártomnak, ami egyenlő a politikai semmittevéssel.
Hallottam, hogy hajlandó vagy elhinni rólam, hogy a nyilasokkal kacérkodok. Ez mind föltevésnek, mind következtetésnek rossz. Ha nem is tudok úgy antifasiszta lenni, mint ahogy a debreceniek (akiket különben sem értek mostani kiáltványukkal), gondolkozásom mégis sokkal szocialistább, semhogy jobbra tolódhatnék. Az egyszerű tény pedig az, hogy szóba sem álltam a nyilasokkal.
Viszont a Márciusi Frontban rejlő politikai fantázia sem ér sokat, különösen akkor, amikor a Válasz is megszűnt. Legokosabbnak tartom, ha a Márciusi Front a kisgazdapártnak adja át politikai tőkéjét, s aki mindenáron részt akar venni a politikában, az menjen a pártba, és dolgozzon ott. Én semmi körülmények közt nem megyek, s ha ez a távolmaradás a Márciusi Fronttól való elszakadást jelent, akkor inkább ezt vállalom, mintsem reménytelen politikai próbálgatást azon a fronton, ahol ma inkább konzervatív politikát lehet folytatni, mint egyebet.[313]

Erdei ily módon a Márciusi Fronttal kapcsolatát lezártnak tekinti, s újólag arra kéri Féját, közölje Eckhardttal: a Kisgazdapárttal való tárgyalásokon felmerült megfonto-

[313] Erdei Ferenc levele Féja Gézához. Makó, 1938. június 9. *Levelezés köz- és magánügyben*, 305–306.

lások elévültek. A Márciusi Front körül tömörült társaival s a kisgazdákkal csak a politikai kapcsolatokat kívánja megszakítani, az irodalmi jelenlét elől nem zárkózik el:

> Kérlek, hogy mindezeket add tudtára Eckhardtnak, s azt is, hogy szorgalmas munkatársa leszek a *Kelet Népé*nek és a *Makói Független Újságot* is segítem mindenben, de többet lehetetlen tennem. Különben ősszel fölmegyek Pestre, s Makóval annyit tartom csak a kapcsolatot, hogy a hagymanemesítő telepet továbbra is vezetem és havonként pár napot itthon töltök. Kézcsókom Mannának és Téged barátsággal ölel Ferenc.[314]

E változások nyomán Erdei újabb egzisztenciális döntésre szánja rá magát: elhatározza, hogy a Diósszilágyi Évával kötött házassága ellenére Pestre költözik, pontosabban apjával és öccsével a főváros környékén földet vesz, s gazdálkodóként biztosítja függetlenségét és megélhetését, a tudományos munka szuverén folytatásának feltételét, jóllehet e döntése a házassági kötelék tartósságát alapjaiban érintheti.

S mindez még az esküvő előtti napokban történt. Ekkor kapja kézhez Bibó István újabb levelét, amelynek befejező sorai a Márciusi Front szubjektív záróakkordjaként is értelmezhetők.

> Ferencem, az M. F. zsákutcája és csődje az egeket verdesi, a Makay-nyilatkozat alá *nem* írása pedig életbevágóan fontos volt. Különösebben azért nem dicsérlek, mert a szétzüllés teljes, s úgyszólván mindegy (a zsidóügyektől eltekintve), hogy mit csinálunk, és milyen formák között megy széjjel az a vonal, amin eddig mozgogattunk. Az új vonalat elölről kell csinálni. A hamaros viszontlátásig ölel István.[315]

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Az utóvédharcok még rövid ideig folytatódtak, ám 1938 őszének eseményei kétségtelenné tették: a Front „felfeslése" az adott történelmi helyzetben visszafordíthatatlan.

Könyvünk nem *a* Front történetének megírását tűzte ki céljául: elsősorban Erdei Ferenc tevékenysége és szellemi evolúciója szempontjából kívánta a Front történetének néhány mozzanatára irányítani a figyelmet. A Front historikumát meghatározó folyamatokat csak annyiban érintettük, amennyiben az általunk vizsgált tények, történések értelmezése azt indokolta.

Nem vállalkozunk ezért a Márciusi Front általános értékelésére sem, azt azonban szükségesnek tartjuk újólag aláhúzni: az illúzióromboló belső ellentétek, a rövid távon nyilvánvaló vereségként értékelhető „felbomlás" ellenére, a Horthy-rendszer huszonöt éves történetében a Márciusi Front tömörülése volt a legmarkánsabb kísérlet a klasszikus polgári szabadságjogok, a szociális igazságosság, a nemzeti elv és a plebejus gondolat ötvözésére, annak ellenére, hogy az európai realitások

[314] Uo.

[315] Bibó István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. június 17. *Levelezés köz- és magánügyben*, 312.

– Hitler növekvő befolyása, Léon Blum kormányának erőtlensége, a kezdetben pozitív impulzust jelentő spanyol polgárháború kedvezőtlen kimenetele, a Dimitrov-féle népfronteszményt és a szovjet átalakulási folyamatokat egyaránt beárnyékoló kirakatperek, a kollektív terror leplezhetetlen tényei nem kedveztek e kísérletnek.

1937 tavaszán – mint erre utaltunk – a magyar belpolitikai életben létrejött egy korlátozott mozgástér: a nyilas mozgalom és a Kémeri Nagy vezette Bajtársi Szövetségek, a kormányellenes akciói ellensúlyozása szempontjából az Egyetemi Kör, a Márciusi Front jellegű – egyébként a hatalom stabilitása szempontjából veszélytelennek ítélt – mozgalmak szerény, ám manipulálhatónak tetsző egyensúlyt képezhettek.

A szociográfiák erjesztő hatása, a Márciusi Front politikai programja és kapcsolatai azonban hamar világossá tették a kormányzat számára: korántsem veszélytelen kísérlettel állnak szemben. A Darányi-kormány először a represszió eszközével élt – perek sorozata tanúsítja e tényt. Ugyanakkor az Imrédy-kormány, s közelebbről annak számos kérdésében eltérő nézeteket képviselő tagjai – mindenekelőtt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Teleki Pál, a kultusztárca vezetője – e megoldást rövidlátónak és hatástalannak tartották. A Márciusi Front frontális támadása ugyanis egységbe tömörített különnemű irányzatokat, holott a kormányzat német- és nyilasellenes politikája szempontjából is fontos volt a népi írói mozgalom legbefolyásosabb tagjainak megnyerése vagy semlegesítése. Ezért különböző intézmények létrehozásával magukhoz akarták vonzani azokat az írókat és követőiket, akik a már említett németellenes veszély ellensúlyozására, a telepítési politika kiépítésének reményében, készek voltak az együttműködésre. Másokat semlegesíteni kívántak, míg teljes szigorral akarták megszüntetni azokat a csoportosulásokat, amelyekben értékelésük szerint kommunista befolyás érvényesült, betiltva orgánumaikat, s ha kell, internálva vagy elítélve vezetőiket.

Kovács Imre *Levél a Márciusi Frontról* című, 1940-ben kelt írásában a Márciusi Front akcióinak hatékonyságát jellemezve állapította meg: *„Ez volt az első nagy vereség.* Az ítéleteket nem tekintem annak [...] A kormányzat remekül dolgozott: egyik kezével adott, a másikkal büntetett [...] Így szóródott szét teljesen a Márciusi Front 1939-ben. Tagjai változatos karriert csináltak; »jobboldali« írók, kormánypárti publicisták, vármegyei szociális tanácsadók lettek, de *volt, aki a börtönbe is eljutott.*" Illyés keserűen írta a *Magyarok* elé: „E mozgalom idején kezdett összetoborozódni az a fiatal gárda, amely tüzetesebb kutatásai során az ország csaknem minden régi és új kérdését felvetette, megoldást sürgetett, üldöztetést vállalt, majd az *elvi győzelem* után, a tényleges *döntő harc előtt* rajokra oszlott – közös ifjúságunk emlékeztetőjéül nekik ajánlom munkámat." A figyelmeztetés elkésett: a Márciusi Front szétesett.

Kovács Imre ugyanakkor hozzátette: „a mozgalom mégsem volt halott: a *problémák megoldhatatlanok*, s bárki, ha újból felmérni próbálja, arra az eredményre jut, amelyet mi felmutattunk és a Márciusi Front a hű szívekben, a kitartó gondolatokban, a megoldatlan problémákban és új generációkban... tovább él."[316]

[316] Kovács Imre: Levél a Márciusi Frontról. *Kelet Népe*, 1940.

IV. „IDE MENEKÜLT VAGY INNEN TÁMADOTT” – A SZIGETSZENTMIKLÓSI TANYÁN 1939–1944

Azt követően, hogy Illyés Gyulával, Veres Péterrel, Kovács Imrével, Féja Gézával perbe fogták a Márciusi Front korábban idézett *„Mit kíván a magyar nép”* című kiáltványa okán – ezért is, meg a háborús veszély növekedésére –, célszerűnek ítélte a fővárosi „sürgés-forgást” egy Pest környéki tanya „védettebb” közegével felcserélni.

Döntésében családi okok is szerepet játszottak: 1939-ben édesanyja korai halálát, s a Diósszilágyi Évával kötött sikertelen házasságát követően a Makóra való rendszeres hazautazást – mint említettük – célszerűbbnek látta apjával és öccsével közös gazdasággal „helyettesíteni”. Döntését motiválta, hogy „az élesedő küzdelemben a teljes biztonságnak nem lehetett más alapja, csak a földművelés.”[1] Erdei élet- és munkafelfogása szempontjából is tanulságos e szigetszentmiklósi tanya berendezése és működtetése. A tanya, a kisgazdaság – Erdei Sándort idézve –, „a makói hagyományokat követő hagyma- és zöldségtermelő üzemecske volt, néhány különleges vonással”. Leshegy a Szigetszentmiklós–Csepel közötti műút mentén volt található, úgy négy kilométerre a falutól. Erdeiék – idősb és a fiatal Erdei Ferenc és Sándor – itt építették meg vályogból, bérelt földön tanyájukat, amely magán viselte az ideiglenesség jegyét. A belső berendezés – lakóira jellemzően – inkább a munkahely célszerűségét, mint a lakás kényelmét szolgálta. A középső, nagy helyiségben hatalmas kemence terpeszkedett – télen a föléje függesztett nádrácson öt-hat mázsa dughagyma száradt. Ez fűtötte a nagyszobából nyíló három kisebb fülkét is. A szobák padlója tégla, illetve döngölt agyag. A hosszú épület végét a kamra, az istálló, a takarmányos és a fürdőnek használt mosókonyha foglalta el.[2] Állatot is tartottak, egy lovat, két tehenet és jó pár disznót, ezeket az apa gondozta, a család szabályos gazdálkodást folytatott, a falusiak munkáját is igénybe véve. De volt még érdekessége a háznak: úgy 200 kötetes könyvtár is volt itt, szépirodalmi és tudományos művek vegyesen, az apa szobájában igazi íróasztal állt. Három nyáron át, 1942-ben, 43-ban és 44-ben itt gyerekeskedett, itt ismerkedett a fizikai munkával a kiskamasz Horváth Ádám, Sárközi Márta első házasságából született fia. 1944. október 15-én, a nyilas hatalomátvétel után édesanyja javaslatára és Erdei fogadókészségére ide menekült a fiú, s egészen az oroszok megérkezéséig, december közepéig itt bujkált. Akkor

[1] Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. In: Varga Gyula (szerk.): *Erdei Ferenc emlékezete.* Szeged: Bába, 2010. 19–20.
[2] Uo. 20–21.

az idősebb Erdeit is kitelepítették, mert a katonák a Leshegyen állították fel hatalmas légvédelmi reflektorukat.[3]

Rusztikus a környezet, de nem egyszerűen búvóhelyül szolgált: öccse szavaival, ő nem *menekült ide*, hanem *innen támadott*. Igen, 1939 és 1944 között Erdei innen, a „szigetszentmiklósi bázisról” kiszállva vett részt a népi baloldal fontosabb rendezvényein, kezdeményezte 1939 nyarán a Nemzeti Parasztpárt alapítását, kapcsolódott be a Történelmi Emlékbizottság rendezvényeibe, 1944 télutóján a *Szabad Szó* szerkesztésébe, itt keresték meg a Békepárt rezidensei, leggyakrabban a régi barát, Donáth Ferenc. Itt írt művei pedig egyenes utat jelentenek a későbbi politikusi szerepvállalás felé.

Ami említett tudományos munkásságát illeti: *A magyar város* már 1938-ban elkészült, de már itt élt, amikor megjelent. Ezt követte 1940-ban a *Magyar falu*, 1941-ben a *Magyar tanyák*.[4] Ezekben a kötetekben, az irodalomjegyzékből kitetszően gazdag forrásanyagot dolgozott fel Erdei. Ezek a művek ugyanakkor nem tudományos monográfiák, s nem is társadalomrajzok, hanem rendhagyó műfajú írások. A *települések alaptípusait* mutatják fel ezen írások, más-más megközelítésben, középpontba állítva a *falu–város* közötti kapcsolatot. Közös jellemzőjük a *történelmi megközelítés*, a fogalmak *szociológiai átvilágítása*.

Indokolt-e a szociológia „műszó” használata, ha a szerző nem épít empirikus vizsgálatokra, ha hiányzik az állítás verifikációja. Álláspontunk szerint igen. Egyrészt az ún. *survey-vizsgálat* az 1930-as 40-es évek fordulóján Európában még nem volt általánosan elterjedt, másrészt ezek az Erdei-munkák is gazdag megfigyelési anyagot általánosítanak. Ezt nem azonosítjuk a résztvevő megfigyelés korunk szociológiájában is használt módszerével: esetében életútja minden szakaszát átható és jellemző élményszerűen *megélt* és *reflektált* tényekről beszélhetünk, amelynek rendszerezésében segített az általa felhasznált szakirodalom. Jól szemléltethető ez az állítás, ha a *város*, a *falu, a tanya* e művekben szereplő meghatározását, illetve azok *tipológiáját* nézzük.

Példaként idézzük a város definícióját:

> A város mindenesetre egy csoport, tehát olyan jelenség, amelyre érvényesek a szociológiának a társadalmi struktúrára vonatkozó megállapításai. Tehát olyan emberi magatartásoknak az egysége, amely valamilyen viszonylatban más magatartásokat érint, egység úgy, hogy egy csomó hasonló magatartást jelent, amely kifelé a vidék felé kiegészítően különböző magatartásokkal kapcsolódik egybe, s egység úgy, hogy a városon belül tipikusan különböző magatartások szerveződnek egybe.

[3] Horváth Ádám szóbeli közlése a szerzőnek, 2012. május. Egészen bizonyosan megvolt itt Reymont *Parasztok* című könyve és Tolsztoj *Háború és békéj*e, mert ezeket itt olvasta el a kamasz fiú.
[4] Erdei Ferenc: *Magyar város.* Budapest: Athenaeum, é. n. [1939], hasonmás kiadása: Budapest: Akadémiai, 1974. Erdei Ferenc: *Magyar falu.* Budapest: Athenaeum, 1942, hasonmás kiadás: Budapest: Akadémiai, 1974; Erdei Ferenc: *Magyar tanyák.* Athenaeum, é. n. [1942], hasonmás kiadás: Budapest: Akadémiai, 1976.

És mivel ennek a csoportosulásnak a területi elhelyezkedés a legfőbb, helyesebben az egyetlen meghatározója, mondhatjuk, hogy a város területi társadalmi egység, területi csoport.[5]

Erdei külön is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a város nem kisebb vagy nagyobb tömege, hanem *tipikusan egyező és tipikusan* kiegészítő, tehát *társadalmi csoportoknak* valamilyen rendje. Ebből a tézisből kiindulva állítja, hogy „nem népgyűlés a város, még csak nem is egymás mellett lélegző, táplálkozó és egymással közlekedő emberek tömege, hanem a lakóház, az iroda, a templom, a vásártér, az iskola, a színház és a többi hasonló intézmény, amely az ember megfelelő magatartásainak összege".[6]

A szociológiai megközelítés szempontjából ezért nem az a fontos, „hogy hány ember és milyen közelség, hanem hogy milyen emberi magatartásoknak a helye a város, s ez viszont a csoport, illetve a társadalom összessége szempontjából fogalmazva azt a kérdést jelenti, hogy milyen *társadalmi funkcióknak helye* a város és nem azt, hogy milyen emberek telephelye."[7] (Kiemelés – H. T.)

A legfontosabb *városi funkció*ként említi: lakóhely, az ipari termelésnek, a kereskedelmi forgalomnak és a társadalmi igazgatásnak, továbbá a magasabb kultúréletnek a színhelye, hangsúlyozva, hogy „mindezek a funkciók egyébként olyan arányban vannak jelen, hogy a többiek nem nyelik el, és nem olvasztják egymásba".

A városi társadalmi csoportnak fontos jellemzője Erdei felfogásában, hogy e funkciók „meghatározott rend szerint" szerveződnek egybe. A szabályszerű helyen a városi településnek törzse a lakóhely, s ehhez tapadnak a többi funkciók. De lehet, hogy az ipari termelés, vagy a kereskedelmi forgalom, vagy az üdülő jellegű lakás, vagy a katonai szerep a főszerepe egy városnak, s a többiek ennek rendelődnek alá.

További, s Erdei koncepciójában a legfőbb jellemzője a városi csoportnak, hogy nemcsak befelé, saját határain belül szerveződik meghatározott rend szerint, hanem sajátságosan szerveződő viszonyban van a környező területi csoportokkal is. A város olyan társadalmi funkcióknak a telephelye, amelyek föltételezik a környező területnek – egyszóval a vidéknek – a kiegészítő funkcióit."

Végül elmaradhatatlan jellemzője a városi területi csoportnak az önkormányzat, az önálló vezetés.[8]

Erdei Ferenc a *kis-*, a *közép-* és *nagyvárost* a szerint különbözteti meg, hogy milyen területet fognak át, integrálnak a „városfunkciók". Különleges helyet foglalnak el könyvében a *mezővárosok*, amelyeket sajátságos őstermelő városoknak tekint. E mezővárosok esetében azonban nem tartja elégségesnek az „általános elmélkedést", hanem szükségesnek tartja „a részletekbe menő és konkrét összefüggéseket feltáró" vizsgálódást.[9]

Úgy tűnik tehát, Erdei műfajt vált a könyv következő, a mezővárosokkal kapcsolatos fejezeteiben, a jellemzés – különösen a mezővárosok osztálytársadalmának, polgárságának jellemzése – részletezőbb, több konkrét vonatkozást tartalmaz. Ezek a megállapítások fontos helyet foglalnak el Erdei későbbi, az általános struktúrakép leírását célzó írásaiban, s idézzük is egyik, e vonatkozásban fontos megfigyelését. „A mezővárosi társadalom tehát polgári társadalom és osztályrétegződésének az átlagos arányai fedik a magyar társadalom egészének osztálytagozódását. A mezővárosi népességnek mintegy tíz százaléka számítható a polgársághoz, körülbelül negyven százaléka a kispolgársághoz, a megmaradó fele a munkássághoz tartozik."[10]

Hogyan jellemzi Erdei e könyvében a mezővárosi polgárságot? „Minden ízében városi tényezőként", amely „vezetőrétege a városi társadalomnak", kiemelve, hogy „mind a vezetői szerepben, mind életstílusban csak halvány árnyalatok már azok a különbségek, amelyek a polgárság különböző rendi eredetű csoportjai között fennállnak. A polgárság *úri elemei* (Kiemelés – H. T.) a legtöbb városban megtartották vezető szerepüket, ott pedig, ahol megyeszékhely van, s ezen kívül Nagykőrösön, Kiskunhalason, feltétlen vezetői a városnak. A régi városi polgárság ivadékai megszaporodva újabb jövevényekkel, akik részben zsidó, részben német eredetűek, mindenütt szintén régi jogon tartanak igényt a vezető szerepre."[11]

E „jövevényekben" erős az asszimilációs igény. „Kevés olyan mezőváros van, ahol független polgári öntudat fejlődött volna ki, s az úri hatással is szemben állva, igazi városi, polgári vagy másképpen indusztriális-kommerciális életformát alakított volna ki.[12]

A *Magyar várost* tehát Szigetszentmiklós előtt írta, a megjelenés időpontjában azonban már Csepel-szigeti lakos. Mint említettük már, a körülmények ott spártaiak, s a termelő-értékesítő munkát nem a paraszti munka idealizálása magyarázza, hanem az önfenntartás kényszere. Azonban Erdei ilyen feltételek mellett is folytatja könyve írását, 1940-ben a *Magyar falu*t fejezi be, amelyet – szintén említettük – a *Magyar tanyák* című könyv követ.[13]

Nem vállalkozunk e helyütt sem a *Magyar falu*, sem a *Magyar tanyák* érdemi ismertetésére, de szükségesnek tartjuk kiemelni az életmű szerves egységének

[5] Erdei Ferenc: *Magyar város*. Hasonmás kiadás, 18–19. Erdei művének részletes értékelése Bognár Bulcsu: *A szociográfia és a társadalomtudomány*. Budapest: Loisir, 2011. 104–142.

[6] Erdei Ferenc: *Magyar város*, 19.

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] Uo. 99.

[10] Uo. 109.

[11] Uo.

[12] Uo. 109–110.

[13] Erdei Ferenc: A város és a falu szintézise. *Társadalomtudomány*, 1940. 2. sz. 156–158.

argumentálására a következő gondolatot. A mai – értsd a negyvenes évek fordulójára – magyar faluban

> mivel a polgári átalakulás még nem ment végbe, *egyszerre fennáll a rendi és a polgári tagozódás.* A falusi gazda még semmi esetre sem egyszerűen kispolgár, hasonlóképpen nem egyszerűen polgár a nagyobb birtokos, viszont vannak a faluban igazi polgárelemek, de maga a parasztság is valamennyire polgárosodott. Tehát *egyszerre kétféle társadalmi rend is tagolja a magyar falu társadalmát, aminek* az a következménye, hogy a magyar falu *nem hogy egyszerű társadalomszervezet lenne, hanem nagyon is szövevényes.* Alapnak mondható mégis *a rendi elvű tagozódás, azonban ezt még átjárja a polgári osztályrétegződés,* tehát végeredményben *mindkét szerveződés osztja a falu társadalmát.* S ha még ehhez hozzávesszük a falu típusainak gazdag változatait, akkor igazán nem mondhatjuk, hogy a magyar falu egyszerű társadalmi képlet. Van olyan falutípusunk, amely tökéletesen átalakult és köztük az átmenetnek végtelen változatai helyezkednek el...[14] (Kiemelés – H.T.)

A *Magyar tanyák* meghatározóan a különleges településtípus történeti alakulását rekonstruálja, s ennek kifejtését Erdei szorosan összekapcsolja a tanyapolitika időszerű kérdéseivel. Erdei a királyi utat a *tanyák városiasításá*ban látja. A tanyarendszer értelme ugyanis – felfogásában – „az, hogy a tanya a termelési külterületi üzeme mellett, akár időleges belterületi lakással, akár anélkül, a belterülettel, mint várossal, vagy városi szerepű – nagyfaluval való társadalmi egység."[15]

A három, lényegében tehát összefüggő könyv kirajzolja, illetve argumentálja a településtípusok kölcsönös viszonyrendszerét, a város, illetve a falusi-tanyasi települések munkamegosztását, kölcsönös feltételezettségét. A meghatározó szerep város és vidék viszonylatában a városé.

Mivel nem szociológiatörténeti munkát írunk, nem feladatunk e munkák érdemi értékelése, azt azonban szükségesnek tartjuk – a művek korábban említett meghatározó erényeit nem megkérdőjelezve – megemlíteni, hogy Erdei a mezővárost és különösen a „tanyásvárosi helyzetet" e műveiben is idealizálja. Különösen az utóbbi mű – a *Magyar tanyák* – ugyanis azt sugallja, hogy – Enyedi György szavaival – a falu–város polarizáltságot, a szakadást a tanyás mezőváros megoldja.

> A tanyásvárosi helyzet kiemeli a parasztságot rendi alárendeltségéből [...] és beiktatja a magyar civilizáció, a magasabb civilizáció és kultúra vérkeringésébe [...] az ilyen társadalmi szervezetben élő parasztság [...] lassan levetkőzi a paraszthagyományokat és igényes „polgár" akar lenni.

[14] Erdei Ferenc: *A magyar falu.* EFÖM. Budapest: Akadémiai, 1974. 146–147.
[15] Erdei Ferenc: *Magyar tanyák.* EFÖM. Budapest: Akadémiai, 1970. 252.

> A város és falu szintézisét megvalósító magyar tanyásvárosok nemcsak a falu fájdalmas kérdését oldják meg, hanem egyúttal a parasztság fejlődésének is korlátlan utat nyitnak.[16]

Nemcsak idealizálja, de a strukturális meghatározottságokból is kiemeli ezen írásában Erdei e településtípust. Gondolati fejlődésének e szakaszára azonban e kiemelés nem jellemző, ellenkezőleg: az ezen írását követő években éppen a magyar társadalom kettős struktúrájának korábban is érintett fogalmi-gondolati kidolgozása jellemzi.

Szerepet játszik ebben néhány fontos – életútja, gondolati fejlődése szempontjából meghatározó – tény. 1939-ben meghívott előadóként előadást tartott a Pázmány Péter Tudományegyetem (a továbbiakban PPTE) Bölcsészettudományi karán működő, több történettudományi tanszék munkáját összefogó *Magyarságtudományi Intézet*ben. Itt és ekkor ismerkedett meg előadásainak egyik hallgatójával, Majlát Jolánnal. Az ismeretségből szerelem, majd életre szóló kapcsolat lett. Erdei Sándor életrajzi visszaemlékezése szerint „a fiatal egyetemi hallgatónő a *Parasztok*ra fordította a szót, megkérdezve a szerzőt, hol maradt ebből a könyvből a helyet, időt pontosan rögzítő, az elvi megállapításokat tényekkel alátámasztó dokumentáció. A szerző arra hivatkozott, amit a mű előszavában is leírt, hogy ott a hitelesség forrása az élmény, nem pedig más dokumentáció".[17]

Majlát Jolán egyébként nagykőrösi útjaira is elkíséri Erdeit, majd egyetemi társával, Márkus Istvánnal közösen ezen a „terepen" kezdenek önálló kutatásba, amelynek eredménye a Nagykőrösről írt, könyv alakban is megjelenő kismonográfia.[18]

KITÉRŐ 1. – HAJNAL ISTVÁN

Ugyanezen fél évtized hozadéka Majláték legkedvesebb tanárával, Hajnal Istvánnal való kapcsolata. Erdei nemcsak Hajnal előadásainak szorgalmas hallgatója, de Hajnal műveiben is elmélyed. Különösen *Az újkor történeté*ről írt összefoglaló műve tanulmányozása közben felfigyel arra, hogy szellemtörténész, művelődéstörténész kollégáitól eltérően, Hajnal milyen gazdagon épít s idézi a korszak vezető szociológusait (Leopold v. Wieset, Ferdinand Tönniest, René Wormsot). S túl a citátumokon, szemlélete szociológiai, „nevezetesen ebben a munkában már szi-

[16] Erdei Ferenc: A tanyás települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények,* 2. sz. 103–113. Idézi: Enyedi György: Város és vidéke a 21. század elején. In: *Erdei Ferenc emlékezete,* 123.
[17] Erdei Sándor: *Erdei Ferenc életrajza,* 21. Erdei a *Parasztok* irodalmi ismertetőjében írja bevezetésként: „Ez az írás nem a források tanulmányozásából született, hanem rendszerbe foglalt vallomásként kerül papírra. Hitele a vallomás hitele, nem pedig a forrásoké, amikben hasonlók foglaltatnak." Erdei Ferenc: *Parasztok,* 213.
[18] Majlát Jolán–Márkus István: *Nagykőrös beilleszkedése a rendi társadalomba a XVIII. században.* Budapest: Egyetemi Ny., 1943.

lárd alaptétele történeti kutatásainak, hogy az emberi történetnek a társadalom az »üzeme« és minden történeti fejlődés az emberi együttélés módjától függ."[19]

Az újkori technikai fejlődést sem a föltaláló szellem vagy gazdasági erő művének tekinti, hanem – mint egy külön tanulmányban is kifejti –, „a középkor elmélyült társadalmi fejlődése, a társadalmias szakszerűség következményének".[20] Ezt az alapvető szempontot nyomon követve az *egész* újkori történeten jut el másik – Erdei által okkal nevezett – *meghatározó tételé*hez, jelesül, hogy „a káprázatos occidentális fejlődés nem valamilyen különleges újkori erőknek a terméke, hanem a középkori társadalomfejlődésnek a gyümölcse".[21] Hajnal külön tanulmányban összegzi szociológiával kapcsolatos nézeteit, amelyeket Erdei *Történelem és szociológia* című írásában mutat be.[22]

Erdei későbbi munkáira azonban talán a legnagyobb hatást Hajnalnak *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* írt összehasonlító történeti tanulmánya gyakorolta.[23] A nyugat-, kelet-, észak-európai fejlődés időben, térben eltérő jellemzőinek bemutatása, különösen „a szélső európai társadalmak – a skandináv, balti, lengyel, magyar, orosz, balkán – történeti kérdéseinek eredeti analízise eredményeként – Erdei szavaival – tovább izmosodik „társadalmias történelemszemlélete, s magáról a társadalmi struktúraképződésről is fontos részleteket tesz".[24]

Különösen felkelti Erdei érdeklődését Hajnal azon állítása, hogy „az emberek közötti érintkezés váltja ki az alkotó erőket, az így kialakult intézmények alakítják a közösséget, az egyént". Szervesen nő ki ebből a társadalomszemléletből egy merőben újszerű, de lenyűgöző hatású fejlődéstan. Talán ez a gerince Hajnal rendszerének, történeti kutatásaiban mindenesetre e tézis érvényesül a legmarkánsabban: „Minden objektiváció bizonyos egyoldalú elvonatkoztatás az élmény teljességétől. Tehát a társadalom mint elvont struktúra kiszakad az élet teljességéből és külön fejlődéstörvények alá kerül. [...] a kultúrák társadalmasodása nem az egyéni tudatokban teljesül be, hanem magában a társadalmasodás folyamatában."[25]

A történeti kutatás céljaira Hajnal felvesz néhány fogalmat: a *szokásszerűséget*, szemben az *okszerűséggel*, az *adminisztratív társadalomszerkezet*et, szemben a *szövetkezésszerű struktúrával*, s végül az *intézményesség–szakszerűség–üzemiesség hármas*át.[26] Ezek a kategóriák számunkra azért fontosak, mert azokat Erdei

[19] Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1936.

[20] Erdei Ferenc uo.

[21] A technika fejlődése. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest: Egyetemi Ny., 1937.

[22] Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány*, 1942. 4–5. sz. 463–496. Újraközölve: Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Budapest: Akadémiai, 1984. 9–44.

[23] Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Századok*, 1942. 1–6.

[24] Hajnal e munkája leginkább Szűcs Jenő 1983-ban, tehát Erdei halála után írt *Vázlat Európa három régiójáról* című munkájára hatott.

[25] Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia*, 21.

[26] Uo. 26.

a *Magyar parasztttársadalom*ban – megváltoztatva a megváltoztatandót – hasznosítja. A részletes kifejtés igénye nélkül említjük, hogy a *szokásszerűség* fogalmát a társadalomalakulás, a *struktúraképződés* elemi módszereként jellemzi. Erdei szavaival: „nem kisebb tételt mond ki, mint azt, hogy a társadalom világában a kauzalitás nemcsak az okszerűség formájában jelentkezik, hanem a szokásszerűség módján is".[27]

Az *intézményesség* ellentettje az alkalmiasságnak, a járulékosságnak, az aktuális célszerűségnek: „Kezdetleges módszerek és formák minden együttélésben előállnak, de magasabb fejlettségüket csak akkor érik el, ha intézményesülnek... akkor, ha a közösség önálló szereppel és önálló egzisztenciákkal alapozza meg őket".[28] Az intézményesség biztosítja a *szakszerűség*et. Ezen fogalmak révén jut el az *„üzemiesség"* tételéhez: „Minthogy e módszerek (általában a társadalmi formák) fejlesztése – idézi Erdei Hajnalt – mindig új és új biztosított egzisztenciájú rétegek által folyik, mély *üzemiesség* alakul ki.[29]

A társadalom működésének ezen *értékelvenként* is értelmezett jellemzői Hajnal rendszerében *„nem elvontságok"*, hanem *„konkrét történeti struktúrákkal* kapcsolatos *minősítések*.

Ilyen előzmények után épült fel végtelen változatosságban a *hűbériség társadalomrendszere,* amely ily módon és ezért a *szokásszerűség társadalma*. „Olyan adminisztratív társadalomszerkezet, amely minden biztosított állapotán nyugszik, s ezeket sem elvont eszmékkel, javakkal kapcsolja össze, hanem a szokásszerűség életteljes módszereivel."[30]

Hajnal ezen állítást időben bontja ki: „Rendi struktúra a társadalomszervezet módszereinek absztrakte átfordult működéséből »keletkezik«. Mindezideig a nyugat-európai hűbéri fejlődésben ment végig a legtökéletesebben az elvonatkoztatásnak ez a folyamata. A hűbéres-személyies formák egymás fölé épülése átfordult a rokonformák egymáshoz kapcsolódásává..."[31]

A rendi fejlődésben elsősorban az *egyház* szerepe lényeges.

Nem a keresztény hit, a transzcendens dogma, hanem az egyházi szervezet, elsősorban a plébános: „A pap a földesúri társadalomba beilleszkedett életforma, a személyies együttélés részesе, a formaképződés gondozója, jó ideig a családi utódlás-hagyományozódás gondozója. Ahol a templomtorony, ott a bonyolult helyi társadalomalakulásnak a biztosítása. A kereszténység terjedése: a széles társadalomalakulások struktúrájá-

[27] Uo.

[28] Uo. 27.

[29] Uo. 30.

[30] Uo. 38.

[31] Uo. 39. A rendi társadalom gazdaságtörténelmi anyagon való bemutatását lásd Hajnal István: *Az újkor története*, 69–104. Lásd továbbá uő: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéből, uo. 22. Újabb – Hajnal István téziseit alapjaiban megerősítő irodalom – G. Duby: A középkor. A XI. század. A feudalizmus. In: Georges Duby–Robert Mandron: *A francia civilizáció ezer éve*. Budapest: Gondolat, 1975. 53–72.

nak biztosítása a nyers erőkkel szemben... Ezért jelentkezik minden magasabb formaképződés is először az egyházi adminisztráció középpontjaiban, a kézművesség, a kereskedelem, s maga a városalakulás is".[32]

Hajnal életműveinek további bemutatása, elemzése nem lehet feladatunk. Néhány fontosabb mozzanatát Erdei idézett műve alapján azért tartottuk fontosnak, mert Hajnal fogalomrendszere erősen hatott Erdei *Magyar parasztttársadalom* című művére. Ugyanakkor a „szokásszerűség" és az „intézményesség" kategóriának autentikus bemutatása fontos *A magyar társadalom két háború közt* című írása elemzése szempontjából is. A kérdésről érdemben később.

Szigetszentmiklósi tartózkodására visszatérve: otthonuk nemcsak megélhetésük forrásául, szántó-vető, kertészkedő munkájuk terrénumául szolgált, de fontos szellemi műhely is volt. Kettős értelemben. Egyrészt – mint említettük – barátai: Sárközi György, Darvas József, Borbély Mihály nemcsak meglátogatták, de készülő írásait is megvitatták. Ezentúl kiterjedt levelezést folytat az őt előadásokra, vitákra meghívó intézményekkel. Ilyenek többek között az Országos Közoktatási Tanács, az Országos Nemzetvédelmi Szövetség, a Magyar Történettudományi Intézet (Perlász Jenő), az Unitárius Ifjúsági Egyesület, a Magyar Nemzet, az Új Idők Rt., az Ady Társaság stb. Külön említjük, hogy 1942. novemberében a vezérkari főnök, illetve a nemzetvédelmi propagandaügyi miniszter által Lillafüreden rendezett tanácskozáson Sárközi György ajánlására vett részt. Egyébként a találkozón a népi írói mozgalom szinte minden jelesebb képviselője részt vett. Erdei Lillafüredről 1942. novemberében a következő levlapot küldte Sárközi Györgynek: „Gyurikám! Komolyan hálás vagyok buzgólkodásodért, hogy eljöhettem. Németh I-vel és Illyés Gyulával igen épületesen megbarátkoztam. Ferenc"[33]

A szigetszentmiklósi szellemi műhelyben e széles kapcsolati hálónál azonban a fontosabbak a művek, a „szellemi termékek". Mielőtt a legfontosabbakról, *A magyar parasztttársadalom*ról, a *Szárszói beszéd*ről s az abban már körvonalazódó *Magyar társadalom* című könyv vázlatáról ejtenénk szót, a már említett, 1941-ben a kolozsvári *Hitel*ben publikált *Parasztságunk legújabb alakulása* című tanulmányáról szólnánk.[34]

[32] Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia*, 39.

[33] *Levelezés köz- és magánügyben*, 404. Az írók lillafüredi találkozójáról Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető 1978. 484.; Lillafüredi írótalálkozóról lásd továbbá Standeisky Éva: Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. In. uő. *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet – ÁBTL, 2005. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*, 332–335.

[34] Erdei Ferenc: Parasztságunk legújabb alakulása. *Hitel*. 1942. 4. sz. 211–224. Újraközölve uő: *Történelem és társadalomkutatás*, 87–105.

KITÉRŐ 2. – *PARASZTSÁGUNK LEGÚJABB ALAKULÁSA* (1942)

Ezt a kevésbé ismert, s méltatott írást azért tartjuk fontosnak, mert itt Erdei „a fasizmus, még inkább a nemzeti szocializmus európai szerepre való emelkedéséből adódó veszélyekre figyelmeztet. A szegedi ellenforradalom már elindult „a népi – nemzeti – szociális átalakulás útján, mégsem lett belőle fasizmus vagy valami hasonló magyar rendszer, hanem [...] a rendies kapitalista polgári szerkezet épült ki a konszolidáció éveiben".[35] Ám a fasizmus említett európai előretörése Gömbös kormányra kerülésével már erőteljesen befolyásolta a politikai rendszert: uralomra jutottak a „fasizmusnak és a nemzeti szocializmusnak" megfelelő politikai elvek, „az addig hátraszorított ellenforradalmi tényezők", illetve „a fiatalabb nemzedék népi törekvései".[36]

Empirikusan is észlelhető tények nem igazolják azokat a politikai megállapításokat, melyek szerint az új struktúra mélyen átszőtte társadalmunk egészét. Mint írja, „szinte csak társadalmunk középrétegére korlátozódik az átalakulás, arra a furcsa képződményre, amit *középosztálynak* szoktunk nevezni. Igaz – teszi hozzá –, hogy ez társadalmunk egész üzemmenetének átalakulását jelenti, mert *ennek a rétegnek a kezében van egész társadalmunk közvetlen vezető-szervező hatalma*."[37] (Kiemelés – H. T.)

Ez az átalakulás „nem gyökeres, de jelentékeny". Miért? Mert „a *népi* középosztály hegemón szerepre törekszik. De míg korábban az előbbi az állam, az egyház és a nagybirtok adminisztrációját végző hivatal és kisebb részben a középnagy birtok alapjaira támaszkodva rendiesen védett és zárkózott helyzetet tartott fenn társadalmunkban, külön érzékkel vigyázva azokra a konvenciókra, amelyek magasabbrendűségét, vezető szerepét voltak hivatva biztosítani. Most annyit változott e rétegnek a magatartása, hogy mind gazdasági alapjaiban, mind társadalmi szerepében engedett zárkózottságából, féltőn vigyázva azonban arra, hogy vezető szerepe és »magasabbrendűsége« áldozatul ne essék."[38] Ennek érdekében „tömegesen vonult be a magánvállalkozásba és a szabad értelmiségi pályákra" s „népbarát érzületet" mutatva „keresi a közeledést a nép, a polgárság felé".[39] A változás, hogy „ebben a kitárulásban a régebbi stílusú polgársággal szembe *polgárellenes* és *antikapitalista*, a parasztság és a munkásság felé pedig *nacionalista* és *népi szociális* elvekkel közelít".

Szembeötlően két jelenség észlelhető ebből az átáramlásból: az antiszemitizmus és a „népbarát lelkesedés, illetve a parasztrajongás". Az *antiszemitizmus*

[35] Erdei Ferenc: *Parasztságunk legújabb alakulása. Történelem és társadalomkutatás*, 87.

[36] Uo. 212. A fajvédő programokról lásd: *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939*. Pécs: Dialog Campus, 1998.; *A nemzeti öncélúságról. Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde*. Budapest: Stádium, 1932.

[37] Erdei Ferenc: *Parasztságunk legújabb alakulása. Történelem és társadalomkutatás*, 89.

[38] Uo. 33.

[39] Uo.

a „korszerű fajvédő magatartás" megnyilvánulása, amely totális szembefordulás a liberális polgári rendszerrel, míg a parasztrajongás nem egyszerűen a „népi közösségérzésnek a föltámadása", hanem a parasztságnak mint *jól vezethető tömegnek a megtartására való igyekezet*. Erdei e manipulált társadalomvezetői gyakorlat legfontosabb elemének azt az igyekezetet tartja, hogy konzerválni, sőt visszaparasztosítani igyekszik „a paraszti hagyományaiból már-már kilépő parasztságot".[40]

E magatartás – „nemzetpolitika" – jól kivehető elemei a néphagyományok ápolása, a népkultúra kultusza, a „szociális érzés" hangsúlyozása, paraszttehetségek kiemelése ösztöndíjakkal, kollégiumokkal. E szempontból tanulságos a Bolyai Kollégium előtörténete, a miniszterfeleség Zsindelyné Tüdős Klára tevékenysége.[41]

Ez a fajta politika a parasztság asszimilálódásának kétféle útját teremti meg. Egyrészt „a vezető parasztgazdák és a mezei munkásság kiemelkedő vezető egyéniségei számára azt a lehetőséget nyújtja, hogy alacsonyabb vagy magasabb helyre, de mindenesetre felcsatlakozhatnak a népi középosztályhoz, s részesülnek ennek a státusznak gazdasági és hatalmi előnyeiben, a dolgozó paraszttömegek számára pedig azt a kilátást nyújtja ez a rend, hogy a lehetőség szerint istápolt és paraszti állapotban kell megnyugodniuk".[42]

Erdei megemlíti, hogy az ezzel az irányzattal szembenálló *radikális népiességnek* „ma már tiszteletreméltó gárdája van, s ebben az irodalmi formában körülbelül a következő társadalompolitikai igény jelentkezik. A »természetesebb« falusi, mezei, paraszti élet, továbbá a népi-faji közösségi kultúra fölértékelése, viszont a városi-technikai világ és technizált kultúra leértékelése alapján a parasztságban mutatni föl azt az emberanyagot és történelmi-társadalmi tőkét, amely »népünk, nemzetünk és kultúránk újjáépítésére alkalmas«, tehát a parasztságot kívánják a társadalomalakítás élére állítani."[43] Ezeknek az irányzatoknak híveit a *parasztmítosz* hirdetése jellemzi. Erdei külön nem említi, de érzékelteti: Szabó Dezső hatása húzódik meg e törekvések mögött, amelyeket különösen egyes folyóiratok, így a *Magyar Út*, a *Magyar Élet* képviselnek.[44] Mindez az 1943. évi szárszói vita értelmezése szempontjából fontos, ahol ennek az irányzatnak számos képviselője felszólalt. (Szárszóról érdemben később.) Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Erdei ebben az írásában milyen kritikusan mutatja be ezt a fasisztoid felhangoktól nem mentes népbarát irányzatot.

[40] Erdei Ferenc: *Parasztságunk legújabb alakulása*, 91.
[41] A Bolyai Kollégium előtörténetéről lásd *Fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.* Szerk.: Kardos László. Budapest: Akadémia, 1978. I. 60–70.
[42] Erdei Ferenc: *Parasztságunk legújabb alakulása*, 96.
[43] Uo. 99.
[44] 1942–1944 között Gömbös Gyula szerkeszti a *Magyar Utat*, amely mögött a protestáns főiskolások *Soli Deo Gloria* nevű szövetsége állott. Fitos Vilmos a *Magyar Élet* szerkesztője 1938 májusában lett, 1941 márciusától Gömbös Gyulával együtt szerkeszti a népi mozgalom jobbszárnyán elhelyezkedő folyóiratot. 1942-ben kivált a szerkesztőségből. Részletesebben lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York: Püski, 1983. 276–281.

A MAGYAR PARASZTTÁRSADALOM

Az 1942-ben a PPTE Bölcsészettudományi karának Magyarságtudományi Intézete „Magyarságismeret" sorozatában megjelent *A magyar parasztttársadalom* című könyvét[45] nemcsak s nem is elsősorban azért tekintjük az 1938 és 1942 között megjelent sorozat legkiérleltebb, a hazai szociológia története szempontjából meghatározó jelentőségűnek, mert az egyetem égisze alatt jelent meg, hanem mert fogalmilag a legkiforrottabb műve.

A *survey-típusú* szociológiáktól e munka is különbözik. Magyarországon egyébként a világháború előtti években legfeljebb Rézler Gyulának *Egy magyar textilgyár munkás társadalma* című műve tekinthető ilyen jellegű vállalkozásnak.[46]

Erdeit e mű megírására nem is a magyar szociológián belüli ezen irányú mozgások ihlették, hanem mindenekelőtt Hajnal István e könyvben is felidézett *Történelem és szociológia* című tanulmánya. Könyve utolsó oldalain felidézett irodalmi forrásokat felsorolva megemlíti, hogy *parasztszemléletére* a legnagyobb hatást – lévén e könyve tárgya is a magyar paraszttársadalom – ezen mű gyakorolja, mert ezen írásában „olyan rendkívüli és sikeres erőfeszítést tesz a társadalom objektív formáinak a megőrzésére, hogy bár okfejtései elvontak, az ő megfogalmazása erősítette meg a legjobban korábbi parasztszemléletemet". „Az a módszer és szemlélet – írja a továbbiakban – még nem kész és teljesen kiművelt megfogalmazás, azonban meggyőződésem, hogy a parasztság helyes és teljesen kiművelt megfogalmazása csak ennek a módszernek további helyesbítésével érhető el."[47]

Egyébként könyve elolvasása után Hajnal István is figyelmezteti e veszélyre Erdeit. Értékelve a könyv erényeit, 1943 novemberében írja: „Én azt látom, hogy Te is túl gyorsan alkalmaztad az elméletet. Ezért sokszor inkább akadályozott is talán Téged, mintsem segített volna."[48]

Erdei több, a könyve megírásához más szerző mellett tanulmányozta Szabó István és Sinkovics István műveit,[49] míg a nemzetközi irodalomból „Durkheim szociológiájának" vette a legnagyobb hasznát, különösen a *társadalmi tények* elméletet, mert az világította meg legjobban az „objektív, egyéni lélektani és gazdasági-hatalmi érdekektől elváló, társadalomalakulás természetét és törvényszerűségeit".[50]

[45] Erdei Ferenc: *A magyar parasztttársadalom*. Magyarságismeret V. Budapest: Franklin-Társulat, 1942.
[46] Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Magyar Ipari Munkatudományi Intézet sorozata. Budapest 1943.
[47] Erdei Ferenc: *A magyar parasztttársadalom*, 166.
[48] Hajnal István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1943. nov. 10. *Levelezés köz- és magánügyben*, 432–433.
[49] Sinkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczi előtt. In: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Szerk.: Eckhardt Sándor. PPTE BTK Magyarságtudományi Intézete. Budapest: Franklin, 1941. 7–43.; Sinkovics István: *Nemesség és parasztság Werbőczi előtt*, 44–80.; Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1940.
[50] Durkheim művének újabb magyar kiadása: Az erkölcsi tény meghatározása. In: Durkheim, Emil: *A társadalmi tények meghatározásához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 161–195.

E műve tehát fogalmi apparátusát, belső szerkezetét tekintve az 1945 előtti írásai közül a legkiérleltebb, letisztultabb.

Bibó István még 1940-ben írt *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságirodalmában* című művében – elhárítva tudományosságával kapcsolatos kétes értékű dicséreteket – azt nyomatékosítja, hogy „Erdei tökéletesen és maradéktalanul beleilleszkedik a magyar parasztság válságának irodalmába..."[51] Ami Erdei műveinek nagyobb hitelt ad, az nem „tudományos" jellegük, hanem „a bennük foglalt leszámolás bátorsága, teljessége és termékenysége". E megállapítások érvényességét nincs ok megkérdőjelezni, de az 1942-ben született *A magyar paraszttársadalom*ban jóllehet a válság ezen írásában is középponti helyet foglal el, mégis egyértelműbben tudományos mű, mint a jelentős tudományos értékeket tartalmazó korábbi társadalomrajzok, vallomásos irodalom. Műfaji megjelöléssel élve: míg az előbbiek *szociográfiák, A magyar paraszttársadalom szociológiai* mű.

Mint Erdei írja, a munka három részre tagolódik: *Parasztság – magyar parasztság; A magyar parasztság válságos kora; Parasztok a magyar társadalomban.*

Az alcímek világosabbá teszik a részeket tagoló, rokon értelmű címek közötti tartalmi eltéréseket. Ami az első részt illeti, ez további három részre tagolódik. *A parasztság értelme* című részben egyrészt a parasztság tagolódását írja le: földművelők, falusiak, munkások; másrészt e fogalom viszonyát a *nép* kategóriájához, alsórendiként való minősítését világítja meg, illetve az alcímet értelmezve összegzi e jellemzőket, sommás karakterüket. „Tehát – mint írja – a parasztság általában földművelő és falusi, bizonyos értelemben munkás társadalmi csoport, amely sajátságos népi paraszti kultúrát éltet, s egészében véve mint alvó rend illeszkedik a társadalom egészébe."[52]

A parasztság kialakulása és változatai című rész a *Parasztságot alakító társadalmak*, a *parasztosodás tényezői*, a *parasztság változásai* alcímeket viseli. A Hajnal István-i hatás talán e részben a legegyértelműbb: a parasztság kialakulását a *formaképződés* sajátos változataként írja le, amelynek nem kedveznek sem azok a társadalmak, amelyekben „a nyers hatalmi viszonyok" és/vagy „a gazdasági és politikai erők érdekszerű kezelése", sem az ún. kaszttársadalmak, amelyekben „a rend már nem a gazdagodó és egy más formaképződésnek a fejlődésképes üzeme, hanem egy széttagolt és széttagoltságában megmerevült szerkezet, amely mindaddig áll, [míg] a benne élőket szakrális eszközeivel le tudja nyűgözni. Éppen ezért a kaszttársadalom dolgozója sem tudott parasztsággá konszolidálódni".

A „formaképződés" útjait összegzően – „csak a hűbéri-rendi társadalomfejlődés vezetett a parasztság kialakulására...". Ez a „beöltöztetés" sem szüntette meg alapjában „a dolgozó-dolgoztató gazdasági viszonyt", de azokat „olyan emberi társadalmi összefüggésekkel vette körül, amelyek elviselhetővé és nem kis mértékben kölcsönössé tették ezt a viszonyt".[53]

[51] Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságirodalmában. *Bibó István válogatott tanulmányok. Első kötet, 1935–1944*, 189.

[52] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 13.

Hajnal István hatása világosan kimutatható, amikor a „békítő-egyeztető és formaképző munkában" a *clerus*: a papság és szerzetesek szerepét mutatja be. Mert minden békítő prédikáció írott malaszt lett volna, „ha minden földesúri udvarban és minden faluban nincsen a pap vagy a szerzetes, aki a buzgó ügyvivőjévé és vezetőjévé nem válik a társadalomnak".[54] E szempontból különösen fontos, hogy „a falu világában, mely kis területi egységekbe fogta össze a parasztságot, a pap volt az egyetlen írástudó".[55] Hajnal egyébként az *írástudó*, a *klerikus* szerepével már – francia nyelven is megjelent – fiatalkori írásában behatóan foglalkozott, s ily módon egyik előfutára lett a francia *annales* iskolának, amely e témát kitüntetetten kezelte.[56]

Erdei a parasztság kialakulásának, fejlődésének változásairól szóló fejezetben arra a következtetésre jut, hogy „a parasztság sorsának alapjaiban való átalakulása a polgári társadalomrend kifejlődésével következett be. A társadalom rendi struktúráját osztályszerkezet váltotta fel, tehát a tárgyiasult társadalomformák mellett a gazdasági érdekek szerint közvetlenül rétegzett társadalom bontakozott ki, ami a rendi formák fölbomlásával és az erők fölszabadulásával járt együtt. Ebben az átalakulásban a parasztságnak fel kellett bomlania."[57]

De melyek a magyar parasztfejlődés – könyvében is számba vett – különleges tényezői? A kialakulás végeredményben hasonló rendben történt, de a „magyar fejlődésmenetnek *minden* mozzanatában volt valami *különleges*". (Kiemelés – H. T.) Mindenekelőtt az a körülmény, hogy a magyar társadalomban jóval később indult meg a parasztosodás, mint nyugaton. Közelebbről még virágjában volt „az arisztokratikus osztály szerkezetű nomád társadalom az újhazában is [a Kárpát-medencében – H. T.], amikor nyugaton mélyen benn a hűbériség útjain járt a társadalomfejlődés. Ennek a késedelemnek az lett a következménye, hogy rövidebb ideig tartott a kiformálódás korszaka, ami továbbmenőleg azt eredményezte, hogy *fölszínesebb lett* a *paraszti formaképződés* és a *korábbi társadalomszerkezet* elemei *sem oldódtak föl tökéletesen*."[58] (Kiemelés – H. T.)

[53] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 23.

[54] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 25. Lásd továbbá Hajnal István: Kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről, 26–27.

[55] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, uo.

[56] Hajnal István: Írástörténet és írásbeliség felújulása korából. Budapest: Egyetemi Kiadó, 1921. A francia hagyományról lásd Georges Duby már Hajnal halála utáni évtizedekben megjelent összegző művét, *A katedrálisok korát*, különösen a *Kolostor* című fejezetet. Georges Duby: *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420.* Budapest: Gondolat, 1984. 18–86.

[57] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 30.

[58] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 32.; Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest: Akadémiai, 1974.

A magyar társadalomfejlődés sokban *utánképzése* volt a nyugati fejlődésnek. Ennek következménye, hogy „míg a nyugati társadalmakban az antik formák fölbomlása után *teljes* újrakezdéssel és *eredeti formaképződéssel* indult meg a társadalomalakulás, addig a magyarság már egy *kialakult társadalomrendbe* illeszkedett be és átvitellel alakított ki hasonló formákat".[59] (Kiemelés – H. T.)

Mik lettek ennek az „utánképző" módnak – Erdei értelmezésében is – a következményei? Egyrészt „nem fejlődtek ki olyan gazdagon és változatosan a hűbéri formák", másrészt pedig fennmaradtak és továbbéltek a nomád társadalom némely elemei. „E két irányban is különleges társadalomalakulás Szent István országépítésében tükröződik a legélesebben. A nagy király a keresztény fejedelem eszmei meggyőződésével, de a lovas nomád vezér stílusával igyekezett európai társadalomrendet építeni a magyarság számára."[60] A korabeli történeti irodalomban István új – az európai hatalmi viszonyokhoz nagy tehetséggel alkalmazkodó hitének, „eszmei elkötelezettségének" nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, de ezen hangsúlyeltérések értelmezése, historiográfiai indokolása nem lehet feladatunk, a tényt csak jelezzük.[61]

Erdei folytatja, elmélyíti korábbi műveiben megfogalmazott téziseit, s megalapozza politikus pályája szempontjából oly fontos balatonszárszói előadása gondolatmenetét.

> Felülről és áttéve épített egy hivatáselvre alapított társadalmat, tehát éppen fordítva, mint nyugaton történt [...] Éppen ezért nem is élte át olyan mélységesen a hűbéri rendi formaképződést, mint a nyugati társadalmak [...] A parasztság szempontjából azzal a sajátságos eredménnyel járt e különleges társadalomfejlődés, hogy a magyar társadalom nem a maga testében, hanem azon kívül maga alatt építette ki a parasztság rendjét.[62]

S ez a szerkezeti elem, „különleges viszony" – mint Erdei írja – „még a *rendiség teljes kifejlődése* és a *nemesi vármegye szervezetének teljes kialakulása* idejére is megmaradt. Ebből következően is a nemesi rend nem olyan szűk vezetői csoport lett, mint nyugaton, hanem egy *széles, minden szabadot magábafoglaló teljes társadalom*."[63] Ami ezen állapot jogi legitimációját illeti, ezt megtaláljuk Werbőczi

[59] Erdei Ferenc: *A magyar parasztt ársadalom*, 32.

[60] Erdei Ferenc, uo. Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest: Egyetemi Ny., 1938. 87–92.

[61] Deér József: Magyarság a nomád kultúrközösségen. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk.: Domanovszky Sándor. 1. k. 95–110. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, é. n.; Hóman Bálint: Az államépítő (1938). In: *Magyar sors – magyar hivatás*. Budapest: Athenaeum, 1942. 71–89. A kérdésről lásd továbbá Szűcs Jenő: István király intelmei. In: *Nemzet és történelem*, 369–372. (A tanulmány Erdei Ferenc halála után jelent meg.)

[62] Erdei Ferenc: *A magyar parasztt ársadalom*, 32.

[63] Uo. 33. A kialakulásáról részletesebben és adatoltabban lásd Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, 29–30.

*Hármaskönyvé*ben – az *Opus tripartitum*ban – amely intézményesítette a *nemesi vármegyét*, és a magyar jobbágyság társadalomalattiságát. Annak, hogy a magyar parasztságnak hosszabb volt a jobbágyi múltja, az *is* oka – írja Erdei –, hogy a török háborúk miatt „az egész magyar társadalom *kései újrafejlődésen* esett át. A török után új társadalmasulás indult meg, emiatt a fejlődés következő fokozatai is fáziskéséssel indultak meg."[64]

E késés egyik következménye „a parasztság túlmerevülése". Ez összefügg a nemesi rend már említett „túlfejlődésével". Ez utóbbi ugyanis „magába olvasztotta mindazon exisztenciákat, amelyek polgáriabbá válhattak volna [...] Így szélesebb társadalmi alapot kapott, mint a szigorúan úri nemesség rendje".[65]

A megmerevült formáknak ekkor is nehezebb lenne feloldódnia, ha azokat „teljes felszabadító hatás érné". De mint ilyen hatás „e formákat" nem érte, „ma is az a helyzet a magyar társadalomban, hogy általában véve kialakult ugyan a technikai életkeret és megváltozott szellemi atmoszférája, de az élet minden átalakulása ellenére a rendi formák érvénye nem semmisült meg. Ez együttvéve azt jelenti, hogy a magyar társadalom nem egyetlen üzem, amelynek terében minden hatás végigfuthatna, hanem olyan polgári szerkezet, amelynek üzemét rendi formák akadályozzák meg, elsősorban alsó részén a parasztságban, másodsorban magasabb szintjén a vezetőrétegekben."[66]

Hosszú idősávot von össze ily módon Erdei, a történéseket „az élet átalakulásaként" jellemzi. De a kialakult új társadalmi formák, szerkezet leírása annál részletezőbb lesz. Már ezen bevezetőben a magyar társadalom jelen idejű állapotát jellemző megfogalmazásban is világos utalást találhatunk a „kettős szerkezetre". Látni fogjuk, hogy Erdei a magyar paraszttársadalom sokféle alakzatában hogyan mutatja be ennek a szerkezeti elemnek változásait.

Másrészt – hasonlóan, mint a *Parasztok* című könyvében –, rövid, de lényeges mozzanatokat kiemelő utalást találunk a nyugat-, észak- és kelet-európai társadalomfejlődéssel kapcsolatos jellemzőkről.[67]

[64] A Werbőczi-mű jelentőségét a „magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásában" Bibó István is meghatározó jelentőségűnek tartja, azonban ő a nemesség szerepét hangsúlyozva, a rendi társadalmi formák megmerevítésében kitüntetett szerepet tulajdonít a köznemességnek és kisnemességnek, amelynek a *Hármaskönyv* szolgált támaszul. Bibó István: *Eltorzult alkat, zsákutcás történelem*. In: *Bibó István válogatott művei*. Második kötet, 574.

[65] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 36.

[66] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 36. A rendies formák szervülését városi közegben is kiválóan írja le Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság* című könyvében. Magyarország felfedezése. Budapest: Cserépfalvi, 1938.

[67] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 62. Az Erdei Ferenc által áttanulmányozott irodalom: Seraphin, Hans Jürgen: *Die Volkwirtschaftliche Bedeutung der Neuschaftung deutschen Bauertums*. Weltwirtschaftliche Archiv 40. Bd. II. Jéna. 1934.; Schiff, W.: *Die Agrargesetzgebung der eurpäbuschen Staaten vor u nach dem Kriege*. Archiv. f. Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1935. B LIV. Tiltman, H. Hessell: *Peasant Europe*. London: Jarrolds 1936. Willy Rumer: *Die Agrarreformen der Donau Staaten 1917–1926*. Innsbruck 1928. Újabb irodalom: *Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914)*. Szerk.: Gunst

Erdei könyve következő részében kibontja és részletezi a magyar parasztság „válságos korának" jellemzőit, a megmaradt formákat és a válság „termékeinek" tekinthető „paraszti létmódokat".

E második rész első fejezetei a „válságos kort" előidéző folyamatokat veszik számba: a technikai forradalmat, a gazdasági átalakulást és a jogi fölszabadulást, pontosabban annak következményeit. A válságjelenségeket e vonatkozásban az idézte elő, hogy megvalósult a szabad és teljes földtulajdon joga, de ez a birtoklási forma még gyökeresen új, idegen elem volt a hagyományos paraszti világban. A folyamat felbontja a korábban sem teljesen „egységes paraszti rendet", pontosabban a *polgári tulajdon* két oldalról is átalakítja e világot: „a telkes parasztnak polgári tudatot adott, a zsellérnek viszont teljes földtelenséget és munkási helyzetet és tudatot juttatott, megteremtvén ezzel a parasztból polgárrá és munkássá való átalakulás föltételét".[68]

A fejezet második tömbje a „megmaradt formákat" veszi számba, közelebbről „Az elmaradt falu"-t, „A konzervatív uradalmi gazdaság"-ot, „A megkövült parasztság"-ot.

Miután Erdei könyve utolsó részében – részletesebben és árnyaltabban visszatér e formákra, ehelyütt csak a válság néhány tünetét emeljük ki. „A megkövült parasztság"-ot így jellemzi Erdei: „Ha a parasztság egyszerű osztályhelyzet lenne, s nem valami különös objektív érvénnyel hagyományozódó társadalmi forma, akkor a múlt század közepe óta bekövetkezett változásokkal el kellett volna tűnnie és átadni helyét a polgári társadalom szerkezeti elve szerint való agrárpolgárságnak és agrármunkásságnak. A parasztság azonban nem tűnt el, hanem mind birtokos, mind birtoktalan változatban ma is meglevő szerkezeti eleme a magyar társadalomnak...

A parasztrend megmaradását pontosan illusztrálja a hordóba fagyott víz példája. A télen át hordóba fagyott víz akkor is hordóalakú jég formájában marad együtt, ha az abroncsot és a dongákat leverik róla és a tavaszi nap melegen süt rá."[69]

A következő tömb a parasztság válságának néhány jellemző alakzatát veszi számba. Ezek közül kiemeljük a *Romlott parasztok* című fejezetet. Erdei itt, hasznosítva a hazai társadalomkutatás eredményeit – mindenekelőtt Kovács Imre *Néma forradalom* című művét – az országnak arra a részeire utal, „ahol ugyan nem polgárosodik a parasztság, ellenben betegesen eltorzult formáit fejleszti ki a paraszti életnek, nyilvánvaló jeléül a parasztság válságának."[70]

Péter. Budapest: Akadémiai, 1989.; Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakából*. Budapest: Akadémiai, 1973.

[68] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 49.

[69] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 60.

[70] Uo. 65. Kovács Imre hivatkozott könyvei: *A néma forradalom*. Budapest: Cserépfalvi 1937. Az egyke gazdag irodalmából megemlítjük Fülep Lajosnak – akkor zengővárkonyi lelkésznek – a *Pesti Napló*ban 1927-ben megjelent cikksorozatát; Illyés Gyula: Pusztulás című, a *Nyugat* 1933-as évfolyamában publikált

Összefüggő gondolatsort tartalmaz a parasztság válságát demonstráló következő három Erdei-fejezet: a *Már nem parasztok*, *A „polgárosodás"*, A *„visszapolgárosodás"*.

Az elsőt, a *Már nem parasztok*at földrajzilag is lokalizálja: „Az országnak két területe van, ahol a parasztságnak sikerült elkerülnie a különleges magyar fejlődési válságnak a legmélyebb szakadékait: az egyik a Kisalföld és az Észak-Dunántúl, a másik a Nagyalföld, közelebbről ennek is a városai és tanyás nagyfalvai."[71]

Az utak eltérőek, az eredmény azonban közös. Bécs közelsége, a nyugati határszél nyújtotta kedvezőbb történeti feltételek Erdei által bemutatott városok talpon maradása, illetve fejlődése segítették elő a Kisalföldön és a Dunántúl (részben a felvidék, Érsekújvár is ideszámítható) „paraszt társadalomformákból való kibontakozását". De a „társadalomfejlődés menete is kedvezett és a Nyugathoz hasonlóan az elmélyült és intenzív rendi fejlődés folyamán itt születtek meg a polgári társadalom elemei. Ezért lett itt mélyebben járó e térségekben a polgári kor társadalomfejlődése, mint akár máshol az országban".

Ami a Nagyalföld megfelelő térségeit illeti, itt egyrészt a tanyarendszerből adódó előnyöket emeli ki, másrészt „a sajátságos polgárias cívis forma képződés" szerepét a városi központok megerősödésében, amit elősegített, hogy ezek „egy-egy nagy agrárpiacnak a székhelyei lehettek".[72] E kapcsolódást később gazdagon részletezi.

A polgárias, cívis formaképződés tulajdonképpen a *polgárosodás* folyamata, amely „kikerülhetetlen folyik". A már említett technikai változások „a gazdasági élet kapitalizálódott szervezete", „az egész emberi társadalmi atmoszféra megváltozása" mind olyan tényezők, amelyek „a parasztság életét oly gyökeresen átalakították, hogy *képtelen továbbra is paraszti formái között élni*." (Kiemelés – H. T.)[73] Miután azonban – s itt újólag szembetaláljuk magunkat a *„kettős struktúra"* dilemmájával – Erdei olvasatában – „a magyar társadalom rendi formáit sem a magyar polgárság, sem a magyar munkásság eleddig nem semmisítette meg, sőt félreérthetetlenül nem is érvénytelenítette, a parasztság ugyanakkor, *amikor ledobja a paraszt formákat, nem egy egyértelmű polgári társdalomstruktúrával találja magát szemben, hanem csak egy nagyjában polgári, sok részében még mindig rendi szerkezetiség fogadja.*"[74] (Kiemelés – H. T.)

Erdei külön fejezetet szentel a városi élet visszásságait, valós ellentmondásait felnagyító „elméleteknek", melyeknek egyébként Nyugat-Európában is gazdag irodalmuk van.[75] „A társadalom élete nem egyszerű belátáson, vagy szándékon for-

írását; Fülepnek erre reflektáló *Mit mond a szemtanú?* című cikkét. Lásd továbbá Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. Budapest: Nyugat, 1938. Első kötet, 82–90.

[71] Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom, 70.

[72] Uo. 78.

[73] Uo. 82.

[74] Uo.

[75] Ortega, y Gasset: *A tömegek lázadása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. A spanyol eredeti 1929-ben jelent meg. Johan Huizinga: *Lerend en Denkend* [1926]. Magyarul – Radnóti Miklós

dul sarkaiban, hanem az átéléseknek, a kényszerűségeknek, a harcnak, a próbálkozásoknak és a megegyezéseknek megszámlálhatatlan kisebb-nagyobb tényein halad, tehát nem lehet a parasztsággal megértetni, hogy a városi-polgári társadalomformák nem jobbak, mint a parasztiak, amikor saját helyzetét mindennap elviselhetetlennek érzi a másikat különbnek, jobbnak és emberségesebbnek hiszi."[76]

E könyv záró része az életmű legfényesebb lapjai közé tartozik. Eltérően a szabványoktól, a paraszttípusokat, származási, vagyoni, regionális, szomszédsági viszonyok, tradíciók viszonyrendszereként mutatja be.

Hagyományos kategóriákból indul ki: *parasztgazdák, kisparasztok, parasztmunkások*, ezek belső tagolása azonban a már említett jellemzők gazdagabb kombinációján alapszik.

A *parasztgazdák* négy kategóriáját említi: telkes jobbágy és polgár-gazda, „jobbágyparasztok"; „nemesparasztok"; „polgárparasztok". A megjelölések, a fogalmak nem minden esetben azonosak azok konvencionális használatával.

Mindenekelőtt: az első említett kategória nem önálló típus, hanem a megőrződött rendies formák és a „polgárosodás" kialakult új formáinak általános jellemzése a parasztgazdákra vonatkoztatva. E változások hordozói, kifejezői a fentebb idézett típusok. Az első a *jobbágyparaszt*. Az elnevezést Erdei azzal magyarázza, hogy a jobbágyparasztok „a megváltozott életmenet ellenére sem szabadultak ki a jobbágykori paraszti formákból, tehát polgári társadalmi helyzetben is úgy élnek, mintha jobbágyok lennének.

Ilyen jobbágy paraszttársadalmak ma már csak a Palócföldön, a Fölső-Tisza mindkét oldalán, a Dunántúl belső vidékein és Erdélyben vannak és itt is kizárólag apró vagy középnagyságú falvakban. "[77]

E falvak társadalma sok tekintetben ma is olyan, mint volt a jobbágyság korában – innen az elnevezés –, azonban közben mind külső, mind belső viszonyaikat tekintve „...ezek a falvak egyáltalán nem egy állapotot és egy megnyugodott struktúrát képviselnek, hanem egy mindinkább gyorsuló folyamatú átmenet egyik szakát. Minden ilyen falu útban van a felé, hogy vagy úgy visszájára fordítsa paraszt formáit, mint az egykés falvak, vagy úgy polgárosodjék, mint az előrehaladottabb fejlődésű falvak.[78]

E konzervatív paraszttársadalmak fejlődési zavarát és feszülő ellentéteit a legteljesebben képviseli a reprezentatív vezetőréteg: a *gazdák*. A *jobbágyparaszt gazdát* Erdei a magyar társadalom „legkiáltóbban korszerűtlen" alakjának nevezi.

fordításában – *Amerika szele*. Kötetben: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Pharos Kiadó, 1943. 255–301. P. Lunt – W. Lloyd Warner: *The Social Life of a Modern Community*. New Hawen: Yale University Press, 1941.

[76] Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom, 85.

[77] Uo. 90.

[78] Uo. 91. Ilyen palócfalut jelenít meg Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című szociográfiájában. Budapest: Cserépfalvi, 1936.; Műve vitájáról: Sz. Z.: A tardi helyzet változatlan. *Magyarország*, 1936. augusztus 5. Az egyke irodalmából még: Szíj Gábor: A sárvári járás nyolc községének egykézése. *Magyar Út*, 1940. 8. sz.

Szociológiai képlete ennek a fajta gazdának, hogy gazdasági helyzete föltétlenül *polgári*. Nagy, gyakran óriási tőkének birtokosa, gazdaságának vezetője, két-három család munkaerejének birtokosa. Ellentmondásos helyzetét az magyarázza, hogy életvitele *jobbágyparaszti* jellemzői ellenére, összes életviszonyai arra szorítják, hogy *piacra* termeljen. A termelés ugyanakkor, amit folytat, „nem számító árutermelés, hanem részint a házi szükséglet, részint a hagyomány által megszabott sokoldalú termelés".[79] Tehát *semmilyen* irányban nem specializálódott, az összetett üzemet hagyományos paraszti módszerrel vezeti.

Vagyonosodásának forrása vagy a munkabérkiadás csökkentése, vagy az, hogy a *fogyasztásból* vonja el, amit csak lehetséges.

Erdei jellemzése szerint a „jobbágyparaszt gazda" egy ponton illeszkedett be *polgári* helyzetébe: „mérhetetlenül erős öntudattal birtokolja földjét [...] Ez a tulajdonosi öntudat azonban nem ugyanaz, mint az úri vagy tőkéspolgári birtoklás. Nem abban nyilvánul meg, hogy a szabad földtulajdonnal most már tetszése és érdeke szerint vállalkozik [...] Nem él jobban és nem dolgozik kevesebbet, mint ha kevesebb földje vagy csak bérlete lenne, nem vállalkozik földjével alkotó teljesítményekre [...] nem él a birtoknak azzal a polgári előnyével, hogy a járadékból él, egyszerűen csak azt élvezi, hogy van."[80]

Az eredmény: a földbirtoklásnak ez a teljességgel *paraszti magatartása* nemhogy megtörte volna a jobbágyparasztgazdák paraszti életformáját, hanem *még inkább* teljessé tette azt.

A helyzet ellenmondása nyilvánvaló. Erdei előlegezi: csak idő kérdése, hogy e típus is felismerje gazdaságában rejlő lehetőségeket. A fiatalabb nemzedék már halad is előre ezen az úton.

A *nemesparasztoknak*, az ún. „egytelkes", „armalista", „bocskoros" nemeseknek, jóllehet tényleges társadalmi helyzete nem azonos a „jobbágytartó nemesek"-ével, „tárgyi társadalomformai helyzete" – mint Erdei írja – mindig különbözik a parasztrendű földművelőtől. Ez a különbség, ha „jobbágyi" faluközösségben laktak, „személyi kiváltságként" objektiválódott. Tehát, ha a telke nemesi telek volt, akkor „maga volt saját magának a földesura, s így nem viselt úrbéri terheket [...] nem tartozott úriszék elé, részt vehetett a megyegyűlésen, s a parasztokkal való érintkezésben előjogok illették meg... Ahol pedig az egész falu volt nemesi település – az ismertebbek: Bori a Garamvölgy mellett, Nemeshida Erdélyben, Aporka Pest megyében a Duna mellett – ott nem személyi kiváltságok közt, hanem egy önálló nemesi üzemben éltek a dolgozó nemesek."[81]

A fejlődés mai szakán – írja Erdei – igen elmosódott a különbség a „nemesrendű" és „parasztrendű" földművelők között. Bár egyformán jogi szabadok lettek,

[79] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*, 92.

[80] Uo. 94.

[81] Uo. 97. A nemesparaszt községekről lásd Benda Kálmán: Egy a sok közül. Kömlőd a nemesközség. *Magyar Út*, 1941. 15. sz. április 15.

az eltérő múlt számos maradványa – életmódban, életvitelben – megőrződött. „A kideiek például ugyanakkor, amikor a környéki félig-meddig polgárosodó parasztok, félig-meddig városias-polgári ruhában járnak, gazdatisztes-úrias csizmát, nadrágot és disznósörtés kalapot viselnek, s míg a volt jobbágyközségek szórakozása a mozi és a biliárd, ők vadászni járnak, és a lovaikat futtatják."[82]

Kiváltság különbözteti meg a színhelyeket, a „jászkun kerület népét", valamint a hajdúkat, az utóbbiak azonban, miután „nagyvárosi községekben laktak együtt, nem nemesi, hanem polgári irányban hajlottak el a közönséges parasztformáktól".[83]

A *polgárparasztok*at Erdei sokoldalúan írta le és jellemezte korábbi műveiben. Ebben a fejezetrészben nemcsak összegez, de új elemekkel is kiegészíti e típus jellemzőit. E vonatkozásban kiemelnénk a vidékek, régiók szerinti sajátosságaik plasztikus leírását.

Melyek a polgárparasztok gazdaságának legfőbb jellemzői? Mindenekelőtt, hogy *mezőgazdasági vállalatokként* működnek, „éppen ezért a *piaci lehetőségekhez* képest *specializálódnak*". A különleges mezőgazdasági árutermelés minden változatát képviselő gazdaságok vannak köztük. A Kisalföldön fejlett a takarmánytermelés és az állattenyésztés, valamint a cukorrépa- és sörárpa-termelés. A haladó parasztgazdaságok különös energiával és állandóan fejlődő szakértelemmel folytatják ezeket a termelési ágakat és a paraszti termelést messze meghaladó értékű termelést tudnak piacra vinni. Ugyanitt a legfejlettebb az ország kisbirtokain a tejtermelés, ami a szakszerű istállózásnak, tenyészkiválasztásnak, az állatok törzskönyvezésének és okszerű takarmánytermelésnek a következménye.

A *Kisparasztok* címet viselő tömb is különböző kategóriákat különböztet meg. A „szóródást" e kategórián belül Erdei azzal magyarázza, hogy gazdasági helyzete – s ennyiben státusa rokon a parasztság más kategóriáival – ellentétes hatásoknak teszi ki, környezete meg éppen különböző társadalmi pályák között őrli. Ebből következően „nem csoda, hogy éppen olyan válságosan él paraszt formái között, ha még azok tartják megkötve, s éppen olyan türelmetlenül igyekszik megszabadulni tőlük, ahol ezt társadalmi környezete és az előtte járó vezetés megengedi".

A *Kisgazdák* e kisparaszti réteg markáns típusa, amely azonban a *Nagyatádi Szabó István*hoz kapcsolódó mítosz ellenére csak „gazdai-polgári helyzetében egységes társadalmi csoport, egyébként a parasztságnak igen széttartó jobbágyparaszti vagy úriparaszti változatait képviselik".[84]

Erdei ideszámítja mindazokat az önálló parasztgazdákat, akiknek akkora birtokuk van, hogy *önálló* gazdálkodást folytathatnak, és *soha* más gazdaságban nem

[82] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom,* 98. Az ún. nemesparasztoknak a dzsentrivel rokon jellemzőit szuggesztíven rajzolja meg Krúdy Gyula.

[83] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom,* 106.

[84] Uo. 107. Nagyatádi Szabó Istvánról lásd Bodrogközi Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története.* Budapest: 1929. 300–330.

dolgoznak, viszont saját gazdaságukban elsősorban *saját családi munkaerővel* végzik el a munkát, idegen munkaerőre csak időnként vagy mellékesen szorulnak.[85]

Hogy gazda- és birtoktípus szorító ellentmondások foglalata, azt több példán is szemlélteti. Így, ennek a paraszti rétegnek a gazdasága a leghagyományosabban paraszti. „Birtoka nem olyan nagy, hogy mint tőke kimozdítaná a termelés hagyományos menetéből és szervezetéből, viszont nem is olyan kicsiny, hogy szükségképpen szaporítaná eredményesebb piaci termelésre." A legtöbb kisgazda birtok öröklött és jobbágytelekből származó föld, tulajdonviszonyai tehát szövevényesek. Továbbá „Táji hagyományossággal termelnek, tehát mindig a piacra is, azonban ezt nem céltudatos és racionális haszonratöréssel, hanem inkább erőfeszítéssel. A család fogyasztása e birtok keretében a legnagyobb felvevője a saját termelésnek, tehát ez is akadályozza a specializált és céltudatosan piacra alapított árutermelést."[86]

A *regionális eltérések* is erősek.

E gazdaságok nagyobbik fele falurendszerű, tehát a falusi gazdasági udvarból munkálják a határban szétszórt földeket. Ez mérhetetlenül sok ki- és hazajárással, termény- és trágyaszállítással jár, tehát szükségszerűen hiányos a munka kihasználása és produktivitása. Sikeresebbek az alföldi tanyásgazdálkodások. Itt éppen az önálló munkát alig igénylő kisgazdaságokban fejlett ki a tanyarendszernek egy igen szerencsés formája: a kisgazdatanya. [...] A még parasztvidékeken nemcsak a munka-magatartás, hanem az egész élet hagyományos paraszt formákban jelenik meg. Tehát a paraszt konvenciók határozzák meg az egész életberendezést, a gyermek nevelését, a családi életet, a szórakozásaikat, s egész kultúrájukat. Nem egyéni érdekek és törekvések mentén alakul tehát ilyen parasztközösségekben az élet, hanem tipikusan parasztformákba illeszkedik bele mindenki, s ezektől eltérni annyit jelent, mint szembehelyezkedni a közvélemény ítéletével és vállalni annak ezer formában megnyilvánuló rosszallását és elítélését.[87]

[...] A másik pólus az erőteljesen polgárosodott falvak, kivált az agrárvárosoknak a kisgazdái. Itt a nagygazdák is polgárokká lettek, a kisgazdák tehát akár azok követésében, akár a maguk külön kényszerénél és igényénél fogva szintén szabadulni igyekeznek a parasztformák kötöttségéből és egyéni utakon kísérlik meg polgáriasabb élet kialakítását. Az ilyen kisgazdák számára – írja láttatóan Erdei – már a munkaerkölcs is megváltozik, tehát mihelyt módjuk nyílik rá, hogy kevesebbet dolgozzanak, vagy kivonják egyes családtagok magukat a munkából, nyomban megteszik, s ezért már nem ítéli el őket a környezet. Ugyanígy gyökeresen megváltozik életberendezésük és egész kultúrájuk. Lakásuk, ruházatuk nem paraszti, a gyermeküket nem paraszt mó-

[85] Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom,* 107.

[86] Uo. 108.

[87] Uo. 110. A parasztközösségek konvencióival, szabályrendszerével való szembehelyezkedést rendkívül kifejezően és drámaian jeleníti meg Németh László: *Gyász* című regényében Kántor Zsófi alakja.

don, hanem iskolázva, kényeztetve, nagyon sokszor nem is mezőgazdának nevelik. Általános ilyen kisgazdák között az is, hogy lányaik, akiket kevésbé iskoláznak, de többet kényeztetnek, nem akarnak kisgazdához „paraszthoz" menni férjhez, hanem iparost, nyugdíjas állásút kívánnak maguknak...[88]

Erdei ugyanakkor figyelmeztet: e két szélső pólus *ebben a tiszta formában*, ha nem is kivétel, de *nem* is jellemző. „Ilyen tiszta alakban a paraszt kisgazda csak egyes nagyon elszigetelt és elmaradott kis faluban van, a kispolgár-kisgazda pedig néhány élenjáró alföldi városban. Ennek a rétegnek a *legnagyobb* tömege *átmenet* e két típus között. Tehát érvényesek még a paraszt hagyományok, s ugyanakkor igen nagy mértékben föl is szabadult már az élet ezek kötöttségéből, s az erők és érdekek szerint alakul polgári mintára."[89]

S e falvak, a magyar parasztság e szegmensében is felmutatja a *kettős szerkezet* jelentését, *egymásratorlódását, szorító hatását*. Mint írja: „Két kultúrának, két társadalmi szerkezetiségnek az ellentétes formái ütköznek össze élete fölött, tehát sem egyiknek, sem másiknak az emberi értelme nem teljesül már, hanem az egyiknek szükségből, a másiknak igényből enged... A paraszti életberendezéseket és társadalmi formákat szorítóknak és kényelmetleneknek, ridegnek és elmaradottnak érzik... viszont a polgári életet már mintául is torz formában kapják, még kevésbé tudják alkalmazni..." S megismétli alapállítását: „Annyira kiegyenlítetlenül elegyednek ennek a *két szerkezetiségnek a törvényei*, hogy tökéletesen barbár és formátlan *küszködés* ez az élet, *nem pedig kultúr*élet, akár *paraszti*, akár *polgári* értelemben."[90] (Kiemelés – H. T.)

A *kishaszonbérlők* és *törpebirtokosok, parasztkertészek, parasztiparosok, parasztkereskedők* tömör rajzát ehelyütt csak megemlítjük, akárcsak a *parasztmunkások* Erdei által bemutatott típusait, mert nem lehet feladatunk ehelyütt a műelemzés. Az idézett fejezetekkel e könyvnek az *életmű* alakulásában, folyamatában betöltött helyét kívántuk bemutatni. Mindenekelőtt azt, hogy e műben folytatja, elmélyíti korábbi monografikus művei néhány meghatározó tézisét. Ugyanakkor kiigazításokat is megfogalmaz anélkül, hogy a szövegben utalna a módosított helyre. Így a *Makói parasztság társadalomrajzára*.[91] A *mezővárosok* – mindenekelőtt a három *mezőváros*: Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd – sok vonatkozásban idealizált rajza is kiigazítódik: sokféle részlet, szociológiai tény árnyalja a képet.

A magyar paraszttársadalom című mű kapcsán szükségesnek tűnik azonban Erdei munkásságával kapcsolatosan általánosan elterjedt azon állítás cáfolata is, hogy Erdei ismeretei érdemben a szülővárosa, a Szeged környéki tanyák, illetve a Duna–Tisza-köz szociológiai jellemzőinek extrapolálása, az ország más területeire való kiterjesztése. Az természetesen tény, hogy szülővárosát, Szegedet és környékét, és a Duna–Tisza közét ismerte a legjobban, ám *A magyar parasztttársadalomban* gazdagon argumentált példáit az ország *egész területéről* mutatja be.

De új minőséget hordoz ez a könyv az 1937–42 között megjelentetett szociográfiáival összevetve is. E könyvekről – ha nem is a műelemzés igényével – korábban szóltunk. Magunk mindegyik művet a hazai társadalomkutatás fontos alkotásai közé soroljuk. A legnagyobb visszhangja a maga idejében talán a *Parasztok*nak volt. Ihletett mű, saját élményvilágának és a tárgyszerű társadalomrajz különös ötvözete. *A magyar parasztttársadalom*[92] e sorozatban külön helyet foglal el. E mű *szociológiai* opus, s jóllehet e jelölés önmagában műfajra s nem minőségre utal, mert vannak kiváló társadalomrajzok, illetve szürke vagy egyenesen gyönge szociológiai művek.[93] Erdei e művében az új a gondosan megszerkesztett *fogalmi háló*, amellyel „befogja a valóságot".

A fogalmi konstrukció – mint már említettük – Hajnal István hatását viseli magán, de eredetien értelmezve azokat, segítségükkel *gazdag* tapasztalati anyagot általánosítva.

A magyar parasztttársadalom – erre is utaltunk – a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi kara *Magyarságismeret* című sorozatában jelent meg, az e karon működő *Magyarságtudományi Intézet* gondozásában. 1941-ben a több tanszék munkáját lazán koordináló igazgatója Németh Gyula professzor volt, az Igazgatótanács tagjai pedig: Eckhardt Sándor, Horváth János, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Pais Dezső professzorok, tehát a hazai társadalom- és bölcsészettudományi elit java.

Az életmű további alakulása szempontjából is fontos állomás *A magyar parasztttársadalom*. A szárszói beszéd, és a tervezett *Magyar társadalom* című műve

[88] Erdei Ferenc: *A magyar parasztttársadalom,* 116.
[89] Uo. 111.
[90] Uo.
[91] Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza,* 18–19.

[92] Ezt az értékelést Rézler Gyula, elismerve munkássága meghatározott erényeit, „módszer- és rendszertani" szempontból meghatározásait megkérdőjelezi, azokban „sok formai hibát" talál. „Néhány meghatározása primitív »idem per idem« módra készült." (A falutípus, a város meghatározásait idézi példaként.) „Meghatározásainak másik hibája, hogy nem teljesek, nem írják pontosan körül a fogalmat." (Példaként ez esetben is városmeghatározását idézi.) Meg kell említenünk, hogy Rézler írását 1941-ben *A magyar parasztttársadalom* megjelenése előtt publikálta. (Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle* 85. 1941/6. sz. 490–525. Kötetben: *Válogatás Rézler Gyula írásaiból.* Szerk.: Tóth Pál Péter. Budapest: Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat, 2011.

[93] A szociográfia fogalmát Németországban a harmincas években az Erdei által idézett Ferdinand Tönnies vezette be. (*Einführung in die Soziologie*. Stuttgart,1931.). Lásd továbbá Rudolf Heberle *Soziographies* cím szócikkét *Handwörterbuch der Soziologie*. Szerk.: A. Vierkandt. Az empirikus szociológiakutatás széleskörű elterjedését követően a fogalom irodalmi műfajként őrződött meg. Lásd *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. Szerk: René König II. k. 1967. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag. Anthony Giddens Angliában 1993-ban már sokadik kiadást megjelent *Sociology* című művében, már nem említi a szociográfia fogalmát (magyarul Budapest: Osiris, 1995.) a szociológiát pedig „az ember társad. életével, a csoportokkal és a társadalmakkal foglalkozó tudományként definiálja. Erdei egyébként egy 1947-ben az Eötvös Collegiumban tartott előadásában visszatér e fogalom értelmezéséhez. „Marxizmus és magyar szociográfiája" címmel. Az előadásnak csak a vázlata őrződött meg. Lásd Erdei Ferenc: Történelem és társadalomkutatás, 460.

számos tételét, kategóriáját előlegezi e műben, egyidejűleg politikusi pályáját is megalapozva.

Erdeinek a harmincas-negyvenes évek fordulóján írt művei közül a *Futóhomok* visszhangja a *Magyarország felfedezése* sorozatnak köszönhetően volt a legszélesebb körű, a *Parasztok* váltotta ki talán a legemocionálisabb hatást, *A magyar paraszttársadalom* című pedig a legelemzőbb, fajsúlyos kritikákban talán leggazdagabb. Mindenekelőtt Hajnal István, Ortutay Gyula, Balogh István recenziójára utalunk.[94]

BALATONSZÁRSZÓ, 1943

Amikor Püski Sándor, a *Magyar Élet Könyvbarátai* vezetője, a *Soli deo Gloria* nevű református szervezet égisze alatt elkezdte az 1943. évi balatonszárszói konferencia szervezését, sokaknak úgy tűnt – s a konferencia előadásait, vitáját is áthatotta e meggyőződés –, hogy a háború vége közeleg, s a németek, illetve szövetségeseik a háborút elvesztették.[95] Bár a végkifejlettel kapcsolatos közhangulat Szárszón nem volt alap nélküli, de Magyarországra – s a világ más régióira – még sok szenvedés várt. Magyarországot 1944. március 19-én megszállták a német „szövetségesek"; még majd sor kerül Budapest elhúzódó ostromára és kemény ütközetekre az orosz–német fronton, a D-napra: a szövetséges csapatok partraszállása Franciaországban, a háború befejezésére Ázsiában stb.

A konferencián közel 600 résztvevő jelent meg, a nagyszámú paraszt, munkás és értelmiségi fiatalság mellett a háború utáni politikai elit számos tagja – mint például Nagy Ferenc, Kovács Béla, Darvas József, a Györffy Kollégium vezetői – volt jelen. A népi írók közül Kodolányi János, Erdei Ferenc, Németh László, Jócsik Lajos, Karácsony Sándor, Veres Péter tartott előadást. Előadók voltak még László Gyula, Balla Péter, Dömötör Sándor, Muharay Elemér és a szervező, Püski Sándor is.[96]

A konferencia egészét nem kívánjuk felidézni, elsősorban Erdei előadásáról, a vitában való részvételéről, illetve reflexióiról kívánunk szólni, s idézzük Bibó István észrevételeit.

[94] Hajnal István *Századok*, 1942. 358–369.; Ortutay Gyula *Magyar Csillag* jún. 1. 6. sz. 364–365.; Balogh István *Ethnographia*, 1942. 157–158., uő: *Ungarn* 1942. 251–252.

[95] A hivatalos magyar politika helyzetértékeléséről, a közvélemény hangulatának alakulásáról 1943 nyarán lásd Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest: Kossuth, 1983. 222–268. Uő. Külpolitikai koncepciók Magyarországon 1943-ban. In: *Kiútkeresés Magyarországon 1943-ban.* Budapest: Kossuth, 1989. 15–20.

[96] *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói* Magyar Élet Tábor *előadás és megbeszélés-sorozata.* Budapest: Magyar Élet, 1943. Magyar Élet Könyvbarátai 5. (A továbbiakban az előadások, illetve a hozzászólások szövegét e kiadás alapján idézzük.)

Erdei augusztus 14-én, a konferencia első napján, Kodolányi János rövid bevezető előadását követően tartotta meg előadását, *Magyar társadalom* címmel. Előadása, illetve egy nappal később Németh László referátuma a konferencia egész kimenetele és visszhangja szempontjából meghatározónak bizonyult. (A konferencia szót feltételesen használom, mert a hallgatóság nem teremben ült, hanem – néhány meghívott vendég kivételével – törökülésben a földön. A viták sem korlátozódtak a hivatalos hozzászólókra, a szünetekben, az esti órákban, kisebb csoportokban állva is folytatódtak.)

Erdei előadása egyébként érdemben korábbi írásaiban kifejtett tételeinek, leírásainak összefoglalásán alapult, azokat nem egy helyen szó szerint ismételte. Új elem volt, hogy kronológiai rendbe szedve azokat, szólt a magyar történelem korábban nem érintett epizódjairól, jobban kiemelte a Habsburg-házzal való konfliktusos viszony jelentőségét, Tisza István szerepét, a Horthy-rendszer negyedszázados történetét, felidézte és markánsabban differenciálta az ellenforradalmat, a bethleni konszolidációt, a Gömbös-érát. Ezek a megállapításai nem saját kutatáson alapultak, hanem e korszakot átfogó történeti munkákon, a szövegből érzékelhetően mindenekelőtt Szekfű Gyula monográfiáin.[97]

Erdei rövid „társadalomtudományi tájékozódással" indította gondolatmenetét. Ezt, többen – például Bibó István – a találkozó alapvető célkitűzésével ellentmondónak ítélték. A bírálat tárgyát mindenekelőtt a következő mondata képezte: „A történelmi materializmus, szóval a szocializmus társadalomtudomány az egyetlen nagyszabású szociológiai irány, amely történelmi szemléletű, tehát konkrét társadalomalakulásokat kísér, és mindent a fejlődés összefüggésében magyaráz. Ennek a szociológiának a materialista elmélet a filozófiája, dialektikus a logikája, és az egész szemlélet a modern ipari munkásság nagy történelmi élménye és mozgalma alapján kristályosodott ki."[98] Bibó István, amikor 1977 októberében felidézte Erdei szárszói előadását, a következőket mondotta: „Erdei Ferenc hibát követett el és az aktuális népfrontprogram megismeréséről vagy végig nem gondolásáról tett tanúságot, hogy a marxizmus középpontba helyezésével megrökönyített olyan aktív, antifasizmusra képes partnereket, akiknél ez a kérdésfeltevés egyáltalán nem volt aktuális, és akik ettől a programtól és harci kiáltástól meghökkentek."[99]

Bibó István kritikai megjegyzése abban az értelemben indokolt, hogy Erdeinek az adott helyzetben politikusként mindenekelőtt arra kellett volna helyezni a hangsúlyt, ami *egyesít* s nem ami *megoszt*, s e vonatkozásban valóban az antifa-

[97] Szekfű Gyula: *II. Rákóczi Ferenctől Gróf Tisza Istvánig. I–II.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (A könyv eredetileg mint Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet* VII. kötete jelent meg.) Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Magyar Királyi Egyetemi Nyomda Budapest, 1934.

[98] Erdei Ferenc bevezető előadása: A magyar társadalom. *Szárszó*, 12. Erdei előadásának értékeléséről lásd Halmos Károly: Erdei Ferenc előadása, mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle*, 2010/4. 60–109.

[99] Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Magyar Krónika. Budapest: Kolonel Lap- és Könyvkiadó, 1989. 44–45.

sizmus előtérbe állítása lett volna indokolt. Az előadás szövege azonban árnyaltabb, a dialektikus és történelmi materializmus Magyarországon akkor közkézen forgó változatainak kritikáját is tartalmazza.[100]

> Ennek a világszemléletnek és ebből folyó társadalomszemléletnek az a lényege, hogy a társadalom intézményei *az anyagi életfeltételek felépítményei*. Tehát a társadalom és az abban végbemenő szellemi alakulások természetét a gazdálkodás és a termelés viszonyai határozzák meg. Nagy általánosságban és bizonyos elvontságban ez a szemlélet sikeresen nem támadható meg [...] Viszont azonban a klasszikus szociológiának, a történelemnek, továbbá a társadalomrajzi (szociográfiai) vizsgálódásoknak tanulsága szerint *a társadalom ennél állandóbb, sajáttörvényűbb valami, amelynek saját alakulási vonala van és ez gyakran és szívósan eltér a termelő erők történeti alakulásától* [...] Ilyenformán, amilyen mértékben mind kétségtelenebbé válik az anyagi termelési viszonyok meghatározó szerepe, ugyanolyan mértéken világosabbá lesz a társadalom sajátlagos önállósága és öntörvényűsége is fennáll. Ebbe a vonalba eső szemlélettel kívánom én a következőkben a magyar társadalom történeti alakulását és a magyar társadalom jelenlegi szerkezetét felvázolni...[101]

Nehéz megítélni, hogy e bonyolult, elvont szöveg az adott környezetben a hallgatóság számára mennyire volt értelmezhető. A vitában nem is hangzott el ilyen irányultságú kritikai reflexió. Nem kétséges, Erdei itt letette voksát a *történelmi materialista* világszemlélet mellett. Ám figyelmesen olvasva szövegét előtűnik a korrekció igénye, annak kinyilvánítása, hogy a klasszikus szociológiának, történelemnek, továbbá a társadalomrajzi vizsgálódások tanulsága szerint a társadalom öntörvényűbb valami. Az így megfogalmazott revízió igénye pedig, szembemegy a marxista ortodoxiával.

Erdei – mint utal is rá – ebbe a vonalba eső szemlélettel kísérelte meg „a magyar társadalom történeti alakulását és a magyar társadalom jelenlegi szerkezetét felvázolni".[102] A szándék megvalósítása azonban erőn felüli volt. Ilyen céllal készült, átfogó és megalapozott hazai kísérlet és kutatási anyag nem állt rendelkezésére; az előadásában felhasznált irodalom pedig nem ilyen irányultságú volt. Ugyanakkor – erre is utaltunk – bevezetőjében épített saját korábbi műveire, amelyek gazdag tapasztalati anyagot tartalmaztak, s távol álltak a hazai történetírás-

[100] Miután forrásra nincs utalás, lehetséges, hogy Botos Vince fedőnéven magyarul kiadott Sztálin-mű, *A dialektikus és történelmi materializmus* (kiadó, kiadás éve nem ismert) fordult meg kezében, de a hivatkozás alapja lehet Molnár Erik *Dialektika* (Budapest, 1941) vagy Mód Aladár: *Materialista lételmélet* (Budapest, 1937) című műve is. Schönstein Sándor (1898–1945) orvos, illegális kommunista. Az ún. *Schönstein füzetek* jelentős része még a harmincas évek elején jelent meg, de 1945 után is jelentős segédeszköz volt, főleg a politikai gazdaságtan oktatásában.

[101] Erdei Ferenc: A magyar társadalom. Bevezető előadás. *Szárszó*, 13.

[102] Erdei Ferenc: A magyar társadalom. *Szárszó*, 13.

ban uralkodó szellemtörténettől, amely a társadalomelmélet egyetemi tanszékkel is rendelkező hazai korifeusának, Dékány Istvánnak munkáit is jellemezte.[103]

Előadásában az idézett történelmi anyagot felhasználva, a kettős struktúra kiépülését is bemutatja, tovább gazdagítva a tényanyagot, amiből későbbi tanulmányában e társadalom modelljét megkonstruálja; az 1867-es kiegyezést is a gazdasági és társadalmi fejlemények szempontjából jellemzi.[104]

Erdei előadásának e megállapítását néhány évtized távolából bírálja Borbándi Gyula[105] – igaz, más kiindulópontból és érvekre építve –, s később Bódy Zsombor. „Társadalompolitikai elképzeléseiben valójában Erdei egy polgári demokratikus, majd szocialista átalakulás szükségességét fogalmazza meg és ezt igyekszik levezetni társadalomszerkezeti elemzéseiből. Ez a szándék világlik ki az 1943-as társadalmi helyzet értékeléséből is" – írja Borbándi.[106]

De mit mondott tulajdonképpen Erdei Ferenc?

> Amit a szociológia mondhat, az nem egyéb, mint hogy fejlődésileg tökéletesen érett és indokolt annak a gyökeres polgári átalakulásnak a megvalósulása, amely sem a háború végén, sem annakidején, a szabadságharcban nem sikerült. Tehát: felszabadulás az értelmüket vesztett történelmi kötöttségek ... alól. Ez az átalakulás, mint politikai programm, ma a *demokrácia* teljes megvalósításának követelményében áll elő. Olyan társadalomnak kell tehát kialakulnia, amely következetesen és teljesen kiformálja országunkban is a *modern polgári társadalmat*.

Azt is figyelembe kell ugyanakkor venni, hogy Magyarországon „egy modern polgári társadalom tartós és állandó kiépülésének már nincsenek meg a tényleges társadalmi alapjai. Ennek következtében a fejlődésnek csak egy átmeneti szakasza lehet egy ilyen átalakulás."

Erdei az ilyetén átalakulásban a munkásság és a parasztságnak kiemelkedő szerepét előlegezi, s számol a munkásság hegemóniájával. Azonban, hogy ténylegesen „milyen kifejlet jöhet", s milyen módon valósul meg az *elkerülhetetlen* társadalmi változás, „az természetesen külső politikai alakulásoktól *is* függ. Van azonban a belső viszonyokban is egy komoly tényezője, az nevezetesen, hogy az átalakulás szakaszában a parasztság és az értelmiség milyen erővé és tényezővé fejlődik a munkásság mellett". Az, hogy „fejlődőképes társadalom épül-e – hang-

[103] Dékány István 1942–1946-ig volt a Társadalomelmélet ny. r. tanára a PPTE Bölcsészettudományi karán. *A mai társadalom. (Bevezetés a társadalomtudományokba)* című műve 1943-ban jelent meg. Erdei Ferenc munkásságát sokra becsülte. „Most már harmadik szép könyvét olvasom, amelyet a »magyar városról« írt" – írja 1939 májusában. Szorgalmazza, hogy Erdei eljöjjön a bukaresti XIV. szociológiai kongresszusra. (Nem ment el.) Magyar Társadalomtudományi Társulat [Dékány István] Erdei Ferenchez. Budapest, 1939. május 13. *Levelezés köz- és magánügyben*, 372.

[104] *Szárszó*, 21–22.

[105] Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*, 338.

[106] Uo. 339.

súlyozza a záró mondataiban újólag –, az elsősorban azon múlik, hogy a *parasztság mennyi történeti tőkét visz bele*". (Kiemelés – H. T.) És végül: az *értelmiség* szerepe mindenesetre csak a munkás, a paraszt dolgozó rétegek sorsával összekapcsolva alakulhat ki. „Tehát a mai külön úri középosztály értelmisége helyett – a *népi értelmiségé*."[107]

A történelem további menete számos vonatkozásban túllépett az Erdei által előlegezett fejlődési pályán, de *akkor* és *ott* azonban az volt a lényeges, hogy ez az alternatíva, amelyet felvázolt, *nem* a proletár szocializmus, hanem a *népi demokratikus átalakulás* programja volt.

Erdei hozzászólását érdemi vita nem követte,[108] a konferencia következő meghatározó eseménye Németh László előadása volt.[109] Megosztó, felkavaró előadás Németh Lászlóé. Fogalomhasználata a *Kisebbségben* című művével rokon, de megfogalmazásai – ha lehet – még élesebbek.[110] Az egybecsengés már a bevezető mondatban észlelhető: „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt »bennszülött«-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha színekre gondolnak, tudják mit értek bennszülöttön. Az állami életet *idegenek* vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban."[111] (Kiemelés – H. T.)

E megállapítást történelmi visszatekintés követi, melyet a forradalmak utáni negyedszázad optimista-dicsérő jellemzése zár. A pozitív kezdeményeket azonban lerontják a *benső–külső hódítók*. „Ellenfeleink voltak közelebb mindig az európai történet kohójához? Vagy faji fegyelmezetlenségünk, a romló bennszülött erkölcs bosszulta meg magát a döntő órákban? [...] Ki ismerhetné félre, hogy a mi korszakunknak, a lefolyt negyedszázadnak is *ez* a vázlata: egy nagy zökkenő után iszonyú süllyedés, bénaság..."[112]

Németh László egyébként már 1939-ben azt a pesszimista nézetet vallotta, hogy „akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom".[113]

Nem kívánjuk értékelni ezen az atlanti szövetség és a német fasizmus közötti egyenlőségi jelet tevő állítást, szövegéből kitetszően Németh László mindenekelőtt az új békeszerződések következményeitől féltette Magyarországot.

[107] *Szárszó*, 36.
[108] Veres Péter, Kiss István rövid eszmecseréje a hivatásszervezetekről, mellékösvény volt. Erdei néhány szavas reflexiója ennek megfelelő.
[109] Németh László előadása. *Szárszó*, 41–54.
[110] Németh László: Kisebbségben. 1939. In: Németh László: *Kisebbségben*. Budapest: Magyar Élet, 1942. 13–93.
[111] Németh László előadása. *Szárszó*, 41.
[112] Uo. 43.
[113] Uo. 46.

E szempontból is tudni lehetett, hogy a legrosszabb az ország számára a vesztesek oldalán maradni, s 1943 nyarán már nem volt kérdés, ki lesz e háború vesztese.

A belső történések szempontjait figyelembe véve *is* pesszimista volt a forgatókönyv. „Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem olyan lesz, amely társadalmunk folyamataiban készül... Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltókat«, s ezek nem a »bennszülöttek« soraiból fognak kikerülni". „Üdvözítő terror"-tól, „faji elnyomás"-tól félti a nemzetet.

Számol azzal, hogy ő maga a „kereszteltek" között lesz, de azokat „a magyar embereket" segítendő, akik ismerik „az új magyar szellem hét évtizedes erőfeszítéseit, s az *átalakulás vezérkarába is belekerülnek*"[114] (kiemelés: H. T.), megfogalmazza figyelmeztetéseit. A megfogalmazásból kitetszően vélelmezzük, hogy a jelenlévők közül e figyelmeztetést – ha nem is kizárólagosan – Erdei Ferencnek adresszálta.

Három ponton foglalja össze mementónak szánt szavait: Az első pontban arra figyelmeztet, hogy „a szabadság, amelyet hoznak, valóban magyar felszabadulás legyen". Mert a tőkés és a szocialista rend e vonatkozásban egyaránt rejt magában kockázatot. „Az angolszász jellegű kapitalizmusnak a bevezetése vagy visszahozása a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban órák alatt megcsappantaná. De talán nem olyan szembeszökő, hogy a szocialista rendnek is megvannak, tán még nagyobb mértékben az ilyesféle veszélyei."[115]

E veszély taglalása tartalmaz később fontos figyelmeztetéseket, s a *Kisebbségben* című műre visszautaló szavakat az „önkritikátlan", „bosszúszomjas" zsidóságról, amelynek az elmúlt nyolc-tíz évben – nem utolsósorban a zsidótörvények célszerűtlen alkalmazása okán – meg kellett erősödnie. Majd hozzáteszi: „Nagyon rossz füle van annak a késköszörülésre, aki nem hallja, hogy Schylochnak éppen a szív kell."[116]

E könyvnek nem feladata ezen állítások minősítése, de a tér-idő koordinátákat oly jól ismerő Németh László előtt 1943 nyarán már tudott kellett hogy legyen: a hitleri „végső megoldás" a zsidóság gettóba zárása majd elpusztítása Németországban már a harmincas években megkezdődött,[117] s hogy 1943 áprilisában egy ilyen „megoldás" ellen lázadtak fel a varsói gettó lakói.[118]

[114] Uo. 48.
[115] Uo. 48.
[116] Uo.
[117] „1937-ben [...] a birodalomban négy koncentrációs tábor volt. Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald és Lichtenberg [...] 1938-ban [...] a november 9-i pogromokat követően több tízezer zsidót szállítottak koncentrációs táborokba [...] Lángba borultak a zsinagógák, 267 zsidó imaház pusztult el mintegy 7500 zsidó üzletet dúltak fel." Heinrich August Winkel: *Németország története a modern korban*. II. k. Budapest: Osiris, 2005. 251.
[118] Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest: Balassi, 2006. 208. Szokolay Katalin idézett könyvében fontos számokat idéz: „1941–1943 között körülbelül hárommillió lengyel zsidó halt éhen vagy pusztult el megsemmisítő táborokban".

A figyelmeztető, kétes értékű mozzanatokat is tartalmazó szavaknak ugyanakkor – visszatekintve – vannak látnokinak minősíthető mondatai: „Képzeljenek el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban ellenőrzötték a magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek [...] Önök nagyon jól tudják, hogy nem a busmanokra és nem a tibetiekre gondolok."[119]

A másik, amit számon kérünk – folytatja gondolatmenetét – *„ne engedjék megnyomorítani* a munkásnépet, aminek érdeke szájukon van". Figyelmeztet továbbá a „középrétegek" megóvására, s arra, hogy a szükséges átalakításokat ne úgy hajtsák végre, hogy *„a nemzet keze fölöslegesen be ne vérződjék"*.[120]

S végül fontos mondatokat fogalmaz meg az *értelmiség* védelmében. Szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy ma „a legrosszabbul fizetett munkásosztály az értelmiség". Nem az értelmiséget kell visszaszorítani, a szakmunkások színvonala emelkedik: a *munka intellektualizálódik*. „Én az osztálytalan társadalmat – nyilvánítja ki – másképp nem is tudom elképzelni, mint *értelmiségi társadalmat*.[121]

Erdei vitazáró beszédében érdemben csak Németh László szavaira reflektált. A Németh előadását bíráló szavakat finom különbségtevéssel hidalta át: Németh László író, annak is „a legérzékenyebb tisztességesebb fajtájából". Ez az írói alkat pedig mesterségénél és világszemléleténél fogva mindig a teljes emberi világot és a teljes emberi és népi élményt fejezi ki. Éppen ezért az ilyen írói szemlélet soha nem tud pontosan megegyezni az aktuális politikai vonallal.[122] Innen az író kiváltsága, amely

> minden időben meg is illeti az alkotó és feltétlenül tiszta szándékú írót... Az ilyen kiváltság azonban nem vonatkozik az író követőire. A követő értelmiségi mestersége nem azonos az írói hivatással... És ha ezek a mesterségek a maguk tárgyiasságában képviselnek is bizonyos belső ellenállást a politikai alakulással szemben, ezeknek a hivatásoknak a tagjai mégis csak kivételezés nélküli tagjai a társadalomnak, tehát vagy együtt haladnak a helyes politikai alakulással, vagy ellene fordulnak. Számukra „harmadik út" nincs.[123]

[119] Németh László. *Szárszó*, 48.
[120] Németh László. *Szárszó*, 50.
[121] Uo. 53.
[122] Erdei Ferenc vitazáró beszéde. *Szárszó*, 80.
[123] Uo. Az „értelmiségi mesterségről", a tárgyiasságról mondott szavait azért is fontosnak tartjuk, mert a korabeli marxista gondolat – a hivatalos *marxizmus–leninizmus* – nem jelentőségének megfelelően foglalkozott az értelmiség kérdésével. Ez alól kivétel Antonio Gramsci olasz kommunista marxista gondolkodó életműve, amelyet az ortodoxia a hatvanas évekig nem sorolt a kánonba, így Erdei sem ismerhette. Magyarul lásd Antonio Gramsci: *Marxizmus–kultúra–művészet*. Budapest: Kossuth, 1965. Gramsciról lásd Huszár Tibor: A filozófus Gramsci portréjához. *Valóság*, 1969. 9. sz. 11–23.

Hasonlóan udvarias, de határozottan polemikus a „bennszülött" sors értelmezése. Mindenekelőtt kinyilvánítja: „... ha hiányzik belőle az értelmiség kiművelt és kétségtelen értéket képviselő szakszerűsége, akkor ez az átalakulás csak rosszabb lesz. A hatalmi erőkkel szemben könnyen alulmaradhatnak mindazok az emberi, népi, helyi szempontok, amelyeket az értelmiség oly szorongással félt. Ebben az esetben valóban beteljesülhet az a »bennszülött« sors, amelyet Németh László szuggerált. Bár azt is tekintetbe kell venni, hogy a magyarságot azért mégsem csak az értelmiség képviseli."[124]

S egy újabb tiszteletkört követően mindehhez hozzáteszi: „Mert bár társadalmunk minden rétegében valóban jelentékeny, sőt nem egy rétegében óriási az asszimilált és nem asszimilált idegenek sokasága, mégis a magyarság bennszülött állapota nem olyan feltétlen, mint ahogy azt az író érzékeny felfogása érzi. Végeredményben *mégiscsak Magyarország ez az ország* és a *magyarságnak egész népi állománya nincs reménytelenül kivéve a fejlődés útjából*. De ha már valóban a magyarság népi erőit akarjuk is érvényesíteni, akkor is tudomásul kell vennünk, hogy a munkásság van annyira magyar többségű, mint a középosztály. És a parasztság is van olyan magyar, mint az a kispolgár, amelyre Németh László elsősorban akart támaszkodni."[125]

Erdei szárszói beszédét – mint említettük – Bibó 1976 novemberében kritikusan értékelte. De az értékelése – mint oly sokszor tapasztalhattuk – saját magatartásával kapcsolatban is tartalmazott reflexív mozzanatot. És ezek a történelmi helyzet általános értelmezésével kapcsolatosak.

> Erdei Ferenc hívott engem a szárszói konferenciára, ma is sajnálom, hogy nem mentem el. Ma is kíváncsi vagyok, hogy ott én mit mondtam volna, mert hazudnék, ha azt állítanám, hogy azt mondtam volna, amit mai eszemmel mondandónak tartanék. A szárszói konferencia egyben adaléka annak is, hogy Erdei Ferenc, bár a saját programja megvolt, az nem volt beillesztve egy közösségi programba, az aktuális össz-antifasiszta tennivalóba, mint a Márciusi Front idején. Közelebbről szólva: most pontosan vissza tudom idézni, hogy Erdei Ferenc, sem én, nem tudtuk világosan azt, hogy ha minket *a szovjet hadsereg fog felszabadítani, akkor utána proletárdiktatúra következik-e vagy népfrontos kormány*.[126] (Kiemelés – H. T.)

Miben látta Bibó az ún. népfrontpolitika lényegét? A képlet a harmincas évek derekán egyértelmű: „a népfrontot meghirdette a kommunista párt valamikor 1935-ben, a német fasizmus keserű tanulságaként. Nekem akkor az volt az érzésem, hogy a népfront nem merő taktika, hanem mély, organikus változás a tennivalók terén, annak a felismerése, hogy olyan jelenségek, mint a fasiz-

[124] Erdei Ferenc vitazáró beszéde. *Szárszó*, 80.
[125] Uo. 82.
[126] Huszár Tibor: *Bibó István*, 43.

mus, a szocializmus és az addig egyszerűen polgárinak bélyegzett klasszikus demokrácia között van egy mélyebb érdekközösség. Ez indított arra, hogy ezzel a népfrontpolitikával azonosítsam magam."[127] De 1943-ban a képlet már nem volt ilyen egyszerű. Mert ugyan a „világpolitikai szovjet-angol-amerikai jó háttér volt a számára – (a *népfrontpolitika* szempontjából – H. T.) az itthoniak számára nem volt olyan tiszta, hogy tudtuk volna azt, hogy vajon az a népfrontprogram elsősorban a nyugati országokra, Franciaországra és a hasonlókra vonatkozik-e csak, ahol a proletárdiktatúra közvetlen kilátása nincs meg, de a szovjet hadsereg hatáskörére nem."[128]

Paradox, de 1945-ben éppen a Szovjetunió nemzetközi kötelezettségeire hivatkoztak az MKP vezetői a proletárdiktatúrát számon kérő régi „tizenkilencesekkel" szemben. „Ha most – mondotta Révai József 1945. február 8-án, a hazai kommunisták számára tartott bizalmas tájékoztatón – Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk, akkor az nem nemzetközi, hanem nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra, hogy ellentéteket provokáljon ki a Szovjetunió és szövetségesei között." A pártot opportunizmussal vádoló 19-es elvtársaknak még azt is hozzátette: „Proletárdiktatúrát csinálni elvtársak nem lehet, ha a munkásosztály és a dolgozó nép többsége nem támogatja a kommunistákat."[129]

E politika rövid időn belül módosult; összhangban a stratégiát váltó szovjet politikával, a hatalom megszerzésére irányult; társult az ún. szalámi taktikával: az 1945-ben létesült koalíciós pártok megosztására és felszámolására irányuló akciókkal, a francia, olasz kommunista pártok létezését is ellehetetlenítő hidegháborúval. Csakhogy *akkor* még 1943-at mutatott a naptár, s Bibó prognózisát – legalábbis 1946–1947-ig – minden kétértelműség ellenére alapjaiban valószínűsítették a történések.[130]

Erdei helyzetértékelése érdemben Bibóéval rokon: ő is a népfrontpolitika megvalósításában látta a történelmileg lehetséges optimális választ, s szárszói előadásával érdemben annak történeti-szociológiai megalapozását kívánta szolgálni.

Huszonöt év távlatából visszatekintve 1968 augusztusában Erdei érdemben igazolva látta előadása főbb téziseit, egy szigorúan önkritikus korrekcióval kiigazítva:

[127] Uo.

[128] Uo.

[129] Révai József előadása az 1945. február 8-i kommunista aktíván. Idézi Szakács Sándor: A koalíció felszámolása. In: *Válság és megújulás*. Budapest: Kossuth, 1982. 240–241.

[130] Levéltári anyagok ismeretében egyes történészek – először talán Szakács Sándor, Zinner Tibor – 1945-től a hatalom kizárólagos megszervezésére való törekvést tartják ha nem is kizárólagosnak, de meghatározónak. Szakács Sándor–Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete": adatok és adalékok, tények, összefüggések, 1944–1948.* Budapest: Genius Gold Bt., 1997.

Ha valami azonban tökéletesen hiányzott az én gondolkodásomból is, gondolom a többiekéből is, olyasmiknek a sejtése, ami később a személyi kultusz címet kapta. Hogy a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, azért is lettünk olyan vakok és bénák vele szemben. Ez persze se nem mentség, se nem elmarasztalás, csak kegyetlen valóság, történelmi lecke.[131]

E méltó, szép megemlékezést nem árnyékolja be, ha megemlítjük, nem minden résztvevő szavaiból hiányzott az aggodalom: elképzelhető olyan „szocialista állam, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekbe kell dolgozni, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll".

Erdei, három évvel a huszonötödik évforduló után, s nem foglalkozva Némethnek a „bennszülöttek" leigázásával kapcsolatos negatív víziójával – ezt viszont a hatvanas években maga Németh László tette meg – igazságot szolgáltatott Németh Lászlónak. Tisztelegve a hetvenéves Németh László előtt, váteszinek minősíti azon vízióját, hogy „az iparoknak egy részét sohasem veheti be a gép, vannak iparágak, amelyek az emberek keze munkájához vannak nőve, s a földművelés nemesebb faja sem mondhat le az ember alkotó leleményéről. Egy egészséges tervgazdaság azzal, hogy a gépies gyári munkát, a földművelés alacsonyabb formáit kevés emberrel végezteti, a minőségi ipar, a minőségi földművelés számára szabadítja fel az emberi erők javát."

Az 1940-es évek elején gondolta ezt Németh László, „s akkor megütköztünk ezen – nem titkolom, én magam is – 1968 után, a gazdaságirányítás reformja időszakában azonban időszerűek lettek e szavak: nagyobb vállalati önállóság, a háztáji gazdaságok támogatása nélkül a mezőgazdaságban nem lehetett továbblépni".[132] De a tágabb horizontot tekintve is időszerűek lettek e szavak: „Nyakunkon a tudományos technikai forradalom, aminek áldásai vannak [...] de átkai is; az ember eltömegesedése és elembertelenedése, az emberi magatartás manipulálása és elidegenedés a munkától és az emberséges életmódtól egyaránt, s mindeközben az emberi környezet elfásulása, s végsőleg az emberiség elpusztításának fenyegetése."[133]

1943-ban Erdei még dolgozik *A magyar társadalom* című művén, amikor Püski Sándor kiadása már hirdeti könyvét.[134] Ismereteink szerint Erdei művének témája szűkebb volt: *A két világháború közötti magyar társadalom* című opusán dolgozott,

[131] Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*, 1968/8. 1298–1299. Kötetben: Erdei Ferenc: *Művekkel élő társadalom*, 98.

[132] Németh László: *A minőség forradalma*. Budapest: Magyar Élet, 1943. IV. k. 9. Idézi: Erdei Ferenc: *Művekkel élő* társadalom, 109.

[133] Uo.

[134] A *Magyar Élet* Könyvkiadó Vállalat 1943. évi karácsonyi könyveit hirdető közleményben olvashatjuk: *Népkönyvtár* 1. sz. Erdei Ferenc: Magyar társadalom. Megjelenik januárban. Lásd Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest: Püski, 2002. 36–37.

amely rendeltetése szerint összegezte volna a harmincas-negyvenes évek fordulóján megjelent írásait. E summázat első változata ismereteink szerint el is készült, de csak 1944-ben. Püski Sándor megfogalmazása szerint olyan későn, „hogy akkorra a német ellenőrzés alá került cenzúrán már nem lehetett elfogadtatni".[135]

A kézirat 1976-ig kallódik, Majlát Jolán jóvoltából, Benczúr utcai lakásukon levelei között kutatva leltem rá e fontos összegző írásra, amely Erdei Sándor jóvoltából, akkor, 1976-ban jelent meg a *Valóság* című folyóiratban.[136] A kézirat sorsáról azonban még Erdei Ferenccel válthattam szót a vasúti kocsi ablakából kitekintve 1970-ben, a várnai Szociológiai Világkongresszuson résztvevő delegáció tagjaként – ő volt a küldöttség vezetője –, de erről majd a maga helyén részletesebben.

SZIGETSZENTMIKLÓS, SZEGED, DEBRECEN, BUDAPEST – 1944–1945

A szárszói beszédre, s Erdei írásaira természetesen a hatalom is felfigyelt, s nemcsak a kettős játékot játszó belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc,[137] de különösen Pest megye hírhedt alispánja, Endre László is.[138] Az Erdei család szigetszentmiklósi tanyája Pest megye területéhez tartozott. Erdei írja visszatekintőleg, 1945 decemberében:

> A nehéz időkben Szigetszentmiklós határában tanyán laktam. Elismerem, hogy e tanya valóságos kihívás volt az állam és a társadalom rendjével szemben [...] különös figyelemben részesített a falusi csendőrség. Nem múlt el hét, hogy ne látogattak volna be hozzám s ne érdeklődtek volna az után, hogy mit csinálok, ki jár hozzám stb. Különösen izgatta a csendőrök meg a falubelek fantáziáját, hogy egy makói hagymakertész elhagyta hazáját és két magasabb iskolát kitanult fiával olyanféleképpen dolgozik, mint a bolgárok a szomszédos telepen. Nyilván ez és a felsőbb utasítások hívták fel ránk a csendőrök figyelmét.

[135] Uo. 39.

[136] Erdei Ferenc: Magyar társadalom a két világháború között. I–II. Bevezetés Huszár Tibor. *Valóság*, 1976/4. 22–53. és 1976/5. 36–58.

[137] Keresztes-Fischer Ferenc 1831–35, 1938–44-ig belügyminiszter. Közvetlen ellenőrzése alatt tartotta a politikai rendőrséget, irányította a baloldali politikusok, a kommunisták elleni represszíós intézkedéseket. A II. világháború alatt Horthy személyes köréhez tartozott, az angolszász orientáció híve volt. A szárszói táborozást, a Soli Deo Gloria diákszervezet kezdeményezéseit ezért, ha nem is támogatta, de „elnézte", miközben ellenőrzés alatt tartotta. 1944 márciusát követően eltávolították posztjáról, a Gestapo koncentrációs táborba hurcolta.

[138] Endre László (1895–1946), a fasizmus, a hitleri Németországgal való szövetség elkötelezettje. A fajvédő Nyilaskeresztes Párttal konkuráló, együttműködő *Nemzeti Szocialista Párt* alapító vezetője. Hírhedten szélsőséges politikájának betetőzése volt, amikor 1944 márciusa után belügyi államtitkár lett, s e szerepkörében a magyarországi zsidóság deportálásának egyik irányítója. Szálasi hatalomra kerülésével a hadműveleti területek polgári közigazgatási kormánybiztosa. Mint háborús főbűnöst 1946-ban kivégezték.

Egy alkalommal is, mint sokszor máskor a kora hajnali órákba valami cikket írtam, apám pedig éppen elszundított miután a kenyér első dagasztását elvégezte, nem lévén éppen akkor asszonyszemély a házban. Igen udvariasan és barátságosan érdeklődtek, hogy én mit írok. Még több jelentéktelen kérdést tettek fel, és láttam rajtuk, hogy valami közelebbi szándékuk van. Egyikük váratlanul és nyomatékosan feltette a kérdést: Tulajdonképpen mi kifogása van a doktor úrnak a fennálló társadalmi rend ellen?
Röviden feleltem:
– Nem tetszik, és nem kívánok részt venni benne a vezetők vagy az uralkodók oldalán...
– Hát én hova tartozom, azt mondja meg a doktor úr?
– Maga janicsár, ami azt jelenti, hogy a bennszülöttek közül származik, de elszegődött az uralkodók szolgálatába és szolgálja a saját fajával szemben.
Ezzel vége is lett a vitának és az őrmester rátért a tárgyra:
– Akkor kezdjük a házkutatást.
Igyekeztem megkönnyíteni munkájukat és megkérdeztem:
– Mit keresnek, hadd segítsek.
– Elég, ha mi tudjuk – mondta kurtán és már meg is indult a könyvespolc felé, hogy megkeresse azt, ami szándékában volt. Minden zugát felkutatták a háznak, fiókokat, ágyakat, zsebeket, mindent a világon, de különösen sokat időztek a levelek között. Ebből gondoltam, hogy nyilván azokat a leveleket keresik, amelyeket akkoriban a Béke párt küldött szét.[139] Emiatt aggódásba estem, mert emlékeztem, hogy van ilyen a házban és nem semmisítettük meg. Kutatásuk azonban az én szobámban eredménytelen maradt. De ők nem hagyták abba, hanem egyre mérgesebben a ház többi részében is kutatni kezdtek. Apám szekrényében egy csomó levél állott. Izgatottan kezdték annak megvizsgálását... Megtalálták. Egy feladó nélküli borítékban egy körlevél és a címzés annyi volt, hogy Erdei Ferenc... Előlépett apám és sietve tudatta, hogy igen ezt ő kapta és anélkül, hogy különösebb figyelemre méltatta volna, eltette a többi közé.
– Miért nem szolgáltatta be? – kérdezték zordonan.
Apám hosszas magyarázatba kezdett, ami a csendőröket távolról sem nyugtatta meg. Végül azonban hosszas magyarázgatás után elhitték [...] Nem egészen érthető megjegyzéseket tettek, hogy milyen apának, milyen fia van és közölték végső határozatukat: apám azonnal velük tart... Én pedig ott maradtam egyedül a tanyában az éhes jószággal, a rengeteg házi munkával és a dagasztatlan kenyérrel. Sietve programot csináltam, a sokféle munka elvégzésére, és hozzáfogtam dagasztani a kenyeret. Valamikor csináltam már ilyet, de azt, hogy mikor kell dagasztani és mikor szakajtani és

[139] A Békepárt az illegális KMP fedőszerve. Megalakításában fontos szerepet játszott Donáth Ferenc, nyilván ő állt kapcsolatban Erdei Ferenccel. A Békepártról lásd Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlatása körülményeiről és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről. *Párttörténeti Közlemények*, 1965/3. *Emlékirat*át Losonczy Géza tette először közzé a *Csillag* című folyóiratban: 1947/ december, 36–45. és 1948/ január, 42–49.

kemencébe vetni, teljesen ösztönöm szerint cselekedtem... Dél volt mire visszatért, és egyforma izgalommal vártam, hogy mit végzett apám és hogy mit szól a kenyérhez. Egyik dologban sem történt nagyobb baj.[140]

Így zárul a visszaemlékező cikk első része, amelyet nemcsak a történés jelentősége okán idéztünk fel ilyen részletesen, hanem mert képet ad arról a munkás, családi légkörről, amelyben apja és két fia Szigetszentmiklóson élt.

A második fronton való áttörés kiinduló színhelye már Budapest. Ezt a történetet öccse is feleleveníti, s jóllehet érdemi eltérés nincs, a nekiindulás históriáját Sándor részletesebben idézi fel:

> 1944 októberében Soli Deo Gloria diákszövetség Kálvin téri házának egyik emeleti szobájában kisebb társaság gyülekezett, a résztvevők az illegalitás szabályainak megfelelően külön-külön érkeztek. (A német megszállás időszakában az elővigyázatosság ilyetén foka szinte kötelező volt – H. T.) Amikor egyikük jelezte, hogy a meghívottak mind együtt vannak – a diákszövetség egyik lelkész vezetője – magukra hagyta őket, kisétált a folyosóra őrködni. A megbeszélés, amelyen Kovács Imre, Darvas József és két Györffy kollégista részt vett, arról folyt, hogy a *Magyar Front* megbízásából Erdei Ferenc és Erdei Sándor menjen át a tűzvonalon Szegedre, vegye föl a kapcsolatot a Magyar Kommunista Párt embereivel és a felszabadult területen kezdje meg a *Nemzeti Parasztpárt* szervezését. A tanácskozás határozatának megfelelően [...] október 22-én elindultunk Budapestről a már felszabadult Szegedre.[141]

Erdei Ferencnél így kezdődik a „frontáttörés" kalandos története:

> 1944 októberében Budapesten voltam. A tanyán már nem volt biztonságos a maradás. Nagykőrösön is megrosszabbodott a helyzet, ahol hónapokat töltöttem, tehát a legjobbnak ígérkezett, ha Budapesten süllyesztem el magam. A Szálasi puccs után azonban már ez is nagyon nehéz volt. Többször nyomára jutottam annak, hogy keresnek, és miután nem volt ilyen gyakorlatom az efféle bujdosásban, határozottan rosszul éreztem magamat. Két alkalommal ugyan még találkoznom is sikerült a fegyvertársakkal,[142] de ez mindinkább lehetetlenné kezdett válni [...] Öcsémmel elhatároztuk tehát, hogy akárhogyan is, átmegyünk a fronton és hazamegyünk Makóra, ahol már benn volt a Vörös Hadsereg. Alapos tájékozódás után úgy határoztunk, hogy Kiskunhalasig elmegyünk vonattal – akkor még lehetett –, onnan majd valahogy elérünk Makóra. Ezt fegyvertársaim is helyeselték, és az út megbízatás jelleget kapott.[143]

[140] Erdei Ferenc: Hajnali házkutatás, áttörtük a frontot. Első megjelenés: *Új Szó* 1945. december 1. Újraközölve Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 1. k. 234–236.
[141] Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. *Erdei Ferenc emlékezete*, 24.
[142] A „fegyvertársakról" lásd Erdei Sándor visszaemlékezését.
[143] Erdei Ferenc: Hajnali házkutatás, áttörtük a frontot, 236.

A fronton való átjutás részletes felidézésétől eltekintünk. A vonaton először csak Kiskőrösig, majd várakozást követően egy másik vonattal Soltvadkertig jutottak el. Sokak társaságában gyalog indultak el, de az úton visszafelé özönlő magyar katonasággal találkoztak, s mert közben beesteledett, egy soltvadkerti tanyán megaludtak. Tüzérségi és aknatűz ellenére továbbindultak Kiskunhalas felé, s a várostól négy kilométerre kiderült, hogy „túlestek a front veszedelmein". A szerencse melléjük szegődött: Kiskunhalasról félnapos „kicsi robot" után tovább indulhattak Kiszomborra és Makóra.[144]

De – mint Sándor részletezőbb visszaemlékezéséből kitetszik – útjuk először Szegedre vezetett, itt két napot töltöttek. „Beszámoltunk a budapesti eseményekről, a *Magyar Front*tól kapott megbízásról, s tájékozódtunk a felszabadult országrész helyzetéről."[145]

Két napolt töltöttek Szegeden, majd „átgyalogoltunk szülővárosunkba Makóra". A rokonokkal, barátokkal folytatott beszélgetés során – idézi fel a történteket Erdei Sándor – mély hatást gyakorolt bátyjára mindaz, amit a magyarországi harcok során elsőként felszabadult városban látott és tapasztalt. A város új vezetői között ott volt a régi barát Könyves-Kolonics József, a 48-as Kossuth Párt vezetője is.[146]

[144] Erdei Ferenc: Hajnali házkutatás, áttörtük a frontot, 237.
[145] Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. *Erdei Ferenc emlékezete*, 25. Szegeden egyébként vélelmezhetően Komócsin Mihállyal és néhány társával találkozhatott 1944 májusában – a Békepárt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a legitimisták csoportjai tartoznak ide –, a Magyar Front mély illegalitásban lévő vezetői Budapesten tartózkodtak. Szegeden ismereteink szerint nem voltak képviselői. A Magyar Frontról lásd Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás*. Budapest: Kossuth, 1970.
[146] Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. *Erdei Ferenc emlékezete*, 25.

V. MINISZTER, KÉPVISELŐ, PARASZTPÁRTI POLITIKUS

DÖNTÉS MOSZKVÁBAN: A FEGYVERSZÜNETET KÖVETŐEN LEGYEN MAGYARORSZÁGON IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS ÉS KORMÁNY

Időközben Moszkvában – Erdei további sorsát is befolyásoló – tárgyalások folytak a jövő Magyarországának sorsáról. A szovjet kormány álláspontja többször módosult. 1944. decemberében a Moszkvában tanácskozó magyar kommunista vezetők álláspontját végül döntően befolyásolta, hogy a Molotovnál folytatott tanácskozásokba Sztálin is bekapcsolódott. Sztálin – a nemzetközi kötelezettségeket is figyelembe véve – akkor a kommunisták programnyilatkozatában a „kisemberek magántulajdona védelmének" és a „magánkezdeményezés fenntartásának" kiemelését, a –„földkérdés rugalmasabb" kezelését javasolta.[1] De a rugalmasságot szorgalmazva hozzátette: „Szavakkal nem fukarkodni, ijesztgetni nem kell. De amikor megerősödnek, tovább lehet menni."[2]

Miután e megbeszéléseken az is eldőlt, hogy *Ideiglenes Nemzetgyűlés* és *Ideiglenes Nemzeti Kormány* összehívását fogják javasolni, a döntés szellemében – a Vörös Hadsereg magas rangú képviselőivel együttműködve – Gerő Ernő meg is kezdte az előkészítő tárgyalásokat. Rákosi Mátyás – akárcsak a többi Moszkvában élő első számú kelet-európai kommunista vezető – csak a *második* hullámban érkezett Magyarországra, 1944. október 14-én Gerő Ernő, Révai József, Nagy Imre külön repülőgépe szállt le Szegeden.[3]

Szegedről azonban rövidesen a szervezőmunka súlypontja áttevődött a Kossuthhoz köthető hagyományokat jelképező Debrecenbe. De Erdei Ferenc már Szegeden 1944 novemberében találkozott a Kommunista Párt küldötteivel. A kezdeményező a „Gerő csoport" volt. Azt követően, hogy kinyilvánították a Magyar Kommunista Párt létrehozására irányuló szándékukat, közreműködtek a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt talpra állításában is. Korom Mihály szavaival: „A Nemzeti Parasztpárt felélesztése könnyebben ment. Először is Erdei Ferenc az MKP KV-nak megteremtése előtt már néhány nappal munkára jelentkezett, másrészt pedig rendelkezett a Békepárt Budapesten illegalitásban

[1] Gerő Ernő feljegyzése 1944. december 5-e Molotovval folytatott tanácskozásról. Politikatörténeti Intézet Archívum. 274 f. 7/8. Idézi Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes kormánya és a fegyverszünet 1944–1945.* Budapest: Akadémiai, 1981. 333–334.

[2] Uo.

[3] A „Gerő csoport" küldetéséről részletesebben lásd Rainer M. János: *Nagy Imre.* I. k. 237.

lévő vezetőségének megbízásával. Erdeiért csak el kellett menni Makóra. Erre november 9-én került sor."[4] Ettől kezdve Erdei Ferenc Szegeden, majd Debrecenben nagy aktivitással vette ki részét az új élet megszervezéséből.

Révai már november 9-én ismertette Erdeivel az MKP *akcióprogramját*, a politikai kibontakozással kapcsolatos – e programon alapuló – elképzeléseket. Révai és Erdei jóllehet személyesen először találkoztak, régi ismerősök voltak. Révai Moszkvában, illetve Prágában, *Marxizmus és magyarság* című művében már foglalkozott Erdei Ferenc munkásságával. A könyvet az akkor Párizsban tanuló Losonczy Géza csempészte haza, s itthon néhány példányban sokszorosították és kézről kézre járt.[5] Egy ilyen példány jutott el Erdei Ferenchez, aki e könyvben olvashatta először munkássága marxista értékelését.

Maga Erdei 1965-ben több mint két évtized távlatából így idézte fel Révai e könyvével való megismerkedését: „Ezt a nevet, hogy Révai én nem ismertem. Ismertem ugyanis azt a nevet, hogy Vörös Sándor. Ezen a néven illegálisan Magyarországra került Révainak Prágában írt érdekes tanulmánya, a *Marxizmus és népiesség* [...] Tudtam, hogy ő is jól ismer engem. Amikor találkoztam vele, kérdeztem, hogy ki az a Vörös Sándor? Mire azt mondta, én vagyok. Attól kezdve mindent tudtunk egymásról."[6]

Igaz, Erdei művei közül könyve írásakor érdemben csak a *Futóhomok*ot és a *Parasztok*at ismerte Révai – akárcsak Szabó Zoltántól *A tardi helyzet*et, Féja Gézától a *Viharsark*ot, Darvas Józseftől *A legnagyobb magyar falu*t, valamint Ortutay Gyulától a *Parasztságunk életét*.[7] Erdei számára fontosak voltak műveit értékelő sorai. De a csillogóan okos, 1944-ben negyvenes éveinek végén járó, imponáló megjelenésű Révai Erdei számára kellemetlen meglepetéssel is szolgált Szegeden. Pedig az első napok jó hangulatban teltek. Révai kérésére körbejárták Csongrád megye városait, Makóra is ellátogattak, s a vendégeket – jóllehet szovjet katonai gépkocsin utaztak – mindenütt szívesen fogadták. „Érdekes képet kaptam az általad oly plasztikusan ábrázolt polgárparasztról. Láttam, mennyire szeretnek, a »mi Ferencünk« titulus neked szívmelengető lehet. De a »demokrácia«, a »koalíciós időszak« – ma azt mondanánk a pluralista politikai rendszer – csak átmeneti. Három-négy éven belül a te polgárparasztjaiddal kulákként fogunk szembesülni. S te vagy velünk jössz vagy veled is szembekerülünk" – összegezte tapasztalatait és a jövőre vonatkozó terveit Révai.

[4] „November 9-én mentem át Szegedre..." Történelem hangszalagon. A mikrofonnál Erdei Ferenc. Erdei Ferenc visszaemlékezése. Magyar Rádió Archívuma. D/2 47–48–49.; Karsai Elek összeállítása. Nyomtatásban lásd: *Valóság* 1965/5. 5–10.

[5] Az 1947-es kiadás előszava Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság.* Budapest: Szikra, 1947. 4.

[6] Történelem hangszalagon. Erdei Ferenc visszaemlékezése. *Valóság*, 1965. 5. sz. 7.

[7] Révai művében a mozgalmat jellemezve nem kevesebbet állít: „a népies baloldal mozgalmáról – amint tehát a Márciusi Front programmatikus megnyilatkozás és a falukutató írók tudományos publicisztikai megnyilatkozását egyaránt értjük – túlzás nélkül lehet állítani, hogy az utolsó *két évtized legjelentősebb áramlata Magyarországon.*" Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*, 216.

Ez az a történet, amit Erdei – korábban említettem – a Várna felé robogó vonat ablakában mondott el rezignáltan 1970-ben. Tulajdonképpen egy kérdésemre válaszolt: – „A negyvenes évek fordulóján Püski Sándor könyvkiadó által megjelentetett könyvekben olvastam a hirdetés rovatban, hogy 1944 tavaszán megjelenik a *Magyar társadalom* című könyved. Mi lett ennek a sorsa? Miért nem jelent meg?" – hangzott a kérdés. – „Csak a könyv tézisei – részletes vázlata – készült el, azt Szegeden odaadtam Révainak elolvasásra. Másnap társalgás közben mondta: nagyon érdekes, de ez egy »*másik társadalom*« vázlata, mint amit mi megvalósítani készülünk. Egyelőre felejtsd el." Utólag mondhatom: így került megőrzött levelei legaljára, s került elő véletlenül, már halálát követően. Tartalmáról fogadtatását is felidézve majd később, megjelenése időszakában.

De maradjunk még az 1944-es történéseknél. Arra a kérdésemre: – „Miért vetted akkor ezt tudomásul szó nélkül?" – az volt a válasza: – „Lerombolt ország, rendezetlen sorok a demokrácia oldalán, a politikai partnereket kellett keresni, a szétzilált közigazgatás helyreállítása is fontosabb volt, mint magánsérelmeink."

A Kisgazdapárt megyei vezetőivel való kapcsolatfelvételt nehezítette ódzkodásuk a szerveződő új hatalom képviselőivel való együttműködéstől, pótmegoldást kellett találni. Így került a képbe Balogh István, a – később Balogh páter néven elhíresült – alsóközponti (Mórahalom) plébános, aki hajlandóságot mutatott az együttműködésre. A szociáldemokratákat Valentiny Ágoston ügyvéd, a párt helyi vezetője képviselte. Miután a partnerek megvoltak, Révai javaslatot tett egy pártközi lapként megjelenő orgánumra. Ez lett a *Délmagyarország*. A tanácskozáson Erdei Ferenc is részt vett, s mint visszaemlékezésében megemlíti, Balogh István vállalta „ha kell, velünk bejön, a nyomdát elindítja [...] és hát kész arra is, hogy a kisgazdapárti emberekkel felvegye a kapcsolatot és megindítsák szervezeti életüket."[8]

A *Délmagyarország* „hivatalosan" a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* lapjaként jelent meg, élére egy háromtagú szerkesztőbizottságot állítottak: Erdei Ferencet (NPP) felelős szerkesztőként, Révai Józsefet (MKP) és Balogh Istvánt (FKGP).[9] Valentiny azért maradt ki a szerkesztőbizottságból, mert pártja központja nélkül nem akart, vagy nem mert vállalni együttműködési feladatokat.

A lap megindítása után 1944. december 3-án került sor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (a továbbiakban MNFF) hivatalos megalakulására, majd a tömörülés „zászlóbontó" nagygyűlésére. Ezen – most már hivatalosan – az FKGP nevében Balogh István, az NPP nevében Erdei Ferenc, az MKP részéről Révai József, a Polgári Demokrata Párt részéről Örley Zoltán, az SZDP részéről

[8] Erdei Ferenc visszaemlékezése. Magyar Rádió Archívuma. MRA D2 3000/87. 48–49.

[9] *Délmagyarország*, 1944. november 19. A *Délmagyarország*ban egyébként Révai több cikket közölt: 1944. december 19-én „Budapest felé néz az ország", november 21-én „Fölszabadulásunk", november 26-án „A földreform történelmi szükségessége", december 8-án „Régi törvények", december 10-én „Paraszt és kommunista", december 17-én „Sorsdöntő napok" címmel. Erdei cikke kötetben: *Politikai írások*, 238–251.

Valentiny Ágoston, a szakszervezetek megbízásából id. Komócsin Mihály nyilvánították ki együttműködési készségüket az MNFF-nak az MKP akcióprogramjára alapozott nyilatkozatával.[10]

A politikai erők újjászervezésének központját – a kommunisták (vagy Moszkva) kezdeményezésére – Debrecenbe helyezték át. Ekkor még meg sem kezdődött, illetve elhúzódott Budapest ostroma. Gerő Ernő a tanácskozás eredményéről I. V. Szuszajkov vezérezredest, a Vörös Hadseregnek a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz kirendelt illetékes tábornokát is tájékoztatta.[11]

Ennek a tervezetnek értelmében a választások levezetését a megalakítandó *Nemzeti Bizottság*okra kívánták alapozni, amelybe tagokat az FKGP, MKP, SZDP delegált volna szigorúan paritásos alapon. (A Nemzeti Parasztpárt részvételével e tervezet nem számolt!) Végül az Ideiglenes Nemzetgyűlés (továbbiakban: INGy) Előkészítő Bizottság összetételére vonatkozó megállapodás értelmében Erdei személyében ugyanakkor mégiscsak volt a pártnak képviselője.

A névsor: az előkészítő bizottság elnöke *Dr. Vásári István* Debrecen polgármestere volt. A bizottság tagja lett: *Miklós Béla* vezérezredes, pártonkívüli; *Vörös János* vezérezredes, pártonkívüli; *Nagy Imre* közgazdász, MKP, Kaposvár; *Juhász-Nagy Sándor* volt igazságügy-miniszter, Debrecen, Néppárt (később pártonkívüli); *Dr. Bodnár János* egyetemi tanár, rektor SZDP Debrecen; *Dr. Révész Imre* református püspök, pártonkívüli, Debrecen; *Dr. Tariska István* orvos, Debrecen, MKP; *Kovács János* kőműves, SZDP; *Dr. Valentiny Ágoston* Szeged polgármestere, SZDP; *Dr. Balogh István* plébános, Szeged, FKGP; *Komócsin Mihály* építőmunkás, MKP, Szeged; *Gerő Ernő* „közíró" MKP Budapest; *Dr. Erdei Ferenc* – lapszerkesztő, Makó, NPP; *Gyöngyösi János* tanár, FKGP, Békéscsaba; *Takács Ferenc* kőműves, SZDP, Hódmezővásárhely; *Oláh Mihály* kőműves, MKP, Hódmezővásárhely.[12]

Az INGy megalakításának folyamatát nem kívánjuk nyomon követni, csak Erdei közéleti szerepvállalása, illetve megbízatásai szempontjából említjük, hogy az 1944. december 15-i INGy-választások előkészítését is ez a bizottság végezte. A választások napján 12 ellenőrző csoport ment a már felszabadított városokba. Erdei Ferencet, Révai József társaként öt – általa jól ismert alföldi városba – de-

[10] *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből*. Szeged, 1970. 119–120. Idézi Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*, 301–302.

[11] *Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyve 1945–1947*. Szerk.: Feitl István. Budapest: Napvilág, 2003. 161.

[12] A reprezentativitás és pártparitás szempontjait egyaránt figyelembe vevő tizenhét név azonos a december 3-i Szuszajkovnak elküldött levélben találhatókkal. A pártállást és foglalkozást [Gerő Ernő *közíró*, Takács Ferenc *kőműves*. Takács a húszas évektől az MSZDP hódmezővásárhelyi szervezetének titkára, 1935–1939-ben országgyűlési képviselő stb.] a nemzetgyűlési napló alapján közöljük. *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Értesítője*, Budapest: Athenaeum, é. n. [1945], 173–180. A névsort közli és az INGy-sel kapcsolatban fontos további közléseket tartalmaz *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachj*a. Főszerkesztő Vida István, szerkesztők Kiss József, Somlyai Magda. Budapest: Magyar Országgyűlés, 1995. Lásd továbbá Paál Jób–Radó Antal (szerk.): *A debreceni feltámadás: krónikás könyv a demokratikus Magyarország megszületéséről, a moszkvai tárgyalásokról,a debreceni nemzetgyűlés és az első független nemzeti kormány megalakulásáról*. Második kiadás, Debrecen: Debr. Város és a Tiszántúli Ref. Egyházkerület, 1947. 18–24.

legálták: Cegléd, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Kiskőrös, Kiskunhalas. (Erdei Sándor Komócsin Mihállyal ment Makóra.)[13] A Vörös Hadsereg, a Gerő Ernővel történt egyeztetés alapján, „december 15-én reggeltől" a kísérő őrökkel együtt 19 teherautót bocsájtott rendelkezésre a választásokat szervező-intéző csoportok részére.[14]

1944. december 21-én a református kollégium 500 főt befogadó auditóriumában 220 képviselő jelenlétében megtartották az INGy megalkotását hivatott ülést.[15] (Az NPP-t tizenhét küldött képviselte.) Az alakuló ülésen az INGy saját jogállását kinyilvánító határozatot követően megválasztották a tisztségviselőket – a 22 tagú Politikai Bizottságot. Zsedényi Béla miskolci jogakadémiai tanárt elnökké, alelnökké Juhász-Nagy Sándor liberális politikust, a Károlyi-kormány miniszterét és Sántha Kálmán debreceni orvosprofesszort.[16]

INGy kormányának összetételére vonatkozó viták eredményeként a kormány elnökévé Dálnoki Miklós Béla vezérezredest választotta meg. A pártok közötti alkuk eredményeként kialakult kormánynévsort az INGy ülésen ő terjesztette be.[17] A kormánylista közlésétől eltekintünk: az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak (továbbiakban: INK) négy pártonkívüli, két kisgazda, három kommunista, egy parasztpárti tagja volt, egy pártállása vitatott.[18] A parasztpártot képviselő Erdei Ferencet a belügyi tárca élére nevezték ki.

Erdei számára nyilvánvalóan a földművelésügyi tárca lett volna a leginkább illő, „testhez állóbb".[19] Napirenden volt a földreform, és ő régóta készült a feladat végrehajtására. De a Kommunista Párt ezt a babért maga akarta learatni: így és ezért javasolták az agrárügyekben egyébként szintén járatos Nagy Imrét e posztra, s került Erdei az egyébként szintén stratégiai jelentőségű belügyminisztérium élére.[20]

[13] A kijelölt bizottságok és városok teljes névsorát lásd PIL 274 fond 9. ő. e. 1. l. Lásd Paál–Radó: *A debreceni feltámadás*, 159.
[14] Uo.
[15] INGy 1944. december 21. ülésének jegyzőkönyve, 5–6., Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja, 270. Lásd továbbá Paál–Radó: *A debreceni feltámadás*, 176.
[16] INGy tisztségviselőinek megválasztása. Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*, 384–385.
[17] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-i ülése. *Almanach*, 22. Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*, 419–420. A vitatott pártállású miniszter Molnár Erik, aki e listán pártonkívüliként szerepel. Molnár Erik azonban a két háború között Kecskemét szociáldemokrata polgármestere volt, kapcsolatban állt az illegális KMP-vel, Jeszenszky Erik néven rendszeresen publikált kommunista befolyású legális és féllegális kommunista lapokban. Huszár Tibor: Ki volt Molnár Erik. In: Huszár Tibor: *Metszetek nyolc évtized magántörténelméből*. Budapest: Corvina, 2010. 143–148, 158–165.
[18] Rainer M. János: *Nagy Imre*, 1. k., 258–259.
[19] Uo. 243–244.
[20] Romány Pál: Erdei Ferenc miniszter. In: Varga Gyula (szerk.): *Tudományos emlékülés Erdei Ferenc születésének centenáriumán*. Makó, 2011. 33–36. Benkő Péter: *A Nemzeti Parasztpárt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és Kormányban*. Budapest: Politikatörténeti Alapítvány, [é. n.].

Erdei Ferenccel – visszaemlékezése szerint – Gerő Ernő közölte a hírt: „a nemzetgyűlés előtti napon Gerő Ernő felhívott, hogy szeretne komolyan beszélni velem. Leülünk, és akkor ő mondja, hogy hát miről van szó, hogy belügyminiszternek jelölnek". Erdei meglepődött a javaslaton, szabódott, a rendőri ügyekben való járatlanságát és irodalmi irányú ambícióit hangoztatva próbált kitérni a kinevezés alól. Mire a javaslattevő Gerő kifejtette: „hogy hát ez nagy baj lesz, hogyha én most retirálok, mert akkor kezdhetik elölről az egészet – és gondolhatom, hogy a belügyminiszterségen volt a legnagyobb vita. Mert a Horthy tábornokok és a kisgazdák azok kommunista belügyminisztert nem akartak, a kommunisták pedig emezek közül nem voltak hajlandók belügyminisztert, úgyhogy végül ezt az egy szál falukutatót találták olyannak, amelyet mindkettő el tud fogadni [...] Tehát felrajzolta előttem, micsoda zűr lesz belőle, hogyha nem vállalom [...] Hát akkor hagytam magam meggyőzni és így lettem belügyminiszter."[21]

Erre a beszélgetésre hivatkozva írta Gerő Ernő Rákosinak küldött levelében, hogy „Erdei felvételét kérte a Kommunista Pártba", s hogy „felvettük, de titokban tartjuk a dolgot".[22]

A kommunista párt befolyásnövelő akcióiban Gerő–Révai idézett akciója nem volt egyedi. Péter Gábor az SZKP kelet-európai instruktorának, G. Korotkevicsnek, az Államvédelmi Osztály tevékenységéről beszámolva elmondta: „Alapfeladatunknak tartjuk, hogy mindent előre megtudjunk, s tájékoztassuk erről vezetőinket. E célból kiterjedt informátorhálózatot hoztunk létre. Valamennyi politikai pártban vannak embereink. Sikerül beszerveznünk más pártok funkcionáriusait. A beszervezésre többnyire annak köszönhetően kerül sor, hogy kompromittáló anyagok vannak a kezünkben."[23] Erdei esetében más eszközökkel éltek: őt nem hálózati szerepre kívánták beszervezni, nem is bízták e feladatot Péter Gáborra. A cél azonban ez esetben is a párt befolyásnövelése egy koalíciós pártban.

E helyzetet nem módosítja, csak bonyolítja a tény, hogy az MKP vezetői ezen években „levadászták" az NPP más tagjait is, és hogy a többi koalíciós pártban is kiépítettek hasonló agentúrát.

Nyers Rezső a vele készített interjúban 2004-ben idézte fel ezzel kapcsolatban a következő történetet: „Valamikor, még politikai bizottsági tag vagyok, egyszer valami nem jelentős apropóból egy listát látok – egy ülésen szerepel valamiért, és nem volt semmi érdemi szerepe –, hogy kik azok, akik valamikor titkos párttagok voltak. És itt szerepel Erdei, de Bognár [József] is szerepel, Barcs [Sándor], Ortutay [Gyula] is szerepelt. Erre a négyre emlékszem, de voltak rajta mások is."[24]

[21] Erdei Ferenc visszaemlékezése. In: Történelem hangszalagon. *Valóság*, 1965/4. 9–10.
[22] Gerő Ernő levele Rákosi Mátyásnak Moszkvába. PIL 274. f. 13/ő. e.
[23] G. Korotkevics beszélgetése Péter Gáborral. In: Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest: Századvég, 1994.
[24] Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*, 163.

Könyvünk szempontjából érdemben csak Erdei Ferenc, s érintőlegesen Majlát Jolán, valamint Erdei közvetlen munkatársai: Szűcs Ferenc, Sipos Gyula „históriáját" kívánjuk felidézni. Ezért csak megemlítjük, hogy a Nyers Rezső által megnevezettek pályáját e „kihívás" nem azonos módon érintette. A *Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Pártban* kiépült csoport nevesebb tagjai: a már említett Ortutay Gyula, Bognár József, Barcs Sándor 1956 után nyíltan vállalták az együttműködést, Ortutay Gyula az MSZMP-nek is tagja lesz.

A Nemzeti Parasztpártban szerepet vállalók közül Majlát Jolán, aki a „több funkciójú" Kultúrkapcsolatok Intézetének vezetője volt, 1954-ben betegállományba megy, 1956 után pedig nem vállal funkciót, férje segítését, gyermekei nevelését tekinti fő hivatásának; az ugyancsak Györffy-kollégista Szűcs Ferenc tábornokként a katonai elhárítás vezetője.

Erdei Ferenc pályájáról, annak fordulatairól – miután ez könyvünk tárgya – részletesebben szólunk, e helyütt csak azt kívántuk megemlíteni, hogy a Gerőék által kezdeményezett fedett párttagság tény, s jóllehet Leninhez, a kommunistákhoz való kötődéséről mindig nyíltan szólt, hosszú ideig árnyékként vetült pályájára.

Egyébként Erdei 1956 után – mikor a „fedett párttagok" többsége párttag lett – nem kérte a pártba való felvételét. Más kérdés – s erről a későbbiekben részletesen szólunk –, hogy az agrárpolitika formálásában tanácsadóként fontos szerepet vállalt, s visszatérve az 1945 előtti műveiben megfogalmazott értékekhez, szereplője lesz a „magyar szövetkezeti modell" megvalósításának.

A BELÜGYMINISZTER

1944. december 23-tól 1945. november 16-ig, nem egészen 11 hónapig tölti be ezt a posztot. De eseményekben, ütközésekben rendkívül gazdag hónapok voltak ezek: a romokban heverő, szétzilált ország, a Dunántúl jelentős részében még nem fejeződött be a háború, s folytatódott, amit egyik jeles tanítványa Márkus István a *Valóság* számában „Az urak futása" című cikkében jelenített meg: a magyar köztisztviselő társadalom jelentős tömegeinek Nyugatra menekülése.[25]

Mindenekelőtt: jelentős volt az általa vezetett minisztériumnak az ingatag belső helyzet megszilárdítását célzó munkássága. Így – a teljesség igénye nélkül – január első napjaiban elkészült, s beterjesztették „A közigazgatás ideiglenes rendezéséről" szóló törvénytervezetet. Az elfogadott törvény végül 13/1945. sz. ME rendeletként a *Magyar Közlöny* 1945. évi 1. számában jelent meg.[26] Azonos időpontban készült el s hozták nyilvánosságra, többek között „A közalkalmazottak szol-

[25] Márkus István: Urak futása. *Valóság* 1945/1. A korszak jellemzését lásd Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945.* Budapest: 1956-os Intézet, 2005.

[26] *Magyar Közlöny*, 1945/1. Az Erdei Ferenc belügyminiszteri előterjesztéseit tartalmazó minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1944. december 22-től 1945. november 15-ig megtalálhatók a Magyar Országos Levéltárban. MOL XIX-A-83. jelzet alatt.

gálattételre jelentkezési kötelezettségéről" szóló 16/1945. sz. ME, illetve „A közalkalmazottak járandóságának folyósításáról" szóló 18/1945. sz. ME rendeletet.[27]

Erdei a Nemzeti Parasztpárt képviselőjeként volt belügyminiszter, s a párt belső megosztottsága következtében tevékenységét nem követte osztatlan egyetértés. 1945-ben a párt elnökévé megválasztott Veres Péter egyensúlyozó szerepet töltött be. Erdei működését mindenekelőtt a főtitkárrá megválasztott Kovács Imre bírálta.

De e viták felidézése előtt szóljunk néhány olyan történelmi döntésről, amelyben a meghatározó az egyetértés volt a Parasztpárt vezetésében, jóllehet kivitelezésében nem a Belügyminisztérium volt a főszereplő. Ilyen volt „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földreformról" címet viselő törvénytervezet, amelynek vitáján, a koalíciós pártok előkészítő értekezletén, az NPP képviseletében Erdei Ferenc, Veres Péter és Kovács Imre vettek részt.[28] Erdei egyébként – pártbeli társaival munkamegosztásban – részt vett a földreform agitatív előkészítését szolgáló többpárti nagygyűléseken: Rákosi Mátyás, Tildy Zoltán társaságában Hódmezővásárhelyen és szülővárosában, Makón.[29]

Erdei belügyminisztersége alatt született törvények közül említsük továbbá meg „A csendőrség és a vitézi rend megszüntetéséről",[30] továbbá „A magyarországi németek kitelepítéséről és a csángók letelepítéséről" szóló rendeleteket.[31]

Erdei Ferenc a Miniszterelnökségen a május 14-i pártközi értekezleten, ez utóbbi törvénytervezet tárgyalásakor bevezető előadásában a reá jellemző realizmussal a következőket mondotta:

> A sikeres és gyors megoldás nem lehetne más, mint a svábság kitelepítése, azonban nézetem szerint az adott körülmények között ez lehetetlen.[32] Miért? Egyrészt, mert nem lehet kollektív népi felelősségre vonást alkalmazni akkor, mikor mi a magunk

[27] Az említett rendeletek, törvények megtalálhatók dátum szerint a *Magyar Közlöny* megfelelő számaiban, illetve a MOL említett fondjában.

[28] *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés – politikai konfrontáció 1944–1948.* Válogatta és jegyzetekkel ellátta Horváth Julianna–Szabó Éva–Szűcs László–Zalai Katalin. Budapest: Napvilág Kiadó, 2009. 21.

[29] PIL 274. f. 7/24. ő. e.

[30] *A csendőrség felszámolásáról.* 1690/1945. sz. ME rendelet (Magyar Közlöny – továbbiakban *MK* – 1945. május 10.); *A vitézi Székek.* 529/1945 ME rendelet (*MK*, 1945. március 17.)

[31] A magyarországi németek kitelepítéséről, a csángók és a székelyek letelepítéséről *szóló rendelet tervezete (A Miniszterelnökségen tartott pártközi értekezlet jegyzőkönyve 1945. május 14.* MTA Kézirattár MS 110/40. Utánközlés: *Pártközi értekezletek*, 46–69. A könyvformátum alapján idézünk.

[32] A kitelepítés „technikai" előfeltételét egyébként a *Népgondozó Hivatal* létrehozásával teremtették meg. Az előterjesztése alapján elfogadott 1710/1945 ME rendelet alapján (MK 1945. május 10.) „azokban a járásokban, amelyeknek községeiben a lakosság számottevő része a korábbi években hitlerista (volksbundista, fasiszta, nyilas stb.) magatartást tanúsított, bizottságokat kell létrehozni a nemzethűségi vizsgálat lefolytatása céljából. A rendelet intézkedett a hitlerista vezetők őrizet alá vételéről, internálásáról..." Idézi: *Pártközi értekezlet*, 45. Egyébként Erdei az előterjesztés fogalmazásakor messzemenően figyelembe vette a Bibó István által megfogalmazott *memorandumot*. Bibó István: *Életút dokumentumokban*, 312–318. Bibó István 1945 májusában a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályának volt a vezetője.

részéről más országoknál tiltakozunk. Másodsorban egy ilyen megoldás végrehajtásának rendkívüli politikai nehézségei vannak (hová, hogyan bonyolítanánk azt le), harmadszor pedig, és ez a legdöntőbb, olyan politikai nehézségei és akadályai vannak egy ilyen megoldásnak, mely nem leküzdhetetlen, de mindenesetre komolyabban számolni kell velük. Egyrészt a SZEB (Szövetséges Ellenőrző Bizottság – H. T.) magatartása és álláspontja igen fontos ebben a kérdésben, számolnunk kell Ausztria állásfoglalásával amennyiben oda irányítanánk a kitelepítést,[33] végül pedig ilyen lépésnek a következményei a szomszéd államok magyarságára hozhatnak igen komoly következményeket, és általában nemzetközi reputációnk ezt a kérdést nagyon meggondolandóvá és komollyá teszi.[34]

Más lehetőségeket is mérlegelve arra a következtetésre jut, hogy gyakorlatilag egyetlen olyan lehetőség van, „amit a magunk körében és eszközeivel különösebben exponált feltételek nélkül végrehajthatunk, amelyet nevezzünk minimális megoldásnak". Ennek lényege, hogy a telepítés keretében a telepítési szervek a földreform végrehajtásával együtt intézzék a volksbundista németek kitelepítését és mobilizálását olyként, hogy birtokaikat felosztanák, egyidejűleg biztosítva a magyarság rátelepülését a sváb vidékekre, illetve a sváb tömbök széttelepítését, „bizonyos büntető esetekben – amely nem lehet nagytömegű – az internálást".[35]

A belügyminiszteri előterjesztést a koalíciós pártok vezetői érdemben támogatták, erőteljesebben hangsúlyozva, hogy „a szlovákiai magyarok kérdése és a magyar volksbundista németség között nem lehet junktimet csinálni"; óvakodni kell attól, hogy általános németüldözéses jelleget kapjon a dolog.[36] Kovács Imre – nem csak, s talán nem is elsősorban Erdeivel vitatkozva – rusztikusabb hangot ütött meg.

> Nagyon szigorúan kellene elbírálni, hogy ki tekinthető volksbundistának [...] Az egész Volksbundot ki kellene telepíteni [...] Azt hiszem, hogy itt nagyon szigorúnak kell lenni, és merjünk egyszer szigorúnak lenni. Most már nem látni kint a képet, mert sötét van, de ne feledjük, Budapestet is a Dunántúl sváb falvaiból sorozott SS legények védték, illetve rombolták le. A leghelyesebb volna egy batyuval elindítani őket nyugat felé. Mi legyen azokkal, akik itthon maradnak, akik nem tekinthetők fasiszta sváboknak? Felvetem a kérdést: nem lehetne ezeknél önkéntes jellegű eltávozást eszközölni? [...] Azoknál, akik végleg itt maradnak, talán helyes volna zárt telepeket létesíteni, hogy a svábság ne elfolyóan, szétszórtan települjön a Dunántúlon [...] Mert én azért őszintén megmondom, félek a svábságtól, akik itt maradnak.[37]

[33] A kitelepítés célállomása végül Németország USA által megszállt övezete lett. A nyugat-németországi adatok 170 000 kitelepítettről és 20 000 menekültről szólnak. Részletesebben lásd Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Második átdolgozott kiadás. Budapest: Kossuth, 1988. 77–103.

[34] Erdei Ferenc bevezetője „A magyarországi németek... kitelepítését" előkészítő pártközi értekezleten 1945. május 14. *Pártközi értekezletek,* 47.

[35] Uo. 47–48.

[36] Rákosi Mátyás hozzászólását lásd *Pártközi értekezletek,* 53. Junktimet csinálni = egyenlőségi jelet tenni, közös nevezőre hozni.

Még érdesebben szólt Kovács Imre a csángókról, szembefordulva a mítoszokkal. „A csángókról én is olyan híreket hallottam, hogy a félelmetes módon a cigányság felé tolódik el ennek a népnek a karaktere [...] Primitívebb nép, primitívebb gazdasági szinten élt, nem lehet várni tőlük azt, hogy a svábok által teremtett komoly agrárkultúrát továbbfolytassák ott, ahol a svábok abbahagyták."

Nem kevésbé érdes a Pesten rekedt székelyek megítélése, akiket „bizonyos mértékig reakciósnak" tart, szerinte ugyanis a „székelység nehezen tud beilleszkedni a demokratikus közösségbe".[38]

Kovács Imre hozzászólását azért idéztük hosszabban, hogy érzékeltessük, nemcsak Erdeivel folytatott vitájában volt gyakran éles: habitusa, politikai stílusa volt a nyíltszavúság, a keménység, miközben – megítélésünk szerint – a Parasztpárt 1945-ös kiváló vezetői garnitúrájában ő volt a legprofesszionálisabb politikus.

Zentai Vilmos, az SZDP képviselője bírálta Kovács Imre hozzászólását, aki így újra szót kért. Önjellemzése jól szemlélteti stílusát:

> Az előttem szólóhoz. Valóban mi ütöttük meg cikkeinkben nagyon keményen a sváb kérdésben az alaphangot. A magyar problémák alján mindig fűlt a sváb kérdés... Aki nem volt volksbundista, az nem biztos, hogy antifasiszta. Tehát azt hiszem, hogy a svábságnál nagyon szigorú igazoltatást kellene véghezvinni. Amikor önkéntes kitelepítést ajánlottam a volksbundista és az itthon maradottak között álló svábságra, azért tettem, hogy végül olyan megoldást találjunk, amely nem hívja ki a nemzetközi közvéleményt a magyarság ellen. Tehát ez némi biztatásra is történhetik, talán a *belügyminiszter úr meg fogja találni a módját*.[39] (Kiemelés – H. T.)

Erdei rövid összefoglalójában a teljes támogatást kapott javaslatait emelte ki, s a gyakorlati teendőkre helyezte a hangsúlyt. „Elsősorban az SS tagoknak és ezek révén német állampolgárságot szerzett hazai sváboknak az ügye látszik egyértelműen eldönthetőnek olyanként, hogy ezeknek a magyar állampolgárságát joggal kétségbe vonhatjuk és ennek alapján büntető módon bánhatunk velük, tehát állampolgárságukat elveszítvén internáljuk addig, amíg sorsuk a kitelepítés révén megoldható."

A vita summázataként megemlítette, megállapitandó, ki volt tagja a Volksbundnak, s azokkal szemben, akik érintettek, a „földreform összes konzekvenciái sürgősen és határozottan végrehajtandók". Esetében is figyelmet érdemel a stílus, a megfogalmazás módja. Az ellenvéleményeket is figyelembe véve azonban

[37] Kovács Imre hozzászólása. *Pártközi értekezletek,* 55–56.

[38] Uo. 57. Álláspontjáról lásd még: Kovács Imre: Ki a hazaárulókkal! *Szabad Szó,* 1945. április 11.

[39] Kovács Imre reflexiója Zentai Vilmos hozzászólására. *Pártközi értekezletek,* 62.

szükségesnek tartotta megemlíteni – később majd e mérlegelő véleményt a határozatlanság jeleként vetik a szemére: „A további sorsukra azonban még nem alakult ki egyértelműen az álláspont." Erdei tehát nem támogatta Kovács Imre azon javaslatát, hogy az itt maradó svábok részére „zárt telepeket" kell létesíteni. Pontosan azt mondta: „A politikailag [...] felelősségre nem vonandó németekkel kapcsolatban két álláspont merült fel. Egyik, hogy minél inkább zárt telepre, másik pedig, hogy minél inkább széttelepítsük őket. Általános vélemény: széttelepítés és semmiképp sem gettószerű elzárás".[40]

Így zárult tehát a vita Volksbund-ügyben, de Erdei belügyminiszteri tevékenysége továbbra is vita tárgya maradt. S nemcsak a Parasztpárton belül. A Független Kisgazdapárt különösen élesen bírálta a gyömrői gyilkosság körül történtekért.[41] Az MKP helyi aktivistái több Pest megyei községből összegyűjtötték a „volt" rendszer vezetőit és a Dunába lőtték, kivégezték őket. A kivégzettek között volt a véletlenül ott tartózkodó gr. Révay József, a magyar filozófia nagy reménysége, aki saját földbirtokát Tajnán felosztotta.[42] A gyilkosság ügyében Futó Dezső kisgazda képviselő 1945. május 8-án levelet írt a kormányfőhöz, és kivizsgálást követelt a gyilkosságok ügyében.[43] A kormány június 27-i ülésén bizottságot küldött ki Valentiny Ágoston igazságügy-miniszter vezetésével. Július 3-án az NPP vezetőségi ülésén számolt be a történtekről. Ez alkalommal már elodázhatatlanná vált miniszteri tevékenységének értékelése, melyet elsősorban Kovács Imre követelt, jóllehet a belügyminiszter előterjesztésében ezen hónapokban is fontos törvények kerültek a Miniszterelnökségre, illetve a INGy elé – utalunk mindenekelőtt a Bibó István által előkészített választójogi törvénytervezetre.[44] A miniszteri tevékenységével kapcsolatos bírálatok azonban nem csendesedtek. Kovács Imre és Erdei

[40] Erdei Ferenc belügyminiszter zárszava. *Pártközi értekezletek*, 63–64. Lásd még Erdei Ferenc: Magyar telepeseket a budai gyümölcsösökbe. *Szabad Szó*, 1945. április 17.

[41] „A gyömrői bosszú". In Szakács Sándor–Zinner Tibor: *„A háború megváltozott természete"*, 219–223. Gecsényi Lajos: A gyömrői halottak. *Magyar Nemzet*, 1989. január 28. 10.

[42] Gróf Révay József (1905–1945), filozófus. 1940-ben magántanárrá képesítették. 1941–44 között erkölcsfilozófiát tanított a PPTE-n. Legismertebb – nem kellően elismert – műve: *Az erkölcs dialektikája*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1940. Tajnán lévő földbirtoka felosztásáról írt könyve rendhagyó szociográfia: *Adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1942.

[43] A gyilkosságok ügyében Futó Dezső a parlamentben is interpellált. Megszólalt az ügyben Nagy Ferenc miniszterelnök is, aki átiratot intézett a nemzetgyűlés elnökéhez. Ebben többek között a következőt írja: „nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a felszabadulás előtti idők visszahatása volt feltehetőleg az elkövetett erőszak, és nyilván ez volt az oka annak, hogy az ideiglenes nemzeti kormány belügyminiszterének 1945. évi július 6-án az volt az álláspontja, hogy ezeknek a cselekményeknek a végleges lezárása az amnesztia keretében történjék. Erdei ezen javaslatát akkor a kormányzat *nem fogadta el*, a vizsgálat folytatódott." (Kiemelés – H. T.) Idézi Zinner–Szakács: *„A háború megváltozott természete"*, 22.

[44] Erdei Ferenc 1945. augusztus 17-én számolt be az NPP Intéző Bizottsági ülésen a budapesti községi választójogi tervezet elkészültéről. A tervezetről az 1945. szeptember 6-i ülésen a pártközi értekezletet is tájékoztatta. PIL 283. f. 10/116. ő. e. 2 l. Bibó István visszaemlékezése a törvénytervezet születéséről. In: Huszár Tibor: *Bibó István*, 64–65.

között egy kisebb csörteváltás történt a megüresedő kultusztárca betöltésével kapcsolatban – de az Erdei sorsát döntően befolyásoló összecsapásra az NPP Intéző Bizottságának „A nemzetgyűlési választások előkészítéséről, az MNFF pártjainak választási felhívásáról és a kormányalakítás" tárgykörében folytatott 1945. október 23-i ülésen került sor.

Részlet a vitából:

K[ovács] I[mre]: Tőlünk el akarják venni a belügyi tárcát.
Farkas [Ferenc]:[45] Nem szabad kiadnunk a kezünkből, mert akkor vagy kis[gazda] v[agy] sz[ociáldemokrata] kapja meg.
Darvas [József]: Tegnapi p[árt]közi értek[ezlet] volt. Közös nyilatkozat volt a téma, amit aláírt a négy nagy párt. Lényege a koalíció fönntartása, függetlenül a választási eredménytől. Ebben mindenki egyetértett.
Illyés [Gyula]: Ebből, nagy [...] lesz azoknak a pártoknak, akik nincsenek benne a listaügyben. Ezt mi ne írjuk alá, mert ezzel ránk is húzzák (!) a vizes lepedőt.
Darvas [József]: Ez kalandorpolitika, ezt nem lehet csinálni
Farkas [Ferenc]: Miattunk ne hiúsuljon meg a korm[ány] alakítás. Semmivel alább ne adjuk tehát, amint eddig állunk.
Erdei [Ferenc]: K [Imre] vasárnapi cikkében jelentős hatalmi pozíciót követel. Válságos helyzetben jobb nekünk hátrahúzódni. A jövő perspektíváját tekintve nem kívánatos, h[ogy] mi most hatalmi tényezőként szerepeljünk... Így egy év múlva valóban hatalmi tényezők lehetnénk, mégpedig felkészülten és megalapozottan. Vegyük ezt komolyan, s ne a mostani hatalmi viaskodással? terheljük meg p[árt]unkat fölöslegesen.
Illyés [Gyula]: Ha nekünk azt adják ide, ami most van, akkor megéri, h[ogy] belemegyünk a koalícióba, ha ez sem megy, kívül maradunk a koalíción.
K[ovács] Imre: Ahhoz, h[ogy] mi tömegpárt legyünk, kell a hatalmi pozíció... Ha mi megtartjuk a belügyet, akkor tudunk továbbra is a mérleg nyelve lenni. Ha a szoc. demek elviszik, szétrúgnak bennünket. Ha ezt nem kapjuk meg, nem kell más tárca.
Erdei [Ferenc]: A belügyi tárca két hatalmi tényező közt hol ide, hol oda enged. Ez a rettentő nehéz helyzet az oka, h[ogy] ezt egész jól lehetetlen csinálni. Ezt hatalmi térerő nélkül nem lehet vinni. Kérdés tehát, kell épp a belügy a p[árt]nak.
Farkas [Ferenc]: Ha elveszítjük közigazgatásilag, szét lehet bennünket rúgni.
K[ovács] I[mre]: El fognak taposni bennünket.
Erdei [Ferenc]: *Semmi jó nem jön a p[árt]nak a belügyből.*
Illyés [Gyula]: De aki itt eredményt ér el, az használ a p[árt]nak. Kérdés, K[ovács] I[mre] *tud-e valami olyat tenni, ami komoly eredmény.*

[45] Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966), könyvkiadó, közgazdász, politikus. 1938–1944 között a *Szabad Szó* kiadója. A Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, vezetőségi tagja. Tagja az INGy-nek, majd 1945–1951 között az országgyűlésnek.

Erdei [Ferenc]: Rekvirálás, adóbehajtás stb. ami jön, tudja-e vállalni a p[árt]. Ami ezután jön, *semmi esetre sem teszi népszerűvé a belügyi tárcát*. Kevésbé hatalmi helyen sokkal többet használhatunk a p[árt]nak.
K[ovács] I[mre]: Az ügyek, amiket a nyakunkba varrtak, rendőrségi ügyek. *Erdei nem volt erélyes*. A Sajben ügy is ilyen volt.[46] Nem váltottad le idejében...
Darvas [József]: ...A disznólkodó rendőrségre rá kellett volna csapnia Erdeinek. Ezt nyakon kellett volna fogni. E. ezt nem tette meg. Ezeket nyakon kell fogni.
Erdei [Ferenc]: A kiugrottak helyébe régi embereket kellett volna tenni, amire nem hajlandó. Javasolja: A *p[árt] ne vállalja a belügységet...*
Illyés Gyula: *Kovács Imre modorával és stílusával épp azon a helyen jól működne*. Azok a tulajdonságai, amelyek a p[árt]ban rosszak, ott remekek lennének.
K[ovács] I[mre]: *Itt minden a rendőrségen fordul meg*, s az nem felel meg a demokráciának, ez a kom[munista] p[árt] rendőrsége. Ezt pedig csak a p[árt]okból lehet megteremteni. Az utasításokból kiderül, h[ogy] *itt pártrendőrség alakul, s ezt nem szabad megengedni*. A közig[azgatás]nál ismét nagy bajok vannak. *Neki meg van a terve, h[ogy] kiket, hogyan juttassanak a közigazgatásba*.
Illyés [Gyula]: Erdei szerint nem előnyös a belügy a p[árt]nak. K[ovács] I[mre] szerint a nemzet szemp[ontjá]ból hasznos lenne. Kérdés, ki melyiket helyesli? ...
K[ovács] I[mre]: Pártunk szektárius magatartást tanúsít... *Erdei mindig a szektásság felé megy, én pedig a tömegp[árt] elé megyek. Ha mi a választás előtt átadjuk a belügyet, akkor szétrúgják pártunkat*. Ez okozza a válságot. *Itt csak az egyiknek kell fel[ülmaradnia]...*
Erdei [Ferenc]: Kínálkozó hatalmi tényezőkről lemondani azért, h[ogy] a p[árt] *jövőjét megalapozzuk. Ha ez szektásság, akkor vállaljuk* a p[árt] jövője érdekében.
K[ovács] I[mre]: Az idő engem igazolt. Mi teljesen a kom [munis]ták[hoz] kötöttük magunkat... Ha Erdei látta a belügy reménytelenségét, miért nem vonta le a konzekvenciákat akkor...
Farkas [Ferenc]: A *belügyi tárcához* mindenképpen ragaszkodnunk kell.
K[ovács] I[mre]: Úgy van, s mellette még a kultusz...[47] (Kiemelések – H. T.)

—

A belügyminiszteri pozíció birtoklásáért folyó harcok és a minisztérium későbbi különleges szerepe joggal adhatnak okot, hogy az Erdei „birtokolta" miniszteri szék képzeletünkben társuljon – azonosuljon – a későbbi erőközpont képzetével. Ezért – nem lebecsülve a tárca szerepét és jelentőségét – idézzük Bibó István visszaemlékezését e minisztérium hétköznapjairól 1944 télfordulóján, tavaszán:

[46] Sajben (Scheiben) András 1945-től a nyíregyházi rendőrség vezetője, majd 1945 márciusától Szabolcs vármegye rendőrkapitánya volt. Hivatali hatalommal való visszaélés miatt mentették fel. *Szabad Szó* 1945. október 24.

[47] A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságának vitája az MNFF választási felhívásáról és a kormányalakításról 1945. október 23. PIL 284. f. 1/45. ő. e. *Pártközi értekezletek*, 125–129.

Miután a pincét átéltük, február 26–28-a körül jelent meg nálunk a református teológia pincéjében Majlát Jolán[48] azzal, hogy visznek engem Debrecenbe, és ott a Belügyminisztérium közigazgatási részlegét kell vezetnem. Szebenyi Endrével vittek le, aki akkor közvetlenül első feleségének a nyilasok által való meggyilkolása utáni hangulatban volt.[49] [...] Nagy Ferenccel egy bemutatkozáson felül semmi kapcsolatom és benyomásom nem volt, Tildyről egy értekezleten jó benyomásom támadt, amely azután csak 56-ban oszlott el tökéletesen [...] További debreceni apróságok. Erdeinek volt egy miniszteri autója, amely olyan rossz volt, hogy csak akkor indult el, ha a sofőr beült, elkezdte puffogtatni, a miniszter megtolta, a megtolás után beugrott és így indultak el. Emlékszem, hogy a miniszterek egyetlen folyosón voltak, mindegyiknek volt egy szobája és egy titkársága, s pillanatokon belül be lehetett jutni hozzájuk.

A Bibó István által felidézett anekdotával rokon helyzetet idéz fel Nánási László is, az NPP egyik parasztpolitikusa, aki 1945 koratavaszán Kisújszálláson a párt titkára lett, majd ennek jelöltjeként főkapitány. Egyébként ő jelentős politikai múlttal rendelkezett, a harmincas években kapcsolatba került a Márciusi Fronttal, Makón 1939-ben részt vett a párt alapításában. 1945 tavaszán azonban Herpai Sándor társaságában – aki akkor Kisújszállás polgármestere volt – Debrecenbe rendelte Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök. „Hajnalban egy szovjet katonai teherautóra kéredzkedtünk fel – írja visszaemlékezéseiben Nánási László. – Tanácsomra először Erdei Ferencet kerestük fel.

– Úgy vélem – mondottam Erdeinek –, te talán tudod, miért kell nekünk a miniszterelnöknél jelentkeznünk.

– Jól gondolod – felelte Erdei. – Az isteneteket, miért küldtetek el papot robotra? Ebből – tette hozzá – komoly bajotok lehet. Miklós Béla az internálásotokat követeli."[50]

A szolnoki vasúti és közúti hidat felrobbantották a németek, s ezek helyett kellett ideiglenes hidat építeni; – „hát egy öreg 19-es kubikos – válaszolta Nánási – oda mozgósított mindenkit. Hát pap van a városban s azok közül küldött egyet. Végül azzal vágtam ki magam – mesélte tovább a történetet Nánási –, hogy a kétszáz emberünk mellé lelkipásztor kellett, azért küldtünk papot a Tiszához."

Örök titok marad már, hogy e történetben mennyi a konfabuláció, de a debreceni tábornoki kormányhoz való familiáris viszony ebből a történetből is kitetszik. A felszabadulás–megszállás hónapjainak keménységét nem ez a történet hivatott szemléltetni.

[48] Bibó István életrajzában a Közigazgatási Osztály élére való kinevezésének dátuma 1945. március 21. 1945. április 16-án veszi át a Törvényelőkészítő Osztály vezetését. *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*, 269.

[49] Szebenyi Endre (1912–1949), ügyvéd. 1944 előtt került kapcsolatba a munkásmozgalommal. 1945 után a Kommunista Párt tagja, a demokratikus rendőrség egyik vezetője, majd Rajk László helyetteseként a Belügyminisztérium államtitkára. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták és kivégezték.

[50] Nánási László: *Emlékezetből*. Budapest: Kossuth, 1983. 146.

AZ NPP VEZETŐSÉGÉBEN – ÚTBAN AZ EGYPÁRTRENDSZER FELÉ, 1946–1948

Erdei Ferenc belügyminisztersége alatt is részt vett a Nemzeti Parasztpárt vezetésében. Már az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i ülésén e párt képviseletében szólt hozzá az akkor még távol levő Kovács Imre s mindazon pártvezetők képviseletében, akik nem lehettek jelen. (Kovács orosz fogságban volt, de pontos tartózkodási helyéről nem tudtak).[51] „Nemzeti Parasztpárt most ezen az ideiglenes nemzetgyűlésen jelentkezik először szervezett kis gárdájával, de pártunk már ebben a minőségében vette ki részét azokból a mozgalmakból, küzdelmekből, amelyeket Budapesten a megszálló németekkel szemben folytatott a magyar nép java. A Magyar Front harcosai között ott volt a mi Pártunk gárdája, élén Kovács Imrével, és amikor az ország egy részét a Vörös Hadsereg felszabadította, azoknak a férfiaknak egy része, akik Budapesten a földalatti harcokban vettek részt, átjött erre az oldalra, hogy nyílt szinten kibontsa a párt zászlaját."[52]

Szabadulását követően Kovács Imre is megérkezett Debrecenbe, s bekapcsolódott az NPP vezetésébe. Az 1945. március 15-i – történelmi jelentőségű – pártközi értekezleten, amelyen jóváhagyták „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép törvényhez juttatásáról" szóló törvénytervezetet, az NPP képviseletében már Veres Péterrel, Erdei Ferenccel együtt ő is részt vett.[53]

Az NPP vezetőségében kialakultak a szerepkörök. Veres Péter volt a párt elnöke, Kovács Imre a főtitkár; Erdei alelnökként kapcsolódott be a párt munkájába. A *Független Kisgazdapárt* vezetői – s nemcsak ők – szívesen nevezték az NPP-t a Magyar Kommunista Párt *fiókpártjának*.[54] A parasztpárt azonban erős értelmiségi vezetőcsoporttal (Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Jócsik Lajos, Féja Géza, Keresztury Dezső) *önálló politikai erővé* nőtte ki magát: az 1945. november 4-i országgyűlési választásokon 325 284 szavazatot kapott, a leadott szavazatok közel 7%-át.

Mikor minisztersége követően Erdei teljes energiával bekapcsolódott a parasztpárt vezetésébe, az már erőteljesen megosztott volt: Kovács Imre köré tömörültek azok a központi erők és az apparátus megyei szervezetének képviselői, akik

[51] Letartóztatásának, fogva tartásának, majd szabadulásának történetét Kovács Imre részletesen megírta *Magyarország megszállása* című könyvében. Toronto: Vörösváry Publishing, 1979.

[52] Felszólalás a Nemzeti Parasztpárt képviseletében az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésén. *INGy naplója.* Budapest: 1946. 10–12. Kötetben: Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 1. k. 253.

[53] *Pártközi értekezletek*, 21. Az INK rendkívüli minisztertanácsa március 17-én fogadta el, azonos címmel a 6000/1945. sz. ME rendeletet. A földreform előkészítéséről és végrehajtásáról lásd Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Budapest: Akadémiai, 1969.

[54] Nagy Ferenc emigrációban írt könyvében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a Parasztpártot tulajdonképpen a Kommunista Párt szervezte. Több száz faluban úgy alakult meg a Parasztpárt, hogy parasztpárti vezető ember még nem is járt ott." Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* Budapest: Európa, 1990. 112.

a „parasztegység", a *Parasztszövetséggel* való szorosabb együttműködés – akkori terminus szerint: a *jobboldali orientáció* – hívei voltak; Veres Péter volt a „mérleg nyelve", a *centrum* vezetője, Darvas József az ún. *balszárny*, a munkáspártokkal való együttműködést képviselő erők vezetője. Erdei Ferenc bekapcsolódása a vezetésbe ennek a szárnynak a megerősödését jelentette; Darvas mellett és vele együttműködve ő lett a baloldal vezéralakja.[55]

Ez a megosztottság régebbi keletű. Erdei már az Intéző Bizottság 1945. július 3-i ülésén azt mondta: „A Parasztpártban kétségkívül két elem van. Az egyik a marxista vonalon mozgók csoportja, amelyet talán Darvas és Erdei képviselnek, a másik a speciális agrárius vonal, amely az előbbitől minden forradalmisága mellett is eltérő, amit Kovács Imre és Farkas Ferenc képvisel."[56]

Az NPP vezetőségének tömör jegyzőkönyvei nem alkalmasak a nézetkülönbségek, álláspontok kihüvelyezésére. De Kovács Imre – a legfőbb vitapartner – szerencsére a *Válasz*ban érdemben fejtette ki nézeteit, az álláspontját motiváló megfontolásokat.[57] Ez a tanulmány *is* indokolja az Erdei, Kovács Imre forradalmiságát hangsúlyozó szavait. Mivel magyarázza Kovács az egyre hevesebb vitákat nemcsak az NPP-n belül, de a közélet legtöbb pólusán. Okfejtése, bár nem teljesen azonos, de rokon Bibó Istvánéval. Mindenekelőtt a szélsőségek meglétével magyarázza a polarizációt.

> Akciósok és reakciósok, forradalmárok és konzervatívok, demokraták és fasiszták (ha még vannak) egyformán félreértik, az inga lengésével csak szélsőségekben tudják elképzelni a további lépéseket vagy tisztázódást. Ez a szélsőséges magatartás egyben tragédiánk lényege: a marxisták konzekvensen törnek céljuk felé, a mai álláspontokat átmenetinek tekintik, a végső megoldásban egy pillanatig sem kételkednek, az antidemokraták meg azt hiszik, hogy valamilyen csoda révén, nemzetközi konfliktussal vagy a belső erők átcsoportosításával visszavarázsolhatják a régi időket, amikor nem kell tartani tömegfelvonulásoktól, népítéletektől, B-listától, proletárdiktatúrától. A vélemények, vágyak, csapódnak balra és jobbra, elfogulatlanul a magyar politika egyetlen szektora sem tudja a másikat bírálni, megítélni vagy elfogadni: a magyar demokráciában középút nincs."[58]

Kovács Imre e jelenség okát abban látta, hogy „úgy lettünk demokraták, hogy nem lettünk demokraták. A múltunkban vannak demokratikus törekvések, a nép minden időben a maga módjával és eszközeivel a lehetőségek határain belül de-

[55] Részletesebben lásd Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.* Budapest: Kossuth, 1972.

[56] Erdei Ferenc felszólalása az NPP Intéző Bizottsága ülésén. PIL 284. f. 1/24. ő. e.

[57] Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. 2. sz. [november] 97–106. Kötetben: Kovács Imre: *Tanulmányok 1935–1947.* Szerkesztette: Szabó A. Ferenc. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 2003. 97–106. A kötet alapján idézünk.

[58] Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. *Tanulmányok 1935–1947*, 347. A kérdésről lásd még Bibó István: A magyar demokrácia mérlege. In: *Bibó István válogatott tanulmányai.* Második kötet. 132–182.

mokráciát akart, a magyar történelem kettős mozgású, társadalmi és nemzeti harcok szűnni nem akaró folyamata a nép fölfelé, a nemzet kifelé harcol a szabadságáért, életéért: a magyar uralmi szerkezet antidemokratikus."

A történelmi visszatekintést nem argumentálva vonja le a következtetést: az első századoktól eltekintve „alkalmazkodó nép" vagyunk. S veszély éppen ebből adódik, „antidemokratikus szerkezetben a nép mohón fogad minden új tanítást, elvet, eszmét. Kívülről is!" A háború előtti években, „az inga kilengett *jobbra.* Erősen! Szélsőségesen! A változást egyszerűen tekintsük úgy, hogy most kilengtünk *balra*!"[59]

Kovács Imre bátor gondolkodó. A probléma felfejtésében – akkor – elment a végső határokig: „Félve írom le: azért van ma demokrácia, mert a szövetségesek győztek és a Vörös Hadsereg még itt állomásozik? [...] Magyarországon nem fejlődéssel, nem forradalommal: háborús műveletek közepette született meg a demokrácia. Fejlődésre nem volt lehetőség, forradalom nemzetközi megállapodás értelemben nem lehetett, ha akartuk, ha nem, demokráciának kellett lennie."[60]

„Azzal is baj volt és van – írja a továbbiakban –, hogy a demokráciára koalíciós kormányzattal kellett berendezkedni és a koalíciós pártok mindegyike másként értelmezi, másként képzeli el a demokráciát [...] A kormányzó pártok mindegyike fenntartással vesz részt a koalícióban, szükségszerű taktikai összefogásról van szó; mindegyik párt rendületlenül tör egyéni céljainak megvalósítása felé."[61]

Komplikálja a magyar politikai fejlődést „még az is, hogy felszabadulásunk a *nemzetváltás* jegyében megy végbe". Kovács Imre ezt úgy értelmezi, hogy az a magyar nemzet, amely ezer éven keresztül a politika letéteményese volt: „»az *úri nemzet*« lelép a színről, helyébe felnyomulnak a parasztok és a munkások, akik mellé most oda szólítjuk a haladó értelmiségieket."[62]

Az idézett gondolatokból egyértelműen kitűnik, hogy Kovács Imre plebejus demokrata volt, s Erdeivel rokon nézeteket vallott. A disputa tárgyát a „hogyan tovább", s ezzel szoros összefüggésben a nagyhatalmakhoz való viszony képezte. Amitől Kovács – történelmi távlatból visszatekintve kijelenthető – okkal féltette a fiatal magyar demokráciát, a Szovjetunió hosszú távú expanzív céljai és a kommunista párt elkötelezettsége e célok szolgálatában. S ebben az összefüggésben nyugtalanította Erdei Ferenc politikai vonala: úgy vélte, Erdei nagyon elkötelezte magát az MKP mellett, s különösen bizalmatlan volt Erdei feleségével, Majlát Jolánnal szemben, akit Révai József szeretőjének tartott.[63]

A megőrződött levéltári forrásokból kiolvashatóan milyen kérdésekben éleződött ki Erdei Ferenc és Kovács Imre álláspontja, s hogyan alakultak az erőviszonyok az NPP vezetésén, illetve a párt tagságán belül, s milyen kihatása volt e disputáknak a koalícióra – ha volt ilyen hatás?

Vita tárgyát többek között – mondhatjuk visszatérően – az NPP-nek a *Parasztszövetség*hez való viszonya képezte. A Parasztszövetséget még 1941-ben alakította meg Nagy Ferenc. Érdekvédelmi funkciókat is betöltő szervezet országos hálózata a háború előtt kiépült, az akkor – élesen antikommunista, de németellenes – belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc támogatásával.[64] A szövetségnek Nagy Ferenc lett az elnöke, Kovács Béla a főtitkára. E személyi érintettség okán is a Parasztszövetség az FKGP tömegszervezeteként működött: a párt hegemón szerepe a szövetségben magától értetődő volt. 1946-tól újra és újra felmerült, hogy az NPP olvadjon bele a Parasztszövetségbe, s legyen a parasztságnak egy egységes pártja, mégpedig az FKGP.

E kezdeményezést követően kiélezetté vált a vita az NPP Politikai Bizottsága 1946. április 24-i ülésén. A vita során Kovács álláspontját azzal a „szociológiai" érvvel indokolta, hogy földreformot követő új helyzetben a „parasztság egységes társadalmi réteggé vált, s ebben az új helyzetben már nem természetes szövetségese az ipari munkásosztálynak; szerepe az átalakulás irányításában meghatározó".[65]

A vita kiéleződését eredményezte az is, hogy az FKGP vezetésének ösztönzésére a Parasztszövetség képviselői az NPP helyi szervezeteinek a kollektív belépést ajánlották, megbontva ily módon az NPP szervezeti egységét. A helyzet módosulásáról tanúskodott, hogy az NPP 1946. május 7-i ülésén már a Kovács Imre követői: Molnár József, Sz. Szabó Pál, Gém Ferenc is saját megyéik tapasztalata alapján arról számoltak be: a Parasztszövetség bomlasztja az NPP szervezeteit. A felszólalások alapján a Politikai Bizottság olyan határozatot hozott, hogy az NPP a Parasztszövetséggel folytatott tárgyalásokat megszakítja, és szervezeteinek megtiltja az abban való részvételt, egyidejűleg nyitva hagyva a kiskaput. Ha az eljövendő időben a Parasztszövetség valóban parasztokért száll síkra, ilyen ügyekben az NPP vezetése kész az együttműködésre.[66]

A koalíción belüli válság erősödésével az NPP „jobb-" és „balszárnya" között is kiéleződött a vita.[67] Kovács Imre, Farkas Ferenccel egyetértésben, 1946. július közepétől egyre aktívabban szorgalmazta az NPP-t a kommunista párttól markánsan megkülönböztető önálló pártprogram kidolgozására. Az NPP Politikai Bizottsága július 24-i ülésén arra hivatkozva, hogy a szociáldemokrata párt lényegében elszakadt az MKP-tól – ez az állítás egyébként vitatható helyzetérté-

[59] Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. *Tanulmányok 1935–1947*, 348.
[60] Uo. 349.
[61] Uo. 349–350.
[62] Uo. 350. Lásd még: Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelmi nemzet látószöge. Hozzászólás egy vitához. In uő: *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat, 1974. 141–151.
[63] Kovács Imre: *Magyarország megszállása*, 283.

[64] Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, 49.
[65] *A parasztságról*. Az NPP PB vitája 1946. április 24. PIL 284. f. 1/62. ő. e.
[66] NPP PB határozata. PIL 284. f. 1/67. ő. e.
[67] A belpolitikai válság kiéleződéséről lásd Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon*. Budapest: Kossuth, 206–243. Lásd még Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. *Bibó István válogatott művei*, Második kötet. 238–365.

kelésen alapult[68] – a Kommunista Párt „szemellenzős politikájával" az NPP sem érthet egyet.[69]

1946 augusztusában a vita új szakaszába érkezett. Kovács Imre memorandumot adott át Veres Péternek – a párt elnökének –, amelyet rajta kívül Farkas Ferenc, Illyés Gyula és Keresztury Dezső írt alá.[70] Az imperatív formában megfogalmazott beadvány közvetlen célja az Erdei Ferenc „csapatához" tartozó, Kovács Imre által rejtett MKP-tagnak tekintett szenior Györffy-kollégisták, mindenekelőtt Sipos Gyulának, Szűcs Ferencnek, Medve Zsigmondnak az NPP-ből való eltávolítása volt. E javaslatot – s e tényt Erdei Ferenc vereségének is tekinthetjük – az NPP parasztképviselői is támogatták.[71]

A párton belüli valós nézetkülönbségek az emlékiratokban ugyanakkor elrajzolódnak. Kovács Imre például *Magyarország megszállása* című – már idézett – munkájában Erdeit titkos párttagként jellemezve azt írja, hogy sofőrje, akivel „gorombán bánt [...] hiába volt egy személyben kommunista és spicli (Erdeit figyelte a pártnak), mert elfecsegte gazdája esti látogatásait Rákosinál, Révainál vagy Gerőnél a pártszékházban."[72]

Valós tény – erről korábban szólottunk –, hogy az MKP az ÁVH közreműködésével épített be embereket a koalíciós pártok vezető testületeibe,[73] Kovács Imre ezért Erdeit – visszatekintve – egy agentúra, s nem pusztán a balszárny vezetőjének tartotta. „Erdeit és követőit csak úgy emlegették, mint a parasztpárt balszárnyát, rám és csoportomra a »jobbszárny« bélyegét ütötték, ami nemhogy logikus lett volna, de egyszerűen nem volt igaz. Mi nem voltunk jobbszárny, mi következetesen *demokratikus* magatartást tanúsítottunk, valójában mi képviseltük a parasztpárt eredeti és megalkuvás nélküli programját, a parasztság érdekét."[74]

Kovács Imre ezen állítása vitatható. Czéh József, Gém Ferenc, Hegyesi János, Nánási László parasztképviselők ekkor már egyértelműen Erdei Ferenc támogatói közé tartoztak, s tulajdonképpen e csoporttal rokonszenvezett az 1939-es pártalapító, Szabó Pál író is. Kovács Imre ugyanakkor fokozatosan elszigetelődött, s nem képességei okán. Mint korábban is említettük, Kovács volt professzionális értelemben az NPP vezetői között a legképességesebb politikus, de a kelet-európai térségben kialakuló erőviszonyok nem kedveztek pluralista politikai credójának. A Kisgazdapárt elerőtlenítését szolgáló *Magyar Közösség* per, Kovács Béla a szovjetek által történő elrablása az ő NPP-n belüli helyzetét is ellehetetlenítette. Veres Péterhez írt 1947. február 24-i levelében bejelentette a pártból való kilépését.[75] Kovács Imrének azonban kettős értelemben is csalódnia kellett: kilépése után nem követték pártbeli hívei; a Balogh Istvánnal közösen létrehozott *Független Magyar Demokrata Párt* (FMDP), jóllehet több mint negyedmillió szavazatot kapott, az 1947-es választások egyik vesztese lett.[76] Ezt követően 1947-ben Kovács Imre elhagyta az országot.

Már távozása után Farkas Ferenc az NPP 1947. február 27-i ülésén „látványosan" megegyezés mellett kötelezte el magát; az NPP baloldali jellege egyértelműen megerősödött. Az ülésen Erdei Ferencet választották a párt főtitkárának, Nánási Lászlót és Gém Ferencet helyettesének. A PB tagjai lettek: Veres Péter elnök, Erdei Ferenc, Darvas József, Farkas Ferenc, Gém Ferenc, Nánási László.[77]

Erdei nem tekintette formálisnak ezt a megbízást. A „nagypolitikát" kiválóan átlátó és irányító Kovács Imre nem foglalkozott a szervezetépítés aprólékos feladataival. Erdei „a tőle megszokott alapossággal" kiteljesítette a már 1946-ban megkezdett ilyen irányú tevékenységét.[78] Napirendre kerül egy pártprogram elkészítése, melynek megfogalmazásában Erdei meghatározó szerepet játszott. Az elkészült javaslatot az NPP 1947. május 4-i III. Országos Választmánya tárgyalta meg, s egy héttel később a mezőtúri Dózsa-napokon hozták nyilvánosságra.[79]

A programjavaslat első jellegadó követelése, hogy *„a magyar demokrácia parasztdemokrácia legyen"*. A „parasztdemokrácia" egyetlen biztos kerete a *köztársasági állam*forma „teljes és következetes megvalósítása". Szorgalmazza a javaslat *„a valóban erős népi önkormányzatot"*. Kiemelendőnek tartja továbbá, hogy „Az önállóan gazdálkodó kistermelők *közös, szövetkezeti beszerzéssel, értékesítéssel*, egy-egy termelő erejét meghaladó *gépek és egyéb berendezések közös megszervezésével*, hasznot hajtóbbá, életképesebbé tudják tenni gazdaságukat." (Kiemelések – H. T.). A megfogalmazás egyértelműen Erdei szerzőségét valószínűsíti.[80]

[68] Strassenreiter Erzsébet: A Szociáldemokrata Párt az ország politikai életében 1944–1948. *Múltunk*, 1990/3. 114.

[69] Az NPP Politikai Bizottsága ülése 1946. július 24. PIL 284. f. 1/93. ő. e. Kovács Imre álláspontját Farkas Ferenc is osztotta.

[70] Tóth István: Politikai küzdelmek a Nemzeti Parasztpártban 1946–1947. fordulóján. *Párttörténeti Közlemények*, 1969. XV. évf. 2. sz. 45. Illyés Gyula 1946. március 15-én lemondott az NPP-ben viselt minden tisztségéről és képviselői mandátumáról. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Budapest: Szépirodalmi, 1987. 47–48. Keresztury Dezső 1945. november 15. és 1947. március 14. között az NPP képviseletében vallás- és közoktatásügyi miniszter, azonban a NPP szűkebb vezetőségének nem volt tagja.

[71] Az NPP parasztképviselőinek állásfoglalása 1946. augusztus 30. PIL. 284 f. 1/102. ő. e.

[72] Kovács Imre: *Magyarország megszállása*, 283.

[73] A témáról lásd Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi korszakban: tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről.* Budapest: ÁBTL, 2000. 33–57., 97–135.

[74] Kovács Imre: *Magyarország megszállása*, 286.

[75] Kovács Imre levele Veres Péterhez. PIL 284. f. 1/124. ő. e.

[76] Az 1947-es választásokon a Független Magyar Demokrata Pártra 260 420 szavazat érkezett, s jóllehet 18 mandátumot szerzett, töredékpártnak bizonyult. Az NPP-re leadott szavazatok száma 423 463 volt, s 36 képviselőt küldhetett a parlamentbe. PIL 274. f. 15/7. ő. e.

[77] Az NPP PB 1947. február 29-i ülése. PIL 284 f. 1/131. ő. e. Az NPP történetének ezen időszakáról lásd Erdei Ferenc: A nemzeti parasztpárt története. Gépelt kézirat 1947. június 15. Kötetben: Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k., 61–65.

[78] Az NPP-vezetés hétköznapjairól lásd Nánási László: *Emlékezetből*, 235–237.

[79] *A Nemzeti Parasztpárt programjavaslata.* NPP Kiadása é. n. lásd még Erdei Ferenc: Nemzeti Parasztpárt Országos Nagyválasztmánya. *Paraszt Újság*, 1947. szeptember 2. Kötetben: *Politikai írások*, 2. k., 94–95.

[80] Erdei Ferenc: Szövetkezeti szervezkedés „nélkül" parasztságunk nem lesz életképes. *Demokrácia*, 1947. május 18. Kötetben: Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k., 46–48. Erdei Ferenc: Mi a parasztdemokrácia. *Szabad Szó*, 1947. május 25. Kötetben: Politikai írások, 2. k., 49–54.

1947-ben még egy fontos írás született a Nemzeti Parasztpártról, valószínűsíthetően az imént érintett kérdések nyomán. Ez a terjedelmében is jelentős – közel három ív terjedelmű – tanulmány nem tartozik Bibó István gyakran hivatkozott tanulmányai közé. Ismereteink szerint Erdei sem reagált megjegyzéseire, jóllehet az a párt jelenével és remélt jövőjével kapcsolatos kardinális kérdéseket érint.[81] E kérdéskörök öt részre tagolódnak. Az első: *„A parasztpárt helye a magyar politikában"*, Parasztpárt–parasztság; szegényparasztság; „szegényparasztság pártja"; Parasztegység; Kik a parasztok?; A nagygazdák nem parasztok; Szabadulás a szegénységből. A második: *„Parasztpárt és parasztkultúra"*; Fejlődés és népviselet; Romantika; Népdalok, táncok, játékok. A harmadik: *Parasztpárt és a parasztság gazdasági felszabadulása:* Akadályok elhárítása; saját erejéből; Minőségi termelés; „kolhoz" mumusa. A negyedik – mely két részre tagolódik: *A parasztpárt és a parasztság közéleti felszabadulása; Parasztpárt és a parasztság közéleti felszabadulása ;* Parasztpárt és polgárosodás; Parasztpárt és radikalizmus, s végül az ötödik – ez is két részre oszlik –: *Parasztpárt és a forradalmiság I.; Parasztpárt és forradalmiság II.* (Kiemelés – H. T.)

Nem lehet könyvünk feladata ennek a gondolatgazdag írásnak elemzése, úgy véljük, a párt vezetői könnyen továbbléptek a Bibó felvetette problémán. Az időközben kialakult helyzet magyarázza. Kovács Imre elhagyta az országot, Erdei – s az új vezetés – egyre világosabban észlelte, hogy az MKP irányt vett a koalíciós pátok fokozatos felszámolására, a két munkáspárt egyesítésére – a valóságban a szociáldemokrácia bekebelezésére, más szóval az *egypártrendszer* kialakítására.[82]

Erdei – és Darvas – számára, akik korábban sem vállalták „a kommunistákkal való nézeteltérés kockázatát",[83] ilyen körülmények között az egyetlen megoldás az előremenekülés volt, amely – az utóvédharcok ellenére – a Nemzeti Parasztpárt elsorvasztásának tudomásulvételét, egy arctalan és feladatnélküli Nemzeti Függetlenségi Frontot felváltó Népfrontba behátrálását jelentette.[84] Az ún. „fordulat évét" követően Erdei az „ahogy lehet" elvéből kiindulva a beolvadást, Bibó István pedig az új helyzetben a politikai élettől való visszavonulást választotta.[85]

[81] Bibó István: A Nemzeti Parasztpártról. *Bibó István válogatott tanulmányai*, Második kötet. 400.
[82] Erdei Ferenc: Főtitkári jelentés – Nemzeti Parasztpárt vezetőségi értekezletén. Hiányos gépelt kézirat. EFB 1943 [?]. Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k., 185–209.
[83] Huszár Tibor: *Bibó István*, 75.
[84] Erdei Ferenc: A Népfront győzelme a szövetkezeti mozgalom győzelmét is jelenti. *Szövetkezet*, 1949. május 21.
[85] Bibó István 1949-ben fél éves szabadságot kapott, majd 1951-ben rendelkezési állományba helyezte a VKM. 1951-től az Egyetemi Könyvtárban kap állást. Lásd *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*, 391–393.

KITÉRŐ: ERDEI FERENC ÉS A NÉPI MOZGALOM UTÓÉLETE

1945 tavaszán Erdei Ferenc munkásságában középpontba a politikai gyakorlati kérdések kerültek. Volt azonban a nehezen újraéledő szellemi életnek egy olyan kérdésköre, amelyben újra és újra szenvedélyes viták lobbantak fel, s ebben akarva–nem akarva Erdei is érintve volt. Ez a kérdéskör a népi irodalom, közelebbről a népi írók szerepe és felelőssége az ország jobbratolódásában, szélsőségesebb megfogalmazásban: fasizálódásában.

Jóllehet Zsolt Béla *Haladás* című lapja, s maga Zsolt – aki kitűnő tollú publicista volt – vitte a prímet, azonban a mögötte álló Polgári Radikális Pártnak nem volt jelentős politikai súlya, Horváth Zoltán és Faragó László cikkei, illetve brosúráik a szociáldemokrata párt orgánumaiban: a *Népszavá*ban, *Világosság*ban kaptak publicitást, illetve könyv alakban is a párt kiadója, a Népszava Kiadó szorozta fel „helyértéküket" a szellemi életben.[86]

Parasztpárti – népi mozgalom oldalról – először Illyés Gyula emelte fel szavát:

> Vigyázni minderre azért kell, mert ha egy nemzetnek egy emberöltő alatt tíz igazi írója van, az már áldhatja sorsát. [...] Az új helyzet új vizsgáztatást követel [...] Abban, hogy Magyarország hova jutott, a világ előtt mindnyájan egyformán felelősek vagyunk [...]
> A dolog könnyebb vége helyett, hogy egymást vádoljuk, fogjuk meg a nehezebb végét, hogy az akin karcolás ellenére is rajta van az érték és a tisztesség, az hol tud először használni... Egy újabb szellemi hadbaállás első célja csak az lehet, hogy a hiedelmek helyett a valóságra irányítsa a figyelmet, valóság pedig: egy romok alá temetődött nép, amelynek hangja sincs.[87]

Illyés tulajdonképpen Révai Józsefnek – e vitasorozatban publikált – *Szekfű Gyula útja* című írására felelt. „Ne altassuk magunkat – írta Révai –, a magyar értelmiség zömének hangulata ma a megrianás, az útvesztés. A neofiták hangoskodása ne tévesszen meg senkit. Még az értelmiségnek az a része is kisebbség, melyet őszinte honfibú emészt és a magyar tragédián való magába szálló kétségbeesés. A többség elvesztette a perspektívát, az utat." Révai álláspontja – igaz, más politikai megfontolásból – Illyésével rokon: „A megtérésre hajlamosakat nem szabad *magukra hagynunk és tétlenül várni, míg beérnek bennünket, hanem elébük kell mennünk.* Üdvözölni kell azokat, akik legalább elindultak előre."[88]

[86] A népi írók felelősségével foglalkozó szerzők voltak: Zsolt Béla 1945-től a *Haladás* főszerkesztője, folyamatosan ide írt vezércikkeket. Faragó László: *Írástudók árulása*. Budapest: Népszava, 1945. Horváth Zoltán: *Hogyan vizsgázott a magyarság*. Budapest: Népszava, 1945.
[87] Illyés Gyula: Újabb szellemi front. In: *Új szellemi front*. Budapest: Szikra, 1945. 27–32.
[88] Révai József: Szekfű Gyula útja. *Új szellemi front*, 10–11.

Erdei Ferenc igenlően reagál Révai helyzetértékelésére, de a következtetései, amelyeket levon, részben eltérőek. „Kétségtelen az, hogy a magyar értelmiség túlnyomó nagy része a megriadtság állapotában van, elvesztette ideáljait, elvesztette az utat, és anyagi gondok közt keresi a tájékozódás útját. Az is kétségtelen viszont, hogy az értelmiség munkája nélkülözhetetlen a demokratikus újjáépítésben..."

„Ezért kell – állítja Erdei Illyéssel egybehangzóan, kimondatlanul is vitázva Faragó László és Horváth Zoltán álláspontjával – ...elébe menni az útját vesztett és vergődő értelmiségnek, s ezért kell segíteni azoknak a megtérését, akik nem süllyedtek el egészen a reakció és a fasizmus mocsarában."[89]

Révai – idézett cikkében – Szekfű példája nyomán reméli-ösztönzi a középosztály közeledését. Erdei is üdvözli Szekfű Gyula önbírálatát, különös tekintettel arra, hogy az ő nyomán a magyar értelmiségnek igen fontos része képes közeledni, „mert együtt haladt vele pályája korábbi állomásain is. Az az értelmiségi réteg... amely vele tartott a bethleni konszolidáció igenlésében is és a forradalmias fasizmus ellenzésében is. Itt ugyanis szerves összefüggés, igen jellemző történeti összekapcsolódás áll fönn."[90]

Erdei értékelése szerint az *értelmiségi középosztály*nak azon a részéhez, amely „őszintén és komolyan ellenállt a fasizmusnak", az *úri középosztály jobb,* fejlődésképesebb eleme tartozik, az „amely polgárosodni tudott valamelyest és polgári középosztálynak legműveltebb és legsúlyosabb része, az... amelynek az államigazgatásban, szellemi kultúrában is a legnagyobb volt a súlya".[91] Ezért lehet és kell helyeselni Szekfű közeledését, mert remélhető, a „vele tartó értelmiségi réteg követni fogja az útját". Ez annál is inkább üdvözlendő, mert ennek „az értelmiségi rétegnek máris van kapcsolódási pontja a demokratikus politika felé".[92]

Erdei azonban az alkalmat arra is felhasználta, hogy felhívja a figyelmet a magyar értelmiségi középosztálynak azon részére, „amely egészen más szemlélettel vett részt a korábbi politikai és társadalmi alakulásban és egészen más úton térhet meg a demokratikus fejlődés pályájára". A népi írók azon csoportjáért szólt, amelyhez maga is tartozott. „*Szabó Dezső példája* jelzi ezt a másik vonalat, amely – üti le az alaphangot Erdei – súlyosabb és nehezebb ügy, mint Szekfűéké, de egyben fontosabb is, mert a távolabbi fejlődés irányában a magyar értelmiségnek a tömegesebb és fejlődőképesebb részét képviseli."[93]

[89] Erdei Ferenc: A magyar értelmiség útja. *Új szellemi front,* 33.

[90] Erdei utal a *Magyar Szemle Társaság,* a *Magyar Nemzet,* a *8 Órás Újság* szerzőire, aktoraira, olvasóira, arra az értelmiségi rétegre, „amelynek mindvégig Bethlen István volt az ideálja, akkor is, amikor valójában már Gömbös és utódai uralkodtak". *Új szellemi front,* 35.

[91] Uo.

[92] Erdei vélelmezhetően Szekfű azon tanítványaira, munkatársaira utal, akik az akkor nagysúlyú *Kelet-Európai Intézet* vezető munkatársai lettek, mint Kosáry Domokos, Benda Kálmán. Uo.

[93] *Új szellemi front,* 35–36.

Magunk ezt az állásfoglalást különösen fontosnak tartjuk azon vélekedések tisztázása szempontjából, amelyek Erdeit társai, a népi írói mozgalom elhagyásával, a szolidaritás felfüggesztésével vádolják.[94]

Mi jellemzi – Erdei szavaival – ezt a másik „népi" értelmiségi tömböt, mi jellemzi a szabódezsői hagyományt, illetve az ahhoz való viszonyt?

Szabó Dezső kiindulása az ellenforradalom volt, amelyben „a népi fölszabadulást kereste, ugyanolyan menthetetlen tévedés alapján, mint a fasizmus". A pálya további állomásai – állítja Erdei – ennek a kiindulásnak megfelelően sorakoztak egymásra. Visszanézve, elkeseredetten elítélte az egész 67 utáni fejlődést, de „nem úgy, mint Szekfű ... elszántan küzdött a bethleni konszolidáció ellen, mert a nép elnyomorodását, pusztulását látta benne"; kíméletlen kritikával illette az egész *úri középosztályt* „összes asszimilánsaival együtt, s romantikus lelkesedéssel a *parasztságra* apellált... Politikailag nem tisztázott népi radikalizmus volt *Szabó Dezső* pályája, amely képtelen volt a szekfűi fasisztaellenesség frontjához csatlakozni, s ha nem is torkollott bele a fasiszta politikai mozgalmakba, annyira közel haladt ahhoz, hogy sokakat vitt rá erre az útra. 1944-ben az ostrom utolsó napjaiban meghalt Szabó Dezső,[95] maga most már nem képes levonni a következtetést. Követői azonban itt vannak, a kérdés nyitva áll, hova fordulnak."[96]

Mert, folytatja gondolatmenetét Erdei, „Szabó Dezső nyomán nem kisebb része haladt az értelmiségnek, mint Szekfűén. Csak másfajta része." Legfőbb jellemzőjük, hogy szembefordulnak az *úri középosztállyal,* nem tudják „lelkifurdalás nélkül viselni a bethleni konszolidációt", de ugyanakkor nem tudtak vagy akartak szövetségese lenni a *kapitalizmus polgárságának*: „Az értelmiségi középosztályunk belülről fölfordult és a maga módján forradalmasult része ez, amely minden ellen tiltakozott, ami konzervatív és reakció vonalába esett. Ezzel szemben nem az igazi demokráciát és valóban népi szabadságharcot folytatott, hanem romantikus népi-faji ellenkezést, tehát végső soron egy másfajta reakciót." De – teszi hozzá – „mégis ez volt a magyar értelmiség fejlődőképesebb része, jobb naturájú ága és nem egészen ok nélkül tekintette magát kuruc vonalnak, a labancokéval szemben."[97]

Erdei nem nézi kritikátlanul útvesztésüket, útkeresésüket: „Ez a magyar értelmiség most nemcsak riadtan áll a változás után, hanem reménytelenül és az aléltságig fejbe ütve [...] Persze ezen a vonalon sokkal komolyabb dolog a megtérés, mint a szekfűi pályán. *Itt nem antifasisztából kell demokratává válni, hanem*

[94] Vargyas Lajos: *Kerítésen kívül.* Budapest: Szépirodalmi, 1993. 200. Huszár Tibor: Kovács Imre. In: *Találkozások,* 285.

[95] Az író halálának tragikus körülményeit lásd Gombos Gyula: *Szabó Dezső.* Auróra könyvek. München: Molnár Ny., 1966. 28–31.

[96] Erdei Ferenc: A magyar értelmiség útja. *Új szellemi front,* 36.

[97] Uo. 36–40. Ennek az irányzatnak a reprezentánsai a Gombos Gyula által szerkesztett *Magyar Út* és a Fitos Vilmos által szerkesztett *Magyar Élet* című folyóirat.

a fasizmussal érintkező népi faji radikalizmusból kell átlendülni a népi demokráciába."[98] (Kiemelés – H. T.) Erdei ezt „nagyobb és világosabb ellentétnek" ítéli, mert „mélységesebb ellentétek" feloldásáról van szó. „Gyökeres leszámolást kell végeznie annak, aki itt el akar indulni, *minden népi-faji és paraszti mítosszal* és meg kell értenie az igazi demokrácia értelmét".[99]

Azt tartja a „munkásságot és a parasztságot képviselő, a baloldali erők feladatának", hogy „elébe menjenek az ilyen megtérésnek" és oldják fel a *vesztegzárat*, hogy *az értelmiség* „e különösen fontos és nem kistömegű része meglelje a demokrácia útját és őszinte szövetségesként legyen részese a demokratikus újjáépítésnek".[100]

E kérdésben egy évvel később Erdei ismét megszólalt. Horváth Zoltánnal együtt felkért hozzászóló volt Lukács György *Népi írók mérlegen* című, az MKP akadémiáján tartott előadásán.

Lukács nagy ívű előadása gazdag történelmi anyagon alapult. Kiinduló tézise: a népi írók mozgalma „hatalmas kitágítása a magyar irodalomnak, de – bár döntő lépést jelent a megújhodás felé –, mégiscsak lépés előre és nem beteljesedés: nem szünteti meg a magyar irodalom 67 óta fennálló kettéválását. Sőt, ideiglenesen ki is mélyíti azt, amennyiben a városi és falusi (most már paraszti) irodalom ellentéte másként, élesebben, személyesebben nyilvánul meg."[101] Az elsődleges felelőse az ellentét kiéleződésének „a városi (urbánus) irodalom meg nem értő türelmetlensége a népi írók gyengeségeivel, hibáival, sőt nem egyszer erényeivel szemben is."[102] Azonban felelősek a népi írók is, amennyiben „fő vonalában" ez az irányzat sem képes felülemelkedni ezen a kettősségen. Mindennek ellenére „ez a legnagyobb jelentőségű eseménye az ellenforradalmi korszak negyedszázadának. Ez ad új fiziognómiát a magyar irodalom fejlődésének".[103]

[98] *Új szellemi front*, 3. Bibó István egyébként több mint három évtized távlatából Borbándi Gyulához írt levelében könyve német nyelvű kiadásához fűzött megjegyzésében szigorúbban ítél: „A Magyar Élet című folyóiratról mondottak túlságosan is szerecsenmosdatás jellegét viselik magukon. Nehezen lehet azt mondani, hogy ez a folyóirat faj alatt még a Szabó Dezső féle népcsoport etnikum, nemzet, nép fogalmát értette, csupán azt a hibát követte el, hogy ezt engedte a hitleri fajelmélettel összekeverni. Ezt a »hibát« a harmincas-negyvenes évek elején senki sem követhette el »ártatlanul« ." Levél Borbándi Gyulának. *Bibó István válogatott művei*, 3. k., 330.

[99] *Új szellemi front*, 37. Erdei egyébként 1945 késő tavaszán nem tudhatta, hogy ezen irányzat számos híve a Kisgazdapárt felső vezetésében oltalomra talál, s illegális szervezkedésbe kezd. Lásd Huszár Tibor: [illegible] Budapest: Corvina, 2008. 21–46.

[100] *Új szellemi front*, 32.

[101] Lukács György: Népi írók a mérlegen. MKP Politikai Akadémiája. Budapest: Szikra, 1946. Kötetben: *Irodalom és demokrácia*, Budapest 1947.; *Magyar irodalom, magyar kultúra. Válogatott tanulmányok.* Szerkesztette és válogatta Fehér Ferenc, Kenyeres Zoltán. Budapest: Gondolat, 1970. 354.

[102] Először Lukács az általa „urbánus"-nak nevezett irodalmat még Moszkvában írt „Harc vagy kapituláció" című tanulmányában bírálta. A tanulmány Budapesten először az *Írástudók felelőssége* című kötetben jelent meg. Szikra Kiadó, 1964. 76–104.

[103] Lukács György: Népi írók a mérlegen, 355.

A mozgalom kezdetén – Lukács olvasatában is – Szabó Dezső áll. Szabó Dezsőnek jelentős érdemei vannak. „Felismerte, hogy a hivatalos magyar kultúra, amely 67 talaján nőtt, se nem kultúra, se nem magyar, se nem nemzeti. Ez a felismerés állítja őt szembe minden uralkodó irányzattal Tiszától a forradalmakon keresztül Bethlenig, Gömbösig. Innen indul ki éles szembefordulása a 67 utáni magyar irodalommal, baloldalival és jobboldalival egyaránt."[104]

De a küzdelem nála „összeszűkült", a társadalmi megújhodást, Adytól eltérően, összeszűkíti egy igen zavaros magyar faji megújhodás kérdésére, s ez a „megszűkítés" sodorja őt a „történelmi osztályok", sőt a polgárság „felbomló ideológiájának" közvetlen közelébe. „»Az én világlátásom« – idézi Lukács Szabó Dezsőt – minden gyökerében, egész lényegében tragikus. Pesszimista: de ez a pesszimizmus derült és heroikus. S ez a tézis a fasizmus egyes teoretikusaival is rokonítja."[105]

Felfogása nem egy ponton találkozik Németh Lászlóéval: a „haladás tagadása" ugyanis „reménytelenül pesszimisztikus" életfelfogást vált ki Némethből. A *Debreceni Kátéban*[106] írja: „Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga az élet reménytelen s a reménytelenségben, a falhoz állított népek harcában van valami kétszer-kettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött."[107] Másutt: „a faj a végső kétségbeesés bástyafoka, a lekaszabolásra ítélt harcosok hátmegvetése. A faj a halál elleni összefogás".[108]

Hogy az ellenforradalom nyomasztó éveiben ez az ideológia hatott, abból Lukács szerint csak az következett, hogy a parasztmozgalmat a munkásságtól elválasztó „harmadik út" ideológiai alátámasztást nyert. Az ilyen elméletek ellen – folytatja gondolatmenetét Lukács – még ma is szükséges az ideológiai harc. „De ez nem elég. Felmerül a kérdés, hogyan válhatott ez a vigasztalan, sötét, mélyen antidemokratikus, tömegellenes világkép el nem hanyagolható részévé annak a mozgalomnak, melynek hervadhatatlan érdeme, hogy végre megszólaltatta a parasztságot, hangot adott szenvedéseinek?"

A meghatározó ok: a magyar parasztság forradalom utáni hangulata. Mert jóllehet „ennek a pesszimizmusnak konkrét dekadens formái természetszerűleg nem a parasztságból származnak, a népi írók egy része viszont az. Mert ez az irodalom »láthatóan« a »középosztály«, az »értelmiség« problémája, a kérdés a maga helyén mégiscsak a magyar dolgozók, a parasztság kérdése. Mert az osztályok fejlődése – mélyíti el a problémát Lukács – sohasem megy izoláltan végbe.

[104] Uo. 358.

[105] Uo.

[106] Németh László *Debreceni Kátéja* először az *Új Vetésben* (1933. november), majd a *Tanúban* (1934. február) jelent meg.

[107] Uo.

[108] Lukács György: Népi írók a mérlegen, 360–361.

A társadalmi összfejlődés, a társadalom egészének összmozgása határozza meg az egyes társadalmi rétegek mozgásának kérdéseit; ezek az összkérdés kiélező-dései. Különösen áll ez az értelmiségre, mely szigorúan ökonómia értelemben nem is önálló társadalmi osztály." Ez az összkérdés pedig így hangzik: „hogyan akarja, hogyan tudja a magyar dolgozó társadalom felszámolni a hűbéri múltat, hogyan tud és akar új magyar demokráciát teremteni?"

1867 után úgy látszott, a magyar arisztokrácia és a dzsentri pozíciói erősek, „képes megakadályozni a magyar parasztság szabad fejlődését gazdaságilag, politikailag és kulturálisan. A magyar intelligenciának még a legjobb része is kétségkívül a parasztmozgalom gyengeségének hatása alatt áll."[109] Következmény: „a kicsiny, gyenge, elszigetelt, haladó vagy forradalmi elit – gyenge visszhanggal a parasztság oldaláról, körülvéve attól a dzsentroid világtól, mely Hitlerig és Szálasiig mindenkihez asszimilálódott, aki csak elfogadta asszimilációját – világnézetet formált saját gyengeségeiből. Ezért esett áldozatául a nyugati polgárság dekadens ideológiáinak: ezért kereste igen gyakran az utat nem a parasztforradalomban, hanem egy utópista reformizmusban, abban a hiú reményben, hogy ezzel magát kívül és belül is erősíteni fogja (népfőiskolai mozgalom stb.)."[110]

Ez elé a nagy ívű történelmi háttérrajz elé vetíti a „falukutató" népi irodalom jellemzését. „Hogy a falut »felkutatni« kellett, jele volt az eddigi fejlődés betegességének, de egyszersmind jele annak is, hogy a gyógyulás megkezdődött."[111]

Nem vállalkozik az általa is gazdagnak nevezett falukutató irodalom részletes bemutatására: „csak" a világnézet és a művészi módszer néhány döntően fontos kérdését emeli ki röviden. Mindenekelőtt – a valóság felfedezésének és feltárásának pátoszát: az új világ pátoszát, mely egyúttal saját legmélyebb valóságunk. Ez hatja át a legszárazabb leírásokat és statisztikákat is. Amit a falukutatás nyújt, az sok tekintetben persze csak nyersanyag, mind a politikai következtetések, mind a művészi alkotások számára.

Ugyanakkor méltatja „a valóságfeltárás aszkétikus dacosságát. Ezek az írók a valóságot akarják, csak azért is. Legyen igazság, pusztuljanak a legendák". Ennek az irodalomnak köszönhetően „új képet kapunk a parasztság különböző rétegeinek egymáshoz való viszonyáról, a parasztság felbomlási folyamatáról, a polgárosodás és a proletarizálódás vidékenként, sőt falvanként különböző alakulásáról stb., stb."[112]

[109] Lukács György: Népi írók a mérlegen, 361–364.
[110] Uo. 365. A népfőiskolákról lásd Németh László: A nép Eötvös Kollégiuma. *Tanú,* 1934. 9. sz. 263.
[111] Egyedül Illyés Gyula példájából idéz, citálva azt a versét, amelyben e mozgalom erényeit és gyöngéit fejezi ki a legszebben: „Ki annyit hazudtál, ne hazudozz többet / Ne tettesd, hogy árnyak, illatok követnek, / hősök hörgései, magas kísértetek! / Nem követ és nem hív senki; a költészet / nem arra való, hogy élnémítsd a népet, / vagy akár magadat. Egyszerű a világ; / amit két szemed lát, épp elég dolgot ád. / Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád." Lukács György: Népi írók a mérlegen, 366.
[112] Uo. 367.

A Lukács által felvázolt kép azonban ellentmondásos. Az ő olvasatában ugyanis az „aszkétikus dacosság" másik oldala „a gyengeség: a *falukutatók empirizmusa.* (Kiemelés – H. T.) Tényeket adnak, új, megdöbbentő, jól megfigyelt és leírt tényeket, de legtöbbször megmaradnak a nyers, a puszta tények felsorakoztatása mellett. Persze nem egyformán. Egyrészt, főleg Erdeinél, mellette Darvasnál, Ortutaynál és másoknál, komoly kísérleteket találunk a tények társadalmi magyarázatára. Másrészt nem egy írónál – nem egyszer Veres Péternél is – empirikus tények vannak fölsorakoztatva és hirtelen, nem belőlük levont, nem belőlük kinövő, gyakran zavaros, misztikus következtetéseket találunk."[113]

Lukács álláspontját – vázlatosan – azért idéztük, hogy egy olyan példát is felmutassunk, amely érzékelteti, miért alakulhatott ki Erdeiben a marxista gondolkodók meghatározott kategóriája iránt egyfajta természetes tisztelet. Fontos persze az időpont és a személy. 1946-ot írunk, Lukács remélte – és ekkor még remélhette –, hogy Kelet-Európában a Komintern VII. kongresszusa szellemében a békés szocialista fordulatot megelőzi és megalapozza az antifeudális demokratikus forradalom.[114] Lukács bizalommal, és írásából is kitetsző megbecsüléssel fogadta Erdei közeledését, Erdei pedig érzékelhette az európai rangú gondolkodó tudásának és személyiségének súlyát, mélységét. A dátumot azért hangsúlyozzuk, mert 1947–49-ben már nemcsak a *Nemzeti Parasztpárt* lehetetlenült el, de a pluralizmus alkonya a dogmatizmus, a zsdánovizmus általános előretörését,[115] és ezzel együtt, s ettől nem függetlenül Lukács „lefokozását", visszaszorulását is eredményezi.[116]

Erdei hozzászólása a vitához tömör, rövid. Bevezető mondata egyértelműsíti hozzászólása jellegét. „Papírforma szerint nekem ezen a vitán védőbeszédet kellett volna tartanom, azonban Lukács György előadása nem volt vádbeszéd. – Horváth Zoltán hozzászólása" sem. Maga az előadás és vita lényegét abban látta, hogy „az egész népi irodalom helyzetét megvilágítva"[117] „néhány szemponttal" hozzájáruljon ehhez a tájékozódáshoz.

Egyrészt azt tartotta kiemelendőnek – s a korabeli közbeszédben ez korántsem volt általánosan elfogadott –, hogy „a népi irodalom, a népi mozgalom *nem egységes,* nem egyértelmű elemeknek az összetevődése, hanem *két* jellegzetes szálnak az összefonódása."[118]

[113] Uo.
[114] Lukács György 1945–1946-ban megjelent írásait az *Irodalom és demokrácia* című kötete tartalmazza. Budapest: Szikra, 1946.
[115] Jurij Zsdanov az SZKP KB ideológia titkára volt. Munkásságának gyűjteményes magyar kötetet: *A művészet és a filozófia kérdéseiről.* Budapest: Szikra, 1949.
[116] Rudas László: Irodalom és demokrácia. *Társadalmi Szemle,* 1949. 6–7. sz. 412–439. Lukács bírálatának szovjet megerősítését lásd Az irodalmi kritika feladatai. *Társadalmi Szemle,* 1950. 3–4. sz. Alekszandr Fagyejev a Szovjet Írószövetség főtitkára volt.
[117] Hozzászólás Lukács György előadásához. In: *Népi írók a mérlegen,* 36–41. Kötetben: Erdei Ferenc: *Művekkel élő társadalom,* 40.
[118] Uo.

Melyik ez a két szál? A középosztálynak „egy bizonyos történelmi formából kifelé törő" ága az egyik; a parasztság az „értelmiségi-szellemi képviselői"-ből verbuválódik a másik. Mert a népi írók „akár szociográfusok, akár másfajta írók", jellegzetesen hozzák magukkal azt, ami társadalmi eredetükből folyik.

E kötődés politikai következményei a „középosztályi vonalat" illetően: a réteg – szokatlan szóhasználat – „lelkifurdalt elemeiből állott össze", „abból az értelmiségből, amely nem érezte jól magát, nem fért meg azokban a dzsentroid kategóriákban, amelyek itt kialakultak".[119] Sajátos kettősség jellemzi e réteget. Egyrészt „gyökeresen és komolyan szakított sok mindennel, ami ezt a középosztályt köti, de végeredményben mégis nagyon sok mindent átvitt a népi területre. Különösen azt, hogy mindig *nemzetben* gondolkodik..." S ezzel elmélyíti az említett kettősséget: „sok mindent áthoz a *népi* irodalomba a *nemzet* régi feudális *múltbeli* fogalmazásából és értelmezéséből, s ehhez keresi a *népi* alapokat", melyeket ebből következően „bizonytalanabbul talál meg, mint a paraszti eredetűek". A másik oldalon „a parasztságnak az értelmiségi képviselői természetszerűleg *népben* gondolkoznak és ennek alapján keresik a *nemzeti* fejlődés útját. Ennélfogva ezek *népi* felfogása erőteljesebb, biztosabb, kevésbé eltévedő, viszont ugyan a *nemzeti fejlődés* kérdésében kialakult nézetük is más természetű, mint azoké, akik szinte öröklött felfogást hoztak magukkal."[120] (Kiemelés – H. T.)

Gondolatmenetét részletezve, ezúttal a középosztály demokratizálódásának három útját említi. Az egyiket úgy nevezi, „polgárias út": mely „körülbelül Deák Ferencre hangzik vissza, s ez körülbelül a klasszikus demokrácia elveiben keresi a magyar középosztály számára [a] nyíltabb, fejlődőképesebb utat".[121] A másik út képviselői a neokatolicizmus perspektívájában keresik a demokratizálódás útját; ennek jellegzetes képviselőjeként Szekfű Gyulát említi. Végül a „népies út", amely a népi irodalomban, mozgalomban jelentkezett. „Még az előbbi mindig Széchenyire, az utóbbi Kossuthra és Petőfire hangzik vissza és kurucos jellegű."[122]

Erdei a lehetséges utakat számba véve újra hangsúlyozza azon meggyőződését, hogy az értelmiségi középosztály számára „ez a népies út, a legnagyobb jelentőségű és legszélesebben járható [...] Ezt az utat kell egyengetni, ha azt akarja, hogy értelmiségi középosztályunk minél nagyobb szélességben rátaláljon a demokratikus fejlődés útjára".[123]

A másik út: a parasztság szellemi képviselői hasonulnak a munkásság mozgalmához. A falukutató írók legnagyobb része „járt ebbe az iskolába". Neveket

[119] Uo.

[120] Uo. 40–41.

[121] Uo.

[122] Erdei Ferenc Kossuthra mint útra és példára még a háború előtt írt – korábban említett – *„Kossuth Lajos azt üzente"* című munkájában külön is felhívta a figyelmet. MEFHOSZ Könyvtára. Budapest: MEFHOSZ Könyvkiadó, é. n. [1939]. 5–46. A kötetben szerepelnek még: Féja Géza, Illyés Gyula, Ortutay Gyula, Szabó Zoltán.

[123] *Népi írók a mérlegen*, 41.

itt sem említ, de nyilvánvaló, hogy az utalás elsősorban személyére és Darvas Józsefre vonatkoztatható, s részben Illyés Gyulára. Végeredményben azonban – állítja – *„a népi irodalom a parasztság szellemi képviselete,* és mint ilyen, történelmi képviselete annak, hogy *a parasztság önálló történelmi tényezőként* jelentkezik".[124] (Kiemelés – H. T.)

Mindkét választott út azonban nem ment a zavaroktól: Az értelmiségi középosztály, jóllehet fejlődése jelentős, sokat hozott magával „a régi ideológiából és nem tudott még gyökeresen leszámolni ezekkel [...] rettenetesen bele van szorítva az dzsentroid történelmi keretbe. A másik oldalon a paraszti eredetű résszel úgy állunk, hogy maga az a tény, hogy a parasztság szellemi értelmiségi színvonalon kifejezést kapott, ez maga a haladásnak a ténye". De – teszi hozzá Erdei – ez sem tiszta, itt is erő és gyengeség van. S nem lehet figyelmen kívül hagyni – szól a szociológus Erdeiből –, hogy „parasztság egész tömegével egy történelmi fordulaton esik át, akármennyi ellenzéki hangulat uralkodik is itt a parasztságban, mégis egy történelmi felszabadulás érzés veszi körül és a jövőre irányulnak gondjai. De a középosztályi ágnál – ha lehet – még rosszabb a helyzet, [...] ez az osztály válságban van gazdaságilag és ideológiailag".[125]

S végül: azt tartotta szükségesnek „nagyjában-egészében Lukács Györggyel egyetértve elmondani, hogy a népi mozgalom és irodalom távolról sem esett túl a tetőzésen [...], hanem ez egy történelmi folyamat, aminek még csak a kezdetéről beszélhetünk."

Ma már tudjuk: Erdei gondolata utópiának bizonyult. Az irodalmi mozgalmat az ideológiai monopóliumra törő Kommunista Párt érdemben felszámolta, az írók korlátok közé szorítva alkothattak, sokan, köztük a legtehetségesebbek hosszú évekre hallgatásra ítéltettek; Lukács kultúrpolitikai víziója – mint említettük – bukásra ítéltetett.[126]

Erdeinek a Horváth Zoltán korreferátumához fűzött szavait is ennek fényében kell megítélnünk:

[124] Uo.

[125] „A fél évtizedes hadigazdálkodás, valamint az emberéletben és anyagi eszközökben 1944–45-ös elszenvedett hatalmas károk következtében a magyar gazdaság teljesítőképessége 1945–46-ban ismét az első világháború utáni alacsony szintre zuhant vissza. A munkaerőhiány, az állatállomány drasztikus csökkenése, [...] a visszaeső szerves trágya felhasználás miatt az 1945-ös termésátlagok az 1930-as évek átlagának kétharmadát, a termésmennyiség pedig harmadát-felét sem tették ki. A helyzet érdemben 1946-ban sem javult... A gazdaság egyéb szektorainak teljesítőképessége ugyancsak visszaesett [...] az ipari termelés 1945 májusában a háború előtti szint alig 30%-át érte el." A [korábbi] „években Magyarországon átlagos 2700 kalória helyett az 1945–46-os gazdasági évben egy ember mindössze 1700–1800 kalóriát tudott fogyasztani." Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 1999. 303–304.

[126] Erdei Ferenc e vonatkozásban sem említ neveket, de megjegyzése vélelmezhetően elsősorban Erdélyi József egyes verseire, Féja Géza: *Egyedül vagyunk* című imrédysta folyóiratba írt cikkeire, Sértő Kálmán verseire vonatkozott. E kérdésről lásd Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Budapest: Argumentum, 2009. és Püski Sándor tájékoztató – igaz, egyoldalúan értelmezett – tudósítását. *Könyves sors magyar sors*, 106–110.

> Megjegyzéseire azt akarom mondani, hogy valóban minden szó politikai hatású, és ezért a fasizmussal való kapcsolatáért nagyon súlyos felelősség terheli a népi irodalmat. Egy történelmi folyamatról van azonban szó, amelynek eddigi szakasza alapján sokkal több pozitívumot mondhatunk, mint negatívumot [...] Ezért minden olyan közvetlen politikai ítélet, amely egy-egy írónak egy-egy cselekedete vagy bizonyos korszakban való bizonyos magatartása alapján hangzik el, szükséges – mondotta Erdei, Horváth korábban idézett, ítéletét az *egész* népi mozgalomra kiterjesztő könyvére utalva, diplomatikusan, de határozottan –, hogy valamiképpen korlátozza magát. Felmentést én sem akarok adni, de az, hogy egy ilyen ítéletet oda korlátozzuk ahová való, ezt a kegyelmet feltétlenül gyakorolni kell a népi irodalom számára.[127]

Úgy véljük, Erdei idézett hozzászólása, túl a konkrét alkalmon, dokumentumértékű, és cáfolja azokat a vélekedéseket, melyek szerint Erdei 1945-ben a kommunista álláspont mellett kötelezve el magát, érdemben elvágta az őt a népi irodalomhoz kötő szálakat. Ugyanakkor Erdei reménye is – ha más módon is, mint Lukácsé –, olyan reményen alapult, amely szertefoszlott a *Kominform* (Tájékoztató Iroda) állásfoglalása, a hidegháború erősödése következtében.[128] Rideg évek következnek Erdei Ferenc politikai pályáján is.

[127] Erdei Ferenc: Hozzászólás Lukács György előadásához, 213–214.
[128] G. P. Murasko – F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében 1945–1948. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 72–80. Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956.* 1. k. Budapest: Szabad Tér–Kossuth Könyvkiadó. 70–136.

VI. RIDEG HAJNALOK

A MINISZTER, ÁLLAMMINISZTER, MINISZTERELNÖK-HELYETTES 1948. SZEPTEMBER 6. – 1956. OKTÓBER 31.

Fordulatokban, drámákban gazdag időszakot fog át e közel nyolc év. Ez alkalommal sem érintjük – nem érinthetjük – valamennyi fontos történését, csak a „sorsfordító" eseményeket, s azokat is elsősorban Erdei Ferenc politikai pályája szempontjából. Hat kormányban viselt tisztséget ezen évek alatt. Rövid ideig 1948 szeptemberétől államminiszter december 10-ig, Dinnyés Lajos[1] kormányában. Őt 1948. december 10-én Dobi István[2] váltja, fél évig az ő kormányában is államminiszter – 1949. június 11-ig –, betölti e posztot, majd közel három évig – 1952. július 14-ig – kormányában földművelésügyi miniszter.

Ezt a tárcát megőrzi Rákosi Mátyás kabinetjében egészen az 1953. június 4-i fordulatig. Nagy Imre első kormányában 1954. október 30-ig igazságügy-miniszter, majd október 30-tól 1955. április 18-ig újra átveszi a földművelésügyi tárca irányítását. Az 1955-ös márciusi határozatot – Nagy Imre bukását, Rákosi Mátyás visszatérését – követően 1955. április 18-tól november 15-ig Hegedűs András kormányában újra e tárcát vezeti. 1955 novemberétől – az említett időponttól – a minisztertanács elnökhelyettese, érdemben az 1956. októberi forradalom kezdetéig, október 24-ig. Az ezen a napon alakult Nagy Imre-kormányban, október 31-ig a minisztertanács elnökhelyettese.[3]

Erdeinek Dinnyés Lajos kormányában viselt államminiszterségi tisztségével kapcsolatban nincs érdemi mondanivalónk. Írásaiból kitetszően ebben az időben elsősorban a Földművesszövetkezetek, a SZÖVOSZ kérdései foglalkoztatják.[4] A szövetkezet kérdéskörére, amely végigkíséri pályáját, később visszatérünk.

[1] Dinnyés Lajos (1901–1961) kisgazda programmal 1931–1938-ig Alsódabas képviselője. A II. világháborúban katona. 1947-től kerül az FKGP politikai vezérkarába. Először honvédelmi miniszterként, majd 1947. május 31-től 1948. december 10-ig az MKP kiszolgálójaként miniszterelnök. 1948-tól nyugdíjazásáig az Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ igazgatója.
[2] Dobi István (1898–1968) 1936-tól az FKGP szegényparaszti szárnyának elnöke, a II. világháború alatt a Parasztszövetség szervezőtitkára. 1945. november 15-től 1946. február 23-ig államminiszter, majd rövid intervallum után 1947. szeptember 24-ig tölti be e posztot. 1947 júniusában az FKGP elnöke lesz, s egyik kulcsszereplője pártja elsorvasztásának, beolvasztásának a Függetlenségi Népfrontba. 1948 decemberétől miniszterelnök; a minisztertanács elnöke. 1952. augusztus 14-től haláláig a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke.
[3] Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975.* Budapest: Akadémiai, 1978. 73–78.; 228–229.
[4] Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k., 236–248.

Dobi István kormányának folyamatosan tagja. Államminiszterségének közel fél éve alatt, a hidegháború érzékelhető kiéleződése közepette,[5] és attól nem függetlenül, a belpolitikai erőtér is átrendeződik: január 10-én Rákosi Mátyás a *Szabad Népben* „A népi demokrácia néhány problémája" című cikkében kifejti, hogy „a népi demokrácia betölti a *proletárdiktatúra funkcióit*". Törvénysértő perek sorozata kezdődik 1949-ben: januárban a *Népbíróságok Országos Tanácsa* (NOT) ítéletet hirdet a *Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság* (MAORT) elleni perben; február 8-án a Budapesti Népbíróság különtanácsa Mindszenty József esztergomi érseket, koholt vádak alapján, életfogytig tartó fegyházra ítéli. A május 15-i, az egypártrendszeri regláment alapján lebonyolított országgyűlési választásokat követően, a *Magyar Függetlenségi Népfront*, a továbbiakban a *Népfront* jelöltjeire 96,4 százalék szavaz. Erdeit a Népfront Ideiglenes Országos Tanácsának még február 1-jén alelnökévé választják. Elnök: Rákosi Mátyás, társelnök: Dobi István, főtitkár: Rajk László.[6]

Nem teltek tehát „eseménytelenül" Erdei államminiszterségének hónapjai. De mindez a rideg éveknek még csak a nyitánya volt. Az 1949-es májusi választásokat követően megalakul a Dobi-kormány – Dobi István csak „díszlet" a kabinet élén – miniszterelnök-helyettese, államminisztere Rákosi Mátyás. Államminiszter továbbá Gerő Ernő. Ebben az első „tiszta" pártállami kormányban, Farkas Mihály honvédelmi-, Kádár János belügy-, Révai József népművelési miniszter, Erdei Ferenc a földművelésügyi tárcát kapja.

Mielőtt miniszteri tevékenységére fókuszálnánk, szólnunk kell a törvénysértő perek újabb hullámáról: 1949. június 19-én megjelenik a Belügyminisztérium sajtóközleménye, hogy az Államvédelmi Hatóság „idegen hatalmak javára elkövetett kémkedés miatt őrizetbe vette Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort és 17 társát". Nem kerül nyilvánosságra, de 1949 májusában letartóztatják az ún. Svájci Csoport több tagját, június 13-án pedig a velük kapcsolatban álló Aczél Györgyöt, az MDP baranyai első titkárát. S talán még egy eseményt említünk, amely jelentőségében, s főleg kihatásában nem mérhető a Rajk-perhez, de Erdei szempontjából nagyon is fontos: 1949. július 10-én a *Népi Kollégiumok Országos Szövetségének* (továbbiakban NÉKOSZ) III. rendes közgyűlése kimondta a szövetség feloszlatását és a népi kollégiumok átadását az államnak.[7]

[5] 1949. ápr. 2-án az USA kormánya jegyzéket küldött Magyarország, Bulgária és Románia kormányaihoz a békeszerződésben vállalt kötelezettségek nem teljesítése miatt. 1949. ápr. 4-én Washingtonban megalakult az *Észak-Atlanti Szövetség* (NATO). A hidegháború kiéleződésének időszakáról lásd Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között 1945–1956*. Budapest: Corvina, 2008.

[6] Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest: Akadémiai, 1995. Rajkot 1949. május végén gyanúsítják meg kémkedéssel, s csak ezt követően kerül sor letartóztatására.

[7] Kardos László (szerk.): *Fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1944*. I–II. k. Budapest: Akadémiai, 1978. II. k. 1344–1345.

Kitérő: A NÉKOSZ-kritika bizonyosan mélyebben és sokkal közvetlenebbül érintette Erdeit: elődjeihez – a Bolyai, majd a Györffy Kollégiumhoz már a háború előtti években mély, emberi kapcsolat fűzte. A teljesség igénye nélkül: 1939-ben Kiskunhalason jelen volt a Tájkutató Intézet nyári táborozásán, s a kapcsolat ezt követően folyamatos maradt.[8] 1943. február 7-én előadást tartott „Az elméleti marxizmusról";[9] 1945. június 4-én hozzászól a Györffy István Kollégium igazgatói beszámolójához, s többek között a következőket mondja: „Őszintén bevallom, hogy elfogult vagyok a kollégiummal szemben, miután legközelebbi íróbarátaimmal együtt részt vettünk abban, hogy a kollégium így fejlődött és a végén olyan szolgálatokat tehetett közös ügyünknek, mint amilyeneket tett [...] Ugyanakkor, amikor a parasztság úttörői és hangadói [...] a kollégium ifjúsága teljes egészében és teljes erővel politizálódni tudott, és az irodalmi úttörés nyomán politikai harcaiban vitte tovább a kezdeményezést."[10]

Erdei Ferenc a *Szabad Szó* 1949. október 10-i számában publikált cikke egyszerre volt önigazoló és védekező, ami az előzmények ismeretében érthető. Ismétli a pártbírálatban megfogalmazott szavait, de ezek már a Baloldali Blokkba behátrált, jelentős pozíciókat vesztett NPP főtitkárának szavai.[11] Egy remény halt el, egy valódi szín fakult ki: vereséget szenvedett a *Fényes szelek* nemzedéke.

Rajk László és Erdei nem találkoztak a háború előtti években, sem Szegeden, sem Debrecenben (Rajk éveket töltött Horthy börtönében; 1944-ben a Magyar Front egyik vezetője. A nyilasok letartóztatják. Szálasi vészbíróival együtt került Sopronkőhidáról Németországba, s csak 1945 májusában tért haza).[12] Kapcsolatuk – ismereteink szerint csak rövid időre korlátozódott, s erről írásos dokumentum nem maradt fenn –, de a Györffy Kollégium, majd a népi kollégiumok vezetését, különösen az első években, mindketten felkarolták.[13] Rajk Lászlóról azt próbálták bizonyítani, hogy „idegen hatalmak javára kémkedett". Erdei Rajk embert-, elvet próbáló életútját, sokszor a törvényesség határát is átlépő szigorát ismerte, s mert Erdei is sok mindent megélt, tapasztalt politikus volt, nehéz feltételezni, hogy azt a primitív történetet, amelyet a vádiratban, illetve a tárgyaláson előadtak, előadattak, kétely nélkül elhitte.

[8] *Fényes szelek nemzedéke*, II. k. 922.

[9] *Fényes szelek nemzedéke*, I. k. 178–179.

[10] Az igazgatói értekezleten felszólalt még Rákosi Mátyás, Kéthly Anna, Nagy Ferenc. *Fényes szelek nemzedéke*, I. k. 409–410.

[11] Erdei Ferenc: A népi kollégiumi mozgalom ügyében. *Szabad Szó*, 1948. október 10. In: *Fényes szelek*, II. k., 1287. Értékeléséről lásd Pataki Ferenc: *NÉKOSZ legenda*. Budapest: Osiris, 2005. 379.

[12] Kállai Gyula: Magyar Front. Összeállította Kállai Gyula, Pintér István, Sipos Attila. Budapest: Kossuth, 1984.

[13] Erdei szerepéről lásd Pataki Ferenc: Erdei és a népi művelődés. (Parasztkollégium, népfőiskola, népi kollégium). In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 215–224. Erdei Ferenc: *A falukutatástól a népi kollégiumig*. Fekete Gyula előszavával. Társadalom és művelődés. Budapest: Múzsák, 1985.

Kitérő: Bár tartózkodni igyekszem e tudományos életrajznak szánt könyvben a szubjektív betétektől, hogy magam tizenkilenc éves „romantikus mozgalmárként" a vakhit igézetében élve, lépre mentem a Rajk-per esetében: személyisége vonzott, mozgalmi munkám során találkoztam vele, s végtelen rokonszenves volt, vonzó személyiség.[14]

A FÖLDMŰVELÉSÜGYI TÁRCA ÉLÉN: 1949. JÚNIUS 11. – 1953. JÚLIUS 4.

Erdei Ferenc életének legválságosabb évei ezek az idők. Az ekkor kiépült pártállami struktúrában járulékos jelentőségű volt a poszt, az, hogy névlegesen ki a miniszterelnök, s ki a miniszter: minden érdemi döntés az MDP Politikai Bizottságában, illetve Titkárságában születik, de a jelentős politikai tudástőkével (Bourdieu) rendelkező személyiségek megítélése szempontjából nem mindegy, ki adja a nevét e politikai színjátékhoz.

A struktúrában a szigorú központosítás érvényesült. Az uralkodó pártnak alárendelten működött a Népgazdasági Tanács, a Tervhivatal közreműködésével a tervutasításos rendszer a társadalmi, a gazdasági, és a kulturális élet területén is megszüntette az autonóm testületek, érdekvédelmi szervek önállóságát: feladatuk a pártdöntések transzmissziója volt.[15] A korábban önállósággal rendelkező választott tisztviselői, bírói kar egy egységes nómenklatúra rendszerbe tagolódik; Gerő Ernő vezetésével Tudományos Tanács alakul; e testület érdemben aláássa az akadémia, egyetemi intézmények autonómiáját, a kiválasztódást felváltja a kiválasztás.[16]

E társadalmi-politikai rendszer teljes körű leírása nem lehet feladatunk, s csak a mezőgazdaság irányítására, helyzetére, kiszolgáltatottságára összpontosítunk. De ezt megelőzően – mert az agrárium helyzetét is befolyásolja –, mégis megemlítendő, hogy az (újabb) világháborúra való készülés logikája meghatározó szerepet játszott, mert együtt járt a fegyverkezést közvetlenül szolgáló iparágak kiemelt és gyorsított fejlesztésével, „a vas, acél országává leszünk" abszurd célkitűzésének kinyilvánításával.[17]

[14] Részletesebben lásd Huszár Tibor: *Metszetek nyolc évtized magántörténelméből*, 30–34.

[15] Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. k. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

[16] Huszár Tibor: *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1985)*. Budapest: Corvina, 2007. 47–78.

[17] Gerő Ernő az MDP Politikai Akadémiájának 1949. április 13-án a „Magyar népgazdaság 5 éves terve" című előadásában mondotta: „Az ötéves terv megvalósításának eredményeként hatalmas mértékben megnő ipari, bányászati, kohászati termelésünk. Ha az ipari termelésünket (beleértve a bányászatot és a kohászatot is) 1949-ben 100-nak vesszük, akkor az ötéves terv végére ez a szám 180-ra emelkedik... Az ötéves terv utolsó esztendejében gyáripari termelésünk összértéke az 1949-es kereken mintegy 19 milliárd forinttal szemben 34 milliárd forintra emelkedik..." In: Gerő Ernő: *Harcban a szocialista gazdaságért*. Budapest: Szikra, 1950. 528.

Jóllehet az MDP vezetői – így Gerő Ernő is – a mezőgazdaság egyidejű fejlesztését és a fokozatosság elvének betartását ígérték, a szocialista mezőgazdaság kiépítése – vagyis a szövetkezetesítés – végrehajtása során ez *másképp* történt.

Már Erdei államminisztersége idején voltak figyelmeztető jelek. Mindenekelőtt még a háború előtt elkezdődött az „elvonási rendszer", ami a hároméves terv végére teljessé vált. Ahogy a Pető–Szakács szerzőpáros már idézett könyvében megállapítja, tulajdonképpen „a mezőgazdaság – már a hároméves terv utolsó évében – az elvonási és a beruházási politika együttes hatására került hátrányos helyzetbe."[18] E hatás – mint írják – abban is megnyilvánult, hogy a mezőgazdaságban a magánberuházások összege 1949-re az 1947–48. évi felénél is kevesebbre csökkent.

A monolit pártállami struktúra kiépülése a szövetkezeti mozgalmat is megroppantotta. Erdei Ferencnek tapasztalnia kellett, hogy mindaz, amit „A szövetkezeti mozgalomról és a földművesszövetkezetekről" című cikkében a *Fórum* című folyóirat 1946-ban leírt, e politika ellehetetlenült;[19] 1948 őszétől egymás után jelennek meg rendeletek, amelyek a gyakorlatban megalapozzák a „nagy átszervezést" és a régi szövetkezetek beolvasztásával létrehozzák az „egységes, általános földművesszövetkezeti hálózatot".[20] Más – itt nem részletezendő – átmeneti formák, intézmények is létrejönnek. Ami a lényeges: 1948 végétől már a *szovjet tapasztalatokra épülő termelőszövetkezeti csoportok, tszcs-k* szervezése kerül naprendre.

Visszatekintve Erdei ezt a folyamatot úgy értékelte, hogy bár 1945 után a földművesszövetkezetek széles körű, elsősorban kereskedelmi tevékenységbe kezdtek, s e tevékenységük fokozatosan kiterjeszkedett a parasztság többségére, azonban a helyzetük a termelőszövetkezet megindulásával kritikussá vált, 1948–49-ben ugyanis – ez még a tsz-mozgalom kezdeti időszaka – „a termelőszövetkezetek a földműves szövetkezetek keretében létesültek, mint bérlőszövetkezetek vagy termelőszövetkezeti csoportok. Ez a szervezeti viszony azonban soha nem volt eleven mozgalmi és gazdasági kapcsolat, hanem évről évre lazult, míg teljesen elsorvadt. Ennek oka, hogy a *termelőszövetkezetek szervezése nem a földművesszövetkezetek keretében, a már kialakult termelési bázisokra támaszkodva indult meg, hanem kívülről, közvetlenül a párt- és állami szervek akciójaként.*"[21]

[18] Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság*, 133.

[19] Erdei Ferenc: A szövetkezeti mozgalom és a földművesszövetkezetek. *Fórum*, 1946. 2. sz. 164–177. A *Fórum*ot az MKP értelmiség orgánumának szánta. Szerkesztőbizottságának koalíciós jellegét demonstrálandó, tagja volt Darvas József, Lukács György, Ortutay Gyula. Szerkesztője Vértes György. A folyóirat a zsdánovi fordulatot követően eljelentéktelenedett.

[20] A gazdaságtörténészek – Pető–Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története* – példaként a 8000/1948., a 9000/1948. és az 1400/1948. számú kormányrendeletre utalnak; két héttel később adják ki „a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló, a hagyományos bérlet-, sőt birtokjog új alapokra helyezéséről szóló kormányrendeletet".

[21] Erdei Ferenc: *A magyar termelőszövetkezetek*. Agrárgazdasági Kutató Intézet Füzetei, 12. 109–146. Kötetben: Erdei Ferenc: *Szövetkezeti írások*, 1. k. 165–215.

1948 végétől a szovjet (és bolgár) modell kerül előtérbe; a tszcs-k kategorizálásáról rendelkező alapszabály-minta alapján sorba alakultak a termelőszövetkezetek, termelőszövetkezeti csoportok. Amikor 1949 júliusában Erdei átvette a földművelésügyi minisztérium vezetését, már felgyorsult az ún. III. típusú, egyértelműen „a magasabb kollektivizáltságú fokozatba" sorolt gazdaságok szervezése. E tendencia Kelet-Európa valamennyi szovjet dominancia alá tartozó országában erősödött. Szorosabbá vált az integráció is. Donáth Ferenc szavaival: a fejlődés „sajátos útjának hangoztatását felváltotta az a nézet, hogy a népi demokratikus országokban a szocializmus építése minden lényeges vonásában megegyezik a szovjet fejlődéssel".[22]

Erdei egyébként a szocialista agrárpolitika elméleti előfeltevéseivel ismerkedve olvasta Engelsnek *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban* című tanulmányát.[23] Engelsnek erről az írásáról korábban nem tett említést Erdei, az írás azonban 1949-ben megjelent magyarul, s mert itt Engels „a hatalomra készülő és a falusi szövetséget kereső munkásmozgalom szempontjából" (Donáth F.) vizsgálta a kérdést, gondolatai Erdei számára is megkerülhetetlenné váltak. Álláspontjának lényege a mezőgazdaságban is érvényesül: a *koncentráció törvénye* és a *nagyüzem fölénye*.

Az olyan országokban, amelyekben *még* meghatározóak a *kisparaszti gazdaságok*, Engels – Donáth olvasatában – a következő szempontok figyelembe vételét tartotta ajánlatosnak.

„1. A kisparaszti gazdaság állami kisajátítása (állami tulajdonba vétele) helyett a feladat abban áll, hogy »magánüzemét és magánbirtokát« szövetkezeti tulajdonba vezessük át.

2. És pedig példával és segítség nyújtásával.

3. Nem lehet a kisparaszt *ellen* ezt az átalakulást tartósan végrehajtani. (Vagy ha igen – tegyük hozzá –, annak a mezőgazdasági termelés látja a kárát)."

Egyébként Lenin teljes egészében elfogadta Engels nézeteit, amelyekkel az Erdei által felsorolt rendeletek harmonizálnak, s ezek mellett akkor is kitartott, amikor Oroszországban a proletárforradalom győzött.[24]

Erdei földművelésügyi miniszterként – legalábbis az első évben – még reménykedett, hogy a szövetkezetek fejlesztése fokozatos lesz, s törvényes keretek között tartható. Erről tanúskodnak a következő, Erdei által is egy dossziéba összegyűjtött, előadásaiban is propagált rendeletek:

2550/1949. sz. kormányrendelet a termelőszövetkezeti csoportok egyes vagyoni kérdéseiről; 2560/1949. sz. a termelőszövetkezeti csoportok tagjainak

[22] Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*. Budapest: Akadémiai, 1977. 132.

[23] Friedrich Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Marx–Engels: *Válogatott művek*, II. Budapest, 1949.

[24] Csoóri Sándor *Iszapeső* című írásában idézi fel a burkolt–nyílt erőszak légkörét, amely a tszcs-kbe való belépést kikényszerítette. Kötetben először megjelent: *Tudósítás a toronyból*. Budapest: Magvető 1963.

fokozott büntetőjogi védelméről (!); 4185/1949. sz. kormányrendelet a háztáji gazdálkodásnak a mértékéről, és végül a 15001/1949. sz. FM rendelet a mezőgazdasági gépi munkaerő biztosításának szabályozásáról, illetve a gépállomási talajművelési szerződés bevezetéséről. Hasonló célt szolgáltak azok a rendeletek is, amelyek a speciális termelést, mint rizstermelést, szőlő- és gyapottermelést folytató termelőszövetkezeti csoportok szabályozásáról jelentek meg.[25]

A kolhozosítás sztálini modellje a valóságban azonban más elvekre épült. Az a remény, hogy Magyarországon vissza lehet térni az engelsi–lenini elvekhez – s ez az illúzió élt a miniszter Erdei Ferencben is –, a hidegháborús légkör eszkalációja következtében, a gyorsított iparosítás, a tervutasításos rendszer feltételei között szertefoszlott. 1949-ben, akárcsak más kelet-európai országokban, napirendre került a kolhozosítás, ami a korábban Gerő Ernő által is említett fokozatosság, önkéntesség elvének föladását hozta magával.

A pártállami rendszer jellemzőiből következően, a kialakult döntési mechanizmus feltételei között természetesen nem a szakminisztérium(ok) határozták meg a fejlődési irányokat, a főbb tervszámokat, ám mindazért, ami ezekben az években történt, meghatározott felelősség a minisztériumokat, a minisztereket is terheli. Ez akkor is – s ha lehet hatványozottabban – igaz, ha mindaz, ami ezen időszakban a magyar mezőgazdaságban történt, ellentmondott mindannak, amit Erdei Ferenc a paraszti lét szocialista átalakításáról vizionált, meghaladva is megőrzendő értékének tartott.

A továbbiakban nézzük, hogyan, milyen dinamikával módosultak a mezőgazdaságban a termelési és tulajdonviszonyok, az említett paraszti létformák.

Olyan, pártinstrukciókkal felvértezett szervezők lepték el a falvakat, az országot, akiknek egyetlen feladata volt: az „önkéntes belépés kikényszerítése".[26] A sokféle nyomás hatására a tszcs-k taglétszáma 1950 végéig 120 ezerrel nőtt, ugyanakkor – s ez az érem másik oldala – *180 ezer* kereső hagyta el eredeti foglalkozását. S e folyamat az ún. tagosítások – a paraszti gazdaságok területének kierőszakolt átrendezése, széttelepítése következtében – folyamatosan felgyorsult:[27] 1953-ig a *termelőszövetkezeti* tagok száma 376 ezerre emelkedett, a mezőgazdaságból elvándoroltak száma viszont egyidejűleg megközelítette a 300 ezret.

Az elvándorlás folyamatának gyorsítását elősegítette a mezőgazdaságba irányuló beruházások visszasorolása az ipar(osítás) javára.[28] Növekedtek az adóter-

[25] Erdei Ferenc: A termelőszövetkezetek jogi problémái. 1956. március 26. A debreceni előadás gépelt kézirata. Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k., 251.

[26] Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. Marx–Engels válogatott művek, II. 422–432; Lenin: A szövetkezetekről. *Lenin művei* 33. k. Budapest, 1953. Idézi és értelmezi Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*, 104.

[27] Összefüggő nagyüzemi táblák kialakítása címén 1949 őszétől 1953-ig 2280 községben 4809 tagosítási eljárással körülbelül 4 millió kataszterális hold cserélt gazdát. Pető–Szakács: *A hazai gazdaság*, 182–183.

[28] *Mezőgazdaságunk helyzete a felszabadulás után*. Budapest: KSH, 1953. 171–172. *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához*. Budapest: KSH, 1955. 400–410.

hek, az ún. *kötelező beszolgáltatás* normái, mindennapossá vált a hírhedt „padlás lesöprés", a parasztok módosabb rétegeinek „korlátozása", majd likvidálása. A 25 hold földnél nagyobb gazdaságok tulajdonosai, illetve azok a gazdák, akik 350 aranykorona kataszteri jövedelemnél több földterületet mutattak ki – az uralkodó ideológia nyelvén –, kuláknak minősültek. A szovjet szabványokat alkalmazva Erdei önfeladásra kényszerült, hiszen a *Magyar paraszttársadalom* című könyvében 1942-ben éppen ő mutatta ki, hogy a földterület, jóllehet fontos mutatója a vagyonnak és a jövedelemszerzési potenciálnak, önmagában nem minősít, s hogy tájegységenként, sőt egyes nagyfalvakon belül is milyen sokféle módon rétegződik a paraszti társadalom. A honosított szovjet szabvány azonban más normát írt elő. Rákosi Mátyás – nem kis cinizmussal, magyarázta: „Amikor azonban nem az elméletben, hanem a gyakorlatban vetjük fel a kérdést, kiderül, hogy mindenki pontosan tudja, ki a kulák a falujában. Nemcsak azt tudja, hogy bérese van, hogy kupeckedik, spekulál, uzsorás, kizsákmányoló. Pontosan tudja azt is, ki az, aki lányát nem engedi középparaszt fiához férjhez menni, vagy fiának nem engedi meg, hogy középparaszt lányát vegye feleségül [...] Megvan az előreköszönés rangsora, és száz meg száz ismertetőjel, amelyeket a mi falusi elvtársainknak szintén tudni kell, elemeznie kell, és akkor nem fogja eltéveszteni, hogy ki a kulák és ki nem az."[29] S ez a politika az idő előrehaladtával csak torzult. Az 1950–51-es összeírások alkalmával már így csoportosították a kulákokat: „földkulák (földműves, nagybérlő); ipari kulák (malmos, kocsmáros, gép- vagy kisüzem tulajdonos, vállalkozó); kupec-kulák (kereskedő és egyéb foglalkozású); politikai kulák vagy osztály (pap, volt csendőr, bankigazgató stb.)"[30]

Erdei írásaiban nem leltem a kulákokat minősítő mondatokat, a kulákokat „korlátozó", majd vagyonától megfosztó, internáló rendelkezések a Belügyminisztérium levéltári anyagában lelhetők fel. De a parasztságot oly jól ismerő Erdeinek saját minisztériuma hatáskörébe tartozó területeken észlelnie kellett ezen intézkedések abszurditását, s a bumeránghatást, amelyeket ezek előidéznek. Csak néhányat említve: a földhöz más körülmények között ragaszkodó parasztgazdák menekülni kezdtek: 1953-ig több mint másfélmillió szántót hagytak el, illetve adtak át, „ajánlottak föl" az államnak. A földek elhagyása következtében a korabeli szóhasználatban „tartalékterületnek" nevezett, gyakorlatilag parlagon hagyott területek nagysága 1952-ben több mint duplájára emelkedett, az év végén 820 ezer katasztrális holdra rúgott.[31]

A társadalmi feszültségek növekedését a Rákosi-féle vezetés a törvénysértő perek új hullámával kívánta „pacifikálni". Miután a polgári pártok számos vezetőjét szovjet közreműködéssel letartóztatták, bíróság elé állították vagy emigrációba kényszerítették, 1950-ben a represszió célpontja a szociáldemokrácia lesz,

[29] Rákosi Mátyás: *Pártunk feladatai. Válogatott beszédek és cikkek.* Budapest: Szikra, 1955. 287.

[30] Kávási Klára: *Kuláklista.* Budapest: Agora, 1991. 20.

[31] *Mezőgazdaság helyzete a felszabadulás után,* 117–172. Pető–Szakács: *A hazai gazdaság,* i. m. 182–183.

s nemcsak az ún. jobboldaliakra, hanem az egységes pártban, az MDP-ben vezető szerephez juttatott szociáldemokratákra is kiterjedően. Április 25-én elfogadják Szakasits Árpád köztársasági elnök lemondását; letartóztatják, majd életfogytiglani börtönre ítélik; 1950 júliusában „eltűnik" Dobi kormányának igazságügyminisztere, Ries István (letartóztatják, később az ÁVH főtisztjei agyonverik),[32] Marosán György élelmezési miniszter, az SZDP volt főtitkár helyettese, Vajda Imre kereskedelemügyi államtitkár, Kéthly Anna, a hazai szociáldemokrácia egyik ikonja és számos szakszervezeti, nagyüzemi bizottsági vezető. Erdeit ezekhez a vezetőkhöz nem fűzték személyes szálak, sőt, annak ellenére, hogy a Parasztpárt és a szociáldemokraták egy koalíció tagjai voltak, Erdei idegenkedett képviselőitől, nem ismerte fel bennük a tényleges szövetségest.

De ha ezek az álcázottan is nyilvánvaló törvénysértések nem érintették személyes kapcsolatrendszerét, az 1951. tavaszi történések már a legközvetlenebbül: először Donáth Ferencet vonják ki a forgalomból, majd „eltűntek" az egykori debreceni Márciusi Frontosok: Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd – még januárban –, majd április 19-én a Minisztertanács ülésén bejelentették Zöld Sándor belügyminiszter felmentését. Zöld – funkciójából következően – jól ismerte a masinéria működését, s egy ilyen ügy családokat is érintő következményeit (elődje, Rajk László felesége börtönben volt, fiát, nevét is megváltoztatva elvették tőle) – előbb családjával végzett, majd magával. Ezt az önmagában is megrendítő történetet „felszorozta", hogy a történés színhelye a Benczúr utca azon kertes ház földszintje, amelynek emeletén Erdei és családja lakott, s a tragédia felfedezője is Majlát Jolán volt, aki elsőként férjét, Erdeit értesítette, s hívta haza segítségül.[33]

Ha ez a döbbenetes történet nem ingatta volna meg bizalmát a Rákosi-féle vezetésben, s lettek volna olyan illúziói, hogy a Rajk-perrel, a szociáldemokraták legjavának kiiktatásával lezárul Magyarországon a törvénysértések, a rejtélyes és elhallgatott történések sora, akkor Donáth Ferenc eltüntetése perdöntő bizonyosságul szolgálhatott, hogy ami történt, a pártállam–ÁVH *közös* hatalmának leglényegéből következett, s a Kominform a sztálini uralom és a törvénysértések Kelet-Európára való kiterjesztésének fedőszerve.

Donáth Ferenchez ugyanis közel másfél évtizedes személyes kapcsolat fűzte: együtt szervezték a Márciusi Front 1937. októberi találkozóját; a kapcsolat megőrződött, élt 1944 őszén, majd a földreformot követő harcokban. Donáth az MKP egyik legbefolyásosabb agrárszakértője volt. A Földművelésügyi Minisztériumban eltöltött időszak első két évében is támaszkodhatott Donáthra, jólle-

[32] Kádár Zsuzsanna: A magyarországi szociáldemokrácia a pártfelszámolástól a rendszerváltásig. PhD értekezés, kézirat. ELTE BTK- Budapest 2003; Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel,* Budapest: Kossuth, 2004. 144–147. Ries István agyonveretésének körülményeiről lásd Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH ezredes ügye és elágazásai.* Budapest: Corvina 2009.; Farkas Vladimir: *Nincs mentség: az ÁVH alezredese voltam.* Budapest: Interart, 1990.

[33] Gyarmati György: *A Rákosi korszak,* 213–215.; Kövér György: *Losonczy Géza,* 209–226.; Huszár Tibor: *Kádár János,* 1. k., 168–174.

het az erőltetett ütemű iparosítás és kolhozosítás nem az általuk remélt módon történt, még ha a részletekre vonatkozóan lehettek is vélekedésükben – általunk nem pontosan ismert – eltérések.

Erdei miniszteri tevékenységét tükrözik az említett rendeletek, a minisztériumi kollégiumi ülések, de a „szigorúan ellenőrzött vonalak" korában éltünk, mindenki megfontolta, mit mond és kinek. Az Erdeiben belül zajló folyamatok így alig rekonstruálhatók. A „személyes történelem" felidézését nehezíti, hogy Erdei számára is a félelem eszkalációjának időszaka.

KITÉRŐ 1.

A múltat felidéző interjúk, visszaemlékezések segíthetnek a feltételek, körülmények rekonstruálásában, ha hitelesek. Somodi István visszaemlékezése ilyen.[34] Ő így idézi föl a minisztériumi éveit. Részlet az interjúból:[35]

Somodi István (S): ...Erdei mellett én csak munkatárs voltam.

Huszár Tibor (H): Mint munkatárs, tanú. A lényeges az, hogy valamilyen módon láttad őt tevékenykedni, és ebben az értelemben.

S: Ez jelenti életem számára a keserűséget. Hogy láttam. Hogy láttam azt, hogy egy józan ráció, egy hajdani küldetéstudat, a paraszti nép sorsának polgárosodó, emelkedő megjavítása és így tovább, nem akarom itt keresgélni a kifejezéseket, amelyek ismertek előtted, hogy ő ezt minden módon megpróbálja, és ugyanakkor az a társaság, amelyik pedig a hatalomnak minden néven nevezendő gyarló, még gyarlóbb és leggyarlóbb kivitelező eszköze, az pedig mindenütt, ahol tudja, ott másképp akarja – ostoba vagy kevésbé ostoba módon, de a dogmáktól, a rögeszméktől és a primitív tudatlanságtól indíttatva – ezt kontrakarírozni. Nem arról van szó, hogy Erdei bármit is meg tudott volna valósítani abból, amit szeretett volna.

Varga Gyula (V): Semmit, soha?

S: Nagyon nehezen. Nagyon nehezen.

H: Na most 56-ig.

S: 56-ig, igen. De adott a pártapparátus. A pártapparátusban valaki valamit kitalál. Valakinek valami eszébe jut. Most a gesztusokat is kénytelen vagyok igénybe venni az előadáshoz. Tehát valakinek, akinek a felkészültsége és az eredendő képességei és minden egyéb, az valahol bolygóközi távolságban van a miniszterétől, de odatették miniszterhelyettesnek, mert valamikor Csongrád megyében földmunkás volt. És

[34] Somodi István (1925) jogász, agrármérnök. 1943–48-ban a Györffy Kollégium tagja; 1945-ben ott van a földosztók sorában; 1947-ben a jugoszláviai Petőfi Sándor Vasútépítő Brigád parancsnoka; 1947–48-ban a Dózsa György Kollégium igazgatója; 1948-ban Veres Péter, majd 1949-től Erdei Ferenc titkára. 1956-ban megválasztják a Földművelésügyi Minisztérium Forradalmi Bizottsága elnökének, 1957 után meghurcolását követően kivonul-kiszorul a közéletből.

[35] Az interjú 2011. októberében készült Varga Gyula közreműködésével.

nem is azok közül a földmunkások közül való, akiket Szabó Pali bácsi olyan szépen megrajzol, hanem az a másik fajta, a nagyszájú, a követelőző, a nagypipájú, kevés dohányú...

H: Most a Szobekről beszélsz?

S: Nem, nem, nem.

H: Egy modellt mondjál.

S: Hát egy Szőke Mátyás, egy nem tudom kicsoda, egy Keresztes Mihály. Na, az utódaitól bocsánatot kérek. Az utódok, hogyan mondjam, ne haragudjanak rám.

H: Nem is felelősök érte.

S: Nem is felelősek. Nos. Ennek az embernek – nevezzük nem tudom kinek, egy miniszterhelyettesnek –, aki hol a pártban egy szerény részlegnek a vezetője, hol a minisztériumban valamit csinál, ide teszik, oda teszik, de ő csak egyet tud: azt, hogy valami pártiskolán megtanulta, hogy a kulákokkal ezt kell csinálni, a szegényparaszttal azt kell csinálni. Egyikkel se azt csinálja. Egyet tud csak: ütni, taposni és így tovább. (Én már akkor a jogügyi osztályon dolgoztam. Már a Hegedüs András-féle baráti kitessékelés megtörtént.) Ennek eszébe jut az, hogy a termelőszövetkezetekbe ott mindenféle kártevő tevékenység folyik. Megpróbálom visszavenni a hangenergiát és a tónust.

H: Így az őszinte.

S: Tehát, hogy ottan mérgezik az állatokat a termelőszövetkezeti istállókban. Hogy ott felgyújtják a mezőn a gabonát. Hogy ez történik, hogy az történik. Fogja magát, anélkül, hogy tudná – a pártközpontban valamilyen funkciója van, szövetkezetpolitikai osztálynak hívták, azt hiszem, abban az időben –, anélkül, hogy tudná azt, hogy már az újkori hadseregek kezdetén is volt olyan, hogy szolgálati út. Anélkül, hogy erről bármit tudna, hogy talán illene először, ha bennünket a minisztériumban mozgósítani akar és igénybe venni a saját szolgálataira... Na. Fogalma nincs arról, az ilyen primitivitásokról, hogy van szolgálati út. Hogy ha ő, mint pártapparátusbeli, igénybe akar valakit venni a minisztérium apparátusából, akkor valakinek talán kellene szólni a minisztériumban, hogy szóljon annak a két valakinek, akit ő igénybe akar venni, és hogy azok menjenek át az Akadémia utcába. Telefon. Egy jogügyi osztályvezető veszi fel a telefont – valaki megmondta neki, hogy a jogügyi osztállyal kell ezt a dolgot valamiféleképpen elrendezni, és azonnal menjünk át X elvtárshoz a pártközpontba az Akadémia utcába. Rám néz az osztályvezető. Hát őneki hogy mondjam, más volt az előélete, mint nekem, úgyhogy indíttatva érezte magát, hogy engem jó lesz, hogy ha magával visz, talán énnekem nagyobb respektusom van ott, vagy az isten tudja. Hát ő polgári származék. Átmegyünk az Akadémia utcába. Nem tudom, hogy ezt az élményszerű színpadi előadást, ezt te hogyan tudod transzformálni a magad dolgaiba...

H: Úgy jó, ahogy mondod.

S: De az érzékletességre törekszem ... Én lerövidíteném, olvasva kevésbé jó, mint volt szóban. Különösen az nem tetszik, hogy – jogászként ugyan joggal, de a kort ismerve mégis csak naiv bürokrataként – a szolgálati út be nem tartásán háborodik fel István. Tehát átmegyünk az Akadémia utcába. Papírok, 1 fő, plusz egy elefánt és így tovább, odakerülünk az illetőnek a színe elé. Ott ül, mi itt állunk, leültetnek

bennünket. Elvtársak! Tűrhetetlen dolog az, ami a termelőszövetkezetekben folyik! Fölgyújtják a gabonát! Megmérgezik az állatokat! Unkahorgot etetnek a tehenekkel! (Az unkahorog az egy olyan kampó volt, amivel a bálázott takarmányt összekapcsolták, és amelyik lement a marhának az emésztőcsatornájába és ott különféle gondokat okozott.) Ez tűrhetetlen! Ez ellen tenni kell! És mondja még egy negyed óráig, hogy ez ellen tenni kell, ugyanazokkal a szavakkal, de más szófűzésben. Akkor: Hát elvtársak! Azért hívattuk az elvtársakat, hogy dolgozzanak ki rendeleteket ez ellen a tűrhetetlen állapot ellen! – Nézünk egymásra. Ez az ember nem tudja azt, hogy a rendelethozásnak az a módja, hogy a miniszter az kiadja az utasítást, és hogy ha a pártban van valakinek valamiféle illetékessége abban, hogy a párt vonalán – ahogy abban az időben ilyen szépen mondták – valamit akar, akkor majd a miniszter, és a szolgálati út és így tovább. Ez az ember nem tudja. Ez az ember tőlünk várja, hogy rendeleteket alkossunk. Hallgatjuk. Hallgatjuk a kinyilatkoztatást. És akkor hogyan képzeli az elvtárs? – mondjuk mi, kellő tisztelettel. – Kell egy rendelet arról, hogy mi jár annak, aki fölgyújtja a termelőszövetkezetnek a gabonáját! Kell egy rendelet arról, hogy mi jár annak, aki megmérgezi a termelőszövetkezet jószágát! Kell egy rendelet arról, hogy aki uszít az ellen, hogy a tagok kimenjenek dolgozni! – és így tovább. Nézünk egymásra a principálisommal, mint a sült hal. A sült hal természetesen a megsült szemekkel úgy mereven bámul. Úristen. Ez az ember nem tudja azt, hogy van büntető törvénykönyv. Ez az ember nem tudja azt, hogy a károkozás, gyújtogatás, ez-az-amaz, ezek büntetendő cselekmények. És tovább mondja. És akkor mi megpróbáljuk mondani, hogy igen, igen, de X elvtárs, bizonyos rendelkezések – ilyen óvatosan – bizonyos rendelkezések már vannak, amelyek már ezt úgy nagyjából lerendezték. Mondja tovább: Rendelet! Büntetni! Akasztani! – akasztani, ez is elhangzik – és így tovább. Nézünk egymásra a kollegámmal, és lassan lecsúszik a húszfilléres, ha szabad ebbe a magas színvonalú beszélgetésbe utcai kifejezéssel élnem. Ez az ember termelőszövetkezeti büntető törvénykönyv megalkotását követeli tőlünk.

V: És hogy jön ehhez Erdei?

S: Úgy jön ehhez Erdei, hogy Erdei közben a miniszter.

H: ...Tehát egyrészt volt a miniszter, akit ebbe nem avattak be, másrészt volt egy hatályos törvénykönyv, és az illető annyira műveletlen, hogy nem tudja...

S: Igen. A pártközpontban osztályvezető. És ez a pártközpontban pozicionált osztály diktál a miniszternek. Mert nem a miniszter találta ki azt, hogy mi történjen, hanem Sárdi Ottó telefonált, hogy mit kell csinálni.

H: Na most...

S: Ez nem Sárdi Ottó volt.

H: Ezeknek az uraknak a nevét megtalálom. Na most, hogy ha megengeded...

S: Na de ezt annak illusztrálására mondtam el – bocsáss meg még –, hogy őneki siralmas volt ebben a tekintetben az állapota.

H: A Rákosi egy sztálini gyakorlatot ültetett át akkor. Tudta, hogy bizonyos dolgokat politikai kultúra és intelligencia nélküli emberekkel lehet végrehajtatni, mert ők kezelhetők *eszközként* a legjobban. Tehát ennek megvan a megfejthető logikája. Hogy aztán ez mennyire embertelen és milyen károkozó, arra most én nem térnék ki. De úgy gondolom, hogy amit te az apparátusnak erről a szegmenséről, vagy erről a működési rendjéről elmondtál, ez hozzátartozik a társadalom akkori...

S: Megbocsáss, nagyon tapintatosan azt próbáltam érzékeltetni, hogy a miniszter nem irányított. Nem irányított.[36]

KITÉRŐ 2.

Nem ilyen érdesen, mint Somodi Istvánnak jogos indulattól izzó szavai, de hasonló hitelességgel idézi fel emlékező könyvében Erdei miniszterségének időszakát Lázár Vilmos, aki 1947-től a földművelésügyi Minisztérium főosztályvezetőjeként dolgozott Erdei közelében.[37]

> Csakhamar mint államminiszter a szövetkezeti mozgalom élére került, melynek nemzetközi vonatkozásban is kimagasló ismerője volt. Aztán esztendőkig mint földművelésügyi miniszter fungált. Töprengett, tervezett, tanult és tanított. Irányított és irányították. Azután vitázott, érvelt, buzdított és harcolt torz extremitások ellen, de minden időben, minden képességet, lobogó vérét, sokszor próbára tett idegeit belevitte a munkájába, a küzdelembe, egy boldog országért, a falvak és a puszták népeiért. Azt hiszem, a minisztériumokban eltöltött évek voltak a legnehezebbek életében. Nemcsak a mezőgazdasági termelés egyre növekvő gondjai nehezedtek rá, a mezőgazdasággal szemben támasztott, rohamosan fokozódó igényeket kellett kielégíteni, hanem a voluntarista gazdaságpolitika kártevéseit – amennyire lehetséges volt paralizálni. A magyar mezőgazdaság legválságosabb időszaka volt ez, mikor egyre mostohább anyagi ellátottság mellett teljesen irreális teljesítményeket követeltek a parasztságtól.
>
> Naponta tanúja voltam azoknak az erőfeszítéseknek, amelyekkel Erdei Ferenc megkísérelte a racionális agrárpolitikától messze elrugaszkodott intézkedések hatását tompítani. Nehéz idők voltak! A gyapot-, a kokszgáz- és a citromtermelés kora volt ez! Erdei Ferenc jól látta, hogy rossz értelemben vett politika uralkodott el a mezőgazdaságban, jól látta – és ezt közeli munkatársai előtt sem titkolta –, hogy mélységesen aggódik ezen balfogások, melyek a személyi kultusz idején az íróasztal mellett kiagyalt dogmák erőltetésében jelentkeznek, milyen roppant károk forrásai. Vilá-

[36] Huszár Tibor és Varga Gyula interjúja Somodi Istvánnal. 2011. október–november.

[37] Lázár Vilmos (1895–1972) mezőgazdász, egyetemi tanár. Tagja volt a Galilei Körnek. A Tanácsköztársaság idején a Földművelésügyi Népbiztosságon dolgozott. 1920–23 között három évet tölt emigrációban. A múlt század harmincas éveiben cikkírója a *Gondolat, Korunk, Világirodalmi Szemle* című folyóiratoknak. Részt vesz az ellenállásban, 1944-ben a fasiszták Sopronkőhidára hurcolják. 1947-től a Földművelésügyi Minisztérium főosztályvezetője 1961-ig a Gödöllői Agrártudományi Egyetem tanára. Az idézett könyv címe: *Egy emlékirat lapjaiból*. Budapest: Kossuth, 1976. A kötetet Kőrösi József állította össze.

gos volt előtte hogy a lenini parasztpolitika sutba dobása, a kollektivitás erőltetése, a szektás, dogmatikus eszközök igénybevétele éppen azokat a termelőerőket gyengíti, amelyek a társas-gazdálkodás megalapozásához szükségesek.[38]

NAGY IMRE ELSŐ KORMÁNYAIBAN 1953–1955, 1956

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Malenkovot már következő napon megválasztották a Szovjetunió minisztertanácsa elnökének, jelezve a világnak: nincs – nem lesz – vákuum a szovjet hatalmi mezőben. Az egységet és magabiztosságát szemléltetni hivatott gyors döntés azonban csak időlegesen fedhette el, hogy a vezér halála után a „csúcson" éles frakcióharcok kezdődtek.[39]

A szovjet pártvezetés – talán ezért is – gyors „rendteremtésre" határozza el magát. Ennek egyik mozzanata, hogy az MDP vezetésének néhány tagját június 13–14-re – előre nem közölt napirenddel – Moszkvába hívják.[40] Az SZKP PB tagjai[41] e megbeszélésen – egyhangúan – a politikai vonal gyökeres felülvizsgálatát javasolják. Politikai krízishelyzet alakult ki az országban. Ezért, mondják a szovjet vezetők a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, az elsődleges felelősség a minden hatalmat kezében összpontosító „négyesfogatot" (Rákosi, Gerő, Farkas, Révai) terheli. A választott szervek helyett – „a párt szervezeti szabályzatát súlyosan megsértve" – Rákosi irányításával e négyesfogat döntött minden fontos kérdésben. Eltértek a „kollektív vezetés elveitől"; Rákosi személyesen irányította az államvédelmet. Nem tűrték az őket ért bírálatokat és kiépítették maguk körül a „személyi kultuszt". Ha pedig valaki bírálni merészelte őket, azt pártellenesnek tekintették. Egyre súlyosabb rendőri represszióval sújtották a lakosság különböző csoportjait, „a 9 500 000 lakosú országban 1 500 000 ember ellen indítottak eljárást, s ez ellenállást szült. Magyarországon – summázták a véleményt – ezért alakulhatott ki politikai válsághelyzet".[42] A tárgyalások második napján személyi változásokról is döntöttek Moszkvában: Nagy Imrét javasolták miniszterelnök-

[38] Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*, 194–195.
[39] Mihail Heller–Alexander Nyekrics: *A Szovjetunió története*. II. k. Budapest: Osiris, 2000. 410–411.
[40] A meghívott nyolc vezető között volt Rákosi Mátyás (a Minisztertanács elnöke, az MDP főtitkára); a Minisztertanács három elnökhelyettese, Gerő Ernő, Nagy Imre, Hidas István; Hegedűs András földművelésügyi miniszter; Földvári Rudolf a budapesti PB első titkára és a formailag pártonkívüli Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke. Rainer M. János: *Nagy Imre*. I. k., 509.
[41] Az SZKP vezetői közül G. Malenkov miniszterelnök, L. Berija miniszterelnök-h.–belügyminiszter, V. Molotov külügyminiszter, Ny. Hruscsov – akkor még – az SZKP KB titkára, Ny. Bulganyin honvédelmi miniszter és A. Mikojan miniszterelnök-h. vettek részt. *Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar vezetők tanácskozásáról 1953. június 13–16.*, 27.
[42] A teljes szöveget lásd T. Varga György közlése alapján: Jegyzőkönyv a szovjet és magyar pártvezetők tanácskozásáról, 1953. június 13–16. *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. 234–269. Lásd továbbá Hegedűs András: *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest: Kossuth, 1988. 200.; Rainer M. János: *Nagy Imre*, 1. k., 510–515.

nek, úgy, hogy Rákosi megőrizte pártfőtitkári posztját. A Kremlben elfogadott döntésekkel Erdei Ferenc a Központi Vezetőség június 28-i kibővített ülésén ismerkedhetett meg, két héttel később, hogy kint a döntések megszülettek.[43]

Az ország és Erdei további személyes sorsa szempontjából is nagyjelentőségű esemény részleteit nem idézzük fel. De a sokáig nem publikált szövegek ismeretében elgondolkodhatunk azon, mily módon élte meg – érzelmileg, hogyan dolgozta fel –, amikor Nagy Imre *kalandorpolitikának* nevezte mindazt, ami a mezőgazdaságban történt, azonnali teendőként említette „a kollektivizálás leállítását"; a „kuláklista megszüntetését" és a törvényesség helyreállítását.[44] A Rákosi-évek terrorjában elfásult, majd a Sztálin halálát követő hetekben egyre erősödő remények közepette élő lakosság – vagy legalábbis annak „ébredező rétege" – Nagy Imrének az országgyűlésben július 5-én elhangzott beszédéből értesülhetett minderről. Jóllehet ebben a kormányprogramban Nagy Imre messzemenően törekedett a folyamatosság hangsúlyozására, s visszafogottabb volt, mint a pártplénumon, mégis sokkoló hatást váltottak ki szavai, amikor az öndicsőítés korábbi gyakorlatával szakítva kijelentette, hogy a kormány az új irányelvek szellemében

> számol az ország gazdasági erőforrásaival [...], nem tűz maga elé olyan feladatokat, amelynek megvalósításához hiányoznak a szükséges feltételek – akár a nyersanyagbázisról, akár az ország teljesítőképességét meghaladó vagy túlzottan igénybevevő beruházásokról, akár a lakosság életszínvonalának rovására menő egyéb beruházásokról van szó.[45] [...] A kormányra a múltban elkövetett súlyos hibák helyrehozása, a jogrend megszilárdítása és a törvényesség biztosítása terén is nagy és felelősségteljes feladatok várnak [...] Nemcsak az a feladat [...], hogy biztosítsák a dolgozó nép kötelezettségeinek teljesítését, hanem az is, hogy *a haza minden szabad polgára* szabadon élhessen *„törvényben biztosított jogaival"*.[46]

Ez utóbbi teljesítésében jelentős feladat várt az új kormány igazságügy-minisztereként Erdei Ferencre.[47] A kormány összetételéről szóló közlemény szerint Erdei

[43] MDP KV kibővített ülésén a KV rendes és póttagjain kívül részt vett a kormány *valamennyi* minisztere. MOL M-KS 276 f. 52/24. ő. e.
[44] Rákosi Mátyás beszédének szövegét a KV 1953. június 27–28-i ülésén a *Múltunk* 1990. 1. sz. (!) közölte T. Varga György; Nagy Imre beszédét 1984-ben a *Beszélő* c. illegális folyóirat 10. számában Kis János és Pető Iván közölték.
[45] Az országban televízió még nem lévén, a szélesebb közvélemény Nagy Imre 1953. június 5-i beszédéről a Kossuth Rádió adásából értesülhetett először. Közölte a beszédet 1953. július 5-i számában a Szabad Nép is. Mi *Válogatott beszédeinek és cikkeinek* gyűjteményéből idézzük: Nagy Imre: *Egy évtized*. II. k. Budapest: Szikra, 1954. 352–353.
[46] Nagy Imre miniszterelnök 1953. július 5-i beszéde. Nagy Imre: *Egy évtized*, 367.
[47] A Nagy-kormány tagjai lettek első összetételben 1954. július 6-ig: Gerő Ernő, Hegedűs András miniszterelnök h. (Gerő Ernő egyidejűleg a belügyi, Hegedűs András a földművelésügyi tárcát is betöltötte). Külügyminiszter Boldoczki János. A többi miniszter nevét külön nem közöljük; a Tervhivatal elnöke Szalai Béla lett. *Szabad Nép*, 1953. júl. 4. Bölöny József: *Magyarország kormányai*, 129–130.

Ferenc, a bel- és külkereskedelmi tárcát betöltő Bognár József, és a népművelési miniszter Darvas József neve mellett az áll: pártonkívüli.

A kül- és belpolitikai erőtér egyaránt változott. Július 15-én a Szovjetunió és Jugoszlávia között helyreállt a diplomáciai kapcsolat. E lépés – ha nem is azonnal – elkerülhetetlenné tette a Jugoszlávia rágalmazásán (is) alapuló Rajk-per felülvizsgálatát. Július 17–18-án Kelet-Berlinben és az NDK több városában fegyveres felkelés robbant ki, amelynek leverésében szovjet csapatok is közreműködtek. Július végén a hírhedett Lavrentyij Beriját valamennyi posztjáról leváltották, bíróság elé állították, majd kivégezték.

Miután Rákosi Mátyás megbírálásában korábban Berija fontos szerepet játszott, Rákosi úgy érzi, eljött az ellentámadás ideje. 1953. július 11-én pártaktívát tartottak – a Kossuth Rádió is közvetítette – s itt nyíltan nem szembefordulva az SZKP Elnökségének döntéseivel azt hangsúlyozta, hogy „a *régi* célok és jelszavak változatlanok, az iparosítástól a termelőszövetkezetek elsőbbségéig, a (fokozott) éberségtől a »jövőre is több acélt akarunk termelni, mint az idén« jelmondatig".[48] Rákosi beszéde mozgósította a párt- és állami funkcionáriusok megrögzötten szektás, ellenérdekelt csoportjait. Nagy Imre észlelhette az erősödő közegellenállást.

Ugyanakkor a KV Adminisztratív Osztálya az Igazságügy Minisztérium közös javaslata alapján már 1953. július 15-i ülésén döntést hoz az amnesztiáról.[49] Ez a Központi Vezetőségi határozat szolgál alapjául az Elnöki Tanács 1953. 11. sz. törvényerejű rendeletének a közkegyelem gyakorlásáról, valamint a Minisztertanács 1034/1953. számú határozatának az internálás és a kitelepítés (kitiltás) megszüntetéséről.[50] Már e párttestületekkel közös előterjesztések az említett belpolitikai harcok frontvonalába emelik az IM-t, s a rendeleteket előterjesztő, az elkészítésében tevékenyen részt vevő minisztert.

Rákosi és az őt támogató csoport ellenállása ellenére – a reformfolyamat akkor nem volt megállítható. A visszatelepítetteket a BM szervei hallgatásra kötelezik, a munkatáborokból szabadultak is némaságra ítéltetnek. 1953. augusztus 3-ától négy „helyszínről" – Recsk, Kistarcsa, Kazincbarcika, Tiszalök – kezdetét vette az internáltak szabadon engedése. Gerő Ernő rendelkezik: „a veszélyesnek minősítetteket Budapestre, Miskolcra, Sztálinvárosba, Komlóra, valamint a nyugati és déli határövezetbe bebocsájtani nem szabad".[51] A szigorítások ellenére a hír

[48] Rákosi Mátyás beszéde az MDP 1953. július 11-én tartott aktíváján. Idézi és kommentálja Rainer M. János: *Nagy Imre*, II. k., 11.

[49] Az MDP KV Adminisztratív Osztálya (továbbiakban AO) és az Igazságügy Minisztérium (továbbiakban IM) 1953. július 15-i közös javaslata az amnesztiáról (MOL M-KS 276. f. 53/126. ő. e.). A javaslatot – Gerő Ernő kiegészítő megjegyzéseit figyelembe véve – a PB egy hét múlva újratárgyalja, akkor már a KV Adminisztratív Osztálya a BM és az IM közös javaslata alapján (MOL M-KS 276. f. 53/127. ő. e.).

[50] *Magyarország történeti kronológiája 1944–1970.* Szerző Varga F. János. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest: Akadémiai, 1982. 1069.

[51] Gerő Ernő utasítása. BM Ny 508. MN BM 1. számú utasítása. 1953. július 25. Idézi: *Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése.* Szerk.: Révai Valéria. Budapest: Zrínyi, 1991. 139.

azért terjedhetett, mert Nagy Imre beszédének felszabadító hatása még meghatározó volt, másrészt a szabadulók között széles kapcsolati hálóval rendelkező neves közéleti személyiségek, írók, művészek is voltak, többek között például Szakasits Klára, Faludy György, Zimányi Tibor.[52]

1953 őszén az IM, és személyesen Erdei Ferenc aktív részvételével folytatódik, sőt kiszélesül a *törvényesség* megszilárdítását szolgáló jogszabályalkotó munka.[53] Az előterjesztésekből következően Erdei azonosult Nagy Imre politikai vonalával. S ez vonatkozik a nem csak az általa felügyelt területre, de mindig elsődleges szívügyének tekintett agrárpolitikai döntésekre is. A Nagy-kormány növelte a mezőgazdasági kisgépek gyártását, mérsékelte a beadási kötelezettségeket, biztosította a falu – s általában a lakosság – közszükségleti cikkel való ellátását stb.[54]

Az MDP vezetésében folyó frakcióharcokban a Nagy Imre-kormány rehabilitációs politikája 1954 nyarán – ha lehet, még kiélezettebben – ütközőponttá vált. Gerő Ernő kezdeményezésére az MDP KV kétszer is foglalkozott a törvénysértő perek felülvizsgálatával, s jóllehet az ügyek belső „átrostálását" az egykor párttag vezetők elítéltetésének ügyeire akarták korlátozni, a börtönben eddig az „igazságról" hallgató elítéltek megszólaltak, s az ügyek szélesebb nyilvánosságot érintő újratárgyalása elkerülhetetlenné vált.[55] A döntést részletesen nem indokolják.

Erdei pályájában is módosulás történik: 1954. szeptember 21-én az igazságügyi tárca élén Molnár Erik váltja, ő pedig a miniszterelnök-helyettesi posztot is betöltő Hegedűs András helyett újra a földművelésügyi tárca élére kerül.

Az életpálya szempontjából jelentősebb intézkedések, változások nem találhatók miniszteri iratai, előterjesztései között. 1955 márciusa azonban megint csak határkő: az MDP KV március 2–4-i ülésén „a jobboldali veszély növekedésére hivatkozva Nagy Imrét április 14-i ülésén antimarxista nézetei miatt kizárja a Politikai Bizottságból és a KV-ból, „visszahívja minden funkciójából, amit a párt

[52] A táborlétről és a szabadulás utáni korlátozásokról pontos beszámolót ad Zimányi Tibor a Kozák Gyula által 1983-ban készített interjújában. „V.74" Oral History Archiv (továbbiakban OHA) 1981–1996. Budapest: 1956-os Intézet, 134–135.

[53] 1953. szeptember 30.: a KV Agitprop Osztálya (továbbiakban APO) és az IM közös javaslata a *bírói szervezet fejlesztéséről* és az *igazságügyi jogalkotás* feladatairól. 1953. október 28.: A KV APO, IM és a Legfőbb Ügyészség (LÜ) közös javaslata 9700/1948. számú, a *rögtönbíráskodást* kimondó kormányrendelet megszüntetésére. 1953. december 30.: KV APO, az IM és a LÜ közös javaslata a *büntetőszervezeti perrendtartás* módosítására és a *bírósági szervezeti törvény* egyes kérdéseire. 1954. augusztus 18.: A KV APO és az IM közös javaslata a polgári törvénykönyv, a földjogi törvény és a büntetőtörvénykönyv egyes elvi kérdéseiről. MOL M-KS 276. f. 53/139., 144., 150., 190. ő. e.

[54] Az intézkedések összefoglalásáról lásd Nagy Imre: A kormány fél éves tevékenysége és a tanácsok feladatai. 1954. január 23. In: Nagy Imre: *Egy évtized*, 438–447.

[55] Határozat a politikai elítéltek ügyének felülvizsgálatára, 1954. május 19. MOL M-KS 276. f. 53/175. ő. e.; A felülvizsgálat során megszólalók: Péter Gábor s. k. vallomása 1954. május 16. Történeti Hivatal V-142673/5.; Décsi Gyula s. k. vallomása, 1954. május 16. Történeti Hivatal V-142673/5.

bizalmából visel"; április 18-án az országgyűlés felmenti Nagy Imrét minisztertanácsi elnöki funkciójából, és helyébe Hegedűs Andrást választja meg.[56]

Erdei Ferenc Hegedűs kormányának 1955. november 15-ig földművelésügyi minisztere volt, majd 1956. X. 31-ig miniszterelnök-helyettese. Nem meghatározó jelentőségű ez év ősze Erdei életében, nem centrális szereplője az eseményeknek, a tágabb időszakban fordulópontot – esélyt, reményt, lelkiismereti válságot?! – majd csak 1956 tavasza, a XX. kongresszus jelent számára. De földművelésügyi miniszterként kezdeményezőként vállal részt a tsz-ek *segéd- és feldolgozó* üzemi tevékenységének *kiterjesztését*, valamint *terményeik szabadpiaci értékesítését* szolgáló rendelet kidolgozásában (1955. március 22.); a *szarvasmarha-tenyésztés fejlődésének* elősegítésében (május 17. MT Elnöksége), a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek* minta-alapszabályzatának módosításában (1955. június 11.); a mezőgazda *lakosság új adóztatási* rendszerének kidolgozásában (1955. július 9.).[57]

Ezek az intézkedések csak részleges elkanyarodást jelentenek a Nagy Imre által kezdeményezett kiigazítási politikától, de a reformok elmélyítése helyett az ésszerűsítés, a kötöttségek lazításának irányába mutatnak. Többet ennél a Rákosi vezette KV kontrollja nem tett lehetővé.[58]

Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettesi iratanyaga gazdag.[59] Felügyeleti területe a Földművelésügyi Minisztérium – a miniszterhelyettes Matolcsi János – foglalkozik az „oktatásügy továbbfejlesztésével".[60] Ugyanakkor a „tanácsok munkájával és továbbfejlesztésével", „az ország közigazgatási területbeosztásának átrendezésével", tájékoztató anyagot készít a megyék történetéről.[61]

Erdei nézeteiben, cikkeiben, a tudományos vitákról megőrződött állásfoglalásaiban folytonosság, szemérmes szuverenitás tükröződik. Kettőt idézünk fel. Az első – időben visszalapozva – 1954. szeptember 22-i keltezésű, s 1954. szeptember 24-én hangzott el az országgyűlésen „A tanácsokról szóló törvényjavaslat" tárgyában.[62] Erdei – csak emlékeztetésként – ekkor még igazságügy-miniszter. E megszólalását az életpálya szempontjából azért tartjuk kiemelendőnek, s a miniszteri kötelezettségen túlmutatónak, mert dokumentálja Erdei – a szöveg-

[56] A politikai helyzet és a párt feladatai. MDP KV 1955. március 2–4. határozata. MOL M-KS 276. f. 52/28. ő. e. Rákosi Mátyás pozíciója megerősödésének, Nagy Imre háttérbe szorulásának kedvez. G. Malenkov leváltása a SZU miniszterelnöki tárca éléről, lásd Rainer M. János: *Nagy Imre*, II. k., 118.

[57] Erdei Ferenc miniszteri iratai 1954–1955. XIX–K-1–ah.

[58] 1955. június 23-án az MDP PB tárgyalta az FM és a KV Mezőgazdasági Osztályának közös javaslatát általános földrendezésekre és részleges tagosításokra. MOL 276. f. 53/238. ő. e.

[59] Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes iratai 1955–1956. MOL XIX–A–2–r. 1–8. doboz.

[60] Feljegyzések és javaslatok az oktatásügy továbbfejlesztéséről 1956. MOL XIX–A–2–r. 3 db. E/70.

[61] Feljegyzések, tervezetek a tanácsi munka továbbfejlesztéséről; az ország közigazgatási területbeosztásának átrendezéséről, a megyék történetéről. MOL XIX–A–2–r 6 db.

[62] Erdei Ferenc igazságügy-miniszter hozzászólása „A tanácsokról szóló tvr. tárgyalásán" 1954. szeptember 22. *Országgyűlési Értesítő*, 543–553. Kötetben. Erdei Ferenc: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. EFÖM. Szerk.: Halász József–Kovács István. Budapest: Akadémiai, 1977. 399–412. A kötet adatai alapján idézzük.

ből kitetszően – érzelmileg is motivált egyetértését a Nagy Imre által kezdeményezett új népfrontmozgalommal, a túlközpontosított államigazgatás lebontásával, s egyidejűleg erősítve a tanácsi szervezet „alsóbb szervei" jogkörét. Erdei kiemelendőnek tartja a törvénytervezet széles körű megtárgyalását „falvakban, üzemekben, és nem utolsósorban egyetemeken, jogászi munkaközösségekben".[63]

Előadói beszédében Erdei részletesen felidézte a legfontosabbnak ítélt javaslatokat, azokat is, amelyek elfogadhatók és törvénybe iktatandók, amelyek megszívlelendők, de nem igénylik a törvényi megerősítést, illetve amelyek a viták során nem bizonyultak elfogadhatónak.

Példaként részlet az előadó beszédből.

> Sokan azt kívánták, hogy a törvény kifejezetten szóljon a tanácstagok anyagi, büntetőjogi és fegyelmi felelősségéről. Azt a kívánságot, hogy fokozott megbecsülésben részesüljenek és egyúttal fokozott felelősséggel tartozzanak a tanácstagok, természetesen csak helyeselni lehet. Mégis nem lett volna helyes, ha a tanácstagok felelősségét a javasolt módon felvettük volna a tervezetbe, hiszen a tanácstagok választott személyek, akik nem állhatnak fegyelmi felelősség alatt [...] Az általános büntetőjog szerint természetesen a tanácstag is felelős olyan esetben, ha törvénybe ütköző cselekményt követ el.[64]

1956 – A XX. KONGRESSZUS

1956. február 14–25. között zajlott Moszkvában az SZKP XX. kongresszusának ülése. A jól értesült magyar politikusok, újságírók – elsősorban jugoszláv forrásokra hivatkozva – suttogták, „remélték", hogy a kongresszuson fontos bejelentések hangzanak el. Ehhez képest a főtitkári beszámoló csalódást keltett, jóllehet a két világrendszer együttélésének deklarálása, a törvényesség megszilárdításának nyomatékos hangsúlyozása önmagában jelezte: folytatni akarják a Sztálin halála után megkezdett változtatásokat.[65] A csalódás oka: Hruscsov érdemben nem elemezte Sztálin felelősségét, a törvénysértéseket, a rehabilitált vagy rehabilitálásra várók körét.

A színfalak mögött a Kremlben azonban nagy viták után meghozták a megfelelő döntéseket, de úgy határoztak: azokat egyelőre nem hozzák nyilvánosságra.[66] Így történt, hogy Hruscsov két beszámolót tartott, a másodikat zárt ülésen.

[63] Uo. 399.

[64] Uo. 400.

[65] A *Szabad Nép* február 15-től a kongresszus befejezéséig folyamatosan tudósított a kongresszusról, közölte N. Hruscsov előadói beszédét, az Elnökségi tagok hozzászólásait.

[66] Obmen mnyenijami po proektu otcsotnovo doklada CK KPSZSZ no XX szjezd partii. [Véleménycsere az SZKP XX. kongresszusán elhangzó KB-beszámoló tervezetéről] Az 1956. január 30-i ülés rövidített jegyzőkönyve. In: *Archiv Kremlja. SZKP KB elnökség ülései 1954–1964*. Főszerkesztő: A. A. Furszenko. Rosszkep

Csakhogy a nyugati adók, hírközlő orgánumok jóvoltából huszonnégy órán belül megfelelő nyilvánosságot kapott a második beszéd is. S talán épp ennek következtében a kongresszus minden más történése háttérbe szorult.

Nem tudjuk ebben a könyvben életesen felidézni a kongresszus hatását a politizáló magyar közvéleményre, Erdei Ferenc első reakcióiról pedig nem ismerünk írásos dokumentumokat. Valószínűsíthető, hogy Erdei miniszterelnök-helyettesként már az első napokban hallhatott a zárt ülésen elhangzottakról. Meghívottként – jóllehet a közleményben erre nincs utalás – bizonyosan jelen volt az MDP KV március 12–13-i ülésén. Itt hallhatta Rákosi Mátyás beszámolóját az SZKP XX. kongresszusáról.[67]

Rákosi beszámolója, híveinek szűk körén kívül, általános csalódást keltett. A regnáló főtitkár azt kívánta bizonyítani, hogy az MDP politikai irányvonala megfelel az SZKP XX. kongresszusa útmutatásainak, hazánkban érdemben megvalósultak a szocialista törvényességre vonatkozó 1953. évi határozatok, csak részintézkedésekre van szükség.

Csakhogy már a kongresszust követő első napokban nyilvánvalóvá vált, hogy az 1955-ben hangját többször hallató pártellenzék – különösen az íróknak és újságíróknak a Rákosi-féle vezetés által állandóan támadott csoportja – a kongresszusnak ezt az értelmezését nem fogadta el. Ezekben a körökben ismertté vált Nagy Imrének bíráló véleménye, amely e csoportosulások számára a leváltását követően is iránymutató maradt. Nagy Imre pontokba foglalt elutasító álláspontját csak töredékesen idézzük. A tizenöt pontból négy:

a) Rákosi a XX. kongresszus legfőbb tanulságaként az egy évvel ezelőtt szajkózott hazug vádakat és rágalmakat eleveníti fel a beszámolóban;
b) a beszéd szembefordulás a XX. kongresszussal és annak határozataival; kihívás a párt tagságával és széles közvéleménnyel szemben
c) szánalmas hazudozás és szemforgatás, az őszinteség teljes hiánya elmélyíti a bizalmi válságot, a párt és a nép körében komolytalanná, sőt nevetségessé teszi a párt vezetését, lejáratja a párt maradék tekintélyét [...]
i) a beszéd azt bizonyítja, hogy Rákosi és társai számára a XX. kongresszus tanulsága nem a sztálini módszerek felszámolása, hanem az ún. jobboldal elleni fokozottabb harc.[68]

A megosztó ellentétek közelíthetetlennek bizonyultak, s az év folyamán elmélyültek és kiterjedtek: a Rákosi–Gerő–Hegedüs hármas „beásta" magát; Nagy Imre hívei mögött – vagy irányításával – aktivizálódott a korábban jelentős befolyásra

2003. No. 29. 134. sz. jegyzőkönyv 88. 81–93.; lásd továbbá O szobscsenyija komisnija P. Poszpelova (A Poszpelov bizottság jelentéséről) No. 32. Az 1956. február 9-i ülés jegyzőkönyvéről uo. 99–104.

[67] Rákosi Mátyás beszámolója az SZKP XX. kongresszusáról. 1956. március 12. *Szabad Nép*, 1956. március 14.

[68] Nagy Imre: A XX. kongresszus után (Jegyzetek). In: Tóbiás Áron: *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre*. Válogatta, szerkesztette és bevezette: Tóbiás Áron. Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1989. 118–119.

szert tett Írószövetség, új vezetéssel az Újságírószövetség, fontos vitafórummá vált a Petőfi Kör.

Erdei a Hegedűs-kormány miniszterelnök-helyetteseként puffer helyzetbe került. Pozíciója kötötte a hatalmi sáncon belül levőkhöz, szimpátiái a megújulást sürgető, követelő erőkhöz. Nehezítette a helyzetét, hogy testvére, Sándor, jóllehet 1954-ben „ellensúlyként" vezényelték az Írószövetségbe – élvezte az Írószövetség „lázadó" vezetőinek, a volt Györffy-kollégista Fekete Gyulának és Molnár Zoltánnak bizalmát.[69]

Erdei miniszterelnök-helyettesi iratanyaga azt tanúsítja, hogy szakfeladatokra koncentrált.[70] A legtöbb jelentés a dunai árvízzel, az árvízvédelem megszervezésével kapcsolatos.[71]

Az SZKP vezetése a tavasz folyamán – a térségben növekvő instabilitásra is tekintettel, mérsékelni igyekezett az ellentéteket Magyarországon, a széthúzó erők azonban ezúttal nem voltak csillapíthatóak. Erősödött a követelés: Nagy Imrét és a börtönből 1954-ben szabadult, de teljesen nem rehabilitált Kádár Jánost „vissza a vezetésbe". A Szovjetunió budapesti nagykövete jelentései nyomán az SZKP vezetése tájékozódhatott az MDP-n belüli erősödő frakcióharcokról, s egyidejűleg erősödő válságjelenségekről.[72]

A Rákosi-féle vezetés is erőfeszítéseket tesz a helyzet oldására, ennek egyik aktusa az MDP Budapesti Pártbizottsága május 18-i aktíva ülésén elhangzott Rákosi-beszéd. Rákosi önbírálata álságos volt, felelősségének elismerése kényszeredett: nem csökkentette, inkább növelte a bizalmatlanságot. Különösen rossz vért szült Kovács István – a budapesti PB első titkára – felszólítása, hogy a teremben lévők kézfenntartással fejezzék ki egyetértésüket.[73]

1956. május 9-én és 22-én „A marxista politikai gazdaságtan időszerű kérdései és a második ötéves terv irányelvei" címmel zajlik a közgazdász vita a DISZ

[69] Háy Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések*. Budapest: Interart, 1990. Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. Molnár Zoltán így fogalmaz: „Kétszer volt a Magyar Írók Szövetségének főtitkára. Nehéz időkben, bonyolult helyzetekben. *Nem az írók választották ki, de az írók választották meg.*" Molnár Zoltán: Tisztelgés. In Erdei Sándor: *Gondolkodni jó*. Makó: Makói József Attila Múzeum, 1986.

[70] Erdei Ferenc: Feljegyzések, előterjesztések az öntözővizes gazdálkodásról; Javaslat az öntözővizes gazdálkodásról. MOL XIX–A–2–r. 7 db. VIII–IX. 1956.

[71] Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes iratanyagából. X. Árvízvédelemmel kapcsolatos iratok: 1. Árvíz és Belvízvédelmi Kormánybizottság határozatai. 2. Megyék jelentései az árvízvédelmi helyzetről. 3. Helyszíni helyzetjelentések. 4. Erdei feljegyzései, területi és más adatok. Rajzok, térképek. 5. Belvizes jelentések... 8 db. 8. Mohács szigetre vonatkozó statisztikai adatok. 9. Jelentés az árvízvédelemmel kapcsolatos egészségügyi intézkedésekről. MOL XIX–A–2–r.

[72] *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései.* Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna. Budapest: Napvilág, 2002. 273–304.

[73] Rákosi Mátyás beszéde 1956. május 18-án az MDP Budapesti PB által összehívott pártaktíván. *Szabad Nép* 1956. május 20. A szavazás lefolyásáról és annak visszhangjával kapcsolatban csak személyes emlékemre hivatkozhatom, mert az egyébként zártkörű aktíván a DISZ budapesti titkáraként részt vettem.

Petőfi Körében.[74] A TIT Múzeum utcai klubja ekkor már szűknek bizonyul, s a további viták esetében az érdeklődők köre csak növekszik. Ismereteink szerint Erdei Ferenc a Petőfi Kör egyetlen vitáján sem jelent meg. Hivatali teendői lekötik, két publikációjával van jelen a nyilvánosságban; az 1956. június 3–10. között megrendezett „Ünnepi könyvhéten" megjelenik könyve a *Szövetkezeti úton* címmel.[75]

A Petőfi Körben megrendezett június 27-i sajtóvitán a pártellenzék meghatározó személyiségei: Tardos Tibor, Losonczy Géza, Déry Tibor hozzászólásaikban bírálják és elítélik Rákosi Mátyást és a körülötte tömörülő vezetőket.[76] A vitát „ellencsapás" követi: június 30-án az MDP KV elítéli a Petőfi Körön belüli pártellenes megnyilvánulásokat.[77]

De a „tenger tovább morajlik": a lengyelországi Poznańban, amelynek neve a későbbi eseményekben *hívó szó* lesz, zavargásokba átcsapó tüntetések zajlanak; az SZKP KB az „események kezelésére" határozatot hoz „A személyi kultusz következményeinek leküzdéséről". A *Szabad Nép* július 3-i számában közli a határozatot.[78]

Erdei bizonyosan mindkét eseményről értesült, jóllehet ez esetben nem tudjuk biztosan, a KV ülésen jelen volt-e. Politikai ösztöne, valóságismerete azonban nyilván nem hagyta cserben. Még személyesebb kihívásnak tekinthetjük a Nagy Imre hatvanadik születésnapján történteket.[79] Jóllehet számos közeli ismerősét – Donáth Ferencet, Fekete Ferencet, Kardos Lászlót, Gyenes Antalt meginvitálták Nagy Imre Orsó utcai lakására, ő nincs a meghívottak között, jóllehet számára ismert volt Nagy személyes rokonszenve. A meghívás elmaradását magyarázhatja funkciója. De épp e beosztása következtében jelentett személyes kihívást a születésnapot követő felelősségre vonás processzusa. Hivatali „főnöke", Hegedűs András miniszterelnök már a következő napon behívatta „elszámoltató" beszélgetésre az Orsó utcai találkozón részt vevő állami funkcionáriusokat, köztük Újhelyi Szilárdot, a Márciusi Front egykori egyik vezetőjét, 1955-ben filmfőigazgatót. Újhelyi visszaemlékezésében említi: „Hegedűs András behívott és számon kérte, hogy fér ez össze vezetői beosztásommal. – Miért gondolja, hogy egy állami tisztviselőnek nincsenek baráti érzései, meg lelkiismerete."[80]

Hegedűs András kemény, néha ellentmondást nem tűrő magatartása a volt Györffy-kollégisták körében közbeszéd tárgyává vált, s ellenszenvet szült. Hegedűs konfrontatív magatartásáról a hozzá is közel álló kollégista társaihoz Erdei Ferencnek tudnia kellett: Fekete Ferenc, Gyenes Antal állandó munkatársai maradtak. Hegedűs András írja visszaemlékezésében:

> Ez az ünneplés ismétlődött meg valamivel később, 1956. október 13-án a NÉKOSZ megalakulásának 10. évfordulóján.[81] Ezen az ünnepségen részt vettem Szalai Bélával együtt, aki akkor a Titkárság és a PB tagja volt. Mindketten rövid beszédet mondtunk, amit hidegen fogadtak, jóllehet Nagy Imrét ovációval fogadták és lelkesen ünnepelték. A helyzetre egyébként jellemző, hogy senkinek nem jutott eszébe a NÉKOSZ rendezőit megakadályozni abban, hogy Nagy Imrét meghívják, miközben Rákosi akkor még első titkár.[82]

De lépjünk vissza időben. 1956. július 18–21-én az MDP KV ülésén Rákosi Mátyást – az SZKP Elnökségi tagjának, Anasztaz Mikojannak jelenlétében[83] – felmentik első titkári tiszte és PB tagsága alól; Farkas Mihályt a pártból is kizárják. Az új első titkár Gerő Ernő. Egyidejűleg a KV és PB tagjai közé választják Kádár Jánost, Marosán Györgyöt és Révai Józsefet. Ugyanekkor Kádárt a KV egyik titkárának is megválasztották.[84]

Rákosi Mátyás soha nem állt közel Erdeihez, jóllehet sokirányú tájékozottságát, műveltségét kezdetben becsülhette. Távozása, s Gerő Ernő első titkárává választása akkor is több volt egyszerű vezércserénél, ha Gerő politikailag érdemben azonos színképletet képviselt. Kádár János visszatérése számára többjelentésű volt, jóllehet azt mérsékelte, hogy Nagy Imre nélkül tért vissza, s vállalta e posztot. A pártellenzék ezt okkal tekintette a megosztó taktika győzelmének. Révai József újraválasztása a vezetésbe Erdeit bizonyosan érzelmileg érinthette: 1945-ös szegedi találkozásukat – sok okból – nehezen lehetett felejteni. Ám Révai szerepe elhatalmasodó betegsége okán nem volt – nem lehetett – meghatározó.

Október 6-án sor került Rajk László és társai (Pálffy György, Szőnyi Tibor, Szalai András) újratemetésére. A temetést, a justizmord nyílt megvallását, sokan a forradalom érzelmi előjátékának tekintették. Ismereteink szerint Erdei Ferenc nem vett részt a hivatalosan „állami rendezvénynek" nyilvánított szomorú aktuson.[85]

[74] *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. I. Két közgazdasági vita*. Szerkesztette: Hegedűs B. András–Rainer M. János. Budapest: Kelenföld Kiadó–ELTE, 1989. 33–103.

[75] Erdei Ferenc: *A szövetkezeti úton*. Budapest: Szikra, 1956. A termelőszövetkezeti mozgalom és a közös gazdaságok felépítése címmel tanulmánya jelenik meg. *Társadalmi Szemle*, 1956. 5. számában, 13–33.

[76] *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. IV. Partizántalálkozó. Sajtóvita*. Szerk.: Hegedűs B. András–Rainer M. János. Budapest: Múzsák–1956-os Intézet, 1991.

[77] MDP KV 1956. június 30-i határozata. MOL M-KS 276 f. 52/34. ő. e.

[78] SZKP KB határozata a személyi kultusz következményeinek leküzdéséről. *Szabad Nép*, 1956. július 3.

[79] Nagy Imre 60. születésnapján megjelentek ügye MDP KV Politikai Bizottsága határozata. MOL M-KS 53/293. ő. e.

[80] Újhelyi Szilárd interjúja. OHA 40. sz. 446–447. Idézi Rainer M. János: *Nagy Imre*, II. k., 204.

[81] Az ünnepségre 1956. október 13-án került sor, tíz nappal a forradalom kitörése előtt! Lásd Pataki Ferenc: *A NÉKOSZ legenda*, 465–466.

[82] Hegedűs András: *A történelem és hatalom igézetében*, 259.

[83] A. I. Mikojan az SZKP elnökségének tagja. Bár az SZKP kontrollja mindig erős volt, személyes részvételre korábban nem volt példa. Mikojan az ülés előkészítésében tevékenyen közreműködött. Az előzményekről lásd MDP PB 1956. július 12. MOL M-KS 276. f. 53/295. ő. e. Lásd továbbá Mikojan távirata Budapestről, az SZKP KV-nak, 1956. július 14. In: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Válogatta Vjacseszlav Szereda–Alexander Sztikalin. Zenit könyvek. Budapest: Zrínyi, 1993. 40–46.

[84] MDP KV 1956. július 18–21-i ülése. MOL M-KS 276. f. 52/35. ő. e.

[85] Erdei Sándor öt évvel volt fiatalabb bátyjánál. Volt főszerkesztője a *Művelt Nép* című lapnak, miniszterhelyettese a Népművelési Minisztériumnak, 1954-től rövid ideig az Írószövetség főtitkára, 1956 szeptemberétől 1957 októberéig tölti be újra e posztot. Kötete: *Gondolkodni jó* (Vál. és szerkesztette Erdei Sándorné Dezső Ginda. Makó: József Attila Múzeum, 1986.).

VIHARBAN. 1956-OS FORRADALOM. MEGROPPANÓ POLITIKUS

Október 23-án Erdei Ferenc az Országgyűlés épületében tartózkodott. A Bem téri tüntetés az a kanóc volt, amely belobbant: az ország gyúanyaggal volt telített. A sokasodó tömeg megindult a Kossuth tér irányába.

A történések közvetlen nemzetközi, illetve hazai eseményei: a Lengyel Egyesült Munkáspárt plénuma W. Gomułkát október 21-én első titkárrá választja. Poznań óta először jött létre az országban viszonylagos nyugalmi állapot; Budapesten a Műegyetemen, az ELTE-n, a szegedi, miskolci, pécsi és soproni egyetemen újjáalakuló MEFESZ pontokba foglalják követeléseiket;[86] a budapesti Műszaki Egyetemen kiadják a jelszót a Bem téri tüntetésre; a Petőfi Kör vezetőségi ülésén október 22-én határozatban javasolják az MDP KV összehívását, Nagy Imre bevonását a vezetésbe.[87]

A Bem térről a tömeg feltartóztathatatlanul hömpölygött a Kossuth térre, s Nagy Imre kormányelnökké választását követelték. A nagy kapkodásban mikrofont kerítettek, s megszólalt egy hang, valószínűleg Tóbiás Áron volt az, a Kossuth Rádió riportere, aki a helyszínről tudósított.[88] „Figyelem, figyelem, csendet kérünk! Míg Nagy Imre megérkezik, Erdei Ferenc fog szólni." Elsöprő vihar tört ki erre. Füttykoncert és kiáltások. Le vele! Nem kell! – jegyezte fel egy ott jelen lévő emlékező. „[E]z tényleg így történt. De: senkit nem fogadott el a tömeg, csak Nagy Imrét akarta hallani. Viszont én úgy emlékszem, hogy egy-két mondat mégis csak elhangzott, többek között az, hogy elmentek Nagy Imréért!" Időközben Hegedűs András vezetésével megtartotta utolsó ülését a Minisztertanács, amelyen Erdei Ferenc – egyetértve a kormányt és Hegedűs Andrást bírálókkal – sürgeti a Központi Vezetőség mielőbbi összehívását: „A tömeghangulat nem engedi a várakozást."[89]

Közben Halász József, a Miniszterelnökségi Hivatal vezetője – volt Györffy-kollégista, aki a Tanácstörvény kidolgozásában Erdei egyik legközvetlenebb munkatársa volt – telefonon kérlelte Nagy Imrét, jöjjön a Parlamentbe, a tömeg nélküle nem csendesíthető le.

Fazekas György, Nagy Imre szűk köréhez tartozó szerkesztő, újságíró – a vele készült interjúban – így idézi fel a történteket:[90]

[86] Leslie E. Bain: *The Reluctant Satelites. An Eyewitness Report on East Europe and the Hungarian Revolution.* New York: Macmilian. 1960. 95–96.; Szakolczai Attila: 1956-os forradalom és szabadságharc. Budapest: 56-os Intézet, 2001. 124–126..; Hegedűs B. András interjúja Pozsár Istvánnal. OHA »144«. Készült 1988-ban; Hegedűs István interjúja Nagy Balázzsal. OHA »175«. Készült 1988-ban.

[87] Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom.* Budapest: Osiris, 2006. 148–149.

[88] Tóbiás Áron önmagáról. In memoriam Nagy Imre, 560.

[89] Nagy István: Erdei Ferenc 1956-ban. Az Erdei Ferenc Társaság szegedi csoportjának 2000. október 11-i ülésén elhangzott beszéd alapján. In: *Erdei Ferenc emlékezete,* 180.

[90] Fazekas György: *Forró ősz Budapesten.* Lejegyezte Hegedűs B. András. Magyar Hírlap Könyvek. Budapest: 1999. 90–93.

Fazekas György (F. Gy.): Közben folyton szólt a telefon.[91] Egyszer csak Nagy Imre közölte, hogy elindult érte a miniszterelnöki kocsi, Halász jön érte és beviszi őt... És a miniszterelnöki kocsit kaptuk meg, én csodálkoztam, hogy nem elég gyors...

Hegedűs B. András (H. B. A.): Tehát október 23-án Halász József, Jánosi Ferenc (Nagy Imre veje – H. T.) és te ültetek az autóban, Nagy Imre kíséretében.

F. Gy.: Igen... A sofőr rendkívül ügyesen manőverezett, úgyhogy az Akadémia utca felé eső részen állt meg, nem tudom, hányas kapuhoz közel...

Miután kénytelen voltunk kiszállni a kocsiból, Halász meg én mentünk elöl, és próbáltunk utat törni, utánunk jött Imre bácsi Jánosi Ferivel... Valahogy bekerültünk a kapun, és nem liften, hanem gyalog mentünk fel az emeletre egy szobába, ahová Halász vezetett bennünket, mert ő volt otthon. A szobában Erdei Ferit találtuk a feleségével, Jocóval, Majlát Jolánnal. Borzasztó örömmel karon fogták Nagy Imrét, és átvitték egy másik szobába... Aztán Imre bácsi és Erdei visszajött.

Akkor kinyitottak egy ablakot, mert abban a szobában nem volt erkély. Ott volt a mikrofon, nyilván már előre, onnan fog beszélni...

Széket húztak oda, arra állt fel Nagy Imre, majd átlépett az ablakba, ott körülbelül szájmagasságra volt már beállítva a mikrofon... És akkor kitört belőlem: te jó Isten, ki fog esni! Mondtam Erdei Ferinek: Gyere, fogjuk meg két oldalról. Így aztán Erdei és én két oldalról tartottuk a beszéd alatt.

Ez az ablak a Földművelésügyi Minisztériummal szemben volt, elég közel az épület sarkához. Már a megszólítás után, hogy „kedves elvtársak!" – fölmorajlott a tömeg. Nagy Imre valósággal megremegett, ketten alig bírtuk tartani. Valahogy nem érezte, hogy labilis helyzetben van, a szónak – sajnos – mindkét értelmében...

Egy emelet volt csak, valóságos mélység tátongott alatta, és elég ijesztő volt a kiabáló tömeg is.

Nagy Imre mondta, mondta a beszédet, emlékezetem szerint azt a beszédet mondta, amelyet megírt. Nagyon ellenséges lett a hangulat. Fújoltak és megváltozott a légkör. Nagy Imre ezt észrevette és egész bekezdéseket kihagyott... Féltem, hogy... teljesen megfeledkezik helyzetéről és bármelyik pillanatban csak lép egyet és leesik, minket magával rántva. Nem tudtuk volna visszatartani. Fogta az álló mikrofon állványát és azt hitte, hogy ez egy fix valami...

Befejezte a beszédet,[92] akkor megint odahúzták a széket, leszállt. Odajött Czottner Sándor (bánya- és energiaügyi) miniszter és pártközponti emberek... Jánosi már akkor informált volt, mert mondta... Kísérjük el az öreget. Az Akadémia utcába megyünk...

[91] „Nagy Imrével többször és többen beszéltek telefonon. Mekis (József), Hidas (István)" (a Hegedűs-kormány miniszterelnök-helyettesei – H. T.). In: Ripp Zoltán: *A pártvezetés végnapjai. Ötvenhat októbere és a hatalom.* Budapest: Napvilág, 1997. 181.

[92] A Kossuth téri hangulatot és a beszéd szövegét részletesen idézi és bemutatja Rainer M. János: *Nagy Imre,* II. k. 244–245.

A forradalmivá erősödött hangulat, s a térségben felgyorsuló változás nyilvánvalóvá tette a KV vezetői számára, hogy a személyi változások elkerülhetetlenek. Így, amikor Nagy Imre megérkezett az Akadémia utcai székházba – megkésve, jelentős fáziskülönbséggel – az MDP KV 23–24-re virradó ülésén Gerő Ernőt megerősítve első titkári tisztségében, Nagy Imrét a PB tagjává választják és javasolják az Elnöki Tanácsnak, hogy válassza meg Nagy Imrét a Minisztertanács elnökének.[93]

De egyidejűleg az SZKP KV Elnökség is ülésezett. A Budapestről érkezett első jelentések alapján az egyetlen Mikojan kivételével, Hruscsovval az élen, az a vélemény alakul ki, hogy a „a csapatoknak be kell vonulniuk Budapestre".[94]

A szovjet intervenció következményeit nem kívánjuk értelmezni, de a közhangulat romlását, a Nagy Imre visszatérésével kapcsolatos vélemények megroppanását, Erdei Ferenc is drámai, ha nem tragikus tényként tapasztalhatta. Állami tisztségében egyébként nem történik változás: Erdei, akárcsak Apró Antal, az október 25-én megalakuló Nagy Imre-kormány miniszterelnök-helyettese. Következő nap változik a kormány összetétele, azonban a változás nem érdemi, s nem tart lépést a forradalom erősödő, mélyülő hullámmozgásával: Erdei tiszte változatlan. Új miniszterelnök-helyettes Bognár József, a földművelésügyi miniszter a többéves szovjet fogságból súlyos betegen még korábban hazaengedett, egykori kisgazdapárti főtitkár, Kovács Béla.[95]

Rövid idő alatt kiderült, Gerő Ernő első titkári posztja tarthatatlan, október 25-én az MDP KV Kádár Jánost választotta első titkárrá. De az események túlléptek a *hitelét vesztett párt* keretein, a rendszer megőrzésének egyetlen esélye a szovjet katonai beavatkozás következtében ugyancsak megcsorbult tekintélyű *Nagy Imre-kormány* megújítása, kiszélesítése volt. A KV október 26-i ülésén – Kádár Jánossal egyetértésben – erre tett kísérletet Nagy Imre: „A Minisztertanács elnökére már volt határozat, a két elnökhelyettes Bognár József és Erdei Ferenc."[96]

A több síkon zajló külső és belső folyamatok dinamikáját és destabilizáló hatását azonban a kormány összetételének ismétlődő változtatása nem tudta ellensúlyozni. Október 30-án olyan helyzet állt elő, hogy az 1945-ös koalíció

[93] Az MDP KV október 23–24-i üléséről nem készült jegyzőkönyv. Rekonstrukciójára Ripp Zoltán tett kísérletet: Ködös éjszaka – október 23–24. In. Ripp Zoltán: Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24–28. Ripp Zoltán: *A pártvezetés végnapjai*. Budapest: Napvilág, 1997. 190–210.

[94] Feljegyzés az október 23-i ülésről. In. *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk.: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 28–29.

[95] „A Központi Vezetőség fő vonala a rend fenntartása, de egyúttal politikailag le kell a tömegeket választani az ellenforradalmi elemektől. Mindenkivel tárgyalni kell, aki a népi demokratikus rend talaján áll." *Ötvenhat októbere és a hatalom*, 69.

[96] *Ötvenhat októbere és a hatalom*, 51.

pártjainak Magyarországon élő képviselőivel való kiegyezés elkerülhetetlenné vált. E pártok újjáalakulása ugyanis folyamatban volt.[97]

Október 30-án a Kossuth Rádióban, valamivel fél 3 előtt hangzott el Nagy Imre nyilatkozata, amelyben bejelenti, hogy „a nemzeti kormányon belül szűkebb kabinet alakult, amelynek tagjai Nagy Imre, Tildy Zoltán, Kovács Béla, Erdei Ferenc, Kádár János, Losonczy Géza és a szociáldemokrata párt által kijelölendő személyiség".[98]

Nagy Imrét követően a Kisgazdapárt nevében Tildy Zoltán szólt, majd ezt követően Nemzeti Parasztpárt nevében hangzottak el Erdei Ferenc szavai:

> A megmozdult nép és a fegyveres felkelők harca győzelmes nemzeti forradalmat vívott ki. Nemzetünk felemelkedésének, népünk boldogulásának új útja nyílt meg. A forradalom építő erejét azonban még ezután kell végleges győzelemre vinnünk. A forradalom győzelmét most kell megvédeni azoktól elsősorban – és ezt félreérthetetlen elszántsággal –, akik vissza akarnák téríteni, de meg kell védeni azoktól is, akik anarchiába akarnák süllyeszteni, vagy népünk élet érdekei és kivívott jogai ellen akarnának fordulni [...]
> Felhívom hát parasztpárti barátaimat, hogy e történelmi napokban emeljék fel a zászlót, amit a Rákosi rezsim idején letettünk, minden csepp vérünkkel küzdjünk népünk szebb jövőjéért, szabad, boldog hazánkért![99]

Ezt követően szólt Kádár János államminiszter.[100]
Az egypártrendszer felbomlásának bejelentését az érintett pártok vezetői, s a békés demokratikus megoldás hívei egyaránt kedvezően fogadták. A szűkebb kabinet személyi összetételét azonban korántsem üdvözölték minden oldalon kedvezően. Erdei Ferenc poszton maradását sem. A történést hűen írja le az egykori NPP tag, Kelemen Sándor:[101]

[97] E kül- és belpolitikai folyamatok, hatások oszcillációjáról lásd Charles Gati: *Vesztett illúziók*. Budapest: Osiris, 2006. 71–201.

[98] *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéséből*. Szerk.: Kőrösi Zsuzsanna–Tóth Pál Péter. Bevezető tanulmányt írta Kende Péter és Mink András. Budapest: 1956-os Intézet, 1997.

[99] *A magyar forradalom és szabadságharc a rádióadások tükrében: 1956. október 23. – november 9.* Free Europe Committee. San Francisco: Hídfő Baráti Köre, [é. n.] 155–156.

[100] Erdei Ferenc, Kádár János rádióbeszéde 1956. október 30. Uo. 157–158.

[101] Kelemen Sándor (1917) a budapesti, majd a kolozsvári Teológiai Akadémián tanult. Néprajzkutatással, néphagyománygyűjtéssel foglalkozott. 1945-ben lett a Nemzeti Parasztpárt tagja, majd a Parasztszövetség munkatársa. 1947-ben az ún. Magyar Közösség tagjaként, Mistéth Endre és társai perében hamis vádak alapján 3 év 5 hónapi börtönre ítélték. 1953-ban szabadult és csak segédmunkásként tudott elhelyezkedni. A Magyar Közösség perről lásd Csicsery Rónai István–Cserenyei Géza: *Koncepciós per a Kisgazdapárt szétzúzására 1947*. Budapest: 1956-os Intézet, 1998; Huszár Tibor: *Bibó estéje. Levelek és dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest: Corvina, 2008.

A SZÖVOSZ-ban lezajlott beszélgetés fő témája [...] a Nemzeti Parasztpárt koalícióban való részvétele volt [...] Volt olyan hang, hogy a Nemzeti Parasztpárt még a nevét is változtassa meg, hogy a koalícióban Nemzeti Parasztpárti programmal, de más néven vegyen részt. Ez a probléma néhány nappal később Illyés Gyuláék lakásán is előkerült, ahol [...] ismertették velünk Németh László levelét, hogy a Nemzeti Parasztpárt Petőfi Párt néven induljon [...] Ott én Veres Péternek megmondtam, hogy mint [...] a virtuális Parasztpárt elnöke hívja tetemre Erdeit... Veres Péter javaslatára Kiss Sándor[102] és én bementünk a parlamentbe, hogy Erdeitől és Tildytől – és ha lesz rá mód, esetleg Nagy Imrétől – tájékozódjunk a kormány elhatározását illetően [...] Erdeit igen kimerült állapotban találtuk miniszterelnök-helyettesi dolgozószobájában. Ez délután négy órakor volt. Egy órát tárgyaltunk. Veres Péter felvetette a kérdést, hogy miért a jelenlevő Erdei miniszter jelentette be koalíciós pártként a Nemzeti Parasztpárt beindulását. Erdei válasza kétségtelenül meggyőző volt. [...] abban, hogy ő jelentette be a pártalakítást, nincsen semmi célzatosság, csupán annak a következménye volt ez, hogy ő volt éppen jelen abban a pillanatban. Egyben kijelentette, hogy teljesen a párt rendelkezésére bocsájtja magát.[103]

Erdei ezt a magyarázatát a Kossuth Rádióban publikussá is tette:

Egykori parasztpárti tagtársaim köréből kifogásolták, hogy a Nemzeti Parasztpárt újjászervezésére vonatkozó felhívást miért én mondtam el. Kötelességemnek tartom kijelenteni, ennek egyszerűen az az oka, hogy én vettem részt a döntésnek a kezdeményezésében és meghozatalában. Következésképpen e bejelentést csak én tehettem meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármilyen módon is szándékomban állana befolyásolni a Nemzeti Parasztpárt újjászervezését.[104]

Az ezt követő órákban, napokban „két szálon" is megindult a Nemzeti Parasztpárt újjászervezése. Október 30-án a Dorottya utcában gyülekeztek a hajdani „társutasok": Nánási László, Szabó Pál, Gém Ferenc, Czéh József, Veres Péter, s elkezdték a párt szervezését. Szabó Pál a *Szabad Szó*, az NPP napilapjának újrakiadását indította el.

A másik szál, „s ez lett az »igazi«": S. Szabó Ferenc, a Vajdahunyadvári Mezőgazdasági Múzeum igazgatója, október 31-én délutánra az ún. várszigetre gyűlést

[102] Kiss Sándor (1918) tanító. Főiskoláit szegeden végezte. Háború előtt a Táj- és Népkutató Intézet munkatársa. Részt vett az ellenállásban, 1945 augusztusától a Parasztszövetség elnöke. 1945 novemberétől az FKGP parlamenti képviselője. A Mistéth-per vádlottjaként ítélték el hamis vádak alapján másodfokon 3 év fegyházra. Mint rendőri felügyelet alatt álló szabadult, csak segédmunkásként helyezkedhetett el. 1956. októberében kapcsolódott be a Parasztszövetség újjászervezésébe. Huszár Tibor: Beszélgetés Kiss Sándorral. In: Huszár Tibor: *Találkozások*, 335–369.

[103] Kelemen Sándor. In: *Pártok 1956*, 114–115.

[104] Erdei Ferenc rádiónyilatkozata illetéktelenségéről az NPP újjászervezésében. In: *A magyar forradalom és szabadságharc a rádióadások tükrében*, 167.

hirdetett.[105] „Ezt éjszaka a *Szabad Kossuth Rádió* névre átkeresztelt adóban be is jelentették." Az újjáalakítás előkészítésére 31-én délelőtt Illyés Gyula lakásán megbeszélést tartottak, majd délután a Vajdahunyad várában mintegy 300 fő részvételével lezajlott viharos gyűlést követően, megválasztották a Petőfi Párt néven újjáalakult párt Tanácsadó Testületét és vezetőségét, a párt ideiglenes főtitkárát, Farkas Ferencet, akinek később Zsigmond Gyula és S. Szabó Ferenc lettek a helyettesei. A *Szabad Szó* helyett *Új Magyarország* néven alapítottak új napilapot Féja Géza és Jócsik Lajos szerkesztésében.[106]

A november 2-án megalakuló kabinetnek, a deklarált kormánylista szerint tagja lett a Magyar Szocialista Munkáspárt néven újjáalakuló kommunista párt mellett az NPP utódpártja is, *Petőfi Párt* néven, a *Független Kisgazdapárt* és a *Szociáldemokrata Párt*. Az MSZMP-t Nagy Imre mellett Losonczy Géza, Kádár János, az FKGP-t Tildy Zoltán, B. Szabó István, Kovács Béla, az SZDP-t Fischer József, Kelemen Gyula, Kéthly Anna, a Petőfi Pártot Bibó István, Farkas Ferenc képviselte.

Névlegesen. A gyakorlatban ugyanis Nagy Imre kül- és belpolitikailag egyre jobban elszigetelődött. Egyrészt a szovjet fegyveres erők korábban kidolgozott tervek alapján – Kárpát-Ukrajnából, Romániából dobva át hadosztályokat – gyakorlatilag megkezdték a „második intervenciót".[107] A magyar kormány tagjai közül Kádár János – Nagy Imre tudta és egyetértése nélkül – Moszkvában tárgyalt.[108] Folyamatosan támadták a kormányfőt a nyugati adók is: a *Szabad Európa*, az *Amerika Hangja*.[109]

Bibó István mondta a vele készült interjúban:

[105] Csicskó Mária–Körössényi András: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközelben. Petőfi Párt 1956–57-ben. *Századvég*, 1989. 1–2. 118–182.

[106] S. Szabó Ferenc 1945–1947-ig a Nemzeti Parasztpárt delegáltjaként földművelésügyi államtitkár. Dinnyés, majd Dobi kormányában már nem vállal politikai funkciót. A Mezőgazdasági Múzeum igazgatójaként közmegbecsülésnek örvendett.

[107] Csicskó Mária–Körössényi András: Egy harmadikutas szocializmus, 124.; A Szabad Kossuth Rádió október 31-én a következő közleményt ismertette: „Ma délután a Vajdahunyadvár udvarán *zászlót bontott* a *Nemzeti Parasztpárt*, amely 1948-ban beszüntette működését [...] A Nemzeti Parasztpárt országos tanácsának összehívásáig ideiglenes vezetőséget választott. Főtitkár Farkas Ferenc, a vezetőség tagjai: dr. Bibó István, r. egyetemi tanár, S. Szabó Ferenc, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, Jócsik Lajos, v. államtitkár, Zsigmond Gyula, a Tervhivatal volt elnöke, Kurucz János és Hódi Sándor parasztok, Zsebők Zoltán egyetemi orvostanár, Szigethy Attila, a Győr-Sopron megyei Nemzeti Bizottmány elnöke, Kanyar József tanár, Kondor Imre a Műszaki Egyetem Könyvtár igazgatója, Kelemen Sándor tanár."

[108] 1956 júliusában hagyták jóvá *Hullám* (Volna) fedőnevű hadműveleti tervet (h. t.) Moszkvában és Budapesten, a h. t. „A Különleges Hadtest részvétele a társadalmi rend helyreállításában" címet viselve. In: Györkei Jenő–Horváth Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest: Argumentum, 1996. 122–123.

[109] Feljegyzés az 1956. november 2-án Kádár János, Münnich Ferenc és Bata István részvételével folyó tárgyalásokról. In: *Döntés a Kremlben 1956. A szovjet pártelnökség vitái*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 75–81.

> 30-án volt ez, vagy talán 31-én, én telefonáltam Erdeinek. Valami szükségét éreztem a tájékozódásnak, és azt reméltem, hátha összefutok Nagy Imrével és beszélgethetek vele. Bár én 31-én Nagy Imrét egy rendkívül kompromittált és majdhogynem lejárt állapotban lévő embernek tudtam, mert eddig ő nem tudta meggyőzően tisztázni: 1. hogy része van-e a szovjet csapatok behívásában, 2. hogy része van-e a sortűzben és mindezekben a dolgokban...
> Fölhívtam Erdeit, és mondta, hogy nagyon örül, hogy felmegyek hozzá és látszólag nagyon meg volt rendülve mindazzal kapcsolatban, a múlttal kapcsolatban. Ezt valamiképp ki is fejezte nekem. Mondta, hogy nagy örömmel vár.
> Bementem a parlamentbe és ott olyan furcsa üresség, lézengés volt. Erdei nem volt a szobájában; kiderült, hogy a szovjet követ jött és ott van Nagy Imrénél és tán Erdei is ott tartózkodik. Egyszóval nem tudtam Erdeivel beszélni, de az egész légkörből éreztem azt, hogy *Nagy Imre körül most egy olyan légüres tér van.* Ő a miniszterelnök, ő tárgyal a szovjet követtel, de valamiképp *meg vannak számlálva napjai* ezzel a tehertétellel.[110] (Kiemelés – H. T.)

Nagy Imrével a többi koalíciós párt tagjai, államminiszter-jelöltjei sem tudtak találkozni.[111]

KITÉRŐ 3.

Hol tartózkodott ezekben a napokban a volt pártja által kitagadott és a parlament épületében Bibó István által is hiába keresett Erdei Ferenc?

Erről egy Erdei által önmaga számára készített feljegyzés is tanúskodik. A Politikatörténeti Intézetben fellelt két dokumentum egyben Erdei ellentmondásos helyzetét – beállítódását – is tükrözi. A római I. számot viselő feljegyzésen dátum is található (1956. nov. 2.), és a tartalom ennek megfelelő helyzetértékelést tartalmaz. Még a Nagy Imre-kormány van hatalmon, de a politikai erők széthúzó mozgása destabilizálja a helyzetet. Áttekintése a helyzetről (parlamenti elszigeteltségében) részleges, de érzékeli: a divergáló (széttartó) erők felett a *párt* (a szövegből kitetszően az MDP) elvesztette vezető pozícióját, s a korábbi pártfrakciók is önállósulnak, nemcsak az apparátusban, de a hadseregben, s más meg nem nevezett szervezetekben is.

A római II. számú dokumentum valószínűsíthető dátuma december 13-a, de bizonyosan már a Kádár-kormány megalakulása utáni napokban. Az első dokumentumból kibetűzhető attitűd, hozzáállása érdemben módosul: a kérdés – amire választ keres – címzettje módosul. A cselekvő alany itt már a Kádár-kormány, s a kérdés, hogy mit lehet, kell tenni a helyzet konszolidálása érdekében. A pozíció tehát változik, diametrálisan szemben álló felek között keresi a lehetséges érintkezési pontokat, az „ország" érdekében, amely tragikusan megosztott. Ambivalens helyzetét és lelkiállapotát tükrözi e két dokumentum, egy szituációba zárva egész pályája alapvető ellentmondását: egy realista politikus a reáliákon átlépve keresi a lehetséges megoldást az ahogy lehet elve alapján, erkölcsi szakadékok között lebegve.

[110] Charles Gati: *Vesztett illúziók*, 156–200.
[111] Huszár Tibor: *Bibó István*, 133–134. A semlegességi nyilatkozat elhangzása után a Nagy Imrével kapcsolatos értékítélet módosult.

1956. nov. 2.

I.

A helyzet

Naponta erősödő tömegkövetelések szólnak sajtóban, rádióban, amelyek mind gyakrabban áttörik a pártszerű kereteket és az állami rendet, s anarchikus fellépésekben jelentkeznek.
Az áll.-i és párt vezetés viszont passzív és lemaradt, nem állt határozott programmal az élére – ezért a helyzet kritikus.
A XX. kongr., ill. a júliusi hat.-ok után és alapján tömegerővel szabadult fel a kezdeményezés és a dem. köv.-ek., s mert mehet a párt és áll.-i vez. nem vitte:
bizalmatlanság
a vezetés tak,-e csökkent a Párt befolyása, vezetőszerepe kritikussá lett.
sőt, rosszul sikerült kezd.-ek *tart-i rész* (?)
Minden szervezet mozog (morog?).
Két hét belül szakadás. or. elemek
A köv,.-ek főiránya: a múlttal szemben: rehabilitáció
felelősségrevonás
elvek, tervek, módszerek retinája.
fokozatosan kezdenek előtérbe kerülni: reformjavaslatok,
minden tev.-en
ezek között keveredve polg. dem. jell.-ek.
osztályerők szerint a helyzet
1.) *az élen Kommunista, ill. pártonbelüli értelmiség* de velük mind tömegesebben az egész ért. velük az app., és hadseregből is,
2.) *A munkásosztály* nagy többsége várakozással és mind aktívabban. Kisebb rész áll szemben, főleg funkc.-ok
3.) *A dolg. par.-kal* miután mellette a nagy többség, s aktívan is, de a szilárd tsz-ekben az egyéni köv.-ek ellen, elszánt a tsz. dem.-ért. Teljesen ellene csak funkc.-ok
4.) hortista (?) elemek, fasiszták term. nagyon élénken tev.-nek.

ad 2. *A munkásosztály* helyzete is kritikus: bérek, anyag, piac, éhezés, a pol-i hang nyomott és elkeseredett. Az értelmiségiek kezdenek, (?) szinte provokálja a paraszti nyugtalanság is. Ez talaj sztalinista rend. és törekvéseknek de nagyon veszélyes (normát nem telj.) a munkáskáderek, funkc.-ok.
a piacon: áru, árak. csomagolt túró, tojás, káposzta, burg.

II.

Teendők ebben a pol-i helyzetben

A párt és áll-i vez.-nek azonnali teendője, hogy álljon élére a dem. köv.-knek és vezesse szervezett formában, s a dem. fejl.-nek megfel. helyes pol. irányba.
A döntő: megteremteni a bizalom alapját, bizakodó várakozást
1.) Ezért *nem elég egyszerű nyilatkozat*
vagy programm kellene – de nincs
vagy reformprogrammok napirendre tűzése és széleskörű nyilvános előkészítés.
Bizottságok
2.) Az *nem elég, hogy mindez szorosan pártkeretben.*
Pártonkívüli erők bevonása is – Népfront.
3.) Végül *személyi kérd.-kben is gyorsan.* Nagy Imre kérdés
a munkás–paraszt szöv. aktuális politikája. Azonnal a munkásosztály. *kérd.-ív.*

III.

A legfőbb pol.-i kérd.-ek

amelyekben reformjav.-kat kell kidolgozni és mielőbb végrehajt.

1.) *A párt* – népfront – pol.-i dem.
2.) *A legfőbb ált. gazd. pol.-i kérd.-ek:* terv
iparfejl.
életszínvonal
3.) *Parasztpolitika* tsz. gazd.
egyéniek
begyűjtés stb.
4.) *Államigazg.* – racionalizálás
orsz. (?) gyűlés
törv.-ek
5.) *Oktatás – Kultúrpol.*
6.) *Lakáskérdés Külön*

Külön két alapvető pol.-i kérdés ált.-ban: nemzeti önállóság – Sz.U.
a gazd.-i helyzet – segíteni(?)

A Szabad Népbe: A helyzetről
Magyar Nemzet: A népfrontról
Irodalmi Újság: A szöv.-ek ügyében
azután
Közgazd.-i Szemle: A szövetkezetekről szélesebben
Előbb faluél
orsz. gyűl. [...] biz.-a: tsz – egyéni – áll.-i gazd.[112]

[112] PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. 4–5.

ERDEI FERENC ÉS MALÉTER PÁL TÁRGYALÁSAI (PARLAMENT, TÖKÖL), MEGJELENIK SZEROV TÁBORNOK

Bibó István információja valós volt: Nagy Imre társaságában Erdei valóban Andropov szovjet nagykövettel tárgyalt. Andropov az SZKP KB-hoz küldött jeltáviratában 1956. november 1-ji keltezéssel jelentette:

> November 1-én 19 órára meghívtak a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának szűkebb kabinetülésére. Az elnöklő Nagy Imre eléggé ideges hangnemben közölte a jelenlévőkkel, hogy a szovjet csapatok átlépték a magyar határt, és az ország belseje felé nyomulnak. Ő, Nagy, magyarázatot „követelt" az ügy kapcsán [...] Tildy méltósággal viselkedett [...] Kádár Nagy mellett szólalt fel, Haraszti és *Erdei Ferenc nagyon zaklatottan és irányunkban* barátságtalanul, Dobi hallgatott.[113] (Kiemelés – H. T.)

Andropov tehát e kiélezett helyzetben nem a „jók" oldalára könyvelte Erdeit. Mi ennek a ténynek jelentősége, tekintettel arra, hogy Andropov nemcsak a nagykövet volt, de a KB képviselője is hazánkban, mégpedig széles hatáskörrel?[114]

Nagy Imre Maléter Pált, a Kilián laktanya körüli harcokban általánosan ismertté lett ezredest – az Elnöki Tanács jóváhagyásával –, november 1-jén a honvédelmi miniszter első helyettesévé, november 2-án honvédelmi miniszterré és egyidejűleg honvédvezérőrnaggyá nevezte ki.[115] Így magától értetődőnek tűnt, hogy – az egyébként katonailag, politikailag abszurd, a szovjet vezetés által elterelő *színjáték*nak tekintett – csapatkivonási tárgyalások delegáltja legyen. A tárgyalóküldöttség másik katona tagja, *Kovács István* vezérőrnagy, vezérkari főnök javasolta Nagy Imrének, hogy a tárgyalóküldöttség vezetője *politikus* legyen. A választás így esett Erdei Ferencre, a miniszterelnök mellett – kinevezetlenül – amolyan miniszterelnökségi államtitkári szerepkörben.

A tárgyalások a parlament épületében kezdődtek meg. A szovjet tárgyalódelegáció vezetője M. Sz. Malinyin hadseregtábornok volt.[116] Miután a tárgyalások elhúzódtak, abban állapodtak meg, hogy azokat Tökölön folytatják. Maléternének rossz előérzetei voltak, mint ezt maga is elmondta egy interjúban.[117] Könyörögni kezdett férjének, hogy ne menjen. Maléter válasza azonban elutasító volt: „Értsd meg, hogy most nem számít sem feleség, sem család, ne-

[113] Andropov jelentése az SZKP KB-hez, 1956. november 1. *Hiányzó lapok 1956 történetéből*, 127.
[114] Jurij Andropov 1954-től vezette a Szovjetunió budapesti nagykövetségét, 1957-től az SZKP KB-ban *A szocialista országok kommunista és munkáspártjaival foglalkozó Osztály* vezetője; 1967–82. KB titkára és egyidejűleg a KGB vezetője. 1982-től haláláig (1984) az SZKP KB főtitkára.
[115] Horváth Miklós: *Maléter Pál.* Budapest: Osiris–Századvég–1956-os Intézet, 1995. 170.
[116] Az 1899-ben született Malinyin 1952-től 1960-ig, haláláig a szovjet fegyveres erők vezetőkarának főnöke volt.
[117] Huszár Tibor–Varga Gyula interjúja Maléter Pálnéval [2011. október 6.]

kem el kell oda mennem, ha kell, az életem árán is, mert egy ország várja a segítséget."[118]

A tárgyalások résztvevőjétől, a tolmács szerepét betöltő Fomin ezredestől is rendelkezünk visszaemlékezéssel, aki Erdeiről is mondott fontosat: „Hát ahogy én emlékszem... Maléter »hivatalos arcú« ember volt... egy kicsit büszke is. – Merev? – Merev. [...] A legmerevebb viszont Erdei Ferenc volt."[119]

Fontos mozzanat, hogy Tököl előtt Malinyin beszámolt Andropov nagykövetnek. E tény azért fontos, mert Moszkva Andropov hozzájárulása nélkül nem utasított. Egyébként november 1-jén ülésezett az SZKP Elnöksége. Ezen az ülésen volt jelen Kádár János és Münnich Ferenc, s meghívottként a budapesti–tököli történések fő szereplői: I. Sz. Konyev marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Erőinek főparancsnoka, és I. A. Szerov hadseregtábornok, a KGB elnöke. Itt született előzetes döntés az intervencióról. Mindaz, ami a két tárgyalóküldöttség parlamenti, illetve tököli tárgyalásán lezajlott, ennek volt a függvénye. Összefoglalójában az Elnökség ülésén Hruscsov külön kiemelte: „Zsukovnak, Szuszlovnak, *Konyevnek, Szerovnak*, Brezsnyevnek intézkedési tervet kell készítenie."[120] (Kiemelés – H. T.)

Tökölön a magyar tárgyalódelegáció összetétele *érdemben* nem módosult. Az Erdei vezette delegációnak változatlanul tagja volt Maléter Pál, Kovács István vezérőrnagy (vezérkari főnök), Szűcs Miklós ezredes, a vezérkari hadműveleti csoport főnöke, továbbá szakértők, kísérők, együttesen 23 fő.

A magyar delegátusokat egy szobába vezették, itt csak a már idézett tolmács, V. I. Fomin százados, a Különleges Hadtest instruktora várta őket. Arra hivatkozott, hogy *Malinyin* tábornok még tárgyal, s megkérdezte, akarnak-e vacsorázni. „Nem kértek vacsorát."[121]

Kő–Nagy (K. – N.) szerzőpáros V. I. Fominnal (F.) 1992-ben készült interjúja alapján így idézi fel a történteket:

K.: Hogyan emlékezik vissza a magyar küldöttség érkezésére és melyik épületbe vezették be őket?

F.: Én nem voltam a fogadóbizottság tagja, éppen ezért erről nem tudok semmit mondani. Már bent tartózkodtunk abban a szobában, ahol a tárgyalást folytatni kívántuk, egy körülbelül 20 négyzetméteres tiszti lakás egyik szobájában, ahol T alakú asztalt állítottak össze a delegációk részére.

[118] Maléter Pálné interjúja. Ugyanígy idézi fel szavait és a történteket Szűcs Miklós: *Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál*. Budapest: Szabad Tér, 1990. 178., továbbá Kő András–Nagy J. Lambert. *Tököl 1956*. Budapest: Publica, 1992.

[119] Kő András interjúja Fomin ny. ezredessel 1992. 51. Idézi Nagy István: *Erdei Ferenc emlékezete*, 200. Lásd továbbá Horváth Miklós: *Maléter Pál*, 178.

[120] Jegyzőkönyv-kivonat az SZKP KB elnökségének 1956. november 2-i üléséről. Oroszul először publikálva az *Isztoricseszkij Archiv* című folyóiratban. Magyarul: *Döntés a Kremlben*. Szerk.: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet 1996. 69–77.

[121] Horváth Miklós: *Maléter Pál*, 180.

N.: Jó hangulatban kezdődött ez a második tárgyalásszakasz Tökölön?

F: Igen... Malinyin a tárgyalás alatt nagyon nyugodt volt. Én semmiféle problémát nem észleltem, nagy vonalakban gyorsan, mindenben megegyeztünk. Utána Malinyin azt mondta, hogy na, most már menjünk át a fehér asztalhoz és ott folytassuk. Arra is emlékszem, hogy Erdei Ferenc ezúttal sem szólt egy szót sem, csak a végén, amikor Malinyin a fehér asztalhoz invitálta a küldöttséget. Ekkor megjegyezte, hogy „köszönjük szépen, de nekünk sietnünk kell vissza, hogy közölhessük Nagy Imrével: minden rendben van". Akkor hoztak bort...

K.: ...milyen körülmények között került sor a letartóztatásra, és ki hogyan viselkedett?

F: Ittuk a bort a sikeres tárgyalásra... vártuk, hogy a delegáció kocsijai előálljanak. De... amikor beszélgetni kezdtünk egymással, egyszer csak bejött a szobába három KGB tiszt, fegyveres katonák kíséretében. Velük lépett be a helyiségbe Szerov hadseregtábornok... és... azt mondta a magyar delegáció tagjainak, hogy le vannak tartóztatva! Ezzel egyidőben Malétert, Kovácsot és Szűcsöt lefegyverezték. Érdekes, hogy Szerov díszruhában volt. Díszköpenyben, arany váll-lapokkal és fehér kesztyűvel... A fehér kesztyűt a kezében tartotta, majd ezeket az asztalra dobta. Ez volt a jel... és lefegyverezték a katonákat.

K. – N.: Hogyan viselték el a magyarok a letartóztatást?

F: Csodálkoztak, mert ezt az előzmények után senki sem várta. Megdöbbentek. Senki sem mondott egy szót sem... és hamarosan ki is vezették őket a szobából. Én is sokkos állapotba kerülhettem, mert egyéb részletre nem emlékszem.[122]

Bár a történéseket minden forrás egybehangzóan idézi fel, nézetkülönbség van annak megítélésében, hogy például Malinyin be volt-e avatva a tervekbe, a taktikába, meglepődött-e, stb.[123] Nem időzünk ezeknél a feltételezéseknél; számomra nem kétséges: ami Tökölön történt, megrendezett színjáték volt. Malinyin hadseregtábornok már a berlini csatában Konyev beosztottja volt, minden, ami történt Tökölön, az SZKP Elnöksége forgatókönyve alapján történt. Ami Erdei Ferenc Fomin által is érzékelt rezignáltságát illeti: a szcenárió meglephette, de Erdeinek ekkor – ezt támasztják alá idézett feljegyzései – már semmi illúziója a szovjet fegyveres erők célját és eszközeit illetően nem volt, nem lehetett.

Időközben Mátyásföldön megjelent Piros László is, akit – előzetes mentőakció keretében – a szovjetek Gerő Ernővel, Hegedűs Andrással együtt Moszkvába vitték.[124] Piros László államvédelmi vezérőrnagy 1956. október 24-ig belügymi-

[122] Kő András–Nagy J. Lambert szerzőpáros interjúja Fomin ny. ezredessel, 1992. 52–53. Lásd továbbá Szűcs Miklós: *Ezredes voltam 1956-ban*, 180–183.; Nagy István: Erdei Ferenc 1956-ban. In: *Erdei emlékezete*, 200–201.

[123] „Amikor Szerov belépett, Malinyin az asztalon levő telefonok egyike után nyúlt. Fel akarta venni a kagylót, mire Szerov odalépett hozzá, rátette a kezét a kagylót szorító kezére és valamit súgott. Malinyinék erre kimentek a szobából." Horváth Miklós: *Maléter Pál*, 180.

[124] Az 1956. október 28-i PB-vita után, amelyen bukásuk egyértelművé vált, szállították a szovjetek Moszkvába Gerő Ernőt, Hegedűs Andrást, Piros Lászlót és Bata Istvánt. *Szovjetszkij Szojuz i Vengerszkij krizisz 1956-ovo goda*, 490. Idézi Rainer M. János: *Nagy Imre*, 283.

niszter volt, a történtekből kitetszően a KGB embere. Ő a Nagy-kormánnyal való szembefordulásra akarta rávenni a Tökölön letartóztatott katonai vezetőket. Az akció sikertelen volt: „Reggel 8 óra körül kivezettek a fogdából – mondja el Szűcs Miklós –, és a laktanyaudvarra vezettek bennünket. Harckocsik, páncélkocsik és teherautók sorakoztak egymás mögött. A járművek közelében egy csomó polgári ruhás személy álldogált géppisztollyal felfegyverkezve. Felismertük közöttük *Piros Lászlót* és több államvédelmi tisztet."[125]

Horváth Miklós szerint „[n]éhány perc múlva beszállítottak bennünket egy páncélkocsiba. Magas rangú szovjet tisztek ültek közénk és mellénk. Maléter Pált Erdei Ferenccel, Kovács Istvánt Szűcs Miklóssal egy nyitott páncélautóba ültették. Őrzésüket szovjet tisztek látták el. Pirosék teherautóba szálltak. A konvojt magyar alakulatok megtámadták, a rajtaütésnek szovjet áldozata is volt; Erdeinek, s a többi magyar fogolynak nem esett bántódása."[126] A támadás miatt visszafordulásra kényszerültek.

Időközben november 4-én hajnalban megkezdődött a *Forgószél* hadművelet. A támadásra vonatkozó jelszó elhangzását követően „a Különleges Hadtest magasabb egységei bevonultak Budapestre: elfoglalták a hidakat, a fontosabb közigazgatási és egyéb közüzemi létesítményeket. Birtokba vették a Parlament, az MDP KV, a Vezérkar épületét, a pályaudvarokat, a rádióállomásokat..." Hajnali 5 óra 20 perckor elhangzott Nagy Imre rövid beszéde a Szabad Kossuth Rádióban: „Ma hajnalban szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van."[127] Ezt követően a kormány több tagjával és híveivel együtt a jugoszláv követségre ment, ahol menedékjogot kért és kapott.[128]

Hogy Erdei Ferenc és fogolytársai tájékozottak voltak-e a magyar forradalom kimenetelét meghatározó történésekről, nem tudjuk. Ami bizonyos: november 5-én késő délután négyüket Tökölről katonai helikopteren vitték a Mátyásföldön lévő szovjet katonai bázisra. Itt a korábban katonai középiskolául szolgáló épület egyik termébe zárták őket. Innen a Gorkij – ma Városligeti – fasorba kerültek, ahol a szovjet követség által birtokolt tömb egyik épületének ideiglenes fogdául átalakított pincéjében őrizték őket. Itt őrizték a forradalom néhány más vezetőjét, köztük Kopácsi Sándort, Budapest rendőrfőkapitányát. (Kádár János már az SZKP KB Elnöksége 1956. november 2-i ülésén felhívta a szovjet vezetők figyelmét, hogy „a hadseregben – a Forradalmi Bizottság tagjai Maléter, Kovács

[125] Szűcs Miklós: *Ezredes voltam 1956-ban*, 125–126.
[126] Horváth Miklós: *Maléter Pál*, 182–183.
[127] Nagy Imre miniszterelnök november 4-i rádiószózata. In: *A magyar forradalom és szabadságharc hazai rádióadások tükrében*, 349.
[128] Nagy Imre és hívei, illetve az MSZMP néhány vezetőjének a jugoszláv követségre való távozásáról lásd Rainer M. János: *Nagy Imre*, 331–332.

(István), Király (Béla) – nem engedelmeskednek a kormánynak."[129]) A foglyok nem beszélhettek egymással.

Miután a sötétzárkákban egybefolytak a nappalok, éjszakák, a foglyok, így Erdei Ferenc sem tudhatták, hogy mikor szállították őket a Gyorskocsi utcai börtönbe. Mint Horváth Miklós a visszaemlékezések alapján írja: „Erdeit ugyanabba a páncélkocsiban szállították, mint Kopácsi Sándort, Maléter Pált, Szűcs Miklóst és Kovács Istvánt."[130] Miután a szovjet államvédelmi tisztek megtiltották, hogy útközben beszélgessenek, majd a Gyorskocsi utcában szigorúan elkülönített magánzárkába kerültek, ettől kezdve nem látták egymást.[131]

[129] Kádár János beszámolója az SZKP Elnöksége ülésén, 1956. november 2. *Döntés a Kremlben*, 79. A szovjet vezetők egyébként, mint az SZKP KB Elnöksége 1957. február 21-i ülésén Bulganyin hozzászólásában javasolta, mérlegelte: Nagy Imrével együtt bíróság elé kell állítani Kopácsi Sándort és Maléter Pált, felhasználva őket bizonyítékként, hogy a Nagy-kormány a fegyveres erőket szembe akarta fordítani a Szovjetunióval. *Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. Tom I. Csernovüe protokolnüi zapiszej Zaszedanyij. Sztenogrammü*. T. p. A. B. Furenko. Moszkva: Rosszpen, 2003. 996. ctp.
[130] Horváth Miklós: Maléter Pál, 183.
[131] Uo. Nagy István: Erdei Ferenc 1956-ban. In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 202.

VII. OCSÚDÁS

1956–57 TÉLFORDULÓJÁTÓL 1962-IG. LEVELEK APRÓ ANTALHOZ A MEGÚJULÁS ESÉLYEIRŐL, AZ ÉRTELMISÉGRŐL, A KUDARCOK OKAIRÓL

Erdei Ferenc december elején szabadult a Gyorskocsi utcai fogdából. Erdei Sándor a Csalog Zsolt által készített interjúban így idézi fel szabadulását: „[A]kkor én persze mindenhová elmentem a kiszabadítása érdekében részben hivatalosan is, az írószövetség nevében, de hát magánemberként is, jártam például Illés Bélánál is, hátha ő segíthet – végül aztán Révai segített. És valamikor karácsony körül Ferenc hazakerült. Ha akkor Révai nem lép közbe, nem tudom, mi lett volna."[1]

Erdei Sándor a leghitelesebb tanú, Csalog Zsolt kiváló író-szociográfus. Ám az idézett szöveg pontossága több tény, összefüggés utólagos ismeretében mégis megkérdőjelezendő. És mert kulcsjelentőségűek, idézzük fel ezeket a tény-fragmentumokat.

Magyarországon 1956 novemberében még a felfüggesztett közigazgatási apparátus helyett a Konyev marsall által kinevezett kommendantok regnáltak; Kádár mellett szovjet emisszionáriusok voltak.[2] Kádár jól érzékelte, hogy a megtorlás önmagában elégtelen, s ez a Rákosi-rendszer megismétlődését eredményezheti. Nézetei érdemben egybecsengenek Erdei első reakcióival is – de erről később. Malenkov, Szuszlov, Arisztov – ők voltak az emisszionáriusok – jelentették október 24-én: „Kádár elvtárs azt mondta, hogy annak idején kinyilatkoztatták, hogy a népi demokrácia a proletárdiktatúra új formája, valóságban azonban Magyarországon mindent a Szovjetunió mintájára próbáltak megvalósítani. A főkérdés most az, hogy kidolgozhassuk a szocialista építés olyan formáit, amelyek a Szovjetunióban nem léteznek, és amelyek megfelelnek a magyar sajátosságoknak. Ezek az új, a Szovjetunióhoz nem hasonló formák segítenek abban, hogy a magunk oldalára állítsuk az ország valamennyi haladó erejét."[3] Ez a figyelmeztetés akkor süket fülekre talált. A szovjet emisszionáriusok Kádárral és az *Ideiglenes Intéző Bizottság* (IIB) tagjaival beszélgetve elsődleges feladatnak a reakció szétzúzásának szilárd folytatását, a párt és a pártszervek minél

[1] Csalog Zsolt interjúja Erdei Sándorral. Idézi Nagy István, 19.
[2] Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza* 2. k. Budapest: Szabad Tér–Kossuth Kiadó, 2008. 7–14.
[3] G. Malenkov, M.Szuszlov, A. Arisztov jelentése az SZKP KB-nak Budapestről. 1956. november 22. In: *Hiányzó lapok*, 172. (G. Malenkov, M. Szuszlov, A. Arisztov az SZKP KB Elnökségének voltak a tagjai.)

gyorsabb helyreállítását, a párt kádereivel szemben elkövetett hibák kijavítását szorgalmazták.[4]

S Kádár számára – 1962-ig bizonyosan – többnyire vagy elsősorban csak a megtorlás terén nyílt tér, minden más, egyébként különösen témánk szempontjából fontos korrekciós lépés – lásd kötelező beszolgáltatás eltörlése, agrártézisek –, csak ennek alárendelten valósulhatott meg.

A helyzetből következően a megtorlás első hónapjaiban Szerov biztonsági emberei is jelen vannak, Kádár János csak a válságos politikai helyzet további elmérgesedését kiváltó túlzó lépések (foglyok Szovjetunióba szállítása) ellen emelhetett szót, s akkor is Hruscsovon keresztül, akinek egyedül volt módjában a KGB intézkedéseit felülbírálni.[5]

Ilyen feltételek között Erdei Sándor reménye, hogy bátyja szovjet fogsága ügyében Kádáron kívül bárki más érdemben tudott beavatkozni, nem volt több illuzórikus feltételezésnél. A Révai segítségével kapcsolatos megalapozatlan vélekedése egyébként is megkérdőjelezendő, mert Révai József még 1956. október végén családjával együtt Moszkvába ment. Már innen írt neheztelő levelet december 13-i keltezéssel Erdei október 30-i rádiónyilatkozatáról: „bár ne tartottad volna azt az egy rossz beszédet".[6] Az 1957. március 15-i *Pravdá*ban megjelent, elhíresült, oppozíciós felhangú cikkét Moszkvában írta. November végén, december elején tehát nem volt Magyarországon, s politikailag sem volt olyan helyzetben, hogy ebben az ügyben eredményesen felléphetett volna.[7]

Úgy véljük, hogy Majlát Jolán 1956 decemberében jól ítélte meg a helyzetet – mint azt az 1978 januárjában vele folytatott beszélgetésen elmondta –, hogy Kádár Jánoshoz fordult Erdei kiszabadítása ügyében.[8] Majlát Jolán egyébként 1956. november 4-től 1956 decemberéig, amíg férje ki nem szabadult, hol a Parlamentben tartózkodott, hol naponta bejárt, s ez megkönnyítette számára a Kádár Jánossal való kommunikációt.[9] Ez a körülmény is magyarázhatja, hogy miért élte meg eltérően 1956. november utóját Erdei Sándor és Majlát Jolán.

[4] Uo. 173.
[5] Szerov és Andropov jelentése az SZKP KB-nak: „Kádár és Münnich elvtárs nem helyeslik tevékenységünket. 1956. nov. 14." *Hiányzó lapok*, 153–154.
[6] Révai József levele Erdei Ferencnek. 1956. december 13. PIL 686 f. 362. ő. e. 16.
[7] Révai József „Za igyeinnit csisztka" című írását Kádár János moszkvai tárgyalása előtt publikálta a Pravda. A cikk a *Népszabadság* március 17-i számában is megjelent. Kádár ennek kemény hangja ellenére Révai Józsefet igyekezett leválasztani a Rákosi-csoportról, s kérésére őt Moszkvából hazaengedték. Révai az MSZMP 1957. júniusi Országos Értekezletén is oppozíciós hangot ütött meg. A Rákosival a párton belül változatlanul szolidáris káderek megosztása érdekében mégis megválasztják az 53 tagú Központi Bizottság tagjává. *Pártkongresszusok és pártkonferenciák 1918–1980*. Összeállította Vida Sándor. Budapest: Kossuth, 1985. 75.
[8] Huszár Tibor és Hanák Gábor beszélgetése Majlát Jolán Benczúr utcai lakásán, 1976. december.
[9] Hanák Gábor és Huszár Tibor interjúja Majlát Jolánnal, 1978. január. Jegyzet alapján. A közlést Hanák Gábor 2011 decemberében megerősítette.

December 4. után már többen találkoztak Erdei Ferenccel. Idézzünk most a Bibó Istvánnal készült interjúból:

H: Erdei Ferenccel az eseményeket követően találkoztál-e személyesen? Egyáltalán tudtatok-e sorsának alakulásáról november 4-ét követően?

B: December 4-én jött ki, akkor a szabadulása után Farkas Ferenccel együtt felkerestük Erdeit. Addig is Majlát Jolánnal telefonon érintkezésben voltam. Ő egy eléggé megviselt ember benyomását keltette, azt mondta, hogy ő többet politizálni nem fog. Egyébként a beszélgetés mindhárom részről baráti jellegű volt, de én tudtam, hogy Erdei és Farkas Ferenc között 49–50-ben rendkívül keserű emlékek gyűltek fel, amelyek megelőzték Farkas Ferenc 50-es öngyilkossági kísérletét. Én Erdeit még megkérdeztem, hogy azt a parasztpárti memorandumot a Magyar Szovjet Társaság nevében hajlandó-e aláírni. Azt mondta, semmi politikai jellegű írást nem.
Utóbb, valamikor március-április tájt a külföldre szánt cikkeimet is megmutattam. Megkérdeztem, mi a vélemény, hogy erre hogyan fognak reagálni. Erdei azt mondta, hogy rendkívül hatásosnak látszik, de bizonyos benne, hogy rosszul fognak reagálni.[10]

Hasonlóan levertnek látta Maléter Pálné is Erdeit, amikor 1956 decemberében meglátogatta Benczúr utcai lakásában. Maléterné akkor az Országos Növényfajtakísérleti Intézetben dolgozott, melynek Jánosi Andor volt az igazgatója. Idézem:

Erdei ezután mondta el Jánosi Andornak, hogy mondja meg nekem, hogy egy autóval vitték be őket a Gyorskocsi utcába, és hogy abban maradtak, hogy aki hamarabb szabadul, értesíti a másik feleségét. Még fényképet is mutattak egymás feleségéről, hogy nehogy valami tévedés legyen [...] Azt üzente, hogy akar velem találkozni. Ezt követően a férjem édesapjával, aki régi parasztpárti volt, s ismerte Erdeit, rögtön nekiindultunk, hogy fölkeressük Erdeit. Akkor ő ezt a tököli elfogatást, magát a Tökölön történteket készségesen mesélte el. [...] Ez decemberben volt még, és ugyebár Erdei akkor már otthon volt [...] és arra is pontosan emlékszem, hogy egy fürdőköpenyben ült, mert hát tényleg rájuk törtünk, nem előre megbeszélt látogatás volt.

Nyomasztó, szomorú légkört idéz fel az interjú ötven év távlatából, amit messzemenően indokol Maléterné fájdalmas emléke. Mert Erdei azt is közölte, hogy a férje, akinek sorsáról azt követően, hogy Tökölre indult, a feleség egészen eddig semmit nem tudott, a Gyorskocsi utcában van.

Ez decemberben [...] még karácsony előtt volt, mert én erre föl összepakoltam egy kis süteményekkel stb. egy kis karácsonyi csomagot, és elmentem a Gyorskocsi utcába, oda, ahol orosz őrizet volt. És hát én oroszul nem tudok, mutogattam a csomagot és mondtam, hogy Maléter [...] palkovnyik vagy minek kell mondani oroszul a táborno-

[10] Huszár Tibor: *Bibó István*, 156.

kot, de az ezredest igen – és hát nagy ívben elzavartak, és rám fogták a géppisztolyt [...] szóval, nem volt sikerem.[11]

Megőrződött Erdei kézírásos – nem nyilvánosságnak szánt – számvetése, önvallomása.[12] Ez az írás Erdei életútja, habitusa szempontjából kulcsjelentőségű, ezért rövidítések nélkül idézzük:

1945–49. Teljes meggyőződéssel és minden erőmmel dolgoztam a parasztság pol.-i felszabadulásán és gazdasági megerősödése, valamint az ország helyreállítása érdekében (földref., NPP ... , FOK, MOSZK) és segítettem a munkás-paraszt szövetség, a néphatalom kivívása ügyét (BM, állammin. NPP)

1949–1953 A szoc. eszmei igazságában feltétlen hittel szolgáltam a mezőg. szoc. átszervezése ügyét rengeteg belső kétséggel küzdve, ami 1952-ben súlyos belső válsághoz vezetett

1953–1955. 1953-ban mélyen egyetértettem a jún.-i hat.-al és mint IM a rehabilitációkért és a törvényességért teljes meggyőződéssel dolgoztam. (Amnesztia, törv.-e, ... szervezet és függ.-és)
A FM-be visszamenve a helyesebb agrárpol-ért küzdöttem, de nem elég erővel, s belső meggyőződés nélkül végrehajtottam a hat.-kat.
Súlyos hiba s felelősség: 1955 márc.-ban le kellett volna mondanom és nem vállalni a felelősséget, s nem vállalni el a MT elnökhelyettességet.

1956 *Az írók és az ért.* ifjúság ellenzéki kritikájával érdemben egyetértettem, ezt kifejezésre is juttattam, de nem vettem részt benne, mert kiszámíthatatlan köv.-ektől tartottam. Belsőleg küzdöttem a régi pol.-a ellen, de nem kellő erővel. Erre készültem okt. 15. és 23. között is.
okt. 25.–nov. 3. A Nagy I. Korm. tagjaként meggyőződéssel tettem magamévá a nép köv-it...[13]

4.) Mindezek alapján *dolgozni akarok a szoc. demokrácia új politikájáért, az ország újjáépítéséért* és legjobb meggyőződésem szerint támogatom a kibontakozást. E tevékenységem jellegét és módját szubjektív és objektív tényezők határozzák meg, illetve befolyásolják.

a) *Nem vagyok politikus*, ezt a Rákosi rezsim alatti és a Nagy Imre kormányban folytatott tevékenységem egyaránt bebizonyította, ahogy tudok a nép ügyének szolgálni, mint mezőgazda és agrárközgazda, úgy nem tudok eleget tenni a magam által érzett felelősségnek és az irántam támasztott követelményeknek politikusként. Legsúlyosabb egyéni gyengeségem, hogy korábban e tekintetben engedtem a körülményeknek.

[11] Huszár Tibor–Varga Gyula interjúja Maléter Pálnéval.
[12] Erdei Ferenc kézírásos jegyzete. 1956. december 12. PIL 686 f. 1. cs. 362. ő. e.
[13] Uo.

Minden meggyőződésem és minden gondolatom egyforma erővel hat a szocializmus objektív érdekeihez és a nép, a parasztság a munkásosztály és a néphez tartozó értelmiség szubjektív tudatához, és a tekintetben nem vagyok képes olyan egyoldalúságra, amire politikailag gyakran szükség van. Én elismerem ennek a szükségét és objektív indokoltságát, de magam szubjektíve nem tudok ilyen alapon gondolkodni és cselekedni. Ebből folyik, hogy hasznosan tudok, mint szakember és mint közéleti személy közvetíteni a politikai vezetés és a nép között, de nem magam alakítani ezt a viszonyt. (Politikus funkcióimban nem tudtam.)

5.) *Nem képviselek semmi pártot, sem egyéb szervezetet.* A parasztság képviselőjének, szószólójának és szakemberének tartom magam, de ezt nem a Parasztpárt, sem más paraszti szervezet ma nem fogadja el tényleges politikai képviseletnek. Ezért a parasztságot, a munkás paraszt szövetséget és a szocializmus ügyét csak személyes munkával, szakemberi, közgazdai, szakírói tevékenységgel tudom sikeresen, ill. hasznosan szolgálni.

Végeredményben tehát a politikai kibontakozást én a mezőgazdaság és a parasztság vonalán tudományos munkával, a tudományos munkára és a termelésre, a termelés fejlesztésére irányuló szervezőmunkával tudom szolgálni, s ezen kívül hasznos lehetek tanácsadói közreműködéssel. S erre teljes mértékben kész vagyok.

Erdei ezen önvallomása egyes pontokon ismétli az elsőt, de részletesebb. Az önvallomás őszintesége számunkra nem kétséges, a politikai bukás ténye ismeretében indítékai érthetőek (a Petőfi Pártból való kitagadása kétségtelenül legszemélyesebb kudarca, de Nagy Imre mellett vállalt szerepének mérlege is negatív). Mindazonáltal „fogadalma", hogy *„nem vagyok politikus"* lelkiállapotot tükröz, s esetében, aki sui generis *az,* nyilvánvalóan betarthatatlan. De mint az alábbi elemzése – akárcsak további pályája – is tanúsítja, a *társadalomalakítás* szakfeladata mellett is *létezési formája* maradt, s mi a politika a szó tágabb értelmében, ha nem társadalomformálás.

Úgy véljük, ezen állítás bizonyítékaként is olvasható az 1956 decemberében írt újabb helyzetelemzése.

A helyzet elemzése és a kibontakozás lehetőségei

I.

Okt. 23.-a után és alapján a köv. lehetőségek nyíltak meg a magyar fejlődés számára:

1.) *A polg. dem. köztárs. visszaállítása, alapvető szocialista bázisok megtartásával* (szoc. nagyüzemek, nagyker., bankok, az önkéntes tsz., gépáll. kizsákmányolás nélküli földbirtok határ – 20–40 kh), s innen a koalíciós pártokkal újrakezdeni a szoc. építést és a Sz.U.-val való baráti viszony és szövetség helyreállítását. Ez a magyar fegyveres erő és a semlegesség alapján.
Ez volt a Nagy I. kormány útja.
Ezen az úton kétségtelenül és törvényszerűen messzemenő kap. restauráció következett volna be, erős nyugati behatással, amelyben a szocialista törekvések és a szoc. magyar útja kétségessé vált volna.

2.) A kap. restauráció és a nyugati beavatkozás visszaverése a Szovj. Hadsereg erejével, s ezen az alapon *a szocialista út biztosítása hatalmi eszközökkel,* viszont szembekerülés a fellázadt tömegekkel
Ez a fegyveres fellépés és a Kádár-kormány útja.
Az adott nemzetközi és belső helyzetben ez a realis útja a kibontakozásnak. Viszont az, hogy ezen az úton sikerül-e ténylegesen megoldani a magyar fejlődés végletekig súlyossá fajult problémáit ez a további politikai fejlődésen múlik.
Két út, két lehetőség van:
a.) *Alapszerkezetében és módszereiben a régi népi demokratikus rend restaurációja egyes korábbi legsúlyosabb hibák kijavításával* (munkás önigazgatás, tsz. önkéntesség, mezőg. fejlesztés, nemzeti formák stb.)
b.) *A szocialista demokrácia gyökeresen új magyar útjának kialakítása* a munkástanácsok és a közvetlen népi szervek alapján, a párt és a többi pártok szerepének lényeges átalakulásával. ...

A további út kérdése azon dől el, hogy a fegyveres konszolidáció alapján a tényleges társadalmi erők – elsősorban és döntően a munkásosztály – milyen módon, irányban és aktivitással sorakoznak fel a konszolidáció, a társ.-i, gazd.-i és politikai tevékenység terén.
A kérdést ténylegesen így teszi fel ma a történelem és a tömegek jelenlegi szubjektív lelkiállapotát is figyelembe véve – így kell vele szembenézni. Az is világos, hogy a hatalmi tényezők lényegében a részletekben módosított restauráció vonalán indultak el, viszont ezt lehetetlen lenne végleges és lezárt álláspontnak tekinteni – figyelembe véve az összes tényezőket. Ezért van reális lehetősége a másik útnak is, bár ez a nehezebb, küzdelmesebb, viszont az igazi megoldás, kibontakozás felé vezető.

II.

A tömegekben, elsősorban a munkásosztályban – a kibontakozás útját illetően a köv. tényleges lehetőségekkel kell számolni.

1.) *További „forradalmi" fellépések* (sztrájk, tüntetés, esetleg fegyverek elleni tömegkirobbanás is). Teljesen nyilvánvaló, hogy ilyenek nemcsak a rend helyreállítását, hanem a politikai kibontakozást is nehezítik, visszavetik és az igazi megoldások esélyeit rontják. Ezért ilyeneket csak reakciós befolyás, vagy teljesen anarchikus irányba fajult tömeg-elkeseredés szülhet és ezek már cél, perspektíva nélküliek.

2.) *Széleskörű, makacs és elkeseredett passzivitás* kommunisták és nem kommunisták körében. Ezt szükségszerűnek kell tekinteni, az események és a helyzet ilyen alakulása alapján. Ez törvényszerű következménye a régi összeomlásának és az új zavarának, vagy hiányának és nagyon türelmesen kell kezelni. Kb. úgy, hogy a pol.-i kezdeményezések mércéje az, hogy a passzív és ellenálló tömegből milyen arányban sikerül szolid és fejlődőképes erőket aktiválni.

3.) *Ellenzéki akciók, vagy szervezkedések.* Nemcsak kizárni nem lehet ilyenek lehetőségét, hanem eleve szembehelyezkedni sem velük. Ilyenek között éles különbséget

kell tenni. Amelyik ellenforr.-i, kap. rest.- és jellegű, azzal szembe kell fordulni, de amelyik a szoc. demokr. perspektívájában, ill. a népi erők új megoldás keresése irányában mozog, azokkal vitatkozni és kooperálni kell. Az ilyenek a kibontakozás és a népi egység szempontjából különleges jelentőségűek – elsősorban a munkásosztály körében, de nagyon fontosak a dolg. par. és az értelmiség körében is.

III.

A kibontakozás legfőbb programkérdései és szervezeti problémái:

1.) *A program.* Nyilvánvaló, hogy *csak* olyan program alapján lehet elindulni, viszont ilyennel *el lehet* indulni, amely egyfelől a szocialista demokrácia új perspektívájára épül, másfelől megoldást keres mindazokra a *régi* problémákra, amelyek reménytelen megoldatlansága miatt a nép fellázadt. Ezért a program döntő a kibontakozás szempontjából: lehet kimozdító jelentőségű és lehet akadályozó, vagy félrevivő hatású is. És még egy jelentősége: nagymértékben kihat a politikai szervezeti formákra is.

2.) *A politikai szervezeti formák* közös alapkérdése az, hogy milyen elvi–pol.-i alapra, milyen koncepcióra épülnek: arra-e, hogy a régi, zárt, bürokratikus és az obj. társ.-i erők mozgását és a tényleges társadalmi valóságnak, valamint a nemzeti lét igényének megfelelő tudat és gondolkodás lehetőségét akadályozzák, béklyóba verik, vagy arra, hogy ezeknek teret nyissanak, s olyan organizációt teremtsenek, amelyben ezek érvényre juthatnak és alkotóan formálják a hatalom gyakorlását, a társadalmi vezetés, a társadalmi formák, és a nemzeti fejlődés kialakítását. Kibontakozást, csak az utóbbi jelent. Ez végtelenül nehéz kérdés, mert egyfelől köti a Sz.U.-ban és a népi demokráciákban kialakult szervezeti helyzet, másfelől feszíti a korábbi rezsim összeomlása és azzal szemben kialakult végletekig menő szembenállás. Bizonyos, hogy ezt sikeresen kialakítani ellentétes törekvések harcában poz. és mg. tapasztalatok megszervezése alapján nagyon küzdelmes úton lehet. Az is biztos, hogy az elindulás a legtöbb esetben nem a helyes irányú lesz, de ebből is kialakítható a helyes út, ha a tényleges és haladó népi erők harcolnak érte. Néhány alapvető jugoszláv tapasztalat feltétlenül segít a megoldásban.

3.) *A Kommunista párt.* Ez a legnehezebb és legfőbb pol.-i szervezeti kérdés. Hogy a leghaladóbb erő legyen, s ugyanakkor elkerülje az egypárt bürokratikusan megvalósított kizárólagos irányító szerepét, szóval, hogy ne abszolút hatalom legyen bürokratikus alapon, hanem élő haladó erő, amely mindig harcol a nép egész tömegében és velük együtt, – ezt nagyon nehéz lesz kialakítani és kivívni. S ehhez az újjáalakulás sajátos történelmi körülményeinek a nehézségeit is le kell küzdeni. Biztosan itt is ad néhány támpontot a jugoszláv tapasztalat. A siker főleg kettőn múlik: minél több igazi nem rákosista kommunista formálja a pártot, s szerepét a többi politikai szervezetekkel való együttműködésben keresse.

4.) *A többi pártok.* A polg.-i demokratikus többpártrendszer nem lehet szervezeti formája a kibontakozásnak. Szabadjára engedve reakciós irányba vinne, megkötve irányítva, ill. korlátozva pedig álalakulat lenne, amivel a tömegek kibékíthetetlenül szembefordulnának. Különösen idevezetne, ha a régi pártok régi kollaboráns vezetőire korlátozódna a koalíció, akár a régi népfront keretben, akár más formában.

5.) *A munkástanácsok.* Kardelj elemzése szerint ezek lehetnének, ill. lehettek volna alapjai egy új politikai rendszernek, viszont nem fejlődtek ki és reakciós erők is megnyergelték. Hogy az új politikai rendszer alapformái legyenek, az nem remélhető már, de hogy fontos, esetleg döntő elemei, tényezői legyenek, azt nem szabad feladni, főként nem akadályozni.

6.) *A népfront.* A régi jellegében hitelét vesztett, kompromittált szervezet. Viszont a mai történeti helyzetnek megfelelően ténylegesen megújult, forradalmian megújult formában reális szervezeti formája lehet a pol.-i kibontakozásnak.
Forradalmi Népfront úgy jöhetne létre, ha keretében tényleges politikai szövetségre lépnek az összes mai helyzetben tényleges társadalmi-politikai erőt képviselő szervezetek. Tehát MSZMP, Munkástanácsok-Termelőtanács, Parasztszervezetek, Szakszervezet, Értelmiségi Bizottság. De ez csak akkor hozhat megoldást, ha valódi megegyezés útján jön létre bármily nehezen és bármily minimális platformon is. Minden álszövetség, vagy erőszakolt egység itt nem segít, ellenkezőleg diszkreditálja és visszaveti a tényleges kibontakozást.
Ha ilyen ténylegesen forradalmi népfrontot sikerül létrehozni, akkor a választott hatalmi szerveket – orsz. gyűl., tanácsok – nyugvó állapotban kellene tartani és a hatalmi funkciókat a Forr.-i Népfront-szervek gyakorolnák: személyi kinevezések, jelentősebb pol.-i elhatározások stb.
A forr.-i népfrontszerveket orsz., megyei–fővárosi, járási–városi–kerületi, községi szinten kellene létrehozni, s viszonyuk a demokratikus centralizmus lenne, nem bürokratikusan, hanem forradalmi-politikai módon.
Oly módon valódi és tényleges forradalmi bizottságok létesülnének, amelyek fejlesztenék a forradalmi vívmányokat és szervezett erők lennének mind a kap., mind a rákosista restaurációval szemben, s átvezetnének oda, hogy a választásokat és a szovjet hadsereg kivonulását egy idő múltán elérhetjük.

7.) *A paraszti szervezet kérdése külön kritikus*
A régi agrárpártok felújítása a most megindult formában, különösen a Kisgazdapártnál, erős reakciós veszélyt jelent, jobboldalukat kirekesztő, vagy csak központként szervezett formában pedig nem lenne tényleges tömegerő.
Ezért reálisabb lehetőség egy új paraszti szervezet létrehozása. Ez azonban csak *érdekvédelmi-politikai jellegű* lehet, s zátonyra vinné minden olyan törekvés, hogy termelési-gazdasági jellege legyen. Ilyen szervezetekre külön szakterületenként van szükség, szöv., hegyközség leg.-i társ. stb. viszont benne tsz. és egyéni parasztok egyaránt. A pol-i paraszti szervezetnek természetesen helyi szervezetei is szükségesek az önkéntes tagság alapján.
Ilyen paraszti szervezet létrehozása forr.-i úton nem történt meg, tehát utólag lehet megszervezni, ill. szerveződését elősegíteni, bár ez nagyon kényes pol.-i probléma.

a.) *Ha a kormány* szervezi, s főleg a régi kollaboráns elemekkel, akkor az elszigetel, s nem lesz a parasztság tényleges szervezete.
b.) *Ha a két agrárpárt* szervezné – megszűnés-egyesült alakulás útján – már tényleges erővé válna, de ha csak a pártok alapjára támaszkodna, nem fogná át az egész parasztságot.
c.) Legtöbbet ígér, ha szervezése legszélesebben, *az összes tényleges paraszti szervezetek* kezdeményezésével indulna. (Két agrárpárt, Parasztszövetség, Medesz, Szövesz, Tsz. Tanács, paraszt-tanácsok stb.) Ez azonban csak akkor válhat a par. tényleges politikai szervezetévé, ha tényleges megegyezéssel jön létre, bármilyen éles viták után és bármily nehezen is.

Erdei vívódásáról 1956–57 télfordulóján feljegyzések, szimbolikus lépések egyaránt tanúskodnak. Kezdjük az utóbbiakkal. 1956. december 29-én levelet ír Rónai Sándornak, az Országgyűlés elnökének, amelyben bejelenti, hogy lemond az 1953. évi választáson a Bács-Kiskun megyei választókerületben elnyert képviselői mandátumáról. Döntését így argumentálja:

Az 1953. évi választáson a Magyar Függetlenségi Népfront egységes listáján választottak országgyűlési képviselővé. Jelölésem akkor annak alapján történt, hogy a Függetlenségi Népfrontban a Nemzeti Parasztpártot képviseltem. Így választottak képviselővé, s ezen az alapon lettem a minisztertanácsnak, mint a Függetlenségi Népfront kormányának is a tagja. Ilyen minőségben vettem részt az új Nemzeti Kormányban is.
Az 1956. okt. 23.-a utáni események következtében az újjászerveződött Nemzeti Parasztpárt–Petőfi Párt ideiglenes intézőbizottsága megvonta tőlem a kormányban való képviseletét. Ennek megfelelően a kormányban viselt tisztségemről lemondtam, amit a Kormány és az Elnöki Tanács 1956. nov. 3.-án elfogadott és helyettem Farkas Ferenc és Bibó István kerültek a kormányba a Petőfi Párt–Nemzeti Parasztpárt képviseletében.
Miután országgyűlési képviselői megválasztásom is ugyanazon a politikai képviseleten alapult, mint a kormányban viselt tisztségem, a történtek után politikailag összeférhetetlen 1953-ban elnyert képviselői megbízatásom fenntartása, ezért arról kötelességem lemondani.
Budapest, 1956. december 29.-én *Erdei Ferenc*[14]

Egyidejűleg levelet írt Halász Józsefnek, a Minisztertanács Titkársága vezetőjének, amelyben arra tekintettel, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1957. január 1-től kinevezte az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet igazgatói státuszába – s miután 1956. november 2-a után megszűnt MT (minisztertanácsi) tagsága, kéri „az e tagság alapján használt 12–16. sz. K. telefon és televíziós készülék leszerelését. Bp. 1957. I. 8. E. F. " A másolat alján bejegyzés: „a K. telefont I. 10-én kikapcsolták; a Televíziós készüléket I. 11-én elvitték."[15]

E lépés szimbolikus jelentősége világos, bár Erdei hezitálásának is van jele: 1957. január 24-én Rónai Sándorhoz írt újabb levelében képviselőségéről való lemondását visszavonja, ennek okát nem ismerjük.[16]

Erdei Ferenc, visszatérvén Tökölről, az első napokat önvizsgálattal, helyzetelemzéssel tölti. Ezek bizonyos értelemben folytatásai az általunk közölt november–decemberi feljegyzéseinek. De a helyzet részben módosult, a feljegyzések új elemeket tartalmaznak.

Az első – címzett nélküli – feljegyzés kelte: 1957. január 6.

1957. I. 6.
Hruscsov: a nyugat felé az út, hogy őszintén, nyíltan beszéljünk, s cselekedeteink motívumait feltárjuk. Tehát jó, igaz tájékoztatás.
A szubj. tényező nagyon fontos. A szoc. igazságai a mai helyzetben is hatnának a népben, ha azt a pol.-i vez. helyesen, kellő politikai légkörben – jó politikával képviselné. De ez nagyon nehéz és nem látszik, hogy ennek a feltételei gyorsan érnének. (Is[abelle] Blume)
A FM igazgatók értekezlete lényegében *a régi folyt.-a* (a szöv.-i szervezés igazán önkéntesen sohse megy, a táblás tart. földek, az igazg.-ok pol.-i nézetei stb.)
Nagy István vél.-e szerint a *konszol. a faluban az erőhatalom kérd.-e*, de vmi *pártonkívüli paraszti fórum is* kellene.
A szoc. új módszerei – nagyon nehéz kérdés – A *Jug.-i* iránt a közvetlenül ismerősöknek nincs bizalmuk. Tito (Nagy S[ándor])
Az írók ma is azt hiszik, hogy *szovjet fegyverek nélkül* nem hatalmasodott volna el az ellenforr. Úgy vélik, hogy a hazai demokratikus erők – a szoc. alapján – megerősödtek volna. – Különösen ha több idő lett volna szervezkedésükre. (Sipos [Gyula])

A január 6-i írást a véletlenszerű tájékozódás, s a lehetséges kiut(ak) végiggondolása jellemzi. Figyelmet érdemel az Erdeit foglalkoztató témák váltakozása. Hogyan lehet nyugat felé (kommunikációs) csatornákat keresni? Elsőként Hruscsovot idézi. (Az SZKP első titkára január első napjaiban Budapesten járt. Útja nem volt publikus, Erdei nyugati adókból értesülhetett a tényről. Hruscsov szavai manipuláltak: Nyugat felé az az út, hogy nyíltan beszéljünk.)

Ilyennek ítéli továbbá a nyugati értelmiséggel való párbeszéd megkezdését.

[14] PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. Erdei iratok 17.

[15] Erdei Ferenc levele az MT titkárságához. PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. 19. Természetesen *kísérleti* stádiumban lévő televíziókészülékről volt szó, az első *nyilvános* adásra 1957. május 1-jén került sor, éppen az ünnepi felvonulást közvetítette első alkalommal, s akkor is párszáz készülék volt még csak a lakosság birtokában.

[16] Erdei Ferenc levele Rónai Sándorhoz, 1957. január 24. PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. Erdei iratok 18.

A bizalomépítés szempontjából – s ez végig meghatározó momentum – fontosnak tartja az őszinteséget, azt, hogy „cselekedetünk motívumait feltárjuk". Tehát jó, igaz tájékoztatást.

A feljegyzés további részében megismétlődik az a motívum, amelyet az említett decemberben írt jegyzetei tartalmaznak: a jogos követelések teljesítése megfelelő politikai képviselettel.

Az írók ma is azt hiszik, hogy „szovjet fegyveresek nélkül (értsd: beavatkozás elmaradása esetén) nem hatalmasodott volna el az ellenforradalom. Úgy vélik, hogy a demokratikus erők a szoc(ializmus) alapján megerősödtek volna. Különösen, ha több idő áll rendelkezésükre." E feltételezésre ma sincs végleges válaszunk, mindenesetre a forradalom utolsó napjai (nov. 1.) után, különösen Mindszenty visszatérését követően jelentős tartalékokkal rendelkeztek.

Ugyanakkor kérdés, hogy január első napjaiban kik voltak azok az írók, akik e vélekedéseket tolmácsolták. Mert jóllehet Háy Gyulát, Tánczos Tibort, Zelk Zoltánt csak január 26-án tartóztatták le, már január első napjaiban állandó megfigyelés alatt tartják, mozgásukban korlátozzák őket. A levélből kitetszően az informátor egyik régi parasztpárti ismerőse, aki ezen hónapokban Molnár Zoltánnal és Fekete Gyulával együttműködve, igen aktív az Írószövetségben.

E bevezetést követően jöjjön az 1957. január 12-i feljegyzése. Ezeket az írásokat kéziratból adjuk közre.

1957. I. 12.

Csepelen a zavargások mögött ijesztően halad a polarizáció: párt és állami emberek – az ellenforradalmi irányban sodródó tömeg (elkeseredett pártellenesség, teljesen negatív szembenállás, nyugati beavatkozás várása stb.). Ebben őrlődnek a munkástanácsok. Pedig a munkásosztály törzsében megvannak a munkáshatalom előfeltételei, de ehhez a forradalmi mozgásnak megfelelő szervezés, célok, emberek kellenének, s munkaviszonyaik alapkérdéseinek a rendezése. (Oros [László])

Az írók kezdenek eljutni a világösszefüggések belátására (reakciós erők, a szovjet nézőpont stb.) és ahhoz, hogy ilyen alapon keressék a kiutat, persze a magyar nép saját viszonyai, eddigi mozgása és létérdekei alapján. (E[rdei] Sándor).

A tragikus történeti helyzet lényege az, hogy a kap. és a szoc. tábor alapellentétei feszülnek, s úgy látszik, már 23-a előtt is növekvőben volt ez a feszültség. (Szuez és köv.-ei) s ebben a kap. tábor stratégiáját elősegítő, ill. a szoc. táborét zavaró időben robbant ki a magyar krízis. Ez zárja ki azt, hogy a szoc. tábor objektív (és stratégiai) érdekei tágasabb kifejlési, kibontakozási lehetőséget engedjenek, mert ezek visszahatnának. Ezért a kibontakozás végtelenül nehéz, s fenyegető, hogy a két tábor alapellentéteinek a feszültségével válik eggyé a magyar krízis sorsa – hacsak a szovjet vezetésben vagy a magyar népben nem alakul kedvezőbb megbékélés felé vezető mozdulás.

Látjuk, a jegyzet hangvétele erősen borúlátó. Ennek jelei:

- Csepelen a (még) folytatódó zavargások mögött ijesztően halad a polarizáció. A történetet hűen eleveníti meg Nagy Elek, a csepeli Munkástanács elnöke *A szuronyok hegyén nem lehet dolgozni* című kötetben.[17] A Csepel (akkor Rákosi Mátyás) Művekben tizennyolc gyár volt;
- a tömeg, amelyet elkeseredett pártellenesség jellemez, az ellenforradalom irányába sodródik;
- a Nyugat magatartásával (esetleges beavatkozásával) kapcsolatban erős illúziók élnek.

Mi jelentheti a kiutat Erdei szerint? Megkeresni a munkástanácsok vezetői között az együttműködésre kész potenciális partnereket. Ehhez szükségesek olyan káderek, akik készek elősegíteni „a munkaviszonyok alapkérdéseinek rendezését". Kádár János kezdeményezett ilyen tárgyalásokat, ezekről Erdei – vélelmezhetően – nem tudott.)

1957. január 12-én kelt második írásának sincs címzettje. Önmaga számára rögzíti a kialakult helyzetet, minden bizonnyal még az országjárása kezdete előtt. Az akkor még Martonvásáron működő *Mezőgazdasági Üzemtani Intézet* (az Agrárgazdaságtani Kutató Intézet elődje) irányításának átvétele is csak folyamatban lehetett. Erdei forrásai csak a rádióközlemények lehettek, lévén a napilapok közül csak a *Népszabadság* jelent meg. A valószínűsíthető források között említjük Sándor öccsével folytatott beszélgetéseit. A feljegyzés a világpolitika szereplőit is számba veszi, s nyomon követi a munkástanácsok szerepét, érzékeli igazságukat, de hiányolja a nemzetközi erőtérben végbemenő folyamatok kihatásának alábecsülését.

Pozitívumként említi, hogy az írók kezdenek eljutni a „világ összefüggések felismeréséhez".

Erdei későbbi politikai állásfoglalása szempontjából fontos azon megjegyzése, hogy *„a kiutat a magyar nép eddigi mozgása és létérdeke alapján keressék"*.

1957. I. 13–15.

Az *ellenforr.-i cselekmények* sokkal vastagabbak voltak, mint a népi közvélemény hiszi. Pl. a Rádiónál este ½ 9 h-tól kezdve lőttek valakik, viszont az ÁVH csak éjjel 1 h-kor (Benke V.)

A pártellenzéknek – Nagy I. köre – nem volt *semmi* pol.-i programja, csak negatívum. Viszont egy céltudatos polg. rest. – újságírói kör nyomta. Ezt a végén Harasztiék is rémülten látták. (Havasék) (Persze az ő helyzetük is az írókéhoz hasonlóan tragikus, mert ha nem lépnek az utcára, mit lehetett volna elérni?)

A szoc. alapkérdéseiben keresi az eligazodást a legjobbindulatú, de nem pártfunkc. ért. (Kolalkovszki) Sok mindenből kiábrándultak, de nem a szoc.-ból alapjaiban, viszont „keresik az igazságot" a sok megrendülés után. Ugyanakkor nemzetközileg évekre hiszik, hogy nem lesz háború, már a nagy háború.

[17] Nagy Elek emlékezése. In: *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!" Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula és Molnár Adrienne. Budapest: Századvég–1956-os Intézet, 1993.

Viszont sem ők (MTI-sek), sem egyéb külügyi emberek (Szűcsék) nem tudják *mi van a dolgok mögött, főleg a SZU-ban mi van.* A helyzetet úgy magyarázzák, hogy Kína a Nehru amerikai tárgy. ától függ.-ül is a táborhoz zárkózott fel, mert kritikus pozíciókat kell rendbehozni (magyar, lengyel, jug.). Ezért is a merev álláspont jóideig tart nálunk. *Viszont az utca* a mai szuezi helyzetben érzi a Krízist, ennek kimenetelétől kétségek közt hánykódva háborút v. enyhülést vár, n. k.-leg is, belül is. S addig rendkívüli feszültségben él a tömeg, de ez nem hozza közelebb a párthoz és korm.-hoz (Fejl. Iroda, MTA)

Ez a jegyzet számos ponton ismétli a korábbiakat. Új elem a 23-áról 24-ére virradóra a Bródy Sándor utcai Rádió székház körüli harcok jelzésszerű leírása és a következők számbavétele. „A *pártellenzéknek* (Nagy Imrének és követőinek) nem volt *semmilyen* politikai programja, vak negativizmus." Az újságírók elkötelezték magukat az átalakulásnak. (A MÚOSZ azokban a napokban egyik központja lett a rendszerrel való szembenállásnak.)

A szocializmus általa alapkérdéseknek nevezett – de pontosabban körül nem írt – problémakörében keresi „a legjobbindulatú, de nem pártfunkcionárius értelmiséget". Ha a nevet jól olvastuk és azonosítottuk, akkor az egyik utalás Leszek Kołakowskira, a kommunista (majd kiábrándult kommunista) értelmiség legnevesebb, akkor még Lengyelországban élő (később emigrációba kényszerült) képviselőjére vonatkozik. Ismereteink szerint akkor már megjelent a könyve, *Az alternatíva nélküli ember: annak lehetőségéről és lehetetlenségéről, hogy kommunisták legyünk.* A kötet minden világnyelven hozzáférhető volt; mégis kérdés a könyv szerzője számára, 1957 januárjában hogyan került Erdei keze ügyébe ez a könyv. Lehetséges, hogy akkor már újra megjelentek az ún. MTI bizalmasok, s ezekből értesült róla.

Ami az említett kínai–szovjet viszonyt illeti: január 1-ig Csou-En-Laj Moszkvában tanácskozott a szovjet vezetőkkel. A Kínai Népköztársaság miniszterelnöke ezután, január 16-án érkezett kétnapos látogatásra Budapestre. A krízisjelenségeket szemmel tartó kínai külpolitika Magyarország mellett Lengyelországra is figyel (Gomułka helyzete sem elég stabil), s persze Jugoszláviára is, noha ez utóbbi ország pozíciója az említetteknél megállapodottabb. Esetükben a helyzetet bonyolítja, hogy a Nagy Imre-csoport tagjait akaratuk ellenére távolították el a menedékhelyükről, s transzportálták Romániába.

Erdei ezekkel a külpolitikai fejleményekkel magyarázza, hogy a magyar álláspont, a Kádár-kormány „pozíciója megmerevedett". A „feszültségben élő tömeg" – feltételezésünk szerint is – jobban magyarázza a merevséget.

1957. II. 4.

Makón a tsz-ek tagjai a legélesebben szembenállnak az egyéni parasztok földigényével és egész politikai állásfoglalásával. Még a hagymaértékesítő szövetkezetnek is ellene vannak, mert ott a maszek parasztok túlsúlyba kerülnének és földigénnyel állhatnak elő. Határozottan a kormány mellett állnak, harciasan képviselik a tsz érdekeit és ált. éles osztályharcba kerültek a maszek parasztokkal. (Stenezinger)

Derecskén lényegében hasonló a helyzet, azzal, hogy a maszek parasztok élesen támadnak – papok szítják – de a tsz-ek szilárdak. Körükben az okt. 23-i események megítélése nem vitás: a proletárdiktatúra ellen tört, tehát minden hatalmi eszköz helyénvaló velük szemben. Az írókról is rossz véleményük van. (Gerő János)

Általában a föld iránti követelések szelídebbek. Van igény, de ezt mindenütt jogszerű eljárás során próbálják érvényesíteni. – Persze ennek a kialakulásában nagy része van a karhatalmi szervek erős fellépésének.

Értelmezzük az imént közölteket. A jegyzetben a maszek (egyénileg gazdálkodó) parasztok tsz-ellenes hangulatkeltéséről szól Erdei. A helyzet azonban nem volt azonos a két meglátogatott helyen: Makón és Derecskén (Hajdú-Bihar megye). Míg szülővárosában a tsz-tagok önérzetesen védik a tsz-t, Derecskén a maszek parasztok élesen támadnak – s egy vitatható, Erdeitől szokatlan fordulat: a hangulatot „a papok szítják". Ugyanakkor rokonítja a két településen a helyzetet, hogy a termelőszövetkezetek Derecskén is szilárdak.

Az október 23-i helyzet értékelése eltér a fővárost jellemző akkori közvélekedéstől: a felkelők „a proletárdiktatúra ellen törtek", „tehát minden hatalmi eszköz helyénvaló ellenük". (Az említett Gerő János 1957–60 között hírlapokban gyakran szereplő balos orientációjú író volt.)

A február–márciusi töprengésnek, útkeresésnek még további három fontos dokumentuma is megőrződött. Jóllehet Kádár ajánlatát a miniszteri poszt vállalására visszautasította Erdei, a politikai kibontakozás változatain tovább töprengett, s ezzel kapcsolatban három levelet is ír az akkor kulcshelyzetben lévő Apró Antalnak, aki ezekben a hónapokban a magyar forradalmi munkás-paraszt kormány, az ún. szolnoki kabinet tagja.

Az első feljegyzés kelte 1957. február 21-e, témája: „az értelmiség helyzetéről".

A feljegyzés három gondolati egységre tagolódik: az első tömb a konszolidáció jeleit, illetve dilemmáit veszi számba. Helyzetértékelése szerint egészében *van* konszolidáció. Ez abban is megnyilvánul, hogy „szélesedik a párt és kormány tevékenységét lojálisan megítélők köre". Erdei két döntő faktorát említi a konszolidációnak: a kormány éles politikai fellépését jelképező karhatalmi akciókat, illetve a racionalizálást. Ám – teszi hozzá őt jellemzően, s tapasztalatunk szerint valósághűen – „azért e konszolidálás nem olyan jellegű, hogy az emberek gondolkozásának mélyén már lecsillapította volna az október 23. előtti és utáni izgalmakat, és ennek megfelelően sok és mély és belső fenntartás él az emberekben, sőt e tekintetben merevedés is tapasztalható".

Milyen kérdéseket illetően lehet érzékelni az említett változásokat. Három mozzanatot említ: „a) a szocializmus perspektíváját általában már nagyrészt szolidabban ítélik meg; b) valamelyest szolidabb „a proletárdiktatúra, a párt, valamint a munkásosztály szerepének elismerése", jóllehet „továbbra is mélyen él az igény az embe-

rekben, hogy a demokrácia módszerei súlyosan és komolyan érvényre jussanak, az egész társadalom életében az értelmiségiek és a szakszerűség ténylegesen elismert és megbecsült legyen [...] Ugyancsak reálisabb a Szovjetunióhoz való viszony." Miközben „a lelkek mélyén a nemzeti érzés és az abból fakadó igények nem változtak."

A második kérdéskör a politikai kommunikáció stílusát érinti, a harmadikban külön-külön – széles körű tájékozódásról tanúskodva – áttekinti „a legkritikusabb értelmiségi rétegek helyzetét":

a.) *Az íróknál* érezhetően igen mély válság van, amiből szerencsés esetben elég hamar lehetne kiút. Ehhez az lenne szükséges, hogy mielőbb valamilyen szervezeti formájuk legyen, ahol az élet megindulhasson. Úgy tudom, hogy több irodalmi társaság alapítása merült fel, s ez véleményem szerint jó is lenne. Ezek képviselőiből azután lehetne – a párt és állam megfelelő képviselőivel együtt – olyan központi irodalmi szervet létrehozni, amely lépésről lépésre tudná javítani az irodalmi helyzetet. A másik mód, ami segíthetne, az lenne, ha az írók általában hozzájutnának a megjelenéshez, tehát irodalmi lapok is lennének. Miután azonban a vélemények és a politikai nézetek között még nagyon komoly ellentétek vannak, egy hosszasabb és türelmes átmeneti időszakra kell még számítani. Ezalatt egyrészt a politikai kérdések nem kerülnének kritikusan előtérbe, másrészt pedig valamilyen okos cenzúrával lehetne gondoskodni arról, hogy ne történjenek olyan megnyilvánulások, amelyek azután az egész fejlődést visszavető konfliktusra vezetnének.

b.) *A pedagógusok kérdése* hasonlóan elég kritikus. Itt is két célravezető módot látnék. Egyik anyagi kérdésük megoldása, illetve anyagi viszonyuk további javítása. Bár e téren elég sok történt az elmúlt év alatt, mégis nyomasztóan nehéz a helyzetük. A másik pedig, hogy olyan pedagógiai programot kellene a pedagógusok széleskörű részvételével kialakítani, amit el tudnak fogadni, s amely alapján meggyőződéssel tudnák hivatásukat teljesíteni. Már október 23. előtt számos ilyen előmunkálat indult, s gondolom, nem lenne lehetetlen ezt néhány hónap alatt tető alá hozni.

c.) *Az egyetemi ifjúság* körében két elemet látok. Egy részük – s talán már ma is nagyobb részük – valóban nem politizál oly módon, mint korábban, s előtérbe került a tanulás, az oklevél megszerzése és szakmai pályájuk érdekeinek a követelményei. Ez a része az egyetemi ifjúságnak mind józanabbul alkalmazkodik a helyzethez. Másrészük viszont ma is politizál, bár szintén alkalmazkodva az adott viszonyokhoz és kétségkívül a megtorlások lehetőségét is reálisan mérlegelve. Ezzel a résszel sokkal nehezebb a helyzet, s nyilván itt is hosszabb türelemre van szükség. Azt gondolom, hogy többet és jobban kellene politizálni az egyetemi ifjúsági szervezetekben, mert ma van olyan veszély, hogy a hallgatók fékentartásának egész súlya a tanárokra és az igazgatókra hárul, amit ők részben nem tudnak, részben nem is akarnak egyértelműen teljesíteni.

Budapest, 1957. február 21.[18]

[18] Feljegyzés Apró Antalhoz, az értelmiség helyzetéről. 1957. február 21. PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. 20–21.

Még ugyanezen a napon kelt egy ugyancsak Apró Antalhoz írt feljegyzése: „a falusi helyzetről". Ebből a feljegyzéséből képet kaphatunk arról, hogy a forradalmat követő első jegyzetek után nemcsak felocsúdott, hanem megfeszített tempóban kezdte el országjárását, s újította fel kapcsolatait a vidéki gazdaismerőseivel. Az országutakon 1957 februárjában még félig háborús állapotok vannak, szovjet katonai gépkocsioszlopok, tankok változatlanul ellenőrzésük alatt tartják a főbb közlekedési utakat „s a közigazgatás stabilizálása is még megoldásra váró feladat".

Ezért külön is a figyelmet érdemel, s személyes bátorságukról tanúskodik, hogy Erdei Ferenc, illetve kutatóintézeti munkatársai milyen gyakorisággal látogatták a legfontosabb dél-alföldi településeket.

A másik kiemelendő mozzanat ebben dokumentumban az, hogy milyen korán jelenik meg Erdei gondolkodásában a *tsz-szövetségek* (a későbbi TOT) létrehozásának gondolata, hogy milyen hangsúllyal óvja a kormányt a meggondolatlan adóemeléstől, s egyidejűleg kiemeli a kártalanítás jelentőségét.

Feljegyzés a falusi helyzetről

Néhány vidéki utam (Szigetszentmiklós, Törökszentmiklós, Debrecen), továbbá ismerőseim közlései (Makó, Derecske, Kecskemét, Kalocsa, Iregszemcse), végül közvetlen munkatársaim vidéki útjai (Makó, Békéscsaba, Szarvas, Gyöngyös) alapján az alábbi képet tudom adni a falusi helyzetről.

1.) *A termelési kedv határozottan növekedett* a parasztság körében, bár még nem éri el az 1953 nyári-őszi mértéket.
Különösen élénk a szőlőtermelők tevékenysége. Gyöngyösön ma egy hold szőlő 60–70 ezer forint, míg tavaly 25–30 ezer forint volt. Általános a földforgatás, tehát szőlőtelepítés, valamint a szőlők trágyázása.
Élénkebb az érdeklődés a földvásárlás, valamint a ló- és tehénvásárlás iránt is. Ugyanakkor a takarmányárak nem emelkednek, ellenkezőleg, több vonatkozásban és több helyen csökkennek.
Nyilvánvaló, hogy a fő tényező ebben a beadás eltörlése és a forgalom nagyobb szabadsága. Ugyanakkor azonban a termelési kedvet fékezi a földrendezéssel kapcsolatos bizonytalanság, továbbá az az általános fenntartás, amivel ezt a helyzetet a parasztság megítéli. Kivétel nélkül jelentős adóemeléstől tartanak, valamint attól, hogy a megkapott kedvezményeket előbb-utóbb visszavonja a kormány. Végül aggodalmas tényezőként hat a parasztság körében az a határozott és éles hang, amit a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban hallhatnak.

2.) Egy hónappal ezelőtt még úgy ítéltem meg, hogy a *föld iránti igény* nagyon széleskörű és nagyon viharos jelleget ölthet. Ma ezen a téren úgy ítélem, enyhült a helyzet. A legtöbb helyről olyan jelenségek híre érkezik, hogy továbbra is igénylik a parasztok a kártalanítást, illetve sok helyen szeretnék régi földjüket visszakapni, azonban ezt már nem olyan harciasan, hanem a különböző hatóságokhoz fordulva kérik. Úgy ítélhető tehát a helyzet, hogy az önkényeskedési veszély lényegesen csökkent – bár egyes községekben nem szűnt meg – és áttevődött az

igény a törvényes eljárás útjára. Ezt határozottan elősegítette a kiadott tvr. Ebben nyilvánvalóan döntő szerepet játszik a karhatalom rendkívül erélyes fellépése is vidéken. Elég sok atrocitásról hallok hírt, s úgy látszik, hogy ez nem csökken.

3.) A legnagyobb politikai jelentőségű jelenségnek ítélem *a termelőszövetkezetek és az egyéni gazdálkodók közötti rendkívül kiéleződött ellentéteket*. Ez megnyilvánul elsősorban a földdel kapcsolatban, azonban sok más vonatkozásban is. Például Makón egy hagymaértékesítő szövetkezet alakulását kezdeményezték, amiben azonban a termelőszövetkezetek nem hajlandók részt venni – bár nagyon is érdekükben állana –, mert attól félnek, hogy a szövetkezet vezetésében túlsúlyra kerülnek az egyéni gazdálkodók és végül támadást intéznek a szövetkezeti földek ellen. Makón ez a viszony kölcsönösen annyira éles, hogy szinte tárgyalásra sem hajlandók egymással. Lényegében ugyanezt láttam október elején Szegeden is. Ez természetesen politikailag is megnyilvánul úgy, hogy a termelőszövetkezetiek a párt és a kormány politikája mellett határozottan síkraszállnak, az egyéni gazdálkodók pedig enyhén szólva tartózkodnak.
Ez a kérdés azért rendkívül súlyos, mert egyelőre nagyon nehézzé teszi a parasztság tömegeivel való politikai szövetség létrehozását, másfelől pedig komoly gazdaságpolitikai nehézségeket okoz, s akadályozza a mezőgazdaság általános fejlesztésének az előmozdítását.

4.) A helyzet *e* néhány fő vonását kiemelve az alábbi kérdések látszanak a legkritikusabbaknak, s ezekkel kapcsolatban van szükség elsősorban politikai állásfoglalásra.
a.) *Az eddig megadott kedvezmények fenntartása* az egyik kulcskérdés, mind politikailag, mind a termelés fejlesztése szempontjából. Miután e téren igen nagy a bizalmatlanság, szükséges lenne, hogy mielőbb határozott megnyugtatást kapjon a parasztság, s ez következetesen érvényesüljön is. Ebből a szempontból nem volt egészen megnyugtató Polonyi Szűcs elvtársnak [pénzügyminiszter-helyettes: H. T.] az adóról tett nyilatkozata, mert abban a földadó természetben való fenntartása is szerepel, sőt a különböző terményekkel való helyettesítést is említette. Ez határozottan megerősítette azt a véleményt, hogy így tér vissza a beszolgáltatási rendszer. Ugyancsak nyugtalanságot okozott a tejár leszállítása, a tejbeszolgáltatás megszüntetéséből folyóan, de ebben úgy ítélem, hogy megnyugodnak.
b.) Általános jelenség, hogy *a párt és az állami szervek még kevésbé tudják a termelést befolyásolni*, mint korábban. Ezért rendkívül nagy szükség lenne mielőbb a parasztság saját társadalmi szervezeteire, amelyek a termelés előmozdítását szolgálnák. Ilyenek a földművesszövetkezeteken kívül a különböző szakszövetkezetek, és ezenkívül különböző növénytermelési és állattenyésztési szakegyesületek fejlesztése. Végül miután sem a gépállomások, sem az igazgatási szervek nem tölthetik be a termelés szakmai fejlesztésének a különleges szerepét, leghatározottabb véleményem, hogy sok ország rendkívül pozitív tapasztalatát a mi viszonyainkhoz átalakítva felhasználhatnánk és egy önálló *szaktanácsadási szolgálatot* szervezhetnénk meg.

c.) *A termelőszövetkezetekkel kapcsolatban* igen súlyos a helyzet, mind befelé, mind kifelé az egyéni gazdálkodók felé. A termelőszövetkezeteken belül az a helyzet, hogy most már szinte teljesen agrárproletár vagy félproletár jellegű a termelőszövetkezetek tagsága, ugyanakkor gazdasági erejükben meggyöngültek, különböző javak széthordása folytán, tehát különleges és sürgős segítséget kívánnak. Ezt azonban nem lehet úgy megadni, hogy sértse a többi parasztok igazságérzetét, mint ahogy korábban pl. több vonatkozásban magasabb árat adtunk a termelőszövetkezeteknek. Leggyorsabban segíthetne e téren, ha *a termelőszövetkezetek saját területi és országos szövetségét létrehoznák*. Kifelé az egyéni parasztok felé az a nyugtalanító, hogy politikai nyilatkozatok oly erősen hangsúlyozzák a termelőszövetkezetek jelentőségét, hogy ebből közvetlen nagyarányú termelőszövetkezeti fejlesztésre következtetnek, s ezt senki nem tudja másképp elgondolni, minthogy újra a régi módszerek kerülnek alkalmazásra. Ez pedig érthetően mind politikailag, mind gazdaságilag nagyon nyugtalanítóan hat.
d.) Végül mind a szakemberek, mind az állami gazdaságok és tsz-ek, mind az egyéni gazdálkodók körében igen aggodalmas várakozással tekintenek afelé, hogy a kormány mikor nyilatkozik olyan értelemben, hogy *a mezőgazdaságot súlyának, jelentőségének megfelelően* kezeli, s véget vet a korábbi lebecsülésnek és háttérbe szorításnak. Erre szerintem is feltétlenül szükség van, nemcsak egy nyilatkozat formájában, hanem ezt állandóan felszínen kell tartani. (Megjegyzem, hogy a Szovjetunióban e téren igen komoly fordulat következett be néhány éve.)

Budapest, 1957. február 21. *Erdei Ferenc*[19]

A következő, Apró Antalhoz írt, egy hónappal később született feljegyzés kelte: 1957. március 21. E hosszabb terjedelmű feljegyzésből kiindulva számot vet a részben spontánul végbement gazdasági változások tényeivel (az ország mezőgazdasági területének 15%-a az állami gazdaságok, 15%-a a termelőszövetkezetek részesedése; a fennmaradó 70% az egyéni gazdálkodókra esik). Sőt, az export szempontjából fontos ágazatokban (kertészet, baromfi) még ennél az aránynál is nagyobb súllyal részesednek az egyéni gazdálkodók.

Ez Erdei számára a kiindulópont. Ezért, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy a következő években milyen ütemben történhet változás, úgy véli, hogy

> ebben és a következő gazdasági években az egyéni gazdálkodók súlya a mezőgazdasági termelésben, az ország belső áruellátásában és az exportban egyaránt döntő. Ugyanakkor az egyéni gazdaságok rendkívül elmaradt, leromlott és dezorganizált állapotban vannak, tehát termelési kapacitásuk kihasználása és fejlesztése különleges figyelmet követel. Ezt támasztják alá azok a politikai érdekek is, amelyek az egyéni

[19] PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. Erdei Ferenc iratai, 23–25.

> gazdálkodók gazdasági helyzetével függnek össze. E vonatkozásban figyelembe kell venni, hogy az egyéni gazdálkodók termelése ma nehezebb helyzetben van és sok tekintetben dezorganizáltabb, mint az 1948–49-es években (a beruházási elmaradások, tartalékföldek, a föld termőerejének csökkenése, az évelő kultúrák leromlása, sok helyen pusztulása, a kisgépek hiánya, a mezőgazdasági termelés anyagszükségletének hiányos ellátása, a régi falusi mezőgazdasági szervezetek megszűnése, illetőleg formális működése – legeltetési társulatok, hegyközségek, gazdakörök stb. – szakmai egyesületek hiánya stb.). Az jellemzi az egyéni gazdálkodók szervezettségét, hogy a termelés szervezésének, irányításának és fejlesztésének minden feladatát állami szerveknél koncentráltuk, viszont a legtöbb esetben alkalmazott adminisztratív módszerek nem bizonyultak célravezetőknek. Jelentősebb sikert szinte egyedül a termelési szerződésekkel értünk el, s ma is ezek a szerződések képviselik a legszámottevőbb termelésfejlesztő és szervező tevékenységet az egyéni gazdaságokban.

Ebből következően úgy véli,

> agrárpolitikánk igen fontos részének kell tekinteni az egyéni gazdálkodókra vonatkozó politikai és gazdasági intézkedéseket, s az is előrelátható, hogy az átmenet hosszabb időszakát kell tekintetbe venni az egyéni gazdálkodók irányában folytatott agrárpolitika kialakításánál és alkalmazásánál. [...] Azt is világosan láthatjuk azonban – érvel Erdei –, hogy az egyéni gazdálkodás bármilyen nagyarányú fejlődése sem képes véglegesen megoldani mezőgazdaságunk szükséges mértékű felemelkedését, viszont az elsietett és megalapozatlan kollektivizálás további gazdasági és politikai nehézségek alapját vetné meg. Ezért az állami gazdaságok, de különösen a termelőszövetkezetek gazdálkodását maximális erővel kell fejleszteni, s egyidejűleg az egyéni gazdaságok felé azt a politikát vinni, hogy termelésük fejlesztése érdekében – az egész népgazdaság és a szocialista fejlődés érdekében is – a kormány gazdálkodásukat elismeri és támogatja, s a szövetkezeti gazdálkodást valóban az egyéni gazdálkodók önkéntes elhatározása alapján fejleszti. Csak így érhető el, hogy a mezőgazdasági termelés szintje az átmenet időszakában ne csökkenjen, hanem emelkedjék.

Ezek a feljegyzések lehetőséget adnak arra, hogy nyomon kövessük, hogyan újul meg álláspontja, a valóság új kihívásaira figyelve. Megemlítjük, hogy a szűk kabineten belül ekkor már a merev, gazdaparaszt-ellenességről elhíresült Dögei Imre tisztje a „földművelésügyek" vezetése, ezért Erdeinél különös hangsúlyt kapnak az egyéni gazdálkodókkal kapcsolatos, gazdálkodásuk termelési viszonyait, közgazdasági feltételeit és szervezetét érintő intézkedések. Erről így írt Erdei:

> 1.) Alapkérdés *a tulajdon és a földhasználat biztonsága*. E tekintetben az eddigi elhatározások is nagyjelentőségűek, de a programban szereplő további intézkedések is messzemenő kihatásúak.

> Az eddig meghozott határozatok a kártalanításokra, a tulajdonszerzés meghatározott korlátok közötti szabadságára és a haszonbérletre máris éreztetik hatásukat. Teljes hatásuk azon múlik, hogy a végrehajtásban ez hogyan realizálódik. Szükséges további tennivaló, viszont, hogy a telekkönyvet újra a földtulajdon közhitelű intézményévé tegyük, s a tagosítások szabályait a jövőre nézve úgy határozza meg a kormány, hogy valóban csak az érdekeltek többségének egyetértésével kerüljön alkalmazásra.
>
> 2.) *A termelőszövetkezeti szervezés önkéntességének a betartása* az utóbbi időben a határozatok és nyilatkozatok szövegében is elhalványult, emiatt a bizonytalanság nem oszlott el. Ez a kérdés olyan jelentőségű, hogy ha e téren nem sikerül mind az elvekben, mind a gyakorlatban egyértelmű tisztázásra jutni, akkor az összes többi politikai és gazdaságpolitikai intézkedések hatása lényegesen csökken.
>
> 3.) Amennyire az egyéni gazdálkodók makacsul ragaszkodnak egyéni gazdaságuk kereteihez, s emiatt nehezen lépnek termelőszövetkezetbe, annyira kívánják, hogy *különböző szövetkezeti formákban a szervezett értékesítés, anyagbeszerzés és a termeléshez szükséges szolgáltatások előnyeihez hozzájussanak...*
>
> 4.) *A beadási kötelezettségek megszüntetése* s ezzel együtt a különböző forgalmi korlátozások eltörlése eddig a legnagyobb hatású serkentő tényező volt az egyéni gazdálkodók termelési kedve felkeltésében [...]
>
> 5.) *Az árak kialakítása* még nem terelődött olyan mederbe, hogy ez a termelési kedvet szilárdan alátámaszthatná. Ez annál kritikusabb kérdés, mert jelenleg tarthatatlan aránytalanságok vannak a mezőgazdasági árakban, s ezt általában a parasztok is tudják. Megoldás csak az lehet, hogy nyíltan s az egész kérdést a közvélemény előtt széles körben elemezve kitisztuljanak azok a tendenciák, amelyek szerint a mezőgazdaságot érintő árak a jövőben ki fognak alakulni. Ilyenek az egészségtelenül magas sertésárak csökkentése, a marha- és a tejár emelése, különböző mezőgazdasági anyagok és gépek árának szükséges mértékű emelése [...]
>
> 6.) Az elmúlt évekénél nagyobb arányban kell gondoskodni a *termelés anyagi szükségletéről,* ideértve a műtrágya, építőanyag, gép stb. ellátottságot. Minden bizonnyal ezeket valamelyest magasabb áron lehet csak árusítani, azonban mindent el kell követni, hogy a lehető áron a szükségletet megközelítő mennyiség kerüljön forgalomba.
>
> 7.) *Az adózás kérdésében* jelentős és egészében jó hatást kiváltó határozatok születtek, helyesnek kell tartani a jövedelemadó jelenlegi rendszerének fenntartását, s egyben az adó szintjének a rögzítését is, azonban különleges szőlő- és bortermelési érdek, hogy a borforgalmi adó rendszerét az átalányrendszerrel cseréljük fel.
>
> 8.) Elengedhetetlen, hogy az egyéni gazdálkodók részére termelési beruházásokra és a termelés forgóeszközeire a lehető mértékű *hitel* álljon rendelkezésre.
>
> 9.) *A kisüzemi gazdálkodás szervezettségének* a fejlesztése terén kétoldalú a feladat. Egyrészt feltétlenül csökkenteni kell az államigazgatás adminisztratív beavatkozását a termelésbe és a termékek felhasználásába, még akkor is, ha ez átmenetileg különböző nehézségekkel jár...

10.) A termelés előmozdítása megköveteli *a szakmai, technikai ismeretek nagyobb arányú terjesztését* is az egyéni gazdálkodók körében.[20]

Helyzetértékelésének higgadtsága az után az érzelmi megrázkódtatás, sokk után, amelyet 1956. novemberben átélt, tárgyszerű, nagy lelkierőről tanúskodnak. Információi korlátozottak voltak, ezért érthető, hogy javaslatai néhány ponton nem bizonyul(hat)tak megvalósíthatónak. A munkástanácsokban benne voltak azok a fejlődési esélyek, amelyeket remélt, sőt kívánatosnak tartott, de a frontok megmerevültek, és a politikai megtorlás a munkástanácsokat elsorvasztotta. Új paraszti szervezet létrehozása nem bizonyult reális reménynek, akárcsak „a Forradalmi Népfront", amely több társadalmi, szövetkezeti szervezet tömörítésére lett volna hivatott. (A Népfront megújításának korlátait később személyesen megtapasztalhatta.)

A leginkább megkérdőjelezettnek a két alternatíva egyidejű megvalósítása bizonyult. Jóllehet 1957 januárjában Kádár kezdeményezte egy, „a szocialista demokrácia új magyar útjának kialakítását" célzó program kidolgozását (Varga István és Antos István vezették a kormány mellett e reformmunkálatokat[21]), de megvalósításukra – korrekciókkal – csak 1962 után nyílt reális esély.[22]

Mert 1957–62 között csak részleges – a legszükségesebb – korrekciós lépések valósulhattak meg, a megtorlást szolgáló intézkedések felülírtak minden más létező objektív szükségletet, törekvést. Ugyan Kádár 1957 elején tesz egy kísérletet kormánya kiszélesítésére: az Ideiglenes Intéző Bizottság 1957. április 23-ai ülésén javasolják, hogy Kovács Bélát és Erdei Ferencet (államminiszterként), Bognár Józsefet (a külkereskedelmi), Kisházi Ödönt (a munkaügyi tárca élére) „mint nem kommunista nézetű embereket vegyük be a kormányba [...] Ez azért is célszerű, mert véleményem szerint ezzel jó időre elvetettük a koalíció gondját." Az érintett személyekkel folytatott beszélgetések után azonban Kádár János az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. május 7-ei ülésén kénytelen volt megállapítani, hogy

> Ez a terv úgy látszik, nem realizálható, a különböző emberek különböző dolgokat mondtak el [...] Erdei Ferenc politikailag sokkal pozitívabb természetesen a többiektől. Azt is megmondta nyíltan, hogy az utóbbi időszakban – különösen, amikor pihenőben volt – volt ideje átgondolni egész élete tevékenységét és arra jött rá, hogy ő mint politikus csődöt mondott. Sokkal többet tudna adni a közösségnek – szerinte –, ha azokkal a dolgokkal tudna foglalkozni, amit ért, a mezőgazdaság, az agrártudomány stb. – de őnála politikai fenntartás nem volt. Végül beszéltem vele arról, hogy nemcsak az ő személyéről, hanem Nánásiról is szó van. A Nánásira vonatkozó dolgokkal egyetért és Nánásit ajánlja maga helyett."[23]

[20] Erdei Ferenc feljegyzése Apró Antalnak. Budapest, 1957. márc. 21. PIL 686. f. 1. cs. 362. ő. e. 26–30.
[21] Huszár Tibor: *Kádár János* 47, 154. és ez utóbbi oldalon a 231. lábjegyzet.
[22] *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978.* Válogatta és szerkesztette: Szamuely László. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,1986. 30–34., 193–264.

Megjegyezzük, hogy Erdei Ferenc visszatérése a magyar közéletbe és felelős funkciókba való állítása a szovjet vezetésben nyugtalanságot keltett. Ezt bizonyítja az alábbi írás is. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága Titkársága 1957. április 19-én tárgyalt a Magyar–Szovjet Társaság munkájáról, és a társaság egyik vezetőjének Erdei Ferencet javasolták. A szovjetek erre kedvezőtlenül reagáltak: „1957. április 20-án Zamesevszkij, a szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának akkori vezetője arra utasította a budapesti szovjet nagykövetet, hogy alaposabban tanulmányozza az MSZMP káderpolitikáját, tegyen javaslatot, és tájékoztassa a külügyminisztériumot [...]. Erdei Ferenc jelölése komoly aggodalmakat váltott ki a szovjetek körében, mivel úgy tartották, hogy Erdei az októberi események alatt nyíltan Nagy Imre híve volt, még szovjetellenes kijelentésekre is ragadtatta magát. Erre való tekintettel Gromov olyan utasítást kapott, hogy megfelelő alkalommal mondja el Kádárnak ezzel kapcsolatos véleményét: »Erdei Ferenc jelölése nem fogja elősegíteni a Magyar–Szovjet Társaság munkájának fejlesztését«". A Magyar–Szovjet Baráti Társaság 1957. június 15-én alakult meg, elnöke Apró Antal lett.[24]

KITÉRŐ

1958. május 23-án tartóztatták le Bibó Istvánt. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Ügyészsége a *„népi demokratikus államrend megdöntésére" irányuló szervezkedés és hűtlenség* bűntettével vádolta. Társai a perben Göncz Árpád és Regéczy Nagy László voltak. 1958. július 30-án, a harmadik tárgyalási napon hallgatták meg a tanúként megidézett Erdei Ferencet 15-ik tanúként. A tárgyalási jegyzőkönyv szerint tett tanúvallomást idézzük.

> Belép dr. *Erdei* Ferenc 47 éves, makói születésű, Budapest, VI. ker. Benczúr u. 44. sz. alatti lakos, kutatóintézeti igazgató és a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, érdektelen tanú,
> aki a törvényes figyelmeztetés, valamint a nem nyilvános tárgyalás anyagának illetéktelenekkel való közlésének következményeire történt figyelmeztetés után feltett kérdésekre lényegben az alábbi tanúvallomást teszi:

[23] Kádár János felszólalása az IIB 1957. április 23-ai, ill. előadói beszéde az IKB 1957. május 7-ei ülésén. *Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, 3. kötet.* Budapest: Intera Rt., 1993. 148., 200.
[24] Forrás: AVP RF f. 077. op. 38 papka 193. gy. 12. Baráth Magdolna: Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban. 1957–1964. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 70–71.

vádlottak közül dr. Bibó Istvánt ismerem. Ő gyermekkori jó barátom, s az egyetemen kerültünk barátságba. Politikai, világnézeti kérdésben mindenkor sokat vitáztunk egymással, ő mindig haladó gondolkodású ember volt, azonban soha nem volt marxista. Azt meg kell mondanom, hogy a spanyol eseményeknél, a spanyol kérdésnél fejlettebb véleménye volt, mint nekem. Vitáink mindig a baráti vita között zajlottak le. 1956 okt. 23. és nov. 4-e között emlékezetem szerint csak telefonon érintkeztünk. A nov. 4-i „Magyarok"-hoz c. írását abban az időben egész biztosan nem olvastam, azonban lehetséges, hogy a későbbiek során igen.
Decemberben Bibó István és Farkas Ferenc felkerestek a lakásomon. Ők a két agrárpárt nézeteit tartalmazó írásművet hoztak hozzám. Ennek keltezésére nem emlékszem.
Tanácsvezető: átadja a tanúnak a dec. 8-i keltezésű „közös nyilatkozatot".
dr. Erdei Ferenc tanú: (:a fenti dokumentum átolvasása után:) igen, ez volt az. Akkor elolvastam. Arra kértek, hogy közvetítsem ezt a szovjet nagykövetséghez. Én ezt nem vállaltam, mert nem láttam értelmét és hasznát, hogy erre vállalkozzam. Elutasító nyilatkozatomat kedvetlenséggel tudomásul vették.
Az „expozéra" nem emlékszem. 1957 februárjában Bibó felkeresett és a véleményemet kérte egy írásműről, amelyet ő készített. Ez egy rövid beszélgetés volt, jelentéktelen írásműről lehetett szó, mert emlékem nem maradt róla.
1957 áprilisában a hivatalomban felkeresett és a „Magyarország helyzete és a világ helyzet" c. írásművét mutatta és a véleményemre volt kíváncsi. Negatív megjegyzést fűztem hozzá, nem helyeseltem ennek közlését, azonban érdemébe nem mentünk bele.
Tanácsvezető: elé tárja az 1957. július 23-án kelt vallomását a II. kötet 121. oldaláéról.
dr. Erdei Ferenc tanú: igen, így volt., Nem emlékszem, hogy indiaiakról és angolokról beszélt volna.
dr. Zalán Kornél ügyvéd kérdésére tanú: vitáink mindig voltak. A spanyol ügyben neki haladóbb álláspontja volt, mint nekem. Felszabadulás után belügyminiszter voltam. Ő a belügyminisztériumban főosztályvezető volt. Aktívan dolgozott, akkori működése tevőlegesen szolgálta a szocializmus alapjainak a lerakását. Pozitív működése és gondolkodása volt. A feleségem említette, hogy Bibó keresett.
dr. Bibó István I. r. vádlott észrevétele: februárban családi látogatást tettem Erdeiéknél, a cikket áprilisban vittem el neki, mert a *marxista* álláspontra voltam ezzel kapcsolatban kíváncsi.
dr. Erdei Ferenc tanú: igen, így van. Bibó a *marxista* álláspont után érdeklődött cikkével kapcsolatban.
Több kérdés, észrevétel nem lévén, tanácsvezető befejezi, dr. Erdei Ferenc tanú kihallgatását."[25] (Kiemelés – H. T.)

[25] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3.1.9. – V-150003/6 / 209–211., 272–274.

Eddig a jegyzőkönyv idézett része. Erdei magatartása nyilvánvalóan arra irányult, hogy a cáfolhatatlan tényeket nem tagadva, azokat Bibó István szempontjából kedvező módon értékelje, illetve értelmezze. Kiegészítésül a jegyzőkönyvhöz tartozik, hogy utólagosan mind Göncz Árpád, mind Regéczy-Nagy László elmondta – Bibót akkor, amikor az életút-interjú során beszéltem vele, nem kérdeztem –, Erdei a tárgyalóterembe lépve melegen üdvözölte a vádlottak padján ülő Bibó Istvánt és Göncz Árpádot, amiért a tárgyalást vezető bíró őt rendreutasította.

VIII. „A TUDOMÁNY ÁRBOCÁHOZ KÖTÖM MAGAM"

ÚJRA MUNKÁBAN

1957 első napjaiban a magány és az útkeresés napjait követően, illetve részben egyidejűleg Erdei az MTA Martonvásári Kutatóintézetben egy kutatócsoport vezetését vette át. Mivel akadémikusi rangját megőrizte, ez a helyzet átmeneti volt. A kutatócsoportból kinőtt a fővárosba költöző *Mezőgazdasági Üzemtani Intézet*, majd rövidesen rá az *Agrárgazdasági Kutató Intézet* (AKI).[1]

Az AKI élete végéig első számú munkahelye maradt, minden későbbi közéleti pozícióját ennek megtartása mellett vállalta el; a tudományos munkásságának ez az intézmény szolgált bázisául. Maga Erdei Ferenc így ítélte meg e tudományos műhelyben eltöltött közel másfél évtizedet (1957–1971), életpályájának fontos szakaszát:

> bizonyos különlegessége van saját intézetvezetői tapasztalatomnak azért is, mert közvetlen kutatóintézeti vezetési tapasztalatok nélkül kerültem tíz évvel ezelőtt abba a helyzetbe, hogy időm nagyobb részét egy intézet gondjaira fordíthattam. Különféle tapasztalataim természetesen voltak, többek között olyanok is, amelyek nem esnek távol egy kutatóintézet vezetésének problematikájától. Csak a legérdekesebbeket ezek közül: saját magam szinte megszakítás nélkül folytattam agrárökonómiai kutatásokat azelőtt is, sőt kisebb csoportok kutatómunkáját is szerveztem. Ezenkívül a Földművelésügyi Minisztérium operatív agrárpolitikai tevékenységében mintegy a másik oldalról ismerkedtem meg mindazokkal az agrárökonómiai kérdésekkel, amelyek a szaktudomány témái lehettek. Az sem érdektelen, hogy hosszú időn keresztül – igazgatói tevékenységem mellett – akadémiai funkciómban az intézet feletti kutatóirányítás problémáival kellett foglalkoznom, tehát erről az oldalról is megismerhettem a szóban forgó kutatásszervezési tapasztalatokat.[2]

[1] Varga Gyula: A „tudományos munkás". In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 335. Az összkép értelmezése szempontjából megemlítendő, hogy 1958-ban hazánkban 31 (!) agrártudományi intézet tevékenykedett, részben akadémiai, részben minisztériumi irányítás alatt. Az intézetekben 1770 munkatárs dolgozott. Ugyanakkor a 87 agrártudományi tanszéken 763-an dolgoztak. Erdei Ferenc: A magyar tudomány helyzete és fejlesztésének főbb irányai. *Magyar Tudomány*, 1958. 11. sz. 495–513. Kötetben: Erdei Ferenc: *Tudománypolitikai, kutatásirányítási és szervezéstudományi tanulmányok*. EFÖM. Szerk.: Tőkés Ottó. Budapest: Akadémiai, 1980. 43.

[2] Erdei Ferenc: Tíz év tapasztalatai az Agrárgazdasági Kutató Intézetben. Egy kutatóintézeti igazgató személyes tapasztalatai. *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1967. 1. sz. 5–24. In: Erdei Ferenc: *Tudománypolitikai tanulmányok*, 307.

Az 1956-os forradalom – eléggé föl nem becsülhető kihatású – következményei közül is kiemelkednek az új magyar agrárpolitikát megalapozó döntések, s ezen belül is a kötelező beszolgáltatás felszámolása.[3] Ugyanakkor a beszolgáltatás eltörlésével a mezőgazdaság direkt irányításának eszközrendszere esett ki a tervutasításos rendszerre szocializálódott nómenklatúra kezéből, „ezért az agrártermelés irányítása csak más *közgazdasági eszközökkel* vált lehetővé".[4]

Az Erdei által is ihletett célok a magyar mezőgazdaság felemelésének „királyi útját" jelentették, de a régi struktúrának hazai és külhoni „elkötelezettjei" ezeket a célokat, törekvéseket nem támogatták. Jól tükrözte ezt az MSZMP Falusi Osztályán Fehér Lajos irányításával készült *Agrárpolitikai tézisek* vitája is.[5]

A tézisek készítőinek a következő tényekkel kellett számolniuk. Az 1956-os forradalom az agráriumban nemcsak reformintézkedéseket, de a termelőszövetkezeti mozgalom megtorpanását, *időleges válságát* is előidézte: a termelőszövetkezetek 63%-a felbomlott, a fennmaradók is meggyengültek.[6] Ám a megtorlás eszközrendszerét a *viszonylag* békés falvakra kiterjeszteni öngyilkos lépés lett volna. Kádár ezért elállt a „fegyverek, szuronyok" alkalmazásától, s a falvak békéjének megőrzése és a közellátás újjászervezése mellett döntött: s „a tsz építésének kérdését levette a napirendről".[7]

Az intézkedések következtében nőtt a mezőgazdasági termékek előállításában az egyéni parasztgazdaságok szerepe: 1957-ben a mezőgazdaság bruttó termelési értékének már 80 százaléka származott az egyéni gazdaságokból.[8] Az Erdei Ferenc vezette AKI tehát joggal terjesztette ki 1957-ben kutatásait a *parasztgazdaságokra* is.[9]

A többi szocialista országban felgyorsuló „kollektivizálás" is a magyar pártvezetést agrárpolitikája megváltoztatására kényszerítette. Nem részletezzük ezt a folyamatot, de *Simon Pétert* idézve azt szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy „egyeztetett döntés alapján, már 1958 végén Bulgáriában, egy év múlva Csehszlovákiában, 1960 tavaszán Albániában, ősz-tél fordulóján az NDK-ban, s – mint erre visszatérünk – 1961 elején Magyarországon, 1962-ben Romániában is befejeződött „a parasztporták egyesítése".[10]

[3] Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*, 363–364.

[4] Uo. 433.

[5] MSZMP Agrárpolitikai tézisei. MOL M-KS 288. f. 28. 1957. 18. ő. e.

[6] *KSH Mezőgazdasági Zsebkönyvek*, 1959. 7–8.

[7] *Az MSZMP KB 1957–58. évi jegyzőkönyvei*. Szerkesztette: Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György–Ujváry Gábor. Budapest: MOL, 1997. 713.

[8] Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság történetének négy évtizede*, 438.

[9] Varga Gyula: A „tudományos munkás". *Erdei Ferenc emlékezete*, 335.

[10] Simon Péter: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsulása 1959 elején. *Párttörténeti Közlemények*, 1972/3. Lásd továbbá Szakács Sándor: A mezőgazdasági termelés fejlődése és szerkezeti változásai a KGST-országokban 1945–1975. In: Izsák Lajos–Korom Mihály (szerk.): *A magyar népi demokrácia harmincöt évének történetéből*. Budapest: MM [Művelődési és Közoktatási Minisztérium], 1980.

E folyamatok kezelésében Magyarország útja már – a többi szocialista országától – egyre inkább eltérő jellegzetességeket mutat. E jellegzetességekkel társuló dilemmák: fenntartható-e a parasztgazdaságok átszervezése és a mezőgazdaságban a termelés növelése egyidejűleg, s ha igen, lehetséges-e ezen irányelv érvényesítése az ország valamennyi megyéjében? Milyen mértékben adott az önkéntesség a kényszerítő eszközök mellőzése esetén? A Szovjetunióban ugyanis a harmincas években a kollektivizálás katonai-állambiztonsági erők tömeges bevetésével, egész osztályok, népcsoportok áttelepítésével társult! Ha a kényszer nyílt katonai-rendőri formái nem alkalmazhatók, melyek lehetnek a „lelki kényszer" formái és határai? De az 1950-es évek magyar gyakorlatának visszatérte is kísértett ekkor. Még a vita kezdeti szakaszában Erdei feljegyzést készít a *Falusi Osztály számára*, amelyben leszögezi: a szövetkezetek sokirányú fejlesztésével egyetért, ám a legnagyobb jelentőségűnek a földműves szövetkezetek és különösen a *szakszövetkezetek*, az *egyesületi* szervezetek, főleg pedig a *szaktanácsadás* szerepét ítéli. *Apró Antal*nak küldött feljegyzésében pedig a falvak nyugalmáért érvel.[11]

E kérdésekre, javaslatokra választ az MSZMP KB 1958. decemberi ülése adott, de az ilyen magas szinten meghozott döntések a gyakorlatban – újabb vitákat gerjesztve – módosultak.[12]

A KB-ülés is nyilvánvalóvá tette, hogy minden lépést, amit szövetkezeti mozgalom megszervezése, fejlesztése érdekében tenni kívánnak, társítani kell a lakosság megfelelő élelmiszer-ellátásával – ezt 1957-58-ban csak import útján tudták megoldani –, továbbá mindezt a jövedelmezőség biztonságos növelésével, a paraszti társadalom rétegzettségének, a régiók, települések eltérő adottságainak figyelembevételével lehet sikeresen megvalósítani. Éppen ezekben a kérdésekben nyilvánult meg egyre nyilvánvalóbban a két lobbi ellentéte: az MSZMP Falusi Osztályát vezető *Fehér Lajos* és *Dögei Imre* földművelési miniszter szembenállása.

KITÉRŐ

Miután a következő évek agrártörténéseinek (Dögei Imre rövidebb, Fehér Lajos hosszabb távon) fontos szereplője, s Erdei Ferenc agrárügyekben Fehér Lajos fontos szövetségese, röviden kitérünk a szereplők jellemzésére.

Dögei Imre 1912-ben született Törökszentmiklóson. Pályája 1946-ban indul az UFOSZ (Újbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetsége) főtitkáraként.

[11] Idézi Romány Pál: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In: Für Lajos – Orosz István – Romány Pál (szerk.): *Magyar agrártörténet*. Agrártörténeti Tanulmányok. 503., 508–509.

[12] Jegyzőkönyv az MSZMP KB 1958. december 5–6–7-én tartott üléséről. 3. napirendi pont: Előterjesztés a párt agrárpolitikájával kapcsolatos kérdésekről. Előadó Fock Jenő. A vita során felszínre kerültek a *Fehér Lajos* és *Dögei Imre* közötti ellentétek, amelyek 1959 végéig nem csitultak. Kádár János ezekben a vitákban kezdetben egyensúlyozó szerepet játszott. In: *A magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyve*. Budapest: MOL, 1997. 861–869., 894–901.

Harminchárom évesen szülővárosában ő alakította meg a kommunista párt szervezetét. Földmunkás volt, saját gazdasággal nem rendelkezett. A funkcionárius lét számára a karrier lehetősége. Gyors előmenetelről árulkodnak tisztségei, az, hogy 1946-ban már az MKP KV póttagja, majd 1951-től a Szövosz elnöke.

1956 novemberében, amikor Kádár megalakítja Munkás-Paraszt Kormányát, a szerény képességű Dögei a paraszti arc. Az első közleményekben szereplők neve – „Kádár, Apró, Dögei" – pejoratív felhangú szójátékká válik.

1958 januárjában Dögei Münnich Ferenc kormányában *földművelésügyi miniszter*, Kádár tehát tartósan számít rá, szerepe stabilizálódik. Pozíciójából következően az agrárpolitika főirányáról 1958–60-ban kibontakozó vita egyik főszereplője. Tanácsadói között ott van a volt szovjet ösztöndíjas Magyari András miniszterhelyettes, s patronálja Gromov szovjet nagykövet is.[13]

A viták másik főszereplője Fehér Lajos. Fehér már a harmincas évek végén a debreceni Márciusi Front egyik vezetője, kapcsolatuk Erdei Ferenccel innentől datálható. 1942-ben lesz illegális párttag. A kevés számú németellenes partizánakció egyik szervezője. 1947-ben a *Szabad Föld* felelős szerkesztőjévé nevezték ki. Nagy Imre kormányra kerülését követően az MDP III. kongresszusán 1954-ben a KV póttagjának választják. Ettől kezdődően sorolják őt Nagy Imre támogatói, illetve támogatottjai közé. Tagja lesz a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának. Érintette az 1955 márciusát követő tisztogatás, parkoló pályára került: a Balatonnagybereki Állami Gazdaság igazgatója lett.

A forradalom időszakában újra a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának tagja, majd vezetője. Ilyen minőségében jelentette meg Titónak az 1956-os eseményeket értékelő pulai beszédét. A Magyarországon tartózkodó szovjet emisszionáriusok ezt nehezményezték és szorgalmazták felmentését. Kádár – hogy átmenthesse – szénbányászati kormánybiztosnak nevezi ki, majd visszahozza a párt szűkebb vezetésébe. Történetünk szempontjából fontos mozzanat, hogy kinevezi a KB Falusi Osztálya vezetőjének. Ebben a minőségében lesz az osztály mellett működő tanácsadói szerv: az Agrárpolitikai Bizottság elnöke.[14]

Ez a bizottság tárgyalta meg 1957. február 20-án az Agrárpolitikai téziseket. Az ülésre Erdei Ferencet is meghívják, ő azonban akadályoztatás okán ezen az ülésen nem tud részt venni, azonban írásban megküldi észrevételét.[15] Feljegyzéséből kitűnik, hogy a kialakult helyzetben elsődleges feladatnak a helyzet konszolidációját, a falu nyugalmának megőrzését tekintette. A szövetkezeti mozgalom fejlesztésében – eltérően az ötvenes évek gyakorlatától – ezért is a *fokozatosságot* szorgalmazta.

[13] Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*, 238.

[14] *Az Agrárpolitikai Bizottság* anyagát lásd MOL M-KS 288 f. 28/1957/18. ő. e. A Falusi Osztály megalakulásával részletesen foglalkozik Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrárlobbi című írása. In: *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Szerk.: Sipos Levente. Budapest: Napvilág, 2010.

[15] Erdei Ferenc: Hozzászólás az agrárpolitikai tézisekhez. 1957. február 21. MOL M-KS 288. f. 28/1957/3. ő. e. 49–53.

Ugyanakkor az előterjesztésben hiányolta a *strukturális változásokra* tett javaslatokat. Pontosabban kell számba venni – írja Erdei –, hogy nemzetközi összehasonlításban milyen kevés „anyagi erőt" fordítunk az újraelosztásban az agrárium fejlesztésére. „A magyar mezőgazdaság még mindig kevés műtrágyát használ, gépei meglehetősen korszerűtlenek, rossz kivitelűek, kevés a modern munkagép, öntözési és egyéb lehetőségeink nincsenek kihasználva stb. Mindezek következtében a katasztrális holdankénti átlagtermésekben és állati termékhozamokban a felszabadulás előttihez képest csak keveset haladtunk előre."[16]

Akárcsak Fehér Lajos, ő is összekapcsolta a tsz-mozgalom fejlesztését a mezőgazdasági termelés feltételeinek javításával. Fehér Lajos az 1958. decemberi Központi Bizottsági ülésen a párt agrárpolitikáját tárgyaló napirend hozzászólójaként – az előadó Fock Jenő volt – hozta szóba a mezőgazdasági termelés és azon belül az állattenyésztés megtorpanásának tényét, s jutott arra a következtetésre, hogy a „kollektivizálást" hazánkban csak a termelés fejlesztésével összehangolva szabad megvalósítani.

Fehér Lajos – szembemenve az uralkodó hangulattal – éppen ezért ellenzi, hogy a magasabb jövedelmet belterjesebb termeléssel elérő középparasztok életszínvonalát – „külön gazdaságfejlesztési adóval, vagy egyéni adókivetéssel" – a tsz-parasztok életszínvonalának átlagához igazítsák, s ily módon leszállítsák.[17]

Fehér Lajos stratégiája összhangban van az Erdei feljegyzésében is megfogalmazott elvekkel, s homlokegyenest ellentétes Dögei Imre és minisztériuma álláspontjával. Ez utóbbinak lényege, hogy a kollektivizálást hatékonyan „csak az egyéni parasztok elszegényítése árán, a szegénység talaján tudják csak elképzelni".[18]

Fehér Lajosnak és közvetve Erdei Ferencnek azonban nemcsak – s nem is elsősorban – Dögei Imre nézeteivel kellett szembesülnie. 1958-ban Kádár János Fehér Lajos nézeteiben revizionista felhangokat vélt felfedezni, s egyidejűleg gyanakodott is, mert a háttérben Nagy Imre hatását feltételezte.

Kádár a KB idézett 1958. december 5-i ülésén azt mondotta:

> El tudnám sorolni, [...] az összes intézkedések, ami az *egyéni parasztok javára szólt*, kezdeményezésként amit a KB mezőgazdasági osztálytól jött, s [...] megszavaztam, [...] de hosszú hónapok múltak el, és egy javaslat nem jött erről az osztályról, amely alarmírozott volna bennünket, hogy [...] valamit tegyünk a szocialista fejlődés érdekében is [...] Mi mindig pofáztunk, hogy a szövetkezet, a szocializmus meg ez,

[16] Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*, 223. Ugyanezt a gondolatot fejti ki hangsúlyosan Erdei a Szövetkezeti vagy egyéni gazdaság című, 1957-ben írt cikkében, amely először a Kossuth Kiadó 1958. évi *Nagy kalendáriumában* jelent meg. Kötetben: Erdei Ferenc: *Válogatott írásai és beszédei*. Szerk.: Fekete Ferenc. Budapest: Kossuth, 1973. 39–47.

[17] Jegyzőkönyv. Készült a Központi Bizottság 1958. december 5-i üléséről. In: *Az MSZMP Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Budapest: MOL. 691.

[18] Feljegyzés a Földművelésügyi Minisztérium egyes vezetőinek a párt agrárpolitikájával kapcsolatos nézeteiről. 1958. február 17. MOL M-KS 288. f. 28/1959/12. ő. e.

> meg az, Fehér elvtársék válaszoltak, hogy önkéntesség, óvakodás a szektásságtól, ez mind helyes, de kicsit egyoldalú volt [...] Többet, jobban hallgattak a Gyenesre, mint a mi Intéző Bizottságunkra [...] Gyenes még ott van, szellemi áttétellel [...] gondolatai még ott élnek ma is, állítom, és rokonszenvet élveznek a mezőgazdasági osztály nem egy munkatársa részéről.[19]

Az ún. kétfrontos harc jegyében ugyanakkor Dögei Imrétől is elhatárolja magát. A részletektől eltekintve az a „bozótharc", amelyet Kádár e kérdésben folytat, s különösen az a mód, ahogy a „háttérben" Nagy Imre árnyékát véli újra és újra felfedezni, azt mutatja, milyen nehéz volt az 1956-ban Nagy Imrével együtt dolgozó Erdei Ferenc visszailleszkedése a paraszti érdeket érvényesítő – Fehér Lajos nevével azonosítható – politikai vonalba.

Mit mondott Kádár a vitában Dögei Imréről: „Dögei elvtársat is ismerem pár éve, amióta tudom, hogy hűséges emberként áll a párt oldalán." De „elcsúszott balra". Mégsem tesz egyenlőségjelet Dögei és Fehér közé. „Fehérék az egyéniek javára dolgoztak, de olyan tehetséggel, amit én nagyra becsülök, ők gyakorlati emberek, tudtak cselekedni. A Dögeiék az FM-ben sóhajtoztak a szocializmusért, és nem tudtak cselekedni."[20]

Erdei, figyelemmel kísérve e vitákat, egyértelműen szolidáris volt Fehér Lajos álláspontjával, de a KB ülésére ekkor még nem hívják meg. A Fehér Lajos vezette Agrárpolitikai Bizottság ülésén ugyanakkor – mint említettük – rendszeresen jelen van, a Fehérrel való kapcsolata így többcsatornássá vált.

Erdei – évtizedek során kialakult munkamódszeréből következően – mindenekelőtt a „terepen" szeretett tájékozódni. Rendszeresen járta az országot, s jóllehet felhasználta intézete, az AKI apparátusától kapott adatokat is, saját tapasztalataiból „olvasott" a legjobban. Erdei Ferenc otthon volt az egész országban, de voltak kitüntetett helyek, ahova rendszeresen visszajárt, ilyen volt Nagykőrös. Írásos hagyatékának ugyanakkor kitüntetetten érdekes darabjai a hozzászólásai, illetve az előzetesen megküldött vitaanyagok hátlapjaira írt feljegyzései.[21]

Az Agrárpolitikai téziseket először az 1957. február 20-i *Népszabadságban* publikálták. Erdei írásos véleményét e tézisekről ismerjük.

[19] Kádár János hozzászólása. *Az MSZMP Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*, 724–725. Az 1920-ban született Gyenes Antal Bolyai-, majd Györffy-kollégista volt, 1941-től a kollégiumban működő kommunista sejtszervezet titkára. 1946–1948 a NÉKOSZ elnöke, 1949-től az OM főosztályvezetője, majd *Nagy Imre aspiránsa*. 1956-ban a *második* Nagy Imre-kormány minisztere. 1956. november 4. után az MSZMP ideiglenes KB tagja, 1957. júniusában azonban Nagy Imrével szolidáris nézetei miatt eltávolították a Központi Bizottságból. 1968 után a Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatója.

[20] Kádár János hozzászólása. *Az MSZMP Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*, 725–726.

[21] Az Agrárpolitikai Bizottság anyagait lásd MOL M-KS 288. f. 28/1957/18. ő. e., az e helyett később létrejött Szövetkezetpolitikai Munkaközösség iratait MOL M-KS 288. f. 38. cs. Ez utóbbinak is Fehér Lajos volt az elnöke.

A Fehér Lajossal való stratégiai jellegű szövetség új támogatóra ekkor talál Nyers Rezsőben. Történésünk időpontjában az 1923-ban született Nyers Rezső a Szövosz elnöke, 1960-tól pénzügyminiszter, majd 1962-ben a KB gazdaságpolitikai titkára. Időben előrelépve 1962-től a PB póttagja, 1966-tól a PB tagja, a gazdasági reform előkészítésének és kivitelezésének kulcsembere.

Milyen álláspontot képviselt Nyers a Dögei nevével fémjelzett parasztellenes restrikciós politika időszakában? 2004-ben vele folytatott beszélgetésben, kérdésemre ekként válaszolt:

> No, most ennek én belekerülök a kellős közepébe. Már Szövosz elnökként is a parasztok elleni restrikciós politika megindítása ellen vagyok, tehát a Fehér Lajos csoporthoz tartozom. Ebben az időben már Erdei is részt vesz diskurzusainkban. Szerepet játszik Gyenes Antal, Dimény Imre – még nem miniszter –, Csizmadia Ernő, Márton János. Én ebben benne vagyok. Az Agrárgazdasági Kutató Intézet a bázis. Persze Fehér Lajos égisze alatt van az egész társaság. Bár közéjük tartozom, személyemben mégis csak akkor kerülök bele ebbe az ügybe, amikor pénzügyminiszter leszek. Bár vannak fokozatos előzmények, így az agrártézisek már korábban említett vitája. S ekkor még a Szövosz elnöke vagyok.[22]

De hogyan ítélte meg Nyers ebből a nézőpontból azt a visszalépést jelentő fordulatot, amely újólagosan előtérbe állította, erőltette a kollektivizációt, és milyennek a Fehér Lajos köré csoportosuló ún. agrárlobbi ehhez való viszonyát?

Nyers a Kádár, s közvetve a szovjetek által szorgalmazott *kollektivizálási offenzíva* megtorpanását mindenekelőtt az erőforrás hiányával magyarázza. Ennek dokumentálásában az *Országos Tervhivatal* és akkori elnöke, Kiss Árpád játszotta a „főszerepet". „Na, most mi más oldalról is néztük ezt a dolgot. Fehér Lajosra meg az ő körére gondolok, engem is beleértve, nevezetesen, hogy itt nemcsak erőforrás probléma van, bár ezt is elismertük, és jól jött a mi gondolkodásunkhoz, ha egyáltalán az egész szövetkezetesítést originális, szerves, az akkori paraszti gazdaságból kinövő folyamatnak képzeltük el."[23]

Az Erdei Ferenc vezette AKI agrárközgazdasági javaslataival ezekben a kérdésekben (is) az „originális, szerves", „az akkori paraszti gazdaságból kinövő folyamatokra" építő politikai törekvéseket támogatta. Erdei-kaliberű gondolkodó számára világos volt, hogy az ütemmel kapcsolatos viták mögött stratégiai probléma húzódik meg: a létrehozandó szövetkezetek *minéműsége*. Mert ha a szövetkezetépítés kampányszerűen valósul meg, nyílt vagy álcázott erőszakkal társítva, s a falvakról szóló szociografikus írásokból is erre lehetett következtetni, hogy e veszély fennállt, akkor a szervesség nem biztosítható. Rázsó Imre akadémikussal közösen írt levele is arról tanúskodott.

[22] Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*, 227–228.
[23] Uo. 228–229.

S az idő előrehaladtával e meggyőződése csak erősödött, s ez a Nyers Rezső által említett *szerves* fejlesztésnek is feltétele. „A termelőszövetkezeti gazdálkodás sajátos *üzemi komplexum*, amelyben a korábbi *egyéni* családi kisgazdaságok nagyüzemi egyesítésének ilyen értelmű fokozatossága szükségszerű, s az is, hogy ilyen – állandóan fejlődő – kombináció a termelőszövetkezetek fejlesztési és a termelőszövetkezeti tagok szempontjából is elkerülhetetlen."

Erdei részt vett a Nagykőrösön rendezett ún. Szövetkezeti Napon. Az ott tapasztaltakról Fehér Lajos számára írt feljegyzésének karcos hangja azért is figyelmet érdemel, mert alig két évvel korábban Erdei még szovjet fogságban volt, csak pár hónapra volt az 1958 júniusában lefolytatott Nagy Imre-pertől és Nagy Imre kivégzésétől. Levelének kelte: 1958. szeptember 22.

> Én folyamatosan figyelemmel kísérem a nagykőrösi szövetkezeti helyzetet, így az elmúlt évben több alkalommal jártam ott és mind a földműves-szövetkezetek, mind a termelőszövetkezetek kérdéseivel foglalkoztam. A tegnapi tapasztalatokat is hozzávéve egyöntetűen az a benyomásom, hogy a szövetkezeti fejlesztés nem képes megmozdulni a városban, és ennek legfőbb oka az, hogy sem a földműves-szövetkezet, sem a termelőszövetkezetek nem működnek úgy, hogy az a termelőszövetkezeti mozgalom becsületére váljon. Bizonyos eredményt fel tudnak mutatni, azonban ezek nagyon kevesek ahhoz, hogy a reálisan, sőt szigorúan ítélő paraszti közvélemény ezt méltányolná [...]
> Súlyosbítja a helyzetet, hogy hasonló képet festenek a Pest megyei és Bács megyei helyzetet ismerők is, és jórészben megegyezik ezzel a megyei vezetők véleménye is... Mindennek az a rendkívül élesen jelentkező veszedelmes következménye, hogy az apparátus érezvén a fejlesztés meglapozott előrehaladásának a nehézségét, hajlamos arra, hogy adminisztratív kényszerítő erővel nyúljon a szövetkezetekhez [...] Nemcsak az én meggyőződésem, hanem tízéves tapasztalat, hogy ez nem járhat sikerrel.[24]

Ezt követően három pontban összegezte a javaslatait:

> a) Lehetővé kellene tenni, hogy a termelőszövetkezetekben új, és a megmerevült és elmaradott sablonos munkaegység-elszámolás és jövedelemelosztás mellett kiegészítő formákat alkalmazhassanak, illetőleg ilyet az apparátus támogasson, mint ahogy ez Bulgáriában és elsősorban a Szovjetunióban is történik.
> b) Égetővé válik a termelőszövetkezetek igazgatásában is új módokat keresni... Valamilyen formában tehát kényszerítőnek érzem régi vesszőparipám, a termelőszövetkezeti központ vagy szövetség kérdésének a napirendre tűzését. Te tudod jobban.
> c) Végül megmerevíti a helyzetet a meglevő termelőszövetkezetek kizárólagosan agrárproletár jellege és a kisebb és közepes gazdálkodók teljes elkülönülése tő-

[24] MOL M-KS 288. f. 28/1958/14. ő. e. Feljegyzés Fehér Lajos elvtárs részére a nagykőrösi szövetkezeti napról. 1958. szeptember 22.

lük. Most a termelőszövetkezeti kérdések elhatározásánál nagyon meg kellene gondolni, hogy bátrabban kellene teret engedni a kis- és középparasztság külön szövetkezeti szerveződésének, akár alacsonyabb, akár magasabb formában.[25]

ERDEI FERENC AZ MTA FŐTITKÁRA

Erdei Ferenc 1957–1964-ig, majd 1970–1971-ben (haláláig) töltötte be a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári tisztét. A köztes években – intézetvezetői funkciója mellett – az Akadémia alelnöke volt.

Erdei főtitkári tevékenységében, e sokirányú feladat teljesítésében is a realitásokból kiindulva súlyozta, s alakította ki tevékenysége területeit. 1957–62 között zord volt az ideológiai klíma, megbolygatott az Akadémia vezetése és tagsága, a forradalom számos jeles kutatót és műhelyt megérintett, a tagok – nem is jelentéktelen – része az 1948-49-es kizárások, átszervezések ügyében perújrafelvételt követelt.[26]

Erdei ebben a helyzetben is elősegítendő a konszolidációt, az érvényes Alapszabályból kiindulva, a távlatok felrajzolására, a feladatok közös megfogalmazására összpontosított. De kiindulópontként az eredményeket is számba vette. Programadónak is tekinthető *A magyar tudomány helyzetének és fejlesztésének fő irányai* című tanulmányában ezeket összegzi.[27]Ami a tudományos kutatások anyagi-szervezeti kereteit illeti, 1957 végén 114 tudományos kutatóintézet volt Magyarországon, és több mint 600 egyetemi és főiskolai tanszéken folyt kisebb-nagyobb mértékű kutatómunka.[28] Ami az egyes tudományágak arányait illeti: Erdei az adott tudományban dolgozók összes intézeti és tanszéki létszámát hasonlítja össze. 1957-ben az ilyen egybevetés azt mutatta, hogy a műszaki tudományokban dolgozik az összes intézeti és tanszéki dolgozók együttes számának 33%-a, az orvosi tudományok körében 23%, míg a természettudományokban – ideérti a matematikát, fizikát, kémiát, biológiát, geológiát – 21%, az agrártudományok részesedése 15%, a társadalomtudományoké 8%, míg a közlekedéstudományé 1%.

Erdei más metszetben is mutatja az egyes tudományágak arányát. A képet ugyanis részlegesen módosítja, ha a kutatóintézetek megoszlását, illetve a kutatóintézeti dolgozók arányát vizsgáljuk. Ebből a szempontból a műszaki tudományok vezető helye még szembeötlőbb: 36 intézettel e területre esett az összes kutatóintézetek 31,5%-a, a teljes kutatói létszámnak pedig 45,2%-a.

[25] Idézi: Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században,* 232–233.

[26] A kizárásokról, átszervezésekről lásd Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest: Akadémiai, 1995. 226–286.

[27] A magyar tudomány helyzetének és fejlesztésének fő irányai. *Magyar Tudomány*, 1958. 11–12. sz. 495–513. (A folyóiratot az Akadémia r. és l. tagjai automatikusan megkapták. Erdei *ennek* a nyilvánosságnak szánta mindenekelőtt írását.)

[28] Erdei az adatokat az 1957-ben alakult *Tudományos és Felsőoktatási Tanács* által kezdeményezett felvételből idézi.

Az Akadémia tudománypolitikai stratégiájának tervezése szempontjából hasonlóan forrásértékűek a tudományos kutatások szervezeti helyzetével kapcsolatos adatai. Ezek arról adnak képet, hogy a tudományos kapacitás és a munkaerő megoszlása szempontjából milyen az akadémiai intézetek és a tanszékek közötti megoszlás. E szempontból körülbelül a természettudományi kutatásokban egyenlő súlya van az önálló kutatóintézeteknek és a tanszékeknek; az orvostudományok terén a kutatómunka túlsúlya a tanszékekre (klinikákra – H. T.) esik; az agrártudományokat, hasonlóan a műszaki tudományokhoz az intézetek dominanciája jellemzi. Erdei nem említi, de vélelmezhetően az iparosítási politika túldimenzionálásának hozadéka a 36 műszaki akadémiai intézet 4413 fős létszáma, miközben az egyébként gyors ütemben fejlesztett 72 műszaki jellegű tanszéken 1152 fő dolgozott. A társadalomtudományok területén kiegyenlítettebb volt az arány.

Önálló írásban foglalkozott Erdei Ferenc a kutatások irányával és eredményességével. E feljegyzés 1958 utolsó negyedévében született, amikor az ideológiai szférát a Szirmai István, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének – 1959-től a KB titkárának – bizalmát élvező ún. elméleti munkaközösség uralta. A csoport gyanakodott, mindenütt revizionizmust szimatolt – különös tekintettel a Nagy Imre-per után kialakult helyzetre – és támadott mindenkit, aki a kivégzett miniszterelnök csoportjával, a Petőfi Körrel „inkriminálódott" tudósokkal kapcsolatban volt.[29] Ezt a dilemmát Erdei megkerüli, pontosabban egyetlen, az uralkodó ideológia nyelvén megfogalmazott, differenciálatlan mondattal oldja meg: „1953 előtt dogmatikus kötöttségek, 1953 után pedig revizionista eltorzulások akadályozták és nehezítették" az alkotó munkát.[30] Majd e kijelentő mondatot követően rátér a hazánkban folyó tudományos munka eredményességének kérdéskörére. Irányadó mértékegységnek a nemzetközi összehasonlítást jelöli meg. Mai szemmel is tanulságos, hogy – ezt a szerinte egyetlen általánosan elfogadható mércét tekintve – a matematikát, a zenetudományt, az orvostudományokat és a fizikai, kémiai tudományok egyes ágait, a társadalomtudományok közül a filozófia és a nyelvtudományok egyes területeit kivéve, a többi területet Erdei „elmaradottnak" tekinti. Ezek sorában külön kiemeli „a műszaki tudományok és agrártudományok több ágát, a társadalomtudományok körében pedig a *szociológiát* és a pedagógiát.[31]

[29] A Szirmai István vezette APO-n dolgozó „anti-revizionista" csoport tagjai: Óvári Miklós, Gedő András, Wirth Ádám, Lich József, Molnár Endre, Szirmai István. Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest: SIK, 1997. 86.

[30] Erdei: *A magyar tudomány helyzete és feladatai*, 47.

[31] Uo.

Erdei írása jellegéből következően nem argumentálja állításait, de a filozófia ilyetén pozitív való kiemelése tudománytörténeti tények ismeretében kétséges: hiszen Lukács Györgyöt hallgatásra ítélték, tanítványait (Heller Ágnest, Almási Miklóst) állásukból felfüggesztették. Az egyetemi esztétikai tanszék vezetését a miniszterhelyettesként regnáló nagy „rendcsináló" veszi később át, az Erdeihez legközelebb álló tudományág, a szociológia hazai intézményesülése még 1948-ban megtorpant.[32] Nem követjük nyomon Erdei beszámolóját, célunk e szemelvények bemutatásával az *akadémiai vezető* Erdei arcának, hangütésének a politikai életrajz szempontjából való érzékeltetése volt.

[32] Almási Miklós szóbeli közlése.

IX. A MAGYAR SZÖVETKEZETI MOZGALOM MEGÚJULÁSA ÉS A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI RENDSZER REFORMJA

SZÖVETSÉGBEN FEHÉR LAJOSSAL – NYERS REZSŐ TANÁCSADÓJA, HARCOSTÁRSA

1964-ben Erdei Ferenc pályája részlegesen, de módosul. Részlegesen, mert fő munkahelye változatlanul az AKI, annak pozíciója a következő években erősödik: még akadémiai főtitkárként előkészíti az FM irányítása alatt álló Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet egyesítését az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetével. Jóllehet az Akadémiának alelnökeként tisztségviselője marad, s elnökségi tag marad, s tudósi rangja ad súlyt a pozíciónak, s nem fordítva. Ugyanakkor a *Hazafias Népfront* március 19–20-i kongresszusán Kállai Gyulát elnökké, Erdei Ferencet főtitkárrá választja. Kállaihoz évtizedes kapcsolat fűzi, de ez már rég „kiürült", s a volt miniszterelnök pályája „lecsengőben" volt. Az érdemi munka e szervezetben a főtitkárra hárult.

A munkakör teljes embert követelt – elődje Ortutay Gyula volt –, de Erdei csak ideje egy részét szentelte a Népfrontnak. Első megnyilatkozásai arról tanúskodnak, hogy mindenekelőtt megpróbálta felmérni – miután 1956 novemberében, decemberében írt jegyzeteiben maga is névlegesnek nevezte a Népfrontot – lehet-e, s hogyan megreformálni a szervezetet az új politikai helyzetben.

Mielőtt az elképzeléseit idéznénk, megkíséreljük felidézni – ha vázlatosan is –, milyen történések módosították 1964-ben a külpolitikai erőteret. Szovjet pártmunkás küldöttség járt Magyarországon Jurij Andropov vezetésével. (Emlékeztetünk: az akkor már KB-titkár Andropov Erdei „régi ismerőse": 1956-ban ő volt a Szovjetunió magyarországi nagykövete.) Kiéleződik a szovjet–kínai vita; augusztus 4-én az USA légiereje megkezdi Vietnam négy óráig tartó bombázását; októberben felmentik Nyikolaj Hruscsovot első titkári, miniszterelnöki pozíciójából; Lyndon B. Johnsont novemberben újraválasztják USA elnöki pozíciójába.

Ezekkel a meghatározó világpolitikai történésekkel párhuzamosan enyhül Magyarország külpolitikai elszigeteltsége, növekszik elismertsége: februárban magyar–csehszlovák tárgyalások kezdődnek a műszaki-tudományos együttműködésről, Budapesten vendégszerepel az angol *Royal Company*. 1964 áprilisában nagykövetségi szintre emelik Magyarország és Olaszország, májusban Magyarország és Japán diplomáciai kapcsolatait, az év végén az osztrák–magyar kapcsolat is erre a szintre kerül. Szeptemberben Joszip Broz Tito államelnök vezetésével kormányküldöttség látogat Budapestre. A Vatikán budapesti küldötteinek tárgyalása végeztével megállapodást írnak alá „Magyarország és a katolikus egyház

viszonyáról". Az év végén, decemberben Péter János külügyminiszter New Yorkban megbeszélést folytat Dean Rusk külügyminiszterrel a két ország viszonyáról. November 23. és december 12. között Erdei Ferenc vezetésével országgyűlési küldöttség látogat Ghánába és Guineába.

Az amerikai–vietnami háború ellenére erősödtek Európában a békés egymás mellett élés esélyei, s a külpolitikai történések is azt igazolták, hogy Magyarország konszolidációja előrehaladt. A belpolitikában is oldani lehetett és kellett a feszültségeket. A Varsói Szerződés országaiban nem voltak reális esélyei az egypártrendszer „szétbontásának", de a politikai rendszer keretein belül új intézményi formák keresése vagy rugalmasabbá tétele szükségszerűvé vált. Erdei Ferenc erre tett kísérletet a „nemszeretem" Népfront újraformálásával. Először a már kialakult, szokásos formákkal kísérletezett: más szervezetekkel együttműködve részt vettek az országgyűlési képviselők és tanácstagok beszámolóinak szervezésében. Egyes társadalmi rétegek (különösen értelmiségiek, kistermelők, törpefalvak, tanyák lakóinak) mindennapos gondjait számon tartották, keresték a lehetséges megoldásokat. Igyekeztek a társadalmi-politikai véleménycsere fórumává válni. Egy év után számba vette a munka eredményeit, a viták, beszélgetések során felmerülő gondokat. Kiegészült a figyelmet érdemlő kérdések sora: a mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek ügyei, a háziasszonyok, az öregek problémája, a „kétlakiság", a cigányság helyzete került napirendre. Fontos kérdések ezek, de „szűk a ruha": ha már egy helyi, megyei szervezetekkel, bizottságokkal rendelkező apparátus került az irányítása alá, az ország szempontjából legidőszerűbb kérdést: a gazdaságirányítási rendszer reformját állítja a Népfront tevékenységének középpontjába.[1] Miközben maga tevőlegesen is részt vesz a gazdasági reform előkészítő munkálataiban, a gazdasági-politikai kérdésekben tájékozatlan apparátust segíti az „átállásban".[2]

A mezőgazdaságban szerzett tapasztalata e vonatkozásban felértékelődött. Az agrárpolitikai tézisek 1957 után – bizonyos kényszerűségek következtében – utat nyitottak meghatározott reformlépéseknek. A tsz-átszervezés időszakában ezek részlegesen megtorpantak, de a válságtünetek nem korlátozódtak az agráriumra.[3] Nyers Rezsőnek számos kérdést fogalmaztam meg a vele készített interjúban.[4]

[1] Erdei Ferenc: Mit teszünk, mire készülünk. *Magyar Nemzet*, 1965. január 1. Kötetben: *Erdei Ferenc politikai írásai*, 2. k. 355–358.

[2] A soron következő gazdaságpolitikai feladatok: a gazdaságirányítás reformja és az 1968. évi népgazdasági terv. Előadás a Hazafias Népfront megyei titkárainak 1967. november 2-án tartott értekezleten. HNF Országos Tanácsa titkárságának sokszorosított kiadványa 1967. december 1. EFB 2958. Kötetben: Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k. 392–406.

[3] Az árrendszer hatása a mezőgazdaság fejlődésére. Hont János: A mezőgazdaság területén érvényesülő mechanizmus néhány forrása. In: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése*, 318.; A parasztság évi jövedelme források szerint, szektoronként. Pető–Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*, 687.

[4] Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*, 307.

Azt például, hogy miért a mezőgazdaságban sikerült a reform irányába áttörést elérni? Itt volt-e a legnagyobb intellektuális tartalék? Itt vált érdemivé a politika, a tudomány, a gyakorlatban dolgozó szakemberek szövetsége? Vagy maguk a termelőszövetkezetek mint szereplők voltak a legalkalmasabbak erre? Nyers Rezső így válaszolt:

> Azt hiszem, ez utóbbi volt a döntőbb. Részben volt politikai előzménye is, a Fehér Lajos féle agrártézisek időszaka, amely a mezőgazdaságban és részben az állami gazdaságirányítás módszereiben is érdemleges változásokat alapozott meg, például az árrendszer ekkor kezd piacos lenni. Ez az egyik tényező. A másik tényező, hogy alulról is erjedés indul el, ekkoriban válik elevenné az a paraszti közösség, amely most már a termelőszövetkezeti közösségben működik, de mondhatom az állami gazdaságok gárdáját, az agrárszakemberek gárdáját is. És van még egy közgazdasági mozzanat, amit megemlítenék. A mezőgazdasági termelésben potenciálisan benne van az a termelési lehetőség, amelyet termelési gyakorlattá kellett fordítani. Az 1960-as időszakot – ez a bázis – 10-15 százalékkal meghaladja a termelés.

A mechanizmusreform konfliktusoktól nem mentes folyamatának részletezésére nem, csak Erdei Ferenc szerepének rekonstrukciójára vállalkozhatunk.[5]

Erdei – említettük – kezdetben nem volt tagja az Államgazdasági Bizottságnak, hivatalosan nem vett részt annak munkájában.[6] E mellett a „hivatalos" bizottság mellett azonban, azzal egyidejűleg, Nyers Rezső egy szűkebb agytrösztöt toborzott. Közöttük jelen volt a magyar közgazdaságtudomány politikai kérdésekben is járatos krémje: Bognár József, Nagy Tamás, Péter György, Vajda Imre.[7] Erdei Ferenc e grémiumnak sem tagja formálisan, de a mezőgazdaság és a szövetkezetek témakörben Nyers Rezső, akárcsak Fehér Lajos, a legmesszebbmenőkig támaszkodnak véleményére.

Erdeinek a reform sokirányú tevékenységeiben való szerepvállalása néhány elemére már utaltunk. Az ajánlások közül, melyeket a reform előkészítésének szakaszában írt, újólag megemlítenénk az Államgazdasági Bizottság részére készített 1965-ös kéziratát: *Ajánlások a gazdaságirányítási rendszer továbbfejleszté-*

[5] E folyamat kitűnő összefoglalását adja Szamuely László: Negyedszázados vita a szocialista gazdasági mechanizmusról. In: *A magyar közgazdasági gondolat*, 9–57. Részletesebben lásd Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–65*. Budapest: Magvető, 1983. 234–326.

[6] Az Államgazdasági Bizottság elnöke 1966-ban Nyers Rezső. Tagjai: Ajtai Miklós (miniszterelnök-h.), Bíró József (külkereskedelmi miniszter), Dimény Imre (MSZMP KB osztályvezetője), Fehér Lajos, Fock Jenő, Párdi Imre, Szurdi István (KB titkára), Tímár Mátyás (pénzügyminiszter), Bálint József (KB osztályvezetője). Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*, 291–292.

[7] Bognár József az MTA Világgazdasági Kutatóintézet igazgatója, Nagy Tamás az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa, a Reformbizottság mellett működő titkárság vezetője, Péter György a KSH elnöke, Vajda Imre MK Közgazdaságtudományi Egyetem tanára.

sére vonatkozó munkához.[8] A belső használatra készült kéziratot azért tartjuk figyelemre méltónak, mert jól érzékelteti Erdei igényességét a vizsgálandó kérdés határainak pontos kijelölésében, a használt fogalmak gondos meghatározásában. Bizonyosan nagy tapasztalata volt abban, hogy ennek hiánya a bizottsági anyagok készítésében, a „közös gondolkodásban" milyen félreértéseket, félreolvasásokat eredményezhet, s szülhet a gyakorlatban anomáliákat.

1965 májusában már előrehaladtak a reform előkészítésének munkálatai. Erre a tényre már feljegyzése első mondatában utal az *Ajánlások a vizsgált komplexum fejlesztéséhez* című részben:

> Az előzetes vita alkalmával is gondot okozott a vizsgálandó komplexum körülhatárolása és a felmerülő problémák bizonyos rendezése. Ezt a kérdést a határozat és a hozzá tartozó „*Irányelvek*" szövege sem oldotta meg, azonban a vizsgálandó problémák felsorolása és a szövegben használt kifejezések alapot adnak ahhoz, hogy mind a vizsgálatok, mind a megoldási javaslatok szempontjából bizonyos kezelési rendszert alakítsunk ki.[9]

Ami már magukat a pontosítandó – jobban körülhatárolt – fogalmakat illeti: a határozat szövege következetesen a *„gazdasági mechanizmus és szervezet"* kifejezést használja, a vizsgálatra vonatkozó irányelveket tartalmazó függelék pedig *„szélesebb értelemben vett mechanizmus"*-ról beszél. Maguknak a vizsgálandó problémáknak a felsorolása szintén félreérthetetlenül kétféle típust tartalmaz:

- olyanokat, amelyek a szocialista népgazdaság szervezeti felépítésére, gazdasági intézményeinek típusára vonatkoznak (a vállalatok és az irányító szervek típusai, a társadalmi szektorok);
- olyanokat, amelyek a szűkebb értelemben vett mechanizmusra (tervezés, árak, munkadíjazás – anyagi érdekeltség, anyag- és munkaerő-gazdálkodás stb.) vonatkoznak.

Ilyen értelemben tartja indokoltnak a következtetést, hogy a *„problémáknak e két típusát tudatosan megkülönböztessük"*, s úgy folytassák a feltáró munkát, hogy a „megoldási koncepcióban e kétféle szempont összeegyeztethető legyen".[10]

Az *Ajánlásaink*, pontosabban annak bevezetése, még egy – kutatói habitusa szempontjából jellemző – mozzanatot tartalmaz, amely politikai életrajza szempontjából fontos.

[8] Erdei Ferenc: Ajánlások a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére, 1965. május 4. Kötetben: Erdei Ferenc: *Politikai írások*, 2. k. 359–371.

[9] Az idézetekben később olvasható csillagos jelöléseket Erdei Ferenc használja. De a címzettek a jelölt dokumentumokat ismerik, s a kézirat belső használatra szánt, forrásokat nem jelöl. Az említett határozat az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának 1964. július 21-i ülésén született. Az *Irányelveket* függelékként csatolták az anyaghoz. MOL M-KS 288. f. 15/83. ő. e.

[10] Erdei Ferenc Ajánlások a gazdasági irányító rendszer továbbfejlesztésére. *Politikai írások*, 3. k. 331.

Miután megemlíti, hogy a 11 munkabizottság anyaga döntően „a szűkebb értelemben vett mechanizmus" vizsgálatára összpontosul, illetve „a gazdasági rendszer átalakításáról" szól, s e témakör csaknem teljes egészében közgazdasági természetű, és ebből következően „gazdaságpolitikánk egy meghatározott zónáját érintik", szükségesnek tartja megemlíteni: „Ebben a témakörben – a mezőgazdaság ágazati problémakörén túl – *én speciális tanulmányokat nem folytattam*, ezért erre vonatkozó ajánlásokat sem tehettem.[11] (Néhány erre vonatkozó gondolatomat, illetőleg megjegyzéseimet Bognár József elvtárs felhasználta a maga ajánlásai keretében.)"[12]

Vizsgálva a népgazdaság szervezeti korszerűsítését, szükségesnek tartja szolidan összegezni a történelmi léptékkel is érvényes eredményeket; a reformfeladatok nézőpontjából négy kérdésre tér ki részletesen: „1. *A társadalmi szektorok arányai*. 2. *A vállalat szervezeti fejlesztése*. 3. *A gazdaságirányító szervek*. 4. *A szükséges jogi reformok*. 5. *Javaslat a szervezeti problémák részletesebb felosztására*."[13]

Ami az első kérdéskört illeti. Természetesnek tartja, hogy az állami vállalatok fejlesztésével kapcsolatos kérdések állnak előtérben. Pontosan tudja, hogy itthon és a baráti országokban – a Szovjetunióban is – éberen, kritikusan kísérik figyelemmel a reform előkészületét, s a kitűzött cél elérését – egy határig – fontosabbnak ítéli a terminológiai kérdéseknél. De nem elvi engedmények árán. Számára ilyen elvi kérdés a *szövetkezeti szektor* emancipálása. S ez nem egyszerűen terminológiai kérdés. Mert az idézett elvi vonal

> együtt járt azzal a legtöbbször kimondatlan szemlélettel, hogy a szövetkezeti szektornak csak hosszabb-rövidebb időre van helye a szocializmusban. Ez a felfogás azt eredményezte, hogy a szövetkezetek létrejöttek, több területen bizonyos periferiális helyzetet máig megőriztek és sem perspektívájuk, sem egyenjogúságuk nem tisztázott.[14]

Mit mutatnak ebből a szempontból a szocialista átszervezés óta szerzett tapasztalatok, teszi fel a kérdést Erdei? Azt, „hogy a szocializmus gazdasági rendszerében fontos és *nem nélkülözhető szerepe van a szövetkezeteknek* a termelés egyes területein és a kereskedelemben, illetőleg a szolgáltatásokban."[15] (Kiemelés – H. T.)

[11] Erdei az Államgazdasági Bizottság 1964. július 21-i, majd az MSZMP KB 1964. december 10-i határozata alapján *kialakított szakértői bizottságok*ról tesz említést, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy szakterületenként végezzék el az addig működő gazdasági mechanizmus kritikai elemzését, majd a vizsgálatból levont következtetések alapján tett javaslatokat dolgozzanak ki, a kialakítandó új gazdasági mechanizmusra. Szamuely László szerkesztő megjegyzése. In: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése*, 332.

[12] Bognár József említett írása: A gazdasági vezetés és irányítás reformjáról című kézirata is belső használatra készült 1965. május 4-i keltezéssel, s rövidítve először *A közgazdasági gondolat fejlődése* című kötetben jelent meg, 341–360.

[13] A reform intézményi megalapozásának átfogó kritikai megközelítéséről lásd Juhász Pál: Adalékok a gazdasági reform intézményi megalapozásához. In: Arat a magyar. *Szociálpolitikai Értesítő és fejlődési tanulmányok*. Különszám. 1988. 220–228.

[14] Erdei Ferenc: Ajánlások a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére, *Politikai írások*, 2. k., 363.

[15] Uo.

Egyébként már 1960-ban ráirányítja a figyelmet arra a szerepre, amit a magyar családok jövedelmi viszonyai, belső munkamegosztása szempontjából a háztáji gazdaságok játszottak.[16] Ez az intézmény egyre összetettebb lett, s a termelőszövetkezetek komplex gépesítését követően sokféle formát öltött. Különösen jelentős volt a háztáji gazdaságok szerepe a családok fogyasztási szükségletének kielégítésében, s fokozatosan nőtt az árutermelésben is. Erdei e viszonyt gazdaságpolitikailag így definiálta: „a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai és a termelőszövetkezeti gazdaságok szerves egységet alkotnak termelőszövetkezeti keretben".[17]

S ezt követően megint egy Erdei gondolkodásmódját, érvelését pregnánsan jellemző fordulat. Erdei gyakorlatiasan így fogalmazza meg a kérdést: „Népgazdaságunk adott viszonyai között, a következő időszakban nem alkalmas-e a szövetkezeti szektor nagyobb feladatokra a termelés, a kereskedelem és a szolgáltatások egyes területein, s hogy nincsenek-e kiaknázatlan tartalékaink a szövetkezetek fejlesztésében?"[18]

Mivel új „szövetkezeti átszervezés" nem időszerű, ezért a meglévő szövetkezetek fejlesztése a kívánatos út. Ebben a következő intézkedéseket tartja elsődlegesnek:

- a szövetkezeti demokrácia erősítése érdekében a kezdeményezés, a saját erő felhasználása és a gazdálkodás önállósága terén nagyobb lehetőségek biztosítása;
- a szövetkezeti irányító szervek egységes elvi alapon való rendezése, s önállóságuk és felelősségük egyértelmű kialakítása;
- a szövetkezeti szektor helyének következetesebb kialakítása a gazdasági mechanizmusban.[19]

Milyen területeken lát lehetőségeket Erdei, ahol a szövetkezeti tevékenység kiterjesztése érdekében fejleszteni kell. Négy területet említ: az egyes *fogyasztási cikkek ipari* termelését, a *mezőgazdasági termékek értékesítését*, a *szolgáltatások* számos területét, *lakásépítő* szövetkezetek fejlesztését.

Erdei e pontokba foglalt cselekvési irányok megvalósításának dilemmáiról részletesen szól. E helyütt néhány – Erdei későbbi tevékenysége számára meghatározó – mozzanatot emelünk ki. Ezek akkor is indokoltak, ha visszanézve tudjuk, Erdei számára a váratlanul jött, rapid s visszafordíthatatlan betegség nem adott időt a programok kiteljesítésében való részvételre, s hogy 1971 után Magyarországon is új pozíciókat szereztek a retrográd erők, nem szólva az akkor nem előlegezhető egyetemesebb változásokról.

[16] Erdei Ferenc: A háztáji gazdaság néhány kérdéséről. *Szabad Föld*, 1960. november 27.
[17] Erdei Ferenc: Háztáji és kisegítő gazdaságok helye a szocialista mezőgazdaságban. *Tudomány és Mezőgazdaság*, 1967. 3. sz. 1–8.
[18] Erdei Ferenc: Ajánlások a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére. *Politikai írások*, 2. k., 364.
[19] Uo.

Az egyik: a szövetkezeteknek éppúgy szükségük van irányító szervre, mint a szocialista állami vállalatoknak; feltételezve, hogy az irányító szervhez megfelelő szintű képviseleti testület tartozik. E szükségletből adódik további két kérdés: indokolt-e, hogy a *szövetkezeteknek* legyen *egységes* mozgalmi központjuk? A másik: lehet-e szövetkezeti központja a *mezőgazdasági* termelőszövetkezeteknek.[20]

Az 1966-ban létrehozott új fórumnak, az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösségének Erdei Ferenc alapító tagja. E testületnek elődje a már emlegetett Agrárpolitikai Bizottság volt. Megőrződtek Erdei jegyzetei, amelyeket az előterjesztések hátoldalára írt, s ezekből jól rekonstruálható, ahogy segítette, nyomon követte *in statu nascendi* a reformmunkálatokat, különös tekintettel az agráriumra.

- Legyen a Termelőszövetkezeteknek Országos Kongresszusa.
- a kormány a kezdeményezést az FM-en keresztül támogassa
- A küldöttek kapjanak a vállalatoktól (tsz-ektől) anyagi hozzájárulást.
- Továbbá az FM koordinálja a területi szövetségeket, azok ajánlásait, javaslatait.
- Alakuljanak megyei, járási *Területi* Szövetségek.
- A tsz-ek tartsanak *Országos* kongresszust. Ez válassza meg a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát (TOT).*
- 1000 tag után egy küldött.
- Delegáló Szövetkezeti Vállalatok és egyesületek
- A választott vezetés és Ellenőrző Bizottság
- Kormány, FB, Megyei Tanács részvételeinek formáit szabályozni.
- Alakuljanak Szakszövetségek is

Ami az első kérdést illeti. Az erre adott válasz feltételezi azon meghatározó előfeltétel elismertségét, hogy a „szövetkezetek", különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek „belátható távlatban nélkülözhetetlen elemei a szocialista építésnek, és még nagyon sok olyan tartalék van e társadalmi-gazdasági szervezetekben, amelyeket a szocialista fejlődés érdekében ki kell aknáznunk."[21]

Erdei ennek a tézisnek igazolása érdekében sokirányú elméleti és gyakorlati tevékenységet fejtett ki. Talán ennek szemléltetésére a legalkalmasabbak azon jegyzetek, amelyeket az 1966-ban a Fehér Lajos kezdeményezésére létrehozott Szövetkezetpolitikai Munkaközösségi ülések előterjesztéseinek hátlapjára írt rendszeresen.[22] A Földművelésügyi Minisztérium Losonczi Pál, illetve Keserű

[20] Erdei Ferenc: Ajánlások a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére. *Politikai írások*, 2. k., 368. „A szövetkezeti központok, szövetségek jellege és problémái". Lásd Garamvölgyi Károly, Gyenes Antal, Kovács Sándor, Nagy László, Romány Pál, Mészáros Sándor, Patay János közreműködésével készült azonos című, az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközössége számára készült tanulmányát. A szöveg kisebb módosításokkal megjelent: Szövetkezetpolitikai kérdések. Budapest: Kossuth, 1970. 51–71.
[21] Szövetkezetek elméleti kérdése. *Társadalmi Szemle*, 1968. 2. sz. 27–30. Kötetben: Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei, 187.
[22] Ezek megőrződtek, s az Akadémiai Kézirattárban az Erdei-iratok között találhatók. Ms 5861 (1–16. sz.)

János által vezetett bizottsága volt az egyik olyan grémium, amelyben a szövetkezetek szervezeti fejlesztésével kapcsolatos műhelymunka folyt. Ezek a munkálatok beleilleszkedtek a gazdasági reform előkészítésének folyamatába.

Erdei e kérdésben az általa ismert anyagok közül a legrészletesebben az *Országos Szövetkezeti Tanács* (OSzT) ülésén fejtette ki álláspontját. A tanácsnak Erdei alapítása óta tagja. Elnöke Losonczi Pál miniszter volt, időszakosan helyettesítői vezették az ülést: Madas András, illetve Keserű János miniszterhelyettes, de az utóbbi irányításával egy albizottság is működött, éppen a termelőszövetkezetek irányításának szervezeti fejlesztésének témakörében. Erdei ezek ülésein, ha nem is rendszeresen, de szintén részt vett.[23] Az OSzT volt az egyik olyan grémium, amely e kérdéskörben műhelymunka keretéül szolgált.

A tizenhat ülés gazdag anyagát terjedelme okán nem idézzük. Példaként két előterjesztés kapcsán szemlézzük Erdeinek az előterjesztésen kibetűzhető feljegyzését. Elsőként *A termelőszövetkezetek irányításának szervezeti kérdései* címet viselő anyag hátoldalán olvasható szöveget idézzük. Az előterjesztés szerint:

> A gazdasági irányításban bekövetkező változtatásoknak meg kell mutatkoznia a termelőszövetkezetek irányításának, szervezeti rendszerében és munkamódszerében egyaránt...
>
> Továbbra is érvényesülnie kell a gazdasági irányítás minden vonatkozásában – így a mezőgazdaságban is – a központosított irányításnak, olyannak, ahol a feladatok meghatározásánál és végrehajtásánál a centralizáció és decentralizáció között a lehető leghelyesebb arány alakul ki, ennek megfelelően a központi irányítás csak a gazdaságpolitikai célkitűzések és a megvalósításhoz szükséges alapfeltételek meghatározására szorítkozik.
>
> Az irányítás módszerében olyan változásokat kell megvalósítani, mellyel az irányító szervek munkájában a közvetlen utasításokkal szemben döntően a közvetett módszerekkel való ráhatás kerül előtérbe, s ez az eddiginél elmélyültebb, előrelátóbb, elemzőbb munkát követel.
>
> A nagyobb önállóság módot és lehetőséget kell, hogy adjon a termelőszövetkezeti tagoknak és vezetőknek az önállóbb cselekvésre, az üzemekben rejlő lehetőségek fokozottabb kihasználására...
>
> Az új szervezetben célul kell kitűzni az irányító munkában tapasztalható párhuzamosság csökkentését, ahol lehet annak megszüntetését. Ennek érdekében:
>
> a.) Minden szinten felül kell vizsgálni és rendezni kell a hatásköröket. A termeléspolitikai célkitűzések megvalósítására vonatkozó döntések, a műszaki fejlesztés, a termelőszövetkezeti igazgatás megkönnyítése érdekében el kell érni, hogy felső szinten olyan szerv (főhatóságok) alakuljon ki, mely teljes gazdája és felelőse is a mezőgazdaság irányításának.
>
> b.) A kölcsönös anyagi érdekeltségre alapozott gazdasági kapcsolat az állami vállalatok és termelőszövetkezetek mind fokozottabb önállóságának és felelősségének növelése szükségessé teszi a gazdasági, illetve a hatósági és igazgatási feladatok összekeveredésének megszüntetését.
>
> Az új szervezet kialakításánál a hatósági feladatok és a tsz-igazgatás ellátásánál abból kell kiindulni, hogy az állam a továbbiakban is hoz az egész népgazdaság érdekeit érintő, alapvető kérdésekben a termelőszövetkezetek részére is kötelező erejű törvényeket, rendeleteket, ellenőrzi, megköveteli annak betartását.
>
> c.) A tanácsok a területi államigazgatási munkát eddig is eredményesen oldották meg. Ezért az új gazdasági irányítás körülményei között a hatósági és igazgatási jellegű feladatok ellátását – fenntartva a kettős irányítást – az FM és a tanácsi szervek feladatává kell tenni...
>
> a.) A gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítása, a helyzet elemzéséből levont következtetésekre való gyors reagálás szükségessé teszi, hogy a következőkben a kormány a mezőgazdaság irányítására vonatkozóan is csak az alapvető kérdésekben tartsa fenn magának a döntés jogát, így a terv- és költségvetés jóváhagyásában, valamint a kormány által meghatározandó néhány, a népgazdaság egészét vagy több ágazatát érintő, s a gyors operatív döntést igénylő tárgykörre.
>
> b.) A mechanizmus hatékonyabbá tétele, s a döntések meggyorsítása érdekében helyesnek látszik tisztázni és meghatározni az Országos Tervhivatal, valamint az ágazati minisztériumok hatáskörét és egyben felelősségét is.
>
> Az irányítás meggyorsítása, mozgékonyabbá tétele érdekében szükséges csökkenteni – ahol lehet megszüntetni – a párhuzamosságot. Ennek érdekében – folyamatosan – nemcsak állami vonalon...

Erdei jegyzeteiből látható, kik voltak azok (pl. Molnár Frigyes, a Szövosz elnöke, Hont János, a MÉM miniszterhelyettes, Madas András, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese), akik ellenezték a szövetkezetek önállóságának továbbfejlesztését, önálló országos, megyei hálózat létrehozását. Erdei – akárcsak korábbi állásfoglalásaiban – a párt politikai intenciót figyelembe vevő irányultsággal a szövetkezetek nagyobb önállósága, vállalati jellegük erősítése mellett érvelt, s országos, megyei szövetkezeti tanácsok létrehozását szorgalmazta.[24]

Hasonlóan megőrződött a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa felépítésével foglalkozó előterjesztés. Erdei javaslatait érdemben figyelembe vették. Erről tanúskodik az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya *Előterjesztése (Tervezet) a Politikai Bizottság számára „A termelőszövetkezetek működésének főbb kérdéseire"* címmel. A *Tervezet* azokat a kérdéseket veszi számba, amelyek alapul szolgálnak „az új termelőszövetkezeti törvény és egyéb jogszabályok kiadásához". Külön jelezzük Erdei kommentárjait.

[23] Az *Országos Szövetkezeti Tanács* üléseinek előterjesztései az MTA Kézirattár Erdei-fondjában találhatók. MTA Ms 5861 1–16.

[24] Az OSzT 1966. január 6-i ülése: A termelőszövetkezetek irányításának kérdése. Ms 5861/6.

Előterjesztés (Tervezet) a Politikai Bizottság számára a termelőszövetkezetek működésének főbb kérdéseire.

...*A termelőszövetkezetek gazdálkodásának rendszere*

A gazdasági mechanizmus reformjára vonatkozó KB határozat értelmében a termelőszövetkezetek önállóságának növelésével, az önálló gazdasági elszámolás és a vállalatszerű gazdálkodás elemeinek erősítésével, tovább kell fejleszteni a termelőszövetkezeti gazdálkodás rendszerét.

1.) *A termelőszövetkezetek üzemi tevékenységét a jogszabályokban* – figyelembe véve az utóbbi években végbement fejlődést – új módon kel meghatározni. Az üzemi tevékenység körébe kell sorolni a mezőgazdasági és a hozzá kapcsolódó termelő, feldolgozó, különböző szolgáltató, beszerző és értékesítő tevékenységet. [A sorszám bekarikázva, kiemelés Erdei aláhúzása.]

a.) A mezőgazdasági termelőszövetkezet termelői tevékenysége *alapvetően a mezőgazdasági termelésre* (növénytermesztés, állattenyésztés, kertészet) terjed ki. Emellett azonban a termelőszövetkezet rendelkezésére álló eszközök kihasználása, a munkaerő (szövetkezeti tagok, azok családtagjai) egyenletesebb és folyamatosabb *foglalkoztatása*, a különböző alapanyagok gazdaságos *feldolgozása*, valamint különböző *szolgáltató jellegű* igények kielégítése érdekében szélesíteni kell az üzemi tevékenység körét. Lehetővé kell tenni a termelőszövetkezetek számára minden olyan termelő, szolgáltató tevékenységet (feldolgozás, gépjavítás, építés, tatarozás, fuvarozás, tömegcikk gyártása), amelynek folytatására a termelőszövetkezetnek, mint üzemnek *szüksége és lehetősége van*, s az egyrészt a termelőszövetkezet, másrészt a népgazdaság számára *hasznos és gazdaságos*, továbbá ha a termelőszövetkezet meglévő, vagy létesítendő termelő üzemének termékére, szolgáltatására, egyéni, vállalati vagy más közületi megrendelés van. [Kiemelés Erdei aláhúzása.]

b.) A termelőszövetkezetek termelő, szolgáltató, értékesítő és beszerző tevékenységet *együttesen is* megvalósíthatnak, s ebből a célból együttműködéseket és *vállalatokat* hozhatnak létre... [Kiemelés Erdeitől.]

2.) *Tervezés, zárszámadás*

A tervszerű gazdálkodás érdekében a termelőszövetkezetek kötelesek *éves* (termelési és pénzügyi) *és középtávú üzemfejlesztési tervet* készíteni; a középtávú üzemfejlesztési tervek elkészítését fokozatosan a feltételek létrejötte szerint lehet megkövetelni. *A zárszámadás* elkészítésének módjára és tartalmi felépítésére a jelenlegi szabályok általában továbbra is fenntarthatók. *Meg kell szüntetni mind a terv, mind a zárszámadás tanácsi felülvizsgálatának és megerősítésének rendszerét.* Továbbra is szükséges azonban a tanácsi és banki felülvizsgálat és megerősítés a dotációban részesülő termelőszövetkezeteknél. [A sorszám bekarikázva, a kiemelés Erdeitől. A lap szélén az ő kézírása: *1. új szöv.-ek.*]

3.) A *költségek elszámolásának* és az *alapok* képzésének rendszere a következő legyen... [A sorszám bekarikázva, a kiemelés Erdeitől.]

A termelőszövetkezetek a munkadíjalapból garantálják és havonta rendszeresen fizetik a teljesített normák után járó munkadíjat. A munkadíj kifizetésére a bank az új általános hitelezési szabályok szerint, hitelt folyósít. *A munkadíjazás színvonalát, rendszerét és formáit a termelőszövetkezetek maguk alakítják ki és szabályozzák.*ˣ A termelőszövetkezetek határozzák meg: [Kiemelés Erdei aláhúzása. A lap szélén az ő kézírása: *2. a %-os*]

– az alkalmazandó munkadíjazási és premizálási formákat,
– a központilag kiadott iránynormák alapján a szövetkezetekˣ megfelelő munkanormákat,
– a tervezett jövedelemmel összhangban az egységnyi munkáért járó munkadíjat.

+ *viszonyainak* [bekarikázva, és felnyilazva a + jelhez]

...*Részesedési alap*

A tervezett egész évi személyes jövedelmet tartalmazza. Két részből tevődik össze:

- a teljesített normák után a szövetkezet által garantált, termelési költségként elszámolt és havonta rendszeresen fizetett munkadíjból, amely az évi összrészesedésnek mintegy 75–80 százaléka.
- Az év végi, a gazdálkodás eredményétől függő kiegészítő részesedésből, prémiumokból.

Szociális és kulturális alap

Ebből fedezik a termelőszövetkezetek tagjait a jogszabályok szerint megillető juttatásokat (betegségi segély stb.) és a szövetkezetek által elhatározott szociális, kulturális és sport célú kiadásokat. Az alap mértékét a közgyűlés határozza meg...

4.) Új módon kell szabályozni a termelőszövetkezeti tagok *háztáji gazdaságának kereteit.* A háztáji föld juttatását a jövőben nem a sok visszaélést és vitát okozó közös háztartáshoz, hanem *a tagsági viszonyhoz,* a szövetkezetben végzett munka mennyiségéhez és a szövetkezeti tag családi körülményeihez kapcsoljuk; ezzel a háztáji föld összvolumene nem növekszik. *A közös és a háztáji gazdaságok továbbra is szerves egységet alkotnak. Együttműködésük elmélyítése és kiszélesítése* kívánatos. Arra kell törekedni, hogy a háztáji gazdaságok lehetőségeit kihasználják, termelésüket és árutermelésüket növeljék. [A sorszám bekarikázva, a kiemelés Erdeitől.]

a.) A háztáji föld minimumára – 800-öl – a termelőszövetkezet minden tagja jogosult, ha teljesíti a közgyűlés által előírt munkamennyiséget. A háztáji föld mértéke – a teljesített munkamennyiség alapján, a tag és családtagjai munkája, a helyi adottságok és a szövetkezeti tag családi körülményeinek figyelembevételével – 1600 négyszögölig terjedhet. A háztáji szőlő és gyümölcsös területek nagysága 400–600 négyszögölet nem haladhatja meg. Az öreg, rokkant, tartósan munkaképtelen, nyugdíjas, vagy járadékos szövetkezeti tagokat a háztáji föld – a korábban juttatott nagyságban –, de legalább 800 öl a munkavégzéstől függetlenül megilleti.

b.) *A háztáji állattartás mértékét a termelőszövetkezetek saját alapszabályukban maguk határozzák meg.*[x] Különösen indokolt ez azokban a termelőszövetkezetekben, ahol a nagyüzemi állattartás feltételei még nincsenek meg, vagy gazdaságosan nem is teremthetők meg... [Kiemelés Erdeitől. A lap szélén az ő kézírása: *3. többet is! de ló*]

A termelőszövetkezeti tagsági viszony

1.) Az átszervezés idején a paraszti foglalkozásúak tömörítése, valamint a föld és az egyéb termelőeszközök összevonása volt a cél. Ezért a jogszabályok meglehetősen *lazán kezelték a tagsági viszony fogalmát* és egyes tartalmi kérdéseit. A jelenlegi szabályozás különösen az alábbi kérdésekben szorul lényeges változtatásra: [Kiemelés Erdeitől.]

a.) Az elosztás alapvető elve továbbra is csak a munka szerinti részesedés lehet. Ezt azonban a jelenleginél lényegesen konkrétabban kell szabályozni. *A munkadíjalappal* kapcsolatban vázoltaknak megfelelően jogilag is biztosítani kell, hogy a termelőszövetkezet tagjai a tervezett részesedés nagyobbik hányadához – mintegy 75–80 százalékához – végzett munkájuk arányában rendszeres időközönként (havonta) hozzájussanak. [Kiemelés Erdeitől.]

b.) A munkavégzési kötelezettség mértékét *a munkaidő* (munkateljesítmény) *szabályozásával*[x] maga a termelőszövetkezet állapítsa meg az adottságok és szükségletek figyelembevételével. [Kiemelés Erdeitől. A lap szélén az ő kézírása: *4. A kétoldalú szerződés (irányelvek).*]

c.) a munkavégzési kötelezettséggel párhuzamosan *a munkához való jogot is* szabályozni kell... [Kiemelés Erdeitől.]

i.) A termelőszövetkezeti tagok felelősségének szabályozását abban az irányban kell továbbfejleszteni, hogy

- az anyagi (kártérítési) felelősségre vonatkozó rendelkezések legyenek egyszerűbbek és áttekinthetőbbek, szűnjenek meg a tagok és alkalmazottak felelőssége közötti különbségek és a vezetői hatáskörök decentralizálásával arányosan legyenek megszabva a vezető szervek tagjai és a különböző szintű vezetők anyagi felelősségének keretei és mértéke.
- A közgyűlés tehermentesítése és a vezetők hatáskörének növelése érdekében differenciáltan *fegyelmi jogkörrel kell felruházni a közvetlen vezetőket*; az egyszeri alkalommal alkalmazható munkadíjlevonást 5 napról 10 napra kell felemelni, a fegyelmi büntetéseket ki kell egészíteni a közgyűlési jogok meghatározott időre (legfeljebb egy évre) történő felfüggesztésével és lehetővé kell tenni, hogy az egyes kedvezmények megvonása bármely fegyelmi büntetéssel együtt alkalmazásra kerülhessen...

A termelőszövetkezet vezetése

1.) *A közgyűlés kizárólagos hatáskörét* a jogszabályban csak a szövetkezet létét érintő kérdésekre (alakulás, egyesülés, megszűnés), a működés alapvető kérdéseire (alapszabály, vezető szervek megválasztása, a tagok és a vezetők státuskérdéseivel kapcsolatos ügyek), végül a gazdálkodás főbb kérdéseire (tervek főbb mutatóinak és a zárszámadásnak jóváhagyása) kell fenntartani. [Kiemelés Erdeitől.]

Az alapszabály megengedheti a közgyűlés részletekben történő megtartását (*részközgyűlés) vagy kivételesen küldöttgyűlés* létesítését... [Kiemelés Erdeitől. A lap szélén az ő kézírása: *5. közgyűlés választmány vezetőség, igazg.*]

A termelőszövetkezetek irányítása

A termelőszövetkezetek irányításának – összhangban a termelőszövetkezet gazdasági és szervezeti önállóságával – alapvetően az anyagi érdekeltségen alapuló gazdasági eszközökkel kell történnie. A termelőszövetkezetre kötelezettség csak magas szintű jogszabályból, az egyenjogúság és mellérendeltség alapján kötött szerződésekből, valamint a közgyűlés és a választott szervek határozataiból származhat. *A termelőszövetkezetekben a termelés és a gazdálkodás közvetlen szervezésével államigazgatási és vállalati szervek nem foglalkozhatnak. A vállalati szervek hatósági feladatokat nem láthatnak el.* Az államigazgatási (tanácsi) szervek hatáskörébe kell utalni viszont a hatósági feladatokon kívül, az *üzemfejlesztési tervek koordinálását és az állami támogatás helyi feladatainak ellátását.* [Kiemelés Erdeitől. A lap bal oldalán az ő kézírása: *?* a jobb oldalon: *6. de azt is, hogy mivel!!.*] A termelőszövetkezeti gazdálkodás szövetkezeti jellegének erősítése érdekében – a termelőszövetkezetek önkéntes elhatározása alapján – mint képviseleti szervet létre kell hozni *a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát,* valamint a termelőszövetkezetek *területi szövetségeit.* Rendszeres időközönként össze kell hívni *a termelőszövetkezeti kongresszusokat.* < *E szervek nem alkotnak egységes (alá- és fölérendelt) szervezeti hálózatot, nem gyakorolnak közvetlen irányítási jogkört, hanem ellátják a termelőszövetkezetek érdekképviseletét, végzik a termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének koordinálását.* > A szervek költségeit a termelőszövetkezetek viselik, feladataikat és működésük rendjét – államilag jóváhagyott alapszabályban maguk állapítják meg. [Kiemelés Erdeitől. A lap szélén az ő kézírásával áthúzva: *7. Ezt pontosabban.*]

1.) *A termelőszövetkezetek kongresszusa*

Szükséges, hogy a termelőszövetkezetek választott küldöttei időnként országos tanácskozás keretében megvizsgálják a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetét és az Országos Tanács tevékenységét. A kongresszus négy évenként ülésezik, a küldötteket a termelőszövetkezetek a területi szövetség útján esetenként választják. A kongresszust a saját, valamint a párt és a kormány, a megyei szövetségek, valamint a termelőszövetkezetek kezdeményezésére az Országos Tanács hívja össze. Feladata kettős:

B) Irányítja és ellenőrzi az Országos Tanács tevékenységét. Megválasztja és szükség szerint elmozdítja a Tanácsot. Jóváhagyja a Tanács alapszabályát és a területi szövetségek alapszabály mintáját.

2.) *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa*

A jelenlegi Országos Termelőszövetkezeti Tanács képviseleti szervvé történő átalakítása révén jön létre. Tagjait a termelőszövetkezetek kongresszusa választja.

maga választja meg tisztségviselőit, elnökségét és a szükséghez mérten különböző bizottságait. A Tanács testületi működésével kapcsolatos operatív feladatok megoldására kislétszámú, függetlenített apparátust tarthat fenn. Működésével kapcsolatos kiadásait a termelőszövetkezetek – a megyei szövetségek útján nyújtott – hozzájárulásaiból fedezi. *Alapszabályát a kongresszus hagyja jóvá és a kormány erősíti meg...* [Kiemelés Erdeitől.]

3.) *Területi szövetségek*
A Központi Bizottság határozata értelmében: „Termelőszövetkezeti Szövetségeket általában a területi elv alapján célszerű létrehozni, például egy-két járásra, vagy megyénként járási irodákkal"...[25]

Mint láthatjuk, e tervezet átfogta a szövetkezetek fejlesztésének minden területét, s számos javaslatot tartalmazott új intézmények kifejlesztésére. Hasznosítja nemcsak a szövetkezeti mozgalom keleti, de nyugat- és észak-európai, valamint amerikai tapasztalatait is.

Erdei kapcsolati hálója igen szervezett volt. Szabó István a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa* (TOT) alapító elnöke, de tiszteletbeli elnökeként, nyolcvanhét évesen ma is teljes munkaidőben – a KITE-ben, azaz a Kukorica és Iparnövény Termelési Egyesületben, Nádudvaron dolgozik – itt van *jelen.*

SZABÓ ISTVÁN: „Ő SOSEM FELEJTETTE EL, HOGY A PARASZTI MUNKA »KURVA NEHÉZ«"!

Részletek a Szabó Istvánnal készült interjú szövegéből:[26]

Szabó István: Készülve erre a beszélgetésre, átgondoltam az Erdei Ferenccel való dolgaimat. 1944-ben húsz éves voltam. Ide, ahol most vagyunk, Nádudvarra, október 13-án jöttek be az oroszok. Szóval felnőtt emberként éltem meg az egészet. Egy húszéves ember csak felnőtt, én meg felnőttem, mert a gazdaságot én vittem, én fogadtam az aratókat, szóval mindent én csináltam a családnál, ahova én odakerültem 17 éves koromban. Mert mi 1944-ben már felszabadultunk. Így éltem itt az életemet 1945-től 1949-ig – mert eddig tartott a koalíció, valójában csak 48-ig, de a tehetetlenségi nyomaték még 49-ben is megmaradt. Szóval a Rákosi-rendszer, amit itten úgy elátkozunk, az tulajdonképpen 49-ben kezdődött. Ez ment itt 1949, 1950, 1951 és 1952-ben. De 1952-ben már a magyar nép visszaszólt; jött 53, jött az engedmény, jött a puhulás, kérem. Nem voltam teljesen tájékozatlan, én ismertem Veres Pétert is, aki hatott rám, akit egy lángelmének tartok, de nem politikusnak. Jó ismerőse voltam Oláh Pistának [Oláh István a Fock-kormány alatt, 1984–85-ben honvédelmi

[25] Előterjesztése (Tervezet) az MSZMP PB számára Ms 5861/15.
[26] Huszár Tibor és Varga Gyula beszélgetése Szabó Istvánnal, Nádudvar, 2011. november 14.

miniszter], aki volt honvédelmi miniszter, és idevaló volt Nádudvarra, és annak az édesapja is direktóriumi tag volt 1919-ben, és a Veres Péterrel volt egy évig bezárva, kérem szépen. Lehet, hogy az öreg Oláh Imrének is a befolyása alatt voltam...

Huszár Tibor: Most a honvédelmi miniszter Oláhról van szó.

Sz: Igen, de én annak az apjáról beszélek. Szóval ő és Péter bácsi politikailag, kérem szépen, analfabéta volt. Nem értettek a politikához.

Varga Gyula: Azért kellett ...

Sz: De ez az én véleményem. Lángelme volt, érted? Azt a kort – ha megnézzük a könyveit és elolvassuk –, azt a kort, amit itt a Veres Péter leírt, azt senki nem tudta úgy ábrázolni, ahogy ő ábrázolta.

H: A *Számadás*ban.

Sz: A *Számadás*ban. Na de ott volt [a Parasztpártban] az Erdei, ott volt Kovács Imre, ott volt Kondor Imre. Ez ugye, ez három észkombájn, mert ezeket én annak nevezem őket, alulnézetből is. Én azonban soha nem voltam a Parasztpártnak a tagja, 1952-ben léptem be a Magyar Dolgozók Pártjába. Szóval nem 45-ben. De azért mégis elég korán figyelemmel kísértem a Parasztpártot, a Kisgazdapártot, mivel a mezőgazdasághoz tartoztam. Nem szerettem őket. Nagy Ferencet inkább szerettem – nem úgy szerettem, hogy ismertem volna, mert azt hiszem, egyszer találkoztam vele. Arról a Nagy Ferencről beszélünk, aki miniszterelnök volt. Az, kérlek szépen, egy megjelenés volt. Ha már bejött az ajtón, azonnal volt ott valami légkör. Nekem jobban tetszett, mint a Tildy, pedig hát a Tildy se volt akárki. Na, de az Erdei Ferenc! Mert az agrárpolitikát tulajdonképpen mindenki az Erdeitől tanulta, még a Fehér Lajos is. Mind őtőle tanultuk. Szóval ő volt az az ember, aki kérem ezt a paraszti lélektant, ezt a paraszti szöveget, értette. Azt hiszem, hogy a Lenin után, most már ő a leginkább. Mert ugye Marx nem foglalkozott azzal. Engels foglalkozott – bár ne foglalkozott volna –, mert ugye Engels azt mondta, hogy a parasztság az egy massza, meg hogy hogy lehet majd ezt az új rendszerbe beépíteni, nem tudni kérem. Ugye Lenin volt az, aki felbontotta ezt a masszát, hogy van proletár, meg paraszt, meg kulák, meg nagybirtokos. Szóval ő bontotta fel, hogy ez nem egy massza, hanem igenis a parasztság is rétegezett. Az Erdei Ferenc tudta ezt. Hogy honnan tanulta, így született-e és így tovább? Szóval Erdei Ferenc volt az 1945 után – most így visszanézve –, ő volt az, aki ezt a parasztságot szépen a helyén tudta kezelni. Veres Péter nem tudta, Nagy Ferenc nem tudta, más meg nem volt. Hát a Nagy Imre az Nagy Imre volt, bocsásson meg a világ.

H: Kovács Imre is igényt tartott volna erre...

Sz: Szóval a Fehér Lajos is őtőle tanulta. Volt is féltékenység a két ember között, de ezt nem kell leírni.

H: ... azért meghallgatunk mindent. De most azt megkérdezném tőled, hogy te mennyire tudod, hogy Erdei 1910-ben született –, és a harmincas években megírja a saját városát – ez a *Makó társadalomrajza*, és majd a nagy sorozat a *Parasztok*tól a *Magyar paraszti társadalom*ig, ezek 1938 és 1943 között születnek, és akkor még mindig csak 33 éves. Most Erdei Ferencről mindenki hord össze minden fűt-fát, de egyet nem

lehet megcáfolni: hogy a tudományos szociológiának Magyarországon Erdei Ferenc a klasszikusa.

Sz: Igen, a klasszikusa.

H: Így is tanítjuk.

Sz: Na most akkor térjünk ide vissza. Erdei Ferenc nem csak 1945 után, hanem már 1938-ban vagy 37-ben, az egyik könyvében leírja ugye, hogy a paraszt nem azért lett paraszt, mert az akart lenni, hanem mert nem lehetett más.

H: Ez az alaptézise a *Parasztok*nak.

Sz: Na jó, de ezt addig senki nem írta le rajta kívül. De utána is mondta, hogy ha lehetősége lesz, akkor ott is hagyja ezt a kurva munkát, érted, ezt a kurva nehéz paraszti munkát. Szóval ne idealizáljuk azt, hogy itt a nép 54 százaléka élt a mezőgazdaságból. 45-ben, kérem szépen, a mezőgazdaság, az szar volt, hát annyira le voltunk maradva, érted? Mi volt 45-ben? Feudalizmus, kapitalizmus nem, inkább félfeudalizmus. Jól van, már gyártottunk traktorokat, volt egy-két iparágunk is, ami dicséretre méltó. De hát azért itt a foglalkoztatottak ötven százaléka a mezőgazdaságban volt, és ezt Erdei rettenetesen pontosan látta, szépen ki is mondta, hogy a parasztok elmennek vidékről. Azt mondta, hogy ez természetes.

H: 1945-ig ez a képlet nagyon nehezen támadható. De indítsuk el 1945-től. Tehát te nagyon fiatalon, hogy belekerülsz itt a gazdaságba; a földreform, amiben az Erdeinek meghatározó szerepe volt, abból mit éreztetek itt Nádudvaron?

Sz: Ezt is Erdei sugallta nekem, én magamtól nem jöttem volna rá, de hogy mennyire igaza volt! Na, szóval a földosztás. Ugye azt mondták, hogy azért bukott el a Tanácsköztársaság, mert a parasztoknak nem adtuk oda a földet, és a parasztok nem támogatták, érted? És ebből kifolyólag földet kell osztani. Ezt, ha így elvonatkoztatva nézem a dolgot, ezt el lehet fogadni. De azt én már vitatom, hogy ezért a kommunista pártot megszerették volna a parasztok. Nem szerették meg, én itt Nádudvarról tudom. Én sem léptem be, pedig én is kaptam itt valami három holdat, vagy inkább három hektárt, azaz öt holdat. Nem szerették meg a parasztok, ez az egyik dolog. A másik, ami ennek a gazdasági vonatkozása, hogy ezzel a földosztással önellátó gazdaságok lettünk, családi gazdaságok lettünk, de árutermelés az nem folyt.

H: Gép hiányában.

Sz: Igen, nem volt gép. Egy marhaság volt ezt a földosztást úgy megcsinálni, mert árutermelés, önálló gazdálkodás vagy árutermelés alig folyt. Hát lehet, hogy akkor nem lehetett mit tenni, mert a németek is leraboltak bennünket, az oroszok is leraboltak bennünket, szóval nagy szegénység volt, se állat, se semmi se, szóval tényleg kelletett itt az a paraszti szorgalom. Szorgalom? Talán inkább a ragaszkodás ehhez a földhöz. Szóval a földosztás nem változtatta meg a világot. És azt merem mondani neked, hogy akkor, amikor 800 ezer párttag volt az országban, akkor is csak 250 ezer volt belőle itt a falun, s abban én is benne voltam már, a káder, érted? Szóval a parasztok nem szerették a kommunistákat.

H: Én elfogadom ezt, csak azt akartam megkérdezni, hogy mit tudsz arról, hogy tulajdonképpen az oroszok azért ragaszkodtak a földosztáshoz – hát az ő kolhozuktól ez

csillagévnyi távolságra volt –, mert tudták, hogy ez egy átmenet, s hogy a Dunántúl könnyebben fog fölszabadulni, ha földet osztanak.

Sz: Én ezt most hallom először.

H: Hát még folyt a háború, ugye.

Sz: Most hallom először, megmondom neked őszintén.

H: Mikor Debrecen...

Sz: Ebből a nézetből én ezt most hallom először.

H: Logikus, amit mondok...

Sz: Lehet, hogy logikus, ne haragudjál.

H: De azért kérdem.

Sz: 87 éves leszek két hét múlva, de nem hallottam.

H: A mezőgazdaságot senki nem ismeri az országban úgy, mint te. Én egyszerűen csak egy könyvolvasó ember vagyok. Tehát 1945-ben ugye ott vannak Debrecenben, Tiszántúl az övék, de a németek Dunántúlon még nagyon erős pozícióban vannak, sőt, ellentámadást indítanak, és akkor a Malinovszkij, meg a Tolbuhin marsall jelentik – gondolom, Moszkvának –, hogy jelentős befolyás-növekedést lehetne csinálni a földosztással. És itt van a Nagy Imrének az Erdeivel valamilyen kollaborációja.

Sz: Megmondom neked őszintén, hogy én ezt most hallom először. Én akkor másküiönben is még nem voltam politizáló, inkább a nőket hajhásztam, mikor a földosztás volt. Mi itten, az én iskolatársaim, meg akikkel én itt éltem Nádudvaron meg élek ma is, mivel itt születtem, szóval mi azt vártuk, hogy Erdei Ferenc lesz a földművelésügyi miniszter. Aztán rájöttünk arra, hogy a kommunista párt ezt a földosztást nem hagyhatta ki.

H: Hát nem hagyhatja ki, még ha utána vissza is veszi. S ahhoz nem az Erdei kellett, ahhoz kellett egy moszkovita, Nagy Imre, legyen ő a „földosztó miniszter". Aztán meg miután ők ezt az egészet egy provizóriumnak tartották, mert tudták, hogy előbb-utóbb jön egy másik vonat. Szóval a következő kérdésem ugyan lehet, hogy váratlan lesz, bár megszoktam, hogy te őszintén és rusztikusan beszélsz. De van 1945-ről a másik negatív legenda is, amely úgy szól, hogy mikor az Erdei átment a fronton a testvérével, és ott Szegeden találkozott Révaival – aki Erdeit bemutatta Gerő Ernőnek – és azt mondták, hogy te olyan közel jutottál a marxizmushoz, hogy lépjél be a kommunista pártba, de legyél fedett kommunista és csináld tovább a Parasztpártot.

Sz: Ezt így hallottuk, igen, vagy így tudtuk.

H: Én ezt a magam részéről nem tudom pontosan cáfolni, de azt igenis tudom, hogy egész élete nem erről szólt.

Sz: Hogy ez igazolt-e vagy nem, soha nem beszéltünk róla, de ezt beszélték. Na, akkor beszéljünk erről, vagyis hogy mi az én véleményem – de csak az én véleményem erről?

H: Igen, erre vagyok kíváncsi.

Sz: Erdei Ferenc tényleg látnoki ember volt. És ő reálpolitikus is volt, érted? És ő volt az, aki azt hiszem, aki legelőször – vívódva magával –, legelőször felismerte azt, hogy

mire és hova vagyunk „beosztva": az oroszokhoz. A Bibó ezt soha nem fogadta el. Az Erdei ezt elfogadta. Hála istennek, hogy elfogadta. Meg a Fehér Lajos is elfogadta, hogy mire vagyunk „beosztva". De ez Erdeinek nem azt jelentette, hogy ugyanazt kell csinálni, mint a Szovjetunióban, hanem, hogy ennek lehet valami magyar íze. Bibó soha nem volt reálpolitikus.

H: Nem, hát ő egy gondolkodó ember volt, s jó barátok.

Sz: Szóval barátok, de ő nem volt reálpolitikus. Hát mondhatom, mivel ismerem most már a Bibó könyveit. Hát még a Kádár is, meg az Erdei Ferenc is sok gondolatot átvett itten tőle abban az időben, amit a Bibó írt le. Na, a két ember között... De ne menjünk ennyire bele, ne vigyél engem ebbe bele, paraszt vagyok én, nádudvari parasztkölyök, hadd haljak már meg itt ebben.

H: Nem akarlak belevinni. Nem, nem, de arról szó van, hogy te szerinted az Erdei Ferencnek az egész élete az a parasztság szolgálata volt. És én is azon a véleményen vagyok, amin te – tehát nem bevittelek valamibe, hanem így gondolom –, hogy ő reálpolitikus volt, és Balatonszárszón 1943-ban azt mondta, hogy: kérem, az, hogy tulajdonképpen itt mi lesz, nem rajtunk múlik. Hanem majd a nemzetközi körülményektől, hogy azok hogy alakulnak. Lement Szegedre, világossá vált számára, hogy itt van Jalta, ez a tény, s ezen belül kell a mozgásteret kialakítani. De ahol cselekedni tudott, ott mindig egy nyomvonalon ment, két nyomorúságos évet kivéve: 1953-ban és 1956-ban. De 1956 után is azt tette, amit a parasztság érdekében tehetett. És itt talált Fehér Lajosban jó szövetségest.

Sz: Erdei Ferenc azt világosan látta, és ebbe soha nem süllyedt el, hogy a hatalmon lévő kommunista pártoknál a szektarianizmus mindig bocsánatos bűn volt. Erdeinek viszont ez nem volt megbocsátható bűn.

H: Most ezt nem értettem pontosan, ezt a mondatot.

Sz: Ugye a hatalmon lévő kommunista pártban...

H: Idáig értem.

Sz: ...a szektarianizmus mindig bocsánatos bűn volt.

H: Igen, ez így van.

Sz: Az Erdei Ferenc, kérem szépen, ebbe soha nem süllyedt el, ezt nem fogadta el. A legnehezebb időkben is, 1951–1952-ben és így tovább, ezzel a szektarianizmussal ő a maga módján mindig vitatkozott. Ezt akarom mondani.

H: Igen. A Fehér Lajossal párhuzamosan...

Sz: Ő úgy volt reálpolitikus, neki, az Erdei Ferencnek, nem kellett valahonnan vissza jönni, nem kellett megtérni, érted? A Fehér Lajosnak azonban vissza kellett jönni, mert a Fehér Lajos azért csak volt ÁVÓ-s is, meg volt rendőrkapitány is, meg minden volt, érted? De ne, ne, ne, hát a *Szabad Föld* újságírója volt, hát a legvadabb cikkeket írta. De nálam, aki megtér, az üdvözül, hogy úgy mondjam.

H: De ez a történet azért egy kicsit mégis csak bonyolultabb! Mert 1943-ban itt, Magyarországon nem volt ellenállás, mese az, hogy magyar ellenállás volt, meg partizán ellenállás.

Sz: Nem, semmi nem volt itt, semmi.

H: De a Gömbös-szobor felrobbantását a műegyetemistákkal mégiscsak Fehér Lajos szervezte. És azok az emberek, akikkel együtt ő ezt csinálta, ezek jobboldali, turulista egyetemisták voltak, később aztán elmentek az államvédelembe, ide-oda, tegyük zárójelbe. A Fehér Lajost éppen amiatt, hogy ő itten fegyverrel csinált valamit, nevezték ki az Államvédelmi Hatósághoz helyettesnek. Hetek alatt eljött onnan, mert kiderült, hogy arra alkalmatlan.

Sz: De hát azért a Münnichnek, mikor nagybudapesti rendőrkapitány volt, ő volt a helyettese, ő volt az ÁVO-s helyettes.

H: Valójában elkerült a *Szabad Föld*höz.

Sz: De nem bántom én a Fehér Lajost. Ne is írd le, én most csak úgy fecsegek.

H: Nem fecsegsz, mert ez így van. De a *Szabad Föld*nél mégiscsak az történt, hogy abban a vad szövegben, amit te joggal nevezel vad szövegnek, mégis volt annyi más szag, hogy ott őt leváltották, s leküldték a Nagybereki Állami Gazdaságba. Most megbocsáss, 1956. október 23-a előtt egy héttel hol volt a Nagy Imre? A Nagybereki Állami Gazdaságban.

Sz: Tudjuk.

H: A Fehér Lajos volt a legkedvesebb embere.

Sz: Kinek?

H: Nagy Imrének.

Sz: Tudjuk. Hát tudjuk. De visszatérve, maradjunk az Erdeinél. Az Erdeinek mondtam is, látnoki szeme volt. Én az ő agrárpolitikai ténykedésében haláláig – én most készültem ám belőletek! – egészen addig, nem találtam kivetnivalót! Nem találok kivetnivalót, mert reálpolitikus volt, nem ment szembe, fejjel a falnak, és nekünk, nekünk, parasztoknak, ezzel rengeteget segített. Szóval többet segített, mint azok, akik itten...

H: Az utolsó fél évtizedben azért fogtam neki ennek a lehetetlennek tűnő vállalkozásnak, az Erdei-könyvnek, mert az a meggyőződésem, hogy a magyar parasztért senki nem tett többet nála. De egyáltalán, ha Magyarország Finnország, akkor Magyarország megfelelő miniszterelnöke Erdei Ferenc lett volna, mert ilyen államférfi nem sok volt található.

Sz: Ő államférfi volt, tényleg államférfi volt. Azt az egyet sose értettem meg, hogy – most ez kitérő, de mégis mondom – a Kádár annyira szerette ezt az embert? Mit evett a Kádár ezen az emberen?

H: Nézd, oda fogunk érni...

Sz: De nagyon szerette a Kádár, nagyon szerette...

H: Oda fogunk érni, bár én elhatároztam, hogy ha lehet, akkor semmit, egy percet sem akarok tőled elvenni, de, hogy megkönnyítsük ezt az átmenetet, ezt én nagyon röviden összefoglalom. Most lefelé jövet mondtam a Gyulának, hogy Kádár egy szektás munkásemberből lett egy – nem 1956 után, hanem 1939-ben már – egy olyan politikus, aki rádöbbent, amikor három tagja volt az illegális pártnak, hogy meg kell csinálni a Békepártot, mert másik úton nem lehet menni. És ez a Békepártot azzal a Donáth Ferenccel meg a Losonczy Gézával, meg az Újhelyi Szilárddal, meg azokkal a debreceniekkel...

Sz: Mindig elfelejtem Újhelyit, mindig kiesik a fejemből.

H: ... a debreceni emberekkel csinálta meg, akik orosz fogalom szerint nemzeti kommunisták. És Kádárban megvolt ez a kötődés, s ezt a Rákosiék a maguk moszkovita agyával jól érzékelték. S az 1951-es perben, nem véletlen, hogy a fővádlott a Kádár volt, a másodrendű vádlott a Donáth Ferenc – akinek szintén volt érzéke az agrárpolitikához –, és a többi vádlott, a Losonczy, meg az Újhelyi, meg ez az egész társaság. 1957-ben aztán elváltak az útjaik, ez egy másik kérdés, de a lényeg, hogy volt ilyenféle affinitás a Kádárban. És azt meg éppen te mondtad el a Pünkösti Árpádnak, hogy az a paraszttal meg se kísérelte, hogy szót értsen. Volt Kádárnak később egy hozzászólása – már az Ideiglenes Központi Bizottság egyik ülésen –, azt mondta, hogy kérem, ezt a szót, hogy paraszt, így általában, tessék elfelejteni. Van szegényparaszt, van középparaszt, van kulák. Másképp kell politizálni a szegényparaszttal, másképp a középpel, és másképp a kulákkal. (Ebben nem volt teljesen igaza, de most maradjunk ennél.) És a Dögei elvtárs emiatt téved – ezt abból az alkalomból, akkor mondta el –, amikor Dögei azt javasolta, hogy a parasztot le kell gatyásítani. És hogy Fehér Lajosnak ott van igaza, hogy megértette, hogy a középparaszt nélkül nem lehet rentábilis – nem ezt a szót használta, de most én lerövidítem – a mezőgazdaság. Tehát a Kádárt a gazdasági racionalitás vitte el eddig a felismerésig. Mert azokban az években orosz segélyből éltünk. Éhezett volna az ország, ha nincs orosz segély, miközben Oroszország szintén éhezett. És az orosz jegyzőkönyvekből az derül ki, hogy 1958–1959-ben már arról beszélnek, hogy a magyarok felé még egy rövid ideig lehet ezt a segélypolitikát folytatni, de ezt le kell állítani. És nagyon érdekes, itt mindenki azt hiszi, hogy Nagy Imre kivégzését az oroszok kezdeményezték. El kell politikailag ítélni, de nem kell kivégezni. Kádár itt túllicitált, volt benne egy féltékenység – de ez egy másik téma.

Sz: Én nem hiszem, hogy féltékeny volt.

H: Mindegy, hogy miért, rossz számítás volt.

Sz: Ne, ne, nem, mondjuk ki – én ki merem mondani azt, ahogy én látom ezt a dolgot! – senkivel nincs megbeszélve. Szerintem Kádár Nagy Imrét a szovjet emigráció részének tartotta.

H: Az is volt.

Sz: Ebből kifolyólag énnekem az a véleményem, hogy a Kádárnak nem a Nagy Imre miatt bomlott meg az agya.

H: Igen. De ott van neked mélyen igazad, és ide akarok kilyukadni, hogy abból, hogy a Nagy Imre kivégzésébe belement – ilyen-olyan-amolyan okból, most ezt tegyük zárójelbe –, abból az is következett, hogy meg kellett találni azt a magyar parasztpolitikust, aki azért a Nagy Imre 1953-as beszédének a legfontosabb elemeit át tudja menteni abba a „szövegkörnyezetbe”, amit úgy hívnak, hogy Magyar Szocialista Munkáspárt. És ez volt Fehér Lajos.

Sz: Igen, ezt a politikát a Fehér Lajos fémjelzi, de ebben sokan részt vettek.

H: Igen, de amikor a Fehér Lajos elkezdi ezt a műveletet, akkor a következő történik: a Maléterrel a Szerov tulajdonképpen Szibériáig akarta elvinni Erdeit. A Kádár – most, hogy a Majlát vagy más kérésére, ez nem érdekes –, ekkor a Kádár interveniált, átlépve a Szerovon – ugye ő volt a KGB főnöke – Hruscsovnál, hogy neki az Erdei Ferencre szüksége van. És ez összefügg az éhínséggel, itt is, ott is. Mert Kádár tudta, hogy tovább folytatni azt a politikát, ami 1952-ben volt, már nem lehet. Most kényszerintézkedések, persze szükségesek – értsd retorzió –, most szó szerint idézem, amit a Kádár az Ideiglenes Intéző Bizottságon mondott: „meg kell találni (ezt Malenkovéknak is mondta, akik itt voltak akkor ilyen „külön megbízottként”) egy másfajta nemzeti politikát, egy másfajta agrárpolitikát, mert ha a régit folytatjuk, csődbe fogunk belemenni”. A nemzeti politika alatt azt értette, hogy – és meg is mondta így –, hogy magyar terepismeret kell. Tehát, hogy nem egy olyan mezőgazdaságot kell csinálni, mint Oroszországban, hanem olyan mezőgazdaságot, ami magyar. Ehhez kellett Erdei Ferenc. Innen Kádár rokonszenve az Erdei Ferenc iránt. Most az már más kérdés, hogy Erdei emberileg is végtelen rokonszenves volt neki, és két olyan ember, aki jobban szeretett hallgatni, mint beszélni, ebben az értelemben is – most talán egy nagy butaságot mondok, csak le akarom rövidíteni a szövegemet – könnyebben találtak egymásra. De őbenne az, hogy megakadályozta az Erdei elvitelét, szóval, hogy kivette őt Szerov kezéből, ebben az a felismerés volt, hogy Erdei nélkül Fehér Lajos sem tudja megcsinálni azt a magyar mezőgazdaságot, ami valamilyen módon önellátóvá teszi majd Magyarországot.

Sz: Akkor majd erre a Szerovra térjünk vissza még. Mert most te olyan információval leptél meg itt engem ebben a beszélgetésben, hogy ez külön is megérdemelne egy másik beszélgetést. Tehát Erdei Ferenc volt az, aki tudta – sajnos nincs leírva, értem, de egy ilyen beszélgetésen, ahogy most beszélgetünk, bátran idézhetjük –, és Fehér Lajos erre harapott rá: hogy ezt az adottságot, ahol a területünk 67 százalékán mezőgazdasági tevékenységet lehet folytatni – vagy birkát legeltetsz, vagy lekaszálod, vagy tehenet legeltetsz, vagy szőlőt telepítesz, vagy kukoricát termelsz –, szóval hogy valamit lehet és kell is tenni ennek a területnek a 67 százalékán. Ezt gazdasági adottságnak kell felfogni. Szóval, ha ezt meg kellene vásárolni nekünk – ezt mondta így, ahogy én ugatok itt –, ha ezt meg kellene nekünk vásárolni, ezért több millió dollárt kellene kifizetni. Ha már ez az adottság így van, használjuk ki. Ez volt az Erdei. Ez egyszerű, de ezt a hülye is megértette. És akkor ugye ő elmondta, hogy szidják a Szovjetuniót, pedig nem érdemli meg a szidást, mert a területének csak 10 százalékát, 230 millió hektárt a 22 millió négyzetkilométerből, csak 10 százalékát, Németország csak 30 százalékát tudja hasznosítani. Szóval így felsorolta ezt, szóval mi ehhez képest olyan kedvező helyzetbe vagyunk. Ez volt Erdei Ferenc agrárpolitikája! Szóval ezzel győzte meg a Fehér Lajost, aki akkor hatalomban volt. Na most, hogy is mondjam neked? Erdei Ferenc csak kiment Tökölre tárgyalni, és nem végzett ott semmit, a Szerov meg azt mond róla, amit mond, és így tovább. Szóval a Kádár is – a véleményem szerint – csak 1962 után lett teljes értékű ember, addig itten még olyan központi, Rákosi-féle Központi Bizottság volt, meg Sztálintól örökölt elnökség Moszkvából. Szóval ő tulajdonképp szerintem csak 1962-ben, mikor itt volt a nagy kegyelem, akkor állt már két lábon. Akkor már olyan KB volt, olyan parlament volt, amelyik a kádárizmust tudomásul vette.

H: 1962-ben, ez teljesen stimmel, akkor kezdődik egy önállóbb politika. De annyiban a dolog egy kicsit másképp néz ki, hogy Erdei Tökölről – mert egy kicsit visszakanyarodom időben és hozzá –, tehát hogy úgy mondjam, az oroszok kicsalták Tökölre, mert ő tényleg a Nagy Imre delegáltjaként ment oda. S abban, hogy Malétert kivégezték, s hogy őt nem végezték ki, abban Kádár szerepe meghatározó volt. És nézzük, hogy lett akkor ilyen „káderlappal" Erdei az Akadémia főtitkára, ami mégiscsak egy bizalmi funkció? Az Ideiglenes Intéző Bizottságnak 1957-ben van egy jegyzőkönyve. Ebben a jegyzőkönyvben arról van szó, hogy (a Magyar Tudományos Akadémia autonómiáját, amit mint mindent, november 4-én fölfüggesztették) a Rusznyákot [Istvánt] és Erdey-Grúzt [Tibort], mikor helyreállítják az autonómiát, le kell cserélni. Az elnökről meg a főtitkárról van szó. Erre Kállai Gyula beterjeszt egy javaslatot, hogy a Szabó Imre legyen akkor helyette, aki a Jogtudományi Intézet igazgatója volt, nagy tudású ember. Igen ám, csakhogy erre a Kádár közbeszólt, hogy ez az oroszoknak nem fog tetszeni, mert mind a kettő más nemzetiségű. Magyarul zsidó.

Sz: Zsidók, igen.

H: És akkor azt mondja Kállai Gyulának, hogy Kállai elvtárs, itt van egy szabad ember, Erdei Ferenc. Tárgyalni kéne vele. Ő Rusznyákkal kitűnő akadémiai csapatot képezne. És így lett 1957 decemberében az Erdei Ferenc az Akadémia főtitkára. Tavasszal még azt mondta Kádár, hogy három-négy hónapig pihentessük ezt a dolgot. Egy négyszemközti beszélgetésen javasolja Erdeinek, hogy járja végig a *Futóhomok* helyszíneit. Ott fürödjön meg lelkileg, készüljön az új feladatra. Na, most oda került az Akadémiára, 1964-ben pedig a Hazafias Népfronthoz.

Sz: Gatyás parasztnak.

H: Nem, nem! Mert közben az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatója volt. Ekkortájt még állandóan mennek a viták a Dögei és a Fehér Lajos között, hogy akkor mi legyen a magyar mezőgazdasággal: kolhoz legyen, vagy valami más? És 60-tól kezdve a Fehér Lajos már az Erdei tanácsai alapján folytatja.

Sz: Nem, ez már korábban tisztázódott, hogy leszakadtunk a szovjet agrárpolitikai tézisekről, és itthon írtuk a téziseket. És tényleg leszakadtunk. De ehhez kellett a Kádár.

H: Ez nem vitás, hogy kellett hozzá. De amit te mondasz, hogy 62-ben kezdett itt az a politika, amit kádárizmusnak neveznek, tehát hogy mindenkit föl lehet venni az egyetemre, hogy a származás nem számít…

Sz: Aki velünk van, nincs ellenünk.

H: Meg igazgatónak bárkit, még pártonkívülit is ki lehet nevezni. A Szovjetunió oldaláról nézve ezek teljesen revizionista dolgok. Azért mondom, hogy innentől kezdve szalonképes igazán Erdei, mert szalonképes volt. Egy más politika kezdődött.

Sz: Na, akkor maradjunk még mindig az Erdeinél, kanyarodjunk vissza 1956-ra és Tökölre. Szerintem ugyanis, Erdei csak kiment Tökölre. Én különben az Erdeivel erről próbáltam beszélni, de nem engedett magához közel. Sok mindenben közel engedett magához, de ez nála olyasmi téma volt, amiről nem beszélt. Na tehát, amit én más vonalról tudok az Erdeiről, az pedig a következő. Volt ott Tökölön egy Kovács István nevű tábornok, aki a Malétert kísérte, az ide való Nádudvarra, s azzal én együtt jártam iskolába. Azzal a különbséggel, hogy ő két évvel öregebb volt, mint én. Egy zsidó gyerek volt, és én azzal beszéltem, már 1957 után, amikor már kiszabadult ő is, ugye. Ő a következőt mondta nekem, hogy ők ott Tökölön nem is tudtak volna semmi hibát elkövetni a tárgyaláson. Azt mondja, vittük a hónunk alatt a papírokat, hogy hány vagon volt, meg hány istennyila. Mert bekábították ott bennünket, hogy mennek haza az oroszok, hogy hány vagon kell, meg mikor mehetnek ki, és így tovább. Azt mondja nekem a Kovács – nem az Erdei –, hogy ők ott nem is tudtak semmi hibát csinálni, mert nem is álltak velük szóba! Szóval ott nem került sor semmire, nemhogy hibáztak volna.

H: Így történt gyakorlatilag. Nem került arra sor. Malinyinnal az orosz tárgyalók csak elkezdték a beszélgetést, fehér terített asztal mellett, s öt mondat után belépett a Szerov és letartóztatta őket.

Sz: Nem, az hogy ő, Kovács, de az Erdei sem tudott ott, mert nem lehetett hibát elkövetni, mert nem beszélt velük senki. Na, most ezt csak azért mondtam el, hogy Tököl miatt az Erdei elég hamar talpra állhatott, érted? Elég hamar talpra is állt. Ugye karácsonyra hazaengedték, hogy a Kádárék közbenjártak, – te ezt jobban tudod. És én nem tudom, hogy hozzájárult-e ez a betegségéhez, nem járult hozzá, hogy ilyen korán meghalt, de ő Tököl után egy teljes értékű ember volt. Akár, mikor a kutatóintézetet vezette.

H: Halálához kevés köze lehet, mert az a rák volt.

Sz: Igen. Szóval azért az egy nagyon nagy dolog volt ugye. Én, Gyula [Varga Gyula] már tudja, én 1962-ben lettem az Elnöki Tanács tagja, akkor, amikor 25 embert kiengedtek – akkor volt ez a nagyobb kegyelem. Itt volt az U Thant, és megegyeztek abban, hogy 25 embert szépen kiengednek. Előbb 16-ról volt szó, de a Kádár ehhez hozzátett még nem tudom hányat. Azt tudom, hogy két paraszt volt benne, a többi meg ilyen melós, pesztonkák, érted, akik kegyelmet kaptak: összesen 25 fő. Ott ült a Losonczi, ott ült a Kádár, itt ült az Erdei, itt ültem én. Az asztalnál 21-en voltunk. Na, a Kádár begurította ezt a 25 nevet. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy ellenezték. Ortutay [Gyula] kezdte, a Barth István kezdte, Nánási Laci bácsi, és így tovább. Na, aztán mondjuk az Uszta Gyuláról nem beszélek, meg a Cseterki Lajosról, mert ezeket nullának tartottam. Volt két pap, azoknak az volt a véleményük, hogy minél több ember legyen szabadon, teljes mértékben egyetértettem. A jobboldali emberek is mind szépen hozzászóltak, és mind úgy kezdte, hogy egyetértünk Kádár elvtárs, de! Érted? Tudod, én ettől frászt kaptam, mikor tsz-elnök lettem, hogy egyetértünk Pista, de! Hátha megdöglik a malac, szóval így. Kádár állta a sarat. De Uszta megmondta, az Uszta katona volt, hogy nem szabad őket kiengedni! Meg Cseterki, a kis tanító, az is ott ágált, hogy nem szabad őket kiengedni. Akkor az az Erdei, aki Tökölön, kérlek szépen kint volt tárgyalni, az az Erdei, aki ott meghatározó ember volt, kétszer szólalt fel Kádár mellett. Kádár előterjesztése mellett, a következőt mondta: hogy nincsen hamar. Mert a másik vita meg az volt, hogy a bíróságok mit szólnak, hogy ha az Elnöki Tanács revízió alá veszi a bírósági tárgyalást. Az Erdei azt mondta, hogy a bíróságon – itt van a fülemben, evvel a hanggal halok meg – azt

mondta Erdei: a bíróságok nem fognak olyat mondani, hogy revízió alá vette az Elnöki Tanács a bírósági ítéleteket, mert a bírók, s én, mint volt igazságügy-miniszter tudom, ők pontosan tudják, hogy a hatalom – így mondta –, hogy a hatalom most kegyelmet gyakorol. Ez úgy megmaradt bennem. A másik az, hogy hamar van, meg ugye, 1956 meg 1962, s ezek ilyen életfogytiglan, meg szir-szar nagy ítéletek voltak, ezekre azt mondta Erdei, hogy nincs hamar. Semmi nincs hamar. Ha egy év múlva a hatalom úgy látja, hogy ki kell engedni, akkor kiengedi. Nincs hamar, elvtársak, értem? Szerintem akkor ez az ember, én magamban gondoltam, aki megússza a bitófát, pedig ő is kinn volt tárgyalni, bátor volt. Mert azt, amit te most elmondtál, hogy itt a Szerov szándéka – meg anyja kínja, majd mindjárt a Szerovról valamit –, ha annak, amit én most hallok tőled, annak Erdei a tudatában volt, szóval, ha Erdei ezt tudta, akkor Erdei még nagyobb előttem, hogy kétszer felszólalt a Kádár mellett.

H: És Szerov ekkor még KGB főnök volt.

Varga Gyula: Egy dolgot hadd mondjak, nagyon érdekes volt számomra, mikor azt mondtad, hogy Erdei nem volt sérült ember. Ugye én 1960 tavasza óta mellette dolgoztam. Teljesen normális, teljesen kiegyensúlyozott személyként dolgozott és viselkedett.

Sz: Én mondtam.

V: Lelkileg abszolút egészséges ember volt. Minden korábbi nehézség, baj, megalkuvás ellenére.

H: Most ha megengednéd, ezek nekem mind nagyon fontos dolgok. De hadd legyek szerénytelen. Megint más téma, a gazdasági reform. Nyers Rezső, mikor vele erről beszélgethettem, elmondta, hogy ott volt mellette Csikós-Nagy [Béla], ott volt Bognár József, ott volt Markos [György] – tehát voltak körülötte kiváló közgazdák. De a mezőgazdaságban – mondta Nyers –, istenigazából az Erdeire tudott támaszkodni. És az, hogy hogyan jutottak el ahhoz a szövetkezeti modellhez, ahol szinte ahány falu, ahány terület, ahány földrajzi adottság – amit te itt elmondtál kapásból, és én nem tudnám, ha megtanulom sem, így elmondani –, hogy mindegyiknél más adottságok és más megoldások is voltak.

Sz: Ezt én az Erdeitől tudom.

H: De ha elmondanád, hogy ez a gondolat hogyan tört át a sok Uszta Gyulán, Cseterkin meg Biszku Bélán? Mert Nyers hitt benne, de Nyers is elszigetelt helyzetben volt. A Kádár maga is megingott abban, hogy ezt a reformot szabad-e végigvinni, pláne 1968-ban. Mert az oroszok végig ezt úgy, ahogy volt, ellenezték, nem is tartottuk be teljesen. Nem véletlen tehát, hogy leváltották a Nyerset és leváltották Fehér Lajost. De még ott vagyunk, hogy nem váltották le. Hogy lett ebből egy olyan szövetkezeti gazdaság, aminek 1967-ben a TOT kongresszusán már egy bizonyos értelemben az első záró szakasza van, ahol Erdei, ha jól tudom, azt mondta, hogy élete legboldogabb napja ez.

Sz: Na, akkor... Hosszú lesz, ez, amit most mondok.

H: Nem baj, ezért jöttünk.

Sz: Hosszú és sokéves vita előzte meg, és azért tudok erről hitelesen beszélni, mert ott voltam, mert engem meghívtak. Teljesen sima, átlagos tsz-elnök voltam, azt hiszem, ha jól emlékszem, nem voltam KB-tag. Szóval, ott voltam már 1959-ben is azon az ülésen, ahol eldöntötték a mi az istent, a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Na. El kell mondani ezt is, mert akkor értjük meg ugye a későbbieket. Az első: Kállai Gyula terjesztette elő, tisztességesen, azt, amit Fehér Lajosék dolgoztak ki. Akkor ugyanis volt egy olyan alapszabály, hogy csak titkár terjeszthet elő a központi bizottsági ülésen, Fehér Lajos meg csak osztályvezető volt, de PB-tag. Na, ezek után kezdődött a hozzászólás. Udvariasságból Dobival kezdte Kádár. De én akkor nem láttam ám, nehogy azt gondold, hogy én akkor ezt már láttam, mert ez bennem csak tíz év múlva ért meg, hogy itt mi is játszódott le. A Dobival mondatta el a Kádár a következőt: hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését nem a hagyományos területen, nem itt Karcagon, meg Kisújszálláson, meg Túrkevén, meg itt az agrárproletárok között, hanem ott kell kezdeni a mezőgazdaság szocialista átszervezését az országban, ahol a birtokviszonyok a parasztok kezibe vannak. Majd az ideológusok dolga lesz ezt megmagyarázni, mondta, a ki az istenit, a Dobi bácsi, hogy a munkásosztály, meg ez, meg az. Nem Lombos [Ferenc] találta tehát ki Győr megyében, hanem ez a koncepcióban benne volt. Utána jött a Dögei. Ő egyszerű ember volt és nem is fejlődött semmit, beleesett ebbe a hatalomba, mint légy a tejbe ugye, mert kellett egy név az ideiglenes munkás-paraszt-kormányba, hát bízhatták volna másra is. A következőt mondta – most mondok mindent, de a lényege, annak amit mondok –, hogy a falut is meg kell adóztatni, de nem így, hanem a lényege az volt, hogy el kell szegényíteni a parasztot, azt akkor majd belépnek. Olyan szegény volt, hát az istennyilába, hogy nem lehetett azt jobban elszegényíteni 1956 után. De azt mondta, azzal fejezte be itt a Dögei, hogy ha falun is visszaszorulnak az ellenforradalmi erők, akkor szépen belépnek a parasztok a szövetkezetbe. A Kádár nem volt ugrálós ember, mégis azonnal szót kért. Akkor már Nagy Imre, hát akkor már mindenki fel volt akasztva. Hát 1959-ben, akik meghatározók voltak az itthoni politikusok között korábban, azok már fel voltak akasztva. És a Kádár aztán alázta ottan, kiterítette Dögeit. Nem váltotta le hivatalosan, csak egy év múlva, vagy másfél év múlva, de én utólag úgy látom, ott valójában már leváltotta a Dögeit. Mert azt mondta, hogy a parasztok jól viselkedtek az ellenforradalom ideje alatt, mit akar maga itten, meg mit akar a Dögei elvtárs még itt? Utána felszólalt a ki az isten, Fehér Lajos. Fehér Lajos jól szólt hozzá, ő is azt mondta, hogy az előterjesztéssel egyetért, de! Ugye, ez ismét elég volt a Kádárnak. Szóval, hogy nincsenek meg a gazdasági feltételei, és így tovább – amiben mellesleg igaza is volt. Akkor Kádár megint felugrott, megint szót kért, és azt mondta, hogy arra várhatnánk, hogy majd meglesznek! Majd megteremtjük, és így tovább – mondta a Lajosnak, Fehér Lajosnak. Szóval a Dögeit így kiterítette, a Fehér Lajost meg jól megverte. Határozatban másnap vagy harmadnap pedig Fehér Lajosra lett bízva a feladat, miniszterelnök-helyettes lett, és ő felügyelte ezt az egészet. Na most, most jövök én. Eddig ez a bevezető mese volt. Oda teszed, ahova akarod. Erdei Ferenc is, Fehér Lajos is leállt ezen a témán vitatkozni, hogy melyik látta ezt jobban. De Erdeinek ebben, mint hagymás embernek, inkább volt igaza. Ő tudta, hogy hát a hagyma nem nő meg magától, dugni is kell, meg felszedni is kell. Teljesen élőmunkára volt ez

az átszervezett mezőgazdaság alapozva, és Erdei ezt teljesen felfogta. És itt jövünk mi a képbe, az anyagi érdekeltséggel. Mert hát ugye azt nem lehetett még egyszer eltűrni, mint 1953-ban, hogy ismét egymillió hold föld legyen szántatlan és vetetlen. Az Erdeinek kellett Kádár fele, meg Dobi fele is – hát Dobi fele is, mert a Dobi is szektás volt –, megmagyaráznia a lényeget. Mert ugye engem is azért bántottak, hogy együtt szántottuk a táblát, de a megművelésre, a kapálásra és így tovább, szétosztottuk. Engem azért bántottak, hogy milyen nehéz volt azt a táblát összehozni, Szabó Pista meg széjjeltépi. Ilyen a részesművelés. Mert a részesművelésről kérem, Erdei Ferenc az idejött, énhozzám, megnézni, s itt átrágtuk: mi ez? eszik ezt vagy isszák? Utána Fehér Lajost is leküldte, az is itt volt. Hogy elmagyaráztam neki, hogy nincs itt semmi baj. Adjuk a munkaegységet, aminek nem tudjuk, mi az értéke, és minden megtermett kukorica 20%-a a paraszté lesz. Azóta meg is kapálják. Kibírja ezt a rendszer. Együtt elvetjük a táblát, együtt szántjuk és művelésre, kézi művelésre meg kiadjuk. A cukorrépánál is – mert termeltünk ezerrel – megkapja a munkaegységet meg a termés 10%-át. Vagy pénzben, vagy cukorban, ahogy kéri. A szénát, a lucernát is. Az első kaszálást harmadába adjuk, a második kaszálást pedig felibe, az árokpartot meg ingyen. Ez volt az a nádudvari anyagi érdekeltség, ez terjedt el gyakorlatilag. Ez az egész az élőmunkára alapozott rendszer volt. És a békéscsabai konzervgyár, a nyíregyházi konzervgyár, a debreceni konzervgyár, a nagykőrösi konzervgyár meg a többi, ezek abban az időbe szintén erre az élőmunkára, meg szovjet exportra lettek felhúzva. Hogy itt a nagyseggű parasztlyányoknak legyen hol dolgozni! Az más lapra tartozik, hogy ment az ipari fejlődés is, és szóval ez nem pontosan esett egybe, s már volt, amikor nem is. És ebben Erdei, hát ő értette ezt a legjobban, de azért a kurva hagymáét értette legjobban, mert hát ugye az ugyancsak egy élőmunka-igényes termék volt.

V: Meg azért, mert járta az országot és a tsz-eket, tsz-elnökökkel beszélt, a főagronómusokkal beszélt szerte az országban.

Sz: Reggeltől estig, éjjel fárasztott itten, annyi kérdése volt; írta-jegyezte-baszta-ragozta, szóval azt kereste, hogy hol van a kritikus pont, na. Hogy nem esett vissza a termelés, az, kérem szépen, Erdei Ferencnek köszönhető, akinek ezeket sikerült a Fehér Lajossal megértetni. Utána sikerült a Kádárral is megértetni. Dobi meg úgy halt meg, hogy sose értette meg.

H: Ez így történt. Minden dokumentum erről szól. Csak nem ilyen életesen.

Sz: Na, szóval Erdei ráharapott erre, hogy szóval ő ismerte ezt a kurva paraszti lélektant, ez az egyik titok. A másik dolog, ami Erdei nevéhez kötődik, ez a háztáji. Én erről őszintén meg vagyok győződve, mint itteni gyakorló tsz-elnök, aki 40 évig voltam a Vörös Csillag elnöke, s vagyok már vagy húsz éve, még mindig itt választott vezető. Szóval nem vagyok bezárva, tán még el sem hülyültem. Én a háztájit az agrárpolitika nagy lépésének tartom, és ezt leginkább Erdei szorgalmazta. Hogy honnan tudom annyira pontosan? Mert egy szövetkezetpolitikai munkaközösségbe, mint egy gyakorló, talajmenti kádert engem is bevittek, bevitt Fehér Lajos. És ott Erdei Ferenc, és Dimény is, szóval kitűnő emberek voltak, és ezért én tudom, hogy ott a háztáji,

a háztáji, a háztáji ment. És ez szovjet szempontból idegen volt. Hát Magyarországnak ez, mindig mondom, a magyar agrárpolitikának ez volt a legnagyobb sikere. Hogy törvény mondta ki! És ezt Erdei ugatta belénk. Nem belém, mert én tudtam, miről van szó. De Erdei mondta ki, és Fehér Lajos is fogékony volt erre, hogy a háztáji árut is termelhet. Mert addig ugye, volt a saját ellátás, ha feleslege volt, akkor mehetett ez a piacra. Azt mondta, hogy árutermelő is lehet. Szóval nem a parasztok gyönyörű agyvelejéből pattant ki az, hogy az állomány 50 százaléka a 11 milliós sertésnek a háztájiban volt, hanem ez a tudatos politika eredménye volt. És hogy ezt Erdei, Fehér találta ki, s a Nyers Rudi ugye ezt még tovább is fejlesztette. A háztáji legyen a közös gazdaságnak egy üzemága!

H: Ez az egész gondolat, hogy árut termel a háztáji, nagyon eredeti.

Sz: Én a magyar agrárpolitikának az anyagi érdekeltséget, meg a részes művelést és a háztájit tartom a legfontosabb elemének. Mert én tudom, hiszen itten is azok voltak a legjobb dolgozók a közösben is, akiknek otthon volt 50 disznójuk, vagy húsz, vagy nem tudom, mennyi. Mert az asszony otthon volt.

H: Most az egyik ellenérv...

Sz: Hát most itt, Szoboszlón, Orbán Viktor tudod, mit mondott? Azt mondta, hogy minden háztartás neveljen egy disznót! Egyet!

H: Ezt tegyük most zárójelbe. De ott a vitákban, ha elolvasod a jegyzőkönyvet, az egyik ellenérv az volt, hogy ha odaadjuk a háztájiba, akkor nem fog a közösben dolgozni.

Sz: Igen, de ez marhaság volt.

H: Jó, rendben van, csak mondom, ez volt az ellenállás.

Sz: Hát a szektások ezt mondták.

H: Szentantalfán, ahol én töltöm a nyaraimat harminc éve, a Magyar Tenger Tsz-be három sváb község is beletartozott, s egy Albert nevű elnöke volt, a szomszédaim még mindig azt mondják, hogy soha a paraszt itt, a fejlettebb Dunántúlon, ahol polgárparaszt volt, nem élt úgy, mint 1970 és 1980 között. És a háztáji nélkül, ahova a tsz szállította a kukoricát, hogy otthon etessék meg a tyúkokat, hogy nem kellett nekik maguknak termelni az abrakot, nem ment volna olyan jól. De Szentantalfa, Szentjakabfa, ezek nem voltak szocialisták, ezek mindig 80 százalékosan a kisgazdapártra szavaztak, amíg választás volt. Tehát ha ezek a kitelepítéstől épphogy csak megmenekült svábok, miként a parasztok általában, nem szerették a szocialistákat, akkor ezek különösen nem szerették.

Sz: A parasztok nem szerették a kommunistákat.

H: És mégis, ebben a modellben még ma is így emlékeznek, hogy megtalálták a számításukat.

Sz: Az agrárpolitikánknak ez volt a legnagyobb sikere. 50%-a a sertésnek a háztájiból jött, a csirkének a 60%-a. A marhának nem, mert annak területi igénye volt ugye, meg a birkának. A Fehér Lajos-féle vagy Kádár-féle agrárpolitika ez így teljes, hogy ha ezt is hozzátesszük, hogy igaz, hogy átszerveztük, igaz, hogy a parasztoktól elvettük a földet és így tovább, és sokak szerint saját földjén lett cseléd a paraszt, mert én is azt mondom. De így tudtuk, szóval gyakorlatilag ezzel tudta a Kádár vagy Fehér

Lajos hadra fogni a parasztokat! Mert hadra fogta. Dolgozott ez, mint az állat, és egyre jobban élt.

H: Történelem. Kelet-Európában unikális.

Sz: Na, akkor álljunk meg egy pillanatra még mindig az Erdeinél. Most mint politikust nézzük meg ezt az embert. Hát ritkán születnek ilyen emberek, mert Erdei nemcsak okos volt, de amit Erdei mondott, azt el is fogadtuk. Ezt magyarázd el nekem, mint tudós.

H: Nem vagyok tudós egyrészt, másrészt nem kell ehhez tudósnak lenni.

Sz: Elfogadtuk! Hadd mondjak egy személyes élményt. Megválasztanak TOT-elnöknek. Mikor alakultunk, Dimény Imre tartotta a beszédet. Utána három napig vagy két napig ott vitatkoztunk. És a legvégén azt mondta Fehér Lajos, hogy a Pista – én Pista voltam, nem Szabó elvtárs –, azt mondja, Pista majd megköszöni egy pár mondatban. Te pedig, fordult Erdeihez, azt mondja, vedd elő, kérem szépen az Arany János könyveit meg szellemit, és mondjál zárszót a kongresszuson. Ez azért volt külön is érdekes, mert az alapszabályunk szerint a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának tagja csak tsz-tag lehetett. De akkor azt mondja nekem a Fehér Lajos, hogy a jelölőbizottság, hogy ha majd dolgozik, akkor Kádár elvtársnak az a kérése, hogy Erdei Ferencet vegyük be, mint nem tsz-tagot. Hát nem esett nehezünkre. Na, ő el is járt aztán, mert ő szorgalmas ember volt, meg szerette is ezt a műfajt. Na, lényeg az, hogy én elmondtam a betonszövegemet, mikor a TOT-ülés volt, s ott ült mindig az elnökségben Erdei is. És én elmondtam ott azt a betonszövegemet, azt akkor jönnek, hogy következnek a hozzászólások. S azt mondom az Erdeinek, hogy hát ezek itt, amit én elmondtam, ahhoz akarnak hozzászólni? Azt mondja, ne törődj vele, mindegy, hogy te mit beszélsz, ezek úgyis azt mondják, amit akarnak. Így volt ez mindig, ne izgasd magadat, érted?

H: Pistát mondott, vagy te Ferit, vagy Szabó elvtárs, hogy szólított?

Sz: Pista, én Pista voltam meg István.

H: És te hogy mondtad?

Sz: Erdei elvtárs. Engem többször elvitt magával, mikor ment a Fekete Ferivel. Hát akkor is, már amikor megindultak a beruházások, 50, 70, 30%-os dotációval. A fejlett káderek, nagy pofával ott, hogy hát a bankok azok, hát a bankok, a bankok. Szidták őket. Erdei szót kért, és a következőt mondta. De ezt csak őtőle fogadták el, éntőlem nem, senkitől nem fogadták volna el, Fehér Lajostól sem fogadták volna el ezek a kurvák. Azt mondta, hogy elvtársak, ne szidjuk a bankokat, azt mondja, hadd legyen csak ez a pénz bürokratikus, úgyis mindig többet költünk belőle, mint amennyi van. Te, és ezt is elfogadták, megtapsolták, érted? Ezt mondd meg nekem, hogy ez hogyan lehetett? De nem volt Latinovits vagy Major Tamás, és mégis, ha felállt, akkor miért lett csend, mondjad?

H: Emberi hitel.

Sz: Nekem ezt egy művész ember magyarázta meg, akivel elmentünk színházba. Valami operetthez. Szóval a primadonna énekelt. Most azt mondja nekem, hogy de jól énekel, hallod, csend van, nem köhögnek! Ha az Erdei beszélt, nem köhögtek. Itt mindig mondom is a fiúknak, mikor zárszámadás van, hogy gyerekek, addig beszéljetek, míg nem köhögnek. Ha köhögnek, akkor hagyjátok abba. Na, de Erdei gyönyörűen tudott beszélni.

H: Karizmatikus volt. Tényleg, az egész megjelenésében is volt valami lenyűgöző. Csöndessége és a hihetetlen mély tudás, amit nagyon egyszerű szavakkal tudott közvetíteni, ehhez nagyon buta embernek kellett lenni, hogy valaki ne értse meg, hogy most egy valódi szöveggel áll szemben. Neki nem voltak külön érdekei. Ő azt nézte, hogy ebben a helyzetben a parasztnak, a falunak, amit úgy ismert, jó.

Sz: Tisztességes magyar ember volt.

H: Hogy ebben a helyzetben, ilyen világpolitikai helyzetben, egy szovjet birodalomban...

Sz: Nem, ő reálpolitikus volt. Mi nem tudtuk, meg a sok hülye se tudta, hogy a második világháború után, hogy hát nem az a hős, aki meghal!

H: Nem véletlen nem kellett ezt végigmondania neki, ezt ő maga érezte, a zsigerében volt. Nézd, én sok tehetséges emberrel találkoztam, lángelmével nem sokkal. És a maga módján és a maga területén a Szentágothai János volt még ilyen egy rendkívüli ember. De ő egy egész más tudományágban volt valaki. És amikor Erdei halálának a 10. évfordulóján, Makón – nem tudom, te ott voltál-e, Gyula, de a Pista ott volt.

H: A Szentágothai ott, amikor koszorúztunk, akkor odafordult hozzám és azt mondta, nem tudom, miért, ez nekem valahogy ma is becsöng. Azt mondja, te Tibor, tulajdonképpen tényleg nagy ember volt ez az Erdei Ferenc! Ez egy anatómus, agykutató. Csillagévnyi távolságra az egész társadalomtudománytól.

Sz: Nagy ember volt. Ott voltam Makón, szegény Kulcsár Kálmán tartott egy nagyszerű beszédet. Hadd mondjam el, hogy én két dologban törtem hosszú időn át a fejemet. Most amit mondok, marhaság, de mégis elmondom, hogy mikor dolgozom, akkor bejött három, de lehet, hogy hat hónapig is valami. Az volt a fejemben akkoriban, egy húszéves kölyöknek, aki a nőket hajhászta, hogy az istenbe vesztették el ezek a németek a háborút? Majdnem betegje voltam, hogy nem értettem. És akkor meg, amikor az Erdei meghalt és ott voltunk Makón, azon a kurva temetésen, Fehér Lajos elmondta ott a betonszöveget, Erdey-Grúz meg kirázta így, innen a hogyhívjákból, a beszédit az Erdei Ferencről, amit elmondott, attól kezdve hosszú időkön át azon töprengtem, hogy az istenbe halhat meg egy ilyen okos ember. Szóval nem akartam tudomást venni róla, érted?

H: Sokan voltak így. Döbbenetes.

H: Vissza akarok még térni, hogy ha most Nádudvar történetéről beszélnél. Mikor először Hajdúszoboszlón nyaraltunk a feleségemmel és ide jöttem, és körbementünk a falun. És mostanában mondom Marikának, hogy egyszerűen nem értem, hogyan lett ebből az egykori nyomorúságos Nádudvarból olyan Nádudvar, ami ma már fogalom. És most is, ahogy Gyulával bejöttünk a faluba, ezt mondtam neki, hogy ez bizony szegény falu volt.

Sz: Ez bizony egy nagyon szegény falu volt. Itt az összes, a környéken lévő. Nádudvar, hát rossz volt a birtokmegoszlás, itt a területnek, a nádudvari határnak a 67%-a az 500 hektáron felüli birtokokhoz tartoztak. Volt két zsidóbirtok, két nagy zsidóbirtok,

és hát a többi ilyen 800 holdas, 500 holdas több ilyen birtok volt. Szóval rettenetes rossz volt a birtokmegoszlás. Ebből kifolyólag itt kialakult egy kubikos gárda, és ez a kubikos gárda járta az országot. Például, hogy ha mégy – mondok egyet – hogy ha mégy Gödöllőről, megy a vonatunk lefele, akkor van ott egy nagy mélyedés, azt a nádudvari kubikusok ásták ki abban az időben. Úgyhogy itt 1945-ben, mikor volt az első választás, a kisgazdapárt 62 százalékot kapott itt, Salgótarjánba meg a kommunista párt győzött. Van egy területünk, ami a debreceni löszháthoz tartozik, mezőségi talaj, s van egy másik rész, ami a hortobágyi pusztának a nyúlványa. Tehát amellett, hogy a birtokmegoszlás is rossz volt, még a föld minősége is. Szóval nem lehet Földeshez vagy Kabához hasonlítani, ahol homogénabbak voltak a területek. És ebből kifolyólag itt hamar megkezdődött a szövetkezetek kialakulása, mert a földosztás után is patthelyzet volt, mert aki legelőt kapott itt, vagy rossz földet, mit is kezdhetett itt az 5 hektárral vagy 5 holddal. Így a mezőgazdaság szocialista átszervezése, ez már jóval korábban kezdődött. Három szövetkezet alakult, teljesen szegényparaszti és agrárproletári alapon. Elhagyott földeken, amit kiosztottak. És negyediknek alakultunk mi, a Vörös Csillag. Én az alapító tagok közt nem voltam, de a második évben már beléptem. Itt mi nem kaptunk állami földet, csak 80 holdat, és a szövetkezetnek – 1953-ban 5000 holdja volt –, s azt mind a parasztok hozták be. Ebben volt kisparaszt, nagyparaszt. Az én öregemnek – nem nekem, mert én is kaptam földet –, de az én öregemnek is volt nem tudom, 58 hektárnyi, mert én is kaptam. Mert vér szerint semmi közöm nem volt ahhoz a családhoz, és azt mondták, hogy a Pistának adunk földet. Még ilyen társadalmi kedvenc voltam, nem tudom, miért szerettek, nem érdemeltem meg. Hát jött a kuláklista, összetették a földet, olyan kulákok lettünk, hogy majdnem eltörtünk, és Oláh Pistához elmentem, akkor ő egy középfokú katonai iskolának volt már a vezetője, hogy segítsél már, hogy ezt a földet vegyék le tőlünk, a nevünkről. Volt egy lánytestvérem, de vér szerint semmi közöm hozzá. A lényeg az, hogy mondom, ide figyelj, Erzsók. Egyetemre akarsz menni, jól is tanultál, most érettségizzél, győzd meg anyádat – én az öreget meggyőzöm –, hogy be kell lépni a szövetkezetbe. Ez volt 1951–1952, az átmenet ugye. Úgy is lett. Mi akkor, akárhogy is nézzük, még a megmaradt föld is sok volt, amit levettek tőlünk az Oláh Pista segítségével. Nem elvették, örültünk, hogy elvették tőlünk, úgyhogy a lényeg az, hogy akkor a paraszt testvéreim, kérem szépen, majdnem leköptek bennünket 1952-ben, hogy beléptünk ebbe a szövetkezetbe. De azért többen is voltunk ilyenek, nemcsak mi. Na, hát aztán eldöntötték, hogy elküldenek egy 14 hónapos elnökképző iskolára, s ha hazajövök, én leszek az elnök. Így is lett. Elvégeztem ezt a 14 hónapi iskolát – Máriabesnyőn volt ez az elnökképző –, hazajöttem. Augusztusban lett vége, és akkor jön az elnökválasztás szeptember 27-én. Az öreg (a szövetkezet elnöke) mindig azt mondta, hogy te Pista, gyere hazafele, mert én nem leszek elnök, én nem szeretem. A végén mégis, mire az elnökválasztásra került a sor, akkor mégis beleszeretett ebbe az elnökségbe. És összejött az 500 ember, 5000 hold – nem hektár, ötezer hold –, megkezdődik a választás, a levezető elnök istennyila, akkor még nem volt titkos választás, kézzel szavaztak. Na, feláll az öreg, egy öregember, aki itten

ilyen 19-es direktóriumi tag volt, rendes ember, szóval nem volt semmi baj vele. Ő volt a jelölőbizottság elnöke, meghánytuk-vetettük, s akkor az a javaslata a jelölőbizottságnak, hogy Lajos bácsi, Lajos legyen – Rásonnak hívták –, az elnök, a Pista meg legyen a helyettes. Feláll egy nagyon buta paraszt, érted, többször megmutatta, az volt a leghülyébb, érted? Elmegy maga a ..., azt mondja, Pista legyen az elnök, Lajos bácsi meg legyen a helyettese. Így, de nem írod át, így lettem megválasztva. Olyan tapsot kaptam. Az öreg Lajos meg azt mondja, ha így látjátok, én csak azért vállaltam volna, hogy hát ne legyen ez a gyerek egybül tábornok. Csak, hogy milyenek voltak a viszonyok, lássad, próbálta még megolvasni, hogy kik még a szavazók. De ez már nem érdekelt senkit, álltak fel, azt mentek hazafele. Így lettem elnök. Sok iskolatársammal, nekünk az volt az ideológiánk, hogy ha nem döglünk meg éhen, akkor már jól jártunk. Én azt mondtam, hogy elmegyek pénzügyőrnek, vagy valahova, én itt hagyom ezt a szar, kilátástalan helyzetet. Az iskolatársaim, meg az öregek viszont azt mondták, hogy nem mégy, Pista, sehova, neked itt a helyed. Harmincnyolc és fél évig voltam elnök.

H: Jól választottak.

Sz: De ez nem egy dunántúli falu, ez nem egy igényes parasztság volt, csakugyan, s most ne szó szerint vedd, hogy ha ez kapott valami elfogadható kis jövedelmet, ez itt maradt. Aztán bevezettük a nádudvari módszert és így tovább. Na, jött az 1959-es – és ez a lényeg az én életemben –, jött az 59-es mezőgazdasági átszervezés, már a Kádár-féle átszervezés. Ide a parasztok, akik még nem léptek be, azok 11 ezer – majdnem 12 ezer hektár – földet hoztak be. Úgyhogy itt minden nagyobb egyesülés nélkül 17 ezer hektárosak lettünk. Ugye abban az időben még úgy volt, hogy minél nagyobb, annál szocialistább, ez a 17 ezer hektár vezette a protokoll-listát. Hát erre még Dobi is azt mondta, a másik is, hogy hát ilyen még nem volt. Hát ezt meg kell nézni. És akkor bevezettük ezt a nádudvari módszert, ütöttek bennünket, és így tovább, aztán mellénk állítottuk a parasztokat, mert nem voltak hülyék. Látták, hogy mi van itt és mi van a szomszédban. És akkor fél éven belül – a másik három szövetkezetbe nem lépett abba 59-ben senki, hanem – ide lépett, mihozzánk. Tudod, mi volt akkor az ideológia, szóval ide lépjünk, „a Pista tán nem bánt bennünket". Szóval, nem tudom, érted-e, így gondolták.

H: Hogyne.

Sz: A Pista tán nem bánt bennünket. Teljesen élőmunkára alapoztunk, szóval borzasztó volt. Nyolc gépünk volt akkor, amikor megalakultunk és elnök lettem, meg nyolc cséplőgépünk. Hát én tudom, ez mit jelentett. Traktor egy pár volt, csak cséplőgépünk volt. És beszolgáltatás volt akkoriban, a tsz-ben is! Nyolc kislányt, ilyen érettségizett kislányt, ilyen kis harmatos kislányt rendeltek ki cséplőellenőrnek. Gimnazisták voltak, negyedik gimnazisták, nyár volt ugye, negyedikbe mentek már. Harmatos kislyányok voltak. Behívtam reggel az apjukat – egy részük tsz-tag volt –, hogy reggel fél négyre küldje be a lyányát az irodába. Behívtam azt a nyolc embert is, aki a gépnél az első ember volt. Gyerekek, nem szabad lopni, de mérjétek meg rendesen azt a kurva gabonát, mérjétek meg, kislyányaim. Hát én 26 éves voltam, hát ők meg

18 vagy 17. Szóval én mindbe szerelmes voltam, ők meg belém voltak szerelmesek, szóval úgy bemérték, hogy 10%-kal több lett. Itt a Józsi bácsira figyeljetek oda, s a mérleg mindig felfele járjon, ne lefele. Azonnal öt kiló volt az. És ebből kifolyólag, s ugye részibe adtuk a kukoricát, szóval hogy úgy mondjam, érezték, hogy valamit akarunk velük. Utána már titkosan választgattak meg. Ó, nagy szimpátiát kaptam, én úgy mondom magamról, hogy társadalmi kedvenc voltam. Úgy szerettek engem az asszonyok, a lányok, mint az istennyila. Igaz, hogy Pestre nősültem, de hála istennek. Bármelyik parasztlányt vettem volna el, hát az nem lett volna jó.

H: Én még csak azt akartam mondani, hogy amit elmondtál, azt jóízűen hallgattuk és nem kötelességből.

—

Még egy rövid részletet idézünk, hogy szemléltessük Erdei kapcsolati hálóját. *Gajdócsi István* egykori bajai tsz-elnökkel még 1975-ben készítettem interjút.[27] Életútja eltér Szabó Istvánétól. Egy Baja melletti vasúti őrbódéból indult pályája, ott szolgált édesapja. Mégis eljutott a gimnáziumig a bajai piaristákhoz, 1942-ben érettségizett. Ösztöndíjjal megtámogatva szerezte meg PPTE-n a jogászi diplomát, majd visszament szülővárosába. De ezért nagy árat fizetett: édesapja meghalt, anyja betegeskedett, a 3 hold földet, amiből éltek, neki kellett megművelnie, innen járt fel Pestre vizsgáira.

A háború utáni káoszban nem tudott megfelelő állást kapni. „Mindenesetre jó adag keserűséggel tettem zsebre diplomámat. Amit én szerettem volna csinálni a jogi pályán, azt nem csinálhattam, mást meg nem akartam csinálni. Megalkudni sem akartam (hadbírói pályára javasolták – H. T.). Inkább vállaltam a paraszti munkát, életformát."

Beletanult a szőlészetbe. „Ha lehet egyáltalán arról beszélni, hogy Baján valami tekintélyem volt, az akkor formálódott". Nem véletlenül.

G: Szerettem, imádtam a szőlőt, és [akkor már – H. T.] értettem hozzá. Volt olyan szőlőtáblám, 400 négyszögöl, amiben 38 fajta szőlő volt, egy olyan csodálatos szőlőskert, amit mindenki megbámult. Éltem, küszködtem, dolgoztam, de másokért nem tudtam tenni semmit. És ez hiányzott az életemből.

H: Amikor Baján a termelőszövetkezetek megalakításáról szó került, a környékeden a parasztok azt a feltételt szabták, hogy majd ha Gajdócsi Pista belép.

G: Ez dokumentálhatóan igaz. Aki aláírta a belépési nyilatkozatot, annak mind remegett a keze, hogy milyen lesz a szocialista nagyüzem? Volt egy-kettő a környékünkön, de ezek keservesek voltak, nyomorogtak, inkább állami támogatásból éltek, szóval nem tudtak modellt, példát mutatni.

[27] Huszár Tibor: Interjú Gajdócsi Istvánnal. *Valóság*, 1975/4. Gajdócsi István (1924–1989). 1972-től a rendszerváltás tavaszáig a Bács-Kiskun megyei tanács elnöke volt. 1985-től az Elnöki Tanács tagja volt, 1987-ben meghívták az első Lakitelki Találkozóra.

Gajdócsi sikerre vitte a városban később egy nagyobb szövetkezetbe tömörülő Bajaiakat. A megye két – a várost szorgalmasan látogató – „országos vezetője": Nyers Rezső és Erdei Ferenc javasolják a megyének járási tanácselnökké választását.

H: Amikor a termelőszövetkezetből a járásba átmentél, Erdei Ferenc búcsúztatott.

G: Nekem nagy tisztesség volt, hogy ő, amikor valahogy megtudta, hogy átmegyek a járásba, felajánlotta, hogy elbúcsúztat a termelőszövetkezet tagjaitól. Leküldött egy listát, amire kérdéseket sorakoztatott fel a szövetkezet tagjairól, életkorukról, a legkülönbözőbb szempontokról – nem egy kérdése számomra meglepő volt. S azt kérte, hogy egy lovas kocsival végigjárhassuk a termelőszövetkezetet, ne kísérje senki, szabadon nézzen körül és beszélgethessen az emberekkel.
Ha lovas kocsin ül az ember, messzire ellát; meg-meg lehet állni, meg lehet nézni egy növényt, emberekkel beszélgetni. Utólag úgyis mindig okosabb az ember. S amikor elköszönésre került a sor, Erdei Ferenc elmondta a szövetkezet dolgát, elmondta az én szerepemet, aztán kitért arra, hogyan alakult ki a szövetkezet egész életritmusa, az egész funkciója és az is, milyen irányba kell menni az adott körülmények között. Egy sereg olyan dolgot mondott ki, amit én csak sejtettem vagy alig sejtettem, és rá kellett jönnöm, hogy a termelőszövetkezet fejlődését meghatározó nagy dolgokban olyan jelenségeket, olyan szempontokat bontakoztatott ki közérthetően az emberek előtt, amit én, ha éreztem is, nem tudtam igazán és tudatosan is. Nagyszerű találkozás volt ez, ebből a szempontból is.

AZ AGRÁRGAZDASÁGI KUTATÓ (AKI) ÉLÉN

Kapcsolatrendszerében fontos helyen szerepeltek a munkatársi kapcsolatok. Ezek sorából kiemelkedik a Nyers által is említett *Agrárgazdasági Kutató Intézet* (AKI), amelynek 1957-től kezdve közel tizennégy évig volt igazgatója. Ennek a szakmai műhelynek a tevékenysége sokirányú volt. Ahogy kiépültek és konszolidálódtak a termelőszövetkezetek, úgy vált elkerülhetetlenné a költségérzékeny gazdálkodás és jövedelmezési formák kialakítása.[28]

Erdei számára alapfeltétel marad az empirikus kiindulópont, a megfelelés a tudomány szigorú követelményeinek.[29]

Tallózás helyett egyetlen példát idézünk az állítás szemléltetésére. Időpont: 1960–1961, tehát már a szocialista átszervezést követően. Tárgy: hogyan alakul az állami irányítás a közös szövetkezeti gazdaságok szervezeti, gazdasági megszilárdításában, amit – mint láthattuk – Erdei Ferenc folyamatként fogott fel, amely-

[28] Részletesebben lásd Varga Gyula: A „tudományos munkás". *Erdei Ferenc emlékezete*, 337–340.
[29] A termelőszövetkezetek állami irányítása. *Közgazdasági Szemle*, 1962. 4. sz. 420–440. Kötetben: Erdei Ferenc: *Szövetkezeti írások*, 2. k. EFÖM, 196–216.

ben „új és új oldaláról" vetődnek fel az irányítás kérdései. Vizsgálatának helyszíne a szolnoki járás és Karcag városa. Ami a módszert illeti: e két igazgatási terület

> minden termelőszövetkezetében és a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban álló állami és szövetkezeti, illetőleg társadalmi szerveknél reprezentatív felvételt végeztünk a közöttük létrejövő kapcsolatokról, külön számba véve a termelőszövetkezetektől kiinduló kezdeményezéseket és a termelőszövetkezetekhez érkező megkereséseket. A reprezentáció elég nagymértékű volt [...] Ily módon megalapozottan következtethettünk az összes kapcsolatok számára, jellegére és megoszlására.

Az idézett tanulmányban azonban Erdei csak a főbb megállapításokat és következtetéseket foglalta össze, és ezeket is csak a szolnoki járás adataival dokumentálva. Ám e rövidített változat is alkalmas arra, hogy Erdei és munkatársai vállalkozásának jelentőségét és jellegét meghatározzuk, vagy tágabban egy vonással hozzájáruljunk a kutató tudós, az agrárközgazda, a szociológus – portréjának rajzához.[30] Miben áll, mi határozza meg az állam irányítását, a vizsgált objektum sajátosságait. Erdei meghatározása tömör, szakszerű és figyelmeztető! Az, hogy miközben a tsz egyrészt „jogi személy, amely éppúgy jogok és kötelességek alanya, mint más jogi személyek (vállalatok, egyesületek, intézmények stb.), s ennyiben a mezőgazdasági szakigazgatás (és egyéb szakigazgatás is) ugyanúgy érvényesül a termelőszövetkezetben, mint az állami gazdaságban vagy egyéb termelőknél.

Másrészt azonban „nem utolsósorban vállalat, amely termelőeszközökkel rendelkezik, termelő tevékenységet folytat, a termeléssel kapcsolatos beszerzési és értékesítési, egyes esetekben feldolgozóipari működést fejt ki. Ennyiben tehát – vonja le a következtetést Erdei – a vállalatokéhoz hasonló a tevékenysége, ennélfogva ahhoz hasonló vállalati gazdálkodási problémái vannak, s ezek megoldásában irányító szerv közreműködését igényli". De csak hasonlóságról van szó, amely azon alapszik, hogy – a megváltozott tulajdonviszonyainak köszönhetően – a termelőszövetkezet is szocialista vállalat, a különbségek abból erednek, hogy csoporttulajdonban lévő „szövetkezeti vállalat".[31] S ez a körülmény, amelyet az állami *dirigizmus*ban szocializálódott vezetők nehezen tudtak tudomásul venni.

[30] Tíz évvel később mondja: „Az én mostani kutatásaimban, amelyek tulajdonképpen se nem igazi közgazdasági, se nem szociológiai, se nem szervezéstudományi, hanem mindegyikből van benne valami, kezd egy – úgy hiszem – komoly felismeréssé válni." 1966. okt. 19. In: *Tudománypolitika*, 204.

[31] Erdei Ferenc: *A termelőszövetkezetek állami irányítása*, 104–105.; Bruszt László: „Nélkülünk, de érettünk". Politikai orientációk Magyarországon a késő paternalizmus korszakában című írásában az előzményekre (korai paternalizmus – H. T.) utalva írja: „Ami változatlan maradt: *az állam és társadalom paternalisztikus* viszonylata. Ennek fő jegyei: – az alulról nem ellenőrizhető állam joga a társadalmi érdekek definiálására, – felülről meghatározottak azok a szervezeti keretek, melyek között az *állam által legitimnek* nyilvánított társadalmi folyamatok zajlanak, felülről meghatározottan azok a »játékszabályok«, melyek az állam által definiált közérdek érvényre juttatását szolgálják, az állam által meghatározott eszközök alkalmazásával."

Erdei Ferenc tézise szerint az, hogy a más intézménytípusokhoz „hasonló vagy azonos üzemvezetési problémák mellett azokat a feladatokat is meg kell oldani, amelyek az állami vezetésnél ismeretlenek. Ilyen problémák: a kollektív vezetés, a munkaerő adott mennyisége, illetőleg a foglalkoztatás követelménye, a munkadíjazás összefüggése a csoporttulajdonnal, a gépi beruházások nagyrészt saját erőből való megoldása stb."

S a feladatok súlyát növelte, hogy „a mezőgazdaság technikai fejlődése most érkezett el arra a fokra, amikor a gépi nagyiparhoz hasonló technológia és üzemszervezés megvalósulhat, tehát a termelőszövetkezeti gazdaságok üzemvezetésében új megoldásokat kell kialakítani, s nagyrészt töretlen úton kell járni."[32] (Kiemelés – H. T.)

Egy kérdéscsoportot, mely közvetlenül vezet át a gazdaságirányítási rendszer (mechanizmus) elkerülhetetlen reformjához, még kiemelünk: a termelőszövetkezet is tervezésre kötelezett, de „nem tervkötelezett szocialista vállalat volt". Erdei szavaival ez azt jelenti, hogy „a termelőszövetkezet az igazgatási szervek által kötelezően előírt rendszerben, de tagjai kollektív elhatározásával (a közgyűlés jóváhagyásával) éves ütemtervet készít, amelyet az illetékes igazgatási szerv [...] erősít meg azzal a hatállyal, hogy a terv megerősítés nélkül érvénytelen".[33]

A kutatóintézet tevékenységét, s abban Erdei ösztönző, irányító szerepét – ha vázlatosan is – felidéztük, de emberi jellemzőin, intézetvezetői „szerepfelfogásán" keresztül kíséreljük bemutatni, néhány munkatársának jegyzete, visszaemlékezése alapján.

Néhány szót a munkatársi gárdáról. Erdei tudományos rangja alapján – korábbi munkássága ismeretében – nehezen volt megkérdőjelezhető, hogy méltó az intézet élére. De egy évvel volt 1956 viharos ősze után. Erdei sokak szemében – nem alap nélkül – Nagy Imre bizalmasaként, a tököli tárgyalódelegáció vezetőjeként volt számon tartva. Oka lett volna tehát rá, hogy „meghúzza magát", félrevonuljon. Ehelyett számos exponált 56-osnak: Fekete Ferencnek, Márton Jánosnak, később börtönből való szabadulását követően Donáth Ferencnek, Újhegyi Gyulának és Márton Andrásnak, vagy a Moszkvából visszatérő, 1955–56-ban magát Rákosi mellett elkötelező – igaz, a hatvanas években a szociológia hazai intézményesülésében meghatározó szerepet játszó – Hegedűs Andrásnak biztosított lehetőséget az újrakezdéshez, segített az elhelyezkedésben az ugyancsak börtönből szabadult Göncz Árpádnak.[34]

In: *Arat a magyar. Szociálpolitikai értesítő és fejlődési tanulmányok különszáma*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1988. 106.

[32] Erdei Ferenc: A termelőszövetkezetek állami irányítása, 106–107.

[33] Uo. 117–118.; Pető Iván–Szakács Sándor idézett könyvükben hangsúlyozzák, hogy annak következtében, hogy Magyarországon a kollektivizálás érintetlenül hagyta a *földtulajdont*, a tsz-ek közvetlen utasításokkal történő irányítása a gazdaságirányítás rendjén túl – annak változásáig – H. T. – elkerülhetetlen volt. Pető–Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*, 448.

[34] Varga Gyula: A „tudományos munkás". In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 338.

De tanulságos a munkatársi gárda kiválasztása egy másik szempontból is. A szakértelmüket méltányolva itt kapott munkalehetőséget Heller András, akit Rézler Gyula – aki nem szerette Erdeit – 1941-ben Erdei Ferenc ellenében játszott ki.[35] Bár státuszt nem adhatott mindenkinek, de a szaktudást bekapcsolta tanácsadói körébe. Így ott volt az egykori földbirtokos Balogh Ferenc, Szentirmay Lajos egykori uradalmi főintéző, vagy Kállay Miklós, a „Szent Korona Társaság" volt elnöke, Horthy Miklós utolsó saját akaratából kinevezett miniszterelnökének a fia.

Erdei Ferenc nem zárkózott be intézeti irodája falai közé. Utódja – Márton János – az Erdei születésének hetvenötödik évfordulóján, 1985. december 16-án rendezett ülésszakon, azt mondta róla, „sem magyar tudós, sem magyar államférfi nem járt többet termelőszövetkezetekben, mint Erdei Ferenc. Az ország összes városát, járását, megyéjét járta fáradhatatlanul. Önmagát is nyűve, emésztve, azért is mondhatom, mert útjának felére elkísértem."[36]

Tekintettel egyéb stallumaira, kérdés, hogyan győzte idővel, milyen volt munkabeosztása, munkarendje, szűkebb munkatársi gárdája. Varga Gyulát idézzük – aki 1960-tól 1971-ig volt Intézetében előbb gyakornoka, majd közvetlen munkatársa:

> Szigorú időbeosztásba élt. Nyáron 4 és fél 5 között, télen 5-kor kezdett dolgozni, 9-kor kezdett az Intézetben és 1-kor az Akadémia vagy a Népfrontban. Ehhez tudtunk mi is igazodni, legalább 75–80%-os pontossággal. Titkárnői – akik igazán odaadó és segítő munkatársai voltak – nagyban segítették a rend betartásában, részben maguk intézve el azt, amit tudtak, részben szigorúan elbírálva, hogy mi a fontos és mi nem. Erdeinél nem kellett és nem is lehetett előszobázni. Ha fontos volt, negyedórán belül fogadta munkatársait. Öt percre, mert 5 perc nagy idő![37]

Erdeinek két titkárnője volt: Dzúr Magda és Förgeteg Mária. Az előbbi 1945-ben került a Földművelésügyi Minisztériumba, majd Erdei minisztersége idején titkárságára, ahonnan az Igazságügy Minisztériumba is követte őt. 1954-ben minden, a titkársághoz tartozó dolgozóval együtt vitte magával tovább az FM-be, 1955 novemberében pedig miniszterelnök-helyettessé való kinevezését követően. 1956. október 23-án délután ő maradt bent a Parlamentben, mert délután 6 órára szakmai értekezletet tervezett Erdei Ferenc.[38]

[35] Heller András fontosabb, megbecsülésre méltó művei: *Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben. Különös tekintettel a székesfehérvári járásra*. Budapest, 1937.; *Föld és munkabér*. Budapest, 1939; *Elsüllyedt ország népe*. Budapest: 1940. Megemlítendő, hogy Heller azt a következtetést vonta le kutatásaiból, hogy az uradalmi cselédek életviszonyai a többi mezőgazdasági munkavállalónál jobbak, s hogy „ezért a nagybirtok rendszer fenntartása a mezőgazdasági cselédségnek is érdeke".

[36] Márton János: Erdei Ferenc és a szövetkezeti mozgalom. In: *Erdei Ferenc emlékülés*. Makói Múzeum Füzetei, 84. Makó 1987.

[37] Varga Gyula: A „tudományos munkás". In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 338.

[38] Dzúr Magda: Gépírókisasszonyként kezdtem. In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 121.

> A tüntetések és az áttekinthetetlen helyzet miatt elmaradt megbeszélés után, Nagy Imrével együtt átment a Pártközpontba, engem pedig – emlékezik vissza Dzúr Magda – feleségével és Veres Péterrel sikerült a házból kivitetnie, de Érdre már nem mehettem haza. Így néhány napot Erdeiék otthonában töltöttem. Így jobban megismertem családját, két gyermekét.
> Amikor a Parlamentben néhány nap után megindult a titkársági élet is, így én viszszatértem otthonából. Feleségének segítségével kerültem vissza a Parlamentbe, de az oroszok későbbi megjelenése után nem hagyhattuk el az épületet. Így talán 2 hetet itt töltöttem Majlát Jolán, Enese László és a házban maradt többi dolgozó, vezető társaságában, egy nagy szobában. És a képviselői teremben talált fotelek, székek üléséből kiemelt párnákat használtuk az alváshoz fekhelyül. Erdei Ferenc tököli letartóztatása, majd állásból való fölmentése után megszűnt a munkahelyem a minisztertanácsnál.[39]

Dzúr Magda időközben a dolgozók iskolájában elvégezte a gimnáziumot, Erdei pedig az MTA főtitkára lett. „Miután nem sikerült titkárnőt találnia, azt kérdeztem tőle, miért nem gondol rám? Végül alkalmaztak a titkárságon, de tájékoztatott, hogy az Akadémián több szervezett érdekcsoport is működik, ő azonban egyikhez sem tartozik. Nekem pedig tiltja, hogy valamelyiket külön is segítsem, támogassam, vagy hogy hozzájuk tartozzam."[40]

A történet valós – korábban szóltunk Erdei pályájának indokáról, de az okok valószínűsíthetően összetettebbek, főnöke ennyit látott szükségesnek a kialakult helyzetről elmondani.

Mielőtt visszakanyarodnánk az AKI-ban kialakult munkahelyi kapcsolatokhoz – Dzúr Magda ott is fontos szereplő –, idézek még egy figyelemre méltó, női szemmel észrevett vonást Erdei portréjához:

> Említettem már, hogy női mivoltunkkal Erdei nem foglalkozott. Egyszer *Enesével* Mezőhegyesre ment, és kivételesen engem elvitt magával. Ennek pedig az volt az oka, hogy az állami gazdaságban tett látogatás után egy közeli termelőszövetkezet évzáróján vett részt, s az ottani hozzászólását nem volt ideje megfogalmazni, viszont annak mondanivalóját valamelyik könyvében akarta fölhasználni. Így én írtam le gyorsírással az ott elmondottakat, s a vázlathoz képest majdnem nyomdakész szöveget. A vendégházban aludtunk jó vacsora után. Én a vendégház egyik szobájában, míg ugyanazon a folyosón Erdei Enesével aludt egy szobában. Hajnalban aztán egy folyosón sétáló emberre lettem figyelmes. A folyosóra nyíló ablakon kinézve Erdeit fedeztem fel. Kicsit megijedtem, miért mászkál hajnali 4 órakor egyedül. Szívdobogva kinyitottam kissé a szobám ajtaját, s megkérdeztem, nincs-e valami baja? Ő elmondta, hogy borotválkozni szeretne, de szobájában nincs tükör, s kérdezte,

[39] Uo.

[40] Uo.

hogy nekem nincs-e véletlenül. Nekem volt egy női táskába férő kis tükröm, amit odaadtam, ő megköszönve boldogan visszament szobájába.[41]

Egyébként munkatársaival szemben – akárcsak önmagával – szigorú követelményeket támasztott. A tudományos munkatársakra még visszatérek. Dzúr Magdával és kolléganőjével, Förgeteg Máriával a munkahelyen igen szigorú volt, ugyanakkor teljes bizalommal is:

> Mária! Ez a leírás bizony *elégtelen* osztályzatot érdemel. Értesse meg Marikával, ha nem képes *sokkal jobban* dolgozni, akkor nem maradhat meg nálunk. Így nem segít, többletmunkát okoz Magának is, nekem is. (Nem szólva arról, hogy ilyen „termék" megy ki műhelyünkből [...] Én pirossal azt a példányt javítottam, melyre nevemet is ráírtam... Az általam javítottakat a *Valóságnak* 3 pld. (Amit már maga javított, tartsa meg.) E. F.[42]

A munkahelyi légkört, a pontosság igényét, meghatározott kutatás-módszertani elvek betartásának igényét megalapozta a munkatársaiban való bizalom: „Ez borzasztó sok energiát szabadított fel [...] Ez a bizalom lelkesedést szült, és jóízű munkát eredményezett. A bizalom fontos oszlopa volt ő maga, elsősorban azzal, hogy több munkát vállalt, mint bárki más és még ennél is többet teljesített."

Talán még egy mozzanatot emelnénk ki, amely intézetvezetői, kutatásszervezői tevékenységét jellemzi. Mindkettőben meghatározó elve a csapatépítés és a csapatmunka volt. Varga Gyula – több példa mellett – szemléltetésül a tsz-ek számára készített ún. Önköltség-könyv elkészítésének munkafolyamatát idézi.

> Már részletes tematikájuk kidolgozásához is több olyan megbeszélés, előkészítő vita megrendezésére került sor, amelyen csak a feladat értelmezése, tagolása, a tematikus kérdések megfogalmazása és a szerzők megtalálása volt az elérendő cél. Ezeken az intézet összes kutatója részt tudott venni, s több külső szakértő is meghívást kapott. A következő fázis az elkészült részanyagok műhelyvitája volt, majd egy-egy nagyobb rész megvitatására került sor, gyakran nem is csak egy változatban.[43]

Ez utóbbiakra pedig a könyv későbbi lektorai is meghívást kaptak! Visszatekintve, külső szemlélőként olvasva, lehet, hogy e munkafolyamat túlméretezettnek tűnik. Az eredmény: az *Önköltségkönyv* a szakemberek számára jól olvasható és értelmezhető, alapvető forrásmunka volt. Ez, úgy véljük, igazolja az erőfeszítést. Számunkra azonban a munkafolyamat ilyen megszervezése mindenekelőtt Erdei Ferenc munkaethoszát és mély demokratizmusát tanúsítja. Mindkettő meghatározó jellemzője emberi portréjának.

[41] Uo.
[42] Varga Gyula: A „tudományos munkás". *Erdei Ferenc emlékezete*, 346–347.
[43] *Önköltség a szocialista mezőgazdaságban*. Szerk.: Erdei Ferenc–Fekete Ferenc. Budapest: Akadémiai, 1965.

KAPCSOLATOK – CSALÁD

Majlát Jolán (1917–1991) Erdeivel való megismerkedésekor egyetemi hallgató volt a PPTE Bölcsészettudományi Karán. Professzora Hajnal István volt. Egy másik markánsan tehetséges hallgatóval, Márkus Istvánnal együtt a professzor megbízásából Nagykőrösön végzett kutatásokat. Majlát 1943-ban írta meg – ismereteink szerint egyetemi doktori értekezésként elfogadott – dolgozatát *Egy alföldi cívisváros kialakulása. Nagykőrös gazdasági- és társadalomtörténete* címmel.[44]

Nagykőrösi stúdiumaik során Majlát is, Márkus is Erdei Ferenc mellé szegődtek, a terepmunkát a mezővárosban az ő irányításával végezték. Mentori szerepét Hajnal István is sokra becsülte. Ha ismételjük is magunkat, újra idézzük szavait:

> Kedves Barátom. Talán érdekel mostani nehéz helyzetedben is a dolgozatok sorsa, amiket közös tanítványaink, Majlát Jolán és Márkus István készítettek a Te vezetésed alatt Nagykőrös város társadalomtörténetéről, a Századok, a Történelmi Társulat folyóirata számára [...] Oly kiforrott, igazi tudós munkák, amilyenek ritkán kerülnek ki fiatalok tollából. Majlát Joláné mentes minden ingadozástól, minden fontos mondata éles logikával viszi előre gondolatmenetét. Mentes minden fölösleges elmélettől, s mégis teljes társadalomtörténetet ad ki.[45]

Hajnal István meghívására Erdei Ferenc előadásokat is tartott a karon, majd a Márciusi Front története kapcsán már említett Egyetemi Körben. Erdei Sándor így idézi fel bátyja és Majlát Jolán megismerkedésének történetét:

> 1939-ben az egyetemen ismerkedett meg egyik lelkes hallgatójával, a történelem-néprajz szakos Majlát Jolánnal, aki később felesége, a közös sorsot, munkát feltétel nélkül vállaló élettársa lett. Ismerkedésük nem lényegtelen mozzanata volt a vita. A fiatal egyetemi hallgatónő a *Parasztok*ra fordította a szót, megkérdezte a szerzőt: hol maradt ebből a könyvből a helyet, időt pontosan rögzítő, az elvi megállapításokat tényekkel alátámasztó dokumentáció? A szerző arra hivatkozott, amit a mű utószavában is leírt, hogy ott a hitelesség forrása a vallomás, nem pedig a dokumentumok. A továbbiakban arról vitatkoztak, hogy a tudományos kutatásban hogyan kell értékelni a vallomást, mint a hitelesség forrását. A vita eredményéről hamarosan megfeledkeztek, de egymásról többé sohasem.[46]

[44] Majlát Jolán: *Egy alföldi cívisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig*. Budapest, 1943. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15. Szerkesztő: Domanovszky Sándor)
[45] Hajnal István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1943. november 10. In: Levelek Erdei Ferenchez..., 432.
[46] Erdei Sándor: *Emberül élni*. E beszélgetést idézi Diósszilágyi Éva, 37–38.

Majlát Jolánnak több arca volt, saját korában és az utókorban is sok bírálója volt, van. A kritikák nem alaptalanok, e könyvnek azonban nem Majlát Jolán a tárgya, mint Erdei felségére és szövetségesére emlékezünk vissza.

Erdei és Majlát házasságkötésére csak évekkel később, Erdeinek *Diósszilágyi Évától* jogi okokból elhúzódó válás után, került sor.[47] Szigetszentmiklósról 1944-ben vágott neki a két testvér, hogy a fronton átjutva, Szegeden kapcsolatba lépjenek az újonnan alakuló pártokkal. Majlát Jolán, az idősebb Erdei Ferenccel együtt a harcok során lebombázott tanyáról beköltözött a faluba, ahol együtt várták a nekik felszabadulást jelentő front átvonulását. De csak időlegesen. Erdei akkor már az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere – korábban ezt is említettük –, „szovjet kísérettel" Debrecenbe hozatta Majlátot, s onnantól kezdve útjuk közös. A kormány Budapestre költözését követően Erdeiék a Benczúr utcába költöznek, s ez marad a lakásuk Ferenc haláláig.

Első gyerekük András volt, aki 1946-ban, lányuk, Sára 1947-ben született. Majlát már 1945-ben bekapcsolódott a *Nemzeti Parasztpárt* munkájába, s ott bizalmi feladatokat is ellátott. Révai Józseffel való különleges kapcsolata okán olyan vélekedés terjedt el, hogy a vezetőségi ülések jegyzőkönyveit rajta keresztül ő juttatta el a Kommunista Párt vezetőihez.[48]

Pál József személyes közlése szerint András és Sára közös keresztelőjére a *Nemzeti Parasztpárt* székházában került sor, református szertartással, Veres Péter és más vezetők jelenlétében. Aki ezeket a konvenciókat felrúgó és egyszerre megőrző forradalmi időket megélte, nem tartja szokatlannak egy ilyen intim aktus ilyenfajta közösség előtt való megünneplését.

1949 után Majlát Jolán a Kulturális Kapcsolatok Intézete elnöke lett. Magyarország a II. világháború éveiben a Horthy-féle vezetés súlyos vétségei, irredentizmusa okán, majd a nyilaskeresztes párt ámokfutása következtében teljesen elszigetelődött. Újra kellett építeni kulturális kapcsolatainkat mind közvetlen szomszédjainkkal, mind az angolszász államokkal és Nyugat-Európa más államaival. Nehéz, bonyolult diplomáciai feladat hárult tehát az Intézetre, még akkor is, ha e feladatok dandárját a Külügyminisztérium végezte. Majlát Jolán tehetségesen, energikusan látta el e feladatot, de „gyorsan eljáró szája" okán nem konfliktusmentesen. Ezekben az években is azonban gondoskodásának fő tárgya a család volt, s egyre inkább az lett. Miután tudta, hogy Ferenc hajnali kelő, feketéje s valami harapnivaló mindig oda volt íróasztalához készítve.

Az élet kritikus pillanataiban mindig mellette volt Erdeinek. Ezek közé sorolandó 1951. április 19-e, amikor délben – rövid időre hazatérvén – arra figyelt fel, hogy a villaházuk földszintjén lakó Zöld Sándorék lakásából vér folyik ki a folyosóra. Azonnal telefonált férjének, aki, mire hazaért, már jelen voltak a hatósági (ÁVH) helyszínelők is. Kapcsolatuk Zöld Sándorral régi keletű volt, 1937–38-tól

[47] A válás elhúzódásának okairól részletesen ír Diósszilágyi Éva, 35.

[48] Lásd Kovács Imre: *Magyarország megszállása*, 234–286.

volt datálható. Zöld az édesanyjával, feleségével, gyermekeivel kiegyensúlyozott családi életet élt, az akkor részleteiben nem ismert tragikus történet oka tehát aligha lehetett családi.

A valódi ok, ismereteink szerint az, hogy 1951 őszén az MDP Politikai Bizottsága áprilisi ülésén, Rákosi és Gerő annak kimondását szorgalmazta, hogy a BM és a Budapesti Rendőrkapitányság felelős azért, hogy a rendőrség állományát még nem tisztították meg az „ellenséges elemektől". A támadás „mögöttes szándéka" az volt, hogy kikényszerítse Zöld Sándor lemondását a belügyminiszteri posztról. A magyarázat a Márciusi Frontnak a párt felső vezetésében jelen lévő vezetőinek hatalomból való kiszorítása, majd egy konstruált perben elítélése volt. Két mentorukat: Haraszti Sándort és Donáth Ferencet már januárban letartóztatták, és Zöld, ha másból nem, Gerő Ernő és Révai József ügyészi ihletésű közbeszólásaiból pontosan érzékelhette, „mire megy ki a játék".[49]

Zöld, érthetően, nem akart egykori elődje, Rajk László sorsára jutni, s végrehajtóként, majd áldozatként a márciusi frontos társai letartóztatásában részt venni. Családját is féltette. Zöld Sándor, aki berettyóújfalusi szegénysorból indult el, és az éhezés iskoláját végigjárva lett medikus, majd diplomás orvos, a Márciusi Frontban részt vevő debreceni barátai segítségével lett a marxizmus–leninizmus elkötelezett híve. A Rajk-per történései ingatták meg benne – és vélhetően elvbarátaiban is – a hit bizonyosságát. De tovább szolgált. Közigazgatási államtitkárként került már 1948-ban a BM-be, s csak a Rajk-per után, 1950 júniusában lett belügyminiszter. Kötelességtudó ember volt, az említett PB-ülésen még bement hivatalába, majd feldúlt állapotban hazatérvén, mielőtt öngyilkos lett, egy-egy golyót szánt anyjának, feleségének, gyermekeinek.[50]

A Majlát Jolán által észlelt „kifolyó vér" oka ez a tragédia volt. Történetünk szempontjából indokolt a kérdés: volt-e e tragédiának üzenete Erdei Ferenc számára? Erdeit nemcsak szomszédjához, Zöld Sándorhoz, de debreceni barátaihoz is szoros szálak fűzték, s 1937-ig visszanyúlóan különösen bensőséges barátság Donáth Ferenchez.

Az üzenet „tartalmát" az MDP PB 1951. április 19-i ülésén Rákosi referátumában egyértelműen megfogalmazta. „Ezek többé-kevésbé összefüggő csoportot alkottak a Párton belül, és zömükben a debreceni Márciusi Front tagjai voltak [...] soviniszta dolog volt, tagjai kizárólag uszító szovjetellenességtől csöpögő cikkeket írtak, amelyek megjelentek. Esküdöztek, hogy kigyógyultak belőle és a Turulba azért mentek, hogy politikai fedezéket kapjanak és a Párt küldte őket. Pestről Donáth fedezte őket, nem volt alkalom ellenőrizni őket."[51] A továbbiakban

[49] Huszár Tibor: *Politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye*. Esettanulmány. Budapest: Corvina, 1998. 181–182.

[50] Uo. 190–192.

[51] Huszár Tibor: *Politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*, 193.; Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. 1956-os Intézet 1998. 214–220.

nem követjük e történet szálait, csak azt említjük meg, hogy 1938 októberében Donáth Ferenc Makón, Erdei Ferenccel együtt szervezte a Márciusi Front talán legjelentősebb találkozóját. A részleteket korábban felidéztük. A tények felidézése alapján nem nehéz válaszolni a feltett kérdésre: a történtek biztosan megrendítették és meg is félemlíthették Erdeiéket, és másoknak is szólt az üzenet. Mindenekelőtt az ún. nemzeti kommunistáknak, mindenkinek, aki részt vett az illegális pártban, vagy annak akár holdudvarába tartozott. A történet Demény Pál letartóztatásával kezdődött már 1945 (!)-ben, folytatódott a Rajk-perrel, s mikor Donáthék ügyét összekötötték az ún. *Béke-párt elleni perrel*[52] – amely a Rajk-pertől eltérően nem volt nyilvános –, annak elsőrendű vádlottjául Kádár Jánost tették meg.[53] Donáthék pere – amely Kádár János és társai fedőnevet kapta – tárgyalására első fokon 1951. december 18-án került sor. Bűnösnek minősítvén őket „a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés, valamint kémkedés és hazaárulás bűntettében" Kádár Jánost életfogytiglani fegyházra, Donáth Ferencet 15 évi, Kállai Gyulát 15 évi fegyházra, Haraszti Sándort halálra ítélte. A másodfokú tárgyaláson, 1952. december 26-án az ítélet jogerőre emelkedett. (Haraszti Sándor kegyelmet kapott, kivégzésére nem került sor.)[54]

De visszatérve az Erdei család életére. Erdei Ferencnek, Majlát Jolánnak már a gyerekek érdekében is felejteni kellett a felejthetetlent. Zöld Sándorék lakását lepecsételték. 1951-ben az 1946. május 11-én született András öt, az 1947. július 19-én született Sára még négyéves sem volt. 1956 után egyébként Majlát úgy döntött, hogy nem vállal új állami stallumot, minden idejét a gyerekek nevelésének szenteli. Bensőséges szép családi életet éltek. Ferenc vasárnapjait a családdal töltötte, gyerekei rajongtak érte, de számára is Jolán mellett ők jelentették a zord világban a legfőbb örömforrást. András egyébként a sikeres gimnáziumi évek után építészmérnök lett, Makovecz Imre munkatársa, több sikeres terv készítője, Sára pedig biológusként, a szegedi intézetben kezdett dolgozni. Pályájuk, apjuk életében sikeresen alakult.

[52] Huszár Tibor: *Kádár János. Politikai életrajz* 1. k. 189–195.; Kövér György: *Losonczy Géza*, 55–64.

[53] A Békepárt memoranduma 1944. januárban íródott. Szerzői: Donáth Ferenc, Losonczy Géza. Illegális kiadvány. Először Losonczy Géza bevezetőjével a *Csillag* c. folyóirat 1947-ben közölte, 1947. decemberi számában, 35–45.; 1948. január, 42–49.

[54] Huszár Tibor: *Kádár János. Politikai életrajz.* 2. k. 191–192.; Huszár Tibor: Interjú Donáth Ferenccel 1977. január 7. In: *Találkozások*, 112–114.; Második interjú a Békepártról 1977. szeptember (nem jelent meg: a szerző birtokában.)

ERDEI SÁNDOR

A tágabb családot Erdeiék számára elsősorban Sándorék jelentették, testvére, Sándor és annak családja. Erdei Sándor 1915 márciusában született, fél évtizeddel volt fiatalabb bátyjánál. Nem egyszerűen, s talán nem is elsősorban a korkülönbség okán, bátyja vonzásában élt. Édesanyjuk korai halála után apjuk hatása volt természetesen jelentős, de bátyja személyiségének vonzása már fiatalon is meghatározó volt, s mindvégig, még Ferenc halálát kivetően is igen erős maradt.

Erdei Sándor ifjúkorának romantikus lobogása bátyjához írt leveleiben is felfedezhető. 1935 májusában már a Képzőművészeti Főiskola hallgatójaként írta ezt levelet: „Magunk vagyunk, Bátyám. Azért mondom így, mert az egyedüli összetartó kapocs az emberek életének és halálának közös vállalása az élet és egymás szeretetével. Hozzád engem testvéri szeretet is köt. Soha így nem éreztem, milyen erőt adó forrás ez."[55]

Sándor a főiskolán Pátzay Pál tanítványa volt, szobrásznak készült. Mesterével való, kezdetben jó kapcsolatuk elhidegült, bár volt egy-két főiskolás barátja, akivel kapcsolata megőrződött (Szabó Iván, Kurucz Dezső – Kurucz egyik festményét Erdei Ferenc szobájában magam is láttam). Volt egy-két sikeres szobra, rajzolni, agyagot formálni is szeretett, ösztöndíjjal beutazhatta Erdélyt, de stúdiumait nem fejezte be. Bejárt mintázni a főiskolára, ám nem iratkozott be. Maga bátyjának írt levelében így írja le a történetet:

> Sidló [Ferenc][56] mikor megtudta, hogy nem iratkozom be, fölajánlotta a tandíjat, de nem fogadtam el [...] Nyugodj meg, nem ridegen utasítottam vissza [...] Mindössze azt az ígéretet vette tőlem, hogy jövő ősszel beiratkozok [...] Így hát mostohagyereke lettem az akadémiának, hangsúlyozván, hogy én vagyok hozzá mostoha. De mondom ez nem baj, rajztanár úgy se lehetett volna belőlem soha.[57]

Életútja egészen 1956-ig sikeres volt. Miután bátyjával átjutott a fronton, a *Délmagyarország* munkatársa lett, majd a *Szabad Szó* felelős szerkesztője. Dolgozott a *Nemzeti Parasztpárt* központjában is.[58] Könyvünkben fordulatokban gazdag pályájának két mozzanatát emeljük ki, amely tehetségét és emberi minőségét érzékelteti.

1950 után nyitva állt előtte a politikai karrier lehetősége: Révai József egyik helyettese lett a Népművelési Minisztériumban. Sem a rendkívül szuggesztív miniszter tehetsége, sem a rang nem kábította el: érzékelte a kulturális terüle-

[55] Erdei Sándor: *A nyugtalanság évei. Válogatott levelek 1932–1938.* Szerkesztette és az utószót írta: Dr. Tóth Ferenc. Erdei Ferenc Társaság Füzetei 13. Makó, 2007. 18.

[56] Sidló Ferenc (1888–1954), szobrász. Legismertebb műve a székesfehérvári Szent István-lovasszobor, és a budapesti Ferenciek terén álló Danaidák-kútja.

[57] Erdei Sándor apjának, Ferencnek írt levele. *A nyugtalanság évei*, 30–31.

[58] Életrajzát részletesen lásd Tóth Ferencnek az idézett kötethez írt utószavában: *Erdei Sándor pályája* címmel. *A nyugtalanság évei*, 36–41.

ten jelentkező feszültségeket, Révai kultúrdiktátori stílusa és politikája taszította. „Egyetlen percig sem éreztem jól magamat a minisztériumban."[59] 1953-ban párttársa, családi barátjuk, Darvas József lett a miniszter, akihez egyetlen kérése volt: engedje el a minisztériumból. Mindez Nagy Imre kormányzása idején történik. Ekkor lesz Benjámin László után az irodalmi tehetségek egész raját útnak indító *Új Hang* szerkesztője. 1955 márciusát követően az irodalmi orgánumuk az Írószövetség a Rákosi-féle vezetéssel való szembenállás erjesztője. Erdei Sándort 1955 októberében a Magyar Írószövetség főtitkárává választják; lemond (lemondatják) szerkesztői posztjáról, majd írószövetségi tisztségéről. 1956 januárjától szeptemberig a Művészettörténeti Dokumentációs Központ vezetője, vagyis látszattevékenységre kárhoztatják. De a folyamatok már nem visszafordíthatóak. Az Írószövetség szeptemberi közgyűlésén – mint említettük – újra főtitkárrá választják. A személye iránti rokonszenvet és bizalmat jól mutatja, hogy az Írószövetség legjelesebb alkotó tagjaival érdemben egy sorban, a kilencedik helyen választották meg az új elnökségbe. Az Írószövetséget, amely a forradalom után is a kontesztálás egyik központja marad, 1957 januárjában a Kádár-kormány feloszlatta; az írók sorát tartóztatták le, köztük Déry Tibort, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt. A tényt, hogy ő kimaradt a letartóztatások sorából Erdei Sándor azzal magyarázza, hogy „bátyját erősen kapacitálták, hogy vegyen részt a kormányban. Biztosra veszem, hogy engem csak azért nem tartóztattak le, mert ezzel nem akarták rontani az esélyét, hogy bátyámat megnyerjék maguknak."[60]

E motívum vélelmezhetően szerepet játszott, bár januárban, mikor megkezdődtek a letartóztatások, Tököl után – még ha időlegesen is – Ferenc helyzete is ingataggá vált.

De a meghatározó indíték feltételezésünk szerint nem ez volt. A népi írók jellegadó szereplőit: Tamási Áront – a *Gond és hitvallás* íróját, Illyés Gyulát – az *Egy mondat a zsarnokságról* című vers szerzőjét ugyanúgy szabadlábon hagyták, mint például a fiatal népiek közül Csoóri Sándort, miközben „fegyvertársát", Eörsi Istvánt elítélték. S a példák szaporíthatók. Mert más kérdés a „feddés", más az ideológiai intelem, s más a bírói ítélet.[61]

1957-ben újra Szigetszentmiklóson találjuk Erdei Sándort, a kertészeti szakcsoport tagja. Kap egy időszaki könyvtárosi állást a Szépművészeti Múzeumban, majd termelőszövetkezeti tag, fizikai munkás a Sasad Tsz-ben. A konszolidáció 1962-ben nyitja meg az utat az irodalmi életbe, de elsősorban agrárius lapoknál pozícionálja magát, a *Magyar Mezőgazdaság* című lapnál dolgozik, majd a hetvenes évek közepéig a *Szövetkezet* főszerkesztője.

[59] Lásd Csalog Zsolt: *Doku 56. Öt portré a forradalomról.* Budapest: Unió, 1990.

[60] Erdei Sándor pályája, i. m. 40.

[61] „A népiesekről". Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle,* 1958. július.

Tanulmányaiból kitetszően nemcsak a képzőművészetek irányában volt kvalitása, de tanulmányíróként, az irodalom értőjeként is bizonyította tehetségét. Szabó Dezsőről írt fontos írását a *Kortárs* közölte.[62] A folyóirat 1983/5. számában jelent meg „Egy barátság történetéből" című írása.

Amikor Kálló esperes utcai lakásában 1975-ben felkerestem Erdei Sándort, engem is impresszionált csendes bölcsessége, emberi méltósággal társuló szerénysége, bár gazdag életpályájáról akkor igen keveset tudtam. Mintha mindvégig bátyja árnyékában maradt volna. S e beszélgetés csak megerősített – életútja ismeretében – nyilvánvaló tévedésemben. Talán egyedül Szabó Dezső tanulmányát ismertem. Pedig nemcsak hű, de méltó társa is volt bátyjának, még akkor is, ha Ferenc formátuma más léptékkel mérendő.

Erdei Anna és Erdei Péter, Sándor gyermekei – visszatekintve – így idézik fel a két testvér: apjuk és nagybátyjuk viszonyát, családi találkozóik légkörét:

> 1970-ben volt az utolsó olyan karácsonyunk, amikor szinte szertartásszerűen együtt töltöttük az ünnep egyik napját a Benczúr utcában. Ilyenkor hagyományosan mindig Feri nagybátyánk által bográcsban készített kitűnő halászlével kezdtük az ebédet. A főzés tudományát időközben elsajátította fia is, így ezen a közös karácsonyi születésnapon, találkozón is András készítette a remek karácsonyi halászlét. A szabadtéri sütés-főzés tudományát *Néprajzi ínyencmesterség* című könyvében közre is adta nagybátyánk. A családi összejövetelek mellett, az Erdei-fivérek rendszeresen találkoztak egymással. Minden esetben édesapánk ment a Benczúrba, de emellett gyakran, általában hajnalban, hosszasan telefonon is beszélgettek. Mindketten szerettek korán kelni, mert édesapjuk következetes nevelése révén, már gyerekkoruktól fogva megszokták ezt, és életformájukká vált. Felidézve a családi találkozásokat, az otthoni beszélgetéseket, nem fér kétség ahhoz, hogy az Erdei testvérek között messze több volt a kötelező jó testvéri viszonynál [...] A két testvér jó barátként, küzdő- és segítőtársként élte le életét.[63]

[62] Tanulmányai, hátrahagyott írásai. Erdei Sándor: *Gondolkodni jó.* Szerk. Erdei Sándorné Dezső Ginda, Makó, 1986.

[63] Erdei Anna–Erdei Péter: Erdei fivérek. In: *Erdei Ferenc emlékezete,* 129–132.

X. UTOLSÓ HÓNAPOK

ÚJRA MAKÓ

1971-ben – halálakor – jelent meg a *Magyarország felfedezése* új sorozata harmadik köteteként Erdei Ferenc *Város és vidéke* című könyve.

Néhány szót magáról a sorozatról. Újraindításában kulcsszerepe volt Erdei Ferencnek, aki a szerkesztőbizottság tagja is volt.[1] Korábban is megjelent már néhány társadalomrajz, elsősorban Gondos Ernő agilis szervezőmunkájának köszönhetően, de ez a sorozat a régi címét idéző nevében és kiállításában, kiadványként is más minőséget képviselt. A könyvfolyam kiadója a Szépirodalmi Kiadó volt, a kiadó igazgatója, Illés Endre is jelent volt a szerkesztőbizottságban, Darvas József pedig, aki klasszikus értékű szociográfiákat írt a harmincas években – *A legnagyobb magyar falu,* két évvel később az *Egy paraszt család története*[2] –, a Magyar Írószövetség elnökeként volt tagja az alkotóközösségnek. Az írószövetség később a fiatal írók számára ösztöndíjat szerzett ilyen jellegű vállalkozásuk anyagi támogatására.

Erdei Ferenc könyve a sorozat harmadik köteteként jelent meg Mocsár Gábor és Varga Domokos társadalomrajzait követően.[3] A vállalkozás egyszerre jelent visszatérést ifjúkori vállalkozásainak színhelyére, „szemrevételezésére", s annak szociológiai-társadalomrajzi igényű áttekintésére, milyen új kihívások előtt áll e vidék, hogyan fejlődik, mik az elemi szerveződés folyamatai, hogyan formálódnak az alapvető intézmények, miként változik a család és a kisebb közösségek, hogyan alakul a termelés és a fogyasztás.

In medias res indítja könyvét Erdei Ferenc:

> A kor általános kérdéseire keresem a konkrét választ Szegeden és vidékén, 1969–1970-ben. Korunk mindent összesűrítő jelensége a városok növekedése és a városok kiterjedése, egyszóval az *urbanizáció.* Ez az, aminek mindenütt szemmel látható áradása folyvást nyomon követhető, s ami önnön előidéző okait is kifejezésre juttatja: a technika fejlődését, a munkamegosztás kiterjedését és az emberek közötti viszony tágulását.[4]

[1] A *Magyarország felfedezése* új sorozat első számainak szerkesztőbizottsága: Boldizsár Iván, Darvas József, Erdei Ferenc, Gondos Ernő, Hegedűs András, Illés Endre, Ortutay Gyula.

[2] Darvas József: *A legnagyobb magyar falu.* Budapest: Gondolat, 1937. ; *Egy paraszt család története.* Budapest: Athenaeum, 1938.

[3] Mocsár Gábor: *Égő arany.* Szépirodalmi Kiadó Budapest 1970.; Varga Domokos: *Erdőkerülőben.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1970.

[4] Erdei Ferenc: *Város és vidéke,* 9.

Erdei nem hagy illúziót: „És a városoknak ez a mindent elsöprő áradása objektív fejlődéstörvény, ami nem állítható meg és nem fordítható vissza." A kérdésre, hogy mi az az ellenállhatatlan és visszafordíthatatlan hajtóerő, ami függetlenül attól, hogy milyen társadalmi formáció, földrész szolgál a keretéül, színhelyül, ezt a folyamatot előreviszi? – Erdei válasza: „a *termelőerők fejlődése, a tudományos-technikai forradalom.* Ennek az a lényege, hogy az élettelen és élő természetről olyan ismereteket tár föl a modern tudomány, ami technikává alakítva megsokszorozza az ember teljesítőképességét. Mondják, s nem alaptalanul, ezerszeresére növelik az embert."[5]

Nem hallgatja el e dinamikus fejlődés kockázatait:

> A társadalom történeti mozgása azonban halad előre a maga törvényei szerint. A tőkés világban az „ipari társadalom" és a „fogyasztói társadalom" jelenségei tömegesednek, s a gazdasági élet menedzsereinek és a fegyverkezés katonai bürokratáinak a hatalma növekszik, s a tőkés hatalmak érdekei szerint és a tömegkommunikáció eszközeivel növelik félelmetessé az emberi manipulációt. És mindez a kevésbé fejlett országok függőségeinek állandó növekedésével párosul [...] Szocialista országainkban pedig mindezzel versenyre kényszerülünk. E változásoknak *alanyai* vagyunk [...] Új és mindújabb társadalmi munkaszervezetek alakulnak ki, mind szűkebbre szorulnak vissza a hagyományos családi munkaszervezetek.[6]

Erdei Ferenc így összegzi azokat a globális folyamatokat, amelyek a huszadik század hatodik évtizedében a településtervezés folyamatát hazánkban is meghatározták.

A bevezető fejezetből kitetszik, hogy Erdei teljes mértékben tudatában van annak, hogy

> a társadalom mozgástörvényei a makro- és mikroszinten egyaránt érvényesek [...] s a történelem e kettős mozgás dialektikája szerint halad előre. A társadalom mozgása azonban eltérő módon halad előre a makro- és a mikroszférában. Az előbbi szféra a nagy összefüggések birodalma [...] a társadalmi fejlődés drámai ütközései és a politikai harcok zajlanak le ezen a színtéren. Az utóbbi szférában viszont a társadalom folyamatosan haladó fejlődése megy végbe, az elemi szerveződés folyamatai, alapvető társadalmi intézmények formálódása, a városok és falvak alakulása, a család, a kisebb közösségek változásai, a termelés és fogyasztás konkrét szerveződései.

Ugyanakkor ebben a szférában lassúbb, kevésbé észrevehető a társadalom mozgása. Erdei szavaival: „a társadalom konkrét vegetációja ez".

Nem kanyarodtunk el a fejezet címében jelzett Makó témakörről, de könyvünk tárgyából következően Erdei gondolkodásmódját, az Erdei által érzékelt cselekvési alternatívákat is – újra és újra – meg kívánjuk mutatni. S e korszaká-

[5] Erdei Ferenc: *Város és vidéke,* 10.

[6] Erdei Ferenc: *Város és vidéke,* 11.

ban – és ennyiben eltér e mű ifjúkori Makó-tanulmányától – a konkrét társadalmi folyamatokat, az említett cselekvési lehetőségeket a globális folyamatok függvényében vizsgálja. Ily módon mindaz, ami Szentesen, Szegeden vagy éppen Makón lejátszódik, nemcsak a térség, a város és vidék relációjában vizsgálandó, s ez utóbbi kérdés változatlanul megkerülhetetlen. Ezek előrebocsátása után fókuszáljunk a hatvanas évek Makójára.

Erdei e könyv fejezete megírásakor több forrásra támaszkodott. Mint minden írásában, e könyvében s annak Makó-fejezetében is történelmi visszatekintéssel indít. Makó „a XIX. század végén az akkori ország 12-ik városa lett, nagyobb, mint Miskolc, Kassa, Pécs és Kolozsvár".[7] 1920-tól kezdve torpan meg a város fejlődése. Ennek okai közt első helyen említi, hogy csökkenni kezd a hagymatermelés és az értékesítése mind válságosabbá vált, ipara nem fejlődött és kereskedelme kritikus helyzetbe került. Pedig akkor még megyeszékhely, de mint Erdei írja: „politikai és kulturális energiái továbbra is buzogtak, azonban megkisebbedett megyéje". (Az egykori Csanád–Torontál megye torontáli településeit Romániához csatolták – H. T.)

A könyv megírásának időpontjában még voltak járások – járási tanácsok –, amelyeknek indokoltságát és fenntarthatóságát Erdei Ferenc már akkor megkérdőjelezte.[8]

1900-hoz viszonyítva a város lakossága is csökkent. 33 722 lakója volt Makónak a századfordulón, 1967-ben 30 100.

Ami a gazdasági fejlődést illeti: a földreform hatása Makón nem volt olyan méretű, mint országosan. Az Erdei által idézett adatok szerint 2800 volt a földigénylők száma, de ennek csak 68%-a részesült juttatásban, s ez is csak úgy, hogy a szomszédos községek adtak át. 2460 kh volt a földigény, s még így is csak két hold lett az átlagos juttatás, jóval kevesebb, mint az országos. Ennek ellenére a földreform megerősítette a hagymakertész kisparasztság gazdasági pozícióját.

A mezőgazdaság „szocialista átszervezése" a kezdetben alakult számos termelőszövetkezet részbeni egyesítése után vált sikeressé. Ennek bizonyságául – többek között – azt az 1968 utáni beszélgetést idézi, amelyet a megmaradt, megnövekedett Lenin, Kossuth, Úttörő, József Attila termelőszövetkezet tagjaival: rokonaival, iskolatársaival, régi utcabeli társaival beszélgetve ők megerősítették, hogy azok hozzáidomultak a hagymához és a hagymás gazdálkodás hagyományaihoz. „Olyan ez most – mondották –, mintha a régi hagymáséletet folytatnánk, csak éppen jobb és könnyebb. A szövetkezet megműveli a földet, dughagymáról is gondoskodik, végzi a gépi és igás munkát, eladja, elszállítja a hagymát, s a mi dolgunk az, hogy minél jobban ápoljuk a növényt, hogy minél több árut termeljünk, mert ebből részesedünk."[9]

[7] Erdei Ferenc: *Város és vidéke*, 248. Lásd *Makó és Torontál vármegyei községek története*. Szerkesztette: Barna János. Budapest, 1929.

[8] Erdei Ferenc: *Város és vidéke*, 271–301.

[9] Erdei Ferenc: *Város és vidéke*, 285–286.

De nem mindenhol volt így, s később sem volt jellemző minden területen. Ami a szövetkezetesítés előtörténetét illeti Makón: Az Úttörő nevű tsz-ben „túlságosan szigorúan fogták fel a közös gazdaság kezdetben előírt szabályait", „erősen korlátozták a háztáji gazdaságot", a közös gazdaság *munkaigényes kultúráiban* „ellenálltak a családi művelés" bevezetésének. Ez természetesen feszültséghez vezetett. A termelőszövetkezetek vezetése váltig erősítette a brigád- és csoportmunkát a termelésben is, viszont a tagok – nagyrészt régi hagymakertészek – az önálló egyéni-családi művelést kívánták. „Így állott elő olyan helyzet, hogy sok makói hagymás (köztük termelőszövetkezeti tag is) elment a megye más termelőszövetkezeteibe, sőt, más megyékbe is (Békés, Szolnok, Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun), és ott részes hagymatermelést vállaltak."[10]

De nemcsak a hagyma termelése fejlődött egyenetlenül, hanem a város és iparosodása is. Mert a kisipar átszervezése megtörtént – ktsz-ekbe tömörültek –, néhány kisebb állami-tanácsi üzem települt a városba, de ez együttvéve is csak azt eredményezte, hogy az ipari keresők aránya az 1949. évi 16,4%-ról 19,7%-ra növekedett.[11]

Erdei – az őt jellemző körültekintéssel, lehetősége határain belül – támogatta a város iparosítási törekvéseit, de ennek korlátot szabtak a város adottságai, és az ország pénzügyi-gazdasági nehézségei. Jól nyomon követhetők ilyen irányú lépései a kérésére a járásból városi tanácselnöknek áthelyezett Forgó Istvánnal folytatott levelezésében.[12] Példaként idézzük a száraztészta-gyár esetét. Jóllehet a gyár Budapestről Makóra való áthelyezését ez esetben a Csongrád megyei párt- és állami szervek is támogatták, Erdei ajánlása ellenére a belkereskedelmi miniszterhelyettes, Sághy Vilmos, döntése elutasító volt. A Népfront titkárságához adresszált levelében olvashatjuk:

> Kedves Erdei elvtárs! Kérésére megvizsgáltam a témában illetékes Konzervipari Tröszt vezérigazgatójával a makói tésztagyár létesítésének problémáját. Ezzel kapcsolatban a következőkről tájékoztatom.
>
> Új korszerű tésztagyár létesítésére gazdasági adottságaink miatt már csak a IV. ötéves tervben nyílik lehetőség. Ha ez a terv előirányozható, az új tésztagyárat ipartelepítési meggondolások miatt feltétlenül a Dunántúlon kell kiviteleznünk.[13]

A nehézségek ellenére a város iparosodása a hatvanas években is előrehaladt: Erdei azt remélte, hogy az 1970. évi népszámlálás idejére „bizonyosan meghaladja

[10] Erdei Ferenc: *Város és vidéke*, 285.

[11] Erdei Ferenc: *Város és vidéke*, 249

[12] *Erdei Ferenc és Forgó István levelezéséből*. Szerkesztette és megjegyzésekkel ellátta: Varga Gyula. Erdei Ferenc Társaság Füzetei, 23. Makó, 2011.

[13] Dr. Sághy Vilmos levele Erdei Ferenchez. *Erdei Ferenc és Forgó István levelezéséből*, 96–97.

a 25%-ot az iparban és építőiparban dolgozók aránya az összes kereső népességben, sőt talán a 30%-ot is eléri."[14]

Erdei nagy gazdasági előrelépésként értékeli a közlekedés és a forgalom nagyarányú fejlődését. Ezek között említi, hogy Makót egy elsőrendű út köti össze Hódmezővásárhellyel, korszerűsödött a szegedi út, és nagy forgalmat bonyolít le a Szeged és Arad között; *közvetlen* autóbusz- és gyorsvonati kapcsolat létesült a fővárossal. Nem említi viszont, hogy milyen szorgos „kijáró" tevékenységet folytatott ezek megvalósulásáért. Egyébként Makó szempontjából e fejlődés azért is hatványozott jelentőségű, mert az ötvenes évek egyéb nyűgei mellett, Makót „szigetelte" az a körülmény, hogy határátkelőhely volt, s nemcsak Romániával volt határos, de a „bűnös" Jugoszláviával is.

Erdei könyvének Makóról szóló fejezetéből – akárcsak Forgó Istvánnal folytatott levelezéséből – az is kitűnik, milyen sokirányú tevékenységet folytatott Erdei a város hagyományát jelképező épületek, tervek, címer, pecsét megőrzéséért, Makó infrastrukturális fejlesztésért a vízmű-építéstől a gáz bevezetéséig, a megfelelő beruházási pénzek megszerzéséig, a Maros-part üdülőnegyeddé való kiépítéséig.

Makón járva mindig sűrű programot bonyolított le. 1968. február 5-i levelében írja Forgó Istvánnak:

> Kedves István! Most részletesen kialakítottam a programomat, ezért írok, s remélem Neked is megfelel.
> Február 16-án (pénteken) 11 órára érkezem meg Kocsis Ferenccel (ÉGSZI) együtt. Erre úgy kellene felkészülni, hogy a város összes komolyabb függő kérdéseit megtárgyalhassuk, mindketten fel leszünk rá készülve. Külön azt is meg kell tárgyalnunk, hogy mi a véleményünk Kocsisék koncepciójáról és a szükséges módosításokat ott mindjárt alakítsuk ki.
> Délután 15 órára ki szeretnék menni Szalay Ferenchez a volt gazdasági iskolába. Kérem, hogy értesítsétek őt. Kimenetelem célja az előkészületről való tájékozódás, különösen a hagymagépek megtekintése.
> Délután szeretnék összejönni azzal a három idős hagymakertésszel, akiket a kísérleti telepre telepfelügyelőnek akarunk szerződtetni. Kérem, hogy valami módon hívjátok meg őket erre az időre, a Hagymaházba, a klubszobába. A három név a következő: Cseh Mihály (a lakását nem tudom, de Cs. Kovács L. a tsz szövetségnél tudja). Erdei Sándor (Batthyány utca), Koczkás Ferenc (az állomás mellett). Úgy tudom a gyűlés a hagymaházban lesz; tehát akkor már ott is vagyok helyben.

[14] Erdei Ferenc: *Város és vidéke,* 249. Az Erdei Ferenc által remélt növekedés az országos átlaggal összevetve nem irreális: 1960-ban az aktív keresők 28,3%-a dolgozott az iparban, 6,1%-a az építőiparban. 1970-re ez a szám az iparban 36,8%-ra, az építőiparban 7,4%-ra növekedett. *Népszámlálási adatok.* Budapest: KSH, 1960. 98. és 1970. 28.

> Szombaton Szegedre megyek, de délután visszamegyek Makóra és estére is ott leszek. A népfrontgyűlésre az anyagot a jelzettek szerint várom. Barátsággal köszönt: Erdei Ferenc.[15]

1970 februárjában – érzékelvén betegsége tüneteit – már nem vállalt új feladatokat, de említett könyve kéziratán még dolgozott, amit az is tanúsít, hogy levélben kért adatokat Forgótól, „mikor építették a városházát (a mai járási tanács székházát), ki az építtetője és a művészettörténetben ezt az eklektikus-romantikus stílust minek szokták illetékes körökben nevezni?"[16] Egyébként a magyar nyelvhagyományokhoz való kötődését jól jellemzi – s ezért nem véletlen a levélben – a *városháza* szó használata. Mint a *Város és vidéké*ben írja:

> Ma már sem megyeháza, sem városháza nincs Makón, bár megye is van, város is, járás is, mindegyiknek van tanácsa és pártbizottsága, s azoknak székháza. (Ma tanácsházát mondunk, ami németül is, oroszul is hangzik olyan jól, hogy akár versben is megáll, *magyarul azonban még most sem nyer olyan csengést. Valami bürokratikus is tapad hozzá.*)[17] (Kiemelés – H. T.)

Utolsó, Forgónak írt levelének kelte 1971. április 6-a. A hangleütés baráti, de tükrözi romló egészségi helyzetét.

> Állapotom annyira áll, mely lehetővé teszi, hogy a makói programot simán lebonyolíthassuk, de nagyon kérlek, hogy az eddig megbeszélteken egy szemernyit sem lehet bővíteni, sőt amit lehet, csökkentsünk. És senkinek ne is mondd meg, hogy mikor megyek, jövök, hol lesz a szállásom, mert kénytelen leszek ridegen senkivel nem állni szóba. Barátsággal köszönt: Erdei Ferenc.[18]

A halálos kór ekkor már a végső szakaszba jutott – rákos daganata volt –, ennek ellenére anyagokat kért, erejét még egyszer összeszedve, s Makóra utazva, felkészült legyen választói beszédére. Ezt a beszédét 1971. április 15-én meg is tartotta, majd alig három hétre rá, május 11-én meghalt.[19]

[15] Erdei Ferenc Forgó Istvánnak 1968. február 5. *Erdei Ferenc és Forgó István levelezéséből,* 32–33. (ÉGSZI: Építésgazdasági és Szervezési Intézet)
[16] Erdei Ferenc Forgó Istvánhoz, 1970. január 10.
[17] Erdei Ferenc: *Város és vidéke,* 269.
[18] Erdei Ferenc levele Forgó Istvánhoz, 1971. április 6.
[19] Erdei Ferenc választási beszéde 1971. április 15-én. In: Erdei Ferenc: *Politikai írások,* 2. k. 433–445.

KITÉRŐ: INTERJÚ KÉKI IMRE MAKÓI NYUGDÍJAS REFORMÁTUS TISZTELETES ÚRRAL

Erdei Ferenc gyakran fordult levélben Kéki Imre református tiszteletes úrhoz. Első levelének kelte 1968. április 16-a, az utolsóé 1970. – a dátum olvashatatlan –, valószínű december végén. A levelek Kéki Imre tulajdonában vannak. Varga Gyula kollégámmal közösen jártunk az akkor már nyugdíjas éveit Hajdúböszörményben töltő tiszteletesnél.

A teljes levelezést, s Kéki tiszteletes úr visszaemlékezését nem tudjuk érdemben felidézni könyvünkben – reményeink szerint az Erdei Ferenc Társaság teljes terjedelemben megjelenteti. Most részleteket adunk köre a beszélgetésből:[20]

H: Erdei Ferencről kívánok egy könyvet írni, és a halála előtti ténykedése, a temető, a ravatalozó helyrehozása, egyáltalán az ő visszailleszkedése szülővárosába, ahonnan elindult, a protestáns gyökerekhez, volna beszélgetésünk tárgya, s Ön ennek egyik koronatanúja. Mikor került a tiszteletes úr Makóra?

K: 1966. január 1-jével kezdtem. Ugye akkor még – hogy mondjam – elméletileg szabad választás volt az egyházban is, de gyakorlatilag a püspök dirigált. Így kerültem Makóra. Én soha életemben azon a vidéken addig nem jártam. Hajdúsági vagyok, Nánáson születtem, most itt lakunk, de tetszik látni, ki van írva, hogy hivatal. Szóval azzal küldött engem a püspök Makóra, választasd meg magad.

H: Ki volt a püspök?

K: Bartha Tibor.

H: Ő beszélt Erdei temetésén.

K: Igen, a temetésén ott volt. A másik feladat, amivel megbízott, az volt, hogy maximálisan álljak Erdei Ferenc főgondok úr mellé, mert ő már akkor az volt.

H: A tiszántúli egyházkerületnek?

K: Igen, annak volt a főgondnoka és 1950 óta az egész magyar református egyház zsinatának a világi elnöke volt. Egyébként én nem ismertem Erdei Ferencet. Azt mondta a püspök, hogy álljak rendelkezésére, de azt sem tudtam, hogy ez mit jelent. És majd csak 1967, vagy 68-ban találkoztunk úgy, hogy aztán megtudtam, hogy ő makói születésű, aztán megtudtam a házat is, hogy hol született, meg a szülei, nagyszülei hol vannak eltemetve, azt is megtudtam, hogy oda akar temetkezni – mint ahogy úgy is történt végül is. Egy másik Erdei Ferenc nevű barátjához járt, aztán ezt is megtudtam.

V: A Tulipántos Erdeihöz.

K: Úgy van, pontosan. Annak a felesége Kockás Etelka volt. Ők mondták egyszer, hogy várják Erdei Ferencet, aki üzent, hogy velem is szeretne most majd beszélni. Igen, de mire ez az eljövetel történt volna, ez a „Tulipántos" Erdei meghalt. Az ő temetésén találkoztam Erdei Ferenccel életemben először. És csak annyit tudtunk beszélni a temetésen, hogy „majd megkereslek". És aztán egy pár hét múlva meg is keresett csakugyan, a parókián, ott ismerkedtünk meg, és akkor tudtam meg, hogy mi az ő terve és szándéka. Az ótemető – mert több temető van Makón –, a református ótemető szomszédságában volt az ő szülőháza. A kert vége odaért a temetőhöz. Az volt a szíve vágya és reménysége, hogy rendbe tegyük az ótemetőt. Válasszunk temetőrendező bizottságot, mondta, és akkor üljünk össze. Hát ez aztán elég hosszan történt, mindenesetre sok vita volt, ezt is el kell mondanom. Nem vele elsőrendűen, hanem a presbiterekkel. Már ott kezdődött, hogy a temetőben a régi csőszház volt átalakítva ravatalozónak. Ez ott a temető szélén volt – szemben a szociális otthon van – ott a sarkon. Hát ez egy csőszház, tessék elgondolni, hogy az milyen volt. És hát ugye, ahelyett egy normális ravatalozót kell építeni, de ez természetes volt a mi számunkra is, meg a főgondnok úr számára is. Csak aztán a vita ott kezdődött, hogy ő úgy gondolta, hogy a csőszház helyére épüljön az új ravatalozó, a presbiterek – de köztük én is – azt mondtuk, hogy ez semmiképpen sem jó, mert ott egy nagyon kis terület volt, egy jelentősebb temetésen nem tudnak az emberek beférni. Ellenben hátul, a temető hátsó – nem is a hátsó, hanem a középső – részén, ott egy ilyen dombon van a temető, annak a déli oldalán elég nagy terület volt, és ott nem nagyon szerettek temetkezni az emberek. Mi azt választottuk ki a ravatalozó helyének. Hát mondjuk az úttól egy kicsit beljebb van – mint ahogy most aztán ott is van végül. Aztán, hogy mondjam, sikerült a főgondnok urat rábírni arra, hogy nekünk is jobb ez, mert ugye a ravatalozó környékén szerettek az emberek temetkezni, ott lehetett első osztályú sírhelyeket kialakítani, ebből tudott az egyház hozzájárulni a ravatalozó építéséhez, amint egyáltalán a temető rendezéséhez – ezt akceptálta a főgondnok úr. Elnézést, de én így tituláltam őt állandóan.

V: Igen.

K: Mindenesetre azt mondta, hogy ő vállalja akkor a ravatalozó tervezésének költségét. Bizonyos Gáborjáni Szabó Péter volt hivatalosan a tervezőmérnök. De a mi meggyőződésünk szerint valójában a fia, Erdei András volt az. Ő úgy titulálta, hogy segédtervező, de miszerintünk az András csinálta a tervet. Hát aztán ő is bekapcsolódott a beszélgetésbe. Az idő azért közben nagyon ment, évek teltek, 1971-re lett készen a ravatalozó, mikorra Erdei Ferenc meghalt, az utolsó munkákat éppen a temetés előtti az utolsó héten kellett megcsinálni. Ő volt az első, akit abból a ravatalozóból temettek. Egy keddi napon – én pont fodrásznál voltam, és ültem a fodrászat nyírógepe alatt, és jött valaki, engem keresett, hogy azonnal menjek a városházára, mert Erdei Ferenc meghalt. Úgyhogy én egyenesen odamentem és attól kezdve – ez volt kedden reggel –, attól kezdve egész nap, péntek délig, mert volt egy bizottság összehozva, amely ülésezett állandóan. Ott volt többek között Erdei Sándor, aztán én, a lelkész, a tanácselnök, aztán az egészségi osztály vezetője, meg én nem tudom, hogy kik, és hát rendeztük a dolgokat. Na de az első dolog az volt, ezt mindenki természetesnek vette, hogy Erdei Ferencet onnan, az új ravatalozóból kell temetni. Ezt mi is természetesnek vettük, de én azt mondtam, hogy én nem tudom vállalni, hogy

[20] Az interjú Hajdúböszörményben készült 2011. szeptember 19-én. A beszélgetésen Kéki Imre és felesége, Huszár Tibor és Varga Gyula voltak jelen.

a ravatalozó szombatra, akkor volt a temetés, meglesz. Azt mondta a tanácselnök, „majd mi segítünk". Úgyhogy nem tudom, hány építőbrigádot adott a város, és azok tették rendbe úgy ahogy, hogy használható legyen. Úgyhogy péntek délre kész lett a ravatalozó, kész lett a bevezető út, az előtte lévő placc, az iskolások pedig kitakarították a temetőt. Akkor vizet vezettek be, WC-t alakítottak ki. Az más kérdés, hogy ott volt az építőanyag, ilyen, mint itt van a sarkon, sóder. Azt töltötték a placcba bele. Mindegy. A lényeg az, hogy kész lett péntek délre, mert péntek délben hozták haza a koporsót. A város elitje ott várta a híd tetején a kocsit, amelyik hozta. Onnantól kezdve gyalog sétáltunk vele a temetőig, a ravatalozóig.

H: Hány kilométer volt ez az út?

K: Lehet, hogy van három is.

H: Majlát Jolán, Erdei Sándor, az András, a lánya, Sára, ezek valamennyien ott voltak?

K: Igen.

K: Na, a lényeg az, hogy nekem volt a feladatom, a tanácselnök – nem parancsára, csak javaslatára –, hogy a város minden harangja szóljon attól kezdve, hogy a hídhoz megérkezett a kocsi, addig, amíg a ravatalozóig be nem tettük Erdei koporsóját. Ugye két református templom volt Makón, két katolikus templom, egy evangélikus, mindegyikben szóltak a harangok.

V: Van egy görögkeleti templom is.

K: Görög katolikus, úgy van. Minden harang szólt a városban. Egy óra hosszat legalább volt a séta. És ugye így került aztán ő haza. De hogy visszatérjünk aztán a temető rendezéshez, a Gáborjáni Szabó mérnök úr elkészítette a tervet, és a makettot elküldte nekem. Jöttek a presbiterek fölháborodva, „hát ez nem illik Makóhoz". Az az igazság, hogy igazuk volt, aztán ezt a főgondnok úr is elismerte. Hogy mondjam, egy ilyen M-betűs valamit akart ez a mérnök úr, úgyhogy nem lett így teteje, hanem felén csak, és középen lapos valami. Azt mondták a presbiterek, hogy szó sem lehet róla. Hát ugye én azonnal szóltam főgondnok úrnak, hogy gondok vannak.

H: És ő mit válaszolt?

K: És akkor azt mondta nekem a főgondnok úr, hogy egy kicsit hagyjuk ezt az ügyet pár hétig aludni, majd aztán szólok én, és akkor eljöttök a nagy hangúakkal Pestre. Úgy is volt. Öten vagy hatan mentünk, aztán már nem emlékszem, hogy még akkor a Népfront volt vagy az Akadémián volt már akkor főtitkár, nem emlékszem erre, de inkább már az Akadémián, ha jól emlékszem. A Belgrád rakparton ültünk le.

H: Az a Hazafias Népfront székháza.

K: Ott volt Gáborjáni mérnök úr, az András fia a főgondnok úrnak, aztán mondom, hatan voltunk, úgy emlékszem. A presbiterek között volt olyan, akivel pertuban volt, tán gyerekkoruktól kezdve. És az egyik presbiter hozott egy liter pálinkát, odaadta a főgondnok úrnak. Azonnal kikiáltott a titkárnőnek, „poharakat kérek!" Evvel kezdődött a dolog. Elnézést, hogy ilyeneket is elmondok.

H: De hát ez hozzátartozik a történethez.

K: Na, akkor főgondnok úr elkezdte a beszélgetést, és nekem minden szem hajam szála az égnek állt, mert főgondnok úr letolta a makettet, és maximálisan igazat adott a makói presbitereknek. Mikor ezt meghallották a makóiak, akkor meg azok vették védelmükbe a mérnök úrnak a munkáját, úgyhogy aztán könnyű volt a megegyezés, és a mostani alakja ki is alakult. És hát aztán ugye hozzáfogtunk az építkezéshez.

V: Ki finanszírozta?

K: Az egyház. Az az igazság, na, szóval akkor megint vissza kell egy kicsit menni időben, mert amikor legelőször találkoztunk a főgondnok úrral, már a presbiterekkel együtt, akkor a presbiterek azt mondták, hogy szó se lehet temetőrendezésről addig, amíg a templom rendbe nem lesz téve. És akkor azt mondta Erdei – kicsit gondolkodott ő is –, hogy nagyon jó ötlet. Mert a temetőre én nem tudok állami segítséget kérni és kapni, de a templomrenoválásra kérek és kapok a műemlékesektől. Úgyhogy kaptunk 200 ezer forintot a templomrenoválásra, az nekem elég is volt pontosan. Úgyhogy amit mink a gyülekezettől kaptunk, meg ami volt egy kis tartalék, abból kezdtük aztán a ravatalozó építését.

H: Milyen benyomást tett önre a főgondnok úr?

K: Úgy mondhatom, hogy az apámat láttam benne. Szóval én úgy mondtam a feleségemnek meg a családomnak, hogy a püspökömmel, tehát a feletteseimmel, mondjuk így, egyikkel sem volt olyan kapcsolatom, mint a főgondnok úrral. Úgyhogy, majd a levelekből is meg tetszik látni. Szóval, hogy mondjam, a legközvetlenebb és – nem mondom, hogy baráti, mert atyámnak inkább tekintettem, mint barátnak. Nem mondok ilyet, hogy barát, meg nem is mondhatok, és nem is, az ő lakásába egyszer voltam. Már a halála előtt.

H: A Benczúr utcában.

K: Igen. Mindjárt elmondom majd azt is, hogy hogy kerültem oda. Szóval így kezdődött, és aztán így folytatódott tulajdonképpen a ravatalozóépítés meg rendezés. Más világ volt, mint ma. A ravatalozó elején ott van négy oszlop, téglaoszlop. Annyi hija volt már csak, hogy aztán a tetőt meg tudjuk csinálni. A négy oszlophoz kellett volna ötezer tégla. Sehol a világon nem tudtam megszerezni. Itt felhívtam, nem tudom, hányszor a főgondnok urat: nem, nem, nem, nincs, nincs, nem tud szerezni. Úgyhogy ma sem tudom, hogy hol, de aztán végül csak előkerült az ötezer tégla. És aztán, de aztán abból az oszlopból majdnem cirkusz is lett. Az építés közben jött a nagy árvíz, 1970-ben. Meg volt nekünk rendelve a vasgerenda: négy darab nyolcméteres, négy darab hatméteres, négy darab négyméteres. Maglódról vártuk, de ugye július elején Makót kitelepítették, csak a férfiak maradtak otthon, a nőket, a gyerekeket kitelepítették Hódmezővásárhelyre meg Szentesre, úgyhogy én is egyedül maradtam. És egyszer kapok egy – most nem tudom, telefont? – telefonértesítést, hogy vagonba rakták a vasgerendákat, várjuk. Hát mondom, álljanak már meg, egy pillanatra, hát nem is jár Makóra vonat, mert a vasúti hidat le kellett terhelni, mert a Maros el akarta vinni. Szólok majd, ha olyan lesz a helyzet, hogy jöhet a szállítmány. És akkor jött is, itt is volt a gerenda. Csak hát akkor meg ugye a makóiak nekem nem tudtak segíteni, mert elmaradtak a mezőgazdasági munkával az árvíz miatt, akkor mindenki dolgozott, mint a nem tudom, mi.

V: És úgy tudom, hogy több mint 200 ház súlyosan megsérült, azokat is rendbe kellett hozni.

K: Igen. És akkor egy presbiter meg a két kiskorú gyereke segített nekem, meg a megszokott fuvarosom. Kétlovas kocsival vállalta, hogy kivesszük, leeresztjük a vagonból. Mert a vagonra rá kellett volna fizetni, ha nem pakoljuk ki időben. Úgyhogy négyen, illetve öten raktuk rá a kocsira a vasgerendákat, aztán kimentünk a temetőbe, ott meg lepakoltuk. Ez is egy élmény volt. De ez is elrendeződött. A többi aztán jobban ment. Még mondjuk annyi probléma volt, hogy ezeket a gerendákat föl kellett vinni a falra, és utána tudta az ács megcsinálni a tetőt. De hát akkor még nem úgy volt, hogy azonnal tudtunk volna egy darut keríteni. A villanytelepnek a főmérnöke jó ismerős volt, én neki szóltam. Azt mondta, hogy majd Vásárhelyről átjön a darus kocsi, majd én szólok, és akkor egy órára, két órára megkapjátok. Egyszer szólt is, de ehhez ember is kell, mert csak egy ember van, aki irányítani tudja. Na, akkor most kerítsek embert! Akkor a műszaki ellenőrt meg az ácsot tudtam csak előszedni, meg ott voltam én, és akkor mink a falon voltunk hárman, a darus az pedig maga irányította föl. Így lett a gerenda helyre téve. Na, ilyenek is voltak. De meglett az is.

H: Ez így volt Magyarországon.

K: Ez így volt Magyarországon, igen. Na és most már nem folytatom, ennyire részletesen nincs értelme. A lényeg az, hogy még ugye hát a ravatalozó meg a tető is rajta volt, csinálták a vakolást meg a micsodát ott, a padozatot: betonozni kellett, meg nem tudom, mit. De például a négy oszlop az még pucéron állt. Úgyhogy aztán, mikor a halálhír jött, akkor ezeket mindet be kellett fejezni. Az oszlopokat hirtelen levakolták, és hát hogy mégis ne legyen olyan sima, elöl vagy két, igen, két ilyen fekete színű valamit tettek rá.

V: Kerámiát?

K: Igen, azt tettek rá. Aztán ez megtetszett a makóiaknak.

H: Szerintem ez ott maradt, nem?

K: Igen, egy darabig. Akkor jött aztán Majlát Jolán, hogy az egyház nem hajtotta végre a tervet az ő férje terve alapján. Majlát Jolán nem volt könnyű ember, na. Mert a presbiterek meg azt mondták, hogy szó sem lehet róla, hogy hozzányúljunk. Én kerültem megint aztán a kutyaszorítóba, meg az itteni gondnok úr, hogy; most mi legyen? Nem tudom, hány presbiteri ülést kellett emiatt tartani, de a presbiterek makacsul nem, nem és nem. A végén azt mondták, hogy a lelkész meg a gondnok saját költségén csináltassa meg az oszlopokat. Igen, meg egymás után kaptam leveleket, hol Majlát Jolántól, hogy ne gyalázzuk meg az ő férjének az emlékét. Úgyhogy azt mondtuk, hogy na jó, gondnok úrral együtt nem tudunk mit tenni, meg kell csinálni. Úgyhogy az ácsot elővettük újra. Igen, mert a tervben az volt, hogy deszkával kell beborítani az oszlopokat. Úgyhogy le kellett vernünk a vakolatot.

K: És akkor a gondnok úrral aztán megcsináltattuk, és aztán persze a többiek is hozzájárultak, úgyhogy kiegyeztünk.

H: Mivel Majlát Jolánt mind a ketten ismerjük, úgyhogy nem csodálkozom.

K: Na, én nem nagyon, csak egyszer találkoztam vele. 71-ben fönt voltunk Pesten, s a feleségemnek a testvérét kértem meg, hogy kísérjen már engem a Benczúr utcába, mert én nem ismerem Pestet, én akkor soha oda nem találok. Eltelt az idő, úgyhogy pont délre értem oda a kapuhoz, akkor hallottam a harangszót. Megálltunk, hogy most mit csináljak? Én már tudtam, hogy ő, a főgondnok úr ágyban van. Hát mondom, mindegy, ha már itt vagyok, csak becsöngetek. Becsöngettem. András fia jött ki, hát ismertük egymást. Hát, azt mondja, nem tudom. Mert mondtam, hogy szeretnék a főgondnok úrral beszélni néhány percet. Azt mondja, nem tudom, mert megebédelt, utána le szokott pihenni. De azt mondja, jöjjön már be, aztán majd édesanyámat megkérdezzük. Jön az édesanyja, azt mondja, hogy ki tetszik lenni? Mondom, ki vagyok. Hát ő is elkezd sóhajtozni, azt mondja, hát azért megkérdezem a férjemet. Bement ebbe a könyvtárszobába.

V: A dolgozószobába.

K: Igen. Lefeküdt már a főgondnok úr, de amikor meghallotta, hogy én vagyok, azonnal, mondja azonnal, „jöjjön be". Bementem, aztán ugye rögtön érdeklődött, hogy s mint állnak a dolgok, stb., stb. Aztán beszélgettünk. Nem engedett, vagy két óra hosszáig nem engedett el. Akkor készült a választásra. És nekem elmondta előre az egész választási beszédét, amit majd csakugyan elmondott Makón, április elején, a gépgyárban – ott volt a választási nagygyűlés. Ott aztán még egyszer találkoztunk, de már akkor már csak félig ülve mondta el a beszédjét. Utána, onnan kifele mentünk, na, akkor tudtam hozzá közel kerülni, s akkor csak annyit kérdezett, hogy meg vagytok, haladtok? Majd érdeklődök, hogy majd megtudjam, mi kell nálatok. Ennyi volt a beszélgetés, többet nem találkoztam vele. Na, szóval ennyi volt nekem a Majlát Jolánnal is a találkozásom. Meg aztán a levelek, amiket ő írt nekem az oszlopok dolgában.

V: Az itteni presbitereknek milyen volt a kapcsolata Erdeivel? Mert azért nem mindenki szerette őt Makóról.

K: Hát, nem tudom...

Kné: Mi nem tapasztaltuk ezt.

V: Nem?

K: Nem.

Kné: Nem.

H: Ha így visszatekintünk, akkor a negyvenes években a hagymásoknak az egzisztenciáját alapjaiban rendítette meg az a rendszer, amelyik volt, és mikor földművelésügyi miniszter volt, akkor ezt az ő számlájára is írták. Aztán amikor a hetvenes években, amikor a képviselősége kezdődik, meg a templom rendbehozatala, a ravatalozó, tehát akkor azokkal, akik a református iskolába vele együtt jártak, tehát akiket odakötött a gyerekkoruk, ezekkel a kapcsolatok – ahogy én gondolom –, újrateremtődtek.

K: Hát igen.

H: Idézze föl a temetését. Mert az a temetés arról tanúskodott, hogy mint a saját Ferencüket, úgy fogadták vissza őt.

K: Igen, igen. Legalább tízezer ember ott volt! Makón ilyen temetés biztosan nem volt. A temetésről van egy könyve Forgó Istvánnak.

H: Neki is, meg az Erdei Társaság kiadott több visszaemlékezést. A Forgó-könyv nagyon szép. De mégis más, ha ön, aki ebben közreműködő volt, mondja el, hogy élte meg?

Mert azért Tóth Kálmán püspök úrral való telefonbeszélgetésem rám azt a benyomást tette, hogy az ő világi gondnoksága, meg az egyházért tett szolgálatai, bizonyos egyházi körökben úgy rögzültek, hogy ő egy kollaboráns volt.

K: Na, szóval hogy mondjam. Nem is első renden őt mondták így, hanem Bartha Tibort inkább.[21] És Erdei Ferencet inkább amiatt marasztalják el még esetleg ma is, hogy Bartha Tibornak volt az elnöktársa.

H: Hát a Tóth püspök úr úgy mondta, hogy a Bartha Tibor embere volt, Erdei temetésén tulajdonképpen nagyon szép beszédet mondott. Úgy vélem, Bartha Tibor nem csinált mást, mint hogy azon körülmények között, Péter János [református papból lett külügyminiszter] meg bárki, aki egyházi ember volt: azt akarta, hogy a hívők templomba tudjanak járni. Ehhez akkor együtt kellett működni. Aki akkor azt akarta, hogy a hitnek legyen folytonossága, az vállalta az együttműködést... Ebből a történetből, ahogy el tetszett mondani, az a kép rajzolódik ki, hogy Erdei *szolgáló* ember maradt. Gondolom, abban az értelemben, hogy a templomépítés, a ravatalozóépítés, a temető rendbe hozása, hát ez a saját egyházának a szolgálatát jelentette és nem a kollaborációt.

K: Nem utolsósorban, hogy világosan elmondjam, én neki köszönhetem, hogy – egymagam is, de a Makó belvárosi reformátussága is –, hogy van temetőjük, meg egyáltalán, él, és virágzik egy református gyülekezet.

H: És most a temetésről. Váratlan volt a tömeg nagysága? Valóban a hála szava volt az emberekben, hogy a mi fiunk megtért, hogy a mienk volt?

K: Hát én ezt nem tudom így elmondani, mert ugye én egyik főszervezője voltam a temetésnek. Tehát nekem állandóan úton kellett lenni, úgyhogy én nem is nagyon hallottam, hogy mit mondanak.

H: Na de arra tetszik emlékezni, hogy hányan voltak?

K: Mondtam, tízezren legalább. Legalább tízezren.

Kné: Hát szerették, bizonyos.

K: Szerették Erdeit, na ez az igazság. Szerették. Én nem tudom, hogy egyáltalán volt-e olyan valaki, aki – én legalábbis nem ismertem olyat –, aki elmarasztalta.

Kné: A felekezeti tagok sose panaszkodtak, a gyülekezeti tagok sose panaszkodtak, hogy ilyen meg olyan meg amolyan. Ők mindig azt mondták, hogy segítőkész maximálisan mindenben mellettük van. Hát nem tudom aztán. Hát lehet, hogy voltak azért, akik...

K: Hát Földházi Imre, volt tanácselnök, az biztos, hogy haragudott rá. (Földházi volt Forgó előtt Makó város tanácselnöke.)

Kné: Haragudott rá, hogy pártolta a reformátusságot, nem? Az ugye ellene volt teljesen az egyháznak, ízig-vérig.

K: Hát nem is, nem akart fogadni sem, mikor én Makóra kerültem, hogy legalább tiszteletemet tegyem nála.

[21] Bartha Tibor 1958 és 1986 között volt a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, zsinati és konventi elnök. Megválasztása kétes körülmények között történt. A 60-as években országgyűlési képviselő volt, az Elnöki Tanács tagja. Majsai Tamás: Harminc éven át állambiztonsági ügynökök álltak a református egyház élén. *Mozgó Világ*, 2006/április.

Kné: Arra se volt hajlandó.

H: A Rákosi-rendszerben, de legalábbis a Kádár-rendszer első, mondjuk nyolc-tíz évében, ezek a funkcionárius emberek meggyőződésből vagy karrierizmusból, de hogy úgy mondjam, egyházellenes politikát folytattak. Az Állami Egyházügyi Hivatal is ugye ilyen vonalat vitt. Ilyen körülmények között, úgy ítélem meg, hogy Erdei – különös tekintettel arra, hogy 56-ból ő nem teljesen tisztán került ki. Ő csak belső meggyőződéséből állhatott az egyház mellé, mert ragaszkodott mindahhoz, amiről most itt beszélgetünk. Azért akart az ősei mellé temetkezni. Én ezt nagyon mély érzelmi kötődésként fogom fel. Nem is tudom másképp értelmezni.

K: Hát ez föltétlen így van. Azt, hogy ő oda akart temetkezni, én azt már nagyon is tudtam. De például azt is, nem tudom, hogy véleményben vagy hogy egyszerűen csak a tudtomra adták, hogy a temetésen feltétlen el kell hangoznia a *Tebenned bíztunk* kezdetű zsoltárnak. Ez talán a legszebb református zsoltár. Az az igazság, hogy én akkor erre azt mondtam, hogy én azt nem vállalom, hogy én szólalok meg, még azt sem vállalom – volt egy presbiterem, akit én irányítok, kántor volt temetéseken –, hogy ketten énekeljük. Aztán hogy ott hogy, ki és mikor, hogyan és mikor kezdette az éneklést, az nekem is meglepetés volt. A temetés előtt egy óra hosszával a templomunk előtt megállt egy busz, és kiszállt belőle a debreceni kollégiumi kántus. Ötven emberrel. S azok a temetésen, a hivatalos szertartás előtt már végig énekeltek ott a ravatalozó előtt, ahol ki volt már téve az előtérbe Erdei Ferenc koporsója, és aztán a sírnál ez az ötven ember elénekelte ezt a zsoltárt. Hát az az igazság, hogy Makón nem szoktak énekelni a temetésen.

H: Ez érdekes.

K: Úgyhogy mink énekeltünk, a feleségemmel ketten. Majdnem mindenki református szertartással temetkezett, de nem voltak hajlandók énekelni.

Kné: A templomban énekelnek, a temetésen nem.

V: Ez volt a szokás. Én úgy emlékszem vissza – én itt voltam a temetésen –, hogy a kórus kezdte, de a tömeg bizony énekelte a *Tebenned bíztunk* kezdetű zsoltárt. Mindenki énekelt, aki ismerte. Ugyanúgy, ahogy a Himnuszt is énekelte.

K: És még egy dolog, hogy a temetésre a Magyar Református Egyház négy püspöke, három főgondnoka, 27 egyházmegye esperese és egyházmegyei gondnoka, a két teológiai akadémia minden professzora, az mind ott volt a temetésen, és mind bejött a parókiára. Hát azt se tudtuk, hogy hova tegyük az embereket.

Kné: Meg meleg volt.

K: Rettenetes meleg volt az május 15-e. Az volt a szerencsénk, hogy gyülekezeti ház ott volt az udvarban, és akkor oda be tudtuk ültetni a vendégeket. De a kántorokat például már nem tudtuk oda bevinni, akik akkor a templom előtt az árokparton ültek, s oda küldtem ki nekik innivalót. Szóval, így volt ez a temetés. Úgyhogy én nem nagyon tudtam a beszédekre figyelni. Még a temetésről annyit hadd mondjak el, az a bizottság, amelyik a temetést intézte, éjjel-nappal ülésezett. Telefon mindig jött, Bartha Tibor, a püspök érdeklődött, mert semmit nem tudott, hogyan lesz a temetés. Engem nyaggatott minden este, hogy hogy lesz, mint lesz, mikor lesz, merre lesz.

H: De hát ott volt.
K: Persze, én amit tudtam arról tájékoztattam. Én tulajdonképpen mindent tudtam ilyen vonatkozásban, mert ott volt a bizottságban a Sándor, az Erdei Sándor. Ő volt a család képviselője.
H: Hány évet szolgált Makón, tiszteletes úr?
K: Harmincötöt. Meg még egy felet nyugdíjasként.
H: És utána jött vissza Böszörménybe?
K: Igen. A lányunknak a családja Józsán lakik. A vejünk pedig a debreceni teológián professzor.
H: Köszönjük, amit el tetszett mondani, nagyon érdekes volt. A visszaemlékezését, amit meg tetszett írni, köszönjük, elvisszük.
K: Jó. Ebben mindenféléről írtam, személyes dolgokról is, mert az az igazság, hogy a főgondnok úr segített nekem, hogy kocsit kapjunk, mert be volt fizetve nekünk egy Zastavára. De akkor a szerbek leállították, és ott volt a pénzünk, én meg nem tudtam dolgozni. És akkor főgondnok úrhoz mentem, és ő megbeszélte a belkereskedelmi miniszterrel, úgyhogy kaptam helyette aztán egy Škodát.
Kné: Nagyon rendes ember volt.
V: Most kiadjuk a Forgó Istvánnal folytatott levelezését. Kétszáz levél. Abban van olyan levél, amiben azt írja Erdei, hogy „Kedves István. Odakerült Makóra egy fiatal református pap, úgy hívják, hogy Kéki Imre. Alakítsatok ki vele rendes kapcsolatot." Ha megjelenik, természetesen küldünk belőle példányt.

TEMETÉS. TÍZEZREK A TEMETŐBEN – 1971. MÁJUS 15.

1971. május 11-én 9 óra 45 perckor Forgó István telefonüzenetet kapott a halálhírről, majd pár nap múlva megérkezett a gyászjelentő is:

> A Magyar Tudományos Akadémia sajnálattal közli, hogy Dr. Erdei Ferenc az éj folyamán meghalt. Végakaratának megfelelően, május 15-én szombaton délben 12 órakor szülővárosában, Makón helyezik örök nyugalomra.
>
> Az MTA főtitkárának titkársága
>
> [Forgó István jegyzete:] *Arra kértek, méltó módon készítsem elő a temetést.*[22]

Május 11-én a Kossuth Rádió Esti krónikájában közlik Erdei Ferenc halálhírét, részleteket sugározva a vele készített utolsó interjúból. Másnap reggel valamennyi napilap közölte a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Szövetkezeti Tanács közös közleményét Erdei Ferenc halálhíréről, tömören összegezve,

[22] *Erdei Ferenc és Forgó István levelezéséből,* 145.

mit köszönhet az ország „a 61 éves korában, súlyos betegség után elhunyt" tudósnak, politikusnak.[23]

A temetés megszervezésére a négy említett szervezet közös bizottságot hozott létre, az MSZMP Titkársága pedig Fehér Lajost bízta meg, hogy a párt nevében ő búcsúztassa az elhunytat. Megállapodtak az említett országos szervezetek a makói szervezetekkel és a Református Egyházzal is az Erdei Ferencet a sírnál búcsúztatók személyéről is.

A temetésre – előzetes becslés szerint – két-három ezer ember részvételével számoltak a szervezők. Ez a szám azonban minden előzetes várakozást felülmúlóan jelentősen módosult. Somodi István, egykori Györffy-kollégista, Erdei volt titkára – akinek korábban már idéztük realista szavait rögös életútjáról – idézi föl megjelenítően a temetésre megindult „népvándorlást", a közös szomorúság megindító óráit:

> Hogy kit és hogyan becsül népe, azt nem egyszer utolsó útja mutatja meg.
> Ez a szerencsétlen sorsú ország, az idők során, sok jó fiát temette el és sokféleképen, de az utolsó félszázadban Nagy Imre ravataláig nem volt akkora temetés, mint Erdei Ferencé. A megdöbbentő halálhír valósággal letaglózta azokat, akik fel tudták fogni, kit veszítettek el. Ilyenek, sokan a közéletben, mások szerte az országban, akkor már jórészt hallgatagon beleveszve munkájukba-gondjaikba, igen sokan voltak.
> Azon a napon Makóra indult a fél ország. Az utakon csak egyfelé haladt a forgalom. Egykori barátok, megfáradt hajdani ellenfelek próbálták felismerni egymás régen látott vonásait, de a találkozás érthető örömét elnyomta az alkalom mindent megülő szomorúsága. A kecskemétiek figyelmessége egyszerű deszkatáblákat rakott a villanyoszlopokra útjelzőnek. Egyetlen szó állt rajtuk fekete betűkkel, fekete szalaggal: MAKÓ. Többet fejezett ki, mint máskor a díszőrséggel kicövekelt, agyondekorált felvonulási útvonal. Mindenki elcsendesedett.
> A város határában a tömegben elakadt a forgalom. A lépésben haladó kocsisor, a megmegálló autóbuszok utasai elé hihetetlen látvány tárult: a széles makói utcák két oldalán megszámlálhatatlan kerékpár feküdt a gyepen, katonás sorokban, szorosan egymás mellett, ezer, tízezer, őrizetlenül. Ennyi agyonhasznált rozoga biciklit egyrakáson, se előtte, se utána nem látott az ország. A szociológus szeme tüzetesebb vizsgálódás nélkül is láthatta: a jobb állapotúak mellett időtlen idők óta taposott, kosarak-zsákok szállítására is használt, öreg jószágok gazdái jöttek el búcsút venni valakitől. Az alföld küzdelmes életű kisparaszti népe volt itt, pátosz, protokoll nélkül, eltemetni elveszített fiát. Ahol egyszer életében megfordult, aki egyszer is beszélgetett vele, utána megbecsült, rangos ismerőse-barátjaként tartotta számon. Ide mindenki úgy jött el, mozgósítás nélkül, mint aki atyjafiát temeti
> Bent az öreg temetőben alig lehetett eljutni a ravatalozóig. Véget nem érő menet vonult a kétoldalt állók sűrű sorfala között. A szertartásból semmit sem lehetett

[23] *Népszabadság, Magyar Nemzet, Népszava, Magyar Hírlap,* 1971. május 12. A *Népszabadság* cikkét teljes terjedelemben lásd Dr. Forgó István: *Búcsú Erdei Ferenctől.* Erdei Ferenc Társaság Füzetei 18. Makó, 2006. 16–18.

látni. Mindenki megállt ott, ahova elért, Kintebb, a széleken idős parasztasszonyok, kortalan anyókák ültek a hosszú úttól elcsigázva, kioldott fekete kendővel a fejükön, a koranyári melegben, a bokrok árnyékában, és hallgatták messziről a gyászbeszédeket.

Az utolsó zsoltár után az állami és pártelőkelőségek elvonultak a meghívottak számára megterített közebédre. Nagysokára lehetett a sír közelébe jutni, letenni az otthoni virágokat. A messziről jöttek, a hosszú út előtt, a bokrok enyhelyében bekapták még pár falat kenyér-szalonnájukat, aztán szedelőzködtek és indult ki-ki hazafelé, agyonhasznált kerékpárján. Csongrád, Csanád, Békés, Bács-Kiskun irányába, talán még Dunántúlra is. Éjszakára érhettek haza.

Végtére kiürült a táj. Öles állványokon koszorúk tömege hervadt körös-körül, és halomban a kertek virágai. Erdei Ferenc megtért a földbe, amelyből vétetett, és ahol a maga akaratából, paraszti népe között, egykor nyugodni akart. Nem tudtam otthagyni. Már csak néhányan álltunk, egymásnak idegenek, tétován, tehetetlenül a friss sír körül. Kevés szó esett. Azután megszólalt egy idős asszony, talán régen elhalt édesanyja korosztályából: Sok idő eltelik, még egy ilyen embert újra felnevel az ország. Életében kellett volna megbecsülni – szólt nagysokára egy másik, nehéz, indokolt ítéletet mondva némely politikák, módszerek, a kor felett.

Később, már a hazatérő vendégek újra összeverődő csoportjában valaki, aki a legfelső vezetés táján gyakorolt láthatatlan befolyást, mondotta ki, ezúttal a veszteség frázisoktól mentes ritka pillanatában: Ő lehetett volna az ország mai állapotában az a Deák Ferenc, aki ismeretei, bölcsessége birtokában megkeresi-megtalálja a megegyezés legjobb módját a nemzet számára. Dehát, tegyük hozzá annyi év után: egy olyan országban, amelyet időről-időre kijelölt gauleiterek irányítanak, neki nem juthatott deáki súly és szerep. Mégis megtette, amit tudott, élete utolsó erejével, a gyötrelmes magyar történelem örök „ahogy lehet" módján.[24]

A temetésen jelen lévő sokaságban természetesen voltak ismerős arcok. Ott volt Bibó István. Vonaton egyedül jött Szegedig, onnan busszal Makóra. Az őt felismerő Péter László vitte Szegedre.[25] A sírnál vajon mire gondolhatott? Ifjúkori legendás barátságuk napjaira, közös sétáikon a jövőről szőtt tervezgetéseikre, a későbbi nézetkülönbségek ellenére is megőrződött tiszta, érzelmekkel átszőtt kapcsolatukra? A sokaságban ott voltak a még élő makói diáktársak, a szegedi évfolyamtársak, a kollégium tagjai. Ott volt Szabó István, s az Erdeinek oly sokat köszönhető tsz-elnökök sora: Szentesről, Bajáról, Hartáról, Ceglédről; a kecskemétiek a városukat fekete zászlóba öltöztető, s a makói útvonalat jelző táblákat kihelyeztető Romány Pál és Gajdócsi István. Ott voltak teljes számban munkatársai a Népfrontból, az Akadémia titkárságáról, az Agrárgazdasági Kutató Intézetből. Gondolataikat ismerjük az *Erdei Ferenc emlékezete* című kötetből.

[24] Somodi István: Az ember. In: *Erdei Ferenc emlékezete*, 249–250.

[25] Péter László feljegyzése Varga Gyula számára 2012. január. A közlést ezúton is köszönöm.

S természetesen a tágabb értelemben vett Erdei család. Ők mentek a temetőben a gyászoló tömeg élén, s ők álltak közvetlenül a ravatal mellett és a sírnál. Majlát Jolán koporsóra szegezett tekintete – amelyet láthatunk a könyvben közölt fényképek között – mindent elárul, mint ahogy András és Sára, Sándor és családja fájdalmát, megrendültségét is hűen tükrözik e képek. S a fájdalom tartós volt, s ha változott is a formája, a seb nem, vagy legalábbis – a súlyos későbbi tragédiákat megélt család tagjaiban – teljesen sosem gyógyult be.

Elsőként Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes beszélt a sírnál. Az MSZMP megbízásából szólt, de nemcsak a testület nevében; hiszen évtizedes barátság kapcsolta, kötötte őket egymáshoz. A szintén paraszti sorból indult Fehér Lajos debreceni egyetemistaként ismerte meg Erdeit.

Forradalmár harcostársunk volt, akiről tudtuk, hogy hűségére, önmagát nem kímélő lobogására, tehetségére mindig számíthattunk. *Móricz Zsigmond* így lelkesedett a fiatal kutatóért: „Erdei a fiatal harcos generációnak nagyon komoly, nagyon megbízható és meggyőződéses vezető egyénisége. Oly higgadt és nyugodt, mint egy laboratóriumi kutató tudós, akinek legfőbb célja, hogy az igazságot megállapíthassa. Határozott célt tűzött ki maga elé: felismerni és előadni a valóságos állapotokat." [...] Nyugtalan szellemű ember volt. Szüntelenül kereste a jobb megoldásokat. Munkáját, megállapításait gyakran önvizsgálódással mérlegelte. Ez az új jobb felé való töprengés adott erőt számára, hogy mindig megújítsa önmagát. [...] Alkotó ereje teljében szólította el a halál, de teljes életművet hagyott hátra is. Olyat, mint az élete volt: igazat, tisztát, becsületeset.[26]

Erdey-Grúz Tibor, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke búcsúztatta a magyar tudomány nagy alakját:

Tevékenysége az utolsó másfél évtized óta szorosan összeforrott az Akadémiával. Utolérhetetlenül színes egyénisége, eredeti gondolkodása, sokoldalú munkássága révén mintaképe volt annak, hogy miként ötvöződhet egybe gyümölcsözően a tudós és politikus, a kutató és a közéleti személyiség, a harmonikus műveltség és a megnyugvást nem ismerő kutató a haladásért. Tudós volt Ő, aki fáradhatatlanul kutatta a társadalom változó jelenségeit. [...] Nehéz elképzelni az Akadémiát Erdei Ferenc nélkül. Döbbenten és megtörten gondolok arra, hogy szobájában az Akadémián már sohasem találhatom. Nem lesz ott, hogy bármily gondomban őszintén, nyíltan és barátian forduljak hozzá tanácsért.[27]

[26] Fehér Lajos: Búcsú Erdei Ferenctől. In: Dr. Forgó István: *Búcsú Erdei Ferenctől*. Erdei Társaság Füzetei 18. Makó, 2006. 18–22.

[27] Erdey-Grúz Tibornak az MTA elnökének sírbeszéde (részlet). In: Forgó István: *Búcsú Erdei Ferenctől*, 22–27.

Dr. Bartha Tibor püspök Erdei Ferenc személyében a Tiszántúli Református Egyházkerületi főgondnoki, és a Magyarországi Református Egyház Zsinata világi elnöki tisztét „ezer feladattól terhelten is vállaló hű kálvinistát" méltatta sírbeszédében: „A tudományos marxista közgazdász egyházszervezetében nem volt semmi konfúzió. A reformációban a lázadást látta... Becsülte annak szellemi örökségét, nem mintha ez az örökség határozta volna meg szellemi alkatát."

Forgó István, Makó város polgármestere szülővárosa, s a szintén makói születésű Szűcs Ferenc, a volt györffysták, egykori parasztpárti társak, a barátok és a család nevében búcsúzott.[28]

De természetesen nem mindenkit az őszinte részvét hozott el a sírhoz. Egyetlen példát említve, ilyen volt Ortutay Gyula. Az ő kapcsolatuk is évtizedekre nyúlt vissza, még egyetemistaként találkoztak még a harmincas években. Ortutay naplót vezetett, amit három kötetben fia adott ki. Ennek 3. kötetből idézünk:

> *1971. május 8.*
> [N]ehezedik Erdei Ferenc helyzete. *Szabó Imre* hívott fel, s mondták: az orvosok hivatalos közlése annyi: mellhártyagyulladás, és cukorbaj is súlyosbodik, ezért az operáció sebe nem gyógyul. Most már nem csak Bozsó, meg én tudjuk – *Zsebők* Zoli [röntgenológus, egyetemi tanár], hogy menthetetlen Feri, mindenki érzi, jóvátehetetlen a baj. Az Akadémián is nagy nyugtalanság, mert azt is tudják, hogy a reform eléggé Feri személyéhez kötődött [...] Feri halála nemcsak az Akadémián fog gondot okozni. *Csikós-Nagy Béla* [közgazdász, az Anyag- és Árhivatal elnöke, akadémikus] kétségbe esetten mondta: nagy segítség volt a gazdasági reform alakulásában Feri pozitív állásfoglalása. Lehet, de gondolom itt nem olyan nagy a baj [...] A folyam fősodra kíméletlen közömbösséggel rohan tovább, még a sebessége sem nagyon csökken [...]
>
> *1971. május 14.*
> Még aznap akartam ideírni, se erőm, se időm nem volt, olyan hajszoltak, fárasztó napok voltak. Három napja 11-én halt meg *Erdei Feri*. Országosan nagy a gyász, őszinte megdöbbenés, még *Kovács Imre* Amerikában, még ő is keresi a csendes, nem támadó szavakat. Sit tibi terra levis [legyen neked könnyű a föld – H. T.]. Most nem írnék többet, mert ifjúságunkra ráestek az árnyak, amelyek barátságunkra oly korán ráestek már s ezek az árnyak csak sötétedtek, ha kifelé ebből nem sokat mutattunk. Már ifi korunkban elrontotta Bibóval való barátságunkat s szerette volna Reitzer Bélát is elvonni, külön körbe. Ez nem sikerült [...]
>
> *1971. május 20.*
> Eltemettük Erdeit Makón, forró déli napon, nagy melegben. Megrendítő temetés volt, szinte egész Makó temette, s országos volt mégis jellege. *Fehér* Lajos, *Bartha* Tibor, *Szűcs* Ferenc szépen beszéltek, a többiről ne essék szó. Joci vad farkas arca, fehéren villogó tekintete félelmetes volt, nem lehetett elfeledni. Hősiesen állta a közel kétórás hőséget, a beszédeket, a gyászt, agyoninjekciózták. De akkor is hősies volt. A két gyerek is tisztességgel, emberi módon viselkedett. *Barótival* [Dezsővel], *Tolnai* Gáborral voltunk együtt.[29]

[28] Dr. Forgó István: *Búcsú Erdei Ferenctől*, 18–27.

A hónap végén valamennyi szépirodalmi folyóirat közölt megemlékező írást. A *Magyar Tudomány*, amelynek Erdei Ferenc főszerkesztője volt, 1971. júniusi számában Köpeczi Bélának, az akadémiának az 1971. májusi közgyűlésen elmondott megemlékezését jelentette meg.[30]

Nyers Rezső, az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkára, a Szövetkezeti Tudományos Tanács elnökeként, annak ülésén búcsúzott Erdei Ferenctől, méltatva életútját. Külön megemlítette:

> mivel közös szívszerelmünk a szövetkezés ügye, Erdei Ferencnek a szövetkezés terén végzett elméleti, kutató és gyakorlati tevékenységét most már történelmileg is összegezni kellene [...] Javasolom, hogy az SZTT jegyzőkönyvben is fejezze ki megrendülését, fájdalmát és tiszteletét Erdei Ferenc elvtárs emléke iránt, és vállaljuk kötelezettségként, hogy [...] Erdei Ferenc tudományos és közéleti munkásságát a szövetkezetekkel kapcsolatban összegyűjtsük, elemezzük és közkézre bocsájtjuk.[31]

[29] Ortutay Gyula: *Napló* 3. k. 1967–1977. Budapest: Alexandra, 2010. 218–222.
[30] Köpeczi Béla irodalomtörténész, akadémikus. 1970–71-ben főtitkárhelyettes volt. 1971–75-ig Erdei Ferenc utóda, főtitkár.
[31] Nyers Rezső: Pótolhatatlan embert veszítettünk el. *Szövetkezet* 1971. május 26. Újraközli Dr. Forgó István: *Búcsú Erdei Ferenctől*, Makó, 2006.

UTÓSZÓ

Több mint három évtizeddel ezelőtt kezdtem hozzá Erdei Ferenc életpályájának tanulmányozásához. 1974-ban a dr. Fábián Dániellel készített interjú volt az első azok sorában, amely Erdei fiatalkori írásainak tanulmányozásával párhuzamosan elkészült. Ezt követték – részben a Hanák Gáborral, részben a Csoóri Sándorral, Sára Sándorral közösen készített – televíziós filmek sora: Kiss Istvánnal, Jócsik Lajossal. Az 1943-as szárszói találkozó egyik előadójával, Jócsik Lajossal beszélgettünk. Erdei Ferenc Benczúr utcai lakásában Bibó Istvánnal, illetve Majlát Jolánnal 1977 októberében készítettünk televíziós interjút.

Mivel a két háború közötti progresszió, illetve az 1945–47 közötti évek számos jelentős politikusa emigrációba kényszerült, a különböző engedélyeztetési eljárások mellőzésével – velük is találkoztam, s ennek krónikáját a *Találkozások* című kötet előszavában meg is írtam.[1] Az imént felsorolt interjúkból bőven idéztünk a könyvben, megismétlésüket az Utószóban nem tartjuk szükségesnek. Erdei Ferenc alkotásokban, politikai történésekben oly gazdag életpályájának részletes leírását és méltatását követően, ennek újbóli és rövid összefoglalására sem vállalkozunk, hanem mintegy ellenpontozásként, fölidézzük fogadtatásának néhány kritikus, megosztó mozzanatát.

Érdes vélekedések fogalmazódtak volt koalíciós pártok vezetői körében is Erdei Ferencről, amelyek évtizedekkel később is visszaköszönnek. Idéztük Kovács Imre megfogalmazásait Erdei és a kommunista párt viszonyáról, Erdei ún. kriptokommunizmusáról. Reméljük, az egész életpályája, amelynek bemutatására törekedtünk, dokumentálja, hogy Erdei mindenekelőtt a parasztság ügyének, a modern szövetkezeti mozgalom meghonosításának volt elkötelezettje. Az Utószóban mégis felidéznénk Erdei életútjának egy olyan mozzanatát, amelyről érdemben nem szóltunk, de az összképhez hozzátartozik; ne tűnjön elhallgatásnak, a „sebek" eltakarásának.

Kiss Sándor is azok közé a koalíciós politikusok közé tartozott, akikkel 1977 novemberében az Egyesült Államokban találkozhattam. Beszélgetésünk – kölcsönös megállapodás alapján – a két háború közötti időszakra korlátozódott.[2] Kiss Sándor akkor az *Amerika Hangja* vezető munkatársa volt; a politikai nézetkülönbségek ellenére az ebéd-, illetve vacsoraszünetekben őszinte, tárgyszerű beszélgetéseket folytattunk az otthoni helyzetről is. Kiss Sándor Vásárosnaményban született; testvére – aki itthon maradt – ott volt tsz-elnök. Erdeiről e beszélgetésen nem szólt, de említette: testvére félti Fehér Lajost, „mert nagyon támadják". Kiss Sándornak egyébként pontos információi voltak a legújabb hazai politikai fejleményekről. A baloldali elkötelezettségű, a németellenes mozgolódásokban aktív szerepet vállaló Kiss Sándor – 1944-ben a Gestapo foglya is volt – 1945 után a Parasztszövetség főtitkára, az FKGP egyik vezetője lett. 1947-ben, mint a Magyar Közösség tagját letartóztatták. S akkor innen saját szavaival: „A vizsgálati fogság fél évig tartott, verésekkel, kínzásokkal igyekeztek megtörni lelkileg és fizikailag. Legidősebb kislányunk aznap született, amikor három évre ítéltek. Kijőve a börtönből csak a legnehezebb fizikai munkát kaphattam. Később villanyszerelő lettem. Így ért a forradalom."[3]

Érthető, hogy az 1956. november 1. után újjáalakuló Kisgazdapárt – Kovács Béla Budapestre érkezéséig – egyik vezetőjének tekintette, a Parasztszövetség pedig sebtében országos elnökké választotta. Horváth János, Kelemen Sándor társaságában – Kiss Sándorral együtt – a Parlamentbe ment, hogy Tildy Zoltánnal és Erdei Ferenccel tárgyaljanak a kialakult helyzetről, az FKGP és a Parasztszövetség újjáalakításának feltételeiről.[4]

Mint Erdei „pártkapcsolatát", életútját meghatározó, egyoldalú álláspontokon felülemelkedő, objektív megítélés példájaként idéztük korábban e beszélgetést. De nem minden hang volt ilyen tárgyilagos. Futó Dezső is 1956-ban szabadult. Futó 1937-től az FKGP tagja, újságírói pályafutását Makón, a *Független Újság*nál kezdte. Az itt megszólaltatottak közül ő ismerte a legrégebbről és legközvetlenebbül Erdeit.

1944. december 21-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője volt és felelős szerkesztője pártja lapjának, a Kis Újságnak. 1947-ben lemondott képviselői mandátumáról és a Magyar Függetlenségi Párthoz csatlakozott. Később mandátumáról is lemondott, boltos lett Sárádon, majd raktáros Pakson. 1952 márciusában letartóztatták, és tízévi börtönre ítélték. Indulatai tehát érthetőek, elfogultsága magyarázható. 1956. október végén Tildy Zoltán felhívására jelentkezett a Parlamentben, s megbízták az újjászervezendő *Kis Újság* szerkesztésével. Innentől szó szerint idézem visszaemlékezését:

[1] Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi, politikai mozgalmakról.* Budapest: Corvina, 2005.

[2] Beszélgetés Kiss Sándorral. Washington, 1977. november 5. In: Huszár Tibor: *Találkozások,* 335–368.

[3] Kiss Sándor: *A magyar demokráciáért. Tanúk – Korunkról 5.* Magyar Öregdiákok Szövetsége. New Brunswick: Bessenyei Kör, 1983. 85–86.

[4] *Horváth János* 1942-től tagja az FKGP, 1943-tól a Parasztszövetségnek. 1944 decemberében a nyilasok letartóztatják. 1945-től az FKGP egyik szervezője, nemzetgyűlési képviselő. 1947-ben a Magyar Közösség elleni műperben három és fél évi kényszermunkára ítélték. 1956-ban részt vett az FKGP újjáalakításában. *Kelemen Sándor* 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt munkájába kapcsolódott be, majd a Parasztszövetség apparátusában dolgozott. Őt is a Magyar Közösség elleni műperben ítélték el; 1953-as szabadulása után segédmunkás. In: *Pártok 1956. Válogatás az 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből.* Budapest: 1956-os Intézet, 1997. 75–136.

Úgy tudom, Tildy Zoltánt Nagy Imreék hívták és Tildy a maga „mérhetetlen felelősségével" – ez volt a kedvenc szavajárása – a Nagy Imre-kormány államminisztere lett. Nagy Imre hívta Erdei Ferencet is. Amikor az oroszok kiereszteték Tökölről és nullásgéppel levágták a haját, elismerte, hogy kár volt neki politikával foglalkozni, mert ő erre alkalmatlan személy. De ezt követően sem tudta megállni, mert később a Hazafias Népfront főtitkára lett, tehát tovább politizált 1956 után is, bár meg kell mondani, sokkal hasznosabban, mint 1956 előtt. Mert Erdei kezéhez, amikor igazságügy-miniszter volt – mert az is volt Rákosiék alatt – nem merném azt mondani, hogy nem tapadt vér. De volt ő belügyminiszter is.[5]

Az elfogultság indokolt lehet a történések megítélésében, de nem ment fel a történelmi tények tiszteletben tartása alól. Mert egyetlen ténynél időzve, Erdei Ferenc nem Rákosi Mátyás, hanem Nagy Imre első kormányában volt igazságügy-miniszter – ahogy ezt már érintettük.

Erdei, aki önkritikusan vélekedett a Rákosi-években földművelésügyi miniszterként való szerepvállalásáról, és súlyos hibaként ítélte meg, hogy 1955 márciusa, vagyis Nagy Imre lemondatása után is a posztján maradt, igazságügy-miniszterségével kapcsolatban már idézett rövid életrajzában azt hangsúlyozva, hogy 1953-ban „mélyen egyetértettem a jún(ius)i hat(ározatok)kal és mint I(gazságügy) m(iniszter) a rehabilitációkért és a törvényességért teljes meggyőződéssel dolgoztam."[6] Bibó István egyébként Erdei Ferenc tevékenységéről az életút-interjúban erről a kérdésről – kérdésemre reflektálva – az mondotta:

H: *Szabó Imre*, aki azokban az években az Igazságügy Minisztérium törvényelőkészítő munkájában fontos szerepet játszott, említette, hogy a kodifikációs folyamat megújulása Erdei igazságügy-minisztersége alatt gyorsul fel; igaz, Erdei 1953 június és 1954 októbere között – tehát az első Nagy Imre-kormány expanzív időszakában – volt a kormány tagja.

B: Anélkül, hogy Erdei érdemeit csökkenteni akarnám, az az érzésem, hogy az igazságügyben lévő jogászok egyszerűen föllélegeztek és elkezdtek működni. Az akkori helyzetben egyszerűen föllélegeztek és elkezdtek dolgozni.[7]

Egyébként Erdei Ferenc Dálnoki Miklós Béla kormányában volt belügyminiszter, s akkor erélytelensége okán váltották le, illetve mondatták le: a kommunista Nagy Imre követte a tárca élén. A gyömrői gyilkosság ügyében valóban volt közvetett felelőssége. Ennek históriájáról is szóltunk.

A másik, Futó Dezső által érintett kérdés sem teljesen alap nélküli, de állítása ez esetben sem pontos. Tökölön, mint Nagy Imre által kijelölt tárgyalóküldöttség vezetőjét, Maléter Pállal együtt letartóztatták, s bár a „hajbanyírás" drámaibban hangzik, s ezt a legendát valóban széltében-hosszában ismétlik, nem volt igaz. Éppen Maléter Pál özvegyétől, Gyenes Judittól tudjuk – aki a férje kérését tolmácsoló Erdei hívására, szabadulását követően fel is kereste Erdei Ferencet Benczúr utcai lakásán –, hogy bár megviselt és fáradt volt, de Erdei fekete, hullámos haja érintetlen maradt. Majlát Jolán kérésére Kádár fordult Hruscsovhoz, s az ő közbelépése nyitotta meg Erdei előtt a börtönkaput. Az indok, amelyet Kádár szabadulása érdekében előadott, valós volt: a szovjetek 1956 novemberében-decemberében hatalmon maradásának egyik feltételeként ugyanis a „kolhozosítás" végigvitelét szabták, s Kádár ezt kettő-négy év alatt véghezvihetően vállalta, jelezve, hogy eredményesen e feladatot csak a magyar sajátosságokat figyelembe véve, hozzáértő agrárszakemberekkel lehet csak megoldani. S bár Kádár kezdetben a „szolnoki" munkás-paraszt kormányában szerepet vállaló, a gyors átalakítást szorgalmazó Dögei Imrét támogatta, s majd jó két éven keresztül Fehér Lajos és Dögei Imre között egyensúlyozott, később belátta, hogy e politika inkább csak felbőszítheti az 1956-ban viszonylag csendes parasztságot. Mindenesetre tény, hogy már 1957-ben Kádár teljes elszigeteltségében Erdei Ferencnek miniszteri tárcát ajánlott – ezért szorgalmazta szabadon engedését –, Erdei azonban kormányzati szerepet *nem* vállalt. Fehér Lajos pozíciója ugyanakkor megerősödött, s ő figyelembe vette Erdei tanácsait. Nagy Imre melletti szerepvállalása ellenére nyilvános szereplései is megsokasodtak. Ugyanakkor tudományos munkásként és közéleti szereplőként kulcsszerepet játszott a mezőgazdaság és a szövetkezetek ügyének elősegítésében, az ún. magyar modell kidolgozásában, az önkormányzatok fejlesztésében, majd a gazdaságirányítási rendszer reformjának sikerre vitelében.

De mindezekről a „főszövegben" részletesen szólottunk, s e konfliktushelyzetek megidézését is csak azért indokolt kiemelni, mert szerepvállalása fontosabb csomópontjait érintették.

Időben visszalapozva: Kovács Imrével, Gombos Gyulával való találkozásom során – 1977 októberében, novemberében – szó esett a Márciusi Frontról, az 1943. évi balatonszárszói vitáról. Kovács Imrével akkor még nézetazonosság kapcsolta össze, Gombossal élesen konfrontálódott. Azt azonban egyikük sem vitatta, hogy Erdei ezeknek az események egyik kulcsszereplője volt, s hogy 1937–1943 között megjelent szociográfiái, szociológiai munkái a „falukutató irodalom" legjavához tartoznak.

A Parasztpártban 1945 után játszott szerepét Kovács Imre összességében negatívan ítélte meg, s bár Erdei a paraszti érdekek védelmében akarta a Nemzeti Parasztpártot megőrizni, tény, hogy az ún. fordulat éve után ez a szándéka illúziónak bizonyult, akárcsak a kérészéletű, akkori Népfrontba való behátrálása. Hasonlóan jogosak az 1949–53 közötti földművelésügyi miniszterként való szerepvállalást bíráló megjegyzések, mert az akkori tszcs-k, állami gazdaságok szovjet minta szerint alakultak, súlyos károkat okozva az agrárszférában. A parasztság

[5] Futó Dezső: Kis ország vagyunk, de a szemetünk tartós. In: 1956. *Pártok*, 85., 92.
[6] Erdei Ferenc: Rövid életrajz. Politikatörténeti Intézet Levéltára 686. f. 1. cs. 362. ő. e. 8.
[7] Huszár Tibor: *Bibó István,* Magyar Kritika, i. m. 124.

számottevő rétegeinek megnyomorítására működtetett brutális beszolgáltatási rendszert – sokak téves visszaemlékezésével ellentétben – viszont nem a földművelésügyi, hanem a Begyűjtési Minisztérium működtette. Ezeken a tényeken érdemben az sem változtat – ennek részleteiről is szólottunk –, hogy Erdei, akinek tudott, segíteni igyekezett.

S akkor e kitérő után: a hatvanas években Erdei még megérhette a magyar sajátosságokat felvonultató szövetkezeti modell kiteljesedését, a gazdasági reform megvalósulásának első fázisát. 1970-ben – egy évvel halála előtt – újra szociográfia írására vállalkozott: megírta a *Város és vidékét*, színhelyül – jelképesen – szülő- és egyetemi városát választva.

E könyvről Donáth Ferenc írt ismertetést, amely először a *Valóság* című folyóirat 1971. októberi számában, írása tehát már Erdei halálát követően jelent meg.[8] Akkor még nem volt politikai tényező a Kádár-rendszer ellenzéke. Donáth Ferencet – aki későbbi haláláig meghatározó szereplője volt az ellenzéki mozgalomnak – azért idézzük, mert az 1956 utáni megosztó viták ellenére Erdei egyik legrégebbi harcostársa, s mert az őt jellemző pontossággal, tömörséggel foglalta össze Erdei e korszakban folytatott munkájának lényegét, illetve néhány további kifejtést igénylő gondolatát.

Idézzük könyvünk zárszavában Erdei Donáth által is citált szavait, amelyben oly kifejezően summázza saját portréját:

> Életem java felét eltöltöttem a társadalom tudományos vizsgálatában. Megtanultam néhány idevágó tudományágat, módszereit és tolvajnyelvét, s több-kevesebb sikerrel alkalmaztam is ezeket a történetileg változó társadalom felderítésében. Mi jött ki mindebből? Több-kevesebb és többé-kevésbé fontos részismeret a társadalomról: gazdaságról és igazgatásról, városról, faluról és tanyáról, parasztságról és termelőszövetkezetről, hazánkról és a nagyvilágról. Akár elégedett is lehetnék, ám éppenséggel nem vagyok az. Az nyugtalanít, hogy még mindig nincs tiszta képem az egészről [...] Életem másik java felét eltöltöttem a társadalom megváltoztatásáért folytatott politikai küzdésben. Parasztpolitikusként kezdtem és végzem, de eközben sok fronton harcoltam: gazdaságpolitikában és tudománypolitikában, értelmiségi mezőnyben és a munkás-paraszt szövetségben, a szocializmus kivívásáért és szocialista építésünk sokféle aprómunkájában a földreformtól a közigazgatás reformjáig. E tekintetben is lehetnék elégedett: odaadó igyekezettel küzdöttem, valamivel hozzá is járultam az egészhez. Ám a nyugtalanság itt sem marad el: elvek és rendszerek vajon úgy valósulnak-e meg a gyakorlatban, ahogyan harci szándékainkban hittük?

Erdei nem sokkal halála előtt tehát így rajzolta meg pályája mérlegét, a politikusét is, ilyennek látta a jelent, s az előlegezhető jövőt. A történelem azonban hosszabb távon átírta e várt, remélt jövőt. A szocializmus akkor ismert változata elvesztette érvényességét, a „lenini út" zsákutcának bizonyult. Erdei életműve azonban kiiktathatatlan része nemcsak a szociológia történetének, de a magyar politika történetének is, különösen a parasztság történetének. Tövisekben „gazdag" ez az út, mélypontok és emelkedők tarkítják. De a múlt század hatvanas éveiben a hazai mozgalom sikerei nemzetközi jelentőségűek. A sikerek megmutatkoztak a magyar mezőgazdaság termésátlagaiban, és az akkori életszínvonalat nagy eredménynek tarthatjuk. A magyar falvakban a hetvenes-nyolcvanas években épült házak őrzik Erdei kézjegyét, és azok a tudományos műhelyek, életművek, amelyek a lehetőség kihasználása jegyében születtek. És teljesítményét, emlékét őrzi – reményeink szerint – Erdei Ferenc életpályájának e könyvben felidézett krónikája is.

[8] Donáth Ferenc: Magyar valóság. Erdei Ferenc: *Város és vidéke*. Kötetben: *A Márciusi Fronttól Monorig*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1992. 291–302.

Örömmel tapasztaljuk, hogy egyre több könyv, tanulmány születik ezen ellentmondásokkal terhes nagy életmű felidézésére. Ahol lehetett, idéztük, bemutattuk e műveket, dokumentumköteteket.

P. S.: Szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik segítették e könyv megszületését. Mindenekelőtt feleségemnek, H. Soós Máriának, türelméért, amellyel – noha súlyos betegségével harcol – elviselte távolléteimet, a kézirat mellett eltöltött hosszú hónapokat. Ő volt Erdei leveleinek sajtó alá rendezője, s ezt a régi munkáját szinte minden nap kézbe vettem. Varga Gyula professzor emeritusnak, az Erdei Ferenc Társaság elnökének önzetlen segítségéért, kéziratom többszöri átolvasásáért. A nagy tudású és segíteni mindig kész Ilia Mihálynak. Segítséget kaptam Lengyel András muzeológus-irodalomtörténésztől, a sokat idézett Tóth Ferenc makói muzeológustól. Poszler György, Pataki Ferenc és Enyedi György akadémikus barátaimtól is sok megfontolandó tanácsot kaptam. Kolosi Tamásnak két minőségében is hálával tartozom, mint szociológusnak és mint a kiadó tulajdonosának. Závada Páltól, Gombár Csabától kritikát és tanácsokat kaptam. Szabó István nádudvari gazdálkodó, a TOT ny. elnöke, Erdei közeli ismerője és harcostársa is segítségemre volt. Támaszkodtam Romány Pál volt miniszter, az MTA doktora ismereteire. Somodi István, Erdei 50-es évekbeli titkára és Kéki Imre hajdúböszörményi tiszteletes úr sok személyes emléket idézett fel és értelmezett. Kúnos László, a Corvina Kiadó igazgatója jó tanácsokkal és baráti biztatással segítette munkámat. Bánkuti Attiláné gépelte le kéziratomat. Némethné Vágyi Karola megbízható pontossággal ellenőrizte a levéltári forrásokat. S végül hálásan köszönöm Széchenyi Ágnesnek munkám lelkiismeretes átolvasását, a kézirat gondozását és rendezését.

Ha hiba maradt könyvemben, az természetesen az én felelősségem.

IRODALOMJEGYZÉK

I. DOKUMENTUMOK

A) LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTA KK)

Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka (MTA KK Ms 5797–5888, 92 doboz)

A Miniszterelnökségen tartott pártközi értekezletek jegyzőkönyvei (MTA KK Ms 110/40)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek – Erdei Ferenc belügyminiszter előterjesztései (MOL XIX–A–83)

Erdei Ferenc (földművelésügyi) miniszteri iratai 1954–1955. (MOL XIX–k–1–ah)

Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes iratai 1955–1956. (MOL XIX–A–2–r)

Erdei Ferenc (belügy-, földművelésügyi-, igazságügy-) miniszter előterjesztései a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottsága és titkársága ülésein. (MOL M–KS 276. f. 53/8., 77., 107., 117., 126., 127., 136., 139., 144., 154., 186., 190., 221., 222., 238., 243., 244., 250., 255. ő. e.)

MOL M–KS 276. f. 54/113., 116., 119., 121., 136., 138., 140., 145., 146., 148., 150., 153., 154., 155., 159., 160., 163., 166., 168., 170., 174., 192., 198., 210., 226., 227., 230., 236., 239., 240., 243., 355. ő. e.)

Az MDP Központi Vezetősége üléseinek jegyzőkönyvei (MOL M–KS 276. f. 52/24., 28., 35. ő. e.)

Az MDP Politikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (MOL M–KS 276. f. 53/126., 127., 139., 144., 150., 175., 190., 238., 293., 295. ő. e.)

Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti/Szövetkezetpolitikai Bizottsága iratai (PIL 276. f. 85. cs. 1. ő. e.)

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezető testületei állásfoglalásai Erdei Ferencről. (MOL M–KS 288. f. 40/530. ő. e.; 288. f. 5/225., 252., 326., 378., 420., 446., 480., 482. ő. e.; 288. f. 7/368., 378., 379. ő. e.; 288. f. 41/280., 309., 327., 348., 385. ő. e.)

Erdei Ferenc felszólalása az MSZMP 1962. március 28-ai ülésén (MOL M–KS 288. f. 4/46. ő. e.)

Fehér Lajos KB titkár iratai (288. f. 17/6. ő. e.)

Erdei Ferenc levelezése Kádár Jánossal (MOL M–KS 288. f. 47/220., 730., 739. ő. e.)

Az MSZMP KB mellett működő Államgazdasági/Gazdaságpolitikai Bizottság iratai (MOL M–K 288. f. 15. cs.)

Az MSZMP KB mellett működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösség iratanyaga (MOL M–KS 288. f. 38. cs.)
Az MSZMP KB mellett működő Agrárpolitikai Bizottság iratai (MOL M–KS 288. f. 28/1957/18. ő. e.)
Az MSZMP KB Falusi/Mezőgazdasági Osztályának iratai (MOL M–KS 288. f. 28/1957/3. 18. ő. e.; 28/1958/12., 24. ő. e.; 28/1959/12. ő. e.)
Kozma Miklós kéziratos naplója (MOL K 49)

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)
Erdei Ferenc iratai (PIL 686. f. 362. ő. e.)
Erdei Ferenc visszaemlékezése (PIL 867. f. E–42.)
A Magyar Kommunista Párt (MKP) iratai (PIL Főtitkársági Iroda, titkárok iratai 274. f. 7/8., 24. ő. e.; Közigazgatási Osztály, Jogügyi osztály iratai 274. f. 15/7. ő. e.; Nemzetgyűlési frakció, országgyűlési frakció iratai 274. f. 9. cs.)
A Szociáldemokrata Párt (SZDP) Főtitkárság iratai (PIL 283. f. 10. cs.)
A Nemzeti Parasztpárt (NPP) Intéző Bizottsága, Politikai Bizottsága iratai (PIL 284. f. 1/45., 93., 102., 124., 131. ő. e.)

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
Bibó István és két társa tárgyalási jegyzőkönyve (ÁBTL–3.1.9.– V–15003/6/209–2011)
Péter Gábor és Décsi Gyula 1954. május 16-i vallomása (ÁBTL–V–142673/5)

Magyar Rádió Archívuma (MRA)
Erdei Ferenc visszaemlékezése (MRA D/23000/87)

B) FORRÁSKIADVÁNYOK, DOKUMENTUMKÖZLÉSEK

Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerkesztette: Gyarmati György. Állambiztonsági Történeti Tár. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.
Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban. A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor. Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995.
Csicsery Rónai István–Cserenyei Géza: *Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Szerkesztette: Palasik Mária. Budapest, 1956-os Intézet, 1978.
Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai 1932–1939. Válogatta, szerkesztette: Vonyó József. Pécs, Dialog Campus, 1998.
Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából. Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993.

Huszár Tibor: *Bibó estéje. Levelek és dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest: Corvina, 2008.
Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Kolonel Lap- és Könyvkiadó, 1989.
„Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar pártvezetők tanácskozásáról 1953. június 13–16." Közli: T. Varga György. *Múltunk*, 1992. 2–3. sz.
A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. kötet. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Baráth Magdolna és Feitl István. Budapest, INTERA Rt., 1993.
A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György–Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997.
Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerkesztette: Izsák Lajos–Kun Miklós. Budapest, Századvég Kiadó, 1994.
Nagy Imre beszéde az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén. Közli: Kis János és Pető Iván. *Beszélő*, [szamizdat] 1984. 10. sz.
Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai. 1956. október 24.–október 28. A dokumentumokat sajtó alá rendezte: Horváth Julianna és Ságvári Ágnes. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Budapest, Napvilág, 1997.
Párttörténeti értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. A dokumentumokat szerkesztette, jegyzetekkel ellátta: Horváth Julianna–Szabó Éva–Szűcs László–Zalai Katalin. Budapest, Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár–Napvilág Kiadó, 2003.
A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és jegyzeteket írta: Hegedűs B. András–Rainer M. János. I. kötet: *Két közgazdasági vita*. Budapest, Kelenföld Kiadó–ELTE 1989.; IV. kötet: *Partizántalálkozó. Sajtóvita*. Budapest, Múzsák–1956-os Intézet 1991.
Rákosi Mátyás beszéde az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén. Közli: T. Varga György. *Múltunk*, 1990. 1. sz.
Szárszó. „Az 1943. évi Balatonszárszó Magyar Élet-Tábor." Előadás és megbeszélés-sorozat. Budapest, Magyar Élet Kiadása, 1943.
Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. Szerkesztette: Győrffy Sándor, Pintér István, Sebestyén László. Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Baráth Magdolna. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.
A Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerkesztette: Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.
Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása. 1944. szeptember–1945. október. Szerkesztette: Fehér István és Ruszoly József. Szeged, MSZMP Csongrád megyei Bizottsága–Csongrád megyei Tanács, 1970.

II. ERDEI FERENC MŰVEI

Gyuris György: *Erdei Ferenc munkássága. Bibliográfia és eseménytár.* [CD-Rom] Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, 2010.

1. MONOGRÁFIÁK, RÖPIRATOK

A város és vidéke. Makó és Torontál vármegyei községek története. Szerkesztette: Barna János. Budapest, 1929.

Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza. *Századunk*, 1931. 1. sz.

A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 1932. 1–12. füzet; Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1933.

A makói parasztság társadalomrajza. Szeged, Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.,1934.

Makó társadalomrajza. (Az Erdei Ferenc hagyatékából előkerült kéziratot sajtó alá rendezte: Erdei Sándor. Szerkesztette: Tóth Ferenc. Utószó: Kulcsár Kálmán) A Makói Múzeum Füzetei 27. Makó, 1982.

Futóhomok. Duna-Tiszaköz földje és népe. Budapest, Athenaeum, 1937. Hasonmás kiadás: Erdei Ferenc összegyűjtött művei [EFÖM] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

Parasztok. Budapest, Athenaeum, 1938. Hasonmás kiadás: EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

Magyar város. Budapest, Athenaeum, 1939. Hasonmás kiadás: EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Kossuth Lajos azt üzente. Magyarok Könyvtára V. MEFHOSZ Könyvkiadó é. n. [1939] Hasonmás kiadás: Budapest, MTA soksz., 1987.

Magyar falu. Budapest, Athenaeum 1940. Hasonmás kiadás: EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1974.

A magyar paraszttársadalom. Magyarságismeret V. A Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete–Franklin Társulat Budapest, 1941.

Erdei Ferenc: A történelmi népi társadalom [IV. Paraszttársadalom] Közreadja és bevezeti Halmos Károly. *Szociológiai Szemle*, 2010. 4. sz.

Magyar tanyák. Budapest, Athenaeum, 1942. Hasonmás kiadás: EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

A makói hagyma sorsa. Erdei Ferenc jelentése németországi, svájci és hollandiai tanulmányútjáról és hazai kutatásairól. Kézirat gyanánt. [Makó] 1936. Makó és vidéke Hagymakertészeinek Szövetkezete és Egyesülete. Újra kiadva: *A makói hagyma sorsa.* Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 6. Szerkesztette: Tóth Ferenc. Makó, 1994.

Hagyma és szövetkezet. Szerkesztette Tóth Ferenc. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei, 10. Makó, 2000.

A szövetkezeti úton. Budapest, Szikra, 1956.

Mezőgazdaság és szövetkezet. A mezőgazdasági és szövetkezeti fejlődés kérdései. Akadémiai Kiadó 1958. Újrakiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

A mezőgazdaság helye a nap alatt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Város és vidéke. Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1971. 2. kiadás 1972. Hasonmás kiadás: EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

A makói hagyma iskolája. A Makói Múzeum Füzetei 49. Makó, 1985.

2. ERDEI FERENC VÁLOGATOTT ÉS/VAGY TEMATIKUS KÖTETEK

A magyar társadalomról. Szerkesztette és az utószót írta: Kulcsár Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve. Szerkesztette: Erdei Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

Agrárgazdasági tanulmányok. 1–3. kötet. Szerkesztette: Fekete Ferenc. EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

Agrárproblémák. Válogatta és szerkesztette: Fekete Ferenc–Dzúr Magdolna. EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 1986.

Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás és összekötőszöveg: Berend T. Iván–Szuhay Miklós. Életrajz: Erdei Sándor. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974.

Erdei Ferenc börtönnaplója – 1933. Szerkesztette és az utószót írta: Tóth Ferenc. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 5. Makó, 1994.

Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei. Válogatta Fekete Ferenc. Bevezető: Fehér Lajos. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973.

Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek, irodalomról, művészetről, művelődésről. Szerkesztette és az utószót írta Erdei Sándor. EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Politikai írások. 1. kötet. Szerkesztette és az utószót írta: Kulcsár Kálmán. Az előválogatásban közreműködött Gyarmati György. EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Politikai írások. 2. kötet. Szerkesztette: Tamasi Mihály. Szeged, Bába és Társai Kiadó, 2003.

Szövetkezeti írások. 1–2. kötet. Szerkesztette és utószót írta: Fekete Ferenc. EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Szerkesztette: Halász József és Kovács István. EFÖM. Budapest, Akadémia Kiadó, 1977.

Történelem és társadalomkutatás. Szerkesztette és az utószót írta: Kulcsár Kálmán. EFÖM. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Tudománypolitikai, kutatásirányítási és szervezéstudományi tanulmányok. Szerkesztette: Tőkés Ottó. Az utószót írta: Köpeczi Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

3. ERDEI FERENC IDÉZETT TANULMÁNYAI, CIKKEI, ELŐADÁSAI, BESZÉDEI

Parasztság. A Válasz matinéjára tartott előadás. Budapest, 1933. november 21.

Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány*, 1935. 1. sz.

Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány*, 1935. 1. sz.

Szövetkezeti mozgalmak. *Válasz*, 1937. 7–8. sz.

A nép. *Várospolitikai Szemle* [Makó], 1937. augusztus 22.

Az őszi politikai szezon elé. *Várospolitikai Szemle*, [Makó] 1937. augusztus 22.

A szabadság politikája. *Válasz*, 1937. 12. sz.

Felszólalása a Makói Kossuth Párt és a Makói Szociáldemokrata Párt Közgyűlésén. *Várospolitikai Szemle,* [Makó] 1938. január 22.
Magyar telepeseket a budai gyümölcsösökbe. *Szabad Szó,* 1945. április 17.
Hajnali házkutatás, áttörtük a frontot. *Új Szó,* 1945. december 1.
A szövetkezeti mozgalom és a földművesszövetkezetek. *Forum,* 1946. 2. sz.
Szövetkezeti szervezkedés nélkül parasztságunk nem lesz életképes. *Demokrácia,* 1947. május 18.
Mi a parasztdemokrácia? *Szabad Szó,* 1947. május 25.
A népi kollégiumi mozgalom ügyében. *Szabad Szó,* 1948. október 19.
A Népfront győzelme a szövetkezeti mozgalom győzelmét is jelenti. *Szövetkezet,* 1949. május 21.
Rádióbeszéde 1956. október 30-án. *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest, Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, 1989.
Rádiónyilatkozata a Nemzeti Parasztpárt újjászervezésére tett felhívásáról. *Szabad Szó,* 1956. október 31.
A magyar tudomány helyzete és fejlesztésének főbb irányai. *Magyar Tudomány,* 1958. 11–12. sz.
A háztáji gazdaság néhány kérdéséről. *Szabad Föld,* 1960. november 27.
Mit teszünk, mire készülünk. *Magyar Nemzet,* 1965. január 1.
Tíz év tapasztalatai az Agrárgazdasági Kutató Intézetben. Egy kutatóintézeti igazgató személyes tapasztalatai. *Tudományszervezési Tájékoztató,* 1967. 1. sz.
Háztáji és kisegítő gazdaságok helye a szocialista mezőgazdaságban. *Tudomány és Mezőgazdaság,* 1967. 3. sz.
Szövetkezetek elméleti kérdése. *Társadalmi Szemle,* 1968. 2. sz.
Emlékezés Szárszóra. *Kortárs,* 1968. 8. sz.
A termelőszövetkezetek állami irányítása. *Közgazdasági Szemle,* 1973. 4. sz.
A magyar társadalom a két világháború között I–II. Bevezetés: Huszár Tibor. *Valóság,* 1976. 4. sz.

4. LEVELEZÉS

Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett, vagy feladó Erdei Ferenc. Szerkesztette: H. Soós Mária. Budapest, Magvető, 1991.
Erdei Ferenc levelesládájából. Nyugati levelek Erdei Sándornak. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 7. Makó, 1996.
Erdei Ferenc levelesládájából. Müncheni levelek. Szerkesztette: Tóth Ferenc. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 8. Makó, 1997.
Erdei Sándor: Nyugtalanság és kétely. Válogatott levelek 1932–1938. Utószó: Tóth Ferenc. Az Erdei Ferenc társaság Füzetei 13. Makó, 2001.
Egy barátság emlékére. Erdei Ferenc és Féja Géza leveleiből. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 17. Makó, 2004.
Erdei Ferenc és Forgó István levelezéséhez. Szerkesztette és megjegyzésekkel ellátta: Varga Gyula. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 23. Makó, 2011.

Huszár Tibor: Nyugati utas Lenin vonzásában. Erdei Ferenc ifjúkori leveleiből. *Új Írás,* 1979/5.
„Embertelenül mennek a dolgok" A Sárközi házaspár és Erdei Ferenc levelezése. In: *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv.* Szerkesztette Széchenyi Ágnes. Budapest, Magvető, 2004.

III. ERDEI FERENCRŐL SZÓLÓ MONOGRÁFIÁK, MUNKÁSSÁGÁHOZ KAPCSOLÓDÓ KÖTETEK ÉS TANULMÁNYOK

1. MONOGRÁFIÁK

Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája.* Budapest, Loisir Könyvkiadó, 2010.
Bognár Bulcsu: *Népi szociográfia és a társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről.* Budapest, Loisir Könyvkiadó, 2011.
Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadikút képviselői.* Budapest, Loisir Kiadó, 2012.
Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom.* New York, Püski Kiadó, 1983.
Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Budapest, Püski, 1989.
Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig.* Tanulmányok, vázlatok, emlékezések. Budapest, Századvég, 1992.
Forgó István: *Erdei Ferenc temetése.* Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 18. Makó, 2006.
Huszár Tibor: *Történelem és szociológia. (Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok.)* Budapest, Magvető Kiadó, 1979.
Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* A Makói Múzeum Füzetei 68. Makó,1991.
Huszár Tibor: Ferenc Erdei – portrait of a sociologist. In. *Erdei Ferenc selected writings.* Translated by Pál Félix and Sándor Eszenyi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
Kő András–Nagy J. Lambert: *Tököl, 1956.* Budapest, Publica, 1992.
Köpeczi Béla: *Erdei Ferenc, a politikai gondolkodó.* A Makói Múzeum Füzetei 39. Makó, 1985.
Kulcsár Kálmán: *Erdei Ferenc.* A múlt magyar tudósai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból.* A kötetet összeállította: Kőrösi József. Budapest, Kossuth Kiadó, 1976.
A Márciusi Front. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 9. Makó, 1997.
Makó története 1920–1944-ig. Szerkesztette: Tóth Ferenc. Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő Testülete, 2004.
Nagy István: *Nagy Imre és Erdei Ferenc 1956-ban.* Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 16. Makó, 2003.
Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
Papp Zoltán: *Makói történet: egy fejezet Erdei Ferenc életéből.* A Makói Múzeum Füzetei 50. Makó, 1985.

Romány Pál–Varga Gyula–Péter László: *Erdei Ferenc világa*. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 20. Makó, 2008.
Romány Pál: *Erdei Ferenc. Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagja felett*. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 21. Makó, 2009.
Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest, Magvető Kiadó, 1982.
Széchenyi Ágnes: *„Sznobok és parasztok". Elvek, frontok, nemzedékek. Válasz 1934–1938*. Budapest, Argumentum, 1997.
Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz, 1946–1949*. Budapest, Argumentum, 2009.
Tóth Ferenc: *Erdei Ferenc szülőháza*. A Makói Múzeum Füzetei 44. Makó, 1985.
Tóth Ferenc: *Erdei Ferenc, a makói diák*. A Makói Múzeum Füzetei 52. Makó, 1986.
Tóth Ferenc: *Erdei Ferenc hadbírósági pere*. A Makói Múzeum Füzetei 53. Makó, 1986.
Tóth Ferenc: *Az Erdei Ferenc Társaság megalakulása*. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 1. Makó, 1988.
Tóth Ferenc: *A parasztpárt megalakulása*. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 3. Makó, 1989.
Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972.

2. TANULMÁNYOK, CIKKEK

Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány*, 1940/4.
Bibó István: Tanya és modernizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanya-koncepciója. *Valóság*, 1973/12.
Bognár Bulcsu: A paraszti perspektíva a két világháború között; Erdei Ferenc munkásságának tudásszociológiai összefüggései. *Valóság*, 2008/9.
Bognár Bulcsu: Erdei Ferenc szociológiája a két világháború közötti tudományos és közéleti diskurzus tükrében. *Valóság*, 2008/12.
Féja Géza: „Futóhomok". Erdei Ferenc könyve a Duna-Tiszaköz földjéről és népéről. *Magyarország*, 1937. május 11.
Féja Géza: Csillaghullás. Erdei Ferenc emlékezete. In: uő: *Törzsek, hajtások*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
Gesztelyi-Nagy László: Alföldi szociográfiák. *Közgazdasági Szemle*, 1938. 999–1006.
Gyarmati György: „Korcsapdák" és „Erdei-dilemmák". In: Szoboszlai György (szerkesztette): *Anarchizmus és rendezőelvek*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1986. Budapest, Mozgáskorlátozottak Piremon Kisvállalata, 1986.
Gyáni Gábor: Empíria, szociológia és tudomány Erdei Ferenc munkájában. *Szociológiai Szemle*, 2010/4.
Győrffy Sándor: Erdei Ferenc és a Márciusi Front. In: Pintér István (szerkesztette): *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról*. Budapest, Reform Kiadó, 1989.
Hajnal István: Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. *Századok*, 1942.
Halmos Károly: Erdei Ferenc 1943-as szárszói előadása, mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle*, 2010/4.
Huszár Tibor: A protestantizmus és a romantika Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban. *Világosság*, 1979. 1–2. sz.

Huszár Tibor: Erdei Ferenc, a politikus és a tudós. *Forrás*, 1977/2.
Huszár Tibor: Falurajz–társadalomrajz. A fiatal Erdei Ferenc műhelyében. *Szociológia*, 1979/1.
Huszár Tibor: Magyarságtudomány, gazdaságtudomány, marxizmus. Erdei Ferenc egy elfelejtett fiatalkori írása. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
Huszár Tibor Erdei Ferenc és Bibó vitájáról. In. L. Nagy Zsuzsa–Burucs Kornélia (szerkesztette): *Kiútkeresés 1943*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1985.
Kerék Mihály: Futóhomok. *Magyarság*, 1937. június 26.
Kerék Mihály: Erdei Ferenc: Parasztok. *Kelet Népe*, 1938. augusztus.
Kulcsár Kálmán: Erdei Ferenc: a tudós és politikus. *Valóság*, 1985/5.
Kulcsár Kálmán: A „Parasztok" 50 éve. *Tiszatáj*, 1988/11.
Móricz Zsigmond: Erdei Ferenc: Magyar falu. *Kelet Népe*, 1940. június 1.
Nagy Endre: Erdei és a kelet-közép-európaiság. A Magyar Szociológiai Társaság Vándorgyűléséről. *Szakszervezeti Szemle*, 15. 1986/1.
Némedi Dénes: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 1978/4.
Nyers Rezső: Pótolhatatlan embert veszítettünk el. *Szövetkezet*, 1971. május 26.
Ortutay Gyula: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. *Magyar Szemle*, 1934. XXII. k.
Ortutay Gyula: Erdei Ferenc. In: uő: *Fényes, tiszta árnyék*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
Papp Zsolt: Erdei Ferenc indulása. *Forrás*, 1981. 5. sz.
Pál József: Erdei Ferenc szövetkezeti munkássága élete utolsó négy hónapjában. Kézirat. 2011. Erdei Ferenc Társaság tulajdona, Makó.
Reitzer Béla: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Válasz*, 1937/7–8. sz.
Romány Pál: Erdei Ferenc az agrárközgazda. *Forrás*, 1977/2.
Romány Pál: Erdei Ferenc és a magyar agrárfejlődés. *Gazdálkodás*, 29. 1985/2.
Szabó László: Erdei Ferenc társadalomszemlélete. *Forrás*, 1981/5.
Szalai Sándor: Erdei Ferenc – az ember és a módszer. *Szociológia*, 1981/3–4. sz.
Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Szerkesztette: Sipos Levente. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.
Zeke Gyula: Erdei Ferenc kettős modellje a statisztika tükrében. Verifikálási kísérlet. In: Á. Varga László (szerkesztette): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Rendi társadalom-polgári társadalom*. Salgótarján, Nógrád megyei Levéltár, 1987.

3. ERDEI FERENC-EMLÉKÜLÉSEK, TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK

Erdei Ferenc-emlékülés – MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, 1973. (Ember Győző: A történész Erdei Ferenc, Jánossy Andor: Erdei Ferenc az agrárpolitikus. Bognár József: Erdei Ferenc a közgazdász és szociológus. Ortutay Gyula: Erdei Ferencről.)
Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon. Tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. Szerkesztette: Vágvölgyi András. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. Makó, 1981.

Emlékülés Erdei Ferenc születésének 75. évfordulóján. Erdei Ferenc emlékülés 1985. december 16. Szerkesztette: Tóth Ferenc. Makói Múzeum Füzetei 74. Makó, 1987. (S. Hegedűs László: Erdei Ferenc embersége; Márta Ferenc: Tudomány és társadalom; Márton János: Erdei Ferenc és a szövetkezeti mozgalom; Koncz János: Tizenöt éves a „Város és vidéke")

A Parasztok megjelenésének 50. évfordulóján. Szerkesztette: Tóth Ferenc. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 2. Makó, 1988. (Kulcsár Kálmán: A Parasztok ötven éve; Tóth Ferenc: A Parasztok előzményeiről; Borbély Sándorné: Agrárpolitikánk újragondolása; Pozsgay Imre: A Parasztok tanulsága.)

A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Sipos Levente–Tóth Pál Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. (Huszár Tibor: A népi mozgalom társadalomszemlélete; Lackó Miklós: A népi gondolat a Szárszók tükrében; Tímár Lajos: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról.)

Erdei Ferenc emlékülés. Tudományos konferencia Erdei Ferenc születésének 90. és halálának 30. évfordulójának tiszteletére. Kecskemét, 2001. augusztus 30. Szerkesztette: Nagyné Fehér Irén. Kecskemét, Kecskeméti Kertészeti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, 2001.

Erdei Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések. Szerkesztette: Varga Gyula. Szeged, Bába Kiadó, 2010. (Diósszilágyi Éva: Erdei; Pataki Ferenc: Erdei és a népi művelődés [Parasztkollégium, népfőiskola, népi kollégium]; Nagy István: Erdei Ferenc 1956-ban; Enyedi György: Város és vidéke a 21. század elején; Somodi István: Az ember; Erdei Anna–Erdei Péter: Erdei fivérek; Dzúr Magda: Gépíró kisasszonyként kezdtem.)

Tudományos emlékülés Erdei Ferenc születésének centenáriumán. A Magyar Tudományos Akadémián 2010. december 9-én elhangzott előadások. Szerkesztette: Varga Gyula. Az Erdei Ferenc Társaság Füzetei 22. Makó, 2011. (Huszár Tibor: A szociológus Erdei Ferenc; Tóth István: Erdei Ferenc – a parasztpolitikus; Romány Pál: Erdei Ferenc – a miniszter; Sipos Levente: Erdei Ferenc az 1956-os forradalomban; Enyedi György–Kovács Katalin: Erdei Ferenc a vidékpolitikus; Varga Zsuzsanna: Erdei szövetkezeti felfogása; Tóth Ferenc: A lokálpatrióta; Varga Gyula: A „tudományos munkás".)

4. INTERJÚK, AMELYEK EGÉSZBEN VAGY RÉSZBEN ERDEI FERENC MUNKÁSSÁGÁT ELEMZIK, ÉRINTIK

Donáth Ferenc – A magyar értelmiség a két háború közötti történetéhez. Interjú Donáth Ferenccel. *Szociológiai Füzetek.* Szerkesztette: Somlai Péter. OM M-L Főosztálya kiadványa 1980.

Erdei Ferencné Majlát Jolán – Készítette Huszár Tibor. A szerző tulajdonában.

Fábián Dániel – Készítette Huszár Tibor, 1974. A szerző tulajdonában.

Gajdócsi István – Készítette Huszár Tibor. *Valóság*, 1975. 4. sz.

Haraszti Sándor beszél Erdei Ferenccel való kapcsolatáról. ELTE Szociológiai Tanszék Könyvtára.

Kéki Imre – Készítette Huszár Tibor és Varga Gyula. Hajdúböszörmény, 2011. szeptember 11. Az Erdei Ferenc Társaság (EFT) tulajdona.

Lengyel Balázs – Huszár Tibor: Interjú Lengyel Balázzsal. ELTE Szociológiai Intézet,1988. január. A szerző tulajdonában.

Maléter Pálné Gyenes Judit – Készítette Huszár Tibor és Varga Gyula, 2011. október 6. Az EFT tulajdona.

Márkus István – Kérdések a Válaszról. Széchenyi Ágnes beszélgetése Márkus Istvánnal. PIM K00466, 158, 499–500. Nyomtatásban: *Kortárs*, 1986/8.

Márkus István: Erdeiről négy tételben. Készítette Hanák Gábor. Kézirat.

Nagy Balázs – Készítette Hegedűs István, 1988. OHA „175".

Ortutay Gyula – Ortutay Gyula Erdei Ferencről és a Szegedi Fiatalokról beszél. Készítette Huszár Tibor. ELTE Szociológiai Tanszék Könyvtára.

Ortutay Gyula – Erdei Ferencről. A szerző tulajdonában.

Pál József – Készítette Huszár Tibor és Varga Gyula, 2012. május 18. A szerzők tulajdonában.

Pozsár István – Készítette Hegedűs B. András, 1988. OHA „144".

Somodi István – Készítette Huszár Tibor és Varga Gyula, 2011. október–november. Az EFT tulajdona.

Szabó István – Készítette Huszár Tibor és Varga Gyula, Nádudvar, 2011. november 14. Az EFT tulajdona.

Zimányi Tibor – Készítette Kozák Gyula, 1983. OHA „V.74".

IV. EGYÉB HIVATKOZOTT IRODALOM

1956. A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében: 1956. október 23. – november 9. Összeáll.: Varga László. San Francisco: Hídfő Baráti Köre. Hazai kiadása: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest, Századvég–Nyilvánosság Klub, 1989.

A falukutatástól a népi kollégiumokig. Válogatta és szerkesztette: Bíró Judit. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985.

A Magyar Front. Összeállította: Kállai Gyula, Pintér István, Sipos Attila. Budapest, Kossuth Kiadó, 1984.

A Márciusi Front kiáltványa. *Válasz*, 1937. 11. sz.

Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In: *Magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2009.

Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1975.

Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és Kormányban. Szerkesztette: Feitl István. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, é. n.

Bethlen István titkos iratai. Szerkesztette: Szinai Miklós–Szűcs László. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972.

Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Első kötet: 1935–1944. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.; Második kötet: 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.; Harmadik kötet: 1971–1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. Negyedik kötet: 1935–1979. Válogatta ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerkesztette ifj. Bibó István.

Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Budapest, Corvina, 2008.

Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1992.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

Braun Róbert: *A falu lélektana.* Budapest, Politzer, 1913.

Buday György: A művész és szociográfia. *Fiatal Magyarság,* 1934. november.

Buday György: *A szegedi tanya problémái.* Dolgozatok a Magyar Kir. Ferenc József Tudományegyetem sajtótudományi tanfolyamáról. Szeged, é. n. [1930]

Buday György: Az agrársettlement mozgalom útja. *Nyugat,* 1933. január.

Buday György: Egyetemi ifjúságunk feladatai a tanyán. *Szegedi Szemle,* 1928. május.

Buday György: *Ifjúságunk népnevelési feladatai és az alföldi rádióleadó.* Szeged, Bethlen Gábor Kör, 1929.

Cs. Szabó László: *Haza és nagyvilág* Budapest, é. n. [1942]

Csaplár Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.* Irodalomtörténeti Füzetek, 52. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Intézete–Akadémiai Kiadó, 1967.

Csoóri Sándor: *Iszapeső.* Budapest, Magvető Kiadó, 1981.

Csoóri Sándor: *Tudósítás a toronyból.* Budapest, Magvető Kiadó 1963.

Darvas József: *A legnagyobb magyar falu.* Budapest, Gondolat, 1937.

Darvas József: *Egy parasztcsalád története.* Budapest, Athenaeum, 1938.

Darvas József: Magyarország felfedezése. *Gondolat,* 1937. május–június.

Deér József: *Pogány magyarság–keresztény magyarság.* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938.

Degré Alajos: A szociográfia a jogász munkájában. *Fiatal Magyarság,* 1934. november.

Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

Donáth Ferenc: *Reform és forradalom: a magyar mezőgazdaság strukturális átalakítása 1945–1975.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

Donáth Ferenc: Választójogi színjáték. *Híd,* 1938. 5. sz.

Duby, Georges: *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.

Duby, Georges: A középkor. XI. század. A feudalizmus. In. Georges Duby–Robert Mandrou: *A francia civilizáció ezer éve.* Budapest, Gondolat, 1975.

Erdei Sándor: *Gondolkodni jó. Tanulmányai, hátra hagyott írásai.* Szerkesztette: Erdei Sándorné Dezső Ginka. Makó, 1986.

Erényi Tibor–Kende János–Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919.* Budapest, Párttörténeti Intézet, 1990.

Fábián Dániel: A parasztság és a kálvinista fiatalok. *Református Diákmozgalom,* 1928. december.

Fábián Dániel: A református ifjúsági mozgalom problémái. *Református Diákmozgalom,* 1930. április.

Farkas Vladimír: *Nincs mentség: az ÁVH alezredese voltam.* Budapest, Interart Stúdió Budapest, 1990.

Fazekas György: *Forró ősz Budapesten.* Lejegyezte Hegedűs B. András. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1999.

Féja Géza: Magyar parasztpártot! *Válasz,* 1936. 1. sz.

Féja Géza: Makó és a Márciusi Front. *Válasz,* 1938. június.

Féja Géza: Mit akar a magyar ifjúság a kecskeméti tálálkozón. *Magyarország,* 1937. november 19.

Féja Géza: Nem ugrunk a sötétbe. *Magyarország,* 1938. február 13.

Féja Géza: *Szabadcsapat:életregény.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó,1965.

Féja Géza: *Viharsarok: az Alsó Tiszavidék földje és népe.* Magyarország felfedezése. Budapest, Athenaeum, 1937.

Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról. Szerkesztette: Pintér István. Budapest, Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1989.

Fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. Szerkesztette: Kardos László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Fodor Ferenc: Földrajz és szociográfia. *Fiatal Magyarság,* 1934. november.

Fried Ármin: Idejétmúlt-e a Kossuth Párt? *Várospolitikai Szemle* [Makó], 1938. május.

Gati, Charles: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

Gecsényi Lajos: A gyömrői halottak. *Magyar Nemzet,* 1989. január 28.

Gerő Ernő: *Harcban a szocialista gazdaságért.* Budapest, Szikra, 1950.

Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra ellen. *Korall,* 2001. 3–4.

Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* Budapest, L'Harmattan, 2002.

Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a II. világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2001.

Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

Györffy István: A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények,* 1937. 4–5.

Györffy István: Alföldi keretes városok. *Ethnographia,* 1926. 5.

Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Századunk,* 1942.

Hajnal István: A technika fejlődése. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulója tiszteletére.* Budapest, Egyetemi Ny., 1937.

Hajnal István: *Az újkor története.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

Hartyányi Zoltán: Falurendszer–tanyarendszer. Hozzászólás Kaán Károly könyvéhez. *Társadalomtudomány,* 1928.

Hegedűs András: *A történelem és a hatalom igézetében: életrajzi elemzések.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

Heller, Mihail–Nekrics, Alekszander: *Orosz történelem I–II.*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
Hilscher Rezső: *A Főiskolai Szociális Telep tevékenysége és a settlement-munka módszere*. Egyetemi Bethlen Gábor Kör kiadványai. Kolozsvár–Szeged, 1929.
Hoffmann Tamás: *Néprajz és feudalizmus: tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1975.
Hóman Bálint: *Az államépítő (1938). Magyar sors – magyar hivatás*. Budapest, Athenaeum, 1942.
Horváth Barna: A Cammon Law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány*, 1930.
Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Budapest, Osiris–Századvég, 1995.
Huszár Tibor: A filozófus Gramsci portréjához. *Valóság*, 1969.
Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
Huszár Tibor: *A pokol malmai: Szűcs Ernő ÁVH ezredes ügye és elágazásai 1946–1955*. Budapest, Corvina Kiadó, 2009.
Huszár Tibor: *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1985)*. Budapest, Corvina Kiadó, 2007.
Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2004.
Huszár Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. In. Sasfi Csaba (szerkesztette): *Írástörténet – szakszerűsödés: a Hajnal István Kör velemi konferenciája, 1992. szeptember 10–12*. Rendi társadalom–polgári társadalom 6. Szombathely, Hajnal István Kör–Vas Megyei Levéltár, 2001.
Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. Budapest, Szabad Tér–Kossuth Kiadó, 2003.
Huszár Tibor: *Metszetek nyolc évtized magántörténelméből*. Budapest, Corvina Kiadó, 2010.
Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi, politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina Kiadó, 2005.
Illyés Gyula: *Csizma az asztalon*. Budapest, Nyugat, é. n. [1941.]
Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. Budapest, Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. kiadása, 1938.
Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, Nyugat Rt., 1936.
Illyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek. *Nyugat*, 1933. II. 189–205.
Jambrekovich László: Levél a magyar ifjúságról. *Magyar Szemle*, 1930. 3. sz.
Jócsik Lajos: A regősmozgalom helyzete. *Vetés*, 1929. 4. sz.
Joó Tibor: A tanyai agrársettlement mozgalom Szegeden. *Magyar Szemle*, VIII. k.
Joó Tibor: Az ifjúság és a falu népe. *Magyar Szemle*, 1929. VI. k.
József Attila: Bűbáj 1. Széphalom. *Előőrs*, 1929. december 21.
József Attila: Fiatalságunk és a népművészet. *Szabadon*, 1932. június.
József Attila: Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak? *Szép Szó*, 1937. szeptember. V. k. 2. füzet.
Juhász Gyula: Külpolitikai koncepciók Magyarországon 1943-ban. In: *Kiútkeresés Magyarországon 1943-ban*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1989.

Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
Kaán Károly: *Az Alföld problémája*. Pécs, 1929.
Kádár Zsuzsanna: *A magyarországi szociáldemokrácia a pártfelszámolástól a rendszerváltásig*. Phd értekezés. ELTE, Budapest 2003.
Kávási Klára: *Kulák lista*. Budapest, Agora Kiadó, 1991.
Kecskeméti György: A magyar ifjúság problémájához. *Századunk*, 1930. 7. sz.
Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914). Szerkesztette: Gunst Péter. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
Kende Péter–Mink András: A kisgazdák, a parasztpártiak és az 1956-os forradalom. In: *Pártok 1956*. Szerkesztette: Kőrösi Zsuzsa és Tóth Pál Péter. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.
Kerék Mihály: *A magyar földkérdés*. Budapest, MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939.
Kerék Mihály: A nagybirtok sorsa Németországban. *Magyar Szemle*, 1935. XXIV. k.
Kerék Mihály: Az egyke. *Magyar Szemle*, 1935. XXIII. k.
Kiss Sándor: *A magyar demokráciáért*. Tanúk – korunkról. New Brunswick, Magyar Öregdiákok Szövetsége, Bessenyei Kör, 1983.
Kosáry Domokos: Ifjúság és népközeledése. 2. Művelődési szociográfia – Jelentés a falumunka egy ágáról. *Magyar Szemle*, 1935. XXV. k.
Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946. 2. sz.
Kovács Imre: A kaszáskereszt mozgalom. *Magyar Szemle*, 1936. XXVII. k.
Kovács Imre: A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár*, 1958. 2–3. sz.
Kovács Imre: Falumunka a Pro Christo Diákok Házában. *Magyar Szemle*, 1935. XXIII. k.
Kovács Imre: Levél a Márciusi Frontról. *Kelet Népe*, 1940. 6. sz.
Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Toronto, Vörösváry Publishing, 1979.
Kovács Imre: Szekfű Gyula és a nép. In. *Szekfű Gyula a történetíró és a nemzetnevelő 60. születésnapjára*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1943.
Kovács Imre: *Tanulmányok 1935–1947*. Szerkesztette: Szabó A. Ferenc. Budapest, Magyar Napló, 2003.
Kövér György: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1966.
Lackó Miklós: *Válságok és választások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.
Lukács György: A nép Eötvös Kollégiuma. *Tanú*, 1934. 9. sz.
Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. Budapest, Szikra, 1946.
Lukács György: *Magyar irodalom, magyar kultúra*. Válogatott tanulmányok. Válogatta és szerkesztette: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán. Budapest, Gondolat, 1970.
Lukács György: *Népi írók mérlegen*. MKP Politikai Akadémia. Budapest, Szikra, 1946.
Magyar politikai gondolatok. Gróf Teleki Pál. Sajtó alá rendezte Kovrig Béla. Nemzeti Könyvtár. Budapest, Stádium, 1941.
Magyarország történeti kronológiája 1944–1970. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
Majlát Jolán–Márkus István: *Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században*. Budapest, Egyetemi Ny., 1943.

Makó város történeti pályája. Makó az első felszabadult magyar város. Szerkesztette: Tamasi Mihály. Makó, Makó Városi Tanács–Kossuth Kiadó, 1969.

Makói holokauszt – Emlékkönyv. Szerkesztette: Urbancsik Zsolt. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2004.

Mámai Kiss István: *A magyar tanyai közigazgatás. A tanyapolitika vázlata.* Budapest, Egyetemi Ny.,1932.

Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő.* Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.

Márkus István: *Nagykőrös.* Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

Márkus István: Urak futása. *Valóság,* 1945. 1. sz.

Matolcsy Mátyás: A mesterséges öntözés. *Magyar Szemle,* 1934. XXI. k.

Mezőgazdaságunk helyzete a felszabadulás után. Budapest, KSH, 1954.

Milotay István: *Népi válság, népi Magyarország.* Budapest, Stádium, 1944.

Mit kíván a magyar nép. A Márciusi Front programja. *Válasz,* 1938. április.

Mocsár Gábor: *Égő arany.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970.

Molnár Erik: Nyílt levél a „Tanú" szerkesztőségéhez. *Korunk,* 1933. 8. évf.

Molnár Erik: *Válogatott tanulmányok.* Szerkesztette: Ránki György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

Molnár Zoltán: Tisztelgés. In. Erdei Sándor: *Gondolkodni jó.* Makó, Makói József Attila Múzeum, 1986.

Mónus Illés: Válaszúton. *Szocializmus,* 1937. 12. sz.

Móricz Zsigmond: Magyarország felfedezése. *Az Est,* 1937. május 12.

Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2003.

Murasko G. P.–Noszkova, F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében 1945–1948. *Múltunk,* 1996. 2. sz.

Nagy Elek: *„A szuronyok hegyén nem lehet dolgozni".* Budapest, Századvég–1956-os Intézet, 1993.

Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* Európa História. Budapest, Európa Könykiadó. 1990.

Nagy Imre: A XX. kongresszus után (Jegyzetek). In: Tóbiás Áron: *In memoriam. Emlékezés egy miniszterelnökre.* Válogatta, szerkesztette és bevezette: Tóbiás Áron. Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1989.

Nagy Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások.* Budapest, Szikra, 1954.

Nagy J. Endre: *Eszme és valóság.* Magyar szociológiatörténeti tanulmányok. Budapest–Szombathely, Pesti Szalon–Savaria University Press, 1993.

Nánási László: *Emlékezetből.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.

Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Németh László: A magyarságtudomány feladata. *Magyarságtudomány,* 1935. 1. sz.

Németh László: Debreceni Káté. *Új Vetés,* 1933. 3. sz.

Németh László: *Kisebbségben.* Budapest, Magyar Élet, 1942.

O szobscsenyija Komisnija. T. Poszpelova. [A Poszpelov bizottság jelentéséről. Az 1956. február 9-i ülés jegyzőkönyvéről] 1989.

Obmen mnyenijami po proektu otcsotnovo deklada CK KPSZSZ no XX szjezd partii. [Véleménycsere az SZKP XX. kongresszusán elhangzó KB beszámoló tervezetről. Az 1956. január 30-i ülés rövidített jegyzőkönyve.] Archív Kremlja 1954–1964. Főszerkesztő: A. A. Furszenko. Rosszkop 2003. No. 29. 134. sz.

Oltvai Ferenc: Makó gazdasági, társadalmi és politikai élete az 1929–1933-as gazdasági válság időszakában.

Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerkesztette): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, Mezőgazda, 1996.

Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása.* Budapest, Hindi András Könyvkiadó, é. n.

Ortutay Gyula: A magyar falukutatás új útjai. *Vigilia,* 1935.

Ortutay Gyula: A magyar lélek alapozásai népi kultúránkban. *Népünk és Nyelvünk,* 1933.

Ortutay Gyula: *Fényes, tiszta árnyak: tanulmányok, emlékek, vázlatok.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

Ortutay Gyula: *Magyar népismeret.* Magyar Szemle Társaság Kiskönyvtára 9. sz., Budapest, 1937.

Ortutay Gyula: *Napló.* 1–3. k.. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László. Budapest, Alexandra, 2009, 2010.

Ortutay Gyula: Népmesegyűjtés közben. *Magyar Szemle,* 1935. XXIII. k.

Ortutay Gyula: Népmesegyűjtés közben. *Magyar Szemle,* 1935. XXV. k.

Ortutay Gyula: Néprajz és szociográfia. *Fiatal Magyarság,* 1934. november.

Ortutay Gyula–Buday György: *Nyíri és rétközi népmesék.* Szeged, 1933.

Ortutay Gyula–Buday György: *Székely népballadák.* Budapest, Egyetemi Ny., 1935.

Paál József–Radó Antal (szerkesztette): *A debreceni feltámadás: krónikás könyv a demokratikus új Magyarország megszületéséről, a moszkvai tárgyalásokról, a debreceni nemzetgyűlés és az első független nemzeti kormány megalakulásáról.* Debrecen város és a Tiszántúli ref. egyházkerület Ny., 1947.

Pál József: *Huszonöt hónap. 1943 októbere – 1945 novembere között.* Dunaharaszti, NAP-Alapítvány, 2004.

Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Szerkesztette: Kőrösi Zsuzsanna–Tóth Pál Péter. A bevezető tanulmányt írta. Kende Péter és Mink András. Budapest, 1956-os Intézet, 1977.

Pataki Ferenc: *A NÉKOSZ-legenda.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdálkodás négy évtizedének története 1945–1985.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1970.

Pölöskei Ferenc– Szabad György (szerkesztette): *A magyar tanyarendszer múltja.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

Presidium CK KPSZSZ 1954–1964. Tom I. Csernovüe protokolnüi zapiszej Zaszedanyij Sztenogrammü T. p. A. A. Furenko. Moszkva, Rosszpen, 2004.

Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors.* Budapest, Püski Kiadó, 2002.

Rácz Attila: Egy mezőváros arcai. A szociográfiai hagyomány szerepe a Nagykőrös c. monográfia történeti fejezetében. In: *Kötő-jelek*. ELTE TáTK. Szociológiai doktori iskola évkönyve. Budapest, 2009.
Radnay Károly: Képviselői hozzászólás. *Újság*, 1938. április 23.
Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I–II. k.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 1999.
Rákosi Mátyás beszámolója az SZKP XX. kongresszusáról 1956. március 12. *Szabad Nép*, 1956. március 14.
Rákosi Mátyás beszéde 1956. május 18-án az MDP Budapesti Bizottsága által összehívott pártaktíván. *Szabad Nép*, 1956. május 20.
Rákosi Mátyás: *Pártunk feladatai. Válogatott beszédek és cikkek.* Budapest, Szikra, 1955.
Reitzer Béla: A szociográfia módszertani problémái. *Fiatal Magyarság*, 1934. november.
Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság.* Budapest, Szikra, 1947.
Révai József: Szekfű Gyula útja. In: *Új Szellemi Front.* Budapest, Szikra, 1945.
Révai József: Szellemi vagy politikai mozgalom. *Magyar Nap*, 1938. február 25.
Révay József: *Kisnemesek Tajnán: adatok egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához.* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1942.
Révész Sándor: *Aczél és korunk.* Budapest, SÍK, 1997.
Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle*, 85. 1941/6. sz. Kötetben: *Válogatás Rézler Gyula írásaiból.* Szerkesztette: Tóth Pál Péter. Budapest, Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat Kiadó, 2011.
Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma.* Magyar Ipari Munkatudományi Intézet sorozata. Budapest, 1943.
Ripp Zoltán: *A pártvezetés végnapjai.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1997.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
Rudas László: Irodalom és demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1949. 6–7. sz.
Salamon Konrád: *A Márciusi Front.* Budapest, Magvető, 1980.
Schiff, Walter: Die Agrargesetzgebung der europäischen Staaten vor und nach dem Kriege. *Archiv. f. Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1935.
Simon Péter: A mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsulása 1959 elején. *Párttörténeti Közlemények*, 1972. 3. sz.
Sinkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczi előtt. In: *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Szerkesztette: Eckhardt Sándor. PPTE BTK Magyarságtudomány és Intézete. Budapest, Franklin Kiadó, 1941.
Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
Sipos Péter: Kommunista szervezkedés magyarországi egyetemeken az 1930-as évek első felében. In: *Haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak Magyarországon 1918–1945.* Szerkesztette: Vass Henrik és Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978.
Somogyi László: A magyar szociográfia a Felvidéken. *Fiatal Magyarság*, 1934. november.
Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
Surányi-Varga Tivadar: *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdése.* Közgazdasági Könyvtár III. Budapest, 1927.
Szabó Dezső: *Az elsodort falu.* Budapest, Táltos, 1919.

Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember*, IX. 5. 1929.
Szabó István: *A magyar parasztság története.* Debrecen, 1940.
Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján. In: *Haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak Magyarországon 1918–1945.*
Szabó Zoltán: A fiatalság társadalomkutató munkája. *Fiatal Magyarság*, 1934.
Szabó Zoltán: A tardi helyzet változatlan. *Magyarország*, 1936. augusztus 5.
Szabó Zoltán: *A tardi helyzet.* Szolgálat és Írás Munkatársaságának könyvei. Budapest, Cserépfalvi, 1936.
Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Bükk földje és népe.* Magyarország felfedezése. Cserépfalvi, 1938.
Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. *Fiatal Magyarság*, 1934.
Szakács Sándor: A koalíció felszámolása. In. *Válság és megújulás.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1982.
Szakács Sándor: A mezőgazdasági termelés fejlődése és szerkezeti változásai a KGST országokban 1945–1975. In: *A magyar népi demokrácia huszonöt évének történetéből.* Budapest, 1980.
Szakács Sándor–Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete": adatok és adalékok, tények, összefüggések, 1944–1948.* Budapest, Genius Gold Bt, 1997.
Szakolczay Attila: *1956-os forradalom és szabadságharc.* Budapest, 1956-os Intézet, 2001.
Szamuely László: Negyedszázados vita a szocialista gazdasági mechanizmusról. In: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
Szekfű Gyula a történetíró és nemzetnevelő 60. születésnapjára. Előszó gr. Bethlen István. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1943.
Szekfű Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete. *Magyar Szemle*, 1930. VIII. k.
Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934. Újrakiadva: Budapest, Maecenas–Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1989.
Szekfű Gyula: *II. Rákóczi Ferenctől gróf Tisza Istvánig. I–II.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n.
Szép Szó 1935–1939. [Antológia] Szerkesztette: Bozóki András. Budapest, Kossuth Kiadó–Magvető Kiadó, 1987.
Szíj Gábor: A sárvári járás nyolc községének egykézése. *Magyar Út*, 1940. 8. sz.
Szokolay Katalin: *Lengyelország története.* Budapest, Balassi Kiadó, 2006.
Szövetkezetpolitikai kérdések. Budapest, Kossuth Kiadó, 1970.
Szűcs Jenő: István király intelmei. In: *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1984.
Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három régiójáról.* Budapest, Magvető, 1983.
Szűcs Miklós: *Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál.* Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1990.
Tamasi Mihály: *Királyhegyes társadalma.* Makó, 1994.
Tariska István: Egyetemi diákmozgalom az ország érdeklődésének előterében. A Márciusi Front debreceni történetéhez. In: *Tanulmányok és források a Hajdú megyei munkásmozgalom történetéhez.* Budapest, 1977.

Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, 1917.
Tichi Kálmán: Regősjárás és népművészet, a regős és a falu. *Új Magyar Föld*, 3. sz.
Tolnai Gábor: A vidéki irodalom kérdése. *Magyar Szemle*, 1935. XXII. k.
Tomori Viola: *A parasztság szemléletének alakulása: a parasztság szemléletének és eszméltségi fokának lélektani vizsgálata*. Szeged, Prometheus Ny., 1935.
Tóth Aladár: A „Márciusi Front". Bartók–Kodály estje. *Pesti Napló*, 1937. november 17.
Tóth Ferenc: *Emlékezés Diósszilágyi Sámuelre*. Makói Múzeum Füzetei 3. sz. Makó, 1982.
Tóth Ferenc: *Könyves-Kolonics József politikai pályája*. A Makói Múzeum Füzetei 42. Makó 1985.
Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972.
Tóth Pál Péter: *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
Töltéssy Csaba: Szabó Dezső kálvinizmusa. *Református Diákmozgalom*, 1926. december.
Tüskés Tibor: *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
Új Szellemi Front. Budapest, Szikra Kiadó, 1945. [Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula, Horváth Márton cikkei]
Válasz 1934–1938. [Antológia] Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Széchenyi Ágnes. Budapest, Magvető, 1986.
Varga Domokos: *Erdőkerülőben*. Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970.
Varga Zsuzsanna: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: *1956 okai, jelentősége és következményei*. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2006.
Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk*, 2002. 2. sz.
Vargyas Lajos: *Kerítésen kívül*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993.
Veres Péter: *Szárszó*. Szerkesztette és bevezette Nádasdi Péter. Budapest, Magvető Kiadó, 1971.
Weis István: A mai ifjúság. *Magyar Szemle*, 1928. II. k.
Weis István: Fiatalok és öregek. Levél a szerkesztőhöz. *Magyar Szemle*, 1929. III. k.
Zeitler Rudolf: Nem békességet. Elég volt az egyezkedésből. *Református Diákmozgalom*, 1931. május.
Zeitler Rudolf: Történelmi feladatok előtt. *Református Diákmozgalom*, 1931. szeptember.

NÉVMUTATÓ

Huszár Tibor (1930)
szociológus, egyetemi tanár, akadémikus.

A Corvina Kiadónál megjelent művei:

A POLITIKAI GÉPEZET 1951 TAVASZÁN MAGYARORSZÁGON
Sántha Kálmán ügye (Esettanulmány), 1998.

Bibó István: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan
(Válogatás, utószó), 2004.

TALÁLKOZÁSOK
Beszélgetések a két világháború közötti magyar
szellemi-politikai mozgalmakról, 2005.

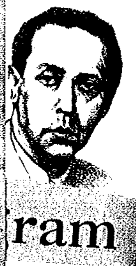
KÁDÁR
A hatalom évei (1956–1989), 2006, 2012.

AZ ELITTŐL A NÓMENKLATÚRÁIG
Az intézményesített káderpolitika kialakulása
Magyarországon (1945–1989), 2007.

BIBÓ ESTÉJE
Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról
és a Magyar Közösség peréről, 2008.

A POKOL MALMAI
Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai
(1946–1955), 2009.

METSZETEK
nyolc évtized magántörténelméből, 2010.

Huszár Tibor

ERDEI FERENC

1910–1971

„A parasztság pedig sokallván állapota nyomorúságát, mindenféle utakon kecmereg. Nem vár sem polgári, sem proletár, sem úri segedelemre, hanem egyelőre öntudatlanul maga tápászkodik. S ebben van a mi egyetlen magyar lehetőségünk. Román, szerb, horvát és bolgár paraszt még önmaga belülről sem fordul állapota ellen. Még fiatal e minőségben. Nyugaton vannak járható polgári útjai, Északon szintén vagy ilyen polgári utai vannak (Skandinávia), vagy a háború utáni népi-polgári felszabadulás adott neki lélegzetet. Nekünk nincs semerre utunk, s érezzük a terhét rettenetesen. Ez ismét egy lehetőség. Éspedig egy külön paraszti tettre. Mely munkás tett, és egyben magyar is, és világképében se nem úri, se nem szocialista, se nem polgári-liberális. Szóval alaplerakás még hátravan nálunk, s vagy lerakjuk mi, parasztok, vagy készülhetünk a nirvánára, mind magyarok, mind parasztok. Mert elvész mindkét minőség, s a világ szegényebb lesz két színfolttal."

ERDEI FERENC LEVELE ERDEI SÁNDORHOZ
NYUGAT-EURÓPAI UTAZÁSAIBÓL, 1935/36

1968. II. 26. Galyatető
Minden rezsim, ha tartósan fennáll – bürokratizálódik. Beszorul, elidegenedik. És minden egyén hasonlóképpen. De elvileg van ellene orvosság: küzdjön azért, hogy kinyissa magát: a demokratikus nyilvánosság és vélemények felé, illetőleg a világ más tájai, főleg a fiatalok felé. Magamon is észlelem: az állandó NF-ban való lét politikai konformizmus, bürokratikus beilleszkedés felé visz. (Ehhez Mercedes stb.) És a második állandó keret: az intézet – ha kevésbé is – de szintén taszít errefelé. S mindehhez a kor. Tehát küzdeni kell a beszorulás és a beleöregedés ellen. Legfőbb ideje, hogy ezt itt a hegyen végiggondoljam.

NAPLÓTÖREDÉK ERDEI FERENC HAGYATÉKÁBÓL

Erdei Ferencet talán 1947-ben hallottam először szerepelni: az MKP Politikai Akadémiáján, az érintettek nevében szólt hozzá Lukács György „Népi írók mérlegen" című előadásához. Közszereplését a következő években nem követtem; sem botlásaira, meghátrálására, érdemeire nem figyeltem fel. Ötvenhat után, Nagy Imre egykori szövetségeseként, nem vállalt – vállalhatott – miniszteri tárcát, de kutatóként, közszereplőként jelen maradt.
Az évek során, antikváriumokban valamennyi fontosabb munkáját felgyűjtöttem, s azokat egyetemi oktatóként közel három évtizedig tanítottam. Politikusi pályáját – igaz, nem kellő alapossággal – nyomon követtem.
Több alkalommal személyesen is találkoztam Erdeivel. Ezek közül egyet idéznék fel, mely éppen e stúdiumokkal kapcsolatos. A szociológiát azokban az években gyanús tudományként kezelték; egyetemi tárgyként való bevezetése ezért párt-, illetve állami testületek jóváhagyását igényelte. Az MTA főtitkáraként annak a bizottságnak az ülésén, amelyre a program állami jóváhagyását testálták, ő elnökölt. Hozzászólás nem lévén, kérte az egyetértés jegyzőkönyvbe vételét. Az elnöki tanácsteremből kifelé jövet hozzám fordult, s baráti szóval azt kérdezte, nem sikeredett-e túlságosan „filoszra" a tervezet? Utólag is csak azt mondhatom, amit akkor: de igen. Szavaiból levontuk a tanulságot, erősítettük a program empirikus irányultságát, a módszertani tárgyak, „terepmunka" arányát jelentősen növeltük.
Halála után egyébként – Majlát Jolán jóvoltából – tanszékünk számára kisebb levéltári anyagot gyűjthettem – ma ezek az Akadémia könyvtárában hozzáférhetőek –, harcostársaival életútjáról interjúk sorát készíthettem, megjelent levelezése, s „A tudós és politikus Erdei Ferenc műhelyében" címmel 1979-ben egy hosszabb tanulmányt magam is közreadtam.
Mindezek ismeretében indokolt a kérdés: ha ez a hatás ilyen erős volt, s ennyire megtermékenyítő, ösztönző, különösen annak ismeretében, hogy életútja menynyire ellentmondásos volt, és mennyi negatív lenyomat is megőrződött politikusi kapcsolatrendszeréről, miért csak most vállalkozom erre az összegezésre? A válasz nem feloldó, de tény: mert életkorom okán is, nincs hova hátrálnom. Hát így és ezért született ez az összegzés a *politikus* Erdei Ferencről.

HUSZÁR TIBOR

CORVINA KIADÓ
corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Huszár Tibor

ERDEI FERENC

POLITIKAI ÉLETRAJZ

1910–1971